

І.І.Слинько, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська

СИНТАКСИС СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ПРОБЛЕМНІ
ПИТАННЯ

І.І.Слинько, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська

СИНТАКСИС СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ПРОБЛЕМНІ
ПИТАННЯ

*Затверджено
Міністерством
освіти України
як навчальний посібник
для студентів філологічних
факультетів університетів*

КИЇВ
«ВИЩА ШКОЛА»
1994

ББК 81.2УКР-923
С47

Рецензенти: доктор філологічних наук *Ю. О. Карпенко* (Одеський державний університет), кандидат філологічних наук *В. В. Явір* (Криворізький педагогічний інститут)

Редакція літератури з філології і педагогіки
Редактор *В. А. Кондренко*

Подано синхронний опис синтаксису сучасної української мови, а також критичний огляд літератури з проблемних питань. Особливу увагу приділено визначенню основних синтаксичних одиниць. Синтаксичні поняття розглядаються не лише з формально-граматичного, а й з семантичного і комунікативного поглядів. Наведено нове трактування парадигм простих і складних речень. Певну увагу приділено міжсхемним та міжрівневим дериваційним зв'язкам простих і складних речень. Для полегшення сприймання матеріалу найновіша наукова термінологія часто зіставляється з традиційною.

Для студентів філологічних факультетів університетів. Може з користю послугувати філологам-дослідникам та викладачам-лінгвістам.

С $\frac{4602020100-061}{211-94}$ БЗ-27-36-93

ISBN 5-11-004250-0

© І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк,
М. Ф. Кобиляцька, 1994

ПЕРЕДМОВА

Існуючі посібники з синтаксису сучасної української мови дещо заставнені і тому, природно, не відбивають досягнень цієї науки впродовж останніх років. Синтаксична теорія інтенсивно розвивається. Уточнюються і поглиблюються наші знання про основні синтаксичні одиниці, їх природу і класифікацію. Ведуться пошуки змісту і форм різних синтаксичних категорій. При цьому висловлюються досить різноманітні, часто суперечливі погляди. На зміну концепцій Ф. І. Буслаєва, О. М. Пешковського, О. О. Шахматова, В. В. Виноградова та інших висувається вчення про трансформаційний, генеративний, семантичний, комунікативний, структурно-семантичний синтаксис. Студентів необхідно ознайомити з усім цим розмаїттям поглядів, назвати основні синтаксичні проблеми, над вирішенням яких працюють наші і зарубіжні мовознавці. Лише при такому викладі матеріалу можна сподіватися, що у студентів будуть виникати свої погляди на те чи інше питання, що вони не догматично, а творчо оволодіватимуть синтаксичною наукою.

Автори цього посібника не тільки називали проблеми і вказували, як їх розв'язують різні дослідники, а й зазначали, які з цих поглядів найобґрунтованіші, робили спроби подати своє тлумачення. Оскільки кожен погляд, кожна теорія докладно аргументуються, студенти мають змогу вибрати з них найбільш переконливі і прийнятні.

Синтаксичні поняття у праці розглядаються не тільки з формально-граматичного погляду, а й з семантичного і комунікативного. Розвивається вчення про моделі (або структурні схеми) словосполучень, простих, складнопідрядних і складносурядних речень. Подається нове трактування парадигм названих речень. Певну увагу приділено міжсхемним і міжрівневим дериваційним відношенням, зв'язкам простих і складних речень з текстом.

Значні труднощі становить проблема другорядних членів речення. Її розв'язано в основному так, як у структурно-семантичному синтаксисі, лише додане поняття про поділ прислівних поширювачів на узгоджені, керовані і прилягаючі та про наявність дуплексивів і локативних чи темпоральних членів.

Не всі питання синтаксису української мови вивчено з такою повнотою, як цього потребує сучасний стан науки. Зокрема, мало досліджень про синтаксис слівформ, семантичну і комунікативну будову простих речень, про функціонування поширювачів у різних типах речень, про складне синтаксичне ціле, міжсхемні і міжрівневі дери-ваційні відношення тощо. Тому в посібнику ці питання висвітлені фрагментарно або й зовсім не розглядаються.

У зв'язку з новим тлумаченням багатьох синтаксичних понять змінено традиційний порядок розташування тем. Спершу розглядаються зв'язки між словами, потім словосполучення, прості речення, комунікати, речення з сурядними рядами, речення з напівпредикативними зворотами, речення з суб'єктно-модальними формами, речення з кличними комунікатами, складнопідрядні речення, складно-сурядні речення, складні безсполучникові комунікати.

Для кращого засвоєння викладеного матеріалу особливо увагу приділено визначенню основних понять. Подано дефініції синтаксичних одиниць — словосполучення, простого, складного, складнопідрядного, складносурядного речень тощо. Докладно аргументується їх класифікація. У посібнику використана сучасна наукова термінологія, деякі назви запроваджено вперше, наприклад партиципні речення, квантитативно-генітивні речення, *нема*-генітивні модифікації речень, кличні комунікати, складні безсполучникові комунікати тощо. Для полегшення сприймання нові назви типів і підтипів простих, складнопідрядних, складносурядних, безсполучникових речень часто зіставляються з традиційними.

У посібнику подано синхронний опис синтаксису сучасної української мови (від ХІХ ст. до наших днів). Ілюстративні приклади наведено не тільки з мови художніх творів, а й з інших її жанрів, а також із записів народної творчості та з народнорозмовної мови.

ВСТУП

§ 1. Предмет синтаксису

У ранніх працях з мовознавства синтаксис усвідомлювався як учення про сполучення слів. Розділ про синтаксис «Российской грамматики» М. В. Ломоносов назвав «Про складання частин слова», в якому розглянув сполучення іменників, дієслів, «допоміжних частин слова» тощо [108, 554]. Проте для потреб риторики М. В. Ломоносов уживав термін «предложение» [108, 117]. О. Х. Востоков називав синтаксис «словоскладанням» і визначав його як «частину граматики, що показує правила, за якими сполучати слід слова в мові» [43, 219]. Поряд з терміном «словоскладання» він використовував і його відповідник — «синтаксис» (від гр. *syntaxis* — складання, впорядкування). Обидві назви виникли на основі розуміння синтаксису як учення про сполучення слів і своїм складом підкреслювали цю думку.

Згодом під сполученням слів мовознавці почали розуміти речення. «Сполученням слів,— пише Ф. І. Буслаєв,— виражається ціле судження» [31, 253]. Звідси визначення другої частини граматики як науки про речення: синтаксис «розглядає слова у взаємному їх сполученні, в реченнях простих і складних» [31, 37]. Визначивши в такий спосіб синтаксис, Ф. І. Буслаєв не відмовляється від ідеї про сполучення слів. Більша частина його праці про синтаксис присвячена саме описові «синтаксичного вживання частин мови» (розділ другий) і зв'язкам між словами (частина третього, останнього, розділу), проте сполучення слів він розглядає лише в межах речення. Хоча Ф. І. Буслаєв по-логістичному розумів речення, ототожнюючи його із судженням, однобоко дивився на синтаксис як на вчення тільки про речення, однак важливе значення має те, що він звернув увагу на речення саме як на об'єкт вивчення синтаксису.

Сполучення слів Ф. І. Буслаєв не розглядав як спеціальну синтаксичну одиницю — словосполучення. Такий погляд на неї встановив П. Ф. Фортунатов та його послідовники. При цьому П. Ф. Фортунатов настільки розширив рамки поняття про словосполучення, що воно охоплювало не лише поєднання двох слів, а й цілі речення (закінчені

словосполучення). З визначення граматики П. Ф. Фортунатовим «як учення про форми мови, тобто про слова (як окремі, так і в сполученні)» [191, 453] випливає, що синтаксис для нього — це вчення про форми словосполучень. Оскільки однослівні речення не підходили під поняття про словосполучення, П. Ф. Фортунатов вдавався до міркувань про психологічне судження, вважаючи таке висловлювання, як «Пожежа», неповним реченням з наявним психологічним присудком і домислюваним психологічним підметом [191, 450—451].

Один з послідовників П. Ф. Фортунатова — М. М. Петерсон — так оцінив тлумачення синтаксису в працях цього вченого: «Російська синтаксична наука в особі Фортунатова з'ясувала, що предмет синтаксису — словосполучення, але з'ясування цього ще не здійснила» [134, 23]. Щоб послідовніше розв'язати це питання, М. М. Петерсон взагалі відмовляється від поняття про речення: «Синтаксис слід визначати саме як учення про словосполучення, а не про речення й інші словосполучення» [134, 28].

Приклад з П. Ф. Фортунатовим показує, що заглиблення в психологічний аналіз мови зацікавлює поняттям про речення. У працях прибічників психолого-граматичного напрямку вчення про речення справді відновлюється і відповідно змінюється погляд на предмет синтаксису. Визначаючи синтаксис, Д. М. Овсяннико-Куликовський звертає увагу на інтелектуально-психологічний «процес мови-мислення». «Синтаксис,— пише він,— є частина граматики, що займається вивченням уживання (утилізації) слів і їх сполучень у процесах мови-думки» [125, 1]. У синтаксисі, зазначає Д. М. Овсяннико-Куликовський, «на першому плані стоїть учення про речення і його частини і про вираження останніх частинами мови» [125, 1].

О. О. Шахматов пов'язує синтаксис з поняттям про «способи виявлення мислення у слові», про «зовнішні ознаки, що відтворюються органами мови і сприймаються слухом». «Синтаксисом називається та частина граматики,— пише він,— яка розглядає способи виявлення мислення в слові, інакше — в сукупності зовнішніх знаків, що відтворюються органами мови і сприймаються слухом» [201, 17]. Синтаксис вивчає не тільки речення, а й словосполучення, однак лише в тому разі, якщо вони «не втратили зв'язків з реченням, зберігши значення частин або членів речення» [201, 18]. Словосполучення О. О. Шахматов, по суті, ототожнює з другорядними членами речення.

О. М. Пешковський підтримував погляди школи Фортунатова, зазначаючи, що в синтаксисі «вивчаються форми словосполучень» [135, 64]. Однак виклад матеріалу він побудував за типами речень — дієслівних з простим присудком, дієслівних із складеним присудком, неозначено-особових, узагальнено-особових, безособових тощо, тобто фактично присвятив синтаксис вивченню речення.

У ранніх граматиках української мови спочатку також вивчалися сполучення слів. І. Ужєвич у розділі про синтаксис своєї «Граматики слов'янської» розглядає вживання безприйменникових відмінків при дієсловах, числівниках, прикметниках, керування прийменників [187, 34—69]. Я. Головацький називає синтаксис словосочиненіє (синтáкса) і визначає його так: «Словосочиненіє (синтáкса) подає правила, як сполучати слова в мові належить» [49, 2]. Проте в пізніших граматиках синтаксис усвідомлюється вже як учення про речення. «Словосочиненіє,— пише М. Осадца,— учить, після яких правил слова в бесіді сочиняються, щоби виразити мисль» [128, 181]. Ще виразніше таку ідею висловлює О. Огоновський, який уживає і латинський термін синтáксис і польський складня: «Складня (syntaxis) учить, як з поодиноких слів складаються речення для вираження мислі і як речення з собою в більшу цілість сполучаються» [126, 166].

У перших посібниках з української мови для вищої школи 20—30-х років такі погляди на предмет синтаксису були вже не послідовними. Під впливом ідей представників школи Фортунатова більше уваги зверталось на словосполучення у складі речення і на речення як один з видів «граматичних словосполучень». У цей час усталюється і назва синтаксису. Поряд з терміном складня все частіше починають виступати назви синтáкса і синтáксис. Зрештою переміг міжнародний термін синтáксис. Остаточо його унормував «Український правопис» 1946 р. [119, 37—44].

У «Курсі сучасної української літературної мови» 1951 р. за ред. Л. А. Булаховського хоча речення і не розглядається як особливий вид словосполучень, але багато питань висвітлюється з позицій теорії словосполучення. Замість понять про означення, додатки й обставини подаються відомості про синтаксис іменників, прикметників, числівників, інфінітивів, займенників [100, 73—114]. Докладно характеризуються зв'язки між словами. Про них ідеться й у визначенні синтаксису. Це визначення відрі-

няється від попередніх тим, що в ньому крім речення згадуються ще такі одиниці, як вищі єдності (які у працях Л. А. Булаховського з російської мови називаються надфразними єдностями) [30, 357]. «Синтаксис є той розділ її (граматики), — пишуть автори цього посібника, — який вивчає загальні і характеристичні для даної національної мови особливості зв'язків між словами і типи об'єднання їх у речення та вищі єдності тією мірою, якою вони мають суто мовні ознаки» [100, 4]. Пізніше це визначення Л. А. Булаховський дещо уточнює, увівши в нього термін словосполучення: «Синтаксис вивчає всі види здійснюваних у мові сполучень слів у групи. Отже, його предмет становить вивчення ознак, за якими пізнається закономірна для кожної мови сполучуваність одного з одним відповідно оформлених слів (так званих сл о в о с п о л у ч е н ь); словосполучень, з яких створюються далі відносно закінчені відрізки думки, — р е ч е н н я; речень, що сполучаються одне з одним у с к л а д н і р е ч е н н я; та ще більших смислових цілостей — н а д ф р а з н и х є д н о с т е й, про наявність яких свідчать ті або інші спеціальні прикмети» [29, 8].

Проте в посібниках з української мови для вищої школи 50—60-х років вплив логіко-граматичного напряму посилюється. Б. М. Кулик у «Курсі сучасної української літературної мови» 1948 р. визначає синтаксис як учення тільки про речення. «Синтаксис, — пише він, — це вчення про речення і його частини» [98, 222]. Словосполучення розглядається побіжно і як частина речення [98, 227].

У середній школі логіко-граматичне розуміння синтаксису тривало до останнього часу. В методичних вказівках «Уроки з української мови в середній школі» 1959 р. А. П. Медушевський зазначав, що предметом синтаксису є речення, і обґрунтовував такий погляд вимогами відповідних програм і підручників для середньої і вищої школи [114, 4]. Однак таке пояснення не цілком переконливе. На час, коли писав А. П. Медушевський, не всі автори підручників для середньої та вищої школи дотримувалися таких поглядів. Висловлювалися думки й про те, що в синтаксисі необхідно розглядати дві окремі одиниці — словосполучення і речення. Новий погляд на предмет синтаксису обґрунтував В. В. Виноградов. «Синтаксис, — писав він у вступі до академічної граматики російської мови 1954 р., — це друга частина граматики, що тісно пов'язана з морфологією і що містить правила сполучення слів і правила складання речень, тобто що викладає вчення про

словосполучення і вчення про речення» [51, т. 2, ч. 1, 6] (пор. і в більш ранніх працях В. В. Виноградова [36, 4, 8]). Оцінюючи значення цього висловлювання В. В. Виноградова, Г. О. Золотова пише: «Питання про синтаксичні одиниці, про об'єкти синтаксичного вивчення — одвічне питання синтаксису — ще з античних часів уявлялося дилемою: речення чи словосполучення. У Вступі до синтаксису Академічної граматики з найбільшою виразністю виражено діалектичне розв'язання цього важливого питання, поставленого історією синтаксичної науки і підготовленого її розвитком: і речення і словосполучення — об'єкти синтаксичної науки, але різних її розділів, різних рівнів» [72, 63]. Таке визначення синтаксису набуло значного поширення. Його почали дотримуватися в багатьох наукових та навчальних працях — Є. М. Галкіна-Федорук, М. М. Баженов, Д. Е. Розенталь, Ф. К. Гужва, С. Г. Бархударов, М. М. Шанський, в українському мовознавстві — Г. М. Удовиченко, М. П. Івченко, М. Т. Доленко, О. М. Пархоменко, В. Д. Горяний та ін. Змінив свої погляди й А. П. Медушевський [180, 285].

Однак не всі послідовно проводять нові погляди на синтаксис. У деяких працях словосполучення не посідає належного місця, відомості про нього подаються суперечливо, висловлюється навіть застаріле положення, що словосполучення не становить окремого об'єкта вивчення синтаксису [180, 299; 63, 61; 61, 176].

І. К. Кучеренко зробив спробу поєднати дві точки зору на предмет синтаксису. З цією метою він розрізняє предмет і об'єкт вивчення, розуміючи під «предметом вивчення особливий аспект пізнання об'єкта» [101, 28]. Об'єктом синтаксису є речення, а предметом — сполучення слів у реченні [101, 32—33]. Тому синтаксис він визначає як «розділ граматики, що вивчає правила сполучення слів між собою при утворенні комунікативних одиниць, типових для даної мови» [101, 33]. При цьому найбільше підкреслюється роль сполучення слів у синтаксисі, а речення відсувається на задній план. Звернена увага лише на акт виникнення речення, а не на закономірності його постійного функціонування у мові. Потребує також подальшого уточнення поняття про «сполучення слів у реченні», чи дорівнює воно терміну «словосполучення» і яке місце посідає в системі «слово-речення».

І. К. Кучеренко слушно зазначає, що слід розрізняти об'єкт науки й аспект висвітлення цього об'єкта. Але напевно чи варто з цією метою використовувати слова

«об'єкт» і «предмет», які, згідно з тлумачними словниками, мають ідентичне значення. До того ж «предмет вивчення речення», тобто «аспект його висвітлення», визначений неповно. Речення може розглядатися з логічної, структурної, комунікативної точок зору, з погляду граматичної семантики, а не тільки з того, як у ньому сполучаються слова.

Дехто з мовознавців намагається пояснити синтаксичні одиниці з точки зору знакової теорії мови. О. С. Мельничук вважає, що речення є основною знаковою одиницею мовлення і тому «не становить прямого об'єкта синтаксису як розділу граматики. Воно є об'єктом загального вчення про речення — розділу мовознавства, який ще тільки починає створюватися» [181, 14]. Синтаксис має вивчати лише синтаксичну сторону речення: «Безпосереднім об'єктом синтаксису є лише синтаксична сторона загальної структури речення, тобто синтаксична його конструкція, взята в цілому, і різні синтаксичні прийоми» [181, 14]. Звідси таке розуміння синтаксису: «Синтаксис може бути визначений як учення про внутрішню і зовнішню граматичну структуру речення» [181, 8]. При цьому під внутрішньою граматичною структурою речення розуміється його будова, а під зовнішньою — модальність і часова віднесеність. Словосполучення є одним з компонентів внутрішньої структури речення, і тому «синтаксичне вчення про словосполучення може розглядатися як спеціальний розділ граматичного вчення про речення» [181, 8], а не як частина синтаксису з окремим об'єктом вивчення.

Спроба підійти до поняття про основні синтаксичні одиниці з погляду знакової теорії мови цікава і перспективна, але вона вимагає подальших уточнень. Зокрема, слід було б чіткіше визначити місце словосполучення в синтаксисі і природу речення щодо єдності змісту і форми.

Таким чином, у наш час погляди В. В. Виноградова на предмет синтаксису не стільки заперечують, скільки намагаються уточнити, розвинути і теоретично глибше обґрунтувати. До тих одиниць, про які він вів мову, додають ще інші — словоформи, складне синтаксичне ціле тощо. На думку багатьох учених, словоформи розглядаються в синтаксисі тільки з точки зору їх зв'язків з іншими словоформами чи словами, тобто у складі словосполучення. Вони «...становлять об'єкти синтаксису не самі собою і не в усіх своїх властивостях, а лише

з боку їх зв'язків з іншими формами слів і їх функцій у складі синтаксичних одиниць, до яких вони входять як їх компоненти, тому ці об'єкти самі не є синтаксичними одиницями» [19, 6]. Питання про складне синтаксичне ціле — дискусійне. По-перше, ні в російському, ні в українському мовознавстві воно докладно не висвітлене. По-друге, чимало дослідників підкреслюють, що поняття складного синтаксичного цілого не відповідає тим вимогам, які ставляться до самостійних синтаксичних одиниць. «Складне синтаксичне ціле,— пише М. П. Харченко,— не задовольняє насамперед двох таких критеріїв, як 1) відтворюваність у готовому вигляді і 2) дискретність» [192, 222]. Звідси висновок: «Так зване складне синтаксичне ціле не являє собою мовної одиниці взагалі і синтаксичної мовної одиниці зокрема. Це мовна інтеграція самостійних речень, текстове утворення» [192, 224]. Таке текстове утворення розглядає особлива наука, що почала розвиватися,— текстолінгвістика. І все ж сам М. П. Харченко змушений визнати, що «складне синтаксичне ціле» має певні семантичні і граматичні ознаки — єдність теми і структурну завершеність. «Дослідникам,— пише він,— пощастило виявити деякі особливості в побудові складного синтаксичного цілого. Насамперед це стосується правил сполучення речень, засобів зв'язку між реченнями, що входять до його складу» [192, 221]. Усі ці засоби зв'язку М. П. Харченко вважає такими ж, як і в складному реченні. Проте це ще не є підставою для того, щоб заперечувати складне синтаксичне ціле як нову якість порівняно із складним реченням, адже через те, що в простому реченні можуть уживатися засоби зв'язку складних речень (наприклад, сполучники сурядності чи підрядності), ми не відмовляємося від поняття про складне речення. М. П. Харченко справедливо зазначає, що складне синтаксичне ціле може вивчатися в текстолінгвістиці як особлива одиниця тексту. Однак це не виключає можливості аналізувати цю одиницю в синтаксисі з погляду граматичного.

Щодо цього цікава еволюція міркувань Н. Ю. Шведової. В «Основах построения описательной грамматики современного русского литературного языка» 1966 р. вона вказувала на два об'єкти синтаксису — словосполучення і речення [129, 128]. В «Перспекте «Русской грамматики» 1972 р. йдеться про три об'єкти: «Синтаксис буде показаний тут як ієрархічно організована граматична система, щодо якої не можна говорити про якусь одну основну одиницю, навколо якої групуються одиниці, їй підпорядко-

вані, другорядні. Трьома основними підсистемами цієї системи є: система реалізації синтаксичних потенцій слова, синтаксис речення і синтаксис цілого тексту» [152, 89]. Під «системою реалізації синтаксичних потенцій слова» вона розуміє одиниці будови — слова і форми слова — і одиниці побудови — словосполучення [152, 89]. Для синтаксису звичайно більшу вагу мають не одиниці будови — слова і словоформи, які виступають і на інших мовних рівнях, наприклад у морфології, а специфічно синтаксичні утворення — одиниці побудови, тобто словосполучення.

В «Русской грамматике» синтаксис тексту вже не фігурує як окрема підсистема. Визначається шість об'єктів вивчення синтаксису: власне синтаксичних чотири — словосполучення, просте речення, висловлення, складне речення; два невластиві синтаксичні — слово і форма слова. Н. Ю. Шведова обгрунтувала положення про те, що не кожне висловлення оформляється як речення. Отже, висловлення можуть бути не реченнями. На цю синтаксичну одиницю в українському мовознавстві свого часу звернув увагу П. П. Коструба, розглядаючи її як «найменшу комунікативну одиницю живої мови», одним з видів якої є речення [89, 79]. Відомі й інші погляди. Наприклад: І. П. Распопов вважає, що кожне висловлення є речення [154, 184]. Однак останнім часом погляди Н. Ю. Шведової набувають дедалі більшого поширення. Щоправда, термін «висловлення» часто заміняють іншим — «комунікат», «релятив» [34, 167].

На складне речення як окремий об'єкт синтаксису звернули увагу ще до виходу праці Н. Ю. Шведової. Так, В. А. Белошاپкова третім об'єктом синтаксису вважає не складне синтаксичне ціле, а складне речення: «Різні наукові напрямки і концепції дають різний перелік синтаксичних об'єктів. Найбільш очевидними і безперечними є такі: словосполучення, речення і складне речення» [19, 5—6]. У минулому автори деяких праць теж твердили про те, що в синтаксисі вивчається не тільки просте речення, а й складне. Поки складне речення розумілося як поєднання простих речень, таке визначення сприймалося як твердження про один об'єкт вивчення синтаксису — речення в цілому. Коли ж було доведено, що складне речення становить «єдину синтаксичну побудову» (П. С. Поспелов), цілісну комунікативну одиницю вищого рівня (В. А. Белошاپкова), то визначення синтаксису як науки не тільки про просте, а й складне речення набуло нового

значення. Складне речення усвідомлюється тепер як окремий об'єкт синтаксису.

Взявши до уваги наявність шести об'єктів синтаксису, Н. Ю. Шведова виділяє в ньому п'ять підсистем: 1) синтаксис слова, 2) синтаксис словосполучення, 3) синтаксис простого речення, 4) синтаксис складного речення і безсполучникових фрагментів тексту і 5) синтаксис форм слова. Предмет синтаксису визначається так: «Предметом синтаксису як науки є всі названі підсистеми і всі перераховані... мовні одиниці в їх зв'язках і взаємодіях» [159, 9]. Поняття про складне синтаксичне ціле в «Русской грамматике» зовсім не відкидається, а розглядається такою мірою, якою воно підлягає цій науці — йдеться про текст і його вплив на будову простих і складних речень.

Здавна намагалися визначити синтаксис не тільки перераховуючи його одиниці, а й підкреслюючи найхарактернішу рису цієї науки. Виходячи із значення самого терміна (синтаксис, тобто «складання», «впорядкування»), здебільшого зазначали, що в ньому розглядаються зв'язки між словами у певних одиницях, які визначалися залежно від приналежності до тієї чи іншої синтаксичної течії, — у словосполученні, реченні, у словосполученні і реченні тощо. «Поняття синтаксичних зв'язків слів, — пише Г. О. Золотова, — є спільним для всіх синтаксичних теорій незалежно від того, як вони розуміють завдання і методи синтаксису. Синтаксис вивчає, як пов'язуються слова в мові (у реченні, словосполученні, синтагмі та ін.) — з цим погоджуються, очевидно, граматисти всіх шкіл і напрямків» [72, 30]. Коли поширився погляд на мову як на систему, синтаксис почали пов'язувати з поняттям про структуру, чи побудову, мови. Так, Н. С. Валгіна зазначає, що «в широкому розумінні слова синтаксис... становить розділ граматики, що вивчає структуру зв'язної мови» [32, 6]. У Г. О. Золотової «синтаксис — це розділ граматики, що відає побудовою мови» [72, 10]. Н. Ю. Шведова робить ще більше узагальнення: синтаксис — це «ієрархічно організована граматична система» [152, 89]. При цьому слід звернути увагу на те, що розрізняють синтаксис як структуру мови і як науку: «Якщо мати на увазі синтаксичну структуру мови, то це об'єктивно існуюча система синтаксичних засобів і правил їх використання, якими порядкує розмовляючий колектив. Якщо мати на увазі синтаксичну науку, то це зусилля людської думки, що втілилися в різних теоріях і з перемінним

успіхом наближаються до адекватного розуміння цієї системи» [72, 10].

В «Русской грамматике» вказується на три значення терміна «синтаксис»: 1) «синтаксисом називається вся та галузь граматичної будови мови, яка охоплює різноманітні конструкції»; 2) «синтаксисом називається вся та галузь граматичної науки, яка вивчає названі... конструкції»; 3) «синтаксисом... називається вся система граматичних властивостей відповідних одиниць» [159, 5].

Отже, розуміння синтаксису в наш час значно ускладнилося. Запровадження вчення про речення показало, що термін «синтаксис» не цілком відповідає змістові, який у нього почали вкладати, оскільки назва «синтаксис» у прямому розумінні слова передбачає тільки сполучення, поєднання якихось одиниць, а речення не завжди побудовані з кількох компонентів, наприклад однослівні. Довелося вдаватися до понять про дорозумлюваний підмет (П. Ф. Фортунатов, О. О. Потебня), змішану парадигму (Н. Ю. Шведова), синтаксичну форму слова (Г. О. Золотова), щоб виправдати розгляд однослівних речень у синтаксисі. Усвідомлення словосполучення як відмінної від речення одиниці породило думки про те, чи не є вчення про словосполучення окремою частиною граматики, що стоїть на межі між морфологією і синтаксисом. Так, В. В. Виноградов писав, що «в граматиці як ученні про будову мови найчастіше намічають три частини: 1) учення про слово і його форми, про способи утворення слів і їх форм; 2) учення про словосполучення, про його форми і його типи; 3) учення про речення і його типи, про компоненти (складові частини) речень, про прийоми зчеплення речень, про складне синтаксичне ціле (про фразу)» [36, 4]. Щоправда, тут же додавав, що вчення про словосполучення і речення звичайно називають синтаксисом [36, 4]. Намагаючись якось відбити новий погляд на словосполучення в термінології, почали вживати такі назви, особливо в іноземній літературі, як «малий синтаксис», тобто вчення про словосполучення, на відміну від «великого синтаксису» — вчення про речення [12, 409]. Дослідження синтагм привело до визнання «синтагматики» — науки про синтагми. Розгляд речень з комунікативної точки зору дав підставу для вживання назви «комунікативний синтаксис», з погляду граматичної семантики — «семантичний синтаксис», «функціональний синтаксис» тощо. Зауваження О. С. Мельничука про те, що народжується новий розділ

мовознавства — загальне вчення про речення [181, 14], — теж відбиває тенденцію розвантажити синтаксичну науку від розгляду деяких питань. Однак розуміння словосполучення, простого речення, складного речення і складного синтаксичного цілого як різних рівнів вивчення мови — докомунікативного і комунікативного, як підсистем єдиної системи — граматичної структури мови переконує в тому, що ці одиниці пов'язані більшою кількістю доцентрових, ніж відцентрових, сил. Про це свідчить запровадження в синтаксисі вчення про четверту одиницю — складне синтаксичне ціле, яке показує, що комунікативні одиниці, незважаючи на те що вони іноді бувають однослівні, підлягають поняттю про сполучення, складання, тобто охоплюються терміном «синтаксис», бо «зчіпляються», за висловом В. В. Виноградова, у більші комплекси — складне синтаксичне ціле, іншими словами, пов'язуються не на рівні простого речення, а на рівні складного речення чи контексту.

Отже, для повного усвідомлення того, що таке синтаксис, не досить тільки перелічити його основні одиниці. Необхідно вказати на те спільне, що об'єднує ці одиниці, — граматичну структуру мови. При цьому слід врахувати, що синтаксичні одиниці різних рівнів «пов'язані одні з одними як у системі (структурі) мови, так і під час її функціонування» [87, 137]. Це дасть змогу трактувати синтаксис не тільки як факт мови, а й мовлення. Беручи до уваги ці положення, синтаксис можна визначити так: синтаксис — це система одиниць різного рівня — словосполучень, простих речень, комунікативів, складних речень і складних синтаксичних єдностей, які створюють граматичну структуру мови для її функціонування. Якщо визначати синтаксис як науку, то слід підкреслити: синтаксис — це частина граматики, яка вивчає систему одиниць різних рівнів — словосполучень, простих речень, комунікативів, складних речень і складних синтаксичних єдностей, що створюють структуру мови для її функціонування.

У зв'язку з тим що не всі підсистеми синтаксису в українському мовознавстві ґрунтовно вивчені, ми розглянемо лише такі з них, як синтаксис слова, словосполучення, простого речення, комунікативів і складного речення. Звичайно, буде звернено увагу і на значення тексту, особливо при вивченні синтаксису простого речення, комунікативів і складного речення.

§ 2. Зв'язок синтаксису з іншими науками

Становлячи другу частину граматики, синтаксис тісно пов'язаний з першою її частиною — морфологією. У синтаксисі, як і в морфології, використовуються певні частини мови, їх граматичні категорії та форми — число, час, спосіб, відмінок тощо. Однак «морфологія вивчає слова і їхні форми в їхній внутрішній єдності і в їх відмінності, що залежать від належності різних типів слів до різних систем словозміни, до різних морфологічних і почасти словотворчих категорій, до різних частин мови; а синтаксис захоплює у сферу свого розгляду слова і форми слів з точки зору їх сполучуваності одних з одними і з точки зору їх функцій у складі словосполучення і речення» [51, т. 2, ч. 1, 9]. Тому хоча синтаксис і морфологія взаємопов'язані, але кожна з цих частин граматики має свій предмет вивчення і свої завдання. Морфологія і синтаксис, за сучасними уявленнями, співвідносяться як дві підсистеми, два ряди мовної системи. «Кожен ряд має набір своїх одиниць і категорій, свої внутрішньорядні зв'язки, свою структуру, які розрізняються характером гетерогенності і ступенем складності» [87, 137].

З усіх розділів синтаксису найближча до морфології синтагматика, тобто вчення про словосполучення, бо в ньому розглядаються словоформи, сполучення словоформ і слів тощо. Це пограничний з морфологією розділ синтаксису, який становить ніби перехідну ланку між цими двома науками.

Для того щоб з'ясувати значення синтаксису порівняно з іншими розділами науки про мову, необхідно зважити на те, що окремі одиниці як мовні знаки відіграють не однакову роль. Якщо пригадати, що мовні знаки — це «такі одиниці, які подають позамовну інформацію», то доведеться визнати, що «речення... є повним знаком, слово — частковим знаком, а морфема — напівзнаком, потрібним для структурної організації знаків мови» [87, 132]. На відміну від інших рівнів мови, зазначає Г. О. Золотова, «синтаксис безпосередньо співвідноситься з процесом мислення і процесом комунікації: одиниці інших рівнів мовної системи беруть участь у формуванні думки і комунікативному її вираженні тільки через синтаксис. У цьому специфіка синтаксису як реального явища і як наукового об'єкта» [72, 6].

Синтаксис має певні зв'язки і з іншими підсистемами та проміжними рядами мовної структури. Слово пов'язує

синтаксис не тільки з морфологією, а й з лексикою, в якій воно розглядається в цілому як особлива семантична одиниця — лексема. Від лексичного складу залежить семантична структура речення. В свою чергу, синтаксичний контекст дає змогу виявитися певному значенню лексеми.

Зв'язок синтаксису з семантикою останнім часом набув особливо великого значення. Ця проблема, відзначає Г. О. Золотова, «усім процесом розвитку світової лінгвістики висунута тепер у число найактуальніших проблем» [72, 13]. Речення слід розглядати не тільки з точки зору граматичної, а й семантичної структури. «На черзі,— пише Г. О. Золотова,— з'ясування характеру взаємовідношень між граматичною і семантичною структурою, виявлення тих мовних засобів, якими це взаємовідношення здійснюється, нарешті, визначення тих мовних одиниць, в яких семантична структура речення втілюється» [72, 13].

При визначенні певних типів речень та їх членів необхідно зважати на фразеологічні одиниці. Самі фразеологічні одиниці часто утворюються на базі певних словосполучень. Отже, синтаксис має певні зв'язки з фразеологією.

Для актуального членування речення використовується такий засіб фонетики, як наголос. Загальновідоме значення інтонації для оформлення речень, ізольованих частин речень тощо. Це свідчить про зв'язки синтаксису навіть з таким далеким від нього розділом науки про мову, як фонетика.

Синтаксис має певні зв'язки не тільки з мовознавчими, а й іншими науками. Особливе місце серед них посідає логіка. У минулому немало мовознавців захоплювалися метафізичною, формальною логікою і ототожнювали граматичні і логічні категорії. Це викликало відповідну реакцію, обстоювання специфіки граматики порівняно з логікою. В. В. Виноградов застерігав від змішування граматики з формальною логікою: «ГраMATика як наука... не може і не повинна змішуватися з логікою. На відміну від формальної логіки як науки про закони правильного мислення граMATика, спираючись на матеріалістичну діалектику, вивчає закони побудови конкретної мови, в якій реалізується думка» [51, т. 2, ч. 1, 74]. Чимало дослідників нашого часу і намагаються розглядати семантичну будову синтаксичних одиниць з точки зору граматики, а не формальної логіки. «Семантична структура речення, що подає мовними засобами той чи інший тип матеріальних зв'язків дійсності,— пише Г. О. Золотова,— підлягає розглядові мовознавців, а не логіків» [72, 13]. У синтаксисі

виявляються «різні типи значень: це, по-перше, значення власне граматичні, категоріальні; по-друге, значення не власне граматичні, що утворюються взаємодією граматичної і лексичної семантики; по-третє, це значення неграматичні, що вимагають для своєї об'єктивації підтримки» [202, 116]. Вивчаючи ці значення, робить висновок Н. Ю. Шведова, «ми не можемо виходити за ті межі, які визначає для нас сама матерія нашої науки — мова» [202, 121].

Визначення предмета синтаксису має велике значення. Це принципове питання, в якому відбивається той чи інший погляд на синтаксис в цілому, синтаксична концепція, лінгвістична школа. Від правильного розв'язання цього питання залежить, які синтаксичні явища будуть розглядатися в усьому викладі цієї дисципліни і в якому порядку. Життя вимагає, щоб такий розгляд не був застарілим, а робився з точки зору найкращих досягнень сучасного мовознавства.

РОЗДІЛ І

ЗВ'ЯЗКИ МІЖ СЛОВАМИ

§ 3. Прислівні і неприслівні зв'язки

З визначення синтаксису видно, що в ньому вивчаються словосполучення, прості речення, комунікати, складні речення і складне синтаксичне ціле. Складові компоненти цих одиниць пов'язуються між собою по-різному. Розрізняють зв'язок на рівні слова і словоформ, на рівні членів речення і на рівні складових частин складного речення [19, 16; 159, 13]. На рівні слова і словоформ установлюється зв'язок, який називають прислівним. Суть його полягає в тому, що повнозначне слово поширюється тими чи іншими словоформами залежно від своїх властивостей, а не місця в реченні. Наприклад, іменники здатні поширюватися прикметниками, тому в реченні *Рече та стогне Дніпр широкий* (Т. Шевч.) прикметник *широкий* пов'язується з іменником *Дніпр* прислівним зв'язком. Дієслова здатні доповнюватися іменниками, особливо в знахідному відмінку, тому в реченні *Споконвіку Прометей там орел карає* (Т. Шевч.) іменник *Прометей* пов'язується з дієсловом *карає* прислівним зв'язком. Дієслова часто пояснюються якісними прислівниками, тому в реченні *Хтось гладив ниви, так ніжно гладив* (П. Тич.) прислівник *ніжно* пов'язується з дієсловом *гладив* прислівним зв'язком. Якщо ж словоформа вживається в реченні не з потреб поширення якоїсь повнозначної частини мови, а в зв'язку з виконанням певної синтаксичної ролі, вона пов'язується неприслівним зв'язком. У розглянутих реченнях форми *рече та стогне, карає* пов'язуються з іменниками *Дніпр, орел* не через їх індивідуальні особливості, а тому, що займають позицію присудків. У реченні *Увечері повернулася Маланка додому весела, сливе щаслива* (М. Коц.) прикметники *весела, щаслива* пов'язуються не тільки з іменником *Маланка*, а й з присудком *повернулася*, що викликається потребами побудови речення, а не особливостями іменника *Маланка* чи дієслова *повернулася*. У реченні *Все небо було закрите хмарами* (І. Н.-Лев.) словоформа в орудному відмінку вживається не тому, що йдеться про закрите чи відкрите небо, а тому, що цього вимагає спеціальна синтаксична конструкція — пасивна. У реченнях *Споконвіку Прометей там орел карає* (Т. Шевч.), *На майдані коло церкви рево-*

люція іде (П. Тич.) форми *споконвіку*, на майдані коло церкви стосуються не окремих слів, а речень в цілому, тому пов'язуються неприслівним зв'язком.

За прислівного зв'язку повнозначна частина мови пояснюється якимись словоформами. Характер прислівного підрядного зв'язку залежить насамперед від сполучуваних можливостей головного слова, тобто від його валентних особливостей. Валентні особливості повнозначних частин мови різні. Наприклад, іменники, як правило, сполучаються з іншими іменниками, прикметниками; дієслова легко сполучаються з іменниками, прислівниками тощо. Проте деякі дієслова не сполучаються з іменниками, а тільки з інфінітивами, наприклад: *могти, уміти, сміти, мусити*; частіше вимагають інфінітива, ніж іменника, дієслова *збиратися, гадати, наказувати* [100, 103]. В українській мові виявлено 41 семантичну групу дієслів, які мають своєрідні валентні особливості [179, 326—330]. Отже, здатність до сполучуваності залежить не тільки від приналежності до певної частини мови, а й до лексико-семантичної групи чи підгрупи в межах однієї частини мови. При цьому слід звернути увагу на те, що більшість слів мають таке лексичне значення, яке цілком достатнє для розуміння їх. Однак деякі слова для повного вираження свого значення потребують доповнюючої словоформи, тобто інформативно недостатні. Напр., дієслова *спати, грати, гуляти* цілком достатні для розуміння явищ, які вони називають, чого не можна сказати про дієслова *зробитися, здаватися, вважатися, відзначатися* тощо, які вимагають доповнюючого пояснення — *зробитися ким? здаватися ким? вважатися ким? відзначатися чим?* тощо. Інформативно недостатніми можуть бути не тільки дієслова, а й інші частини мови. Пор.: *вид пам'яті, п'ять учнів* тощо.

Значно впливають на сполучуваність слів різні граматичні категорії. Напр., категорія істот / неістот іменників оформляється у таких сполученнях, як *бачу папір, дим, літак*, але *бачу письменника, робітника, льотчика*. Категорія збірності числівників пояснює такі сполучення, як *двоє учнів, троє механізаторів* (пор.: *два учні, три механізатори*). Категорія перехідності / неперехідності зумовлює сполучення типу *писати, бити, дарувати що? — сподіватися на що? надокучати кому? чим? дивуватися чому?* чи без залежних форм — *біліти, шуміти, смеркати*; категорія стану — сполучення *писати що? — пишеться ким?, надихати кого? на що? — надихається на що?*; категорія

виду — сполучення *писати місяць — написати за місяць, малювати довго — змалювати відразу, читати що? — начитатися чого?* тощо.

Певну роль відіграє морфемний склад слів. Зокрема, часто префікси *в(у)-, від-, до-, з-, за-, на-, над-, о-, під-, по-, при-* дублюються відповідними прийменниками: *упасти в копанку, відбігти від берега, доїхати до міста, з'їхати з гори, заскочити за хату, наштовхнутися на перешкоду, надрізати над гілкою, підкласти під книгу* тощо. Кілька дієслів з близькими за значенням префіксами можуть супроводжуватися однією прийменниковою конструкцією, напр.: *доїхати, під'їхати, наблизитися до міста* тощо.

Сполучуваність слів ускладнюється тим, що для передачі того самого значення можуть уживатися різні словоформи, напр.: *думати що? про що? над чим?; говорити що? про що? Отже, сполучуваність слів може бути варіативна. Варіативність форм іноді пояснюється залишками старовини чи діалектними впливами. Пор.: думати що? про що? і за що? об чім?; говорити що? про що? і за що? об чім?*

Звичайно прислівний підрядний зв'язок одиничний, тобто повнозначне слово супроводиться водночас лише однією залежною формою, але можливий і подвійний зв'язок, напр.: *написав лист матері, передав книгу товаришеві*. Іноді він стає більш обов'язковим, напр.: *вважав брата героєм, призначив учня помічником* тощо.

§ 4. Засоби вираження підрядних зв'язків

Складові компоненти основних синтаксичних одиниць — словосполучень, простих речень, складних речень — можуть зв'язуватися такими засобами: 1) формами слів; 2) прийменниками; 3) сполучниками; 4) порядком слів; 5) інтонацією.

На рівні слів і словоформ найпоширеніший засіб зв'язку — форми слів. Це пояснюється тим, що українська мова, як і інші східнослов'янські, належить до мов флективного типу, тобто таких мов, у яких зв'язок між словами здійснюється в основному за допомогою форм слів, зокрема флексій.

Значна частина іменників пов'язується за допомогою форм безприйменникових відмінків, напр.: *домогтися перемоги, позбутися клопоту, дякувати братові, переглянути документи, розмовляти французькою мовою* тощо. Дедалі більше поширюється аналітичний зв'язок — за допомогою форм прийменникових відмінків, напр.: *кори-*

стуватися з нагоди, триматися за борт, притулитися до стіни, ховатися від негоди.

Слова прикметникового типу пов'язуються формами числа, роду і відмінка, напр.: *державний прапор — державні прапори; великий прапор — велика зірка, велике полотнище; державний прапор — державного прапора, державному прапорові, державним прапором, на державному прапорі...*

Прислівники пов'язуються нульовими формами, напр.: *добре працювати, весело співати, захоплено розповідати, привітно посміхатися*. Звичайно, самої нульової форми недостатньо для тісного зв'язку слів. Тому почасти використовуються й інші засоби зв'язку, зокрема інтонація і порядок слів. Слова *добре* і *працювати, весело* і *співати* інтонацією об'єднуються в один комплекс — прислівне поєднання слів. Певну роль відіграє і порядок слів. По-перше, прислівники контактено розташовуються біля інфінітивів; по-друге, для них звичайне місце — у препозиції щодо головного слова.

Інтонація допомагає також об'єднанню попередніх форм (*домогтися перемоги, користуватися з нагоди, державний прапор*). Так само важливий для них і порядок розташування — відмінкові форми займають переважно постпозицію (*домогтися перемоги, користуватися з нагоди*), прикметникові — препозицію (*державний прапор*).

Більшу вагу має інтонація і порядок слів для зв'язку компонентів іншого рівня — простого і складного речень. На цьому рівні виявляється також значна роль сполучників.

§ 5. Види підрядних зв'язків

З викладеного видно, що підрядний зв'язок між словами і словоформами не такий однотипний, як здається з першого погляду. Для всіх випадків характерна його обов'язкова особливість — поєднання нерівноправних одиниць. Однак з погляду формальних засобів вираження таке поєднання може бути різне. Здавна виділяли три види підрядного зв'язку — узгодження, керування і прилягання [119, 181—189]. Справді, розрізняють три види зв'язку — у з г о д ж е н н я, якщо форми числа, роду й відмінка прикметників, дієприкметників, порядкових прикметників, займенникових прикметників уподібнюються відповідним формам іменників; к е р у в а н н я, якщо залежне слово ставиться у формі непрямого відмінка без приймен-

ника чи з прийменником; прилягання, якщо залежне слово має нульову форму. Останнім часом традицію виділення трьох видів підрядного зв'язку підтримали й автори «Русской грамматики» 1980 р., але з своїми уточненнями. По-перше, звужене поняття про узгодження, з якого вилучене поєднання присудка з підметом як зв'язок рівня речення. Цей зв'язок названий координацією (у свій час цей термін запропонував Є. В. Кротевич). По-друге, поширене поняття про прилягання, серед якого розрізняють власне прилягання і відмінкове прилягання [159, 20—21]. Поряд з цим в «Русской грамматике» поєднання іменника з іменником (прикладкою) за традицією продовжує розглядатися як узгодження [159, 56]. Ще Є. В. Кротевич показав, що сполучення *красива дівчина* і *дівчина-красуня* істотно відрізняються, бо у першому випадку поєднуються різні частини мови, тому можливе узгодження флексій (*красива дівчина, красивої дівчини, красивій дівчині, красивою дівчиною*), у другому випадку поєднуються однакові частини мови, тому їх флексії не узгоджуються, а дублюються (*дівчина-красуня, дівчини-красуні, дівчині-красуні, дівчиною-красунею*). При такому зв'язку залежна форма більш самостійна, ніж при узгодженні, тому дублювання флексій роду й числа не обов'язкове (пор.: *дівчина-герой, місто Чернівці*). Є. В. Кротевич назвав такий зв'язок кореляцією, або погодженням (від. *ко* + лат. *relatio* — відношення) [94, 15—16]. Останнім часом цю думку підтримала О. Б. Сиротиніна [167, 11].

Л. А. Булаховський вважав, що, крім трьох видів зв'язку — узгодження, керування і прилягання, — четвертим є тяжіння, тобто вживання прикметникових форм при присудку з тяжінням до пояснення підмета, напр.: *чоловік прийшов веселий, хлопець ходив замислений, матрос слухав вдоволений* [100, 15]. Проте «синтаксичним зв'язком цього роду виражається стан підмета в момент здійснення приписуваної йому присудком дії» [51, т. 2, ч. 1, 25], тому цей зв'язок не можна розглядати серед прислівних.

О. С. Мельничук ввів поняття про четвертий тип зв'язку — підрядносполучниковий на зразок — *свято, що наближається; люди, що зібралися; той, що говорить; такий, що знає; радіє, аж сміється; почервонів, бо засоромився; говорить, немов співає; каже, що справиться* тощо [181, 60, 61, 64]. Такі поєднання, справді, можливі, але на рівні речення, а не словосполучення. Вони розглядаються тоді, коли йдеться про поширення простого речення зворотами з підрядними сполучниками.

Таким чином, на рівні слів і слівформ є підстави виділяти такі види підрядного зв'язку, як узгодження, погодження (кореляція), керування і прилягання.

§ 6. Відношення при підрядних зв'язках

У багатьох працях з російського й українського мовознавства відношення між словами встановлюються переважно для речення. Тому йдеться про предикативні відношення, атрибутивні, об'єктні й обставинні [51, т. 2, ч. 1, 115; 99, 10]. Останнім часом і підрядні зв'язки, і відношення між різними компонентами розглядаються для кожної синтаксичної одиниці окремо. На рівні словосполучення встановлюються насамперед об'єктні відношення в широкому розумінні слова, тобто: *писати лист, думати про справи, подарувати товаришеві альбом, слідкувати за приладами* тощо. Поняття про означальні відношення поширюється. Серед них виділяються власне означальні відношення, коли залежна форма відповідає на питання *який? чи й? котрий?*; суб'єктно-означальні відношення, коли у сполученні іменника з іншим іменником у родовому відмінку називається діяч чи носій стану — *приїзд батька, білизна снігів*; обставинно-означальні відношення, коли залежна форма відповідає на питання *як? яким способом? коли? з якого часу? до якого часу? де? куди? звідки? навіщо? чому? за яких умов?* тощо. Отже, обставинні відношення окремо не розглядаються, оскільки значна частина з них, зокрема способу дії, міри, місця, часу тощо, мають означальний характер. У деяких працях, зокрема в «Русской грамматике» 1980 р., до певної міри відновлені традиції О. Х. Востокова [43, 222].

Третім типом відношень устанавлюються доповнюючі (комплетивні), коли залежна форма не має ні об'єктного, ні означального значення, а потрібна для того, щоб доповнити інформативно недостатнє слово, напр.: *мешкати дома, мешкати у сусідів, став учителем, став досвідченим*.

У такому разі, як зазначає В. А. Белошاپкова, найбільше береться до уваги лексичне значення слів, тому рівень абстрагування недостатній [19, 47]. Вона зауважує, що відношення між словами можуть бути виділені з різною мірою абстракції. Найбільш абстрактні відношення — власне синтаксичні, не зумовлені лексичним значенням компонентів, і семантико-синтаксичні, зумовлені лексич-

ним значенням компонентів. Власне синтаксичні відношення встановлюються тільки на основі граматичної семантики компонентів і здебільшого бувають при вживанні прикметникових форм з іменниками — *яскрава зірка, намальований пейзаж*, відмінкової форми із значенням ближчого об'єкта — *зустріти приятеля, бояться розлуки, заважати сусідам*, іменника з іменником на позначення відношення — *кімната дітей, Гамлет Смоктуновського, білизна снігу*; відмінюваної форми дієслова з називним відмінком (агентивні відношення) — *Він спить* тощо.

Семантико-синтаксичні відношення встановлюються на основі лексичного значення залежного компонента, тому вони більш конкретні і різноманітні, наприклад відношення до віддаленого об'єкта, який може бути зняряддям, співучасником тощо: *передати знайомим, розмовляти з братом*, різноманітні обставинні відношення — *повертати лісом, увечері* тощо.

За меншої міри абстракції розглядаються підтипи встановлених понять, наприклад атрибутивно-об'єктні, атрибутивно-присвійні, обставинно-часові, обставинно-просторові відношення тощо.

Звичайно, поділ відношень на власне синтаксичні і семантико-синтаксичні уточнює поняття про відношення в «Грамматике современного русского литературного языка» 1970 р. і в «Русской грамматике» 1980 р. Проте В. А. Белошапкова визначає види відношень між словами незалежно від рівня розгляду, тому в неї є відношення не тільки в межах словосполучень, а й речень, наприклад агентивні і всі обставинні відношення.

Отже, щоб точніше визначити види відношень між словами на рівні словосполучень, необхідно врахувати ті обмеження, які накладає на них рівень розгляду. Крім того, слід врахувати ще й такі положення:

1. Не можна погодитися з тим, що означальний характер мають усі обставинні відношення. Означально-обставинні відношення виникають лише в сполученнях з означальними прислівниками та їхніми відмінковими еквівалентами (*так, добре, захоплено, разом, по-українському, дуже, трохи* та ін.). Інші обставинні відношення — місця, часу, причини, мети, умови, допусту — супроводжують сполучення з обставинними прислівниками та їх еквівалентами і, як правило, виходять за межі прислівних зв'язків, тому повинні розглядатися на рівні словосполучення лише почасти.

2. На основі корелятивного зв'язку виникають апозитивні відношення, тобто відношення між іменником і прикладкою. Вони відрізняються від означальних тим, що при апозитивних відношеннях «немає уявлення про предмет і його ознаки, а є один предмет (денотат) і два співвідносних з ним поняття, що по-різному називають цей предмет» [167, 19]. Отже, крім означальних, необхідно передбачити і апозитивні відношення.

Таким чином, на рівні слів і словоформ є підстави виділяти такі відношення:

1. Власне синтаксичні: а) об'єктні відношення (з ближчим об'єктом); б) означальні з власне означальними відношеннями (*зелений гай, пахуче поле*) і означально-обставинні (*добре писати, разом працювати, дуже поспішати*); в) апозитивні відношення (*жінка-трудівниця, дівчина-герой, місто Черкаси*).

2. Семантико-синтаксичні: а) об'єктні відношення (з дальшим об'єктом); б) інформативно-доповнюючі; в) обставинні.

Визначення видів відношень між словами ускладнюється тим, що вони часто взаємодіють і використовуються комплексно. Можливе поєднання об'єктних і власне означальних відношень — *родич братові, пам'ятник Пушкіну*, доповнюючих і обставинних — *мешкати в будинку, бути на варті*, об'єктних і обставинно-цільових — *ходити по воду, їздити по ягоди*, доповнюючих, об'єктних і обставинних — *наскочити на перешкоду, зачепитися за стовп, доїхати до застави* тощо.

§ 7. Узгодження

У більшості українських праць із синтаксису здавна узгодження розумілося широко — як зв'язок не тільки прикметникових форм, а й дієслівних. Тому визначення формулювалося так, щоб воно охоплювало всі зазначені випадки. Наприклад, у «Сучасній українській літературній мові» за ред. І. К. Білодіда дається таке визначення узгодження: «Узгодженням зветься такий синтаксичний зв'язок між ведучим і залежним членами словосполучення, при якому форми словозміни залежного члена уподібнюються формам ведучого члена» [181, 66]. Близьке до цього визначення узгодження в «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського [100, 12], в «Курсі сучасної української літературної мови» Б. М. Кулика [99, 14] тощо. Проте у працях 70-х років до таких

широких визначень узгодження додаються пояснення, з яких стає очевидно, що воно починає тлумачитися вужче [180, 293; 42, 245]. Так, у 1970 р. вийшло перше видання «Граматики современного русского литературного языка» за ред. Н. Ю. Шведової, в якій подавалося вузьке визначення узгодження. В «Русской грамматике» 1980 р. це визначення набуло такого вигляду: «Узгодження — це підрядний зв'язок, який виражається уподібненням форми залежного слова формі головного слова в роді, числі і відмінку, або в числі і відмінку, або тільки у відмінку, і означає відношення власне означальні» [159, 20]. Отже, підкреслюються такі риси узгодження: 1) узгодження — підрядний зв'язок; 2) цей зв'язок виражається уподібненням форм роду, числа і відмінка; 3) при узгодженні передається власне означальне відношення.

Згадане визначення хоча й вужче від попередніх, але все ще охоплює і зв'язок прикладок, бо у ньому передбачається уподібнення тільки у відмінку. Оскільки було доведено, що корелятивний зв'язок необхідно відмежовувати від узгодження, визначення узгодження слід звузити ще більше. Узгодження — це такий вид підрядного зв'язку, при якому форми роду, числа і відмінка підпорядкованого слова уподібнюються відповідним формам підпорядковуючого слова і передають власне означальне значення. У цьому визначенні підкреслюються ті самі риси узгодження, що й в «Русской грамматике» 1980 р., але усувається положення про можливість уподібнення тільки у відмінку, тобто при кореляції.

Зв'язком узгодження звичайно поєднуються прикметникові форми в широкому розумінні слова, тобто прикметники, займенникові прикметники, порядкові прикметники, діеприкметники з іменниками, напр.: *широка долина, мій край, третій поверх, згаданий твір*. При зміні числа чи відмінка головного слова або заміні його іменником іншого роду відповідно змінюється число, відмінок і рід залежного слова, напр.: *широкі долини, мої краї, треті поверхи, згадані твори; широкої долини, мого краю, третього поверху, згаданого твору; широкий Дніпро, моя батьківщина, третя кімната, згадана повість* тощо. Оскільки прикметникові форми у множині не мають розрізнення роду, узгодження в множині відбувається тільки у двох категоріях — числі і відмінку: *широкі долини, широких долин; моїх країв; третіх поверхів; згаданих творів* тощо. В сучасній українській мові прикметникові форми досить послідовно узгоджуються за цими правилами, оскільки

вони майже в усіх випадках мають повну форму, отже, всю систему флексій. Випадки з такими короткими прикметниками, як *дрібен дощик, ясен місяць, зелен байрак* тощо, рідкісні і належать до специфічного виду зв'язку. Присвійні прикметники на *-ів(-їв), -ин(-їн)* тільки в називному (знахідному) відмінку однини чоловічого роду мають коротку форму — *батьків, Сергіїв, материн, Марійн*, у всіх інших відмінках і родах мають повні форми і тому узгоджуються у звичайний спосіб: *батьків заповіт, батькова хата, батькове вітання; батькового заповіту, батьковому заповіту* тощо.

Послідовність узгодження прикметникових форм в українській мові пояснюється ще й тим, що в ній форми вищого і найвищого ступенів прикметників теж відмінювані, отже, узгоджуються, як і звичайні прикметники, напр.: *активніший студент, активнішого студента, активнішому студентові, активніші студенти; найдорожчий подарунок, найдорожчого подарунка, найдорожчому подарунку, найдорожчі подарунки* тощо.

Узгодження дієприкметників в українській мові обмеженіше, бо рідко вживаються активні дієприкметники (*сяючі очі, перемігший лад*), а з пасивних дієприкметників виступають тільки форми минулого часу (*оновлений край, визволений народ*).

Оскільки суть узгодження полягає в тому, що при зміні певних форм головного слова відповідно змінюються і форми залежного, в кожному наступному випадку нова словоформа сполучається з іншою новою, напр.: *широка долина — широкої долини, широкій долині, широкі долини, широкий степ* і т. д. Тому Г. О. Золотова підкреслює, що узгодження — це зв'язок форми слова з формою слова [72, 32]. І тільки при зв'язку кількісних числівників з іменниками в непрямих відмінках маємо узгодження частин форм слова, напр.: *п'ятьох вікон, п'ятьом вікнам, п'ятьма вікнами, на п'ятьох вікнах*. Проте це специфічний випадок, який належить ще глибше вивчити, оскільки при цьому маємо поєднання узгодження з керуванням (у називному відмінку числівник стає головним словом і керує іменником: *п'ять вікон*). Можливо, це не узгодження, а якийсь проміжний вид зв'язку.

Поява при іменниках прикметникових форм пояснюється лише тим, що іменники як частина мови можуть поширюватися прикметниковими формами для всебічної характеристики. Ніякі інші специфічні умови цього явища не викликають. Тому Н. Ю. Шведова називає узгодження

слабким зв'язком [159, 20]. Уточнюючи розуміння слабких і сильних зв'язків, В. А. Белошапкова запроваджує поняття про передбачуваний / непередбачуваний, обов'язковий / необов'язковий зв'язок. З цього погляду узгодження — передбачуваний необов'язковий зв'язок, бо передбачити вживання прикметника при іменнику можна, але таке вживання необов'язкове.

При узгодженні словоформи звичайно виражають власне означальні відношення. Виходить, що власне означальні відношення виникають на основі передбачуваного необов'язкового зв'язку. Проте в «Русской грамматике» 1980 р. звертається увага на те, що означальні відношення при інформативно недостатніх словах суміщаються з доповнюючими, тоді слабкий зв'язок набуває ознак сильного, тобто стає передбачуваним обов'язковим, напр.: *веселеньке діло, незрозумілі речі* [159, 20].

Узгодження здавна поділялося на повне і неповне. При традиційно широкому розумінні узгодження такий поділ потрібний був для того, щоб знайти місце різноманітним явищам, які підводилися під одне поняття. Під повним узгодженням розуміли таке, коли всі можливості його використані, під неповним — коли не всі можливості узгодження використані. Напр., у реченні *Мені осіння ніч короткою здається* (Л. Укр.) не використана можливість узгодження у відмінку; у сполученні *жінка-тракторист* не використане узгодження в роді; у реченні *У паспортах були ті самі прізвища, якими бурлаки себе називали* (І. Н.-Лев.) не використане узгодження у відмінку. Такого поділу узгоджень дотримується більшість авторів праць з українського мовознавства.

При вузькому тлумаченні узгодження потреба визначити деякі випадки неповного узгодження, особливо пов'язаного з будовою речення, відпала. Тому в «Грамматике современного русского литературного языка» 1970 р. Н. Ю. Шведова зараховує до неповного узгодження значно менше випадків, а саме: 1) узгодження прикметникових форм з іменниками в числі і відмінку в множині; 2) узгодження іменника з іменником або у відмінку, або в роді, або в числі; 3) узгодження числівників з іменниками у відмінку [52, 488—489].

Після досліджень О. С. Скобликової з'ясувалося, що є глибше трактування видів узгодження, ніж визначення їх повними чи неповними. Узгодження прикметникових форм у всіх трьох категоріях — роді, числі і відмінку — є, по суті, власне граматичне узгодження, бо здійснюється

тільки у зв'язку з граматичною природою головного слова [168, 57].

Якщо іменники мають подвійний рід, з ними необхідно узгоджувати прикметникові форми, зважаючи на контекст чи обстановку, тобто на реальні ознаки статі, на зміст, напр.: *цей сирота — ця сирота, наш листоноша — наша листоноша, справжній гуляка — справжня гуляка* тощо. Таке узгодження О. С. Скобликова назвала *с м и с л о в и м* [168, 57].

Якщо слова не мають категорій роду або числа, то для узгодження прикметникових форм підбирається якась найпридатніша форма — здебільшого середній рід однини, напр.: *твое журиве «ку-ку», голосне «ура»* тощо. Із займенником *хто, хтось* звичайно вживається прикметник чол. р. одн., із займенником *що, щось* — середн. р. одн.: *хто такий, хто інший, хтось близький; що таке, що інше, щось близьке...* За визначенням О. С. Скобликової, це умовно-граматичне узгодження [168, 57].

Якщо прикметникові форми сполучаються з незмінними словами, абрєвіатурами, власними назвами, часто доводиться їх узгоджувати з тими поняттями, з якими вони асоціюються, напр.: *головна авеню міста* (тобто вулиця); *похідна ГЕС* (тобто станція); *американська «Нью-Йорк геральд трибюн»* (тобто газета). О. С. Скобликова назвала таке узгодження *асоціативно-граматичним* [168, 58].

Очевидно, у зв'язку з цим в «Русской грамматике» 1980 р. поділу узгоджень на повні і неповні вже немає, але термін *с м и с л о в е* узгодження використовується [159, 57]. Правда, сама О. С. Скобликова від терміна *неповне узгодження* зовсім не відмовилася. У посібнику «Современный русский язык. Синтаксис простого предложения» 1979 р. вона зазначає, що до неповного узгодження належать: 1) відсутність узгодження у відмінку іменної частини складеного присудка; 2) узгодження тільки в роді у випадках із взаємним підпорядкуванням — *два вікна, обидві стіни, старший з хлопчиків* [168, 58].

Якщо узгодження розуміти ще вужче, ніж Н. Ю. Шведова, тобто вилучити з нього зв'язок іменника з прикладкою, то до випадків неповного узгодження можна буде зарахувати тільки: 1) узгодження прикметникових форм з іменниками у множині; 2) узгодження числівників з іменниками у відмінку. Та й то другий випадок сумнівний, бо може бути визнаний своєрідним видом зв'язку.

У такому значенні термін неповне узгодження ще має певні підстави для вживання, в той час як назва повне узгодження дедалі рідше використовується поряд з точнішою назвою власне граматичне узгодження.

§ 8. Кореляція

У багатьох класичних працях з російського мовознавства зв'язок прикладки з пояснюваним іменником визначався як узгодження. В українському мовознавстві такої думки дотримувалися Л. А. Булаховський, Б. М. Кулик, О. С. Мельничук та ін. Однак ще Д. М. Овсяніко-Куликовський звернув увагу на те, що прикладка «не стільки підпорядковується своєму означуваному, скільки стоїть паралельно йому» (Руководство к изучению синтаксиса русского языка.— М., 1912.— С. 53). Близьку до цього думку в українському мовознавстві висловив Б. Г. Ключковський, який підкреслює, що прикладка з головним словом пов'язується тільки за значенням, а в граматичному розумінні вона незалежна (Прикладка та її лексикограматична роль.— Укр. мова в шк.— 1955.— № 6.— С. 9). Інший український дослідник Л. Л. Рогозін, навпаки, доводить, що прикладки пов'язуються особливим видом підрядного зв'язку (Невідокремлені прикладки в структурі складного слова // Укр. мова в шк.— 1954.— № 5.— С. 16).

Давню полеміку про те, сурядним чи підрядним зв'язком поєднуються прикладки з пояснюваними словами, намагається своєрідно розв'язати Є. В. Кротевич. Він зазначає, що прикладки пов'язуються з підпорядковуючими словами зв'язком, який можна визначити як проміжний між сурядним і підрядним. Такий зв'язок він назвав *к о р е л я ц і є ю*. Для кореляції, на відміну від узгодження, характерні такі риси: 1) належність сполучуваних компонентів до однієї частини мови, в той час як при узгодженні — до різних частин мови; 2) дублювання форм, особливо відмінка, в той час як при узгодженні відбувається їх підпорядкування. Звідси таке визначення кореляції: кореляція «становить своєрідний синтаксичний зв'язок, проміжний між сурядністю і підрядністю» (Синтаксические отношения между членами словосочетания и членами предложения // Вопросы русского языкознания.— Львов: Изд-во Львовского ун-та.— 1956.— Кн. 2.— С. 9).

О. С. Скобликова переконливо доводить, що «не тільки форми роду й числа, а й форми відмінка іменника у прикладці і присудку виявляють самостійність значень, несумісних з уявленням про узгодження» [169, 225]. Свого визначення цього зв'язку вона не дає, але співчутливо наводить висловлювання М. Ханіна, який вважає, що «збігання прикладки й означеного в тому чи іншому непрямому відмінку зумовлене їх однаковою залежністю від керуючого дієслова, отже, їх однакова відмінкова форма — це форма паралельного керування» (К вопросу о категории падежа имен существительных // Русский язык в шк.— 1958.— № 6.— С. 9). Як бачимо, питання про зв'язок прикладки з підпорядковуючим словом ще остаточно не вирішено. На сьогодні можна вважати найаргументованішими такі висновки:

1. Найкраще назвати зв'язок прикладки з підпорядковуючим словом кореляцією, бо кращого терміна ніхто ще не запропонував.

2. Зв'язок прикладки з підпорядковуючим словом має найбільше ознак підрядного зв'язку і почасти — сурядного. Не можна погодитися з О. С. Скобликовою про те, що при такому зв'язку не видно його спрямування. На спрямування зв'язку вказує лексичне значення одного з іменників, в такий спосіб можна визначити, де підпорядковуюче слово, а де прикладка. При зміні підпорядковуючого слова відповідно змінюється і залежне, напр.: *хлопець-партизан* — *хлопця-партизана* (а не *хлопця-партизан*); *дівчина-красуня* — *дівчини-красуні* (а не *дівчини-красуня*) тощо. Виходить, що між цими іменниками є підпорядкований зв'язок.

3. Характер такого зв'язку, справді, має також ознаки сурядності, оскільки форми відмінка одного іменника тільки збігаються, а не пов'язуються так, як прикметникові флексії з іменниковими. Однак причина збігу криється у зміні форм одного з іменників, тобто вона підрядного походження. Думка М. Ханіна про те, що такий збіг викликається спільним дієсловом для обох іменників, малопереконлива, бо все залежить від позиції іменникового сполучення в реченні — воно дуже часто не придієслівне, напр.: *Старик-француз затряс до Хоми бородою* (О. Гонч.); *Поміж іншими стояв підпис гвардії лейтенанта Миколи Воронцова* (О. Гонч.) тощо.

Така природа зв'язків прикладки цілком зрозуміла. Вона успадкована від часів, коли не було прикметникових флексій. При потребі схарактеризувати ім'я до нього

приєднувалося інше ім'я, яке могло змінюватися лише за субстантивною відміною. Природно, що такі імена сполучалися лише за значенням, близьким розташуванням, спільною інтонацією та здатністю при зміні дублювати відмінкові флексії. З розвитком прикметникових флексій крім такого іменного зв'язку розвинулося ще узгодження [146, 43, 47].

Зваживши на все це, кореляцію можна визначити так: **к о р е л я ц і я** — це такий зв'язок між іменниками, коли один з них дублює флексії іншого для вираження апозитивних відношень.

Кореляція і узгодження мають спільні і відмінні риси. Зближує кореляцію з узгодженням те, що чимало іменників мають виразно виявлену атрибутивність і тому, як і прикметники, вживаються для якісної характеристики предметів. Значення одного іменника в такому разі показує, яке слово є підпорядковуючим: *гори-велетні, війн-герой, тєсть-скуп'яга*. При цьому кореляцію легко замінити на узгодження. Пор.: *велетенські гори, геройський війн, скупий тєсть*. Проте кореляція більш примітивний і не такий виразний зв'язок, як узгодження, тому часто на основі одного сполучення важко встановити за значенням підпорядковуюче слово, напр.: *водій-механік, стрілець-радист, секретар-друкарка*. Для точнішого визначення підпорядковуючого слова необхідний відповідний контекст чи обстановка (див. Rogozin Л. Л., назв. праця, с.16).

Найбільше відрізняє кореляцію від узгодження те, що при узгодженні рід, число і відмінок прикметникових форм уподібнюються відповідним категоріям іменників, а при кореляції тільки збігаються, дублюються. До того ж дублювання роду і числа для прикладок не обов'язкове. Більшість іменників буває лише одного якогось роду, тому якщо прикладки і стоять в одному роді з підпорядковуючим іменником, то це лише лексична відповідність, збіг, а не граматичний зв'язок, напр.: *завод-велетень, льотчик-герой, студентка-відмінниця*. Цілком природно, що з потреб висловлювання такого збігу може й не бути, напр.: *жінка-професор, колос-хмара, місто-герой*. Те саме стосується і збігу в числі. Однакове число для прикладки і підпорядковуючого іменника можливе, напр.: *завод-велетень — заводи-велетні, льотчик-герой — льотчики-герої*. Проте це не узгодження в числі, бо категорія числа іменника самостійна, означає справжню кількість предметів і не може показувати тільки формальний зв'язок. Якщо ж один з іменників не може змінюватися за числами, тоді,

природно, не буде збігу і в числі, напр.: *годинник-ходики, перерва-канікули, капітал-гроші*.

Найбільше підстав для ототожнення кореляції з узгодженням давав послідовний збіг відмінка прикладки з підпорядковуючим словом. Однак категорія відмінка іменника не така формальна, як прикметника, вона зберігає своє специфічне значення — суб'єкта, непрямого об'єкта, адресата, прямого об'єкта, інструмента тощо — в кожному конкретному випадку вживання, напр.: *дівчина-красуня* (суб'єкт), *дівчини-красуні* (непрямий об'єкт), *дівчині-красуні* (адресат), *дівчину-красуню* (прямий об'єкт), *дівчиною-красунею* (інструментальне значення) тощо, тоді як категорія відмінка прикметника показує лише, у якому відмінку вона сполучається з іменником, напр.: *красива* (з називним відмінком іменника) *дівчина*, *красивої* (з родовим відмінком іменника) *дівчини*, *красивій* (з давальним відмінком іменника) *дівчині*, *красиву* (із знахідним відмінком іменника) *дівчину*, *красивою* (з орудним відмінком іменника) *дівчиною* тощо. Тому прикладка не узгоджується з іменником у відмінку, а дублює його відмінкові флексії. Якщо іменники мають невідмінювану форму чи з якихось причин не відмінюються, то не буде збігу відмінкових флексій, напр.: *машина-таксі — машини-таксі — машиною-таксі; острів Капрі — острова Капрі — острову Капрі; газета «Голос України» — газети «Голос України» — газеті «Голос України»*.

Як уже підкреслювалося, при кореляції передаються апозитивні відношення, тобто відношення між іменниками, один з яких означає якість чи родову приналежність. Це свідчить про те, що апозитивні відношення близькі до означальних, але відрізняються від них засобами вираження. Апозитивні відношення найближчі до означальних тоді, коли прикладки виступають засобом художньої характеристики предметів, напр.: *гори-велетні, воїни-герої, тещь-скуп'яга, думи-діти, садок-райочок* тощо (див. Рогозін Л. Л., назв. праця, с. 17). В такому разі кореляцію легко замінити узгодженням. Пор.: *велетенські гори, геройські воїни, скупий тещь*. Значно далі апозитивні відношення від означальних тоді, коли прикладки не мають виразно вираженої атрибутивності, а означають видову ознаку іменника, напр.: *робітник-металург, командир-узбек, воїни-гвардійці, студент-відмінник* тощо. У цих випадках кореляцію, як правило, не можна замінити на узгодження.

У давній період розвитку східнослов'янських мов нечленні прикметники відмінювалися так, як і іменники, тому

пов'язувалися з ними також кореляцією, напр.: *новъ городъ, нова города, новуу городоу, новъмь городомь; добра жена, добры жены, добръ женъ, доброю женою* тощо. В сучасній українській мові від нечленних прикметників збереглися лише окремі залишки — переважно форми чол. р. одн., які вживаються у говірках, фольклорі чи стилізованій мові, напр.: *дрібен дощик, ясен місяць, зелен байрак, золот бубон, красен труд, славен світ, смутен сон, рясен піт* тощо. Разом з цими залишками до нас дійшли і колишні зразки кореляції нечленних прикметників з іменниками. Від зв'язку самих іменників така кореляція відрізняється тим, що вона виражає не апозитивні, а означальні відношення, оскільки прикметникова основа має виразне атрибутивне значення [94, 16].

Отже, кореляція може бути двох видів — між іменниками, коли передаються апозитивні відношення, і між нечленними прикметниками і іменниками, коли виражаються означальні відношення.

§ 9. Керування

За давньою традицією, в українському мовознавстві міцно вкорінилося широке розуміння керування як такого зв'язку, при якому підпорядковуюче слово вимагає від залежного певного відмінка. З різними варіаціями таке визначення керування фігурує в українських працях 30 — 60-х років, зокрема в дослідженнях Л. А. Булаховського, Б. М. Кулика, А. П. Медушевського, О. Т. Волоха та ін. Останнім часом його повторив у монографії «Сучасна українська літературна мова» О. С. Мельничук: «Керуванням зветься такий синтаксичний зв'язок між ведучим і залежним членами, при якому ведучий (керуючий) член вимагає від залежного (керованого) іменного члена певної відмінкової форми, що залишається незмінною при будь-якій зміні форм керуючого члена» [181, 67].

За викладеним вище тлумаченням керування виникає розбіжність між визначенням і тими фактами, що під нього підводяться. О. С. Скобликова наводить три випадки такого розходження. По-перше, коли підпорядковуюче слово справді потребує поширення, але воно виступає не в одній «певній відмінковій формі», а в кількох, напр.: *знаходиться в лісі, за лісом, біля лісу*. По-друге, відмінкові і приєднаниково-відмінкові форми можуть уживатися і тоді, коли підпорядковуюче слово зовсім не передбачає їх, напр.: *читав у лісі, за лісом, біля лісу*. По-третє, відмінкові

і прийменниково-відмінкові форми можуть взагалі не залежати від одного підпорядковуючого слова, а стосуватися групи слів чи речення в цілому, напр.: *З півгодини Гнат веслував проти течії*, де *з півгодини* стосується не тільки *веслував*, бо веслувати можна й більше, а всього вислову *веслував проти течії*, тобто за даної ситуації [169, 8]. В тому, що визначення керування не передбачає всіх його випадків, основний недолік широкого тлумачення цього зв'язку. Однак О. С. Скобликова вважає, що широке тлумачення керування «не вимагає докорінної перебудови», бо при цьому зберігається єдиний принцип виділення всіх видів підрядного зв'язку — узгодження, керування і прилягання. Завдання полягає в тому, щоб удосконалити традиційне розуміння керування [169, 25]. Для цього необхідно визначити найхарактернішу рису керування. Нею є предметний характер відношень між словами. Тому О. С. Скобликова дає таке визначення керування: «Керування — такий спосіб вираження граматичного зв'язку слів, при якому слово з предметним значенням ставиться в певній відмінковій або прийменниково-відмінковій формі відповідно до характеру смислових відношень, що передаються» [168, 59].

Отже, О. С. Скобликова значно удосконалила визначення керування, усунувши поняття про те, що підпорядковуюче слово «вимагає» певного відмінка. Під її впливом, очевидно, почали відкидати це поняття і деякі українські мовознавці, наприклад М. Т. Доленко [60, 268].

Останнім часом широке тлумачення керування підтримала В. А. Белошапкова. Вона підкреслює, що визначення керування на основі тих же принципів, що й узгодження, — сильна сторона традиційного розуміння керування. В. А. Белошапкова вказує на дві ознаки керування: 1) керування розуміється як вид підрядного зв'язку, що виражається відмінковою формою іменника; 2) керування протиставляється узгодженню як зв'язок, що базується не на уподібненні, а на семантично змістовному вживанні відмінкової форми. Звідси таке визначення керування: «Керування в широкому традиційному його розумінні являє собою підрядний зв'язок, у який як залежний компонент вступають відмінкові форми іменника» [19, 53]. У посібнику «Современный русский язык» 1981 р. це визначення дещо уточнене: «Керування мислиться як вид підрядного зв'язку, при якому залежним компонентом виступають відмінкові форми іменників у їх власне субстантивній сутності, тобто не викликані уподібненням відмінковій

формі головного слова, як це має місце у прикметників і взагалі при узгодженні, а такі, що виражають певні смислові відношення позначуваного ними предмета до ознаки або предмета, названого головним компонентом сполучення» [178, 388].

Проте здавна складався і другий погляд на керування — звужене його тлумачення. Уперше почали звужувати поняття про керування О. О. Потебня і Д. М. Овсяннико-Куликовський. О. О. Потебня рекомендував розуміти під керуванням «тільки такі випадки, коли відмінок додатка визначається формальним значенням доповнюючого (наприклад, знахідний прямого об'єкта при перехідному дієслові, відмінок з прийменником при прийменниковому дієслові...)» [145, 120]. Д. М. Овсяннико-Куликовський дещо ширше розумів керування, підводячи під нього і такі випадки, коли відмінкова форма залежить від лексичного значення підпорядковуючого слова чи від характеру цілого звороту [125, 239]. У певний спосіб обмежував поняття про керування В. В. Виноградов, виводячи за його межі слабкеровані форми, відокремлені звороти з прийменниками *за исключением, вопреки, несмотря на* тощо [51, т. 2, ч. 1, 27—29].

Розвиваючи далі ідеї В. В. Виноградова, Н. Ю. Шведова звужує поняття про керування, беручи до уваги не тільки механізм синтаксичного поєднання відмінкових форм, а й ті відношення, що при цьому виникають. Звідси у неї таке визначення керування: «Керування — це підрядний зв'язок, який виражається приєднанням до пануючого слова іменника у формі непрямого відмінка (без прийменника чи з прийменником) і означає відношення доповнюючі або об'єктні чи контаміновані: об'єктно-доповнюючі чи об'єктно-означальні» [159, 21].

Отже, до керування зараховуються не всі випадки вживання відмінкових форм, а лише ті, за яких виникають об'єктні чи доповнюючі відношення, напр.: *обрати депутата, домогтися перемоги, подарувати вчителю, вважатися знавцем, відірватися від землі* тощо. Якщо ж відмінкова форма має означальне чи обставинне значення, вона виводиться за межі керування, напр.: *книга сестри* (пор. *сестрина книга*); *працювати в місті* (пор. *працювати там*) тощо.

О. С. Скобликова застерігає від звуженого розуміння керування, бо вважає, що в такому разі порушиться єдиний принцип виділення всіх видів підрядного зв'язку [169, 22]. Насправді ж йдеться про те, що всі види зв'язку

визначаються по-новому — з урахуванням формальних і семантичних ознак. Наприклад, про узгодження теж зазначається, що слова поєднуються не тільки шляхом уподібнення форм, а й вираженням власне синтаксичних відношень [159, 20]. Тому заперечення О. С. Скобликової малопереконливе.

Нове розуміння керування визрівало у працях багатьох класиків вітчизняного мовознавства. Воно враховує не тільки формальні, а й семантичні фактори, що так необхідно при розгляді саме керування. Отже, є підстави дотримуватися такого визначення керування: керування — це такий підрядний зв'язок між словами, при якому залежні слова вживаються у формі непрямих відмінків для вираження об'єктних, доповнюючих, об'єктно-доповнюючих і об'єктно-обставинних відношень.

Керування має спільні і відмінні ознаки з узгодженням. Їх споріднює те, що в обох випадках передається підрядний зв'язок, тобто є підпорядковуючі і залежні слова, напр.: *український депутат, обрати депутата*. Однак при керуванні, на відміну від узгодження, при зміні підпорядковуючого слова форма відмінка лишається незмінною, напр.: *обрав депутата, обираю депутата, обиратиму депутата, обирав би депутата* тощо. Оскільки форма підпорядковуючого слова не впливає на керований відмінок, засоби вираження підпорядковуючого слова при керуванні більш різноманітні, ніж при узгодженні. Керуючими словами можуть бути не тільки імена — іменники, прикметники, числівники, прислівники, а й дієслова. Кожна частина мови має свою систему керування. Найтиповіше керування для дієслів та дієслівних форм. Менш типове керування для іменників, бо вони часто можуть не тільки керувати, а й мати при собі узгоджені форми. Обмежено керують числівники та прислівники. У зв'язку з тим що кожна частина мови має свої особливості керування, розрізняють дієслівне, субстантивне, ад'єктивне і адвербіальне керування, напр.: *обирати депутата, піднісши прапор, поважачий себе; вісник перемоги, рух проти війни, перемога над ворогом; вартій уваги, вірний присязі, схильний до роздумів; н'ять братів, двадцять шість днів*.

Керованими словами можуть бути тільки ті частини мови, що мають самостійну категорію відмінка, тобто іменники, займенники-іменники, кількісні числівники, напр.: *писати статтю, подумати про щось, зменшувати до трьох* тощо. Відмінкова форма може виступати без прийменника чи з прийменником, тому керування поділяється на без-

посереднє (безприйменникове) і посереднє (прийменникове), напр.: *досягнути успіху, турбуватися про дітей*. Поділ керування на безпосереднє і посереднє має те значення, що він свідчить про тісніший чи слабкіший зв'язок між словами. Прийменникове керування виражає дальший, менш тісний зв'язок. Пор.: *говорити промову — говорити про промову, почув знайомого — почув про знайомого, дивився фільм — дивився на фільм* [100, 14].

Звичайно при керуючому слові виступає одне кероване. Таке керування називається *одиничним*. Але іноді при керуючому слові закономірно виступає два керованих, напр.: *наповнити кімнату галасом, дати книгу братові, з'єднати думку з думкою* тощо. Таке керування називається *подвійним*. Подвійне керування викликається належністю керованих слів до особливих лексико-семантичних груп (дієслова із значенням передачі, постачання, інформування, з'єднання, взаємодії) або морфологічною будовою їх (наявністю префіксів *на-, за-, до-, об-, у-, з-, ви-, про-*).

Розгляд керування з погляду керуючого і керованого слів був би неповним, якби ми не згадали ще про одну їхню особливість. Як було встановлено, узгодження — це поєднання форми слова з *формою* слова. При керуванні маємо іншу ситуацію, оскільки підпорядковуюче слово може виступати в усіх своїх формах. Це означає, що керування — поєднання слова з *формою* слова, напр.: *пишу статтю, писав статтю, писатиму статтю, писав би статтю, нехай пише статтю* тощо. Проте, як відзначає В. А. Белошапкова, в деяких випадках керування може виступати як поєднання форми слова з *формою* слова, наприклад, коли підпорядковуючий компонент є вищий чи найвищий ступінь прикметників або прислівників, тобто однією з форм слова, а не всім словом: *вищий від брата, найкращий з усіх, нижче трави*. Щоправда, у цих випадках керуюча форма поводить себе, як слово, втрата її руйнує керування: пор. неможливість сполучення *високий від брата*, як неможлива заміна сполучення *вартій уваги на високий уваги* [19, 42].

При вузькому тлумаченні керування велика увага приділяється тим відношенням, які воно передає. Як зазначається в «Русской грамматике» 1980 р., при керуванні виникають об'єктні, доповнюючі або контаміновані відношення — об'єктно-довповнюючі, об'єктно-означальні. В. А. Белошапкова критикує таке визначення відношень за недостатнє абстрагування: необхідно насамперед установити поняття про власне синтаксичні і семантико-синтаксичні

відношення, які відповідають поділу Е. Куриловича відмінків на граматичні і семантичні, а потім уже виділяти відношення нижчого рівня абстрагування [19, 47]. Зауваження слушне, але провести такий поділ відношень дуже важко, оскільки можуть бути перехідні випадки — із застосуванням більшої чи меншої міри семантичних засобів. Тому той поділ, який зробила В. А. Белошاپкова, не завжди переконливий, тим більше, вона виходить за межі прислівних зв'язків, коли виявляє власне синтаксичні відношення у сполученнях типу *Быть грозе, Ему не работается, построенный студентами* [19, 50].

У цілому керування базується, очевидно, на власне синтаксичних відношеннях, але тоді, коли об'єктні відношення контамінуються з означальними (в широкому розумінні слова), маємо синтаксично-семантичні відношення.

Для вираження будь-якого одного відношення можуть використовуватися різні формальні засоби. Так створюється варіативне керування. Варіативне керування може бути дублетного типу, коли значення кількох форм збігається повністю, напр.: *нехтувати чим — нехтувати що, пильнувати чого — пильнувати що, доглядати чого — доглядати що* [100, 14], чи синонімічного типу, коли форми розрізняються стилістичними відтінками (стилістичні синоніми), напр.: *чекати кого — чекати на кого (як сподіватися на кого)* [100, 15].

Для того щоб упорядкувати різноманітні факти, які підводилися під поняття керування при його широкому розумінні, необхідно було ці факти якось розкласифікувати. Це зробив О. М. Пешковський, запровадивши поняття про сильне і слабе керування. Під сильним керуванням він розумів необхідний зв'язок, під слабким — не необхідний [135, 285]. Під впливом О. М. Пешковського в українському мовознавстві такий поділ запровадив Л. А. Булаховський [100, 13]. У статті «Питання синтаксису простого речення в українській мові» він уже обережніше розрізняє більш тісне і менш тісне керування, підкреслюючи, що «ступенів смислової залежності... може бути багато» [29, 13].

Такий поділ керування робився на основі поняття про обов'язковість / необов'язковість зв'язку. У 60-х роках почали виділяти ще поняття про передбачуваність / непередбачуваність зв'язку. Замість поділу керування на сильне і слабе В. А. Белошاپкова запропонувала розрізнення керування за трьома принципами: 1) за передбачуваністю / непередбачуваністю; 2) за обов'язковістю / не-

обов'язковістю; 3) за природою синтаксичного відношення — власне синтаксичні і семантико-синтаксичні відношення. Це дало їй підставу виділити п'ять видів керування (з теоретично можливих восьми):

1) передбачуваний обов'язковий зв'язок з власне синтаксичними відношеннями: *писати лист, потребувати допомоги, бути грсзі, йому не працюється, побудований студентами*;

2) передбачуваний обов'язковий зв'язок з семантично-синтаксичними відношеннями: *вийняти з чемодана, вбити в стіну, підійти до будинку*;

3) передбачуваний необов'язковий зв'язок з власне синтаксичними відношеннями: *кишені сукні, білизна снігу, будинок брата*;

4) непередбачуваний обов'язковий зв'язок з семантико-синтаксичними відношеннями: *поселитися в лісі, за лісом, біля лісу*;

5) непередбачуваний необов'язковий зв'язок з семантико-синтаксичними відношеннями: *писати тиждень, працювати на городі, будинок біля дороги, рожеві на заході (хмари)* [178, 395].

Граматично найважливіша ознака — передбачуваність / непередбачуваність, бо вона дає змогу відмежувати керування від прилягання (іменного прилягання).

Запровадження понять про передбачуваність / непередбачуваність, обов'язковість / необов'язковість, власне синтаксичні і семантико-синтаксичні відношення, безперечно, допомагає розмежовувати різні види керування. Однак більшість мовознавців і далі продовжують поділяти керування на сильне і слабке, а не на п'ять груп, запропонованих В. А. Белошапковою. Послідовно дотримується поділу керування на сильне і слабке Н. Ю. Шведова. Вона розрізняє сильне і слабке керування за двома ознаками: 1) за обов'язковістю / необов'язковістю появи відмінкової форми; 2) за неускладненістю / ускладненістю об'єктних і доповнюючих відношень означальними і обставинними. Напр., у сполученнях *стати вченим, мастак на вигадки, схильний до роздумів, читати книгу* керування сильне, бо в них виражаються доповнюючі чи об'єктні відношення; у сполученнях *пиляти пилкою, гімн праці* керування слабке, бо на об'єктне відношення нашаровується відтінок означально-обставинний [159, 21].

Якщо ж відмінкова форма вживається з власне означальним, чи обставинно-доповнюючим значенням, то вона не керується, а прилягає, створюючи відмінкове приляган-

ня, напр.: *місто на Волзі, знаходиться на березі, пробули годину* тощо [159, 21]. Н. Ю. Шведова підкреслює, що керування викликається цілим комплексом лексико-граматичних властивостей слова, тоді як відмінкове прилягання не має граматичних чи лексико-семантичних обмежень. При керуванні значення залежних слів більш абстрактні, при відмінковому приляганні — більш конкретні, неграматичні. «Все це показує, — підсумовує Н. Ю. Шведова, — що об'єднання керування і відмінкового прилягання під загальною назвою «керування» відводить від пізнання внутрішніх відмінностей цих підрядних зв'язків» [159, 21]. У такий спосіб Н. Ю. Шведова відповідає на закиди В. А. Белошапкової про недостатній рівень абстрагування при розрізненні керування і відмінкового прилягання [19, 47] і О. С. Скобликової про те, що виведення слабкого керування за межі керування і зарахування його до прилягання «веде до невиправданого роз'єднання фактів, що мають ту саму граматичну основу, а разом з тим — і до порушення єдиного класифікаційного принципу в розмежуванні узгодження, керування і прилягання» [168, 64]. Разом з тим видно, що в «Русской грамматике» 1980 р. враховані певні положення В. А. Белошапкової — про передбачуваний / непередбачуваний зв'язок, більш абстрактні і менш абстрактні синтаксичні відношення.

О. С. Скобликова має цілковиту рацію, коли зазначає, що поняття про сильне і слабе керування, як його розумів О. М. Пешковський, у своїй основі семантичне і навіть стилістичне. Однак це не значить, що його не можна уточнити, поставити на більш чітку основу. Такі спроби і робляться останнім часом, зокрема у працях Н. Ю. Шведової. Вона намагається врахувати обов'язковість / необов'язковість зв'язку і значення синтаксичних відношень. Це означає, що поняття сильного і слабкого керування починає переходити із сфери семантико-стилістичної до семантико-граматичної.

§ 10. Прилягання

В українському мовознавстві, як і в російському, прилягання здавна визначалося, як такий зв'язок, яким сполучаються незмінні форми, тобто воно тлумачилося у вузькому розумінні слова. Зокрема, в «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського зазначається: «Прилягання є такий зв'язок двох членів речення, при якому пояснюючий член речення не має тих

граматичних форм, у яких відбувається узгодження або керування (тобто форм роду, числа, відмінка, особи)» [100, 15]. У 1954 р. В. В. Виноградов дещо видозмінює визначення прилягання, вказуючи не тільки на те, що таким зв'язком поєднуються незмінні форми, а й що для нього характерне певне місцезростащування залежного слова, його залежна граматична функція, зміст, несамотійний характер відношень [51, т. 2, ч. 1, 23]. У зв'язку з цим дещо змінюють своє визначення й українські мовознавці, додаючи зауваження про те, що незмінні форми пов'язуються переважно за змістом [29, 13; 60, 269].

Даючи визначення прилягання, яке згадувалося вище, В. В. Виноградов водночас застерігав, що «термін «прилягання» не відзначається повною ясністю змісту, точністю застосування і чіткою окресленістю меж його вживання» [51, т. 2, ч. 1, 31]. Зокрема, він указував на те, що «дуже нерідкі перехідні випадки від так званого слабкого прийменникового керування до прилягання» [51, т. 2, ч. 1, 31].

Розвиваючи ідеї В. В. Виноградова, Н. Ю. Шведова встановила наявність двох видів прилягання — власне прилягання і відмінкове прилягання. Так виник широкий погляд на прилягання. При широкому тлумаченні прилягання доводиться давати два визначення — для власне прилягання і для відмінкового прилягання. В «Русской грамматике» 1980 р. власне прилягання визначається так: «Власне прилягання — це зв'язок, при якому в ролі залежного слова виступають слова незмінні: прислівник, невідмінюваний прикметник, а також інфінітив, компаратив або дієприслівник» [159, 21]. Відмінкове прилягання має таке визначення: «Відмінкове прилягання — це приєднання до повнозначного слова (будь-якої частини мови) відмінкової (без прийменника чи з прийменником) форми імені з означальним значенням». При цьому означальне значення розуміється широко — і як власне означальне, і як обставинне. Приклади відмінкового прилягання: *приїхати п'ятого травня, прийти надвечір, ложка з дерева, місто на Дніпрі, будинок на два вікна, сірий у клітинку, вродливий обличчям, кришка чайника, попереду на крок, хтось у блакитному, перший у шерензі* [159, 21]. До широкого розуміння прилягання почав приєднуватися і дехто з українських мовознавців, наприклад І. Р. Вихованець (Синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення // Синтаксис словосполучення і простого речення.— К., 1975.— С. 40).

До визначення відмінкового прилягання ми ще повернемося, а щодо визначення власне прилягання слід зауважити, що воно менш змістовне, ніж загальне визначення прилягання В. В. Виноградова. Тому його можна уточнити так: власне прилягання — це підрядний зв'язок, який виражається не зміною форми залежного компонента, а його місцезорозташуванням, залежною граматичною функцією, змістом, несаможостійним характером виражених ним відношень.

Найтипівіше прилягання для прислівників. Прислівники як частина мови означають ознаку ознаки, тому звичайно сполучаються з дієсловами, прикметниками і прислівниками. Отже, прилягання прислівників зумовлене їх лексико-граматичним значенням. При керуванні різні смислові відношення виражаються вживанням відмінкових форм, при приляганні — підбиранням прислівників різного значення.

Хоча прислівники найчастіше прилягають до дієслів, однак різні групи їх при цьому мають певне обмеження. Зокрема, якісні і кількісні прислівники можливі далеко не при всіх дієсловах — вони не вживаються при дієсловах *знаходитися, опинитися, належати* (пор. неможливе: *добре знаходитися, надзвичайно опинитися, дуже належати*): Більш вільні обставинні прислівники, які можливі при дієсловах різних семантичних і граматичних класів, напр.: *знаходитися там, опинитися спереду, завжди належати, піти ранком, сказати спересердя, зробити наперекір* тощо. Кількісні прислівники частіше прилягають до прикметників і прислівників, ніж до дієслів, напр.: *трохи втомився, надзвичайно вдалий, дуже добре...* До іменників прислівники прилягають в обмеженій кількості випадків і то звичайно до віддієслівних іменників, напр.: *повернення здалеку, читання вголос, шлях уперед...*

Дієприслівники й інфінітиви теж мають незмінну форму, тому їхній зв'язок звичайно розглядається як прилягання. При цьому прилягання дієприслівників вузько спрямоване — вони можуть сполучатися тільки з дієсловами (не виходячи за межі прислівних зв'язків), напр.: *читати лежачи, умирати стоячи*. Інфінітиви, навпаки, сполучаються з різними частинами мови — дієсловами, іменниками, прикметниками, прислівниками, але тільки тоді, коли вони співзвучні з їх значенням. Наприклад, інфінітиви легко прилягають до слів з модальним значенням: *бажав учитися, бажання вчитися, готовий учитися, бажано вчитися...* Типове сполучення їх із фазисними дієсловами чи дієсловами руху, напр.: *почав малювати, продовжував гово-*

рити, завершив скиртувати, пішов відпочивати, побіг рятувати.

Питання про сутність зв'язку дієприслівників і інфінітивів з підпорядковуючими словами ще остаточно не розв'язане. Невідмінюваність дієприслівників і інфінітивів умовна, бо вони можуть розглядатися як прояв одних з форм дієслова, до системи якого входять. Ця незмінність може тлумачитися як пристосування дієслова для передачі певних значень, тобто як керування. Пор.: *час любові — час любити, почати розмову — почати розмовляти, іти підстрибом — з підстрибом — іти підстрибуючи*. «Тому звичайна оцінка всіх розглядуваних «невідмінюваних» дієслівних форм просто як прилягання — оцінка умовна і не цілком точна» [168, 66]. І все ж, робить висновок О. С. Скобликова, така кваліфікація їхнього зв'язку прийнятна, «оскільки підкреслює істотну об'єктивну особливість цих форм — їх неузгоджуваність» [168, 66; 167, 13].

Крім прислівників, дієприслівників і інфінітивів, зв'язком прилягання пов'язуються ще форми *його, її, їх*, які не мають категорії відмінка, а рід і число не беруть участі у зв'язку. Пор.: *його будинок, хата, місце, речі; її будинок, хата, місце, речі; їх будинок, хата, місце, речі* [159, 63; 178, 396].

Думку В. А. Белошапкової про те, що зв'язком прилягання сполучаються й іменники типу *озеро Байкал* (на озері Байкал), *станція «Університет»* (до станції «Університет»), *магістраль Москва — Рига* (на магістралі Москва — Рига) [178, 397], більшість мовознавців не поділяють. В «Русской грамматике» 1980 р. такі зв'язки розглядаються в розділі про узгодження прикладок [159, 58]. О. С. Скобликова вважає цей зв'язок близьким до керування [169, 218]. О. Б. Сиротиніна схильна виділити такий зв'язок в окремий тип, відмінний від підрядного [167, 14]. Є підстави вважати зазначений зв'язок одним із випадків кореляції, коли немає збігу відмінкових форм. Щодо відмінка, то можливе хитання чи й унормований збіг цієї форми. Пор.: *в селі Яркі — в селі Ярках, місто Париж — в місті Парижі* [159, 58].

Ще більше підстав вважати проявом кореляції зв'язок невеликої групи невідмінюваних прикметників іншомовного походження: *люкс, максі, міні, беж, реглан* тощо, який в «Русской грамматике» 1980 р. визначений як прилягання [159, 63]. Цей зв'язок подібний до кореляції нечленних прикметників типу *дрібен, ясен, зелен* тощо. Пор.: *вагон люкс, пальто максі, спідниця міні, колір беж, пальто*

реглан, як дрібен дощик, ясен місяць, зелен байрак, бо теж дається якісна характеристика без системи узгодження.

При приляганні підпорядковуюче слово може вживатися в усіх своїх формах, а залежне здебільшого у своїй єдиній незмінній формі. Це свідчить, як зазначає Г. О. Золотова, що прилягання будується за формулою слово + слово, напр.: пишу (писав, писатиму, писав би, писали) швидко; дуже вдалий (вдала, вдале, вдалі, вдалого, вдалому) шлях (шляхом, на шляху, шляхи) уперед тощо [72, 32]. В. А. Белошاپкова уточнює, що прилягання може будуватися і за формулою слово + форма слова, маючи на увазі сполучення з дієприслівниками й інфінітивами — формами дієслова, напр.: читаю (читав, читатиму, читав би...) лежачи; бажаю (бажав, бажатиму, бажав би) вчитися тощо [19, 54].

Оскільки при власне приляганні залежне слово пов'язується з головним тільки змістом, а не зміною форми, це означає, що на основі підпорядковуючого слова не можна передбачити форму залежного, вона завжди незмінна. Отже, прилягання — зв'язок непередбачуваний. Поява залежного слова у більшості випадків не обов'язкова. Наприклад, коли ми вимовляємо слово *писав*, це не означає, що з ним ми обов'язково пов'яжемо якийсь прислівник — *сьогодні, вчора, швидко, поволі* тощо. Тому прилягання у багатьох випадках — зв'язок необов'язковий, тобто слабкий. Однак при деяких підпорядковуючих словах прилягання може ставати й обов'язковим, сильним. В. А. Белошاپкова вказує на такі випадки обов'язкового прилягання:

1) прилягання інфінітива до дієслів із значенням волевиявлення, бажання, можливості тощо, а також до фазових дієслів: *хотів малювати, наказав переробити, міг відповісти; почав перекладати, продовжив читати, закінчив працювати;*

2) прилягання якісних прислівників до інформативно недостатніх дієслів: *ставився приязно, поводився чемно, почувався упевнено;*

3) прилягання обставинних прислівників місця до дієслів із значенням знаходження, перебування, напр.: *знаходився поблизу, опинився далеко, був поряд* [19, 56].

Залежно від того, які форми прилягають, створюються різні відношення. Н. Ю. Шведова визначає відношення на менш абстрактному рівні. Якщо прилягають прислівники і дієприслівники, створюються означальні чи озна-

чально-доповнюючі відношення, напр.: *говорити поволи, сидіти зігнувшись*. Якщо приєднуються інфінітиви, створюються доповнюючі, об'єктні, обставинно-означальні відношення, напр.: *умудритися впасти, навчитися малювати, зайти поговорити* [159, 21].

В. А. Белошапкова визначає відношення на вищому рівні абстрагування. Якщо прилягають якісні прислівники, діеприслівники й інфінітиви, лексичне значення залежної форми здебільшого не відіграє істотної ролі. Тому створюються власне синтаксичні відношення. При приляганні обставинних прислівників роль лексичного значення залежного компонента більша. Тому при цьому створюються семантико-синтаксичні відношення.

Добре, що В. А. Белошапкова відмежувала обставинні прислівники. Це такий клас слів, який активно поповнюється за рахунок відмінкових форм іменників. У багатьох випадках навіть важко сказати, чи перейшла відмінкова форма у прислівник, чи ні, напр.: *без кінця, до краю, з розгону, по змозі, у вічі* тощо. Тому межа між власне приляганням і відмінковим приляганням часто хистка і непевна. Отже, відношення при приляганні обставинних прислівників більшою чи меншою мірою наближаються до відношень при відмінковому приляганні, тобто більш семантичні.

Беручи до уваги передбачуваність / непередбачуваність, обов'язковість / необов'язковість і характер синтаксичного відношення, В. А. Белошапкова виділяє чотири види власне прилягання:

1) непередбачуваний обов'язковий зв'язок з власне синтаксичними відношеннями: *продовжувати говорити, уміти довести, вчинити благородно*;

2) непередбачуваний обов'язковий зв'язок з семантико-синтаксичними відношеннями: *розташуватися навпроти, побувати скрізь*;

3) непередбачуваний необов'язковий зв'язок з власне синтаксичними відношеннями: *весело сміятися, дружно працювати*;

4) непередбачуваний необов'язковий зв'язок з семантико-синтаксичними відношеннями: *говорити вчора, працювати нагорі, розбити зозла* тощо [19, 56—57].

Отже, оскільки власне прилягання в цілому непередбачуваний зв'язок, воно розрізняється в основному за двома ознаками — за обов'язковістю / необов'язковістю і за характером синтаксичного відношення. За першою ознакою виділяються обов'язкові і необов'язкові види прилягання, як це було і з керуванням. За другою ознакою ви-

діляється прилягання інфінітивів з власне синтаксичними відношеннями, прилягання обставинних прислівників з семантико-синтаксичними відношеннями і прилягання якісних прислівників з власне синтаксичними відношеннями.

Оскільки синтаксичні відношення при приляганні залежать від характеру підпорядкованої форми, власне прилягання поділяють на такі типи: 1) прилягання прислівників; 2) прилягання дієприслівників; 3) прилягання інфінітивів.

Термін «відмінкове прилягання», запроваджений в «Русской грамматике» 1980 р., більш вдалий, ніж назва з широким значенням «іменне прилягання», яка фігурувала в «Грамматике современного русского литературного языка» 1970 р. В інтерпретації Н. Ю. Шведової відмінкове прилягання — це приєднання до повнозначної частини мови відмінкової форми без прийменника чи з прийменником для вираження означального значення в широкому розумінні слова, тобто власне означального, означально-обставинного й обставинного. Як уже відзначалося в граматичній літературі, основний недолік цього вчення полягає в тому, що немає чітких підстав для розмежування слабкого керування та відмінкового прилягання. Пор.: *гимн труду* — керування, *пам'ятник Пушкіну* — прилягання (приклади з «Грамматики современного русского литературного языка», 1970 р. [32, 59; 14, 46]). Н. Ю. Шведова підкреслювала, що при іменному приляганні відмінкова форма «виступає в цьому випадку як потенційний прислівник або потенційна «прикметникова форма» [52, 516]. При такому тлумаченні відмінкового прилягання хоча зовсім і не розв'язується проблема про відмежування його від слабкого керування, стає більш виправдане називання цього зв'язку приляганням.

Отже, під відмінковим приляганням ми розуміємо такий зв'язок, який виникає при приєднанні до повнозначного слова відмінкової чи прийменниково-відмінкової форми з означальним чи обставинним значенням.

Відмінки з таким значенням сполучаються найчастіше з дієсловами. Відмінкове прилягання до дієслів — зв'язок непередбачуваний і переважно необов'язковий, бо при дієслові можуть виступати форми з різноманітним обставинним значенням, передбачити які заздалегідь важко і поява яких не обов'язкова, напр.: *працювати на заводі, в цеху, з захопленням, з перервами, на перемогу, всупереч перешкодам*. Лише при деяких дієсловах із значенням місцерозташування, руху більш-менш закономірно висту-

пають відмінкові форми з просторовим значенням, тобто відмінкове прилягання стає більш обов'язкове, хоча й непередбачуване, напр.: *жити в селі, за лісом, біля річки; іти на завод, з заводу, до заводу.*

У російському мовознавстві вже складений докладний опис відмінкового прилягання — в «Грамматике современного русского литературного языка» 1970 р. і «Русской грамматике» 1980 р. В українському мовознавстві ще немає такого опису, хоча праць з загальним, недиференційованим оглядом уживання відмінкових і прийменниково-відмінкових форм чимало (див. дослідження Є. К. Тимченка, М. Ф. Наконечного, Л. А. Булаховського, О. С. Мельничука, А. С. Колодяжного, І. Г. Чередниченка, М. М. Богдана, І. Р. Вихованця, М. Я. Плющ, З. І. Іваненко та ін.). На основі цих праць можна скласти уявлення про відмінкове прилягання і в сучасній українській мові.

Термін *відмінкове прилягання* загалом правильний, але не цілком точний, бо прилягають не тільки безприйменникові, а й прийменникові відмінки. До того ж більшість обставинних значень передається саме прийменниково-відмінковими формами. Тому є підстави серед відмінкового прилягання виділити два види — відмінкове і прийменниково-відмінкове.

Відмінкове прилягання виникає при вживанні безприйменникових відмінків. З такою метою використовується головним чином орудний відмінок як найбільш семантичний, за визначенням Є. Куриловича, почасти родовий і знахідний. Ці відмінки можуть передавати насамперед різні відтінки просторового значення:

1. Шлях руху, за межі якого не виходить дія (орудний шляху); загальний напрямок руху, який виходить за межі даного простору (орудний напрямку руху); обмежений простір, за межами якого відбувається рух (орудний обмеженого простору); простір, у різних пунктах якого відбувається дія (орудний дистрибутивного простору), напр.: *іти дорогою, перейти кімнатою, влетіти вікном, гаяти лісами* тощо.

2. Напрямок руху з вказівкою на досягання чи віддалення від якогось пункту (родовий досягання і віддалення). Такі конструкції у більшості випадків застаріли, напр.: *досягти дна, відбігти берега.*

3. Міри простору (знахідний міри простору), напр.: *пройти гони, проїхати кілометр, пролетіти двадцять кілометрів.*

Родовий, орудний і знахідний відмінки можуть передавати різні відтінки часового значення:

1. Значення не повністю використаного часу, тобто часового моменту (родовий часу, орудний часу, знахідний часового моменту, останній уживається рідко), напр.: *піти наступного дня, повернутися цими днями, працювати лише рік.*

2. Значення дати (родовий дати), напр.: *закінчити 1945 року.*

3. Значення дистрибутивного часу (орудний дистрибутивного часу), напр.: *сидіти осінніми вечорами, чекати цілими днями.*

4. Значення повністю охопленого часу (знахідний часу), напр.: *блукати цілу ніч, працювати всю зиму.*

Знахідний відмінок взагалі здебільшого передає обмежені поняття. Крім міри простору, він може означати міру ваги, ціну, кількість (знахідний кількості), напр.: *важити тонну, коштувати п'ять карбованців, сказати один раз.*

Значення причини може виражати орудний відмінок, але такі конструкції в сучасній українській мові здебільшого застаріли: *померти тифом, зажуритися напастю, бігкатися чужим лихом.*

Основне призначення орудного відмінка в сучасній українській мові — виражати різні відтінки способу дії — власне способу чи інтенсивності дії (орудний способу дії), напр.: *розробляти відкритим способом, говорити тихим голосом, зірвати одним махом, зустріти бурхливою овацією.* Якщо передається відтінок підсилення дії (орудний тавтологічний), сполучення часто фразеологізується, напр.: *голосити високим голосом, цвісти пишним цвітом, ходити ходором, валити валом.*

Характерне для орудного відмінка також вираження значення порівняння (орудний порівняння), напр.: *летіти стрілою, мчати кулею, ходити іменинником.*

Як зазначає М. Я. Плющ, орудний відмінок виступає з обставинною функцією й тоді, коли виражає значення сукупності (орудний сукупності). Вона розрізняє в орудному сукупності такі відтінки значення: колективної участі, кількості і міри, напр.: *летіти зграйками, розходитися групами; писати десятками, бродити отарами; цідити краплями, випивати відрами [141, 59—67].*

Майже всі ці значення, а також чимало нових можуть передавати різноманітні сполучення при прийменниково-відмінковому приляганні. Воно багате на варіативні зв'яз-

ки. Варіативне прилягання може створюватися на основі подібності відмінкового і прийменниково-відмінкового зв'язку чи різних форм самого прийменниково-відмінкового зв'язку. Наприклад, орудний шляху в українській мові дедалі частіше витісняється сполученням *по* + місцевий: *їхати дорогою* — *їхати по дорозі*, *плисти річкою* — *плисти по річці*. Орудний дистрибутивного простору забувається; замість нього виступає *по* + місцевий: *ганяти лісами* — *ганяти по лісах*, *стелеться полем* — *стелеться по полю*. Орудний простору, за межі якого виходить дія, рідкісний; замість нього використовується сполучення *через* + знахідний: *перейти кімнатою* — *перейти через кімнату*, *пробігти коридором* — *пробігти через коридор*. Поряд з орудним обмеженого простору найуживаніші сполучення *через* + знахідний, *у* + знахідний, *крізь* + знахідний: *влетіти вікном* — *влетіти через вікно*, *у вікно*, *крізь вікно*.

Замість рідкісного родового досягання і віддалення майже завжди вживаються сполучення *до* + родовий і *від* + родовий: *долетіти дна* — *долетіти до дна*, *відбігти берега* — *відбігти від берега*.

Різні відтінки значення місця прийменникові форми часто передають через протиставлення, опозицію. Наприклад, місце дії позначається формами *за* + орудний і *перед* + орудний, *над* + орудний і *під* + орудний тощо: *стояти за лісом* — *стояти перед лісом*; *бути над землею* — *бути під землею*. Напрямок руху передається сполученнями *на* + знахідний, *до* + родовий, *в* + знахідний — *від* + родовий, *з* + родовий; *під* + знахідний — *на* + знахідний тощо: *бігти на село*, *до села*, *в село* — *бігти від села*, *з села*; *покласти під дах* — *покласти на дах*.

Варіативні ряди бувають досить значні. Наприклад, близькість розташування виражається такими сполученнями — *коло*, *біля*, *близько*, *край*, *кінець* + родовий: *сидіти коло стола*, *сидіти біля стола*, *сидіти близько стола*, *сидіти край стола*, *сидіти кінець стола*; зосередження навколо предмета — сполученнями *круг*, *округ*, *довкола*, *навколо*, *навкруг*, *навкруги*, *кругом* + родовий: *розташуватися круг села*, *округ села*, *довкола села*, *навколо села*, *навкруги села*, *кругом села*.

Часовий момент може виражатися родовим часу, орудним часу, сполученнями *під час* + родовий: *відпочивати ранньої весни* — *ранньою весною* — *під час ранньої весни*. Поряд з родовим дати дедалі частіше виступає сполучен-

ня в + місцевий: *закінчити 1945 року — закінчити в 1945 році*. Із знахідним часу може конкурувати сполучення протягом + місцевий: *працювали цілу ніч — працювали протягом цілої ночі*.

Передчас виражається сполученнями *перед* + орудний, *до* + родовий, *над* + знахідний, *проти* + родовий: *прибути перед ранком, до ранку, під ранок, проти ранку; післячас* — сполученням *після* + родовий і рідше — *по* + + місцевий: *відпочивати після вечері — по вечері*. Часові межі передаються сполученням *до* + родовий — *по* + + знахідний, *від* + родовий — *з* + родовий: *працювати до цього часу — по цей час; малювати від восьмої години — з восьмої години*. Приблизний час позначається сполученнями *коло, близько, з* + родовий: *розвидняється коло четвертої години — близько четвертої години — з четвертої години*.

Ми вказували на те, наскільки типовий для української мови орудний спосіб дії. Це видно ще з того, що синонімічні з ним прийменникові сполучення менш уживані. Наприклад, власне спосіб дії передається найчастіше орудним відмінком і лише іноді формою *у* + знахідний: *зробити таким способом — у такий спосіб, підтримувати серце способом масажу — у спосіб масажу*, але не можна: *зробити таким чином — у такий чин; добувати руду відкритим способом — у відкритий спосіб*. Орудний спосіб з відтінком інтенсивності дії більш типовий, ніж форми *з* + орудний чи *на* + місцевий, напр.: *іти обережною ходою — з обережністю; дивитись сердитим поглядом — з серцем; співати високим голосом — на високих тонах*. Але не можна: *писати дрібними буквами — з дрібними буквами* [141, 31, 33].

Значення порівняння так само частіше передається орудним відмінком і лише в деяких випадках сполученням з прийменником *з*: *летіти кулею — з швидкістю кулі; шугати блискавкою — з швидкістю блискавки* [141, 47]. Щоправда, набагато ширше, ніж орудний порівняння, вживаються порівняльні звороти з сполучниками *як, мов, наче, неначе, ніби* і порівняльні речення, але це такі засоби, які виходять за межі поняття про словосполучення і повинні розглядатися на рівні речення.

Досить характерний орудний сукупності. Тільки з одним його різновидом — із значенням кількості — може конкурувати форма *на* + знахідний: *розлетітися шматками — на шматки; розсипатися трісками — на тріски* [141, 64].

Інші обставинні значення передаються, як правило, применниково-відмінковими формами. Це означає, що применниково-відмінкове прилягання для сучасної української мови більш типове, ніж відмінкове.

Для вираження причини вживаються майже виключно применникові форми, бо орудний причини застарів. Поряд з основною формою, домінантою, за термінологією З. І. Іваненко, *через* + знахідний для передачі різних відтінків значення причини використовуються *за* + знахідний, *за* + орудний, *від* + родовий, *з* + родовий, *внаслідок* + родовий, *завдяки* + давальний тощо. При цьому створюються такі варіанти: *не зробити через брак часу* — *за браком часу*; *сміятися від радості* — *з радості*; *аварія сталася через недогляд* — *внаслідок недогляду*; *перемогти через наполегливість* — *завдяки наполегливості*.

Значення мети виражається домінантою *для* + родовий, а для передачі різних відтінків — *на* + знахідний, *в* + знахідний, *з метою* + родовий, напр.: *прийти для розмови* — *на розмову*; *ходити для розвідки* — *в розвідку*; *зробити для виховання* — *з метою виховання*. Причинно-цільові відтінки виражають сполучення *для* + родовий, *ради (заради)* + родовий, *в ім'я, в інтересах* + родовий: *працювати для задоволення* — *ради задоволення* — *заради задоволення*; *винаходити для оборони* — *в ім'я оборони* — *в інтересах оборони*.

Значення умови передається сполученням *у* + місцевий, *за* + родовий, *при* + місцевий, напр.: *працювати в таких умовах* — *за таких умов* — *при таких умовах*. Значення уступки виражається сполученнями *незважаючи на* + знахідний, *всупереч, наперекір* + давальний, напр.: *виконати незважаючи на перешкоди* — *всупереч перешкодам* — *наперекір перешкодам*.

Ми назвали лише найголовніші значення, з якими применниково-відмінкові форми пов'язуються зв'язком прилягання. Їх, звичайно, більше [159, 49—50]. А найголовніше те, що такі значення нашаровуються одне на одне, внаслідок чого створюються комплексні значення, напр. часу і місця: *виступити на зборах, повернутися з полювання*; часу і мети: *запастися на зиму, захопити на дорогу*; часу і причини: *заморитися від поїздки, розпалитися на ходу*; часу й умови: *зблукати в темряві*; місця й мети: *піти на вечерю, поїхати на полювання*; місця і стану: *працювати при комбайні*; місця і способу: *рухатися по колу* тощо [159, 50—51].

Крім того, треба мати на увазі й те, що прийменниково-відмінкове прилягання може бути не тільки одниничне, а й двовідмінкове, напр.: *жити душа в душу, сісти між двома й вікном, шугати між небом і землею, працювати з четверга до суботи* [159, 51].

При розгляді придієслівного відмінкового і прийменниково-відмінкового прилягання звертає на себе увагу наявність багатьох варіантів. Кількість їх збільшиться ще, якщо зважити на можливість синонімічного вживання прислівникового, дієприслівникового й інфінітивного прилягання. Наприклад, прислівникове і дієприслівникове прилягання поширене при відмінковому і прийменниково-відмінковому тоді, коли виражається спосіб дії: *йти обережною ходою — з обережністю — обережно — оберегаючись; дивитись сердитим поглядом — з серцем — сердито — сердячись*. Інфінітивне прилягання може часто супроводити прийменниково-відмінкове, напр.: *піти для навчання — на навчання — з метою навчання — навчатися; приїхати для змагання — на змагання — з метою змагання — змагатися* тощо.

Ми розглянули відмінкове і прийменниково-відмінкове прилягання при дієсловах. Воно ще можливе при деяких інших частинах мови, але рідше. Наприклад, при прикметниках можуть прилягати знахідний і орудний відмінки. Знахідний відмінок означає час чи міру, напр.: *новий кожен день, веселий увесь тиждень, відомий багато років, правий тисячу разів*. Орудний відмінок має обмежувальне значення, напр.: *невеликий ростом, молодий літами, рясний квітками*. Прийменниково-відмінкові форми прилягають тоді, коли означають простір, час, причину, якість, міру, напр.: *синій під водою, веселий з початку тижня, червоний від хвилювання, приємний на смак, повний до краю*. При цьому так само можлива варіативність, напр.: *невеликий ростом — на зріст; червоний від хвилювання — з хвилювання — через хвилювання* тощо [докладніше див.: 159, 75—77].

При прислівниках відоме не стільки відмінкове, скільки прийменниково-відмінкове прилягання, напр.: *влітку цього року, низько над полем, вгорі за хмарами*. При деяких займенниках можливе прийменниково-відмінкове прилягання, напр.: *хтось на заході, децю до сніданку* тощо [159, 77—78].

РОЗДІЛ II

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

§ 11. Визначення словосполучення

Синтаксична наука починалася з вивчення сполучення слів. Однак спершу докладніше почало розроблятися вчення про речення — у працях М. І. Греча, О. Х. Востокова, Ф. І. Буслаєва, О. О. Потебні та інших, а потім про словосполучення. Значну роль у розробці теорії словосполучення відіграв П. Ф. Фортунатов. Він вважав словосполучення основною синтаксичною одиницею, яка може бути частиною речення чи цілим реченням. «Словосполученням у мові, — писав П. Ф. Фортунатов, — я називаю те ціле за значенням, яке утворюється сполученням одного повного слова (не частки) з іншим повним словом, чи буде це вираження цілого психологічного судження, чи вираження його частини» [191, 451]. У зв'язку з цим словосполучення він поділяв на два типи — закінчені, тобто речення, і незакінчені. За формою словосполучення можуть бути граматичні, якщо слова пов'язуються за допомогою флексій, напр. *птах летить*, і неграматичні — при відсутності флексивного зв'язку, напр. *поет Пушкін*.

Такого ж погляду на словосполучення дотримувався М. М. Петерсон. Намагаючись бути більш послідовним, ніж П. Ф. Фортунатов, він взагалі відмовився від поняття про речення [134, 28].

О. М. Пешковський також дотримувався в основному поглядів на словосполучення П. Ф. Фортунатова, тільки він не відмовився від поняття про речення. Визначення словосполучення у нього ще ширше, ніж у П. Ф. Фортунатова: «Словосполученням є два слова або ряд слів, об'єднаних у мові і в думці» [135, 35]. Під таке визначення словосполучення підпадають не тільки багатослівні, а й однослівні речення типу *Зима. Морозить* тощо.

Погляди О. М. Пешковського значно вплинули на авторів українських граматичних праць 30—50-х років. У більшості посібників з української мови для вищої школи словосполучення визначається майже так, як у О. М. Пешковського. Наприклад, у «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського 1951 р. зазначається: «...мінімальним словосполученням є таке, яке складається з двох членів речення, об'єднаних у свідо-

мости і в мові» [100, 7]. Щоправда, далі йде уточнення про те, що словосполучення — це граматично організоване об'єднання слів.

О. О. Шахматов також досить широко тлумачить поняття словосполучення, бо називає і речення «закінченим словосполученням». Однак він робить крок уперед, порівняно з О. М. Пешковським, вважаючи словосполученням в основному залежні слова, тобто другорядні члени речення. Проте в самому визначенні словосполучення у нього йдеться про підпорядкування слів. «Словосполученням, — пише О. О. Шахматов, — називається таке поєднання слів, яке утворює граматичну єдність, що виявляється залежністю одних слів від інших» [201, 274]. Тому фактично протиставляється розгляд речення (головних членів) і словосполучення (другорядних членів).

Розвиваючи деякі ідеї О. О. Шахматова, В. В. Виноградов побудував нову теорію словосполучення, відмежувавши його від речення. Речення призначене для потреб комунікації, отже, це комунікативна одиниця. Словосполучення призначене для називання певних понять, отже, це одиниця не комунікативна. Словосполучення є будівельним матеріалом для речення, але воно не тотожне з ним. Звідси таке визначення словосполучення: «Усі визнають, що словосполучення складається не менше ніж з двох повнозначних слів, що воно організується за законами і правилами сполучення слів і їх форм, які властиві даній мові, і що воно виражає єдине, хоча і складне, розчленоване поняття, цілісне значення» [51, т. 2, ч. 1, 10].

Отже, підкреслюються такі ознаки словосполучення: 1) це поєднання не будь-яких слів, а повнозначних; 2) це поєднання слів за законами даної мови; 3) таке поєднання слів виражає єдине, але розчленоване поняття. Крім того, у поясненні до визначення вказується на відмінність словосполучення від речення: «...словосполучення і речення — якісно відмінні категорії синтаксису. Словосполучення, на відміну від речення, зовсім не є цільною одиницею мовного спілкування і повідомлення. Для структури словосполучення не характерні і не типові ті своєрідні так звані суб'єктивно-об'єктивні синтаксичні категорії (на зразок категорії особи, часу і модальності), які зумовлюють відносну закінченість повідомленої думки в мові» [51, т. 2, ч. 1, 11].

Визначення словосполучення В. В. Виноградова справило значний вплив на багатьох російських і українських мовознавців. Зокрема, в українському мовознавстві подібне визначення подає Г. М. Удовиченко: «Під словоспо-

лученням розуміємо такі синтаксично-семантичні єдності, утворені за нормами і правилами національної мови з двох чи більшої кількості повнозначних слів, які виражають єдину, хоч і в лексично членній формі, назву предмета, поняття чи уявлення» [186, 11]. Пор. також визначення в О. М. Пархоменка [132, 4], М. П. Івченка [75, 373] та ін.

Однак відразу ж деякі мовознавці звернули увагу й на певні неточності у визначенні В. В. Виноградова. Найбільше непорозуміння викликало те місце визначення, в якому йшлося про значення словосполучення. Якщо словосполучення виражає тільки поняття, то поза таким визначенням лишається численна кількість дієслівних, прикметникових, прислівникових словосполучень, які позначають не поняття, а дію і предмет, ознаку ознаки тощо. Зауваження про те, що слова в словосполученні поєднуються за законами даної мови, теж не зовсім конкретні. Ось чому послідовники В. В. Виноградова почали вдосконалювати його визначення. Зокрема, Н. Ю. Шведова підкреслює, що, по-перше, словосполучення — це поєднання не тільки слів, а й словоформ; по-друге, це таке поєднання, яке базується тільки на підрядному зв'язку і, по-третє, зміст словосполучення — це ті відношення, які породжуються підрядними зв'язками. Звідси у неї таке визначення: «Словосполучення — це синтаксична одиниця, що утворюється поєднанням двох або більше повнозначних слів (слова і словоформи) на основі підрядного граматичного зв'язку — узгодження, керування або прилягання — і тих відношень, які породжуються цим зв'язком» [52, 536].

В «Русской грамматике» 1980 р. це визначення спрощено не на користь справи. Поняття про зміст словосполучення подається в описовій частині визначення, а саме, словосполучення називається не синтаксичною одиницею, а конструкцією, хоча під конструкцією здебільшого розуміють відмінкові чи прийменниково-відмінкові поєднання. Визначення словосполучення в «Русской грамматике» 1980 р. таке: «Словосполучення — це синтаксична конструкція, що утворюється на основі підрядного зв'язку: узгодження, керування і прилягання. У словосполучення повністю переносяться всі ті відношення, ті загальні і часткові, конкретніші значення, які виникають при прислівному підрядному зв'язку: ці відношення становлять значення словосполучення» [159, 79].

Визначення словосполучення Н. Ю. Шведової ще не стало загальноновизнаним. Робляться подальші спроби роз-

в'язати це питання. Близьку позицію до Н. Ю. Шведової займає В. А. Белошапкова. Проте вона вважає, що словосполучення не повинно розглядатися як поширення слова. Словосполучення — будь-яке поєднання слів, у тому числі й сурядне, аби тільки воно було непередикативне. «З цих позицій,— пише В. А. Белошапкова,— словосполучення повинно бути визнане як непередикативне сполучення на основі синтаксичного зв'язку слова з формою слова або форми слова з формою слова» [178, 403]. В такому разі, як зазначає О. Б. Сиротиніна, зникає протиставлення словосполучення і речення, бо сурядний зв'язок можливий тільки на рівні речення, і відпадає потреба в самому понятті словосполучення [167, 26].

Г. О. Золотова ще більше, ніж Н. Ю. Шведова, звужує поняття словосполучення. Під словосполученням вона розуміє «два повнозначних слова, пов'язаних підрядним зв'язком» [72, 55]. Справжній підрядний зв'язок — це узгодження і керування; на основі прилягання і складання створюються аналогії словосполучень. А більшість відмінкових і прийменниково-відмінкових форм пов'язуються зв'язком супряження вже на рівні речення і не входять у словосполучення. При цьому не враховується той факт, що при абстрагуванні від речення, тобто на рівні словосполучення, відмінкові і прийменниково-відмінкові форми можуть ставати і в прислівну позицію.

Отже, поки що найбільш аргументоване і повне тлумачення словосполучення подає Н. Ю. Шведова в «Грамматику современного русского литературного языка» 1970 р., якого й варто дотримуватися.

§ 12. Словосполучення й інші синтаксичні одиниці

З визначення словосполучення видно, що воно має спільні риси із словом і реченням і водночас відрізняється від них. Словосполучення споріднює із словом те, що воно складається із слів і виконує номінативну функцію. Однак якщо слово називає поняття нерозчленовано, то словосполучення дає розчленовану назву предметам, діям, ознакам, напр.: *зірка* — *яскрава зірка*, *написати* — *написати листа*, *швидко* — *дуже швидко* тощо. Тільки сталі словосполучення наближаються до слів і тому можуть бути замінені одним словом, напр.: *замилувати очі* — *обдурювати*, *пекти раки* — *соромитися*, *пасти задніх* — *відставати* тощо.

З реченням словосполучення споріднює те, що обидві ці одиниці складаються із слів, крім того, на основі словосполучень будуються речення. Проте між ними є й істотна відмінність. В «Русской грамматике» 1980 р. називаються такі специфічні риси словосполучення: 1) воно має таку формальну і семантичну організацію, яка визначається видом підрядного зв'язку; 2) словосполучення має мовне значення, яке дорівнює відношенню між компонентами при підрядному зв'язку; 3) словосполучення може змінюватися відповідно до видозмін підпорядковуючого слова; 4) словосполучення має свої правила поширення і створення складніших конструкцій; 5) словосполучення має свої правила функціонування; 6) словосполучення має свої системні співвідношення із словосполученнями іншої будови. Речення мають свої ознаки, які не збігаються з ознаками словосполучень [159, 80]. Найголовніші відмінності між словосполученням і реченням полягають у протиставленні таких ознак, як некомунікативність / комунікативність, непередикативність / передикативність.

Більшість словосполучень, як і інші мовні одиниці, виникає в живому спілкуванні між людьми, тобто в тексті, в реченні. Проте це не означає, що словосполучення не може бути самостійною одиницею. При потребі, абстрагуючись від речення, можна розглядати сполучення слів для того, щоб докладніше виявити, які валентні особливості того чи іншого слова, які зміни відбуваються з даним поєднанням для функціонування в іншому словесному оточенні. З цього приводу слушно зазначає О. Б. Сиротиніна: «Таким чином, було б неправильно сказати, що словосполучення є цілком самостійне утворення, незалежне від речення, що використовується тільки в готовому вигляді. Проте було б неправильно також твердити, що словосполучення повністю залежить від речення й утворюється тільки в ньому, не існуючи поза реченням. Самостійність словосполучення як семантико-синтаксичної моделі в мові його мовне функціонування як номінативної одиниці поза реченням або у складі конкретного речення в тексті діалектично пов'язані» [167, 40].

Ототожнювали словосполучення з словами лише окремі мовознавці. Так, О. М. Пешковський зазначав, що речення — це закінчене словосполучення, отже, однослівні речення — це також словосполучення [135, 70]. Нерозмежування словосполучень і речень більш поширене, особливо в українському мовознавстві. Як бачимо, необхідно діалектично підходити до розмежування цих понять, пам'ятаючи,

що висловлення чи речення — це форма вираження більшості мовних одиниць, і на цій підставі не можна відмовляти у праві на існування словосполученню, як і слову чи фонемі.

Питання про співвідношення словосполучення із словом і реченням докладно розглядає Г. М. Удовиченко в монографії «Словосполучення в сучасній українській літературній мові». Він звертає також увагу на те, що дехто з мовознавців ототожнював словосполучення з другорядними членами (О. О. Шахматов) чи синтагмами (Ф. де Соссюр, О. О. Реформатський). Другорядні, або поширюючі, члени речення, звичайно, створюються у багатьох випадках на основі тих чи інших словосполучень, але вони одиниці рівня речення, а не словосполучення. Поширюючі члени речення — одиниці вищого рівня абстрагування, ніж компоненти словосполучень, які передають конкретніші поняття.

Не можна ототожнювати також словосполучення з синтагмами, бо словосполучення — граматична одиниця, а синтагма — інтонаційно-стилістична. Синтагма може збігатися з структурною основою речення чи з окремим словом, що неможливе для словосполучення. Учення про синтагму стосується різних сторін синтаксичної будови мови і передбачає різний підхід до мови: від елементів до цілого (словосполучення) і від цілого до його елементів (синтагма).

§ 13. Значення і форма словосполучення

Словосполучення — це поєднання двох чи більше повнозначних слів на основі підрядного зв'язку. Це означає, що одне із слів підпорядковує (головне, стрижневе, ведуче), друге — підпорядковане (залежне), напр.: *радити учневі, мир народам, повний сили, п'ятий від вікна, хтось із знайомих, дуже швидко* тощо. Слова у словосполученнях перебувають у певних відношеннях. Відношення між словами у словосполученнях створюють значення словосполучення. Значення словосполучень різні. В одних випадках вони цілком виводяться з граматичних факторів — з граматичних значень слів, а також з видів їхніх зв'язків, в інших — з граматичних і семантичних ознак. Перший тип словосполучень буває при узгодженні і приляганні прислівників до дієслів, другий — при керуванні і приляганні інфінітивів, напр.: *яскраве полотнище, швидко писати, але: намалювати олівцем, наказав прийти*. Значення словоспо-

лучень першого типу більш абстрактне — синтаксичне, другого — синтаксично-семантичне з різними конкретними підтипами, тобто значення словосполучень може бути власне означальне, означально-обставинне, об'єктне, суб'єктне, доповнююче, обставинне з різними відтінками тощо.

Кожне словосполучення будується за певним абстрактним зразком, який звичайно називають структурною схемою, чи моделлю. Структура словосполучення залежить не тільки від природи підпорядковуючого слова. Тому поняття форми словосполучення ширше, ніж воно трактувалося у В. В. Виноградова: це не тільки форми видозмін підпорядковуючого слова, а й цілий комплекс понять, пов'язаних і з природою залежного слова, його формою, вживанням прийменників тощо. Як зазначає В. А. Белошапкова, в структурну схему словосполучення входять такі поняття: 1) засоби зв'язку, на основі якого утворене словосполучення; 2) особливості поєднуваних компонентів; 3) порядок слів [178, 406]. Наприклад, словосполучення *державний прапор* побудоване на основі узгодження, при якому прикметникові флексії підбираються відповідно до іменникових (у тому ж роді, числі й відмінку). Підпорядковуюче слово — іменник, тому при ньому може стояти прикметник. Прикметник підбирається не будь-який, а лише такий, який потрібний для вираження даного поняття і який може поєднуватися з назвою конкретного предмета. Прикметники, як правило, розташовуються перед іменником. Розташування контактне.

У словосполученні *піднести прапор* слова пов'язуються засобом керування. Керування безприйменникове. Підпорядковуюче слово — перехідне дієслово, тому при ньому може бути знахідний безприйменниковий відмінок із значенням об'єкта. Відмінкові форми звичайно розташовуються після дієслів.

У словосполученні *швидко піднести* слова сполучаються засобом прилягання. Підпорядковуюче слово — дієслово, яке припускає поєднання з якісними прислівниками. Якісні прислівники звичайно розташовуються перед дієсловом.

Структурні схеми, або моделі, словосполучень можуть позначатися по-різному. Найчастіше використовується літерна система запису з додатковими позначками, напр.: *червоне полотнище* — AdjNn₁ (або AdjS₁); *допомога брата* — Nn₁Nn₂ (або S₁S₂); *швидко взяв* — AdvVf; *приніс для сестри* — Vf для Nn₂ (або Vf для S₂) тощо. У шкіль-

ній практиці здебільшого використовується система скорочених слів чи графічних зображень. При цьому завжди треба мати на увазі недосконалість умовного позначення і доповнювати його словесним поясненням. Тому в «Русскої граматики» 1980 р. зазначається, що схематичне позначення більш-менш придатне лише для деяких словосполучень, напр. власне означальних (*червоне полотнище*); в інших випадках необхідна деталізація, напр.: *їхати в гори* — «дієслово — конкретний іменник у родовому відмінку з прийменником просторового значення»; *читання книги* — «іменник з процесуальним значенням — родовий відмінок іменника, здатний називати об'єкт дії», тощо [159, 79].

Дехто з дослідників крім структурної схеми словосполучення виділяє ще семантичну структуру, розрізняючи поверхневу і глибинну будови [185, 31].

Коли наводиться структурна схема словосполучення, мається на увазі насамперед його початкова форма, яка визначається за початковою формою підпорядковуючого слова, напр.: *державний прапор, піднести прапор, задоволений з перемоги, запально переконувати, хтось із студентів*. Це означає, що за нею можуть іти всі можливі видозміни моделі, весь комплекс форм, напр.: *державного прапора, державному прапору, державним прапором, на державному прапорі, державні прапори, державних прапорів; підніс прапор, піднесу прапор, підніс би прапор, нехай підносить прапор; задоволеного з перемоги, задоволеному з перемоги, задоволені з перемоги; запально переконує, запально переконував, запально переконуватиме; когось із студентів, комусь із студентів* тощо.

Встановлення поняття про абстрактні зразки, моделі, за якими будуються словосполучення, надзвичайно важливе для розуміння цієї синтаксичної одиниці, бо показує найпоширенішу форму її використання — на певному рівні абстрагування від речення.

Спробу усвідомити рівні абстрагування словосполучень в українському мовознавстві у свій час зробив О. С. Мельничук. Ще в 1965 р. на синтаксичній конференції при Чернівецькому університеті він виступив з доповіддю «Про два синтаксичні рівні формування й опису словосполучень», яку потім докладніше розгорнув у монографії «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис» 1972 р. [181, 37—44]. За О. С. Мельничуком, «на абстрактно-синтаксичному рівні виділяються словосполучення як властиві даній мові найпростіші схеми синтаксичного

зв'язку між словами певних формальних категорій, розглядувані поза синтаксичною структурою речення, у тому числі й при виділенні їх з даного конкретного речення. На конкретно-синтаксичному рівні словосполучення розглядаються в рамках синтаксичної структури конкретних речень» [181, 39]. Це означає, що словосполучення перебувають в основному в реченні, а на абстрактний рівень виносяться тільки їх початкові форми. Пор.: конкретні словосполучення — *придивлявся крізь усі свої болі; придивлявся до неї*; абстрактні словосполучення — *придивлятися крізь болі, болі усі, болі свої; придивлятися до неї* тощо [181, 43—44]. Якщо розглядати словосполучення головним чином на конкретно-синтаксичному рівні, тобто в реченні, відпадає сама потреба в такому понятті, як словосполучення, бо слова в реченні починають виконувати функції членів речення, а не словосполучення. Ми вже не говоримо про традиційно широке розуміння конкретних словосполучень, до яких зараховуються предикативні і сурядні поєднання слів. Ясна річ, що з таким трактуванням двох рівнів словосполучень не можна погодитися. Словосполучення найчастіше перебувають поза реченням, тобто на певному рівні абстрагування від нього. Тільки тому вони мають право на існування як самостійна синтаксична одиниця.

§ 14. Функції словосполучень

Словосполучення можуть виконувати кілька функцій. Основне призначення словосполучень — бути будівельним матеріалом для речень. Наприклад, із словосполучень *літнє сонце, палко цілувати, цілувати ниви, хлібні ниви* можна побудувати речення *Літнє сонце палко цілувало хлібні ниви*.

Друга функція словосполучень — виступати розчленованими назвами. Це буває тоді, коли словосполучення використовуються як заголовки статей, назви книжок, журналів тощо, напр.: *Звитяга молодих, Розмова у Кремлі, Честь столичної марки* тощо. По суті, різноманітні зауваження в словниках про керування тих чи інших слів — це теж скорочені назви словосполучень, напр.: *доглядати кого-що, за ким-чим, радий кому-чому* (Словник української мови.— Т. 2.— С. 339; Т. 8.— С. 428) тощо.

Третя функція словосполучень — бути частиною особливого сегментованого тексту. В. А. Белашапкова

наводить такий приклад: *Ростови гадали, що російська гвардія за кордоном є цілком певна адреса* (Л. Толст.), де замість адреси виступає словосполучення *російська гвардія за кордоном* [178, 408].

§ 15. Поділ словосполучень

При вузькому трактуванні словосполучень відпадає їх поділ на предикативні і непередикативні, підрядні і сурядні, оскільки це поняття рівня речення, а словосполучення протиставляються реченню. Лишається поділ за двома принципами: 1) за морфологічною приналежністю підпорядковуючого слова; 2) за кількістю компонентів.

Поділ словосполучень за морфологічною приналежністю підпорядковуючого слова залежить від того, як диференціювати частини мови. Так, Г. М. Удовиченко виділяє три групи словосполучень: іменні, дієслівні і прислівникові: *легка промисловість, віддавати батьківщині, дуже красиво*. Проте іменні словосполучення він, у свою чергу, поділяє на іменникові (*легка промисловість*), прикметникові, куди зараховує *почервонілий* і дієприкметники (*почервонілий від спеки, кований з криці*), займенникові (*нам з тобою, ніхто з наймачів*), числівникові, у тому числі з так званими порядковими числівниками (*три супутники, перший у житті*). Загалом виходить шість груп словосполучень. При цьому Г. М. Удовиченко розуміє, що словосполучення з порядковими числівниками майже нічим не відрізняються від прикметникових, а словосполучення з числівниками *один, два, три, чотири* часто стають неподільні, отже, повинні розглядатися не в синтаксисі, а у фразеології.

Шість груп словосполучень виділяє також О. С. Мельничук — субстантивні, ад'єктивні, прономінальні, нумеральні, адвербіальні і вербальні. Крім того, кожну групу він поділяє на підгрупи залежно від підпорядкованого слова. Загалом виходить 36 підгруп словосполучень. Таку велику кількість підгруп словосполучень О. С. Мельничук виділяє тому, що він широко дивиться на цю одиницю, зараховуючи до неї також сполучення підмета з присудком — субстантивно-вербальні словосполучення (*ліс шумить*), і сурядні сполучення — субстантивно-прономінальні (*бухгалтер і завгосп ваші*), і сполучникові поєднання — ад'єктивно-вербальні (*тонкий, аж світиться*), прономінально-вербальні (*той, що говорить, такий, що знає*), вербально-вербальні (*говорить, немов співає; каже, що спра-*

висься) тощо [181, 60—64]. Загалом такий поділ словосполучень прийняти не можна, але ідея виділення підгруп на основі засобів вираження залежних слів заслуговує на увагу.

Ті вчені, які дотримуються сучасних поглядів на частини мови, виділяють чотири групи словосполучень: 1) дієслівні; 2) субстантивні — з підпорядковуючим словом іменником, займенником-іменником, числівником-іменником; 3) ад'єктивні — з підпорядковуючим словом прикметником, займенниковим прикметником, порядковим прикметником, дієприкметником; 4) прислівникові — з підпорядковуючим словом прислівником і компаративом [159, 79].

В. А. Белошاپкова врахувала потребу зважити на засоби вираження залежного слова і тому, крім чотирьох зазначених груп, виділяє ще такі підгрупи: серед дієслівних словосполучень — субстантивно-дієслівні (*працювати над книгою*), дієслівно-інфінітивні (*почати працювати*), прислівниково-дієслівні (*напружено працювати*); серед субстантивних словосполучень — ад'єктивно-субстантивні (*врожайний рік*), субстантивно-субстантивні (*рік життя*), субстантивно-інфінітивні (*бажання пізнати*), субстантивно-прислівникові (*їзда верхи, кофе по-турецьки*); серед ад'єктивних словосполучень — ад'єктивно-інфінітивні (*радий зустрітись*) тощо [178, 410—411].

Класифікація словосполучень за морфологічним вираженням підпорядковуючого слова — один з найголовніших поділів цієї синтаксичної одиниці, бо від морфологічної природи підпорядковуючого слова багато в чому залежать будова словосполучення і відношення між його компонентами. Зокрема, парадигма словосполучення будується за парадигмою головного слова. Пор.: *червона квітка — червоної квітки, червоній квітці; працювати над книгою — працюю над книгою, працював над книгою, буду працювати над книгою.*

Як зазначає О. Б. Сиротиніна, є певна залежність самостійності словосполучення від його морфологічного типу: «Найбільш самостійні субстантивні словосполучення. Ад'єктивні словосполучення фактично не самостійні, вони трапляються лише як залежний компонент субстантивного словосполучення... Нумеративні словосполучення так само спостерігаються лише в складі речень (іноді в заголовках), їх самостійній номінативності заважає денотативна конкретність кількості... Так само поводять себе прислівникові словосполучення» [167, 27]. Особливе місце дієслівних словосполучень: «Звичайно їм теж відмовляють

у самостійній номінативності, оскільки здебільшого вони поза реченням не вживаються. Однак ряд дієслів, і насамперед перехідні, у свою морфологічну характеристику включають обов'язкову сполучуваність із знахідним відмінком іменникового об'єкта... Це дає підставу говорити про самостійну номінативність моделей дієслівних словосполучень» [167, 27—28].

За кількістю компонентів словосполучення поділяються на прості і складні. При цьому зважати тільки на кількість компонентів не завжди можна, бо трапляються стійкі сполучення слів, складні назви тощо, які виступають у значенні одного слова. Тому поділ словосполучень здебільшого відбувається не тільки за кількісним, а й за структурним принципом. Зокрема, Г. М. Удовиченко простими словосполученнями вважає двослівні, напр.: *рідна сторона, не підкоритися фашистам*. Проте іноді до простих словосполучень зараховуються тричленні і чотиричленні поєднання, якщо вони складаються з фразеологізмів, складних власних назв чи аналітичних форм, напр.: *носа не виткнути з хати, голос Остапа Вересая, хочу крізь сльози сміятися* [186, 95—98]. В усіх інших випадках тричленні чи багаточленні сполучення належать до складних. Г. М. Удовиченко докладно розглядає способи утворення складних словосполучень. Їх кілька: 1) поширення прикметниково-іменникового словосполучення означальним словом: *металургійний завод — великий металургійний завод*; 2) поширення іменниково-іменникового словосполучення означальним словом: *досягнення науки — нові досягнення науки*; 3) поширення іменника сполученням прикметника з іменником: *ракета — ракета нової конструкції*; 4) поширення дієслівного словосполучення іменниками без прийменників чи з прийменниками: *написати листа — написати листа олівцем; обчухрати кору — обчухрати кору з липи; поїхати в гості — поїхати в гості до батька*; 5) поширення прикметникових словосполучень четвертим словом: *знайома з дитинства картина — бачити знайому з дитинства картину*. Можливі й інші комбінації складових компонентів [186, 114—129].

Щоб уточнити розмежування словосполучень на прості і складні, Н. Ю. Шведова запропонувала брати до уваги характер зв'язку між словами. До простих словосполучень належать поєднання: 1) на основі одиничного узгодження, керування чи прилягання: *новий будинок, будувати будинок, іти пішки*; 2) на основі подвійного сильного зв'язку: *віддати книгу учневі; наказати учневі читати*; 3) на

основі сильного і слабого зв'язку, якщо слабкий зв'язок можливий при наявності даного сильного зв'язку: *прострелити кашкет ворогові, відкрити двері гостеві*; 4) з неподільними двовідмінковими групами, що виступають як один компонент: *жити душа в душу, повторювати з дня на день*.

До складних словосполучень належать утворення на основі двох і більше різних зв'язків, що стосуються одного підпорядковуючого слова: 1) узгодження і прилягання: *веселі прогулянки вечорами*; 2) узгодження і керування: *довгожданий вісник перемоги*; 3) керування і прилягання: *двічі повторити прохання*; 4) прилягання і прилягання: *вишивання хрестом по канві*; 5) керування і керування: *огляд хворого лікарем*. Складні словосполучення можуть ускладнюватися далі. Якщо при цьому виникає залежність від двох підпорядковуючих слів, словосполучення називають комбінованим, напр.: *захоплено читати цікаву книжку; працювати під керівництвом досвідченого майстра* [159, 81—82].

Цей поділ словосполучень хоча й більш точний, ніж інші, але має свої труднощі: важко відмежовувати поняття одиничного і подвійного зв'язку, сильного і слабого, керування від відмінкового прилягання тощо. Тому робляться спроби відновити чисто кількісний принцип поділу. Зокрема, В. А. Белошапкова під простими словосполученнями розуміє тільки такі, що мають два компоненти. Вони можуть ускладнюватися додаванням третього слова. Так створюються складні словосполучення, напр.: *читати книгу — читати книгу дітям*. Вона вбачає в такому поділі словосполучень аналогію до складного й ускладненого складного речення [178, 403—405].

О. Б. Сиротиніна хоча й користується термінами просте і непросте словосполучення, але більше уваги приділяє поділу їх на непоширені і поширені [167, 30—32].

З огляду різних тлумачень простих і складних словосполучень стає ясно, що це поняття повинно бути комплексне. Простим чи складним словосполучення повинно бути і в кількісному, і в структурному розумінні. Принцип, за яким виділяються прості чи складні словосполучення, є неподільність чи подільність на мінімальні зразки. Під простими словосполученнями треба розуміти такі, які не можуть поділятися на інші словосполучення, тобто словосполучення мінімального складу. Це буває, поперше, тоді, коли слова поєднуються одиничним зв'язком,

тобто коли їх два, напр.: *яскрава зірка, намалювати портрет, палко заперечувати*. Це буває, по-друге, тоді, коли неподільні групи виступають як один компонент, напр.: *жити душа в душу, повторювати з дня на день*. У такому разі словосполучення не розкладається: не можна сказати — *жити душа... повторювати з дня...* По-третє, це буває тоді, коли слабкий зв'язок можливий лише при даному сильному зв'язку, напр.: *прострелити кашкет ворогові*. Словосполучення *прострелити ворогові* не закінчене, вимагає доповнення *що прострелити?*

Випадки з подвійним сильним зв'язком можна розкласти на простіші форми саме тому, що це сильний зв'язок. Пор.: *віддати книгу учневі* — *віддати книгу і віддати учневі* (не випадково аналогічний приклад В. А. Белошапкова зарахувала до складного словосполучення) [178, 404]. Тому не можна такі словосполучення вважати простими.

Під складними словосполученнями розуміють такі, які можна розкласти на словосполучення мінімального складу і слово, напр.: *великий металургійний завод* — *великий + металургійний завод*; *нові досягнення науки* — *нові + досягнення науки* тощо.

Якщо словосполучення розкладається на два і більше словосполучень, маємо комбінацію словосполучень з двома чи кількома підпорядковуючими словами. Тому такі словосполучення і називаються комбінованими, напр.: *знайома з дитинства картина* — *знайома картина + знайома з дитинства*; *захоплено читати цікаву книгу* — *захоплено читати книгу + цікаву книгу* тощо. Отже, можлива комбінація з простих словосполучень або із складних і простих.

Учення про складні й комбіновані словосполучення дуже важливе для розуміння того, як із словосполучень складаються речення. Для цього часто беруться словосполучення ускладненого типу. Багаточленні словосполучення особливо характерні для офіційної, ділової і наукової мови. При цьому слід мати на увазі, що тільки прості словосполучення мають єдине значення. Значення складних словосполучень різноманітне — воно складається із суми значень мінімальних конструкцій [52, 537].

РОЗДІЛ ІІІ

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

§ 16. Визначення простого речення

Працький мовознавець І. Ріс навів близько 200 визначень речення. Це було в 1931 р. Нині цих визначень ще більше. Довгий час панувало логістичне визначення речення. «Судження, виражене словами, — писав Ф. І. Буслаєв, — є речення» [31, 8]. Таке визначення з деякими видозмінами довго трималося в шкільному синтаксисі і в деяких вузівських посібниках [180, 301; 100, 7]. Однак проти логістичного тлумачення речення у свій час виступив ще О. О. Потебня, який підкреслював, що «граматичне речення зовсім не тотожне і не паралельне з логічним судженням» [145, 68]. Пізніше цю думку повторив В. О. Богородицький, зазначивши, що «речення є факт мови, а не думки» [25, 200—201]. Речення може виражати не тільки судження, а й питання, спонукування до дії, почуття, емоції. Різні форми речення можуть передавати одне судження, напр.: *Я почувую біль. — Мені боляче. — Біль.* Одне речення може містити два судження: *Крім вищого начальства, маршруту полку ніхто не знав* (О. Гонч.), тобто — вище начальство знало, інші не знали. Члени речення не тотожні з членами судження: судження має тільки суб'єкт, зв'язку і предикат, а в реченні можуть бути й інші різноманітні члени, що означають якість, час, місце, причину тощо.

О. О. Потебня вважав, що «історія мови, взята на значному протязі часу, повинна давати ряд визначень речення». Найголовніша ознака речення є та, що воно складається з різних частин мови. На сучасному етапі розвитку слов'янських мов «ми помічаємо..., що головне (незалежне від інших) речення неможливе... без *verbum finitum...*, що само по собі *vb. finitum* становить речення... Тому, визначивши таке дієслово, тим самим визначимо мінімум того, що повинно міститися в реченні цих мов» [145, 84].

Зводити всі речення тільки до дієслова не дозволяє мовна реальність, бо в дійсності є й іменні речення, для функціонування яких дієслова не потрібні. Щоправда, в наш час відбувається певна переоцінка поглядів О. О. Потебні. Якщо не вузько розуміти *verbum finitum*, а як предикативність взагалі, то для кожного речення характерна така ознака, тобто О. О. Потебня якоюсь мірою наближався до сучасного тлумачення речення.

Учень О. О. Потебні Д. М. Овсяннико-Куликовський почав трактувати дієслівність кожного речення як особливий психологічний акт — предикуювання. Звідси у нього визначення речення: «Речення є таке слово або таке впорядковане сполучення слів, яке пов'язане з особливим рухом думки, відомим під назвою «предикуювання» («присудковості»)» [125, 51].

О. О. Шахматов звів поняття про «предикуювання» до «психологічної комунікації», тобто до поєднання в нашій свідомості двох уявлень. Проте він ширше дивиться на речення, ніж його попередники, вбачаючи в ньому не тільки психологічну комунікацію, а й певне граматичне ціле, що є найпростішою одиницею мови. «Речення,— пише О. О. Шахматов,— це словесне, втілене в граматичне ціле (за допомогою узгодження його частин чи відповідної інтонації), вираження психологічної комунікації» [201, 29].

Проти психологічного тлумачення речення у свій час виступили представники формально-граматичного напрямку. Так, П. Ф. Фортунатов вважає, що основною синтаксичною одиницею є словосполучення, а речення — це один з видів словосполучення. «У закінченому словосполученні,— зазначає П. Ф. Фортунатов,— одне слово сполучається з іншим як одна частина судження з іншою частиною судження, тобто закінчене словосполучення являє собою повне речення» (Сравнительное языковедение // Избр. труды.— М., 1956.— Т. 1.— С. 183). Близьке до цього визначення речення у О. М. Пешковського і М. М. Петерсона, тільки О. М. Пешковський визначає речення з погляду наявності у словосполученні присудка, а М. М. Петерсон — з погляду наявності інтонації єдності. Отже, для О. М. Пешковського речення — це словосполучення, що має присудок або складається з самого присудка [135, 185]. Для М. М. Петерсона речення — це словосполучення, що становить інтонаційну єдність [134, 123—124]. Пізніше М. М. Петерсон додасть, що речення — це не тільки інтонаційна, а й смислова єдність. У «Лекціях по современному русскому литературному языку» він зазначає: «Речення можна визначити так: «Слово або сполучення слів, що становлять закінчену смислову і інтонаційну єдність» [133, 94].

Робилися спроби й удосконалити логістичне визначення речення, додаючи до нього якісь нові спостереження. Наприклад, В. О. Богородицький використовує положення О. О. Шахматова про те, що речення — одиниця граматич-

но організована: «Кожне сполучення слів (а іноді й одне слово), — пише він, — що служить для вираження цілісної думки і певним способом граматично організоване, називається реченням» [25, 200].

Таким чином, до 40—50-х років речення ототожнювалося то з судженням, то з психологічною комунікацією, то із словосполученням. Використовуючи кращий досвід вітчизняного мовознавства, В. В. Виноградов намагається по-новому розв'язати проблему речення. Для цього він, по-перше, виступає проти ототожнення речення з судженням, зазначаючи, що хоча логічні і граматичні категорії взаємопов'язані, але вони мають і свої специфічні риси, а речення виражає не тільки судження, а й питання чи спонукання [51, т. 2, ч. 1, 74—75]. По-друге, він ставить поняття речення на реальну основу, вказуючи на те, що в реченні міститься повідомлення про дійсність. По-третє, він відмежовує поняття речення від словосполучення, бо їх призначення різне. По-четверте, він чіткіше відзначає, що в реченні виражається не тільки повідомлення про дійсність, а й ставлення до неї того, хто висловлюється. По-п'яте, підкреслюється національний характер граматичного оформлення речення, яке здійснюється за законами даної мови. По-шосте, розмежовується поняття мови і мовлення, бо речення вважається одиницею мовлення, тільки граматично організованою за законами даної мови. Звідси таке визначення речення у В. В. Виноградова: «Речення — це граматично оформлена за законами даної мови цілісна одиниця мовлення, що є головним засобом формування, вираження і повідомлення думки. У реченні виражається не тільки повідомлення про дійсність, а й ставлення до неї мовця. Мова як знаряддя спілкування й обміну думками між усіма членами суспільства користується реченням як головною формою спілкування» [51, т. 2, ч. 1, 65]. Для того щоб бути граматично організованою одиницею мовного спілкування, яка виражає ставлення мовця до дійсності і передає думки, питання чи спонукання, речення повинно мати дві найважливіші ознаки — інтонацію повідомлення і предикативність. Суть предикативності полягає у співвіднесеності повідомлення з дійсністю. Ця співвіднесеність можлива у певному способі (модальності), часі й особі.

Визначення речення В. В. Виноградова — це безперечний крок уперед порівняно з усіма попередніми визначеннями. Проте не все в ньому цілком переконливе. Не чітко визначена граматична форма речення. Незважаючи на подальші пояснення, у самому визначенні йдеться про

вираження тільки думки, а не питання чи спонування. Не цілком ясно, як розуміється значення речення.

Визначення речення В. В. Виноградова набуло великого поширення. В Україні у дещо видозміненому вигляді його дотримуються Б. М. Кулик, М. Т. Чемерисов та ін. [98, 22; 42, 273; 194, 7].

Послідовники В. В. Виноградова намагаються уточнити й удосконалити визначення речення. В «Русской грамматике» 1980 р. визначення речення дається в зіставленні з висловленням. Тому насамперед визначається висловлення. «Висловлення — це будь-який лінійний відрізок мовлення, що в даній мовній обстановці виконує комунікативну функцію і в цій обстановці достатній для повідомлення про щось» [159, 84]. Обов'язкові ознаки висловлення — певна інтонація і конкретне завдання повідомлення.

Речення характеризується з чотирьох точок зору: 1) з формально-синтаксичної — наявності структурної схеми; 2) з граматико-семантичної — наявності предикативності; 3) з семантичної — наявності семантичної структури — предикативної ознаки, суб'єкта, об'єкта; 4) з комунікативної — наявності певної інтонації. Це дає підставу для такого визначення речення: «Просте речення — це таке висловлення, яке утворене за спеціально призначеною для цього структурною схемою, має граматичне значення предикативності і свою власну семантичну структуру, виявляє ці значення в системі синтаксичних форм (в парадигмі речення) і в регулярних реалізаціях і має комунікативне завдання, у вираженні якого завжди бере участь інтонація» [159, 89—90]. Не є реченнями такі висловлення, як різні форми подання і називання в тексті (*Любити... Але кого ж?*), стверджувальні або заперечні форми (*Так, Ні*), вказівні висловлення (*Ось сірий старий будинок*), які не мають спеціальної структурної схеми. Тому вони називаються неграматичними реченнями [159, 419].

Визначення речення в «Русской грамматике» 1980 р. значно точніше, ніж у «Грамматике современного русского литературного языка» 1970 р. [52, 544]. Враховані зауваження про те, що не можна характеризувати речення тільки з конструктивного боку і не вказувати на нього як на комунікативну одиницю, для якої характерна певна інтонація [154, 24]. З огляду на це в новому визначенні підкреслено, що речення має комунікативне завдання, у вираженні якого завжди бере участь інтонація.

У визначенні «Русской грамматики» значно докладніше, ніж у В. В. Виноградова, схарактеризоване речення

з формально-граматичного погляду. Встановлено, що речення має особливу форму у вигляді парадигм та регулярних реалізацій і граматичне значення — предикативність. Проте значення речення визначене не повно. Воно не може складатися тільки з граматичного значення, бо речення, як зазначає В. В. Виноградов, відбиває об'єктивну дійсність і важливе для нас тільки тому, що тією чи іншою мірою інформує про цю дійсність.

Не зовсім переконливе вужче трактування предикативності, ніж у В. В. Виноградова, під якою розуміється тільки модальність і часовість [159, 86], адже в кожному реченні передається відношення до особи — самого мовця (1 ос.), співбесідника (2 ос.) або не мовця і не співбесідника (3 ос.) [167, 43].

Можна полемізувати також про занадто звужене й абстраговане розуміння семантики речення і його комунікативної будови [159, 87—88].

Загалом визначення речення в «Русской грамматике» настільки формалізоване, що його важко використовувати для розпізнавання реальних речень.

В «Русской грамматике» поняття речення і висловлення розривається, тому, по суті, дається два визначення речення — один раз для висловлення, другий — для речення-висловлення. Тенденція давати два визначення речення виявляється і в деяких інших працях. Наприклад, І. П. Распопов теж визначає речення двічі — як конструктивну і як комунікативну одиниці [154, 32, 85]. О. Б. Сиротиніна розмежовує предикативні одиниці і речення-комунікати [167, 45, 97]. О. С. Мельничук взагалі вважає, що речення слід вивчати в особливій мовознавчій науці, яка тільки створюється. Для цієї науки він дає перше визначення речення [181, 14]. У синтаксисі речення вивчається як синтаксична конструкція: «Безпосереднім об'єктом синтаксису є лише синтаксична сторона загальної структури речення, тобто синтаксична його конструкція, взята в цілому, і різні синтаксичні прийоми [181, 14].

Крім структурно-семантичного і комунікативного тлумачень речення, в наш час поширилося семантичне його висвітлення. Якщо Н. Ю. Шведова вивчала семантику речення у відриві від екстралінгвістичної ситуації, спираючись виключно на мовні факти, то такі вчені, як В. Г. Гак, Н. Д. Арутюнова, Т. Б. Алісова та інші, намагаються виявити співвідношення між висловленням і подіями реальної дійсності, ситуацією. Це денотативно-референтне тлумачення речення, тобто пошуки співвідношення висловлення

з елементами об'єктивної дійсності — референтом. При такому підході ситуація розуміється як сукупність елементів, наявних у свідомості мовця і в об'єктивній дійсності, які обумовлюють відбір мовних засобів для формування висловлення [44, 358]. Висловлення є повний мовний знак, що називає ситуацію (номінативна його функція) або повідомляє про неї (комунікативна його функція). Н. Д. Арутюнова виділяє чотири логіко-граматичні засади речення: відношення екзистенції, або буттєвості; відношення ідентифікації, або тотожності; відношення номінації, або найменування; відношення характеристизації, або предикації [11, 18].

Таким чином, у наш час немає єдиного загальновизнаного визначення речення. Воно характеризується то з логіко-граматичних, то з структурно-семантичних, то з комунікативних, то з семантичних позицій і часто однобоко. Однак деякі основні риси речення почали вимальовуватися рельєфніше, ніж раніше. Стало цілком зрозуміло, що не можна характеризувати речення тільки як формально-граматичну конструкцію. Мав рацію В. В. Виноградов, який указував на те, що в реченні міститься якийсь повідомлення про дійсність. Просте речення інформує про одну окрему ситуацію. Тому семантика речення залежить не тільки від мовної його будови, а й від референта — елемента об'єктивної дійсності. Граматичне значення речення — це його предикативність, тобто співвіднесеність повідомлення з референтом у певній модальності (способі), часі й особі. Засоби вираження предикативності створюють парадигму речення. Речення може будуватися за певними найтиповішими граматичними та семантичними зразками, які найбільше є підстав називати не структурними схемами, а моделями. На рівні реальних речень моделі остаточно оформляються за допомогою різних комунікативних засобів — поширенням необов'язковими членами, скороченням членів граматичних чи семантичних основ, ускладненням сурядними рядами, відокремленими членами, засобами суб'єктивної модальності, зміною порядку слів, особливою інтонацією, перестановкою фразового наголосу, створенням експресивних варіантів, тобто речення повністю стає комунікативною одиницею. Граматичні, семантичні і комунікативні видозміни речення, або його парадигми, становлять форму речення.

На підставі таких міркувань можна сформулювати робоче визначення речення, потрібне для подальшого його вивчення. Просте речення — це таке висловлення,

яке називає одну окрему ситуацію і повідомляє про неї, має граматичне значення предикативності і форму у вигляді граматичних чи семантичних моделей, їх парадигм та комунікативних варіантів з особливою інтонацією.

У цьому визначенні підкреслюються такі ознаки речення: 1) речення є одиницею не тільки мови, а й мовлення, оскільки воно є водночас і висловлення; 2) змістом речення є називання (номінація) однієї окремої ситуації і повідомлення про неї; 3) з денотативним змістом речення пов'язане його граматичне значення, бо номінація ситуації може бути здійснена лише у певній модальності, часі й особі, тобто за певної предикативності; 4) формою речення є граматичні чи семантичні моделі, за якими воно будується, їх парадигми і комунікативні варіанти, тобто зміни порядку слів, фразового наголосу, використання різних видів інтонації, експресивних та емоційних елементів.

За цими ознаками речення відрізняється від словосполучення. Словосполучення — номінація розчленованого поняття, речення — номінація ситуації. Словосполучення — непредикативна одиниця, речення — одиниця предикативна. Словосполучення будується за моделями взаємозв'язаних словоформ чи за окремими словоформами. Словосполучення не становить комунікативної одиниці, речення є комунікативною одиницею.

§ 17. Синтаксичні функції простих речень

Ми розглядали прості речення, абстрагуючись від тексту. Насправді самотійно, без супроводу інших речень, тобто без контексту, вони вживаються рідко. Більш самотійні прості речення тоді, коли весь текст складається тільки з одного простого речення, коли просте речення починає текст або коли воно входить до тексту з паралельно пов'язаних одиниць, напр.: **Машини мчали з гір. Стояло сухе осіннє надвечір'я** (О. Гонч.). **Знов вічність відбиває п'ятнадцять хвилин. Взад і вперед снуються чорні фігури. Море шумить** (М. Коц.). Найбільш самотійне просте речення тоді, коли ми його вилучаємо з контексту для розгляду на рівні найтиповіших зразків, тобто на абстрактному рівні. Найближчі до таких моделей є ті вияви простих речень, про які ми вели мову вище, тобто коли весь текст складається тільки з одного простого речення, коли просте речення починає текст або коли воно входить до тексту з паралельними одиницями. Отже, бути більш-менш самотійним висловленням на рівні абстрактних зразків чи й деяких

конкретних виявів їх — перше призначення простих речень.

Проте найчастіше прості речення виступають не самостійно, а в супроводі інших речень для створення тексту. Це впливає на їх будову, лексичне наповнення, зміст. Може змінюватися місцезосташування членів речення, іменникові словоформи замінюватися займенниковими, повторюватися слова попередніх речень, відповідно формуватися зміст тощо. Приклади: *Думи про землю будили Маланку по ночах. Вона прокидалась, вся зрошена потом, тривожна* (М. Коц.). *Ми не забули нічого, але багато чого навчилися. Ми живі, змужнілі й досвідчені* (О. Гонч.). Тому друге призначення простих речень полягає в тому, щоб бути частиною тексту, зберігаючи до певної міри свою самостійність. Прості речення в залежній позиції найпоширеніші, тому таке призначення їх найголовніше.

За моделями простих речень можуть будуватися частини складних речень. У такому разі прості речення використовуються лише як певні зразки, як форми, в які вкладається інший, складніший зміст. Найближчі до простих речень частини складних безсполучникових речень (чому й досі точиться про них полеміка — складні це речення чи поєднання простих речень), далі від них — частини сполучникових складносурядних речень і ще далі — частини сполучникових складнопідрядних речень. Приклади: *Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє* (Т. Шевч.). *Ой не шуми, вітре, вітре з України, і не край ти серця, дум моїх не рви* (В. Сос.). *А поміж підводами ходив той артилерійський технік, який свого часу підвозив Ясногорську* (О. Гонч.). Отже, використання зразків простих речень для побудови частин складних речень — це третя функція простих речень.

Автори «Русской грамматики» звертають увагу на те, що така функція особливо типова для форм простих речень із значенням умовного способу та із значенням повинності, які, по суті, здебільшого і спостерігаються у межах складних речень, напр.: *Якби мені крила соколинні, полетіла б я за милим, за дружиною* (Т. Шевч.). *Землю тільки пригрій, то вже й клопіт імії* (П. Тич.).

Форми простих речень можуть використовуватися для заміщення якогось члена граматичної моделі, наприклад підмета чи присудка: *«Запрягайте, хлопці, коні» — лине в небо молоде* (П. Тич.). *Іхати туди — цілий день витратиш* (Газ.). Це четверта функція простих речень — функція заміщення.

Прості речення можуть використовуватися для надання іншому реченню певних суб'єктно-модальних відтінків чи для уточнення їхнього значення, напр.: *Але ж у нас, по-свідчить всяк, вони не скаржились ні на що* (Л. Укр.). *Як тільки заплющую очі — кімната (вона тільки що стала моєю) раптом щезає* (М. Коц.). Це п'ята функція простих речень — функція надання суб'єктно-модальних чи уточнюючих відтінків значення іншим реченням.

Прості речення можуть виступати замість словоформ чи словосполучень з називаючою функцією, напр.: *«Як ми їздили до Криниці»* (назва новели М. Коцюбинського). *«Летять журавлі»* (назва кінокартини). *«Знову двійка»* (назва картини). Така шоста функція простих речень — номінативна функція.

§ 18. Граматична будова речення

З визначення речення видно, що воно має складну будову. Спочатку звернули увагу на логічну і формально-граматичну організацію речення. На початку ХХ століття чеський учений В. Матезіус заклав основи вивчення речення як комунікативної одиниці [112, 47]. З другої половини ХХ ст. речення почало розглядатися і як семантична одиниця [57]. При вивченні речення з формально-граматичного погляду посилену увагу стали приділять його структурі. Наприкінці 60-х років Н. Ю. Шведова сформулювала поняття про структурну схему речення [52, 546]. В остаточному варіанті під структурною схемою розуміють «синтаксичний зразок, що має свою формальну організацію і своє мовне значення, за яким може бути побудоване окреме непоширене (елементарне) речення» [159, 84]. У структурну схему входять тільки найістотніші члени речення, напр.: *На майдані коло церкви замовкає річ* (П. Тич.). *Цей жолудь з дуба — свідок мій* (А. Мал.). У зв'язку з критичними зауваженнями в непослідовності виділення структурних схем [19, 107; 167, 86] в «Русской грамматике» порівняно з «Грамматикой современного русского литературного языка» 1970 р. поняття структурної схеми дещо поширене. До неї належать не тільки підметово-присудкові утворення типу *Лес шумит*, а й не підметово-присудкові: *Запрещается шуметь, Несчастья не случилось, Можно ехать, Видно следы, Наготовлено запасов, Много цветов, Нет времени, Ни звука* тощо [159, 95—96]. Однак і при такому уточненому розумінні структурної схеми вона лишається абстрагуванням тільки до предикатив-

ного мінімуму речення. Не береться до уваги номінативний мінімум речення, тобто здатність структурних схем утворювати реальні речення залежно від лексичного складу. Напр., у Н. Ю. Шведової речення *Мальчик спит* і *Мальчик читає книгу* належать до однієї структурної схеми — *Мальчик спит* і *Мальчик читає*, але ж друга структурна схема може бути реальним реченням тільки при наявності словоформи в знахідному відмінку [пор. зауваження В. А. Белошапкової — 19, 116]. Таке поширення структурної схеми Н. Ю. Шведова розглядає на іншому рівні, коли характеризуються різні реалізації структурних схем.

Незважаючи на певну дискусійність положення Н. Ю. Шведової про структурну схему, воно було високо оцінене в мовознавчій літературі. «Запровадження поняття структурної схеми речення, — пише В. А. Белошапкова, — відповідало як загальному прагненню до формалізації і моделюванню лінгвістичних об'єктів, яке властиве різним напрямам і галузям сучасного мовознавства і в якому відбиваються запити доби, так і багатьом практичним і прикладним застосуванням описового синтаксису» [178, 438; див. і відгук О. Б. Сиротиніної — 167, 86].

Однак можливе й інше розуміння предикативного мінімуму речення — з урахуванням не тільки граматичної, а й семантичної достатності. Різні варіанти такого погляду висловили Г. О. Золотова, В. А. Белошапкова, Н. Д. Арутюнова, Т. П. Ломтев та ін. Г. О. Золотова виступає проти занадто абстрактного розуміння основи речення. Замість структурної схеми вона встановлює поняття про модель речення, під якою розуміє «мінімально достатнє сполучення взаємозумовлених синтаксичних форм, що утворює комунікативну одиницю з певним типовим значенням» [72, 124]. Модель речення — «живий зразок, готовий до вживання і такий, що спостерігається у вживанні, але взятий в істотному (в його предикативному мінімумі) і в типовому, тобто в аналогічному, ряду, утвореному моделями, що складаються з синтаксичних форм того ж типу і виражають те саме типове значення» [72, 125]. Тому до складу моделі Г. О. Золотова вводить не тільки традиційні головні члени, а й семантичні компоненти, наприклад суб'єкти, виражені непрямыми відмінками: *Всем дамам совершенно не понравилось такое обхождение Чичикова* (Н. Гог.).

В. А. Белошапкова користується поняттям структурної схеми, але розрізняє мінімальну структурну схему і поширену. До мінімальної структурної схеми входять показ-

чики предикативності, імена із зв'язками, кількісні слова з родовим відмінком, інфінітиви. Поширені структурні схеми створюються обов'язковими семантичними компонентами, напр.: *Они очутились здесь, Я помню чудное мгновенье* [178, 440].

Таким чином, пошуки мінімального зразка речень привели до встановлення понять про базисні речення, ядра речень, предикативні мінімуми, формули, структурні схеми, моделі речень тощо. Ці зразки часто передаються буквеними символами. Проте без словесного вираження буквени символи малозрозумілі. З цього приводу цікаве зауваження в «Русской грамматике»: «Надалі з метою простоти викладу структурна схема буде демонструватися конкретним реченням, що подає тип» [159, 96]. Отже, мала рацію Г. О. Золотова, яка запропонувала замість абстрактного терміна «структурна схема» вживати назву «модель речення», тобто словесно виражений мінімальний зразок речення, за яким можуть утворюватися інші речення і який сам здатний функціонувати як речення. При цьому не можна погодитися з тим, що на формально-граматичному рівні можуть бути мінімальні і поширені моделі, оскільки поширення моделей відбувається за рахунок різних семантичних компонентів, тобто засобами іншого рівня розгляду речення — семантичного.

Непереконлива також думка про те, що склад граматичної моделі слід поширити поняттям про «не підметово-присудкові» зразки типу *Не прошло недели, Нет времени, Ни звука, Никого знакомых, Никакой надежды, Некому работать* тощо. Всі ці утворення виникли внаслідок використання заперечення, тобто за допомогою семантичних перетворень, і тому повинні розглядатися на семантичному рівні. Отже, граматичні моделі речень — це найпростіші, найелементарніші, первісні утворення, не ускладнені семантичними чи комунікативними засобами. Найпростішими можна визнати лише такі моделі, в яких вираження членів предикативної основи симетричне семантичним компонентам, тобто підмет, присудок чи один член основи виражаються спеціальними граматичними формами, що усталилися в сучасній мові. Асиметричність у вираженні членів речення завжди пов'язана з якимись перетвореннями — семантичними і комунікативними, тому асиметричні конструкції не можуть бути визнані первісними.

Як зазначає О. Б. Сиротиніна, до предикативної основи входять словоформи різних рівнів: 1) головні члени, граматично необхідні для утворення предикативної одиниці;

2) суб'єктно-об'єктні члени для вираження семантичних моделей; 3) обставинні детермінанти для доповнення схеми на комунікативному рівні; 4) словоформи, що реалізують валентність слова для вираження всіх відтінків думки. «Таким чином,— підсумовує О. Б. Сиротиніна,— формально-синтаксичні компоненти предикативної одиниці не можуть розглядатися як однорівневі» [167, 50]. В «Русской грамматике» нараховується 31 структурна схема (див. таблицю на с. 97). Але в ній не розрізняються різнорівневі форми. Тому в один ряд ставляться найпростіші зразки типу *Лес шумит, Брат — учитель, Ночь тиха* і схеми, що утворилися внаслідок семантичного перетворення інфінітивів чи з використанням заперечення типу *Трудиться — доблесть, Руководить — значит проверять, Кататься весело, Пора ехать, Нет сомнений, Ни звука, Никого знакомых*, а також схеми з використанням комунікативних засобів — особливої інтонації і експресивного посилення типу *Молчать! Народу! Чаю! Ваши документы!*

В. А. Белошапкова нараховує 16 мінімальних структурних схем, зводячи їх у три блоки: двокомпонентний номінативний, двокомпонентний інфінітивний і однокомпонентний [178, 443—444]. Добре, що інфінітивно-підметові речення вважаються окремим блоком. Однак цей блок ставиться в один ряд с номінативним, тобто не береться до уваги, що він утворився внаслідок семантичного пересмислення. Так само вважаються однорівневими схеми типу *Тишина і Пыли!* [178, 444].

Ми вважаємо можливим на рівні первісних моделей виділити такі утворення: А. Двоядерні моделі. 1. Дієслівні номінативно-підметові моделі з координованими членами — *Комбайнер працює, Учень пише, Я стою, Ти маєш* — чи з некоординованими членами — *Книжка є*. 2. Іменні номінативно-підметові моделі з координованими членами — *Брат — учитель, Ранок теплий, Хліб скошений, Квітка одна* — чи з некоординованими членами — *Село — за річкою, Тренування — важливо*. Б. Одноядерні моделі: 1. Дієслівні — *Світає, Трясе, Хочеться*. 2. Прислівникові — *Тепло, Скошено, Можна, Треба*. Всі інші моделі створюються на інших рівнях унаслідок семантичних і комунікативних трансформацій.

Досягнення сучасної синтаксичної науки полягає не тільки в тому, що встановлене поняття про предикативний мінімум речення, а й у тому, що виявлені видозміни цих предикативних одиниць, їх парадигми. Довгий час різні типи речень розглядали лише за їх вихідними формами.

Не брали до уваги видозміни речень, що ховалися за цими формами. На системні відношення між різними видозмінами речень звернули увагу представники трансформаційного методу. На основі семантичної спорідненості вони зіставляли різні форми чи й типи речень. Трансформаційні пошуки дали поштовх для розвитку вчення про парадигматику речень. Єдиного погляду на принципи виділення синтаксичних парадигм ще немає. Є. О. Седельников зважає на видозміни за часом, модальністю, особою, числом, розповідністю, питальністю чи спонукальністю [165, 70], Т. П. Ломтев — за граматичними категоріями часу, модальності, ствердження-заперечення, розповідності, питальності і спонукування, конверсивності (перетворення), означеності, неозначеності, узагальненості і формальності предмета, активності і деміактивності (напівактивності) (Предложение и его грамматические категории.— М., 1972.— С. 62). Н. Ю. Шведова звузила поняття парадигми речення до видозмін за модальністю і часом [52, 544]. Г. О. Золотова уточнила чимало положень своїх попередників і, щоб врахувати не тільки структурні, а й семантичні та трансформаційні фактори, запровадила вчення про синтаксичне поле речення, яке складається з граматичних, семантичних і синонімічних видозмін [72, 201]. Незважаючи на суперечливі погляди, «сам напрям у цілому,— як слушно підсумовує Ю. М. Костинський,— уявляється перспективним, що сприяє виявленню специфічних особливостей синтаксичного рівня мови» (Вопросы синтаксической парадигматики // Вопросы языкознания.— 1969.— № 5.— С. 114).

У наш час найбільшого поширення набуло вузьке розуміння парадигми Н. Ю. Шведової. Його підтримує В. А. Белашапкова та ін. [178, 455]. Речення може мати систему форм. «Форми простого речення,— пише Н. Ю. Шведова,— це його зміни, здійснювані такими граматичними засобами, які спеціально призначені для вираження об'єктивно-модальних значень,— синтаксичних часів і способів» [159, 98]. До граматичних засобів, що утворюють форми речення, належать: 1) самі структурні схеми речень; 2) відмінювані форми повнозначних дієслів і форми службового дієслова *бути*; 3) синтаксичні частки — *би, нехай, хай, щоб*; 4) в окремих випадках — суположення головних членів; 5) інтонація.

Сукупність усіх форм речення становить його парадигму. Тому «парадигма речення — це загальний тип змін речення, побудованого за тією чи іншою структурною схе-

мою, але не обов'язковий вид змін будь-якого конкретного речення» [159, 99]. Повна парадигма простого речення восьмичленна. Вона складається з трьох форм індикатива — теперішнього, минулого і майбутнього часу і п'яти форм ірреальних способів — умовного, умовного складного речення, бажального, спонукального і повиннісного. Вихідною формою парадигми є теперішній час. Приклади. Синтаксичний індикатив: тепер. час — *Він працює, Ця людина — твій друг*; мин. час — *Він працював, Ця людина була твоїм другом*; майбутн. час — *Він буде працювати, Ця людина буде твоїм другом*. Синтаксичні ірреальні способи: умовн.спосіб — *Він працював би, Ця людина була б твоїм другом*; умовн. спосіб, складне речення — *Працював би він, то.., Була б ця людина твоїм другом, то..*; бажальн. спосіб — *Працював би він! Була б ця людина твоїм другом!*; спонук. спосіб — *Нехай він працює! Нехай ця людина буде твоїм другом!*; повин. спосіб — *Він працюю, а ти.., Ця людина будь твоїм другом, а ти..*. Парадигми можуть бути і неповні. Напр., речення типу *Запрещается шуметь, Жалоб не поступает, Ребенок послушен* не мають форм повиннісного способу; речення типу *Задача — учится* не мають форм бажального, спонукального і повиннісного способу; речення типу *Трудиться — доблесть, Простить — значит забыть* — не мають форм бажального і повиннісного способу; речення типу *Народу! Здесь не пройти* — не мають форм умовного способу складного речення, бажального способу, спонукального, повиннісного; речення типу *Чаю!* мають усього дві форми тощо. Форми парадигм здебільшого неваріативні. Проте деякі форми ірреальних способів — умовного способу складного речення, бажальний, спонукальний — можуть мати варіанти, напр.: умовний спосіб складного речення — *Працював би він, то.., Якби він працював, то..*; бажальний спосіб — *Працював би він! Якби він працював!*; спонукальний спосіб — *Нехай він працює! Щоб він працював!*

Учення Н. Ю. Шведової про парадигми простих речень має велике значення, бо воно показало, що багато речень, які раніше вважалися незмінними, напр. інфінітивні і типу *Ні душі*, насправді мають кілька форм. Виявився склад службових слів і часток, за допомогою яких створюються форми простих речень — службове дієслово *бути*, частки *би, нехай, хай, щоб* тощо. Висунута гіпотеза про відозміни номінативних речень [178, 458—459].

Однак не всі положення Н. Ю. Шведової про парадигми цілком переконливі. По-перше, не зовсім зрозуміло,

якою мірою форми парадигм стосуються структурних схем, тобто мови як системи, а якою — реальних речень, тобто мовлення. По-друге, виділення таких форм парадигм, як синтаксичного умовного способу і повиннісного, полемічне, бо вони можливі тільки у складному реченні, отже, виходять за межі поняття про просте речення. Пор. синтаксичний умовний спосіб — *Працював би він, то я не сумував би, Якби він працював, я б не сумував*; повиннісний спосіб — *Він сиди, а я повинен працювати*. По-третє, сумнівні окремі форми парадигм, напр.: *Цвести садам!* як теперішній час; *Нам буде вмісте работать* як нормативна форма тощо [167, 87]. По-четверте, сумнівна відсутність форм парадигм за особою. Як указував В. В. Виноградов, особовість — одна з ознак предикативності, бо «речення як основна форма мовного спілкування є одночасно і засобом вираження думки для розмовляючої особи, і знаряддям розуміння висловленої думки для особи слухаючої» [51, т. 2, ч. 1, 82]. В усіх реченнях, зазначає О. Б. Сиротина, є «передача відношення до особи (дії, стану, буття, характеристики самого розмовляючого — 1 особа, співбесідника — 2 особа або не розмовляючого і не співбесідника — 3 особа)... При інфінітивному підметі... теж виражається відношення до 3 особи, тобто до чогось (у даному випадку дії), що є ні розмовляючим, ні співбесідником» [167, 43]. Г. О. Золотова розрізняє особовість як один з компонентів предикативності від категорії особовості / безособовості, системи особових форм дієслова, взаємозв'язаної з формами займенників і категорії особи / неособи іменників [72, 158]. «Синтаксична категорія особи,— пише Г. О. Золотова,— поряд з категоріями модальності і часу, виражає віднесеність висловлювання до дійсності через ситуацію мовленнєвого спілкування, що створюється співвідношенням його учасників, тому під синтаксичною категорією особи слід, очевидно, розуміти відповідність суб'єкта — носія дії, стану, ознаки, про який повідомляється в реченні, одній з трьох осіб учасників — неучасників спілкування» [72, 158]. Отже, в реченнях *Дитя мое, ты нездорова, Карету мне, карету! Молчать! Ваш выход* — одна синтаксична категорія — 2 особа, бо суб'єкт дії чи стану в них стосується адресата мови. Тому синтаксична категорія особи не тільки ширша морфологічної категорії дієслівної особи, а й піднімається над морфологічними і синтаксичними відмінностями дієслівних і недієслівних типів речень, прямих і непрямих способів позначення суб'єкта, над

традиційним протиставленням особових і безособових форм [72, 158].

Крім того, не зовсім зрозуміло, як кваліфікувати парадигму номінативних речень — як однокомпонентну чи перехідну між однокомпонентними і двокомпонентними реченнями. Перший варіант поглядів Н. Ю. Шведової на цю парадигму як на мішану якоюсь мірою обгрунтований, бо в минулому і майбутньому часах, а також у всіх ірреальних способах службове дієслово *бути* не відрізняється від повнозначного дієслова *бути*. Пор.: *Ніч є* (= настала), *Ніч була*, *Ніч буде*, *Ніч була б*, *Нехай ніч буде* (як *Ночі нема*, *Ночі не було*); *Ніч*, *Ніч була*, *Ніч буде*, *Ніч була б*, *Нехай ніч буде* (як *Не ніч, а щось інше*, *Була не ніч, а щось інше*). Оскільки такі форми розрізняються тільки в теперішньому часі, а в інших часах і способах збігаються, є підстави говорити про змішану парадигму, тобто належність форми теперішнього часу *Ніч* до однокомпонентного типу, а форми *Ніч була*, *Ніч буде* хоча б формально — до двокомпонентного типу.

Закид про те, що Н. Ю. Шведова звела парадигму речення до парадигми дієслова (див.: Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории.— С. 64, 65), непереконливий, бо парадигму мають не тільки дієслівні, а й іменні речення, отже, категорії часу і способу розуміються як синтаксичні поняття, що виявляються у протиставленнях. Пор.: *Лес шумит* — тепер. час, як і *Отец — учитель*, *Холодно*, *Грустно*, бо ці форми протистоять таким, як *Отец был учителем*, *Было холодно*, *Было грустно* [72, 171].

При широкому розумінні парадигм мова йде не тільки про внутрішньосхемні зміни, а й міжсхемні і міжрівневі. Зокрема, Т. П. Ломтев установлює часову парадигму речення залежно від того, чи всі часові форми припускає дана структура. Виходить шість форм речень — з усіма формами часу (*Художник пишет — писал — будет писать картину*), з формами теперішнього і минулого часу (*Он все читает и читает, Он все читал и читал*), з формами тільки минулого часу (*Когда-то Нина предложила Боброву свою дружбу*) тощо. За модальністю виділяються форми для вираження дійсності / гіпотетичності, існування, суб'єктивної оцінки. За категорією конверсивності (перетворення) виділяються шість видозмін речень з суб'єктом і об'єктом — *Командир вручил орден бойцу, Орден вручен командиром бойцу, Командир наградил бойца орденом* тощо. За уявленням про вихідний предмет виділяються

чотири моделі: означено-, узагальнено-, неозначено-особові і безособові. За активністю і деміактивністю розрізняються співвідношення номінативних і дативних моделей (*Он поет — Ему поется*), номінативних моделей з незворотними дієсловами і дативних моделей із зворотними дієсловами (*Она не играла — Ей не игралось*), номінативних і інструментальних моделей (*Его ранила пуля — Его ранило пулей*) тощо [72, 145].

Широке розуміння парадигм не заперечує вузьке, а доповнює і поширює його. Це видно із вчення про регулярні реалізації структурних схем. Поняття про регулярні реалізації структурних схем у нашому мовознавстві запровадила Н. Ю. Шведова. В «Русской грамматике» під регулярними реалізаціями розуміються видозміни речень, пов'язані з повною чи неповною реалізацією їх структури, із вживанням зв'язок чи зв'язкових утворень, з використанням напівповнозначних дієслів, із заміщенням позиції компонента речення якоюсь формою, напр.: 1. *Иду, Я до тебе, Захотілося в Москву.* 2. *Найти себе — це щастя.* 3. *Учень пише — Учень став писати.* 4. *Характер важный — Характер — ой-ой-ой* [159, 119—122].

Від регулярних реалізацій Н. Ю. Шведова відрізняє системні внутрішні співвідношення речень, що мають чи не мають фазові або модальні допоміжні дієслова, напр.: *Він працює — Він почав працювати; Він працює — Він хоче працювати* [159, 122—123].

В. А. Белошاپкова вважає регулярними реалізаціями структурних схем такі, що вносять у речення деякий додатковий смисл. Такі регулярні реалізації співвідносяться з вихідними формами як похідні основи слова з твірними (*стіл — столик, студент — студентка*), тому їх можна назвати дериваційною парадигмою структурних схем речення [178, 461]. На відміну від Н. Ю. Шведової В. А. Белошاپкова зараховує до регулярних реалізацій фазисні і модальні видозміни, а також кількісні та заперечні (*Він учится — Він почав учитися; Він хоче вчитися; Шум — Шуму сьогодні! Натекла вода — Натекло води! Телефон дзвонив — Телефон не дзвонив; Підводи, голоси — Ні підвід, ні голосів; Батько дома — Батька нема дома* [178, 462—465].

Як і Т. П. Ломтев, В. А. Белошاپкова вказує на можливість парадигматичних відношень дериваційного типу між різними схемами, наприклад між активними і пасивними конструкціями, а також конструкціями напівактивного типу (*Град побил посеvy — Посевы побиты градом —*

Посевы побилло градом). Це подібне до словотвірної деривації: 1) модифікаційного типу, коли не відбувається переходу до іншої частини мови (*стул — стульчик*); 2) транспозитивного типу, коли відбувається перехід до іншої частини мови (*лес — лесной*). «Внутрішньосхемні дериваційні відношення,— підсумовує В. А. Белошاپкова,— мають характер модифікаційний, а міжсхемні — транспозитивний» [178, 468]. Під міжрівневими парадигматичними відношеннями дериваційного типу В. А. Белошайкова розуміє видозміни простого речення в інші синтаксичні одиниці — словосполучення чи складне речення [178, 469].

Таким чином, при вивченні граматичної будови простих речень треба зважати на те, що вони будуються за певними зразками — структурними схемами, чи моделями, можуть мати граматичну форму, яка складається з цих структурних схем (моделей) і з видозмін за модальністю, часом і особами, тобто з парадигм. Крім того, прості речення видозмінюються за регулярними реалізаціями, створюючи дериваційні парадигми. Дериваційні парадигми можуть бути не тільки внутрішньосхемні, а й міжсхемні та міжрівневі.

§ 19. Семантична будова речення

Граматична будова простих речень у певний спосіб пов'язана з семантичною будовою їх. Є кілька поглядів на семантичну будову речення. Значна частина вчених вважають, що семантика речення відбиває ситуацію, тобто частку об'єктивної дійсності. Саме речення в такому разі є семантичною моделлю ситуації — пропозицією. Основою пропозиції є предикат, який показує ознаки предметів чи відношення між ними і визначає місця для учасників ситуації — актантів. Пропозиції можуть виражатися предикативними і непередикативними конструкціями. Непредикативні конструкції вживатися самостійно не можуть, вони супроводять інші пропозиції [11, 78].

Дехто визначає зміст речення, спираючись на поняття про види судження. Це дає підставу виділити такі типи речень, як речення якісної характеристики (*Небо ясне*), реляційні речення, тобто речення відношення (*Усі захоплюються дитиною*), буттєві речення (*Пожежа!*), класифікуючі речення (*Книга — це навчальний посібник*), речення тотожності, ідентифікації (*Декарт — це і є Картезіус*), називаючі речення (*Це Іван Іванович*) [178, 485]. Як

ззначає В. А. Белошапкова, обидва ці типи аналізу семантики речення докладно не описані і не пов'язані з граматичною організацією речення [178, 486; пор. думку О. Б. Сиротиніної — 167, 46].

Третій тип аналізу пов'язує семантику речення з його граматичною будовою. Основи такого напрямку заклав Ф. Данеш. Він виходить з поняття семантичної структури речення, під якою розуміє зміст речення, з такими елементами смислу, які підказуються його граматичною організацією [178, 487]. Семантичні структури речення встановлюються в рамках понять про структурну схему речення.

Близькі до цього погляди висловлює Н. Ю. Шведова. Вона вважає, що, крім граматичного значення предикативності, «кожна структурна схема має ще й своє власне значення, свою семантику» [159, 87]. «Семантична структура речення — це його абстрактне мовне значення, що становить відношення семантичних компонентів, формованих взаємною дією граматичних і лексичних значень членів речення» [159, 124]. Складовими частинами семантичної структури речення є семантичні компоненти, або категорії. Вони можуть бути елементарні (основні) і неелементарні (неосновні). Елементарні семантичні категорії — це предикативна ознака, суб'єкт, об'єкт і дифузні категорії (суб'єкт дії — об'єкт стану, суб'єкт стану — об'єкт дії, суб'єктно-об'єктні кваліфікатори). Неелементарні семантичні категорії — це кваліфікатори з власне означальним чи обставинно-означальним значенням. Формальне і семантичне членування речення може збігатися, а може не збігатися. Напр., речення *Стукають* формально не членується, а семантично поділяється на неозначений суб'єкт і його дію. Речення *Людину охопила радість* формально має три члени, а з погляду семантики — два компоненти — суб'єкт *Людину* і предикативну ознаку — *охопила радість*. Речення різної граматичної природи й однакової семантики перебувають у системних відношеннях — у формально-семантичних співвідношеннях, напр.: *Грім — Грім гримить; Стукають — Хтось стукає* [159, 125]. При описі всіх речень Н. Ю. Шведова послідовно наводить формально-семантичні співвідношення, що дає їй змогу показати міжсхемні деривації речень.

Семантична структура речення по-різному функціонує в неоднакових умовах мовлення. Може виникати потреба в складноскладених суб'єктах чи об'єктах, напр.: *Ліс і озеро заповищені снігом; Сестра одержала лист і посилку*. Семантична структура речення змінюється залежно від

його форми, напр.: *Ти біжиш* — суб'єкт і його рух; *Біжи!* — спонування суб'єкта до дії. Семантична структура речення залежить від лексичного значення слів, напр.: *Я бачу людей* — суб'єкт і об'єкт його сприймання. *Я бачу* (= розумію) *людей* — здатність суб'єкта розпізнавати об'єкти. На семантичну структуру речення дуже впливають факультативні поширювачі, напр.: *Мій брат — учитель* — ознака суб'єкта встановлюється за соціальним станом; *Мій брат — це справжній учитель* — ознака встановлюється за внутрішньою якістю суб'єкта [159, 123—136].

Порівняно з іншими дослідниками російської мови Н. Ю. Шведова найдокладніше проаналізувала семантичні структури всіх типів речень. Проте вона їх описує, ідучи від форми до змісту, недостатньо висвітлюючи зв'язок цього змісту з реальною дійсністю [178, 474; 167, 89]. Тому для всебічного усвідомлення семантичної структури речення необхідно зважати не тільки на граматичну будову цієї одиниці, а й на будову події, ситуації як денотата речення.

§ 20. Комуникативна будова речення

Речення є не тільки граматичною і семантичною одиницею, а й комуникативною, тобто таким висловленням, за допомогою якого ми спілкуємося між собою. З потреб спілкування у висловленні виділяється та чи інша частина. Напр., висловлення *Андрій згадував колишнє* (М. Коц.) можна вимовити з таким виділенням: *Андрій // згадував колишнє. Андрій згадував // колишнє*. При такій актуалізації речення поділяється на дві частини — відому і нову. Поділ речення на дві частини — відому і нову — називається актуальним членуванням. Поняття про актуальне членування запровадив В. Матезіус, який відому частину речення назвав основою, а нову — ядром. У нас поширилися терміни *тема* і *рема*. Розмежувати тему і рему можна за допомогою запитань. У запитанні міститься тема, у відповіді — рема. Напр.: *Що робив Андрій?* — *Андрій // згадував колишнє*. — *Що згадував Андрій?* — *Андрій згадував // колишнє*. Перше запитання називається повним диктальним, друге — частковим питальним. Ш. Баллі розрізняє ще запитання для виявлення правдивості чи неправдивості інформації, називаючи їх повними чи частковими модальними запитаннями [15, 47; 159, 200; 178, 506]. З допомогою їх виявляються такі комуникативні варіанти: повне модальне запитання — *Чи*

згадував Андрій колишнє? — 1) Андрій згадував колишнє; 2) Андрій не згадував колишнє; часткове модальне запитання — Чи колишнє згадував Андрій? — 1) Андрій згадував колишнє; 2) Андрій згадував не колишнє.

Основними засобами вираження актуального членування є порядок слів і інтонація. Наприклад, у стилістично нейтральній мові тема передує ремі, рема виділяється зниженням тону в кінці висловлення: *Андрій // пішов оглядати руїни* (М. Коц.). При зворотному розташуванні створюються інші варіанти висловлення, напр.: *Пішов оглядати руїни // Андрій*. Такі варіанти в «Русской грамматике» називаються комунікативними. Вони створюють комунікативну парадигму речення. Вихідним членом комунікативної парадигми є контекстуально незалежне речення, в якому актуальне членування відповідає синтаксичному, в деяких випадках — семантичному.

Дехто з учених використовує й інші назви для комунікативних варіантів. Наприклад, В. А. Белошапкова, слідом за В. Матезіусом, вихідну форму парадигми називає об'єктивним порядком слів, а експресивний варіант — суб'єктивним порядком слів [178, 503].

Крім порядку слів і інтонації, в деяких випадках виразити актуальне членування допомагають частки *же, то, тільки, лише*, які виділяють тему або рему, чи частка *не*, яка виділяє рему, напр.: *Нептун же // зараз взяв мітелку і вимів море, як світелку* (І. Котл.). *Там-то // його і скалічено* (Т. Шевч.). *І лиш тільки один пан Галчан // залишився поміж жінок* (М. Коц.). *Вже не три дні, не три ночі // б'ється пан Трясило* (Т. Шевч.).

В. А. Белошапкова звертає увагу ще на деякі спеціальні конструкції, що допомагають виражати актуальне членування: *щодо + то, що стосується + то, хто + так, так це, якщо + так*, напр.: *Щодо моєї роботи // то краще не питай* (М. Коц.) [178, 505]. Вислови *що стосується... то, щодо... то* виступають не підрядними реченнями, а особливими службовими словами з видільною функцією.

Не всі речення поділяються на тему й рему. Є речення з нульовою темою, тобто комунікативно нерозчленовані. Вони не мають предмета повідомлення. Ввесь їх склад утворює комплексну рему. Завдання таких речень — повідомити про існування, наявність або виникнення якихось явищ, напр.: *Стояло сухе осіннє надвечір'я* (О. Гонч.). *Наступала велика весна* (О. Гонч.). *Була весна* (М. Коц.). Звичайно нерозчленовані одноядерні речення,

напр.: *Замовкає річ. Вечір. Ніч.* (П. Тич.). *Пахло чебрецем* (А. Шиян). *Було тепло* (О. Гонч.) *Вечоріє і темніє, по землі лягає мла* (Я. Щог.).

Комунікативне членування речення не завжди збігається з граматичним, бо має лише два члени — тему і рему. Граматичні члени можуть бути то темою, то ремою. Проте все ж діє тенденція до того, що підмет частіше виступає темою, а присудок — ремою. При цьому члени речення здебільшого виступають у складі синтаксичних груп. Як зазначається в «Русской грамматике», є група підмета, присудка, детермінанта, а в одноядерних реченнях — група одного члена, яка називається предикативною групою, напр.: *Тим часом штурмовики першого батальйону* (група підмета) // *проклали гранатами проходи у дротяних загорожах* (група присудка) (О. Гонч.). *Там, угорі, на одному з найвищих перевалів* (група обставинного детермінанта) // *засів противник* (О. Гонч.). *В білім цвіті молоді черешні* (група одного члена) (Газ.).

В «Русской грамматике» визначено шість основних різновидів контекстуально незалежних речень, що мають нейтральне словорозташування: група підмета — група присудка; група присудка — група підмета; група детермінанта — група підмета — група присудка; група детермінанта — група присудка — група підмета; група детермінанта — предикативний член; група предикативного члена. В контекстуально залежних реченнях нейтральний словопорядок може порушуватися. Детермінант може опинитися на останньому місці, група присудка — на першому, стаючи темою, у межах груп може змінитися порядок слів, напр.: *Другий батальйон // вирушив // після обіду* (О. Гонч.). *Ітимуть вони спочатку // поміж темних ущелин розбитих кварталів* (О. Гонч.). *Таким // вилетить він // за місто в золоту імлу далеких незнайомих доріг* (О. Гонч.).

Якщо компоненти групи присудка ставляться на початку речення, створюється комплексна тема, напр.: *Старшинувати Хаєцький почав // напровесні* (О. Гонч.).

Порушення нейтрального порядку синтаксичних груп потрібне для пристосування висловлень до контексту, тобто це є актуалізація речень-висловлень.

Розрізняють контекстуально незалежні і залежні речення тими запитаннями, про які йшлося вище, Контекстуально незалежні нерозчленовані речення відповідають на повне диктальне запитання: *Наступала велика весна* (О. Гонч.) — *Що в і д б у в а л о с я?* Розчленовані кон-

текстуально незалежні речення відповідають на повне чи часткове диктальне запитання до субстантивного члена, що посідає місце теми, напр.: *Андрій // пішов оглядати руїни* (М. Коц.) — Що можна сказати про Андрія? Що зробив Андрій?

Контекстуально залежні речення відповідають на часткове диктальне повне модальне і часткове модальне запитання. На часткове диктальне запитання відповідає більшість речень, у яких актуальне членування розходить-ся з граматичним, напр.: *Танки наводили хоботи гармат // прямо на автостраду* (О. Гонч.) — Куди наводили танки хоботи гармат?

В «Русской грамматике» встановлюється ще поняття про експресивні комунікативні варіанти. Мається на увазі не тільки висування наперед реми, а й підкреслення її експресивною інтонацією, напр.: *Такім // вилетить він за місто в золоту імлу далеких незнайомих доріг. Такім // пройде він через усю Прагу... Випробуваний всім. Готовий до всього* (О. Гонч.). Експресивні комунікативні варіанти є не що інше, як інверсія. Інверсія може бути повною, якщо всі синтаксичні групи змінюють своє звичайне місце, і частковою, якщо переміщення відбувається не з усіма групами. Приклад часткової інверсії: *Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія, і стиха хлипає сум* (М. Коц.). При цьому наголос припадає на перше слово і останнє, тому така інтонаційна структура називається рамковою [159, 203].

Отже, в «Русской грамматике» встановлюється поняття про комунікативну парадигму, яка може складатися з вихідного комунікативного члена, актуалізованих і експресивних варіантів, незалежних і залежних висловлень, простих і багатоступеневих варіантів (пор. і в О. Б. Сиротиніної, яка виділяє висловлювання нейтральні й експресивні, розчленовані і нерозчленовані, незалежні і синтагматично обумовлені, прості і багатоступеневі) [167, 115].

Можлива й інша класифікація комунікативних одиниць. Так, В. А. Белошاپкова розрізняє три типи висловлень: 1) нерозчленовані висловлення загального типу; 2) розчленовані висловлення загального типу; 3) висловлення приватного типу (тільки розчленовані). Кожен цей тип може мати нейтральний і експресивно-стилістично забарвлений варіант [178, 508].

Дехто не вважає актуальне членування особливим рівнем мовної системи. Д. М. Шмельов зіставляє висловлення з багатозначним словом. Як у слові можна виділити

основне і переносне значення, так і речення утворює незалежне і залежне від контексту висловлення [207, 98] (пор.: Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории.— С. 113).

§ 21. Класифікація простих речень

У мовознавчій традиції виробився поділ простих речень за такими принципами: 1) за метою висловлювання; 2) за складом головних членів; 3) за наявністю головних членів; 4) за наявністю другорядних членів.

Принцип поділу речень за метою висловлювання був сформульований пізніше. Спочатку йшлося про поділ речень за інтонацією, різницею у спрямованості, за функцією. У «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського виділялося три типи речень — розповідні, питальні, окличні [100, 19]. Потім було встановлено, що окличні речення базуються на іншому принципі класифікації — на емоційно-експресивному і що таке забарвлення можуть набувати всі попередні типи речень — розповідні і питальні. Тому окличні речення виведені в окремий тип. Замість них до розповідних і питальних речень були додані спонукальні. У працях 50—70-х років уже фігурують такі типи речень за метою висловлювання, як розповідні, питальні і спонукальні. Виділення трьох типів речень ще недостатнє: не враховані бажальні (оптативні) речення, напр.: *Подати б Денисові якийсь знак* (О. Гонч.). *Коли б ще лиха собі не напивав* (М. Коц.). Чотири типи речень — розповідні, питальні, спонукальні й оптативні — не змішуються так, як окличні речення, але вони виділені, як показує В. А. Белошапкова, на основі різних критеріїв: розповідні, спонукальні й оптативні речення розрізняються за модальним принципом, питальні — на основі існування особливої форми думки — питання. В українському мовознавстві висловлювалися і такі погляди, як у чеських дослідників, що всі ці типи речень виділяються за модальним принципом [181, 121]. Однак таке положення мало-переконливе, бо питальні речення виражають не тільки думку з іншою модальністю, а й зовсім іншу форму думки — прагнення одержати інформацію.

Отже, за принципом комунікативної ціленастанови є підстави поділяти прості речення на непитальні і питальні [159, 78]. Спонукальні та оптативні речення — це не окремі їх види, а форми парадигм. Питальні речення протистоять непитальним з усіма їх формами парадигм — дійсного

і недійсного способу. Форми непитальних речень можуть бути також окличними.

Другий поділ речень — на двоскладні й односкладні — набув великого поширення. Проте весь час відбувається перегляд й удосконалення цього поділу. Змінився навіть сам принцип класифікації речень на двоскладні й односкладні. Якщо О. О. Шахматов, автор цього вчення, брав до уваги логіко-психологічний принцип, шукаючи елементи психологічної комунікації, то тепер зважають на граматичну будову речення — склад головних членів. З критикою поглядів О. О. Шахматова у свій час виступив ще В. В. Виноградов, який зазначав, що «шахматовське вчення про двоскладні й односкладні речення, створене на основі психологічної теорії комунікації, вимагає перегляду» [37, 102]. Крім ідеалістичної основи цього вчення, В. В. Виноградов указував також, що поняття про склад підмета і склад присудка або про склад одного головного члена не охоплює всіх типів речень, бо поза цими складами можуть бути: 1) відокремлені члени речення і 2) обставини часу, простору, причини, мети, допусту й умови, які пояснюють граматичну основу речення в цілому [51, т. 2, ч. 1, 93—94].

Розвиваючи погляди В. В. Виноградова, А. М. Мухін виявляє в системі О. О. Шахматова чимало суперечностей. По-перше, О. О. Шахматов виділяє склади і головні члени речення на основі відповідності їх тим самим членам комунікації — суб'єкту і предикату, хоча головний член — це лише частина складу. По-друге, О. О. Шахматов розриває вивчення головних і другорядних членів. Останні він розглядає не в розділі про речення, а в розділі про словосполучення. По-третє, О. О. Шахматов нібито встановлює різні типи синтаксичних відношень — предикативні, атрибутивні, об'єктні, релятивні, але насправді зводить їх тільки до одного типу — відношення між головними і залежними членами. По-четверте, у О. О. Шахматова виявляється суперечність між змістом і формою — він іноді називає головний член односкладного речення підметом чи присудком [121, 37—38].

Намагаючись удосконалити класифікацію простих речень, дехто виділяє серед них не два типи, а три: двоскладні, односкладні і проміжні. П. О. Лекант, наприклад, вважає, що означено-особові речення «займають особливе становище — на межі з двоскладними» [105, 21]. В. В. Бабайцева виявляє перехідні типи до двоскладних речень серед неозначено-особових, узагальнено-особових,

безособових і номінативних [13, 40—44, 52, 86—106, 141—153].

Проте в наш час робляться спроби не тільки вдосконалити поділ речень на двоскладні й односкладні, а й замінити його іншим. Зокрема, Г. О. Золотова вважає, що необхідно брати до уваги не склад речення, а семантичний компонент моделей. Під моделлю речення вона розуміє «мінімально достатнє сполучення взаємозумовлених синтаксичних форм, що утворює комунікативну одиницю з певним типовим значенням» [72, 124]. При цьому «речення, здійснюючи своє смислове призначення, організуються не узгодженням канонізованих підмета і присудка, а супряженням виражених певними синтаксичними формами слів значущих елементів, які у багатьох випадках не збігаються з тим, що традиційно називається головним членом речення» [72, 192]. Звідси у неї поділ речень на однокомпонентні, двокомпонентні і трикомпонентні. В однокомпонентних моделях констатується наявність предмета, час, місце, безсуб'єктний стан, напр.: *Зимний вечер; Ночь; На площади; Светает; Ни звука*. У двокомпонентних моделях речення один компонент, що означає предмет, поєднується предикативним зв'язком з іншим компонентом, що означає ознаку предмета, причому перший компонент не обов'язково виражається називним відмінком, а другий — не завжди особовим дієсловом. Трикомпонентні моделі містять назву першого предмета, відношення і другого предмета. Це переважно речення з давальним суб'єкта для вираження відношення (*Всем дамам совершенно не понравилось такое обхождение Чичикова*), з давальним суб'єкта сприймання (*И снится чудный сон Татьяне*), з давальним відмінком при визначенні спорідненості (*Я ему больше не слуга*), відповідності (*Наружность поручика Вулича отвечала вполне его характеру*), оцінки (*По плечу молодцу все тяжелое*), з родовим відмінком при порівнянні (*Цветы последние милей роскошных первенцев полей*) [72, 185—196].

Якщо Г. О. Золотова заміняє поняття двоскладних і односкладних речень семантичними категоріями однокомпонентних, двокомпонентних і трикомпонентних моделей, тобто намагається побудувати класифікацію на семантичному принципі, то Н. Ю. Шведова зробила спробу поділити не моделі, а ще абстрактніші одиниці — структурні схеми речень за формально-граматичним принципом. Вона також користується терміном «компонент», але розуміє під ним «форми слів, що організують предикативну ос-

нову речення як мінімальний граматичний зразок його побудови» [159, 85], тобто, компоненти структурної схеми тлумачаться як формально-граматичні категорії. «У реченні такі компоненти,— зазначає Н. Ю. Шведова,— являють собою його головні члени, його предикативний центр» [159, 85]. При цьому поняття головних членів поширюється. Це не тільки підмет і присудок, а й інші постійні словоформи в структурній схемі — *Хочется узнать, Не прошло недели, Можно ехать, Видно следы, Наготовлено запасов, Много цветов, Нет времени, Ни звука, Никого знакомых, Никакой надежды, Некому работать*. Структурні схеми з підмета і присудка називаються підметово-присудковими з відмінюваною формою дієслова чи без відмінюваної форми дієслова. Структурні схеми другого типу називаються «не підметово-присудковими». Вони також можуть бути з відмінюваною формою дієслова чи без неї. І в першому, і в другому випадках структурна схема складається з двох елементів — з підмета і присудка чи з не підмета і не присудка. Тому такі структурні схеми називаються двокомпонентними.

Однокомпонентні схеми складаються з однієї достатньої форми відмінювано-дієслівного класу: *Светает, Трясет, Стучат, Кричат* чи невідмінювано-дієслівного класу — іменних: *Ночь, Народу! Чаю! Ваши документы! Ему рады;* інфінітивних — *Не пройти, Цвести садам!*; прислівникових — *Холодно, Натоптано* [159, 95—96].

Класифікація структурних схем в «Русской грамматике» — цікава спроба на ґрунті поширеного розуміння предикативної основи провести чіткіше розмежування двоскладних і односкладних речень. Проте вона викликає певні заперечення. Не зовсім переконлива характеристика структурних схем за допомогою заперечень. Це робиться двічі. Вперше, коли структурні схеми поділяються на типи з відмінюваною формою дієслова і без неї. Вдруге, коли структурні схеми поділяються на підметово-присудкові і «не підметово-присудкові» [159, 97]. Визначення структурних схем «без відмінюваної форми дієслова» ще не означає, з якими ж формами вживаються ці структури. Їх звичайно називають іменними. Автори «Русской грамматики» уникнули цієї назви, щоб не підводити під неї прислівники й інфінітиви. Однак з історичного погляду прислівники й інфінітиви — імена. Тому протиставлення дієслівних і іменних структур має під собою певні підстави. Воно більш чітке, ніж завуальоване протиставлення структурних схем з відмінюваною формою дієслова і без

неї. Крім того, називати безособові дієслова відмінювано-дієслівними формами [159, 348] не зовсім точно, бо хоча вони і мають форми часу і способу, але не відмінювані за особами, отже, не зовсім відмінювано-дієслівні.

Цікава спроба розглядати як двокомпонентні структурні схеми *Запрещается шуметь, Не прошло недели, Можно ехать, Видно следы, Наготовлено запасов, Много цветов, Нет времени, Ни звука, Никого знакомых* тощо. В описі цих схем доведено, що в них є два компоненти — предикативна ознака і суб'єкт або об'єкт [159, 428, 230, 458]. З семантичного погляду це справді двокомпонентні схеми, але це не значить, що їх можна прирівняти до підметово-присудкових схем типу *Лес шумит*. Щоправда, двокомпонентні схеми першого типу названі заперечною формулою «не підметово-присудкові». З подальшого викладу з'ясується, що під цим терміном розуміється схема з двома «головними членами». Проте як їх назвати? «Головний член» фігурує і при розгляді однокомпонентних речень. Отже, «головний член» — це і «не підмет», і «не присудок», і недиференційований член однокомпонентних речень. При такому широкому розумінні цей термін втрачає значення.

Більшість не підметово-присудкових схем не первинні. Серед них багато утворень, що виникли внаслідок використання заперечення, напр.: *Не прошло недели, Нет времени, Ни звука, Никого знакомых, Никакой надежды, Некому работать*. Якби не було заперечення, то це були б звичайні підметово-присудкові речення: *Неделя прошла, Есть время, Есть звук, Есть знакомые, Есть надежда* тощо. Заперечення належить до семантичних понять. Отже, зазначені схеми — семантичні варіанти підметово-присудкових речень і не можуть ставитися в один ряд з граматичними схемами.

Виникає також питання, чому до двокомпонентних схем не зараховані ті однокомпонентні структури, до складу яких обов'язково чи регулярно входять назви субстанцій з суб'єктним значенням типу *Ему заробелось, Льдину оторвало, Мальчику надоело в кружке, Вам начинать, Мне стыдно, У меня не все заплачено* тощо, хоча відповідні підметово-присудкові формально-семантичні співвідношення до них подаються [159, 354, 377, 380, 382]. Автори «Русской грамматики» зазначають, що в таких реченнях субстантивні форми виступають поширювачами, які не входять до складу структурної схеми, а створюють семантичну основу речення [159, 96]. Проте чому тоді, коли треба

довести двокомпонентність схем типу *Хочется ехать, Можно ехать, Масса достоинств, Ни строчки, Некуда пойти*, наводяться структури з суб'єктними членами і їх відповідниками? Пор.: *Ему не хочется ехать — Он не хочет ехать; Вам можно ехать — Вы можете ехать; У него масса достоинств — Он имеет массу достоинств; От него ни строчки — Он не написал ни строчки; Ему некуда пойти — Он не имеет куда пойти* [159, 272, 323, 335, 343, 347]. Очевидно, що для вирішення питання про двокомпонентність схем не досить наявності тільки деяких формальних засобів у вигляді допоміжних дієслів, заперечних займенників, часток тощо. Це означає також, що «не підметово-присудкові» схеми не є чисто граматичні утворення.

Змішування первинних і похідних форм в «Русской грамматике» виявляється також тоді, коли визначаються однокомпонентні схеми. Серед них виділяються такі, як *Народу! Чаю! Ваши документы!* з підсиленою інтонацією, що заперечує саме поняття про структурну схему, адже інтонація — ознака висловлення, а не структурної схеми або реалізації структурної схеми чи її комунікативної форми. Це не структурні схеми, а реалізації схем *Много народу, Дайте чаю* тощо, як показують формально-семантичні співвідношення [159, 370]. Щодо структур типу *Чаю!* певні сумніви висловлюють самі автори «Русской грамматики» [159, 370].

Через те що в «Русской грамматике» дуже широко розуміється предикативна основа, до якої можуть входити не тільки підмети і присудки, а й «не підмети» і «не присудки», часто відпадає потреба вказувати на граматичне значення актуального членування. Наприклад, тільки значенням пояснюється розмежування підмета і присудка в іменних реченнях типу *Отец — учитель* [159, 287—289]. Форми з інфінітивами типу *Страшно подумать, Интересно услышать, Трудно выйти* вважаються комунікативними варіантами двокомпонентних підметово-присудкових речень типу *Кататься весело* [159, 318, 319], хоча є підстави визнати їх однокомпонентними реченнями прислівникового типу, особливо зважаючи на те, що вони часто бувають комунікативно нерозчленовані (*Легко заметить, Естественно думать, Трудно не заметить*) [159, 319], а двокомпонентні речення типу *Кататься весело* — як наслідок семантичного і комунікативного перетворення однокомпонентних речень типу *Весело кататься* (з більш природним препозитивним розташуванням прислівника).

Отже, в «Русской грамматике» не вдалося побудувати послідовну класифікацію структурних схем речень виключно на основі формально-граматичного принципу. З цієї системи явно випадають «не підметово-присудкові» схеми й утворення типу *Народу! Чаю! Ваши документи! Снегу выпало!* тощо. Не розв'язана проблема про те, як назвати «не підмети» і «не присудки», тобто головні члени «не підметово-присудкових» речень. Та й назва «головний член» для однокомпонентних речень — це теж не вирішення проблеми, бо в одних випадках — це безособове дієслово (*Светаёт*), в інших — прислівник, інфінітив, називний, родовий чи знахідний відмінок тощо (*Холодно, Молчать! Ночь, Народу! Ваши документи!*).

Проте водночас необхідно використовувати все позитивне, що дає «Русская грамматика» для класифікації простих речень, — вчення про регулярні реалізації структурних схем, про парадигми речень, про семантичну і комунікативну будову речень тощо.

Оскільки речення становить складний комплекс, що має певну граматичну, семантичну й комунікативну будову, його можна поділяти за кожною такою будовою. При поділі за граматичною будовою варто брати до уваги граматичну модель речення, тобто його граматичний мінімум з головних членів. Граматичні моделі речень можуть бути двоелементними чи одноелементними, звідси поділ їх на двоядерні й одноядерні [пор.: 121, 108—109]. За засобами вираження присудка граматичні моделі поділяються на дієслівні та іменні, напр., дієслівні моделі — *Учень пише, Я стою*, іменні — *Брат — учитель, Ранок теплий, Хліб скошений, Книжка одна*. За засобами вираження підмета граматичні моделі поділяються на номінативно-підметові — *Учень пише* — і інфінітивно-підметові — *Боротися — це жити*. За координацією присудка з підметом граматичні моделі простих речень поділяються на структури з координованими членами — *Учень пише, Брат — учитель* і з некоординованими членами — *Колгосп за річкую*. Граматичні моделі одноядерних речень поділяються за морфологічними засобами вираження головного члена на дієслівні — *Світає, Трясе*, прислівникові — *Тепло, Скошено*, інфінітивні — *Малювати, Виконати!*, номінативні — *Вечір, Ніч*, генітивні — *Квітів!*, акузативні — *Ваши документи!* тощо.

За характером регулярних реалізацій граматичних моделей прості речення поділяються на такі варіанти: 1. Повні варіанти — з усіма членами граматичної моделі — *Я пишу, Я іду, Можна зайти*; неповні варіанти —

Пишу. Пиши, Пишуть [пор. зауваження Г. О. Золотової про так звані означено-, неозначено- й узагальнено-особові речення — 72, 165]; *Я до тебе; Можна*. 2. Варіанти без зв'язок — *Працювати — щастя* і із зв'язками — *Працювати — це (значить, це і є) щастя*. 3. Варіанти без напівповнозначних дієслів — *Учень пише* і з напівповнозначними дієсловами — *Учень став писати*. 4. Варіанти без заміщеної позиції — *Робітник він добрий, Відважні кинулись допомагати, Характер важкий, Це не аргумент* і з заміщеною позицією — *Робітник він — яких пошукати. Відважніші з них кинулись допомагати, Характер — ой-ой-ой! «Так роблять усі» — не аргумент* [159].

Прості речення можуть поділятися також за складом парадигм. Якщо парадигми розуміти так, як ми пропонували [173], то номінативно-підметові речення дієслівного типу мають усі форми парадигм — часово-способові й особові; номінативно-підметові іменні речення мають неповні парадигми — немає особових форм; номінативно-підметові моделі з некоординованими членами мають неповні парадигми — часто немає форм бажального і спонукального способу, а також особових форм. Серед одноядерних речень дієслівні і прислівникові моделі не мають особових форм. Обмежені парадигми генітивних та інфінітивних речень.

Граматичні моделі простих речень поділяються також за наявністю суб'єктно-об'єктних поширювачів та обставинних детермінантів. Без таких поширювачів і обставинних детермінантів виступає сама граматична модель (за традиційною термінологією непоширене речення). З суб'єктно-об'єктними поширювачами чи обставинними детермінантами маємо поширений варіант моделі — *Учень пише лист, Сьогодні учень пише лист, Я вірші став писати під вечір золотий* (В. Сос.).

З погляду семантичної будови прості речення поділяються на однокомпонентні, двокомпонентні і трикомпонентні, напр.: *Ще й на світ не значилось* (А. Мал.). *Гантує дівчина й ридає* (П. Тич.). *Вдихати вітер Батьківщини — найвище щастя на землі* (В. Сос.). Цей поділ не завжди збігається з граматичним поділом на двоядерні й одноядерні речення. Двоядерні речення можуть бути двокомпонентними й трикомпонентними, напр.: *Гантує дівчина й ридає* (П. Тич.). *Вдихати вітер Батьківщини — найвище щастя на землі* (В. Сос.). Одноядерні речення можуть бути однокомпонентні, двокомпонентні і трикомпонентні, напр.: *Ще й на світ не значилось* (А. Мал.). *Мене присипа-*

ло в землі (А. Мал.). *Водички з джерела лиш не потреби
вжитку нам ледве вистачає* (І. Ле).

Прості речення можуть поділятися також за характером комунікативних парадигм. Комунікативні парадигми до певної міри пов'язані з граматичними і семантичними моделями речень. Комунікативні варіанти двоядерних і двокомпонентних речень можуть бути такі: 1. Вихідна форма парадигми — з постпозитивною ремою — *Комбайнер // працює. Брат — // учитель*. 2. Актуалізований варіант — з препозитивною ремою — *Працює // комбайнер. Учитель — // брат*. 3. Експресивні варіанти — *Комбайнер // працює. Працює // комбайнер. Прекрасний учитель — // брат*. 4. Нерозчленований варіант — *Надійшов вечір. Замовкло все*. 5. Вихідна форма парадигми залежних речень — *Усі працюють. Працює (тема) // комбайнер (рема). Учителем була його сестра. Учитель (тема) — // брат (рема)*. 6. Варіанти з поширювачами — *Цілий день комбайнер // працює. Цілий день // комбайнер працює. Комбайнер працює // цілий день. Комбайнер // цілий день працює. Учитель він був // прекрасний тощо*.

Розгляд простих речень за комунікативною будовою важливий не тільки тому, що дає уявлення про варіанти з темою і ремою, а й тому, що допомагає встановити вторинність певних форм простих речень. Саме завдяки дії різних комунікативних засобів — актуалізації висловлення, підкресленої інтонації тощо виникла більшість іменних одноядерних речень — номінативних, генітивних, акузативних.

Ми розглянули класифікацію подільних речень. Крім них є ще неподільні речення, які називаються то еквівалентами речення, то неграматичними реченнями, то висловленнями, то комунікатами, то релятивами [181, 289; 167, 93]. Вони виділяються тільки на рівні реальних речень-висловлень і не належать до рівня структурних схем. До них належать висловлення подавання і називання (*Переможець змагання — який він? — Газ.*); так звані слова-речення (*Значить завтра? — Так. — І. Ле*); вказівні висловлення (*Ось і справжня правда — М. Стельм.*). Крім того, в «Русской грамматике» здійснено поділ структурних схем на вільні і фразеологізовані [159, 97]. У викладі йдеться про речення фразеологізованої структури, що значно точніше [159, 383]. Маються на увазі висловлення із сполучниками (*Люди як люди, Нема щоб помовчати*), з прийменниками (*Свято не в свято, Не до розмов*), з частками (*Ось голос так голос, Іхати так їхати*), з вигуками (*Ой та*

танцюрист, Ох він розбійник), з підкресленими словами (*Усім пирогам пиріг! Що за характер!*) [159, 383—386]. Ці висловлення можуть бути подільні (в них вичленується словоформа, подібна до підмета, або може бути введена така словоформа — *Люди як люди, Нема тобі щоб помовчати*) і неподільні.

У нашому мовознавстві усталилася традиція поділяти прості речення на неускладнені і ускладнені. Під простими ускладненими розуміють речення з сурядними рядами словоформ, відокремленими членами, уточнюючими членами, звертаннями, засобами вираження суб'єктивної оцінки. Підставою для виділення таких речень є семантична складність їх — вони відображають не одну подію, а кілька. Проте не тільки ускладнені речення можуть мати таку особливість. Вона властива і деяким неускладненим реченням, напр.: *Усі здригнулися від близького удару блискавки*. До того ж не всі прості ускладнені речення мають складну семантику. Її немає в реченнях із звертаннями: *Ой не крийся, природо, не крийся* (П. Тич.). Прості ускладнені речення й формально неоднотипні. «Тому сучасна синтаксична наука, — підсумовує В. А. Белошапкова, — в пошуках шляхів розмежування семантично елементарних і семантично складних простих речень не може прямо базуватися на традиційному виділенні ускладнених речень» [178, 436].

У традиційному мовознавстві велика увага приділялася вивченню членів речення. Вони розумілися як лексичні компоненти, що відіграють певну роль в організації речення [181, 149]. Значно уточнив поняття про члени речення В. В. Виноградов, який насамперед підкреслював, що це синтаксичні категорії. Ці синтаксичні категорії виникають на основі форм словосполучень і відображають відношення між структурними компонентами речення [51, т. 2, ч. 1, 88]. При цьому В. В. Виноградов ще не розрізняв достатньо чітко граматичної і семантичної будови речення.

В «Русской грамматике» 1980 р. члени речення виділяються на основі двох принципів: 1) участі чи неучасті у створенні предикативної основи речення; 2) ролі у формуванні семантичної структури речення, що «дає можливість розглянути і диференціювати всі члени речення з двох необхідних точок зору: з боку їх участі у формальній організації речення і з боку їх значення» [159, 91].

В. А. Белошапкова відзначає у традиційному вченні про члени речення і позитивні, і негативні риси. Позитивне в цьому вченні — прагнення визначати члени речення за

їх позицією, тобто за співвідношенням з іншими членами. Негативне — думка про симетричність формальної і смислової організації речення і його членів. Насправді речення відзначається асиметричною побудовою, тобто невідповідністю граматичної організації семантичній. В. А. Белошапкова вважає, що для розв'язання проблеми членів речення необхідно зважати на те, яку участь вони беруть в організації предикативного мінімуму речення і номінативного мінімуму, а потім, як і в традиційній граматиці, на те, які синтаксичні зв'язки вони виражають і в яких відношеннях перебувають один з одним. Тому члени речення характеризуються трьома ознаками: 1) однаковою функцією у створенні предикативного мінімуму речення; 2) однаковою функцією у створенні семантичного мінімуму речення; 3) однаковими синтаксичними зв'язками і семантичними відношеннями з іншими членами [19, 49].

Таким чином, сучасне розуміння речення як багатоаспектного явища потребує по-новому підійти до тлумачення членів речення. Вони визначаються не тільки за участю / неучастю у створенні предикативної основи речення, а й за роллю у формуванні семантичної будови речення. Виділяють три типи складових частин речення — граматичні члени, семантичні компоненти і комунікативні варіанти.

Г. О. Золотова спочатку теж вела мову про члени речення і семантичні компоненти [72, 317]. Проте в останній праці «Коммуникативные аспекты русского синтаксиса» вона робить висновок, що роздільне вивчення синтаксичних членів і семантичних компонентів речення не дає можливості виявити синтаксичні засоби вираження змісту [71, 80]. Від поняття про члени речення треба взагалі відмовитися, бо вони, як екран, спотворюють прямі зв'язки між планом мислення і планом дійсності, відображених у реченні [71, 25]. Щоб установити ці прямі зв'язки, необхідно виділяти в реченні тільки семантичні компоненти.

Справді, досі занадто докладне вивчення членів речення заважало встановити особливості будови речення в цілому. Тому автори праць останнього часу, хоча повністю й не перейшли на позиції Г. О. Золотової, але до певної міри врахували її зауваження. Наприклад, в «Русской грамматике» опис простих речень ведеться за характеристикою структурних схем в такий спосіб, щоб скласти загальне уявлення про граматичну, семантичну й комунікативну будову їх [159, 74]. Такий підхід до вивчення простого речення більш перспективний.

ПРОСТІ ДВОЯДЕРНІ РЕЧЕННЯ

§ 22. Дієслівні речення

Граматична модель двоядерного речення організується двома головними членами — підметом і присудком. Підмет і присудок становлять граматичну основу речення, бо саме в них виражається предикативність, саме до них можна спростити речення і досить цих компонентів, щоб було речення. Підмет і присудок — співвідносні поняття, вони «передбачають один одного» [146, 317], виділяються один залежно від іншого. Термін підмет і присудок — це переклади латинських назв *subjectum* — підкладене — рос. подлежащее, укр. підмет; *praedicatum* — сказане — рос. сказуемое, укр. присудок. У представників логістичної граматики підмет визначався широко — як предмет, про який ми судимо [31, 7], тобто не відрізнявся від теми. М. І. Греч розрізняв логічний підмет (*алая роза*) від граматичного (*роза*). Потім у визначення підмета почали додавати відомості про формальні засоби його вираження. О. О. Потєбня і Д. М. Овсяннико-Куликовський визначали підмет, спираючись на поняття про присудок. Підмет — це речова вказівка на виробника ознаки, яку позначає присудок [145, 100]. О. О. Шахматов пов'язав поняття про підмет із вченням про пануючий і залежний склади речення. Підмет — це головний член пануючого складу [201, 31].

У наш час поняття підмета виводиться з поняття про структурну схему речення і його семантичні компоненти. Підмет — це перший компонент структурної схеми, що виражається називним відмінком і має значення семантичного суб'єкта [159, 94]. У подальшому викладі «Русской грамматики» це визначення уточнюється. Підмет може означати не тільки суб'єкт, а й об'єкт — у реченнях володіння та відношення: *У мене є книга* (пор.: *Я маю книгу*); *Мені подобається картина* (пор.: *Я уподобав картину*) [159, 129]. У пасивних зворотах підмет означає нерозчленовану семантичну категорію — суб'єкт стану — об'єкт дії: *Сарай запалений блискавкою* (пор.: *Сарай загорівся від блискавки*, *Блискавка запалила сарай*).

Спроба В. В. Бабайцевої схарактеризувати підмет і з комунікативного погляду (Русский язык. Синтаксис и пунктуация.— М., 1979.— С. 82) навряд чи вдала, бо те, що підмет може бути темою, — не постійна його ознака. Він може бути й ремою. Пор.: *Поїхали в експедицію // студенти третього курсу*.

Визначати підмет, зважаючи тільки на те, що він означає семантичний суб'єкт, недостатньо. Це значить розглядати предикативність тільки як визначення модальності і часовості. Ми дотримуємося погляду В. В. Виноградова на предикативність, під якою розуміємо поєднання модальності, часовості й особовості (персональності). Підмет якраз і є головним засобом вираження особовості (персональності), який перебуває у координаційному зв'язку з другим членом предикативної основи — присудком. Тому найбільш точно те визначення підмета, яке дає О. Б. Сиротиніна: «Підмет — компонент сполучення, що є єдиним або додатковим (займенникове чи лексично конкретизоване вираження відношення до 3 особи) носієм персональності і перебуває в координаційному зв'язку з другим компонентом цього сполучення — присудком» [167, 50].

Найтиповішим засобом вираження підмета у слов'янських мовах, тобто у мовах номінативної будови, є називний відмінок іменника чи займенника як максимально незалежна форма, яку може передбачати тільки присудок. Підмет визначає форму присудка з боку узгоджуваних категорій. Тому підмет і присудок — взаємозалежні члени предикативної основи [178, 493]. Підмет може виступати не тільки на рівні граматичних моделей, а й семантичних та комунікативних. З потреб семантичної чи комунікативної достатності підмет може виражатися не тільки однією словоформою, а й словосполученням чи й предикативною одиницею. Тому підмети здавна поділялися на прості і складені. Такий поділ і досі утримувався в багатьох працях з української мови [181, 152; 99, 31; 180, 314; 60, 283; 42, 259]. Однак останнім часом поширився поділ підметів за ознакою належності / неналежності до словосполучення, тобто на підмети однослівні і словосполучення [105, 68]. В однослівних підметах предметне і граматичне значення виражаються однією словоформою.

Найтиповіший засіб вираження однослівного підмета — іменник у називному відмінку. Якщо іменник сполучається з неособовими формами дієслів, він самостійно виражає персональність, напр.: *Розвідники повернулись по сході сонця* (О. Гонч.). *Без тебе люди не жили б* (П. Тич.). Якщо іменник супроводиться особовими формами дієслів, персональність виражається іменником і дієсловом водночас, напр.: *Плугатарі з плугами йдуть* (Т. Шевч.). *Машини вийдуть на вихідні рубежі для атаки* (О. Гонч.).

Займенниковий підмет має предметно-вказівне значення. Особові займенники виступають допоміжним засобом

вираження персональності, яку в основному передає особова форма дієслова, напр.: *Я стою на кручі* (П. Тич.). *Вітре буйний, вітре буйний! Ти з морем говориш* (Т. Шевч.). *А він, сліпий, сивоусий, про колишне плаче* (Т. Шевч.). При неособових формах дієслів особові займенники стають основним засобом вираження персональності, напр.: *Я вірші став писати під вечір золотий* (В. Сос.).

Функцію підмета можуть виконувати й інші займенники — означальні, відносні, заперечні, неозначені, вказівні. Вказівні займенники *те, це (се)* часто бувають формальними підметами, наближаючись до часток, напр.: *Як те буває між панами* (Т. Шевч.). *Нічною се було добою* (І. Котл.) [100, 59; 111, 118]. Займенник *воно* іноді буває фіктивним підметом, напр.: *Га! вже воно так довго не буде!* (М. Коц.). *Воно б, може, так і сталось* (Т. Шевч.) [111, 26—27; 146, 45]. Досить абстрактно позначає підмет у деяких випадках означальний займенник *весь*. Пор.: *Сього Троянці і бажали, і всі у голос закричали* (І. Котл.). *Все спить, поморене денною працею, все набирає силу на ранок.* (П. Мирн.) [111, 62—63].

Своєрідна функція відносних займенників *хто, що, який, котрий*. Вони бувають підметами здебільшого у складнопідрядних реченнях, напр.: *Лиш той епохи гідний, хто влився в кроків мідь* (В. Сос.). *Люблю я темну ніч і золоті зірки, що грають у просторі і дивляться згори на соннії садки* (М. Рильськ.). *Днина видалась чудова, тиха, тепла, яка буває лише у маю* (М. Коц.). *Бо ще в люди, котрі його знали* (Т. Шевч.) [111, 79, 89, 93, 94].

Інші частини мови виступають номінативними підметами лише як субстантивовані, тобто якщо виражають не властиве їм предметне значення. Найбільшу можливість для субстантивації мають слова, що пов'язані з предметністю, — прикметники, дієприкметники, порядкові прикметники, займенники-прикметники. Субстантивація докорінно змінює граматичні властивості цих слів: значення якості перетворюється в предметне, з пояснюючих вони стають пояснюваними, називний відмінок із засобу узгодження перетворюється на показник граматичної незалежності. Приклади: *Новий метушиться в темряві трюму* (Ю. Янов.). *Визволені не можуть забути своїх визволителів* (О. Гонч.). *Сьома всміхнулася крізь сльози і мовила щиро* (Л. Укр.). *Ваші завжди допомагали народам* (О. Гонч.).

Субстантивуватися можуть і незмінні слова, вигуки. Показником граматичної незалежності таких слів є незмінність їх. Семантика наближається до іменника. З гра-

матичного боку вони дістають можливість узгоджуватися з означальними поширювачами. Напр.: *Гучне «ура» підхопило Орлюка (О. Довж.). Твоє журливе «ку-ку» спливало, як сльози на плакучій березі (М. Коц.).*

Підмет може виражатися і не називним відмінком, якщо вказується приблизність чогось, напр.: *Минуло коло (більше, менше) години.*

У функції підмета можуть виступати словосполучення, головне слово яких не має предметного значення (числівники, займенники) або семантично спустошене і тому потребує доповнення залежними словами. У таких підметах предметне і граматичне значення виражається різними словоформами. Такі підмети бувають двох типів: 1) синтаксично неподільні словосполучення і 2) семантично неподільні словосполучення. Синтаксично неподільні словосполучення бувають трьох підтипів: 1) з кількісним значенням; 2) із значенням вибірності; 3) із значенням сумісності. Підмети-словосполучення з кількісним значенням складаються з кількісного числівника в називному відмінку або його еквівалента й іменника в родовому відмінку або тільки з еквівалента. Такий підмет виражає предметно-кількісні відношення. Числівник не має предметного значення, зате його формальний показчик — називний відмінок є засобом вираження граматичного значення підмета. Залежне слово передає речове значення підмета. Наводимо продуктивні моделі таких підметів: 1. Словосполучення з кількісними числівниками: *П'ять солдатів жде ще за ворітьми (П. Тич.). Чотири літа пролетіло (А. Мал.).* 2. Словосполучення із збірними числівниками: *З його гнізда злетіли ці п'ятеро орлів, п'ятеро синів, вірних захисників Вітчизни (О. Донч.).* 3. Словосполучення із займенниковими числівниками *багато, мало, стільки, скільки, декілька, чимало: Прошло багато літ (В. Сос.). Чимало літ перевернулось (Т. Шевч.). Скільки днів пройшло з тих пір (В. Сос.).* 4. Словосполучення з іменниками кількісного значення *десяток, сотня, половина: П'ятірка сивих плотарів сиділа в тінях яворів (А. Мал.). Половина саду цвіте, половина в'яне (Н. тв.). Десятки наших колгоспників мають власні легкові автомашини (Газ.).* 5. Словосполучення із словами *більшість, меншість: Більшість моїх оповідань побачили світ (Газ.).* 6. Словосполучення з іменниками на позначення обсягу, міри, сукупності, з якими сполучаються тільки певні слова: *Табуни коней, череди скоту, отари овець оголошують своїм гуком*

вільне повітря степів (П. Мирн.). У цій групі предметне значення найвиразніше, бо воно виражається і в головному, і в залежному слові.

Підмет-словосполучення із значенням вибірності складається із займенника або числівника в називному відмінку і з + родовий відм. Такий підмет виражає відношення вибірності. Головний компонент обмежує коло предметів. Він не має предметного значення, а використовується для вираження граматичного значення підмета. Залежне слово виражає предметне значення підмета, напр.: *Кожний з нас до труда, як до бою гримливого, звик* (В. Сос.). *Один з Троянської громади, насупившись, все мовчав* (І. Котл.). Залежно від типу займенника або числівника такі підмети мають різні відтінки у значенні — певне число (*двоє з партизан*), неозначену кількість (*декілька із студентів*), послідовність (*перше з міст*), питальність (*хто з вас*), заперечення (*ніхто з присутніх*), участь усіх (*будь-хто з нас*). Головний компонент названих підметів не має значення предметності. Проте у складі підмета-словосполучення він виражає такі відтінки значення, які не може передати однослівний підмет. Цим і виправдовується вживання таких підметів-словосполучень.

Підмет-словосполучення із значенням сумісності складається з двох повнозначних слів. Одне слово має форму називного відмінка, друге — орудного з прийменником *з*, напр.: *Остан з Соломією звернули з шляху на поле* (М. Коц.). *Другого дня рано Корній з матір'ю вернулись додому* (Л. Укр.). Такий підмет відрізняється від попередніх тим, що синтаксична неподільність словосполучення менш міцна. Тому її треба підтримувати спеціальними формами присудка — множиною: *Остан з Соломією звернули. Корній з матір'ю вернулись*. При відсутності цього покажчика словосполучення розкладається: *Остан з Соломією звернув*. Під впливом таких конструкцій з соціативним підметом і множинною формою присудка особові займенники в однині перетворюються на множинні форми, напр.: *На бій і подвиг іменем свободи удвох з тобою сподівались ми* (М. Баж.) (замість *я з тобою*). *Зібралися вони з матір'ю* (І. Ле) (замість *він з матір'ю*).

Речення з соціативним підметом співвідносні з реченнями з сурядними підметами: *Остан з Соломією звернули — Остан і Соломія звернули; Корній з матір'ю вернулись — Корній і мати вернулись*. Це свідчить про те, що соціативний підмет — перехідне явище в системі форм номінативного підмета, оскільки він властивий таким

двоядерним реченням, які близькі до простих двоядерних речень ускладненого типу.

Семантично неподільні підмети складаються з головного слова, що має послаблену номінативність, і залежного слова з повною номінативністю. Тому лише все словосполучення в цілому позначає назву предмета або явища, напр.: *Шапка русявих кучерів колихалася на його великій голові* (Газ.). Семантично неподільні словосполучення не є фразеологізмами, бо не мають постійного лексичного складу. Серед них виділяються три основні моделі: 1. Сполучення слів *початок, середина, кінець* з родовим відмінком від назв з часовим значенням: *Початок травня застав мене на фронті* (Газ.). *Середина липня видалася дощовою* (Газ.). *Кінець дня минув у напруженій роботі* (М. Трубл.). 2. Сполучення слова з метафоричним значенням та іменника. Такий підмет містить образну характеристику предмета: *Плескалось, билось, пливло людських надій* ясне крило (А. Мал.). *Твого життя гілля густе Вітчизні в серце проросте* (А. Мал.). *Сміху сиплеться срібна злива* (В. Бич.). 3. Словосполучення з неозначеного займенника на основі *хто, що* і прикметникової форми, напр.: *Неначе струни на гітарі перебирає ніжний хтось* (В. Сос.). *В таку добу під горою, біля того гаю, що чорніє над водою, щось біле блукає* (Т. Шевч.).

Крім іменників, інших субстантивованих частин мови і словосполучень підметами можуть бути ще деякі одиниці. Серед них найголовніші такі: 1) слова, що не мають предметного значення і вживаються у спеціальних текстах, — це переважно службові слова, які не субстантиуюються, напр.: *Біля з родовим відмінком означає місце, близькість до чогось* (М. Жовт.); 2) фразеологізми з предметним значенням, напр.: *Починався банкет на всю губу* (Н. тв.); 3) предикативні одиниці, що почасти субстантиуюються, напр.: *«Запрягайте, хлопці, коні» — лине в небо молоде* (П. Тич.).

Визначати межі підметів тільки на підставі граматичних основ не можна, бо у багатьох випадках це позбавляє їх змісту. Необхідно зважати на семантичні й комунікативні основи, тобто не тільки на мову, а й на мовлення. Однак у деяких випадках можливе розмежування мовних і мовленневих підметів. О. Б. Сиротиніна робить висновок, що «визначення меж підмета в подібних випадках виявляється суб'єктивним» [167, 52]. В «Русской грамматике» звертається увага на вільні словосполучення, які в конкретній інформативній ситуації виявляються непо-

дільними, напр.: *Досвідчена людина зуміє розібратися. У ньому зростало почуття вини. Хворі тварини ізолюються від здорових.* Рекомендується розмежовувати питання про граматичний підмет (*людина, почуття, тварина*) та інформативне навантаження означального поширювача [159, 242].

Другий член граматичної основи — присудок. Спочатку його визначали з логістичної точки зору. Наприклад, Ф. І. Буслаєв твердив: «Те, що ми думаємо або судимо про предмет (про підмет), називається присудком» [31, 7]. Він розрізняв присудки логічні і граматичні. Логічний присудок — це присудок з усіма залежними словами, тобто з сучасної точки зору — це група присудка, рема. Граматичний присудок визначався близько до сучасного розуміння. Представники формально-граматичного напрямку розуміли присудки як частину закінченого словосполучення. «Несамостійна за значенням частина закінченого словосполучення, — зазначає П. Ф. Фортунатов, — являє собою присудок речення» [191, т. 1, 183]. Прибічники психолого-граматичного напрямку вважали, що присудок — носій особливого руху думки. «Найважливіша частина речення — це присудок, інакше називаний предикатом, — писав Д. М. Овсянко-Куликовський. — Саме він і є носієм і виразником того руху думки, який відомий під назвою предикативності (предикуювання, присудковості) і без якого речення неможливе» [125, 52]. Близьке до П. Ф. Фортунатова, О. О. Потєбні й Д. М. Овсянко-Куликовського трактування присудка в О. М. Пешковського. Він вважає, що граматичне значення словосполучення — присудковість. Носієм присудковості є присудок. Лише таке словосполучення, що має присудок, він називає реченням [135, 185]. О. О. Шахматов підходив до визначення присудка з погляду вчення про двоскладне речення. «Головний член залежного складу» називається «присудком» [201, 158].

В «Грамматике русского языка» 1954 р. за ред. В. В. Виноградова присудок схарактеризований досить докладно — це головний член двоскладного речення, граматично залежний від підмета, звичайно виражений особовою формою дієслова, іменником, прикметником чи дієприкметником із значенням ознаки — дії, стану, властивості, якості [51, т. 2, ч. 1, 387]. При цьому не враховуються взаємозв'язок присудка з підметом і та роль, яку він відіграє у вираженні предикативності.

В «Русской грамматике» 1980 р. якраз і підкреслюється той факт, що присудок передає значення предикативної ознаки. В ній дається таке визначення присудка: «Другий компонент — форма, що містить у собі значення предикативної ознаки, називається присудком» [159, 94]. Отже, присудок — це: 1) другий компонент структурної схеми і речень, що за нею будуються; 2) форма, що має значення предикативної ознаки.

У працях з української мови в той чи інший спосіб відбивалися розглянуті погляди на присудок. Зокрема, в «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського присудок характеризується на основі міркувань про граматичні пари слів «з двома елементами: носій ознаки — і ознака, приписувана йому в часі і способі» [100, 9], тобто це тлумачення близьке до того, яке подає Д. М. Овсяннико-Куликовський. В інших визначеннях, як і в «Грамматике русского языка» 1954 р., здебільшого підкреслюється, що присудок: 1) головний член двоскладного речення; 2) залежить від підмета; 3) має значення дії, стану, якості, властивості [99, 35; 60, 284; 42, 258]. Визначення А. П. Медушевського більш логістичне. В ньому зазначається, що «головний, граматично підпорядкований підметові член двоскладного речення, що містить у собі твердження про наявність або відсутність якоїсь змінної чи постійної ознаки в підметів, називається присудком» [180, 315]. В «Сучасній українській літературній мові» за ред. І. К. Білодіда підкреслюється тільки дві ознаки присудка: 1) що він член двоскладного речення і 2) що він пов'язаний з підметом предикативним зв'язком [181, 154].

У мовознавстві давно точилася дискусія про те, який з двох головних членів найважливіший. У більшості визначень указувалося на те, що таким членом є підмет. Однак у наш час знову відновлюється думка О. О. Потебні, що в граматичному розумінні присудок важливіший. В «Русской грамматике» 1980 р. уточнюється, що головну конструктивну і семантичну роль присудок відіграє тільки в дієслівних реченнях [159, 238]. Оскільки ця особливість стосується не всіх видів присудка, у загальному визначенні присудка вона не згадується. О. Б. Сиротиніна не зважила на це і вказує на його основну роль у визначенні. «Присудок — основний компонент предикативного сполучення, що є носієм усіх трьох граматичних категорій предикативності, тобто персональності, темпоральності і модальності» [167, 52]. Варті уваги в цьому

визначенні дві особливості присудка. По-перше, він визначається категорією не одного рівня, а двох — насамперед рівня предикативного сполучення, на якому виявляється його граматичний мінімум, і рівня комунікатив, тобто речень, на якому остаточно оформляється. По-друге, присудок вважається носієм не тільки двох предикативних категорій — модальності й темпоральності, а й трьох, тобто ще й персональності.

Враховуючи всі ці міркування, можна запропонувати таке робоче визначення присудка: другий член граматичної основи двоядерного речення, що має значення предикативної ознаки і виражає її в певному способі, часі, а іноді й особі, називається присудком. У цьому визначенні підкреслені такі риси присудка: 1) це другий член граматичної основи речення, оскільки є перший член — підмет; 2) це член не будь-якого речення, а тільки двоядерного; 3) семантичне значення присудка — значення семантичної ознаки; 4) це предикативне значення виражається в певному способі, часі й іноді — особі, тобто присудок має певну модальність, темпоральність і іноді — персональність.

Присудки поділяються залежно від співвідношення реального і граматичного значення: вони можуть виражатися разом в одному компоненті й окремо — у двох чи кількох компонентах. Залежно від цього виділяються прості і непрості — складені, аналітичні присудки. Вчення про складені присудки почав розробляти Ф. І. Буслаєв. Найглибше його обгрунтував О. О. Потебня, який докладно описав уживання призв'язкових членів і поділив на підтипи зв'язки [145, 494]. Виділення присудків у цих учених було значною мірою морфологічним, оскільки дієслівний присудок протиставлявся всім іншим. О. О. Шахматов зробив спробу синтаксичної характеристики присудків. Він виділив три типи речень і відповідно три типи присудків — одноприсудкові (прості), зв'язково-присудкові (складені) і двоприсудкові (складні) [201, 182, 217, 221]. В основу цього поділу він поклав критерій утрати дієсловом свого значення. О. М. Пешковський дійшов висновку, що подвійний присудок є не що інше, як складений з речовою зв'язкою. Отже, він відновив протиставлення двох типів присудків — простого і складеного [135, 225].

Форми присудків можуть бути також спеціалізовані і неспеціалізовані. Спеціалізовані форми присудків — це такі, що: 1) повністю виражають усі компоненти граматичного значення присудка; 2) мають повну модально-часову

парадигму; 3) продуктивні [106, 33]. Неспеціалізовані форми не мають усіх цих ознак чи однієї з них.

В «Русской грамматике» 1980 р. не використовуються традиційні назви — простий присудок, складений присудок, зате розмежовуються присудки на рівні структурних схем і регулярних реалізацій їх [159, 238]. О. Б. Сиротина розрізняє присудки предикативних конструкцій і комунікатів, тобто присудки мови і мовлення [167, 97].

Таким чином, присудки можуть поділятися за різними принципами — за морфологічними засобами вираження, за будовою, за кількістю компонентів, за типом структурної схеми (моделі), за способом реалізації. При умілому використанні ці принципи поділу присудків не заперечують, а доповнюють один одного.

Простий присудок складається з одного морфологічного компонента, в якому міститься речове і граматичне значення. Отже, простий присудок — це синтетичний засіб вираження предикативності. Найпридатнішим засобом синтетичного вираження речового і граматичного значення присудка є відмінювані форми дієслова, бо саме вони можуть означати основні предикативні категорії — модальність, темпоральність і в певних випадках — персональність. Оскільки найтиповіший засіб вираження простого присудка — відмінювані форми дієслова, він, як правило, координований, тобто підпорядкований підметові в певному числі, а іноді — роді й особі. Такий присудок простий, тому що він уживається в найпоширеніших моделях — у дієслівних підметово-присудкових реченнях. Він простий, елементарний також тому, що виступає не тільки на комунікативному рівні — на рівні мовлення, а й на рівні узагальнених зразків — моделей речення, на рівні мови.

Оскільки присудки в реченнях моделі *Сонце заходить* (Т. Шевч.) виражаються відмінюваним дієсловом, створюються всі форми парадигми. Синтаксичний індикатив: тепер. час — *Сонце заходить*; минул. час — *Сонце заходило*; майб. час — *Сонце буде заходити*. Синтаксичні ірреальні способи: умовн. спосіб (прост.) — *Сонце заходило б*; бажальн. спосіб — *Заходило б сонце!*; спонук. спосіб — *Нехай сонце заходить!*

Така парадигма шестичленна. Правда, можна додати ще дві форми — складний умовний і повиннісний способи: *Заходило б сонце, нам легше працювалося б*; *Сонце заходить, а ти продовжуй працювати?* Проте вони створюються лише за наявності складного речення і тому при

аналізі простого речення не обов'язково повинні враховуватися. Крім того, треба мати на увазі видозміни простого речення за особами. Якщо підмет виражається іменником, мається на увазі третя особа. Однак підметом можуть бути і займенники, зокрема особові. Тоді можливі всі три особи — в однині і множині, напр.: Я йду, Ти йдеш, Він іде; Ми йдемо, Ви йдете, Вони йдуть.

Форма минулого часу може мати варіант з давноминулим часом — *Сонце заходило було*; форми майбутнього часу можуть мати морфологічні варіанти цього часу — *Сонце буде заходити, Сонце заходитиме, Сонце зайде*. Умовний спосіб може творитися і на основі давноминулого часу — *Сонце заходило було б*. Варіанти бажального способу — *Якби сонце заходило! Хоч би сонце заходило! Тільки б сонце заходило!* Варіант спонукального способу — *Щоб сонце заходило!*

Простий дієслівний присудок може виражатися не тільки спеціалізованими, а й неспеціалізованими формами. Серед неспеціалізованих форм виділяються координовані і некоординовані. Координовані форми простого неспеціалізованого дієслівного присудка виражаються відмінюваними формами дієслова відносного вживання, дієслівними фразеологізмами й описовими дієслівно-іменними зворотами. Такі форми присудка з'являються на комунікативному рівні вияву речення і не характерні для рівня узагальнених зразків. Це особливо видно на прикладі відмінюваних дієслівних форм відносного вживання. Відносне вживання дієслівних форм залежить від контексту чи ситуації. Тому вони набувають додаткового стилістичного забарвлення. Ми маємо на увазі вживання теперішнього часу в значенні минулого (теперішній історичний): *Останнім зусиллям рятув сержанта* (Я. Гал.); теперішнього часу в значенні майбутнього — *Ви збираєтесь тут не пізніше 8-ї години* (Газ.); майбутнього часу в значенні теперішнього: *Сидить, сидить і засне* (Розм.); майбутнього часу в значенні минулого — *То збоку ускубне, то спереду поцупить* (П. Г.-Арт.); минулого часу в значенні майбутнього — *Христіно Архипівно, ми пішли* (О. Корн.).

До координованих форм простого неспеціалізованого присудка належать дієслівні фразеологізми з відмінюваним дієсловом, що дає змогу йому координуватися з підметом, напр.: *Ястшемський... тільки байдики бив* (І. Н.-Лев.). *Він по городу гав ловив та витрішки продавав* (І. Котл.). *А може, дрижаків хапали всі од напруження* (О. Ільч.).

Німець за два роки залив їм сала за шкуру (Ю. Янов.).
Я його давно маю на оці (І. Фр.).

Дієслівні фразеологізми не можна вважати спеціалізованими простими присудками, бо вони не безпосередньо називають дію, не є прямим засобом такого вираження, а вторинним, образним. Крім того, вони і формально не цілком можуть бути прирівняні до спеціалізованих форм, бо дієслова в них мають певні обмеження щодо видозмін. Так, у деяких з наведених прикладів не можна змінити вид дієслова (*байдики бив, але не збив; витрішки продав, але не продав*). Дієслова фразеологізмів не завжди потребують змін за всіма часами і способами тощо.

Останнім часом, як зазначає П. О. Лекант, дедалі більшого поширення набувають описові дієслівно-іменні звороти [106, 60]. В українській мові описові звороти формуються навколо таких дієслів, як *робити, надавати, віддавати, справляти, чинити, стати, виявляти, мати, зазнавати, набувати, діставати, прийти* та ін.: *робити посадку, надавати наснаги, віддавати перевагу, справляти враження, виявляти довіру, чинити опір, стати в пригоді, виявити турботу, мати потребу, зазнавати щастя, набути поширення, дістати відмову, прийти до переконання, упадати в розпуку* тощо. Приклади: *Правдою слово багате мені надавало наснаги* (М. Нагн.). *Батько мій... перевагу віддавав газетам* (П. Дор.). *Ворог чинив дедалі упертіший опір* (О. Гонч.). *А я тобі у великій пригоді стану* (О. Стор.). *В цій маленькій хатині зазнала вона щастя* (М. Коц.). *Значного поширення набудуть машини і знаряддя* (Газ.). *Пан Дерижанов... прийшов до переконання, що це у мене істерія* (Л. Укр.). Такі описові звороти функціонально подібні до дієслів і тому можуть бути визнані простими присудками. Пор.: *надавало наснаги* — *наснажувало*; *справляють вплив* — *впливають*; *чинив опір* — *опирався, боронився* тощо. Від фразеологічних зворотів їх відрізняє те, що в них інша семантична цілісність (яка базується тільки на неповноцінній інформативності дієслова), неповна відтворюваність і відсутність сталого лексичного складу [106, 43—44].

Порівняно з дієсловами описові звороти мають певні відмінності. Не всі дієслова можуть бути замінені на описові звороти. Дієслова в описових зворотах вносять хоча й незначний, але певний відтінок у значення. Пор.: *справляти вплив* — *робити вплив* — *впливати*. Описові звороти мають певне забарвлення книжності. Цей відтінок вони вносять у художній і діловий жанри мови, в яких переважно живляються. Походження описових зворотів ще не цілком

з'ясоване. В українській мові вони часто запозичаються з російської, а через неї — з інших мов. Частина описових зворотів, очевидно, місцевого походження. Описові звороти — це «стилістичний засіб, що перебуває у відношенні функціональної синонімії із спеціалізованими формами простого дієслівного присудка» [106, 50]. Отже, вони також з'являються на комунікативному рівні.

Прості присудки можуть виражатися не тільки координованими дієслівними формами, а й такими, в яких флексії вживаються без відповідної координації або в яких флексій взагалі немає. Такі форми присудків вторинного походження, отже, неспеціалізовані, до того ж вони некоординовані. У багатьох випадках втрачають координацію дієслова наказового способу, які вживаються в переносному значенні. Наприклад, наказовий спосіб може використовуватися в значенні минулого часу для підкреслення раптовості дії. Друга особа наказового способу в такому разі виступає при займенниках 1 чи 3 особи або при іменниках, тобто не координується з ними, напр.: *А хтось тоді й порадь* (А. Гол.).

Наказовий спосіб може вживатися і в значенні умовного. При цьому він звичайно входить до підрядної частини складного речення. Особа наказового способу, як правило, не збігається з особою підмета, напр.: *Не обіпрись вона об одвірок — певне, довелося б упасти* (П. Мирн.). *Зачепи її хто словом, спитай об чім-небудь, вона зразу зирк* (Г. Кв.-Осн.). *Прийди Тарас вчасно, все було б добре* (Л. Кост.).

Не координуються з підметами присудки, виражені незмінними усіченими формами дієслів типу *бух, блись, хап, хлюп, клац, брязь, бац, скік, зирк, шасть, шубовсть, шморг, шелеть* тощо. Вони передають позачасове значення моментальної дії і набувають значення способу і часу залежно від контексту. У більшості випадків усічені форми близькі до дієслів минулого часу чи наказового способу в значенні минулого часу, бо вони утворюються від дієслів доконаного виду з суфіксом *-ну-*. Проте такі форми мають своєрідний відтінок значення — раптовості дії незалежно від інших дій — і можуть поєднуватися з усіма особами, тоді як наказовий спосіб у значенні минулого часу — тільки з деякими особами. Напр.: *Ви — смик! — гачок порожній, а короп, на мить отетерілий, ще стоїть перед вами* (О. В.). *Жив дід сто літ, кремезний тип — все диб та диб* (Л. Перв.). *Аж тут сторож хап за груди* (І. Нех.). *А ворота важкі за ними — хряп* (А. Гол.). *Деревину вибравши, та й цюк!* (Т. Шевч.). *Порох обома руками*

схопив карбованця та **шморз** з хати (П. Мирн.) Під впливом контексту усічені форми можуть набувати значення теперішнього чи майбутнього часу, напр.: *Черв'як кива — аж ось... зі dna гульк шука! Бовть! Вона за удку хіп, удка сін! З води шубовств в окріп* (П. Г.-Арт.).

Виділяти усічені форми дієслів у вигуковий тип присудків, як це дехто робить [181, 156], нераціонально, бо такі форми входять у систему простих дієслівних присудків. Пор.: *І раптом поплавок — сін! — І раптом поплавок сіннув!* До того ж називати такі форми вигуками не зовсім точно, бо «якщо «дієслівними вигуками» можна умовно назвати такі дієслова, як *клац, бац, хлоп*, то ця назва не має нічого спільного з дієсловами типу *скік, хап, зирк* і т. д.» [179, 394]. Справжні вигуки припускають допоміжне дієслово і тому звичайно розглядаються серед іменних складених присудків (пор.: *Голова у нього була ого-го!*). Не випадково тому усічені форми дієслів в «Русской грамматике» 1980 р. розглядаються як експресивно забарвлені варіанти присудків речень структурної схеми *Лес шумит* [159, 246].

Оскільки інфінітив може виступати в значенні відмінюваних форм дієслова, він також буває простим присудком неспеціалізованого і некоординованого типів. Такі присудки виражають додаткові семантичні і експресивні відтінки значення, напр. відтінок початку дії — *Скиба бігти* (А. Гол.). *Я їй розказувати, а вона сміятись, та радіти, та підкрикувати* (М. Вовч.); наміру здійснити дію — *Люди орать, а ви руками махать* (Н. Тв.). *А ми — потурати їм* (А. Гол.). Здебільшого інфінітив виступає в значенні минулого часу — *бігти — почав бігти, розказувати — почала розказувати*, іноді — залежно від контексту — в значенні теперішнього часу — *А ми — потурати їм — потураємо їм, хочемо потурати їм.*

Розглянуті прості дієслівні присудки спеціалізованого і неспеціалізованого типів відзначаються тим, що для вираження їх використовується одна морфологічна форма навіть тоді, коли треба передати якісь додаткові відтінки. Отже, це основні форми простого дієслівного присудка. Якщо різноманітні відтінки значення передаються додатковими граматичними засобами, основні форми присудків перетворюються на ускладнені. Ускладнення простих дієслівних присудків відбувається додаванням спеціальних часток чи повторенням слів.

У функції часток можуть виступати такі форми, як *і, так і, візьми та й, знай, собі, як, мов, ніби* тощо. Частка *і*

надає дієслову відтінку результативності, відповідності, посилення тощо, напр.: *Так по селу і покотилось* (М. Коц.) *Сього Троянці і бажали* (І. Котл.). *Прямо і не знаю, чим, Яремо Івановичу, віддячити вам* (М. Стельм.). Частина так і вживається для підсилення дії, підкреслення її несподіваного характеру: *А Ярема — страшно глянуть — по три, по чотири так і кладе* (Т. Шевч.). *Йон так і скаменів, так і заляк з простягнуеною над бородою рукою* (М. Коц.).

Деякі дієслівні форми перетворилися на частки, зокрема *було, бувало, візьми і, візьми та й, знай* тощо. Частина *було* додається до дієслова у формі майбутнього простого часу, коли він уживається в значенні минулого, для вираження перерваної або небажаної дії: *Та ще босий та ноги поб'ю, поколю було* (А. Тесл.). *І що було Наум не забажа, що не задума, Настя... і достане* (Г. К.-Осн.). При дієсловах минулого часу частина *було* підсилює значення їх: — *Ви, діточки, не скучайте за братиком, — почала було мати* (М. Вовч.). У сполученні з частками *візьми і, візьми та й* дієслова означають несподівану, невмотивовану дію: *А ти, друже мій, догадався, взяв та й підкинув того святого огню* (Т. Шевч.). *А ми взяли та й збудували в майбутнє калиновий міст* (С. Криж.). *А хтось візьми і пусти чутку* (М. Стельм.). Частина *знай* надає дієслову відтінку обов'язковості, повторюваності: *А Чіпка одно гуляє... та знай тягне з господи все* (П. Мирн.). *Демко знай частує гостей* (Г. К.-Осн.). *А сам за нагайку, знай коня паня, знай паня* (Г. К.-Осн.).

Іменні форми давального етичного, перетворившись на частки, надають дієсловам значення вільної дії: *От собі й читаю, що на скелі наковано* (Т. Шевч.). *Був собі колись-то якийсь-то маляр* (Г. К.-Осн.). *Улітку наша річка обміліла пливе собі ліниво* (М. Рильськ.).

Досить поширені порівняльні частки *як, мов, ніби, наче, немовби* тощо. Частина *як* додається до майбутнього простого часу, коли він уживається в значенні минулого часу, щоб підкреслити раптовість дії, напр.: *Цар підходить до найстаршого... та в пику його як затопить!* (Т. Шевч.). *Як же пан сотник розлютується, як крикне* (Г. К.-Осн.). *Коли як вискочать з двору дві собаки!* (І. Н.-Лев.). Порівняльні частки можуть сполучатися також з іншими дієслівними формами, надаючи їм порівняльного чи вірогідного відтінку значення, напр.: *Галя мов не чула* (П. Мирн.). *А внучка в юпку одяглась у Катрину і ніби йшла до діда в гості* (Т. Шевч.). *Він немовби глумився з мене* (Ю. Сміл.).

Нові відтінки значення можуть створюватися і при повторенні слів. Звичайно повторюються однакові дієслівні форми без сполучників чи із сполучниками *і*, та для вираження тривалої дії, напр.: *Поїхали.., а Черкаси палають, палають* (Т. Шевч.). *І таки не підю, не підю й не підю* (Г. К.-Осн.). *Він сидить та все сидить* (Т. Шевч.).

При поєднанні відмінюваної дієслівної форми з однокореневим інфінітивом виникає додаткове значення сумніву в тому, що дія дасть певні наслідки, напр.: *Убити — не вбили, тільки мої довгі коси остригли* (Т. Шевч.). *Од бійки то сховається, то втече; а послухати — не послуха* (П. Мирн.). *Стріляти не стріляє, а рушницю тримає* (А. Гол.).

Для вираження повноти дії може використовуватися орудний тавтологічний, тобто іменник в орудному відмінку, однокореневий з дієсловом, значення якого він підсилює і тому відіграє службову роль, напр.: *Наш піп, мабуть, і сном не снів, що надійде така година* (І. Фр.). *Валом валять парубки в хату* (К. Горд.). *Їхній завсідний нікуди не поспішає і сидітиме сиднем над кавою до пізнього вечора* (В. Логв.).

Ускладнені форми простого дієслівного присудка передають різні стилістичні відтінки значення, тому використовуються не в усіх мовних жанрах. Вони характерні в основному для розмовної мови і художньої розповіді.

Моделі відмінювано-дієслівних речень можуть мати й інші варіанти. Зокрема, поширені неповні видозміни (за термінологією Н. Ю. Шведової, неповні регулярні реалізації структурних схем) [159, 248]. Часто не називається підмет 1, 2 чи 3 особи, який легко встановити на основі форм присудків чи з контексту. За мовознавчою традицією, такі речення називалися означено-, узагальнено- і неозначено-особовими і виділялися в розряд односкладних. Н. Ю. Шведова серед однокомпонентних (однойдерних) залишила лише неозначено-особові речення, а означено- й узагальнено-особові визначила як неповні реалізації двокомпонентних відмінювано-дієслівних схем [159, 355, 248]. Г. О. Золотова пішла ще далі і переконливо довела, що й неозначено-особові речення — це двоскладні утворення, бо хоча підмет і неозначений, але може бути встановлений [72, 165].

У таких неповних реалізаціях моделей двоядерних речень з стилістичних міркувань може не називатися займенниковий підмет першої чи другої особи. Присудок виражається дієсловом 1 особи однини і множини тепер. і майбутн. часу: *Люблю пісні мого краю* (М. Рильськ.); *Яворів*

насаджу біля дому та черешень (Я. Шп.); *Задубаємо домни, сьем хліб на роздоллі* (Я. Шп.); дієсловом 2 особи однини тепер. або майбутн. часу: *Може, на зорі літатимеш сині?* (М. Приг.); дієсловом 2 особи однини та множини наказового способу і 1 особи множини наказового способу: *Вдар словом так, щоб аж дзвеніло міддю* (П. Тич.). *Славте мову цю чудову на оновленій землі* (П. Тич.). Пропускання займенника в реченнях з наказовим способом стало нормою. О. О. Шахматов зазначає, що додавання займенника до наказового способу змінює його значення — вносить відтінок пом'якшення [201, 68—69].

На пропуск такого підмета можуть указувати лише особові форми дієслова, тому присудками в неповних реалізаціях не можуть бути дієслова минулого часу. Та й не всі особові форми дієслів можуть означати пропуск певної особи. Наприклад, дієслова 3 особи однини і множини тепер. часу не можуть бути присудками таких конструкцій, бо «в 3-й особі підметом може бути не тільки особове слово *він*, а й тисячі інших слів із найрізноманітнішими значеннями» [135, 186]. Це означає, що при дієсловах 3 особи множини тепер. чи минул. часу маються на увазі неозначені підмети. Такі неозначено-особові варіанти двоядерних речень можуть мати всі форми парадигми, крім спонукального способу, бо він вимагає завжди конкретної вказівки на діяча. Синтаксичний індикатив: тепер. час — *Ведуть коня вороного* (Т. Шевч.); минул. час — *Вели коня вороного*; майбутн. час — *Будуть вести коня вороного*. Синтаксичні ірреальні способи: умовн. спосіб (прост.) — *Вели б коня вороного*; бажальн. спосіб — *Вели б коня вороного!*

В афористичній мові варіанти з 2 особи однини дійсного чи наказового способу можуть набувати узагальненого значення, напр.: *Працюватимеш вволю — матимеш долю* (Н. тв.). *Не питай старого, а бувало* (Н. тв.). Зрідка узагальнене значення мають інші форми дієслів — 1 особи однини чи множини або 3 особи множини дійсн. способу: *Без бога не поставимо і стога* (Н. тв.). *В ліс дрова не везуть* (Н. тв.).

Отже, на основі відсутності підмета створюються означено-, узагальнено- і неозначено-особові варіанти двоядерних речень, які мають своєрідне стилістичне і семантичне забарвлення. Тому Г. О. Золотова називає їх стилістичними і граматичними різновидами речень [72, 162, 164].

Моделі відмінювано-дієслівних речень можуть мати неповні варіанти без присудка. Якщо відсутній присудок підказується контекстом, неповний варіант речення легко

перетворити у повний. Проте часто відсутність присудка пояснюється будовою самого висловлення — в реченні лишилися словоформи, пов'язані з присудком. Такі конструкції перетворити на повні можна лише приблизно. Вони здавна відрізнялися від неповних речень і називалися еліптичними, причому під це поняття підводилися дуже різноманітні утворення, в тому числі й одноядерні речення [99, 117; 181, 275; 63, 168]. У наш час поняття еліптичних речень звужують і намагаються підкреслити той факт, що в них наявні словоформи починають набувати ознак присудка. Це підтверджується тим, що: 1) вони інтонаційно протиставляються підметові і 2) конструкції з ними виявляють тенденцію до утворення власної парадигми [159, 248]. Щоб відрізнити від інших подібних утворень, еліптичні конструкції називають реалізацією відмінювано-дієслівних структурних схем чи моделей без присудка. Їх склад обмежують також чотири типи відсутніх дієслів — із значенням мови, руху, наявності, початку чи продовження, напр.: *Я казку дітям* (Розм.). *Він — слово, а Карпо йому — десятеро* (П. Мирн.). *Я на конгрес, я на конгрес* (П. Тич.). *Гульк, а навстріч, як з-під землі, козаки з кіньми* (А. Гол.). *Ось корол уже біля берега* (О. В.). *Ще — крок, і він на березі* (О. В.). *Виліт — о шостій годині ранку* (Газ.). Чимало таких конструкцій не мають усіх форм парадигм. Для них звичайна вихідна форма — теперішній час та іноді — бажальний і спонукальний способи, напр.: *Я казку дітям, Якби я казку дітям! Нехай я казку дітям! Я на конгрес, Якби я на конгрес! Нехай я на конгрес!* [159, 248].

Отже, еліптичні конструкції — це видозміни відмінювано-дієслівних речень без присудка. Їх необхідно відрізнити від інших подібних утворень, у яких наявні поширювачі не почали набувати ознак присудка. Такі неповні видозміни виявляють тенденцію до перетворення з дієслівних конструкцій в іменні.

Видозміни моделей відмінювано-дієслівних речень створюються також дієслівними складеними присудками. При розгляді дієслівних складених присудків основна проблема полягає в тому, щоб відмежувати їх від простих присудків з інфінітивами у функції поширюючих членів речення. Не кожен інфінітив з відмінюваною формою дієслова становить дієслівний складений присудок. Необхідно, щоб інфінітив характеризував дійову ознаку суб'єкта, підмета. Якщо ж він стосується об'єкта, то, природно, не може вважатися присудком. У згоді з цим О. О. Потєбня поділив

інфінітиви на суб'єктні, тобто такі, що пояснюють суб'єкт, підмет, і об'єктні, тобто такі, що характеризують об'єкт [145, 354, 375]. Наводимо приклади суб'єктних інфінітивів: *Поступово бійці почали обзаводитися* кіньми (О. Гонч.) (= *бійці почали і бійці обзаводилися*). *На селі селяни ніяк не хотіли чекати з землею до Установчих зборів* (А. Гол.) (= *селяни не хотіли і селяни не чекали*). Приклади об'єктних інфінітивів: *Він запросив Черниша сісти* (О. Гонч.) (= *запросив він, а сяде Черниш*). *Брянський скомандував скласти на воза матеріальну частину* (О. Гонч.) (= *скомандував Брянський, а складуть бійці*). Отже, до дієслівного складеного присудка входить тільки суб'єктний інфінітив.

Однак поділу інфінітивів на суб'єктні чи об'єктні ще недостатньо для того, щоб визначити дієслівний складений присудок. Після дієслів руху інфінітив може бути суб'єктним, але не входить до присудка, бо означатиме мету руху, напр.: *Чабани-румуні виходять на шлях канючити тютюн* (О. Гонч.). *Ночувати господар пішов у кошару* (О. Гонч.). Отже, якщо інфінітив означає не предикативну ознаку, а мету руху, він також не може бути компонентом дієслівного складеного присудка. Це значить, що необхідно звернути увагу не тільки на інфінітив, а й на склад відмінюваних форм аналітичного присудка. Вони не можуть бути повнозначними дієсловами з конкретним значенням руху. Допоміжні дієслова мають послаблене лексичне значення, щоб пояснити процес з погляду видових особливостей — завершеності чи незавершеності дії або з погляду способу, модальності. Відповідно допоміжні дієслова поділяються на фазисні, тобто такі, які показують фази протікання дії, — початок, тривання чи закінчення, і модальні, що виражають суб'єктно-модальну оцінку дії.

Склад допоміжних дієслів у працях вітчизняних мовознавців визначався то вузько, то широко. Зокрема, чимало дослідників вели мову тільки про найголовніші дієслова з фазисним чи модальним значенням, обмежуючи їх лексично. Особливо нечітка була межа модальних дієслів. О. М. Гвоздев вважав, що у сполученнях *люблю читати, учиться співати, звик переїжджати, мріє зустрітися* інфінітив означає об'єкт і не входить до дієслівного складеного присудка [48, 94; 100, 103; 181, 158]. Є. М. Галкіна-Федорук, навпаки, значно поширює склад модальних дієслів, зараховуючи до них дієслова: а) із значенням можливості чи неможливості тощо (*мочь, уметь, разучиться, найтись, ухитриться, потрудиться, устать, успеть*);

б) із значенням волевиявлення (*хотеть, желать, жаждать, искать, мечтать, намереваться, стараться, силиться, решать, браться, вызываться, сметь, осмеливаться, дерзнуть, покушаться, пытаться, пробовать, отказываться*); в) із значенням процесу думки, внутрішнього переживання (*думать, затеять, надеяться, чаять, готовится, собираться, позволить, бояться, трусить, стесняться, стыдиться*) [51, 409—416]. В українському мовознавстві такого погляду дотримувався Б. М. Кулик [99, 38—39].

У наш час побутує широкий погляд на склад допоміжних дієслів. В. А. Белошапкова рекомендує не зважати на лексичну різницю між основними допоміжними дієсловами і їх конкретними синонімами. «Лексичні відмінності такого виду,— пише В. А. Белошапкова,— не можуть бути підставою для встановлення меж складеного присудка як явища синтаксичного. Традиція, що спирається на власне граматичні принципи... і ігнорує ці лексичні відмінності, пропонує ґрунтовніше вирішення» [19, 88; пор.: 159, 239].

Таким чином, для визначення меж дієслівного складеного присудка треба насамперед установити природу інфінітивів, а потім склад допоміжних дієслів, урахувавши не тільки основні форми, а й їх синоніми. Допоміжні фазисні дієслова означають початок, тривання чи кінець дії. В українській мові початок дії виражають дієслово *почати* — основна форма — і його синоніми — *прийнятися, пуститися, взятися, кинутися, піти* (у значенні *почати*) тощо, напр.: *Повіруєм ще трохи в волю, а потім жити почнемо меж людьми, як люде* (Т. Шевч.). *Тепер він тільки що приймається управлять* (Т. Шевч.). *І зараз миттю всі пустились горілку, м'ясо купувать* (І. Котл.). *То вся Троянська станиця взялася мертвих зволікать* (І. Котл.). *Загавкав грізно в три язики, уже був кинувсь і кусать* (І. Котл.). *А наші молоді пішли жити, вибрикуючи!* (Г. К.-Осн.).

Значення тривання дії надає дієслово *продовжувати* і його синоніми — *залишатися, лишатися, зоставатися, оставатися, полишатися, облишатися*, напр.: *Мариня продовжувала готувати сніданок* (І. В.). *І залишився стояти дуб на злість усім вітрам і грозам* (І. Ц.). *Найкращі качани ще лишилися достигати на городі* (О. Донч.).

Значення закінчення дії надають дієслова *кінчати, перестати* і їх синоніми — *припинити, кинути* тощо, напр.: *Матюха нахмурився й пождав, поки Данюша скінчив розповідати* (А. Гол.). *А ти покинула, втекла, шукала мати, не найшла, та вже й шукати перестала* (Т. Шевч.). *Любий хлопчику!.. Кинь обручиком гратися* (М. Шер.).

Відтінку початку дії надає присудковій й допоміжне дієслово *стати*, напр.: *Вийшли з-під накриття, і Козаков став крутити цигарку* (О. Гонч.). *Федір Іванович став розповідати йому про останні події в Україні* (А. Гол.). Проте від інших фазисних дієслів *стати* відрізняється тим, що воно більш абстрактне і вживається в основному для вираження граматичних значень способу, часу, предикативного зв'язку з підметом, тобто більш граматиалізоване [106, 69]. До того ж як допоміжне дієслово воно не має видової пари і вживається тільки в доконаному виді (пор. видові пари *почати* — *починати*, *прийматися* — *прийнятися* тощо). Більш граматиалізований характер дієслова *стати* дає можливість виступати йому як зв'язці і в іменному складеному присудку, напр.: *Ти другом, братом і сестрою сіромі стала* (Т. Шевч.).

Допоміжні дієслова фазисного типу сполучаються з інфінітивами недоконаного виду, оскільки лише такий вид дає змогу показати етапи дії — початок, тривання, закінчення. Видового значення всьому складеному присудкові надає допоміжне дієслово — *починати, продовжувати, кінчати* — недоконаного виду; *почати, перестати, стати* тощо — доконаного виду.

Синонімічні форми фазисних дієслів мають виразне експресивно-стилістичне забарвлення. Це означає, що вони функціонують не на рівні моделей, структурних схем речень, а на семантико-комунікативному рівні, тобто є фактом мовлення, а не мови.

Допоміжні дієслова модального типу в «Русской грамматике» 1980 р. розглядаються як один із засобів вираження суб'єктно-модальних значень речення [159, 215], тому вони повністю виступають на комунікативному рівні, на рівні висловлення. Склад допоміжних модальних дієслів досить широкий. До них належать не тільки власне модальні дієслова, а й дієслова розумової та психічної дії, оскільки вони також виражають оцінку відношень між дією і її діячем. Серед модальних дієслів виділяються форми із значенням можливості чи неможливості дії — *могти, не могли, вміти, встигнути*, напр.: *Наші стрільці можуть сміливо кидатись на перший пояс оборони* (О. Гонч.). *Черниш ледве встигав розбирати* (О. Гонч.). *Ба ні, кажу, говорити умію, та не хочу* (Т. Шевч.).

До другої групи модальних дієслів належать форми із значенням повинності — *мати, мусити*, напр.: *Я щось маю розпитати, дещо розказати* (Т. Шевч.). *Од його має розплодитись великий і завзятий рід* (І. Котл.). *Воронцов*

мусив хворіти в полку (О. Гонч.). В російській мові значення повинності передається тільки прикметниковими формами — *должен, обязан, принужден*. Дієслово *мати* в українській мові може передавати кілька відтінків значення повинності — від наведеного вище значення повинності до значення вимушеності і наміру. Напр., значення вимушеності, коли *мати* найбільше наближається до дієслова *мусити* — *Чому я, губернатор, маю дізнаватись останнім?* (О. Довж.); значення наміру — *Як в північ самую глухую Еней лиш тільки мав дрімать, побачив хмару золотую* (Г. Котл.).

Третю групу допоміжних модальних дієслів становлять форми з різними відтінками волевиявлення — бажаності, готовності, згоди, випробування — *хотіти, бажати, воліти, жадати, мріяти; вирішити, збиратися, надумати, готуватися; пробувати; намагатися, погодитися*, напр.: *Але Саранчук подякував і не захотів чекати* (А. Гол.). *Так мерщій на борзі коні і летім, де Дон шумить, де об землю половецьку я волю спис зломить!* (О. Олесь). *Коцюбинський... мріяв написати повість про Довбуша* (П. Тич.). *Тепер Вася вирішив будь-що поставити роту на колеса* (О. Гонч.). *Де ж ті люде, де ж ті добрі, що серце збиралось з ними жити, їх любити?* (Т. Шевч.). *І тільки що надумав* було головою об стіну *товктись* (Г. К.-Осн.). *Він навіть пробував щось говорити хриплим та здушеним голосом* (М. Коц.). *Мічурін ухопився за гвинтівку й намагався вирвати її в козака* (О. Довж.). *Юра... не дуже охоче погоджувався їхати* (М. Ірч.).

Четверту групу модальних дієслів становлять форми із значенням суб'єктно-емоційної оцінки — *любити, полюбляти*, напр.: *Люблю розмовляти, як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою* (Т. Шевч.). *І ти не згадаєш того сироту., кому ти любила Петруся співать* (Т. Шевч.). *Полюбляв він сидіти десь у закутку та щось майструвати* (А. Гол.).

П'яту групу модальних дієслів становлять форми із значенням міри звичайності дії — *звикнути, навчитися, пристосуватися, прилаштовуватися*, напр.: *Ми звикли друзів зустрічати на повну глибочінь сердець* (Л. Дмит.). *У яких звіряк навчились люди мучити своїх* (Г. К.-Осн.).

Модальні дієслова не так тісно зливаються з інфінітивами, як фазисні, бо більшою мірою зберігають відтінки значення, не обмежені з погляду категорії виду. Тому при допоміжних дієсловах модального значення вживання інфі-

нітивів вільніше — вони можуть бути не тільки недоконаного виду, а й доконаного, як це видно з наведених прикладів.

Той факт, що при модальних дієсловах можуть уживатися конкретні відмінкові форми, не свідчить про те, що вони не є допоміжними. У сполученнях з відмінковими формами зазначені дієслова виступають як конкретні, напр.: *люблю книгу, обіцяв подарунок, звик до команди, погодився зі мною, збирався до школи*. У сполученні з інфінітивами ці дієслова означають не конкретну дію, а відношення до дії, тобто вони граматиалізуються: *люблю читати, обіцяв подарувати, звик командувати, погодився читати, збирався йти* [135, 300; 106, 74—75; 168, 88]. Отже, у сполученнях з інфінітивами дієслова набувають граматиалізованого значення і перетворюються на допоміжні. Про це свідчить зіставлення їх з загальноновизнаними модальними дієсловами: *хотів і (але) боявся говорити; умів, але не любив співати; міг, але не звик плавати; міг, але відмовився виступати; збирався, але не встиг написати* [106, 77]. Крім того, слід мати на увазі, що й при деяких фазисних дієсловах можуть бути відмінкові форми, напр.: *почав роботу, продовжував роботу, закінчив роботу*. Однак це не означає, що фазисні дієслова не можуть виступати допоміжними з інфінітивами — *почав робити, продовжував робити* [106, 76].

Замість модальних дієслів можуть уживатися дієслівні фразеологічні сполучення чи описові дієслівно-іменні звороти. П. О. Лекант називає їх неспеціалізованими формами дієслівних складених присудків [106, 78—79]. В українській мові фразеологічні сполучення та описові звороти здебільшого творяться на основі дієслова *мати*, зрідка інших дієслів та іменників абстрактного значення — *мати змогу, мати можливість, мати нагоду, мати намір, мати звичку, мати право*. Напр.: *Вони ще мають змогу сідати на міському іподромі* (О. Гонч.). *Ми мали нагоду багато розмовляти з старими хліборобами* (Газ.). *Мав намір викрасити поламаний віз* (Л. Март.). *Славко мав звичку сідати на тім ослоні та й довбати перед собою патином у землі ямку* (Л. Март.). *І тоді вони мали право скаржитись, вимагати співчуття і допомоги* (О. Гонч.). *Редакція столичної газети, яку я мав честь представляти, доручила передати вам гаряче поздоровлення* (О. Корн.). *Я горів бажанням пробитися на широкий шлях театральної творчості* (Газ.). *Учні цієї школи виявили бажання залишитися в рідному селі* (Газ.).

Фразеологічні чи описові звороти виступають у значенні одного допоміжного дієслова: *мають змогу — можуть*,

мав намір — *намірився*, *мав звичку* — *звик*, *горів*, *палав бажанням* — *бажав* тощо. Однак модальні дієслова можуть замінюватися й аналітичними сполученнями — іменниками, прикметниками, дієприкметниками і допоміжними дієсловами — *бути* та *ін.* З іменників використовуються безприйменникові форми *мастак*, *майстер*, *аматор*, *любитель* чи прийменникові — *у змозі*, *не в змозі*, *не в силі*, з якими може вживатися допоміжне дієслово *бути* в нульовій чи інших формах, напр.: *Казали у дворі індики, що ніби ти співаєть мастак великий* (Л. Гліб). *З начальством Хома тримався гідно і був мастак побалакати* (О. Гонч.). *І майор починав розповідати — він був аматор і майстер розповідати* (Ю. Смол.). *Очі не в змозі були одірватися від його карих очей* (А. Шиян). «*А що, я не казав!*» — *не в силі був стримати Діденко посмішку* (А. Гол.).

З прикметників чи дієприкметників використовуються такі короткі чи повні форми, як *повинен*, *ладен*, *годен*, *рад*, *спроможний*, *здатний*, *схильний*, *зобов'язаний*, *змушений*, *згідний* тощо. Напр.: *Чом ви нам платить за сонце не повинні!* (Т. Шевч.). *Але він заради друга ладен був знести і не такі страждання* (Л. Дмит.). *Ой, скільки там гармат, за горою — не годен перерахувати!* (О. Гонч.). *Венера, як правдива мати, для сина рада все оддати* (І. Котл.). *Ти, бачу, здатний бить собак* (І. Котл.). *Я менш за все схильний проповідувати благодущність і солодку маніловщину в літературі* (М. Рильськ.). *Я зобов'язаний допомогти старому* (М. Стельм.). *Під натиском Багратіонових вояків лави противника змушені були відступити* (І. Коч.). *Він повернувся швидко і повідомив, що генерал згодний прийняти делегацію* (Ю. Смол.).

Питання про приналежність цих сполучень до дієслівних складених присудків дискусійне, оскільки вони, по-перше, не цілком дієслівні (мають прикметникові чи дієприкметникові форми) і, по-друге, відрізняються трикомпонентною будовою, на відміну від двокомпонентних дієслівних присудків. Тому дехто виділяє такі присудки в особливий тип тричленних чи мішаних присудків [51, т. 2, ч. 1, 448; 177, 344; 167, 62; 140, 76].

Тричленний присудок може бути й чисто дієслівний. Він створюється внаслідок ускладнення допоміжного дієслова складеного присудка модальним чи фазисним дієсловом. За спостереженням П. О. Леканта, І. Р. Вихованця та ін. [106, 82; 181, 160], найчастіше складений дієслівний присудок ускладнюється модальними дієсловами. Тоді допоміжне дієслово перетворюється на інфінітив, а лексичне

значення виражає основний інфінітив. При цьому перший інфінітив може бути і модальним, і фазисним, напр.: *Але міст той такий легенький.., що тільки мрія може зважитись ступити на нього* (М. Коц.). *Хіба за мою щирість ви могли б перестати поважати мене?* (В. Гжицьк.). *Ніхто мене не може присилувати жити на хуторі* (І. Тоб.). *Софія не думала спати лягати* (Л. Укр.). *Завідувачка ступила ближче до прилавка і запропонувала йому допомогти вибрати книжки* (А. Гол.).

Якщо дієслівний складений присудок ускладнюється фазисним дієсловом, воно додається до інфінітива від допоміжного дієслова модального типу. Значення протікання дії модальні дієслова передають не чітко. Тому фазисні дієслова для ускладнення присудків використовуються рідше. Пор.: *Діти... почали ладнатися спати* (М. Трубл.). *Сварився чоловік і почав силкуватися вставати* (П. Мирн.).

Ускладнений дієслівний присудок може перетворюватися на чотиричленний, якщо додаються короткі прикметники, які передбачають зв'язку *бути* в нульовій чи іншій формі, або якщо вводяться описові форми, напр.: *Ми повинні вміти добре маневрувати в горах* (О. Гонч.; пор.: *повинні були вміти маневрувати...*). *І за цей час я ще повинен устигнути закінчити мої наукові роботи* (Ю. Сміл.). *Семен зразу не може зважитись почати бесіду* (М. Коц.).

У наш час більшість мовознавців називає тричленні дієслівні присудки у с к л а д н е н и м и [106, 81; 181, 159]. Проте в недалекому минулому їх вважали складними чи складно-складеними [177, 342; 42, 262; 180, 318]. Точніше перше визначення.

Оскільки допоміжні дієслова недоконаного виду вільно відмінюються, речення з дієслівними складеними присудками створюють усі форми парадигми, напр.: *Лампа починає чадіти* (М. Коц.); *Лампа починала чадіти; Лампа починатиме чадіти; Лампа починала б чадіти; Починала б лампа чадіти! Нехай лампа починає чадіти!* Допоміжне дієслово *стати* доконаного виду, тому речення з ним не мають форм теперішнього часу: *Я став перед світом дрімать* (Т. Шевч.); *Я стану перед світом дрімать* і т. д. Не мають форм теперішнього часу і всі інші допоміжні дієслова доконаного виду: *Данюша скінчив розповідати* (А. Гол.); *Данюша скінчить розповідати* і т. д.

У ранніх граматиках розрізнялися логічні і граматичні підмети та присудки. При поділі речень на логічні члени всі слова входили в ту чи іншу групу. Інші слова в реченні або

визначали імена чи дієслова, або доповнювали їх. Звідси виділення означальних і доповнюючих слів [43, 222]. Більш повно теорію другорядних членів розробив Ф. І. Буслаєв. Він уточнив поняття про граматичний принцип виділення другорядних членів, розуміючи його як синтаксичне вживання слів, тобто типи зв'язків між ними. Оскільки є три типи зв'язку — узгодження, керування і прилягання, то й другорядних членів повинно бути не два, як у О. Х. Востокова, а три — означення, додатки й обставини. Напр.: *зелене дерево* — узгодження, тому означення; *посадив дерево* — керування, тому додаток; *швидко посадив* — прилягання, тому обставина. Крім того, Ф. І. Буслаєв вважав за необхідне виділяти другорядні члени речення і за значенням, яке виявлялося за допомогою запитань. Напр., означення виражає ознаку й відповідає на питання *я кий? чи й? котрий? скільки?* Додатки означають поширення дії на предмет і відповідають на питання непрямих відмінків. Обставини позначають час, місце, причину, мету, спосіб дії тощо і відповідають на питання *коли? де? чому? навіть? як? тощо.* Отже, *зелене дерево* — *яке?* тому означення; *посадив дерево* — *що?* тому додаток; *швидко посадив* — *як?* тому обставина. У багатьох випадках визначення другорядних членів за цими двома принципами не збігалося, напр.: *дерево батька* — керування, тому додаток, але відповідає на питання *чий?* тому означення; *посадив з поспіхом* — керування, тому додаток, але відповідає на питання *як?* тому обставина. Ф. І. Буслаєв бачив суперечність визначення другорядних членів за цими двома принципами, але вважав її цілком природною.

На основні недоліки вчення Ф. І. Буслаєва про другорядні члени речення у свій час указував ще О. О. Потебня. Ф. І. Буслаєв непослідовний — він вважає речення засобом вираження судження і водночас установлює поняття про означення, додатки й обставини, які не можна вивести з судження [145, 68—69]. Використання двох принципів виділення повинно давати один наслідок — визначення даного другорядного члена тільки таким, а не іншим. Роздвоєння класифікації у Ф. І. Буслаєва пояснюється тим, що він використовує не тільки граматичний принцип, а й значеннєвий, під яким «може розумітися лише дещо не граматичне і навіть зовсім немовне» [145, 74].

Є ще інші недоліки у поглядах Ф. І. Буслаєва, які виявилися лише тепер. Проте для свого часу вчення Ф. І. Буслаєва було певним кроком уперед, бо в ньому повніше і струн-

кіше визначені другорядні члени речення порівняно з його попередниками. Теорія другорядних членів речення Ф. І. Буслаєва зробила значний вплив на подальші праці з синтаксису. Методисти вважали, що для учнів більш доступне визначення другорядних членів за питаннями, тому в школі запанувало розрізнення означень, додатків і обставин за другим принципом Ф. І. Буслаєва — за значенням, тобто за логічною основою. У науковій граматиці почали визначати другорядні члени речення за першим принципом Ф. І. Буслаєва — за синтаксичним вживанням, який здавався точнішим. При цьому кожний учений робив свій внесок у теорію другорядних членів речення. О. О. Потєбня обгрунтував потребу визначати другорядні члени тільки за одним принципом — синтаксичним вживанням, оскільки «значення слів як членів речення формальне і, як таке, виявляється в синтаксичному вживанні, є саме це вживання... Таким чином, для нас дві точки зору, що їх розрізняє Буслаєв, складають одну й ту саму» [145, 74]. О. О. Потєбня поділив означення на власне означення (граматичний атрибут) і прикладку (апозицію). Серед граматичних об'єктів він розглядає складені додатки — подвійні відмінки.

Д. М. Овсяннико-Куликовський поділив додатки на три типи — залежні від лексичного значення дієслова, від характеру всього звороту і відносно-незалежні, що дало йому підставу встановити поняття про фіктивні додатки, або додатки-обставини, і фіктивні обставини [125, 240, 259].

О. О. Шахматов ототожнював другорядні члени речення із словосполученнями і визначав більшу кількість їх на основі різних типів відношень — означення, предикативне означення, прикладка, предикативна прикладка, додаток, релятивний додаток, додатковий дієслівний член, додатковий субстантивний і ад'єктивний член, обставина [201, 41—48].

Визначення другорядних членів за типами зв'язків викликало заперечення термінів *о з н а ч е н н я , д о д а т о к , о б с т а в и н а* з боку О. М. Пешковського, оскільки «не будучи нічим іншим, як скороченими позначеннями встановлених вище понять, вони викликають у читача думку, що виражають якийсь інший бік справи, крім понять другорядного предмета, другорядної (яка перебуває у спокої) ознаки, ознаки ознаки і дії, абстрагованої від діяча. Між тим ніякого іншого боку тут нема» [135, 267]. Замість цих термінів О. М. Пешковський встановлює поняття про керовані, узгоджені і прилягаючі другорядні члени [135, 267].

Л. А. Булаховський виступив проти шкільного визначення другорядних членів речення за запитаннями, бо наші питальні засоби недосконалі: «Розвиток іменних форм висловлювання явно випереджає в мові займенникові відкладення — форми запитування, що йому належать» [100, 19]. Крім того, «сучасна мова припускає досить вільне вживання різних частин мови в різних функціях, особливо в функції означення і обставини» [100, 19].

В. В. Виноградов зазначав, що, виділяючи тільки три другорядні члени, ми не враховуємо «...всієї різноманітності живих синтаксичних зв'язків слів у складі речення». Існуючі погляди на другорядні члени «пов'язані із штучною схематизацією структури речення і далеко не завжди ґрунтуються на граматичних принципах» [51, т. 2, ч. 1, 97]. Тому В. В. Виноградов зробив висновок, що «традиційне вчення про другорядні члени речення потребує докорінного перегляду» [51, т. 2, ч. 1, 97].

Однак деякі вчені продовжували вдосконалювати традиційну теорію другорядних членів, враховуючи словосполучення, проміжні члени речення (І. М. Фігуровський), сукупність ознак тощо (І. П. Распопов, О. Г. Руднев, В. М. Нікітін). Це не дало істотних наслідків. З'ясувалося, що на основі формально-граматичного тлумачення речення не можна розв'язати проблеми про другорядні члени.

Тепер робляться спроби підійти до цієї проблеми з урахуванням того, що речення становить багатоаспектне явище — не тільки формально-граматичне, а й семантико-граматичне, семантико-логічне і комунікативне. Н. Ю. Шведова вважає, що поняття другорядних членів треба замінити іншим, враховуючи їх роль у побудові речення. Якщо граматичне значення речення — предикативність — може критися в його мінімальній частині — сполученні підмета з присудком, значить, тільки ці його компоненти істотні і є справжніми членами, кісткою його структурної схеми. Всі інші слова в реченні тільки поширюють у різній спосіб ядро речення, не визначають його структурної схеми «...і тому не протиставляються головним членам як «другорядні» [52, 546]. У реченні, крім його структурного ядра, можуть бути окремі словоформи і словосполучення, що поширюють головні члени або речення в цілому. Поширювачі всього речення називаються *детермінантами* (від лат. *determinantis* — той, що визначає, визначник). Детермінанти можуть визначати речення з боку певних обставин (*У нас тепер білі ночі; Рік тому тут не можна було проїхати; Від сорому не міг очей звести; Для обміну досвідом*

у колгосп приїхали механізатори) чи об'єктно-суб'єктних відношень (**Йому** аби тільки читати; **З** погодою не везе).

В «Грамматике современного русского литературного языка» 1970 р. висловлено чимало цікавих думок про другорядні члени речення. Звідси випливає, що необхідно змінити саме трактування цього поняття. Роль другорядних членів у реченні різна, тому є підстави виділяти детермінанти. Потрібно зважати на словосполучення як основу окремих другорядних членів.

Однак деякі положення Н. Ю. Шведової зазнали критики. Зрозуміло, що поширювачі не можна ставити на один рівень з предикативним ядром, але навряд чи варто всіх їх позбавляти рангу членів речення. Спостереження над тим, що можуть бути поширювачі всього речення, тобто детермінанти, правильне, але необхідно чіткіше окреслити їх межі. Потрібно характеризувати члени речення не тільки з формально-граматичного боку, а й із семантичного.

Спробу уточнити вчення про детермінанти зробила В. А. Белошапкова. З цією метою вона з'ясовує, беруть чи не беруть участь неголовні члени (так В. А. Белошапкова назвала другорядні члени) у створенні номінативного мінімуму речення. Члени речення, що входять у номінативний мінімум, належать до конститутивних. Вони поділяються на предметні імена — а к т а н т и (ліві — суб'єктні: *Робота виконувалася майстром високої кваліфікації*, праві — об'єктні: *Всі хвалять новий кінофільм*) — і на конститутивні визначники предиката (ліві — *В газетах писали про польоти в космос*; праві — *Вони оселилися за містом*). Неконститутивні члени речення — це характеризуючі чи ситуативні визначники предиката (*Вони дружно працювали в саду*; *Біля вікна батько читає газету*). Інші члени речення — це неконститутивні непередикативні визначники (*Біля невеликого вікна батько читає газету*) [19, 134—143]. Отже, не можна об'єднувати в поняття детермінантів конститутивні і неконститутивні визначники, як це робиться у Н. Ю. Шведової, бо вони відрізняються щільністю зв'язку (пор.: *В газетах писали про польоти в космос* і *Біля вікна батько читає газету*).

В «Русской грамматике» 1980 р. Н. Ю. Шведова уточнює вчення про члени речення. Поширюються рамки головних членів — до них зараховані не тільки підмети і присудки, а й головні члени «не підметово-присудкових» речень типу *Забораються шуміти*, *Вода спадає*, *Видно сліди*, *Наготовано запасів*, *Багато квітів*, *Нема часу*, *Ні*

звука, Нікого знайомих, Ніякої надії, Нікому працювати [159, 269, 274, 321—346]. Інші слова в реченні, крім головних, підводяться до рангу членів речення, які називаються поширюючими членами речення. Поширювачі можуть бути суб'єктні, об'єктні і визначники [159, 136]. Речення розглядається і з семантичного погляду. Тому встановлюється поняття про семантичні компоненти речення — елементарні — предикативна ознака, суб'єкт, об'єкт, дифузні категорії (суб'єкт дії — суб'єкт стану, суб'єкт стану — об'єкт дії, суб'єктно-обставинні кваліфікатори) — і неелементарні — кваліфікатори з означальним чи обставинно-означальним значенням [159, 123—135]. Формальне членування речення може збігатися з семантичним, а може не збігатися, тобто бути симетричне чи асиметричне. Напр., речення *Хлопчик читає книгу* має симетричну будову: підмет *хлопчик* означає суб'єкт, присудок *читає* — предикативну ознаку, поширювач *книгу* — об'єкт. Речення *Ученого не задовольнив наслідок* має асиметричну будову: підмет *наслідок* означає об'єкт, суб'єктний детермінант *ученого* означає суб'єкт.

Поширювачі речення поділяються, крім того, за типом зв'язку на прислівні і неприслівні (*Хлопчик читає книгу* — виділене слово прислівний поширювач; *Книга прочитана хлопчиком* — виділене слово неприслівний поширювач); за обов'язковістю чи необов'язковістю — на сильні і слабкі (*Хлопчик читає книгу* — виділене слово сильний поширювач; *Хлопчик читає цікаву книгу* — виділене слово слабкий поширювач).

Уживання поширюючих членів залежить від підтипу речення. Тому Н. Ю. Шведова відмовилася від традиційної характеристики поширювачів, ведучи мову про них при розгляді кожного підтипу речення зокрема.

Таким чином, учення Н. Ю. Шведової про поширюючі члени речення досконаліше, ніж традиційна теорія другорядних членів, бо в ньому враховано входження чи не входження поширювачів у предикативну основу речення, їх роль у формуванні семантичної структури речення, специфіку поширювачів у різних підтипах речень, чіткіше розмежування поширювачів. Проте не все в цьому вченні цілком переконливе. Найбільшої критики зазнало поняття про детермінанти. Не зовсім вдалий сам термін, бо детермінувати, тобто визначати, пояснювати, може будь-який поширювач. Крім того, важко погодитися, що детермінанти звичайно розташовуються «в абсолютному початку речення» [159, 149]. Невдале поєднання під однією назвою

детермінант суб'єктно-об'єктних і обставинних поширювачів. У системі Н. Ю. Шведової не враховані деякі формальні відмінності між поширювачами, наприклад відмінності між знахідним і іншими непрямими відмінками, між прикметниковими і синонімічними іменниковими поширювачами, в тому числі й прикладками, тощо.

В українському мовознавстві ідею розгляду другорядних членів речення не тільки з формально-граматичного, а й із семантичного боку підтримав І. Р. Вихованець. Він розрізняє прислівні другорядні члени (компоненти словосполучення) і детермінанти. На власне семантичному рівні їм відповідають такі аргументи, як назви діячів, адресатів, об'єктів, знаряддя, засобів тощо, компоненти, що утворилися внаслідок згортання (*Боєць стрепенувся від вибуху — Боєць стрепенувся, бо вибухнула граната*) чи редукції (*Зустріч друзів — Друзі зустрілися*), а також темпоральні, причинові, цільові, умовні, допустові, порівняльні, модальні та інші синтаксеми [40, 6—66]. Особливість погляду І. Р. Вихованця полягає в тому, що між формально-граматичним і власне семантичним рівнями він встановлює ще проміжний рівень — семантико-синтаксичний і відновлює поняття про поверхневу і глибинну структури. Другорядні члени речення — елементи поверхневої структури (синтаксеми); на власне-семантичному рівні — глибинній структурі — їм відповідають семантими.

Не всі положення І. Р. Вихованець висловлює цілком чітко. Пор., наприклад, наявність темпоральних, причинових, цільових та інших синтаксем на власне-семантичному рівні. Дивне також поєднання застарілого поняття другорядних членів речення з сучасними уявленнями про детермінанти, семантичну і комунікативну будову речення тощо. Основні положення висловлюються занадто загально, без аналізу конкретного мовного матеріалу. Не вказується, як подолати основний недолік традиційного вчення про другорядні члени речення — неможливість чіткого розмежування різних їх типів. Проте в цілому спроба йти врівень з сучасними уявленнями про другорядні члени речення заслуговує на увагу.

Таким чином, у наш час висловлюються різні погляди на другорядні члени речення. Дехто і досі обстоює традиційну теорію означень, додатків і обставин, виділяючи їх за синтаксичним вживанням і значенням, які часто не збігаються. Інша група вчених намагається поряд з традиційними другорядними членами визначати і семантичні компоненти речення (І. Р. Вихованець, Н. М. Арват та ін.). Ще

інша група вчених замінила поняття другорядних членів на поширюючі члени або конститутивні чи неконститутивні члени і розглядає їх паралельно з семантичними компонентами (Н. Ю. Шведова, В. А. Белошапкова та ін.). Нарешті, Г. О. Золотова зовсім відмовилася від поняття про члени речення і розробила вчення про семантичні компоненти і вираження їх за допомогою різних синтаксем.

Поки що найдокладніше розроблене вчення про поширюючі члени і семантичні компоненти речення, якого з певним уточненням і слід дотримуватися.

На рівні моделей у двоядерних реченнях виділяються тільки підмети і присудки. Однак на рівні реальних речень головні члени можуть поширюватися різними словоформами (синтаксемами), напр.: *Холодні осінні тумани клубочать угорі і спускають на землю мокрі коси* (М. Коц.). Словоформи (синтаксеми) можуть поширювати предикативну основу речення в цілому, напр.: *Осіннього надвечір'я повертався Варивон з поля* (М. Стельм.). *А в березі паровий млин чмихає рівно, без перебоїв* (А. Гол.). Такі словоформи (синтаксеми), що поширюють головні члени речення, одні одних або предикативну основу в цілому, називаються поширюючими членами, або поширювачами. Хоча поширювачі вважаються членами речення, вони належать до іншого рівня, ніж головні члени, до рівня реальних речень, тоді як підмет і присудок можуть бути членами й узагальненого зразка — моделі.

Оскільки ми дотримуємося вчення про номінативну будову речення, змушені визнати, що прямого співвідношення поширюючих членів з семантичними компонентами також немає. Вони можуть виражати не тільки об'єкти й обставинні кваліфікатори, а й суб'єкти. Напр., поширювачі, що передають об'єкти: *Орел жадібний Прометею криваве серце розбива* (А. Мал.). *Не для людей, тієї слави, мережані та кучеряві оці вірші віршую я* (Т. Шевч.); поширювачі, що передають обставинні кваліфікатори: *Цілу ніч до зорі я не спала* (Л. Укр.). *Осінніми вечорами вона рано світила світло* (М. Коц.). *Усе тіло тремтіло від радості* (С. Скляр.). *Од тривоги вони обоє мовчали* (П. Мирн.); поширювачі, що передають суб'єкти: *Ім уже звижались домівки* (О. Гонч.). *У няньки був біленький цуцик* (І. Котл.) тощо. Крім того, поширюючі члени речення можуть виражати проміжні категорії — суб'єктно- чи об'єктно-обставинні, напр.: *Дитиною вона втратила матір* (дитиною — будучи дитиною — в дитячому віці). *На заводі школа замовила деякі деталі* (Газ.) (на заводі — заводіві) тощо.

Як бачимо, один і той же семантичний компонент може виражатися різними мовними засобами — прислівними і неприслівними поширювачами.

Одне з найбільших досягнень сучасної теорії поширюючих членів речення якраз і полягає в тому, що виявлена їх належність до різних рівнів. Крім прислівних поширювачів, виділяються ще поширювачі з двобічним зв'язком — дуплексиви, займенникові поширювачі, поширювачі з корелятивним зв'язком — корелятиви, або прикладки, поширювачі з вільним приєднанням — суб'єктні чи об'єктні члени й обставинні детермінанти, або ситуанти.

Щоб бути прислівними поширювачами, словоформи повинні пов'язуватися підрядним зв'язком, тобто входити до словосполучення. Тому О. О. Шахматов якоюсь мірою був правий, пов'язуючи поняття про другорядні члени речення із словосполученням. Прислівними поширювачами можуть бути узгоджені, керовані і прилягаючі форми. Оскільки узгодження і прилягання, за деякими винятками, слабкі зв'язки, а керування — слабкий і сильний, прислівні поширювачі відповідно поділяються на сильні і слабкі.

Серед сильних прислівних поширювачів насамперед виділяється знахідний безприйменниковий відмінок при перехідних дієсловах для вираження прямого об'єкта. Знахідний прямого об'єкта може мати такі відтінки значення: 1. Знахідний відмінок при дієсловах конкретної фізичної дії (знахідний зовнішнього об'єкта): *Я си́ну дам свою посріблену папаху і навіть кара́бін я свій йому віддам* (М. Баж.). 2. Знахідний відмінок результативний: *А той, щедрий та розкошний, все храми мурує* (Т. Шевч.). 3. Знахідний відмінок при дієсловах розумово-психологічного змісту (знахідний внутрішнього об'єкта): *І вони пили водицю чисту, славили березу густолисту* (А. Мал.). Знахідний відмінок може бути сильним прислівним поширювачем також тоді, коли виступає як інформативно доповнююча форма (знахідний тавтологічний), напр.: *Ясне сонце мовить мову золоту* (П. Тич.).

Інші безприйменникові відмінки бувають сильними прислівними поширювачами тоді, коли виражають значення об'єкта. Наприклад, родовий відмінок із значенням неповного об'єктування (родовий партитивний): *Внесла баба і сальця, а далі до юшки підкинула і сама солі та петрушки* (С. Руд.); давальний адресата: *Боженко люб'язно подав інспекторові стілець* (О. Довж.); орудний об'єкта: *Латинці перлися товпами, шпурляли вгору всі шапками* (І. Котл.) тощо. Родовий, давальний і орудний відмінки можуть бути

сильними прислівними поширювачами і тоді, коли виконують функцію інформативно доповнюючої форми, напр.: *За такий вчинок брат його, Роман, заслуговує нагороди* (О. Гонч.). *Важливі події передували цьому збройному конфліктові* (Газ.). *На щоках з'явився рум'янець, наливалось силою і здоров'ям тіло* (І. Цюп.).

Відповідно і прийменникові відмінки виступають сильними поширювачами, коли виражають значення об'єкта: *Не пожалій лиш золотого для Феба світлого, ясного* (І. Котл.). *Хто її від такого лиха убереже?* (Г. К.-Осн.). *А все то прокляті пани з дівчатами таке діють* (Т. Шевч.). *Вірю я в правду свого ідеалу* (Л. Укр.). *Андрій взявся за лопату* (М. Коц.). *Латин од думки схаменувся... і смутно на вельмож дививсь* (І. Котл.). *Ми розмовляли про ніжні пахощі степів* (Ю. Янов.) чи доповнююче значення: *Камінь складався з шматків мінералів* (Л. Дмит.). *Він одрізнявся од других своєю незвичайною працьовитістю* (М. Коц.). *Характером Іван увесь удався в батька* (С. Чорн.).

В окремих випадках сильними прислівними поширювачами можуть виступати інфінітиви, якщо вони виражають об'єктне значення (об'єктні інфінітиви), напр.: *Осінь мату-сі їсти несе* (П. Тич.). *Черниш наказав розвантажити коней і відправити їх назад з двома бійцями* (О. Гонч.).

Для прислівників функція сильних поширювачів взагалі малотипова. Це буває здебільшого при окремих словах, що потребують обставинно-доповнюючих форм, напр.: *Шовкун, я дуже погано поводитись на вогневій?* (О. Гонч.). *Вітчизні і тепер доброзичливо ставився до свого пасинка* (П. Кол.). *Критики схвально відгукнулися на новий роман М. Стельмаха* (Газ.).

Різноманітні також засоби вираження слабких прислівних поширювачів. Вони передають означальні й обставинні значення, часто з певними відтінками. Типовим засобом вираження означального значення є прикметникові форми — прикметники, прикметники-займенники, порядкові прикметники, діеприкметники. Напр.: *У широко розчинені вікна щедро сочилися духмяні вечірні аромати київських парків* (Ю. Смол.). *Негрів двоє в полі, в Оклахомі, нашу рідну пісеньку вели* (А. Мал.). *Перші сніжинки креслили дзвінке морозне повітря* (О. Коц.). *Прибув жданий поїзд* (М. Трубл.).

З цією ж метою можуть використовуватися іменники здебільшого в родовому, почасти в давальному й орудному відмінках. Родовий від іменників з абстрактним значенням: *Ми й далі будемо обстоювати політику миру* (Газ.); родо-

вий квалітативний: *Я всі слова свої не злі, всю душу пристрасної вдачі, всі почуття мої гарячі тобі, Вітчизно, віддаю* (П. В.); родовий з означально-суб'єктним значенням: *А скрип воріт, терпке буяння хмелю тобі далеку юність нагада* (А. Мал.). *У бліндажі гвардії майора Воронцова... стогла приємна свіжа прохолода* (О. Гонч.); родовий з означально-об'єктним значенням: *Ось така і мова була в Дмитра: не з відчуття краси приходила вона, а з відчуття суворої пережитої необхідності* (М. Ст.); давальний з означально-об'єктним значенням: *Я співаю гімн тобі, моє велике місто!* (Ю. Янов.); орудний з означальним значенням: *Назустріч Чернишеві скакав на баскому коні якийсь піхотинець у розстебнутій шинелі, без пілотки, з рідкою сірою борідкою віником* (О. Гонч.); орудний з означально-суб'єктним значенням: *Збори розглянули питання про виконання заводом річного плану* (Газ.) тощо.

Різні відтінки означального, означально-суб'єктного й означально-об'єктного значень виражають прийменникові відмінки, напр.: *Проїжджають машини з шифером для покрівель* (О. Довж.). *Чує Остап любові слова й пізнає козачку-дівчину з русою косою* (М. Вовч.). *Хазяїн шие, якусь полу від кожуха строчить* (М. Вовч.). *Я привезла уклін від Яремчука* (І. Цюп.). *Паркетна підлога в сосонку була густо навощена* (В. Куч.). *Рудик витирав склянки на вино* (М. Коц.). *На морі нині багато човнів під вітрилом* (М. Коц.). *Вже міст через Дінець давно прогуркотів* (В. Сос.) тощо.

Широко використовуються слабкі прислівні поширювачі обставинного типу. Просторове значення виражає орудний шляху: *Швидко пішов широкою вулицею* (А. Гол.); орудний напрямку руху: *Машина промчала краєм лісу і повернула праворуч* (Я. Грим.); орудний обмеженого простору: *Пішла раз горлом кров у татарина* (А. Тесл.); орудний дистрибутивного простору: *Дзвеніли води ярами і долами* (І. Ц.); знахідний міри простору: *Останній кілометр путі Софія не йшла, а майже бігла* (О. Донч.) тощо.

Різні відтінки часового значення передають: родовий не повністю охопленого часу: *Може, ти його і сього вечора побачиш* (Г. К.-Осн.); знахідний повністю охопленого часу: *Повертався я з чужини, гадав всю дорогу* (П. Граб.); знахідний не повністю охопленого часу: *І сміх ту ж мить припинився* (О. Гонч.); орудний часового моменту: *На шлях я вийшла ранньою весною* (Л. Укр.); орудний дистрибутивного часу: *І карії очі, і рученьки білі вочами наснять мене мені* (А. Мал.); орудний дистрибутивний міри часу:

Маланка з Гафійкою цілими днями сиділи в нетопленій хаті (М. Коц.).

З інших неприйменникових відмінків, що виражають обставинне значення, необхідно згадати орудний способу дії: *Іду я тихою ходою (Т. Шевч.); орудний порівняння: З літньої кухні дим бухав хмарою (М. Коц.); знахідний міри: Івага тільки раз і була в угомонній палаті на провідках (Г. К.-Осн.).*

Прийменникові відмінки часто конкурують з неприйменниковими для передачі основних обставинних значень, крім того, вони ускладнюють і доповнюють ці значення. Зокрема, прийменникові відмінки можуть виражати такі відтінки просторового значення: місце дії: *Сичі в гаю перекликались (Т. Шевч.). Буря грає на Чорному морі (Л. Укр.). В цю мить залящав кулемет за ліском (М. Баж.). І тремтлива луна билась над селом (С. Скляр.). Знамен окрилених заграви горять під небом (А. Мал.). Поставила просто на камені перед вогнищем дерев'яну миску (С. Скляр.). Гречка межі зеленими килимами біліє (М. Коц.); близьке розташування: *Жила собі удова коло Києва (М. Вовч.). Малі хлопці стовпилися біля криниці (Л. Укр.). Тече вода край города (Т. Шевч.). Бачить — зяє чорний отвір при дорозі в самій скелі (І. Фр.); напрямок руху до кінцевого пункту: *А Одарка саме увійшла в хату (М. Вовч.). Рушив стежкою поміж високих трав до села (І. Ц.). Подалась я на Попівку по веселому сніжку (П. Тич.); напрямок руху від вихідного пункту: *Оленка йшла двором від річки (І. Ле); шлях руху: *Мічурін ішов по місту ніби вперше.*****

Відтінки часового значення — момент часу: *Він носив шапку в холод, приморожуючи вуха, в спеку, обливаючись потом (О. Гонч.). І блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядав (Т. Шевч.). О-о-ой і шумить же, мабуть, цей ліс під час бурі! (Г. Хотк.); історичний період. *Се килим-самольот чудесний, за Хмеля виткався царя (І. Котл.); приблизний час: *Вранці прокидаємося близько десятої години (Л. Укр.); час закінчення дії: *Я боявся застрять у тебе до осені (Т. Шевч.). Ото як виїхала княжна-вдова у столицю та й по цю пору (А. Гол.); передчас: *Ми копали окоп перед боєм у широкому полі (А. Гол.). Коня напувала до зірниці із криниці (Т. Шевч.). Лежимо ми вночі під Новий рік на своїй позиції (О. Гонч.). Тут дав бог мені близнята, якраз против спаса (Т. Шевч.); післячас: *Гострим полиском хвилі спалахують після бурі (Л. Укр.). Минули дні по тій весні (М. Рильськ.). Поїзд прийде за півгодини******

(Ю. Янов.). *Побачила вона його аж через три роки* (О. Гонч.); *протяг часу: Олександра натомилася за день* (М. Коц.). *Часом літає по кільканадцять годин* (О. Гонч.). *Три повісті опублікував Василь Козаченко протягом року* (Ю. Смол.) тощо.

Відтінки причинового значення — власне причинове значення: *Виходив з зиском через свою спритність* (І. Фр.); причина-відплата, причина-перешкода, причина-джерело, внутрішня причина, причина-наслідок, сприятлива причина тощо: *Ти прокляв нас прокльоном важким за жорстокість* (Л. Укр.). *Яковенко нічого не розібрав за ревищем вітру й води* (П. Загр.). *Повітря тремтить від спеки* (М. Коц.). *За ньенькою й батько помер з нудьги та з жалю за вірним подружжям* (М. Вовч.). *Слабість... могла і недавно наступити внаслідок якоїсь гризоти* (Є. Ярош.). *І клумба ця, і латка асфальту виникли завдяки настійливості Лукії Назарівни* (О. Гонч.).

Значення власне мети та мети з різними відтінками — просторовими, об'єктними, цільовими, наслідковими, мсдальними тощо — виражають конструкції з прийменником для (основний прийменник), *на, до, в, задля, ради, з метою, в ім'я*: *Вони розгорнулися для атаки* (Ю. Янов.). *Все кликало на подвиги* (О. Довж.). *Закликали людей до опору агресорам* (Ю. Смол.). *Жреці молитви зачитали, олімпським в жертву убивали цівів, баранів, поросят* (І. Котл.). *То Бонаротті, по-вашому, робив задля забави?* (Л. Укр.). *Я все стерплю ради дітей!* (І. Котл.). *Вночі по тихій вулиці ходили патрулі, інколи навідувалися і до Барвистих з метою перевірки мандатів* (С. Чорн.). *Нас послали на допомогу сюди в ім'я священної дружби* (І. Ц.).

Широко вживаються прийменникові конструкції у прислівній позиції для вираження значення способу дії і міри, напр.: *Миронівна сполошилась не в жарт* (І. Ряб.). *Ми кожний камінь брали з бою* (В. Сос.). *Небо сіє дрібненький дощик на густе сито* (М. Коц.). *Але якось розмова велась через силу* (Л. Укр.). *Бригадир колгоспу стояв перед Орлюком схвильований до глибини душі* (О. Довж.). *Ні, ти спробуй війни в окопі, сам наковтайся тванюки по горло!* (О. Гонч.).

Інфінітиви у прислівній позиції з обставинним значенням виступають рідко. Вони мають значення мети, напр.: *Шатнувся миттю сам із хати своїх троянців позбирати* (І. Котл.). *Збираються русалоньки у моря гуляти* (Л. Укр.). Прислівники, навпаки, здавна були основним засобом вираження обставинних значень, хоча не всі відтінки цих

значень вони передають однаково повно. Наприклад, з просторового значення прислівники виражають власне місце, загальний напрямок руху, вихідний пункт руху: *І тремтить вдалині й потопа виднокруг* (П. Тич.). *Боєць підвівся і подався вперед* (М. Баж.). *Пищимуха... витяг звідти чималий шматок паперу* (П. Мирн.). З часового значення прислівники передають часовий момент, вихідний момент і кінцевий момент: *Месник-воїн, воджений тобою, вдень не схибить, не впаде вночі* (М. Баж.). *Сього чоловіка всі поважали змолоду* (М. Вовч.). *Всі ми в бою були до останку* (А. Мал.). Добре виражають прислівники значення якісної оцінки, способу дії, порівняння і міри: *Не дивися так привітно, яблуневоцвітно* (П. Тич.). *Вони стояли гуртом біля фонтана* (В. Коз.). *Юнона, з неба увильнувши.., по-паруб'ячу одяглась* (І. Котл.). *Закрутилося, заходило колесом все кругом мене* (П. Мирн.). *Валка занадто уже розтяглась* (П. Тич.). Для вираження причинового і цільового значень прислівники використовуються рідко, напр.: *Ладикова мало що не плакала спересердя* (І. В.). *Але вони цього навмисне не роблять* (О. Гавр.). Значення умови й допусту прислівники взагалі не виражають. З цією метою використовуються прийменникові звороти.

Дієприслівники пов'язуються з іншими словами в реченні напівпредикативними відношеннями і тому не можуть бути прислівними поширювачами. Лише тоді, коли дієприслівники адвербіалізуються, вони набувають здатності прилягати до дієслова, тобто ставати у прислівній позиції. Це трапляється переважно з дієприслівниками на *-чи*, зрідка на *-вши*, *-ши*. Такі дієприслівники вживаються, як правило, після дієслова, іноді перед дієсловом, але обов'язково із значенням способу дії. Дієприслівники із запереченням використовуються на місці звороту з прийменником *без*. Приклади: *Ішла бідна Галочка... швидко, бистро і усе поспішаючи* (Г. К.-Осн.). *Ми перебігли не зупиняючись* (М. Вовч.). *Дівчина плачучи вийшла* (В. Стеф.). До прислівних поширювачів необхідно, очевидно, зарахувати і деякі дієприслівникові звороти фразеологічного типу із значенням способу дії на зразок *склавши руки, повісивши голову, не чуючи ніг, не пам'ятаючи себе, не переводячи духу* тощо, напр.: *Нарисовав три портрети, та й сижу склавши руки* (Т. Шевч.). *Вийшов Чіпка на царину, ходить коло землянки головою повісивши* (П. Мирн.). *Хоч і робила щиро, рук не покладаючи робила* (Г. К.-Осн.).

Окремо треба виділити поширювачі з двоспрямованими відношеннями, які О. Б. Сиротиніна назвала дуплексивами

(від лат. duplex — подвійний) [167, 70]. Їх не можна вважати поширювачами прислівного типу, бо дуплексиви — це прикметникові, займенникові чи іменникові форми, що залежать від об'єкта і присудка, отже, функціонують тільки на рівні речення. На такі форми у свій час звернув увагу ще О. О. Потебня, розробивши вчення про подвійні відмінки. Проте при цьому йшлося не стільки про особливості зв'язку подвійних відмінків, скільки про заміну їх орудним предикативним. В українському мовознавстві певні зауваження про такі форми можна знайти у працях Л. А. Булаховського, І. Г. Матвіяса та ін. [100, 15; 111, 54, 60]. Дуплексиви від прикметникових форм уживаються в українській мові переважно в знахідному (другий знахідний) чи родовому (другий родовий) відмінках, напр.: *Додому повернувся він пізно вночі і застав Огея вже **вмитого, прибраного*** (О. Досв.). *Правду кажучи, я не знайшов нічого **такого** у тій рецензії* (П. Мирн.). Орудний відмінок (орудний напівпредикативний) можливий, але рідше: *Моя мати **вмерла й покинула мене маленькою*** (І. Н.-Лев.). *Місяці війни зробили **дівчину зосередженою і децю дорослішою*** (Л. Дмит.). *Кілька років тому бачив він його **заклопотаним, очманілим, задуреним безліччю справ*** (О. Гонч.).

Близькі до прикметникових дуплексиви, що виражаються деякими прийменниковими відмінками, напр.: *Та й хату покинули **без догляду*** (П. Мирн.). *Я не думав зустрінути тебе **в такій ролі*** (Ю. Збан.). *Надійшла Горпина в комору і застала Мотрю **в сльозах*** (П. Мирн.).

Іменникові дуплексиви тепер, як правило, виражаються орудним відмінком (орудним напівпредикативним): *Хто мене поставив **сторожею** серед руїн і смутку?* (Л. Укр.). *Дуже хотіла мене мати побачити **вчителем*** (М. Стельм.). *Приставав записав Миколу **батьком, Іваном Посмітюхом, і других бурлак позаписував його братами та синами*** (І. Н.-Лев.), іноді сполученнями з прийменниками *за, в, на*: *Я тебе спочатку був ледве не прийняв... **за вуркагана*** (О. Гонч.). *Як воліли козаки не обирати **в гетьмани** джуру Хмельницького* (О. Ільч.). *Колгоспники радо обрали тов. Борзину **на голову колгоспу*** (О. В.) тощо. Дуплексиви в знахідному чи родовому відмінках (другому знахідному чи родовому) застаріли. Пор. поодинокі приклади: *Застанеш мене **молодицю*** (М. Вовч.). *То ж тебе... **на аркані бранку** волокли* (І. Вирг.).

Своєрідні дуплексиви, що виражаються давальним відмінком із значенням віднесеності, призначення. Такий відмінок О. С. Мельничук назвав давальним подвійної

залежності (Історія вживання давального безприменникового відмінка в українській мові // Дослідження з синтаксису української мови.— К., 1958.— С. 283). Він утворюється від іменників і займенників, напр.: *Та гріло серце батькові не раз людське, хай і незграбне співчуття* (М. Рильськ.). *Уже й чуби нам посивіли* (І. Нех.).

Крім дуплексивів, виділяються особливі поширювачі в орудному відмінку — орудний суб'єкта (орудний дійової особи). У двоядерних реченнях він можливий в пасивних зворотах, тобто на рівні речення. Орудний суб'єкта вживається при пасивних дієсловах на *-ся* і утворюється від іменників чи займенників, напр.: *Нове життя будується трудом народу* (Газ.). При віддієслівних іменниках орудний відмінок набуває суб'єктно-означального значення і стає прислівним поширювачем, оскільки пов'язується з ним зв'язком відмінкового прилягання і можливий при всіх їх формах [159, 65, 145, 434]. Пор.: *Вивчення студентами нового курсу проходить успішно* (Газ.) — *при вивченні студентами, для вивчення студентами* і т. д.

Не всі займенники можуть бути прислівними поширювачами, бо підрядні зв'язки деяких з цих форм обмежені. Зокрема, при особових займенниках не вживаються означальні слова. В реченні функціональні можливості займенників збільшуються. При них вільніше починають уживатися означальні поширювачі, і самі вони різноманітніше пояснюють інші слова. Тому є підстави відмежувати від прислівних форм немало займенникових поширювачів. Такими поширювачами можуть бути займенники-іменники чи займенники-прикметники, що припускають при собі означальні слова, напр.: *Отам то милостивії ми ненагодовану і голу застукали сердешну волю та й цькуємо* (Т. Шевч.). *Кузьма Трохимович чув сев все* (Г. К.-Осн.).

Дискусійне питання про прикладку. В більшості праць, зокрема в «Русской грамматике» 1980 р., вважається, що прикладка узгоджується з підпорядковуючим словом і тому належить до прислівних поширювачів [159, 426]. Однак, як було доведено вище, зв'язок прикладки з пояснюваним іменником особливий — корелятивний, тобто близький до сурядного [94, 9]. Пор. також прикладки незмінної форми типу *машина-таксі; острів Капрі; Ми випускаємо газету «Правда»; Пасажири під'їхали до станції Ніжин* тощо. Тому немає достатніх підстав вважати поєднання типу *хлопець-партизан, дівчина-красуня, гвардії лейтенант Микола Воронцов, машина-таксі* словосполу-

ченнями, а одні з їх компонентів — прислівними поширювачами. У багатьох випадках прикладки можна визначити тільки на основі контексту, тобто в межах речення. Отже, прикладки виділяються на базі речення, а не словосполучення. Усе це свідчить про те, що прикладки належать до окремого типу поширювачів, відмінного від прислівних, до корелятивів.

Деякі словоформи, що можливі тільки на рівні речення, настільки відриваються від інших членів, що починають пов'язуватися не з окремими словами, а з предикативною основою в цілому. Їх зв'язок з реченням Н. Ю. Шведова назвала вільним приєднанням [159, 149]. Здебільшого такі поширювачі розташовуються на початку речення або відокремлюються від присудка кількома словами. До них Н. Ю. Шведова зараховує суб'єктні, об'єктні й обставинні детермінанти. Як уже зазначалося, роль цих поширювачів і засоби вираження різні. Щоб відмежувати суб'єктно-об'єктні детермінанти від обставинних, ми будемо називати їх суб'єктними й об'єктними членами. Роль суб'єктних членів у двоядерних реченнях не така значна, як в одноядерних, але все ж помітна. Вони перетворюють двоядерне речення на двосуб'єктне, надаючи основному суб'єкту додаткових відтінків — означального, включення тощо. У двоядерних реченнях суб'єктні члени здебільшого виражаються сполученням прийменників *в(у), від, для, з* з родовим відмінком, напр.: **У *Проценка* аж дихання сперлося в грудях** (П. Мирн.). **Від об'єднаного профкому була значна допомога** (Газ.). **Для дітей гра мало чим відрізняється від справжніх подій** (Газ.). **З членів студради у групі була одна студентка** (Газ.), іноді — давальним безприйменниковим відмінком: **Кузьмичу сподобалася ця підкреслена повага до його особи** (М. Руд.).

Суб'єктний член може набувати обставинного відтінку значення. Створюються нерозчленовані суб'єктно-обставинні члени, які виражаються деякими прийменниковими відмінками чи орудним безприйменниковим, напр.: **В свої двадцять п'ять років він уже встиг і теслярувати на далекому Заполяр'ї** (О. Гонч.). **На сесії обговорювалося це питання** (Газ.). **Ще малим дівчам вона блукала отут з подружками** (О. Донч.).

Об'єктні члени виражають семантичне значення об'єкта, як і прислівні поширювачі, але відрізняються від них неприслівним зв'язком, розташуванням на початку речення і більш обмеженими засобами вираження. Об'єктні

члени оформляються здебільшого сполученнями з прийменниками *для, з, від, щодо* тощо або давальним безприйменниковим відмінком, напр.: *Для нас не підходить таке вирішення* (Газ.). *З молодими трактористами правління колгоспу ще нічого не вирішило* (Газ.). *Щодо цього погляди Антоновича цілком збіглися з поглядами комбата* (О. Гонч.). *Безіменним героям Опору стоять пам'ятники у Франції* (М. Рильськ.).

Серед приреченневих поширювачів найбільш розповсюджені словоформи з обставинним значенням. Н. Ю. Шведова називає їх обставинними детермінантами, В. А. Белошапкова, Г. О. Золотова та інші — ситуантами. В українському мовознавстві на подібні форми певну увагу звертали Є. К. Тимченко, Л. А. Булаховський, І. Г. Чередниченко, І. Р. Вихованець та ін. Обставинні детермінанти відрізняються від суб'єктних чи об'єктних членів тим, що не розрізняють семантичних моделей речень. За визначенням Г. О. Золотової, це вільні синтаксичні форми, що вживаються факультативно. За значенням обставинні детермінанти поділяються на такі ж групи, як і прислівні поширювачі.

Детермінанти з просторовим значенням переважно виражаються прийменниковими конструкціями, іноді орудним безприйменниковим відмінком чи прислівниками, які означають загальне розташування у просторі, шлях руху, дистрибутивне поширення тощо. Якщо в реченні вказується спрямування руху, локативні форми виразно пов'язуються з дієсловами незалежно від розташування, тобто є прислівними поширювачами. Отже, засоби вираження просторових детермінантів обмеженіші, ніж прислівних поширювачів. Пор.: *У небі вітер кучерявий колише теплу блакить* (М. Рильськ.). *На галявині біля струмка розташувались на привал бійці маршової роти* (О. Гонч.). *За кожною хатою, повітчиною, під тином затаївся гурт оборонців* (А. Гол.). *Перед хатою стоїть старий гіллястий ясен* (С. Вас.). *Між ярами, над ставами верби зеленіють* (Т. Шевч.). *По сивому полю, наче курені, бовваніли зіставлені купами снопи кукурудзи* (О. Гонч.). *Степами гомін ходить уночі* (М. Рильськ.). *Вдалині спалахували й гасли вогники* (С. Скляр.).

Словоформи з часовим значенням, навпаки, частіше бувають детермінантами, ніж прислівними поширювачами. В українському мовознавстві здавна приділялась увага самостійності родового часу, який навіть називали родовим самостійним [166, 295]. Звичайно, родовий часу не

можна прирівняти до давального самостійного, але детермінантом він буває справді часто. Детермінантна позиція характерна також для багатьох прийменникових конструкцій, прислівників часу, якоюсь мірою для орудного та знахідного часу, напр.: *Другого дня розпочалася оранка* (Газ.). *О десятій годині ранку в степу показався німецький роз'їзд* (П. Панч). *Під вечір на селі появився Підпара* (М. Коц.). *При тому бунті я мав згубити корону і голову* (Л. Укр.). *За мирного часу в тих бункерах зберігають вино* (О. Гонч.). *Коло осіннього Миколи...* Бендерським шляхом уночі ішли цигане (Т. Шевч.). *До пізньої ночі кипіла на греблі робота* (А. Гол.). *Після великої зими вернувся і Максим безногий* (Т. Шевч.). *По вечері Андрій присувався до печі* (М. Коц.). *За тиждень прийшла в Київ* (М. Вовч.). *Через якийсь час до неба піднялися два криваві стовпи вогню* (М. Стельм.). *Надвечір Настя перестала грати* (Л. Укр.). *Змалку душа в нього лежала до машини* (С. Чорн.). *Ранком зимовим діброва мовчала, наче замерзла, сумна* (Л. Укр.). *Довгими осінніми вечорами велись безконечні розмови та суперечки* (М. Коц.). *Цілий день стояв густий туман* (Ю. Янов.).

Причинові словоформи з прийменниками *через*, *за*, *від*, *з*, *завдяки*, *внаслідок* і іншими можуть бути і прислівними поширювачами, і детермінантами. Пор. ці словоформи у функції детермінантів: *Через них, через дитську славу, вона держиться на світі* (Г. К.-Осн.). *За його запальність та горлатість молодь називала його фанатом* (О. Гонч.). *За вихилася придан, за зиком та за сміхом ніхто й не бачив, як приїхав той управитель* (Т. Шевч.) *Од хвилювання у нього захрипав голос* (П. Панч). *З кохання плакав я, ридав* (П. Тич.). *Завдяки їй все тут жило, росло, було* (О. Гонч.). Детермінантами причини іноді виступають і прислівники, але причинових прислівників загалом мало. Напр.: *Спересердя він став червоний, мов печений рак* (П. Панч). *Зопалу був і не звернув уваги* (А. Гол.). *Спросоння птах крилами затріпоче* (В. Сос.).

Засоби вираження детермінантів мети обмеженіші, ніж відповідних прислівних поширювачів, бо в їх функції майже не виступають інфінітиви і прислівники, а тільки деякі конструкції з прийменниками *для*, *задля*, *на*, *до*, *ради*, *заради* тощо. Пор.: *Для більшої певності він понюхав корінці* (М. Коц.). *Ану, задля початку утніть пісні* (М. Кроп.). *На лови Дончака вийшли мало не всі колгоспники* (С. Чорн.). *Карай мене,— карай! Я мати, я все стерплю ради дітей!* (І. Котл.).

Для словоформ із значенням умови більш типова прислівна позиція, оскільки значення умови природно пов'язується з дією чи станом, тобто з присудком. Однак з прийменниками *при, у, за* деякі словоформи можуть займати позицію детермінанта, напр.: **У випадку посухи бригадир вживе всіх необхідних заходів** (Газ.). **За цих умов доярки зможуть перевиконати план** (Газ.).

Словоформи на позначення допусту так само пов'язуються з присудком, тобто, як правило, прислівні. Проте для поширювачів з прийменником *незважаючи на* типова позиція детермінанта, напр.: **Незважаючи на похилий вік, колишній партизан продовжував працювати** (Газ.). **Незважаючи на ранню пору, то в одному кінці, то в іншому зривалася пісня** (О. Гонч.). Трапляються в такій позиції і конструкції з прийменниками *всупереч, наперекір, попри*, напр.: **Всупереч зовнішній легковажності Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці** (О. Гонч.). **Наперекір суховіям та чорним бурям повсюди йде вона за людиною** (О. Гонч.). **Попри всі злигодні і турботи переднього краю Хома навіть погладшав** (О. Гонч.).

Словоформи із значенням способу дії частіше займають прислівну позицію, особливо прислівники на *-о, -е*. Детермінантами бувають конструкції з прийменниками *без, з, від* тощо, напр.: **Без шелесту, без грому, без овацій виходять в нас на трудову путь** (П. Тич.). **Зі страшним ревом «яструбок» свічкою пішов у небо** (Ю. Янов.). **Від щирого серця тисли руки любимому командиру** (М. Шер.). Зрідка позицію детермінанта займає орудний спосіб дії: **І тихим голосом, охриплим та чудним, вона промовила** (М. Рильськ.).

Словоформи із значенням міри типовіші у прислівній позиції і лише іноді стають детермінантами, напр.: **Тричі наймичку у Київ Катря провозжала так, як матір** (Т. Шевч.). **Не раз, не два розмова в нас бувала** (М. Рильськ.).

Природна позиція порівняльних поширювачів — прислівна. Однак з деякими прийменниками можлива і детермінація. Зокрема, порівняльні детермінанти бувають з прийменниками *на, проти, з, порівняно з, подібно до, поряд з, перед, проти*, напр.: **Порівняно з іншими, Бронников мав добрий заробіток** (О. Гонч.). **Поряд з третім курсом у нас справи поліпшуються** (Газ.). **Проти нашої ферми ніхто не міг зрівнятися в районі** (Газ.). В окремих випадках можливі поширювачі з орудним порівнянням і прислівниками з *по-*, напр.: **Орлом шугає льотчик над землею** (В. Сос.). **По-осінньому сонце світило** (В. Сос.).

В одному детермінанті може об'єднуватися кілька обставинних значень — місця і часу, умови й часу, умови і причини, причини і мети тощо, напр.: *На виставі були майже всі студенти нашого курсу* (Газ.) (де і коли?). *У наступі на засуху особливо відзначилася бригада І. П. Підпригори* (Газ.) (коли і при яких умовах?). *За його старанням вийде і «Царівна»* (О. Коб.) (чому і при яких умовах?). *Ради такого випадку Хома навіз на вогневу бюргерських качок* (О. Гонч.) (з якою метою і чому?) тощо.

З тих прикладів, які ми наводили раніше, видно, що в реченні може бути кілька детермінантів. Часто об'єднуються просторові і часові детермінанти, дещо рідше — причинові і просторові, допустові і просторові, просторові і способу дії тощо, напр.: *Всюди по селах в цей ранній час люди прорубують ополонки* (О. Гонч.). *Наперекір суховіям та чорним бурям повсюди йде вона за людиною* (О. Гонч.). *У кінці вулиці клубками здіймалася курява* (П. Панч). У такому разі один детермінант пояснює, уточнює інший. Можуть об'єднуватися й однакові чи близькі детермінанти, які не завжди інтонаційно відокремлюються і виступають як цілісна одиниця, напр.: *На галявині біля струмка розташувались на привал бійці маршової роти* (О. Гонч.). *Другого дня рано почалася артпідготовка* (Газ.). *З голосними піснями, з веселим сміхом із сільської площі в усі чотири сторони по вулицях валом валили люди* (Ю. Збан.). Подібні об'єднання детермінантів можна назвати складеними детермінантами (пор. поняття про складені другорядні члени).

З детермінантами можуть об'єднуватися суб'єктні чи об'єктні члени, напр.: *Од хвилювання у нього захрипав голос* (П. Панч). *Для нас тепер великого значення набуває меліорація* (Газ.). Можливе об'єднання з детермінантами прислівних поширювачів чи останніх між собою (див. у попередніх прикладах — *На галявині біля струмка розташувались на привал...*). Отже, можлива комбінація найрізноманітніших поширювачів.

Як видно з наведених прикладів, підметово-присудкові речення дієслівного типу майже не мають обмежень щодо вживання поширювачів. Наявність імен і дієслів дає змогу широко використовувати різноманітні прислівні поширювачі — приіменні і придієслівні, сильні і слабкі. Незважаючи на наявність підметів із значенням суб'єкта, в цих реченнях можливе вживання різноманітних форм суб'єктного члена. Для речень з пасивними дієсловами на *-ся* ха-

рактерне вживання орудного відмінка із значенням суб'єкта. Вживання обставинних детермінантів необмежене.

Двоядерні речення дієслівного типу можуть мати комунікативні парадигми, які створюються залежно від кількості семантичних компонентів. Комунікативні варіанти двоядерних і двокомпонентних речень можуть бути такі: 1) вихідна форма парадигми — з постпозитивною ремою — *Комбайнер // працює*; 2) актуалізований варіант — з препозитивною ремою — *Працює // комбайнер*; 3) експресивні варіанти — *Комбайнер // працює. Працює // комбайнер*; 4) нерозчленований варіант — *Надійшов вечір. Замоккло все*; 5) вихідна форма парадигми залежних речень — *Усі працюють. Працює (тема) // комбайнер (рема)*; 6) варіанти з поширювачами — *Цілий день комбайнер // працює. Цілий день // комбайнер працює. Комбайнер працює // цілий день. Комбайнер // цілий день працює*.

Комунікативні варіанти двоядерних трикомпонентних речень: 1) вихідна форма парадигми — з постпозитивною ремою — *Учень // пише роботу*; 2) актуалізований варіант — з препозитивною ремою — *Пише роботу // учень*; 3) актуалізований варіант — з інтерпозицією об'єктного члена — *Учень // роботу пише*; 4) експресивні варіанти — *Учень // пише роботу. Пише роботу // учень. Учень // роботу пише*; 5) нерозчленований варіант — *Пише роботу учень*; 6) вихідна форма парадигми зв'язаних речень — *Усі пишуть. Пише роботу (тема) // учень (рема)*; 7) варіанти з поширювачами — *Кожен день // учень пише роботу*. Можуть бути й інші варіанти.

§ 23. Субстантивні речення

Субстантивні речення будуються за моделлю «*Кучеренко — коваль*» (В. Козач.). Підметом виступають не тільки іменники в називному відмінку, а й відповідні їм форми — займенники, кількісно-іменні сполучення, ряди слів тощо, напр.: *Ми — представники молоді* (Газ.). *Дві голови — два розуми, п'ять голів — громада, а громада — великий чоловік* (М. Кроп.). З наведених прикладів видно, що й присудки можуть бути кількісними сполученнями: *Дві голови — два розуми* (М. Кроп.). *Кожна копа — вісімнадцять-двадцять пудів* (Я. Кач.). Звичайне явище — присудки — порівняльні сполучення — без порівняльного сполучника чи з таким сполучником, напр.: *Очі — два озерця морської води* (М. Коц.). *Твоя мова — співучий*

струмок (П. Тич.). *Музика і кроки — як морів прибій* (В. Сос.). *Ніч — мов криниця без дна* (М. Рильськ.); *Ніч — наче озеро в берегах неба* (М. Коц.).

Субстантивні речення можуть мати різну семантичну будову. В одних реченнях характеризуються ознаки суб'єкта, ототожнення його з кимсь, оцінка, порівняння, напр.: *Батько Гайдая — паровозний машиніст* (О. Донч.). *Він — не Євгеній байронічний* (М. Рильськ.). *Кожен з нас — богатир у роботі, і у дружбі з нас кожен — титан* (В. Сос.). *Ви — як буря, як меч, і в тилу і на фронті єдині* (В. Сос.). В інших реченнях характеризуються ознаки, властиві зв'язкам між чимось, наслідкам, залежності, заповненості тощо, напр.: *Пісня — це ж саме здоров'я* (П. Тич.). *Донбас — це не тільки вугілля й метал* (І. Ц.).

Підмет і присудок вихідної моделі субстантивних речень здебільшого координуються у відмінку і числі, напр.: *Кучеренко — коваль* — називний відмінок, чоловічого роду, але: *Кожна копа — вісімнадцять-двадцять пудів* (Я. Кач.); *Шевченко — це слава України* (Газ.). Значна частина субстантивних речень має всі форми парадигми. Вони створюються за допомогою зв'язки *бути* та різних часток. Синтаксичний індикатив: тепер. час — *Кучеренко — коваль*; минул. час — *Кучеренко був ковалем*; майб. час — *Кучеренко буде ковалем*. Синтаксичні ірреальні способи: умовн. спосіб (прост.) — *Кучеренко був би ковалем*; бажальн. спосіб — *Був би Кучеренко ковалем!*; спонук. спосіб — *Нехай Кучеренко буде ковалем!*

Проте деякі моделі створюють лише окремі форми парадигми. Наприклад, речення тотожності, зв'язаності, наслідку виступають тільки у вихідній формі — тепер. час: *Найвище щастя на землі — це щастя Батьківщини* (В. Сос.). *Пісня — це ж саме здоров'я* (П. Тич.). Як видно з прикладів, такі моделі здебільшого ускладнюються часткою *це*. Ця частка іноді може мати й народнорозмовну форму *се*, напр.: *Смерть — се ніч спокійна, тиха. А життя — се день гарячий* (Л. Укр.). Крім *це*, *се* можливі ще частки *то*, *ось*, напр.: *Праця — то перша основа життя* (І. Фр.). *Ця відзнака — то найвища з найдорожчих усіх нагород* (Журн.). *Сумлінність — ось принцип хлібороба* (Газ.).

Присудки в субстантивних реченнях значно відрізняються від дієслівних і за характером вираження предикативної ознаки, і за граматичними особливостями складових компонентів. Якщо дієслівні присудки виражають активну ознаку суб'єкта, то іменні — пасивну ознаку.

Іменні присудки можуть бути тільки складеними, оскільки імена не мають засобів вираження предикативних відношень. Це можуть зробити тільки зв'язки. Іменна частина присудка виражає його речове значення, зв'язка — граматичне. На відміну від допоміжних дієслів дієслівних складених присудків зв'язки іменних присудків зазнали більшої граматикизації. Є два погляди на те, чи зберігають деякі зв'язки частину реального значення і в зв'язку з цим як їх поділяти. Більшість мовознавців, починаючи від О. О. Потебні, вважають, що частина зв'язок зберігає певні відтінки значення і тому їх можна поділити на абстрактні й напівповнозначні. До абстрактних зв'язок належить *бути* (дехто додає ще сюди *являти, становити*), до напівповнозначних — зв'язки виявлення (*виявитися, здаватися*), виникнення (*стати, зробитися*), називання (*зватися, називатися, вважатися*), перебування (*бувати, лишатися*). Іншим типом є речові зв'язки — дієслова діяльності чи перебування (*жити, працювати, лежати, сидіти*) і дієслова руху (*іти, прийти, повернутися*) [51, т. 2, ч. 1, 416; 130, 108—109; 181, 161—162; 99, 40]. П. О. Лекант вважає, що зв'язки в іменному складеному присудку виражають тільки граматичне значення. «Лексичне значення дієслова-зв'язки, що міститься в його основі, — пише П. О. Лекант, — не виражає ніякої дії, а править для передачі модальної оцінки відношення ознаки до суб'єкта» [106, 88]. Відношення можуть оцінюватися як фактично існуючі — зв'язки *бути, залишатися*, як такі, що виникають, — зв'язки *стати, робитися*, як такі, що здаються, — зв'язки *здаватися, уявлятися*, як такі, що відповідають чи не відповідають чиемусь уявленню про них, — зв'язки *вважатися, виявлятися* [106, 89]. Крім модально-оціночних відтінків, зв'язки виражають і більш узагальнене модальне значення — реальності / нереальності дії за допомогою дієслівних форм способу [106, 89].

Докази П. О. Леканта нам здаються малопереконливими, оскільки ті значення, які передають зв'язки, насправді є напівречові, а не модальні. Якщо погодитися з П. О. Лекантом, тоді й значення фазисних дієслів у дієслівному складеному присудку треба було б визнати модальним, бо вони також виражають оцінку відношення ознаки до суб'єкта — з боку фази протікання дії. А це зовсім не так.

Дискусійне також питання про повнозначні дієслова у функції зв'язок. Присудки з повнозначними дієсловами типу *Він лежить хворий* О. О. Шахматов вважав подвійними [201, 182; пор.: 181, 175]. Однак оскільки імена в цих

присудках залежать від форм дієслова і підмета, то О. М. Пешковський назвав такі присудки складеними, а зв'язки речовими [135, 197]. Останнім часом висловлено думку, що названі присудки прості, а імена — особливі члени речення — предикативні детермінанти чи другорядні члени речення [164, 125; 106, 95].

Автори «Русскої граматики» вважають, що сполучення дієслів буття, виявлення, думки, відношень, сприймання, перебування у стані чи переходу в інший стан «виражають єдиний семантичний компонент речення — предикативну ознаку» і займають позицію дієслівного присудка [159, 238—239]. Звичайно подібні дієслова видозмінюються за парадигмою дієслівних речень, але разом з іменниками вони виражають значення, близькі до іменних складених присудків. Тому доцільніше розглядати їх як видозміну моделей субстантивних речень.

Таким чином, зв'язки іменних складених присудків поділяються на такі типи: 1) абстрактні зв'язки — *бути, являти, становити*; 2) напівповнозначні зв'язки: а) перетворення, виникнення — *ставати, робитися, стати, зробитися, опинитися*; б) виявлення — *здаватися, видаватися, ввижатися, снитися, уявлятися, являтися, вважатися, доводитися*; в) називання — *називатися, зватися, іменуватися*; г) перебування — *бувати, перебувати, залишатися, лишатися, зоставатися*; 3) речові зв'язки: а) діяльності чи перебування в певному стані — *жити, працювати, лежати, сидіти*; б) руху — *іти, приїхати, повернутися*.

І. Р. Вихованець абстрактні зв'язки *бути, становити, являти* називає власне зв'язками, а всі інші — невласне зв'язками [181, 161]. Найтиповіша зв'язка — *бути*. Її називають абстрактною, ідеальною, бо дієслово *бути* у функції зв'язки максимально втрачає своє лексичне значення і починає означати не буття (на відміну від небуття), а тільки спосіб і час. Пор.: *бути* — повнозначне дієслово — *Вона є, Вона була* (протилежне до *Її нема, Її не було*); *бути* — зв'язка — *Вона шахтарка* — тепер. час; *Вона була шахтаркою* — мин. час. Зв'язка *бути* не має видового значення. Цим вона відрізняється не тільки від повнозначних дієслів, а й від інших зв'язок (пор.: *робитися — зробитися, виявлятися — виявитися* тощо). Зв'язка *бути* відрізняється від повнозначного дієслова *бути* ще й тим, що в тепер. часі вона має нульову форму — *Вона є* — *Вона шахтарка*. Висловлення *Вона шахтарка* входить у систему парадигматичних форм — *Вона була шахтаркою, Вона*

буде шахтаркою, Вона була б шахтаркою, Нехай вона буде шахтаркою. Тому немає підстав вважати присудок з нульовою формою простим іменним присудком (як це робиться в «Грамматике русского языка» 1954 р.) [51, т. 2, ч. 1, 417].

Крім поділу зв'язок на абстрактні, напівповнозначні й речові, власне і невласне зв'язки, є ще поділ зв'язок на спеціалізовані і неспеціалізовані, який запровадив П. О. Лекант. Під спеціалізованими зв'язками П. О. Лекант розуміє такі зв'язки, які спеціально призначені для такої функції і тому сполучаються з будь-якими формами іменної частини — *бути, зробитися, здаватися, називатися* тощо. Під неспеціалізованими зв'язками розуміються такі, які сполучаються з обмеженим колом форм іменної частини — *являти собою, становити, перебувати, знаходитися, полягати, доводитися, набувати, відзначатися, мати* тощо [106, 101—103].

Найголовнішими засобами вираження іменної частини присудка є називний, знахідний (без прийменника і з прийменником *за*), орудний відмінки. Ці засоби І. Р. Вихованець називає власне присудковими формами [181, 162], а П. О. Лекант — спеціалізованими формами (крім знахідного відмінка) [106, 110]. Уживання тієї чи іншої форми визначається певними причинами. У свій час Ф. І. Буслаєв пояснював використання називного чи орудного відмінка потребою передавати істотну чи неістотну предикативну ознаку [31, 469]. Дещо видозмінюючи це положення, О. М. Пешковський увів поняття про постійну і тимчасову тотожність [135, 228]. О. О. Потєбня гостро критикував погляди Ф. І. Буслаєва, довівши, що будь-яка форма предикативного імені може виражати істотну й неістотну ознаки. Він звернув увагу на залежність предикативних відмінків від типу зв'язок [145, 491—500]. У наш час усе більше вчених доходять висновку, що вживання того чи іншого предикативного відмінка залежить не тільки від характеру призв'язкового члена, а й від типу зв'язки та деяких інших факторів. «На вибір тієї чи іншої форми предикативного імені,— пише Н. Ю. Шведова,— впливають наявність чи відсутність зв'язки або напівповнозначного дієслова, що виконує зв'язкову функцію; лексичне значення такого дієслова; його форма і часове значення; категоріальне значення призв'язкового слова; його семантика; часове значення речення в цілому; стилістичне забарвлення контексту, належність його до тієї чи іншої сфери мовлення» [130, 60].

Пор. також спостереження І. Р. Вихованця з цього приводу [39, 162].

Установлюючи правила вживання предикативних відмінків при різних типах зв'язок для російської мови, О. О. Потєбня вперше сформулював їх і для української мови [145, 495—503]. Потім вони були уточнені в «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського [100, 44—46] і в «Сучасній українській літературній мові» за ред. І. К. Білодіда [181, 161—171].

Історично первісний називний відмінок у складі присудка звичайно називають другим називним (перший називний — підмет). Орудний відмінок — орудний предикативний — почав розвиватися пізніше — з потреби відмежувати форму присудка від підмета. Утворювався орудний предикативний насамперед від іменників, тому і в сучасній українській літературній мові він найпоширеніший від цієї частини мови. Оскільки орудний предикативний виник унаслідок перетворень орудного способу дії [145, 484], він, природно, найтиповіший для напівповнозначних зв'язок виникнення і перетворення. І походження, і вживання при зв'язках виникнення, перетворення пояснюють, чому орудний відмінок у складі присудка може означати несталу, непостійну ознаку. Щоправда, в сучасній українській мові таке значення орудного відмінка дедалі частіше змішується із значенням постійної ознаки. Із зв'язок виникнення, перетворення в наш час уживаються такі, як *ставати, стати, робитися, зробитися, починитися, опинитися* та ін. При них орудний предикативний «різко переважає» над другим називним [100, 44], напр.: *Здається, і ви тепер ставте альпіністом?* (О. Гонч.). *Ти другом, братом і сестрою сіромі стала* (Т. Шевч.). *В кінці літа філоксери виростають крила, вона робиться мушкою* (М. Коц.). *Отож побув я в їх,— зробився таким парнягою* (А. Тесл.). *Він опинився першим учеником* (М. Коц.). *Сини мої починилися трактористами* (Розм.). Другий називний якщо і вживається, то у мові письменників більш раннього періоду або з потреб стилізації. Пор.: *І Турн зробивсь Енею враг* (І. Котл.). *А як стала стара баба, цілували б, була б рада* (Т. Шевч.).

Орудний предикативний послідовно вживається із зв'язками виявлення *здаватися, видаватися, вважатися, уявлятися, виявлятися, ввижатися, снитися* та ін., напр.: *То й світ тобі не раз галушкою здається* (О. Корн.). *До них пристав і Тарас Тополя, який виявився завзятим аматором* (О. Бойч.). *Грому і блискавки він боїться, а веселку любить, вона йому ввижається дівчиною* (М. Стельм.).

У мові деяких письменників використовується і зв'язка *являтися* (*явитися*), але рідко. Пор.: *Франко явився новатором у галицькій літературі* (М. Коц.). Вона широко вживається в російській мові і стоїть поряд з абстрактною зв'язкою [106, 88], якою звичайно і перекладається в українській мові (*Франко був новатором...*).

Орудний предикативний звичайно виступає і при зв'язках називання *називатися*, *зватися*, *іменуватися*, *наректися* та ін.: *Мій дід теж Матвієм звався* (М. Стельм.). *І ще один шахтарський син героєм називається* (Г. Б.). *Тисячі трудівників іменуються ветеранами* (Газ.). Проте здавна вироблялася традиція в наукових і ділових стилях мови вживати при цих зв'язках деякі терміни та власні назви в називному відмінку, щоб не спотворювати їх значення, напр.: *Мені тепер дуже і дуже треба одну акварельну краску, називається вона сепія* (Т. Шевч.). *Село... звалося Синій Вир* (С. Жур.).

Для абстрактної зв'язки *бути* здавна більш типовим був другий називний. Він послідовно вживається і досі, якщо ця зв'язка має нульову форму теперішнього часу, напр.: *Ми — будівники, співці, а якщо треба, то й солдати* (Л. Дмит.). *І не виходь на прю зі мною, фашизму чорний лиховод, я вічний правдою одною, ти — кат людський, а я — народ* (М. Баж.).

При нульовій зв'язці орудний предикативний вживається лише епізодично. Це буває в мові окремих письменників під впливом південно-західних говорів або в польській мові [100, 45]: *Твоє щастя моїм щастям, твій біль моїм болем* (І. Вол.), або в текстах із спеціальним стилістичним завданням — при дублюванні основи підмета, при підкресленні тимчасового стану тощо: *Критика критикою, а тон тоном* (Ю. Збан.). *Я тут уже давно головою* (Газ.).

При наголошенні чи протиставленні зв'язка *бути* в теперішньому часі виражається формами *є*, *єсть*. За спостереженнями авторів «Курсу сучасної української літературної мови» 1951 р., при цих формах переважає орудний предикативний, особливо за препозиції, щоб висунутий наперед іменник не сприйнявся як підмет [100, 45; пор.: 85, 59]. Такі вислови поширюються в публіцистичному і науковому стилях, напр.: *Джерелом наших уявлень є відчуження* (Газ.). *Заслугою театру є остання вистава* (Газ.). Пор. другий називний при постпозиції: *Я єсть народ, якого правди сила ніким звоєвана ще не була* (П. Тич.). Однак і в цьому випадку можливий орудний [85, 59].

При зв'язці *бути* в минулому часі можуть вживатися другий називний і орудний предикативний. Приклади з другим називним: *Нептун издавна був дряпичка* (І. Котл.). *Була городянка, та станеш селянкою!* (Г. К.-Осн.). *Левко був хліборобський син* (М. Рильськ.). Н. Л. Ковбаса називає умови, що сприяють вживанню орудного предикативного при цій формі: наявність об'єкта при присудку, препозиція зв'язки, інший рід при зв'язковому слові, ніж у підмета, слова із значенням часу, що підкреслюють несталість предикативної ознаки, назви професій: *Однополчани були йому кривною ріднею* (О. Гонч.). *Був їхній бригадир підризником* (О. Гонч.). *Такий кашкет був мрією Богданового дитинства* (О. Гонч.). *У ті часи путящий, що не викришувався, олівець був цілим скарбом* (М. Стельм.). *Він був і ковалем, і слюсарем, і столяром, і стельмахом, і токарем* (М. Стельм.) [85, 57—59].

І. Р. Вихованець вважає, що при зв'язці *бути* в минулому часі більш типовий другий називний [39, 26]. У «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського, навпаки, стверджується, що при зв'язці *був* переважає орудний [100, 44]. Це питання потребує додаткового вивчення. Аналіз мови Т. Г. Шевченка підтверджує думку І. Р. Вихованця [76, 52].

При зв'язці *бути* в майбутньому часі, наказовому і умовному способах орудний предикативний справді переважає, бо такі зв'язки наближаються до найтипівіших напівповнозначних зв'язок, при яких і виникав орудний предикативний, зокрема до зв'язки *стати*. Напр.: *Не буде цапом, ні козою, а вже напевне що волон* (І. Котл.). — *Не нами сказано: терпи, козаче, — отаманом будеш* (А. Гол.). *Не був би в світі юродивим, людей і бога не прокляв!* (Т. Шевч.). *Хай же буде і поета слово у поході нашому бійцем!* (О. Гонч.). *Іул Енейович, не дайте паньматці вмерти от нужди, їй будьте сином, помагайте* (І. Котл.). Однак можливий і другий називний, особливо у мові письменників ХІХ ст. Пор... *Чи будем ми собі брати?* (І. Котл.). *Та не таким горем карай серце: розірветься, хоч би було каменя* (Т. Шевч.). *Схаменіться! будьте люде* (Т. Шевч.).

Таким чином, правила вживання предикативних відмінків у наш час можуть порушуватися, «і ми часто буваємо свідками (і учасниками) байдужості до використання називного предикативного чи орудного» [100, 43].

Моделі субстантивних речень вільно поширюються прислівними формами, напр.: *Наша ціль — людське щастя*

і воля (І. Фр.). *Форсування Дніпра — подвиг справді масовий* (Журн.). *Село Мар'янівка на Київщині — казкової краси українське село* (О. Коп.). Можливі також обставинні детермінанти, особливо місця і часу, напр.: *За своїми розмірами і кількістю населення Донецьк — третє місто на Україні після Києва і Харкова* (І. Ц.). Просторові детермінанти можуть мати дифузний характер — просторово-об'єктний, напр.: *І в артілі я — великий чоловік* (С. Олійн.). *І в будівництві він — солдат* (Ю. Смол.).

Суб'єктні члени (актанти) менш типові. Це здебільшого давальний відмінок чи сполучення з прийменниками *в* (*у*), *для*, напр.: *У нього кожне слово — це перлина, це праця, це натхнення, це людина* (М. Рильськ.). *Для літератури, як і для науки, об'єктом вивчення і відображення є реальна дійсність* (Газ.).

Вихідна форма комунікативної парадигми — з постпозитивною ремою: *Книги — //морська глибина* (І. Фр.). Нерозчленовані варіанти не утворюються, бо рема, як правило, інтонаційно підкреслена. Можливі експресивні варіанти — з препозицією реми, напр.: *Сухий океан — //степ* (М. Рильськ.). *Як сонце, як небо — //Вітчизна, що вів ти од горя і мук* (В. Сос.). При препозитивній ремі може бути займенник *це*, напр.: *Це нечуване зухвальство — //ваша відповідь* (Газ.).

У вихідній формі парадигми субстантивних речень рема часто виражається іменниками більш загального значення, ніж тема, напр.: *Міцний сон — //основа здоров'я* (В. Соб.). *Лікар на борту — //ознака щастя* (Н. Риб.). *Я вам //живий приклад* (М. Коц.). З потреб контексту такі реми можуть ставати у препозиції, напр.: *Найкращий спосіб — //отрута* (М. Коц.).

Називний відмінок присудка часто замінюється орудним, особливо при наявності зв'язки *є*. Саме за допомогою заміни називного відмінка орудним рекомендується встановлювати, який з двох іменників виконує функцію присудка [159, 288].

§ 24. Ад'єктивні речення

Ад'єктивні речення створюються за моделлю «*Світ широкий, людей чимало на землі*» (Т. Шевч.). Присудками в ад'єктивних реченнях виступають різноманітні прикметникові форми — якісні прикметники, відносні, порядкові, займенникові. Від цього залежить семантика ад'єктивних речень. У реченнях з якісними прикметниками характери-

зується ознака предмета за кольором, простором, часом, фізичним чи психічним станом, духовними цінностями тощо, напр.: *Шлях далекий* (О. Довж.). *Життя коротке, та безмежна штука і незглибиме творче ремесло* (І. Фр.). *Ваш народ благородний і великодушний* (О. Гонч.). *У льотчиків серце несхитне й тверде* (М. Баж.). *План і справді блискучий* (О. Донч.). З такою метою можуть уживатися і ступеньовані форми прикметників, оскільки в українській мові вони мають повну форму і відмінюються, напр.: *Голос Маланчин ставав теплішим* (М. Коц.). *Дні стали помітно меншими* (В. Сос.). *А його очі були ще синіші за небо, прозорі, як камінь сапфір* (О. Гонч.).

У реченнях з відносними прикметниками називаються ознаки за матеріалом, призначенням, відношенням, приналежністю, напр.: *Лице земляне* (М. Коц.). *Голос у нього гучний, але якийсь дерев'яний* (В. Коз.). *Та тут нема ніякої вини: я батькова, він батьків і гроші батькові* (Г. К.-Осн.).

У реченнях з порядковими прикметниками характеризуються ознаки за кількістю чи місцем в ряді подібних предметів, напр.: *Не ти, брате, перший, не ти й останній* (М. Стельм.). *Я був у шерензі четвертий* (Газ.).

У реченнях із займенниковими прикметниками виражається присвійне, вказівне, означальне, питальне, неозначене, заперечне значення, напр.: *Тут кожен камінь мій і кожен подих — мій* (Л. Перв.). *Не той тепер Миргород, Хорол-річка не та* (П. Тич.). *Ми були самі серед цього простору під чистим високим небом* (М. Коц.). *Рибалка з нього був ніякий* (Ю. Янов.).

Для присудкових прикметників української мови не характерне розрізнення короткої чи повної форми. У російській мові таке розрізнення збереглося ще й досі, тому короткі форми призначені спеціально для предикативної функції. П. О. Лекант називає короткі прикметники спеціалізованими формами іменної частини присудка [106, 110]. В українській мові прикметники, як правило, мають повну форму незалежно від того, виступають вони з означальною чи предикативною функцією. Від коротких прикметників в українській мові збереглися лише окремі залишки. Характерно, що деякі з них, як і в російській мові, виступають виключно чи переважно у присудковій функції, напр.: *«Чи варт вона огня святого?»* (Т. Шевч.). *Хіба ж я винен?* (О. Гонч.). *Ділом істинним я доведу народу, що годен імені народного слуги* (М. Баж.). *То я на те не згоден* (Л. Укр.). *Що, братіку, чи ти здоров?* (Г. К.-Осн.). Оскільки в українській мові

короткі форми прикметників у предикативній функції становлять винятки, розрізняти моделі з повними і короткими формами, як це робиться в російській мові [159, 289, 293], немає підстав.

Більшість ад'єктивних речень мають усі форми парадигми. Синтаксичний індикатив: тепер. час — *Світ широкий, людей чимало на землі* (Т. Шевч.); минул. час — *Світ був широкий*; майб. час — *Світ буде широкий*. Синтаксичні ірреальні способи: умовн. спосіб (прост.) — *Світ був би широкий*; бажальн. спосіб — *Був би широкий світ!*; спонук. спосіб — *Нехай світ буде широкий!* Речення із займенниковими прикметниками *чий, чийсь, той, який, ніякий, весь* не мають форм бажального і спонукального способів.

Присудкові прикметники, як правило, виступають у формі називного відмінка. Вони за самим своїм лексичним складом відрізняються від іменників-підметів, тому немає особливої потреби надавати їм іншої форми. Під впливом субстантивних речень орудний предикативний почав розвиватися і від прикметникових форм. Проте такої переваги орудного предикативного при більшості типів зв'язок, як від іменників, в ад'єктивних реченнях не виявляється. У вихідній формі парадигми прикметники вживаються тільки в називному відмінку, як це видно з наведених вище прикладів. Звичайний другий називний при абстрактній зв'язці тепер. часу *є (єсть)*, яка іноді вживається в застарілих чи науково-публіцистичних текстах, майбутнього часу, умовного і наказового способів, напр.: *Через біду знаємо, який хто є* (Г. К.-Осн.). *Мужича правда єсть колюча, а панська на всі боки гнуча* (І. Котл.). *І ти будеш такий самий!* (І. Тоб.). *Там не одинокий був би з нею й я* (Т. Шевч.). *До мене будь лиш ти ласкава, услужлива і нелукава* (І. Котл.).

При абстрактній зв'язці в минулому часі вживання другого називного таке ж часте, як і орудного предикативного. Приклади: *Гнат був щасливий* (М. Коц.). *І думки Тимофія були поетичні* (О. Гонч.). *І я колись була молодою* (Т. Шевч.). *Устим був на диво широкоплечим* (А. Мал.).

Не виявляє переваги якась форма предикативних прикметників і при більшості напівповнозначних зв'язок, якими ускладнюються ад'єктивні моделі (або, за термінологією Н. Ю. Шведової, реалізації структурних схем). Приклади з другим називним: *Було просто чудом, що вона зосталась жива серед сеї руїни* (Г. Хотк.). *А тим часом Чіпка робився смутніший* (П. Мирн.). *Вони стали здоров-*

ші, веселіші (І. Н.-Лев.). Приклади з орудним предикативним: *А я все залишався б їй вірним* (О. Гонч.). *Він зробивсь уразливим, нетерплячим* (М. Коц.). *Ліс ставав усе густішим* (Ю. Смол.). Лише при зв'язках виявлення та називання питома вага орудного предикативного більша. Пор.: *Білі стовбури немов впливали з густого присмерку і здавались таємничими й журливими* (О. Донч.). *Те, що йому вважалося найпростішим, найнатуральнішим.., подавало мало надії на справдження* (І. Фр.). *Білими рожі червоні ввижаються* (П. Граб.). *Мені таке рішення не уявляється єдиним* (М. Рильськ.). *Всі заборони й каземати виявились безсилими перед поетовим словом. Земля щасливою б назвалась, коли б таке пропало зло* (Газ.). І рідше: *Він так здавався і нікчемний* (І. Котл.). *Очі її... видалися мені незвичайно великі* (О. Коб.). *Не такий уявлявся їй Гордій Раденко* (Б. Грінч.).

У вихідній формі парадигми напівповнозначні зв'язки, на відміну від абстрактної, завжди вживаються, тобто наслідують парадигму дієслівних речень (це і дало, очевидно, підставу авторам «Русскої граматики» частину таких речень вважати дієслівними), напр.: *Вона залишається жива.., Чіпка робиться смутніший...*

Цільну предикативну ознаку можуть передавати прикметникові форми у сполученні з повнозначними дієсловами. Зв'язок прикметникових форм при повнозначних дієсловах особливий — двоспрямований — не тільки з дієсловами, а й з суб'єктами. Останнім часом почали розглядати форми з двоспрямованим зв'язком двох типів, що виражають предикативну ознаку суб'єкта й атрибутивно-предикативну ознаку об'єкта. У першому випадку маємо сполучення, що займають позицію присудка, у другому — особливі неприслівні поширювачі моделі речення — дуплексиви [159, 143; 167, 70]. Отже, сполучення повнозначних дієслів (речових зв'язок) з прикметниковими формами, що мають двоспрямований зв'язок, також можна вважати видозмінами моделей ад'єктивних речень, напр.: *Стояв перед Романом широкий і незграбний, неначе кульмуки, на якого ще покладали кулик* (М. Стельм.). *Воронцов лежав жовтий і зосереджений, у спідній сорочці* (О. Гонч.). *Свіжим ранком я перший будив сонну ще воду криниці* (М. Коц.). В орудному відмінку прикметникові форми бувають рідше. Пор.: *Непорушними стояли засніжені яблуні* (А. Шиян). *Четвертим ішов грек Цівадіс* (Г. Тют.). Вихідні форми парадигми таких моделей будуються за дієслівним зразком, бо в теперішньому часі виступає не

бездієслівна конструкція, а сполучення з відмінюваним дієсловом. Пор.: *Воронцов лежить жовтий і зосереджений, Стоїть перед Романом широкій і незграбний...*

Присудки в ад'єктивних реченнях можуть набувати ускладненої форми. З цією метою використовуються допоміжні дієслова складених присудків, здебільшого модального типу [181, 171]. Вони вносять у присудок додаткове модально-оціночне значення, яке нашаровується на основне модальне значення зв'язки. З модальних дієслів уживаються форми із значенням повинності, можливості, волевиявлення тощо. Прикметники при цьому виступають у формі орудного відмінка, рідше — називного, напр.: *Звичайно, все може здаватись трохи дивним* (В. Соб.). *Хотів би я бути міцним і суворим* (А. Мал.). *Ніна звикла всюди бути першою* (В. Соб.). *Пальці хірурга мусять бути гнучкі* (О. Корн.). При додаванні присудкових прикметникових слів ускладнений присудок стає чотиричленим, напр.: *Вона, Матуша, повинна була бути саме такою* (С. Скляр.).

Моделі ад'єктивних речень можуть поширюватися різними прислівними формами, зокрема тими, що характерні для прикметників. Це здебільшого поширювачі з об'єктним значенням, напр.: *Така собі проста Докія Петрівна, з людьми не горда і з дітьми лагідна* (А. Гол.). *Найкраща ти з усіх жінок на світі* (Л. Укр.). *Карпо був широкий у плечах, з батьківськими карими гострими очима, з блідуватим лицем* (І. Н.-Лев.). *А його очі були ще синіші за небо, прозорі, як камінь сапфір* (О. Гонч.). *Всі стають ближчі між собою, відвертіші, мирніші, тихіші* (О. Гонч.).

Суб'єктні члени (актанти) звичайно виражаються давальним відмінком, родовим з прийменниками *для, з*, напр.: *Голому розбій не страшний* (М. Вовч.). *Для нас у ріднім краю навіть дим солодкий та коханий* (Л. Укр.). *Актор був з Генріха Генріховича... абсолютно ніякий* (Ю. Смол.).

Обставинні детермінанти здебільшого передають просторове і часове значення, напр.: *А у селах у веселих і люди веселі* (Т. Шевч.). *Гей, за Десною люди веселі* (А. Мал.). *В ту хвилину він був навдивовижу лагідний* (Ю. Смол.). *З року на рік вона робилась непокірлівіша, вередлівіша* (П. Мирн.). *А тим часом Чіпка робився смутніший* (П. Мирн.).

З наведених прикладів видно, що вихідна форма комунікативної парадигми має постпозитивну рему. В експресивних варіантах рема (присудок) стає препозитивною,

напр.: *Дебелий був // полковник, вищий за всіх і грубший!* (О. Довж.). *Така була // його вдача* (Ю. Янов.). *Ой, чия // ти, дівчино, чия ти?* (Г. К.-Осн.). *А який же // він?* (І. Н.-Лев.). Рема може бути препозитивною і в контекстуально-залежних реченнях, напр.: *Слава не поляже; не поляже, а розкаже, що діялось в світі, чия // правда, чия // кривда і чиї ми діти?* (Т. Шевч.). Вживання зв'язки на останньому місці актуалізує форму комунікативної парадигми, напр.: *Жили ми у старій хаті, долівка // земляна була* (З. Мороз). *І княжна з дитиною // не тією стала* (Т. Шевч.). *І Данило // інший став, як одружився* (М. Вовч.). *Такою ще ти // не була* (В. Сос.).

§ 25. Партиципні речення

В українській мові збереглися пасивні дієприкметники тільки минулого часу повної форми, тому партиципні речення будуються за зразком «*І небо невмите, і заспані хвили*» (Т. Шевч.). Вони мають певні ознаки не тільки ад'єктивних речень, а й дієслівних, тому є підстави виділити їх в окремий тип. Парадигматика партиципних речень близька до парадигматики ад'єктивних, бо теж створюється за допомогою зв'язки *бути*. Проте дієслівна основа дієприкметників приводить до того, що поширення їх різними членами має специфічні особливості, які не властиві ад'єктивним реченням. Відзначаються партиципні речення і своєю семантикою. В них предикативна ознака виражає стан як наслідок дії, в той час як в ад'єктивних реченнях — властивість чи якість.

Парадигма партиципних речень повна, шестичленна. Синтаксичний індикатив: тепер. час — *І небо невмите* (Т. Шевч.); минул. час — *І небо було невмите*; майб. час — *І небо буде невмите*. Синтаксичні ірреальні способи: умовн. спосіб (прост.) — *І небо було б невмите*; бажальн. спосіб — *Було б небо невмите!*; спонук. спосіб — *Нехай небо буде невмите!*

У літературних текстах найпоширеніші форми теперішнього і минулого часів, напр.: *Ваш виноградник заражений* (М. Коц.). *Голова наголо брита, сам присадкуватий, міцно злитий* (О. Гонч.). *У неї в хаті так чисто, гарно так: діти умиті, чисто одягнені, обід зварений* (М. Коц.). *Хліб був уже знятий місцями і звезений* (Г. Григ.). *Штат табірною начальства не був роздутий* (Ю. Збан.). *Я вчасно був попереджений* (Ю. Смол.). Можливі форми майбутнього часу і спонукального способу, напр.: *Його, Мотузчин, діло*

днів через кілька все'дно буде припинене (А. Гол.). *Одчиняй.., бо будеш битий* (Т. Шевч.). *Хай же сей поклик... буде почутий* (Л. Укр.).

Форми умовного (простого) і бажального способів трапляються рідше.

Хоча пасивні дієприкметники в українській мові здебільшого dokonаного виду, але з синтаксичної точки зору вони творять теперішній час: *І небо невмите* (Т. Шевч.). *Ваш виноградник заражений* (М. Коц.). На відміну від ад'єктивних речень для тепер. часу партиципних моделей не характерне вживання зв'язки *є* (*єсть*).

Крім зв'язки *бути*, в партиципних моделях бувають і напівповнозначні зв'язки, але рідше, ніж в ад'єктивних реченнях. Пор.: *Родіон бував — маленький чоловік — зневажений не раз, а інколи то й битий* (М. Рильськ.). *Очі в Маланки стали налякані* (М. Коц.). *А шлях все-таки лишився нерозкопаний* (І. Н.-Лев.). *Та так йому рот роззявлений і зоставсь* (Г. К.-Осн.). Можливі також сполучення з двоспрямованим зв'язком при повнозначних дієсловах, що виступають на місці присудка, напр.: *Віталій Стратонович виходить із світлиці, через якийсь час повертається переодягнений* (М. Стельм.). *Туман розтанув, садки стояли вмиті й святково мовчазні* (Є. Гуц.).

Як бачимо, при всіх зв'язках дієприкметники виступають у формі називного відмінка послідовніше, ніж прикметники. Це пояснюється тим, що вони мають дієслівні ознаки і більш помітно відрізняються від іменникових підметів. Орудний предикативний зустрічається лише в окремих випадках, напр.: *Горіла на столі лампа, стояли відчиненими двері* (О. Гонч.).

Дієприкметникові моделі іноді ускладнюються модальними словами, напр.: *Готових страв не чіпати, вони можуть бути отруєні* (Г. Тют.).

У партиципних реченнях, як і в ад'єктивних, присудок може бути з порівняльними сполучниками, напр.: *Все сине небо було ніби засноване білим, як пух, легким, як шовкові нитки, павутинням* (І. Н.-Лев.). *Та слухай, жінко, не будь як зварена!* (Л. Укр.). *В стислій пісенній формі немовби переказана вся сумна доля білоруського селянина Янки за старих часів* (Т. Мас.).

Особливо відрізняються партиципні речення від ад'єктивних засобами поширення моделі. Дієприкметники щодо цього мають більші можливості. З прислівних поширювачів найхарактерніші форми з об'єктним значенням — давальний і орудний відмінки, прийменникові звороти, напр.:

Все вона робила автоматично і була цілковито підкорена чужій волі (Г. Тют.). *Площа посеред села покрита асфальтом* (М. Руд.). *Стіни були... побілені паленим вапном* (І. Фр.). *Двері на балкон були завішені одинарною парчевою шторою* (Ю. Збан.).

При розгляді дієслівних речень вказувалося на те, що пасивні звороти іноді створюються зворотними дієсловами, але в українській мові основним засобом вираження пасивності виступають пасивні дієприкметники. Ще О. О. Потєбня підкреслював, що пасивні дієприкметники — основний і найдавніший засіб вираження пасивного значення. Зворотні дієслова з цією метою почали використовуватися пізніше, бо пройшов певний час, поки вони оформилися за допомогою займенників [145, 146]. Суб'єкт дії в таких зворотах передається орудним відмінком (орудним дійової особи). Орудним дійової особи можуть бути назви справжніх осіб, напр.: *«Камінні баби» з курганів звезені поміщиками і складені в Асканії-Новій* (О. Донч.). *Суліман був попереджений Катериною про прихід Нелі* (І. В.). *Може, він Борисом засланий до нас, щоб пронохувати* (М. Чаб.). *Поранений генерал Бонамі був захоплений в полон російськими гренадерами* (П. Коч.). *До ранку шосе вже було звільнене бійцями від дубових колод* (О. Гонч.). Проте в такій функції можуть виступати також назви предметів: *Виноградні лози навпроти бункерних печер були скошені кулеметами, наче косами* (О. Гонч.). *Майже всі були вже обшарпані, закривавлені, подерті колючими гілками* (О. Гонч.) — чи абстрактні назви: *Нехай я отруєна злою журбою, та в пісні на всяку отруту є лік* (Л. Укр.). *Піднятий по тривозі корпус Жюно був затриманий біля села Синявина великими скупченнями піхоти князя Багратіона* (П. Коч.). *Артем Петрович так був загіпнотизований настирливістю гостя, що вони обидва не помітили...* (А. Хижн.).

Можливі і застарілі звороти, в яких дійова особа виражається прийменником *від* (од) з родовим відмінком, напр.: *Діточки твої... зовсім обиджені від вітчима та від нових дітей* (Г. К.-Осн.). *Навіщо завдавати ще торттури, коли я й так засуджений від тебе* (Л. Укр.). Навколо питання про вживання цих форм вираження дійової особи в пасивних зворотах точилася гостра дискусія [182, 73; 166, 259; 100, 81]. В результаті дискусії було встановлено, що форми з прийменником *від* і родовим відмінком застаріли і через свою двозначність вийшли з ужитку.

Суб'єктні члени в партиципних реченнях виражаються переважно прийменником *в (у)* з родовим відмінком, напр.: *У Маланки* захована навіть була в комірчині, під старим манаттям, пляшка горілки (М. Коц.). *У дітей* ще новісінькі, а *у неї* вже підошви вщент продерті (О. Іван.). Такі форми легко набувають суб'єктно-означального чи суб'єктно-обставинного значення. Пор.: *Босі ноги в хлопчика* поколоті, *штанці полатані* (С. Вас.). *У неї в хаті* так чисто, гарно так: діти *умиті*, чисто одягнені, обід *зварений* (М. Коц.).

У партиципних реченнях вживаються звичайні обставинні детермінанти — не тільки з просторовим, часовим, а й іншим значенням, напр.: *По темному блакитному небу*, немов велетенським пензлем, наляпані були широкі смуги з рожевого золота (О. Довж.). *Віталій Стратонович* виходить із світлиці, *через якийсь час* повертається переодягнений (М. Стельм.). *Таким чудним, не своїм голосом* були вони сказані (М. Коц.).

Своєрідна семантична будова партиципних речень. Як уже зазначалося, в них виражається стан суб'єкта як наслідок дії. Крім того, в цих реченнях більша кількість співвідношень на основі семантичної схожості з іншими моделями. Якщо субстантивні й ад'єктивні речення співвідносні тільки з окремими видами дієслівних речень, то всі партиципні речення можуть бути перетворені на дієслівні. Оскільки пасивні дієприкметники можливі тільки від перехідних дієслів переважно доконаного виду, то в дієслівних реченнях їм відповідають подібні форми. Партиципні двокомпонентні моделі співвідносні з дієслівними реченнями, що мають неозначений підмет і об'єктний поширювач у знахідному відмінку (з колишнього підмета партиципного речення). Пор.: *На клені, що ріс біля входу, акуратно спляля верхівка* (О. Донч.) — *На клені, що ріс біля входу, акуратно спляля верхівку. Видно було, що вона дуже перелякана* (Л. Укр.) — *Видно було, що її дуже перелякали. Я вчасно був попереджений і встиг вжити заходів* (Ю. Сміл.) — *Мене вчасно попередили, і я встиг вжити заходів*.

Трикомпонентні партиципні речення з суб'єктним членом відповідають двоядерним дієслівним, у яких суб'єктний член має форму підмета. Пор.: *У Маланки* захована навіть була в комірчині, під старим манаттям, пляшка горілки (М. Коц.) — *Маланка* навіть заховала в комірчині, під старим манаттям, *пляшку горілки*. *У дітей* ще новісінькі, а *у неї* вже підошви вщент *продерті* (О. Іван.) —

У дітей ще новісінькі, а вона вже підшови вицент по-дерла.

Трикомпонентні партиципні моделі з суб'єктом у формі орудного відмінка (пасивні звороти чи конструкції) мають ту особливість, що об'єкт у них виражений називним відмінком підмета (значення такого називного Н. Ю. Шведова визначає як суб'єктно-об'єктне) [159, 427]. Таким конструкціям відповідають двоядерні дієслівні речення симетричної будови, тобто з суб'єктом — підметом і об'єктом — поширювачем у знахідному відмінку. Пор.: *До ранку шосе вже було звільнене бійцями від дубових колод* (О. Гонч.) — *До ранку бійці вже звільнили шосе від дубових колод. Поранений генерал Бонамі був захоплений в полон російськими гренадерами* (П. Коч.) — *Російські гренадери захопили в полон пораненого генерала Бонамі. Виноградні лози навпроти бункерних печер були скошені кулеметами, наче косами* (О. Гонч.) — *Кулемети, наче коси, скошили виноградні лози навпроти бункерних печер*. Співвідношення прикметникових прикомпаративних партиципних моделей — пасивних зворотів з дієслівними реченнями — з активними зворотами регулярне і закономірне. Виникає питання, як кваліфікувати такі конструкції. Вести мову тільки про формально-граматичне співвідношення цих утворень недостатньо, бо це лише констатація фактів без їх оцінки. Робилися спроби кваліфікувати пасивні звороти як трансформи дієслівних речень [6, 100], наслідок конверсії (Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории.— С. 113), міжсхемні деривати [19, 468] тощо. Хоча це питання ще не можна вважати остаточно розв'язаним, але стає очевидним, що пасивні звороти — це вторинні утворення. Їх можна визначити як похідні форми міжсхемної (міжмодельної) парадигми, як партиципні деривати речень з перехідними дієсловами.

Серед незалежних партиципних речень найпоширеніший комунікативний варіант з постпозитивною ремою — присудком, напр.: *Панцир // битий, порубаний* (Т. Шевч.). *Голова // наголо брита, сам присадкуватий, міцно злитий* (О. Гонч.). *Ваш виноградник // заражений* (М. Коц.).

Експресивні варіанти трапляються рідко. Як і в дієслівних реченнях, можливі нерозчленовані варіанти — з препозитивною ремою — присудком, напр.: *І небо невмите, і заспані // хвилі* (Т. Шевч.). *На клені, що ріс біля входу, акуратно спиляна // верхівка* (О. Донч.).

У контекстуально залежних реченнях ремою можуть бути залежні словоформи, напр.: *Все вона робила автома-*

тично і була цілковито підкорена // чужій волі (Г. Тют.).
Дівчата були одягнені // за першою вимогою моди (І. В.).
Все те було знесене // в залу й кімнату (І. Н.-Лев.).

Якщо всі компоненти розташовуються не на своєму звичайному місці, створюються експресивні варіанти, напр.: *З яких степів і якими вітрами занесені й посіяні тут, на високій горі, її зерна?* (О. Гонч.).

§ 26. Речення з некоординованими головними членами

Субстантивні, адвербіальні й партиципні речення визначають як координовані, беручи до уваги їхні вихідні форми. Проте, як ми бачили, у похідних формах вони можуть бути й некоординовані, бо другий називний часто замінюється орудним предикативним. Якщо головні члени некоординовані і в вихідній формі, такі речення вважаємо некоординованими. Вони будуються за кількома зразками — за субстантивним, адвербіальним, інфінітивним.

У субстантивних реченнях моделі «*Садок вишневий коло хати*» (Т. Шевч.) підмет передається називним відмінком іменника чи його відповідниками. Форма присудка не координована з підметом, тобто виражається непрямыми відмінками. Серед безприйменникових відмінків найчастіше буває родовий квалітативний — сполучення родового з обов'язковою прикметниковою формою, напр.: *Вечір був прекрасної прозорості* (Ю. Янов.). *Літак той був моєї конструкції* (О. Донч.). *Канава двометрової широчини і такої ж глибини* (І. Багм.). Зрідка трапляється родовий присвійний та родовий від присвійних займенників його, її, їх, напр.: *Були віки троянові, літа Ярослава* (С. Руд.). *Всі ті зошити були його* (Газ.). З інших безприйменникових відмінків можливі також давальний призначення й орудний ознаки чи кількості, напр.: *Земля — тим, хто на ній працює* (Газ.). *Сльози — ручаями* (Розм.). *Град — розміром з куряче яйце* (Розм.). Однак найпоширеніші різні прийменникові звороти. Для української мови особливо важливе сполучення прийменника *за* із знахідним відмінком, що «становить специфічну рису синтаксису української мови» [39, 30]. На ці сполучення звернув увагу ще О. О. Потебня, зазначаючи, що в українській мові вони означають справжнє функціонування кимось, а не заміщення, як у російській мові [145, 304]. Проте відтінок тимчасовості, несталості в такому сполученні

відчувається. Цим і виправдовується його вживання поряд з орудним предикативним.

Субстантивні речення мають усі форми парадигми. Синтаксичний індикатив: тепер. часу — *Садок вишневий коло хати* (Т. Шевч.); минул. час — *Садок вишневий був коло хати*; майб. час — *Садок вишневий буде коло хати*. Синтаксичні ірреальні способи: умовн. спосіб (прост.) — *Садок вишневий був би коло хати*; бажальн. спосіб — *Був би садок вишневий коло хати!*; спон. спосіб — *Нехай буде садок вишневий коло хати!* У літературних джерелах переважно фіксуються форми теперішнього, минулого і майбутнього часу, напр.: *Вже й баба йому за космонавта* (О. Гонч.). *Хай чабан! — усі гукнули, — за отамана будé* (П. Тич.). *Вдовиченко в пікінерах* (Т. Шевч.). *Докія ще коли була в дівчатах* (М. Рильськ.). *Дивлюся, в могилі усе козаки: який безголовий, який без руки* (Т. Шевч.). *Він із козаків* (С. Вас.). *Мій шлях то із костриці, то із жоржин* (П. Тич.). *Та й я проти цього* (Г. К.-Осн.). *Всі за одного, а один за всіх* (І. Фр.). *Свитина вся була в латках* (І. Котл.). Рідше трапляються форми синтаксичних ірреальних способів, напр.: *Мене не буде — будь йому за батька* (П. Мирн.). *Хай це буде між нами, Женю* (О. Гонч.).

Парадигматичні форми можуть ускладнюватися напівповнозначними і повнозначними дієсловами, а також модальними зв'язками. Наприклад, прийменник *в* із знахідним відмінком множини може вживатися при дієсловах *вийти, стати, найматися, вибитися, вискочити, потрапити* для того, щоб показати набування професії, посади тощо, що переважно трапляється в розмовній мові: *Коли розумна та щира, то й діти вийдуть в люди* (Т. Шевч.). *А тим часом двадцятип'ятилітні жевжики вибивалися у міністри чи послы* (М. Стельм.). *І постаруюсь, щоб ти мерщій в лівреїні вискочив* (І. К.-Қар.). *Як пахла... в давнину, коли ще хлоп'ям до пана в погоничі на осінь ставав* (А. Гол.). *Не попав я в льотчики* (О. Довж.). *Так воно й мусить бути, раз вийшли в герої* (Ю. Янов.). Прийменник *в* із знахідним відмінком однини чи множини може сполучатися з дієсловами *перетворюватися, обертатися, переходити, переростати, розгортатися* для показу перетворення суб'єкта чи предмета. Такі предикативні сполучення жанрово не обмежені, напр.: *Мої мрії перетворюються в дійсність* (У. Кравч.). *І посипались іскри ясні, і в дзвінкі обернулись пісні* (О. Ол.). *Синява непомітно переходила в жовтизну* (П. Козл.). *Приязнь переростала в хорошу міцну дружбу*

(О. Донч.). *Ця радість, цей захват народний уже розрос-
лися в атаку* (І. Нех.).

З прийменником *в* у системних зв'язках перебуває прийменник *на*, тому він також може виступати з багатьма вищезазначеними дієсловами у предикативній функції. Пор.: *Ого, я ще на поета вийду* (І. Мик.). *Ви хочете на дяка стати?* (М. Вовч.). *Яскравий сонячний день перетворюється швидко на сутінки* (Ю. Янов.). *Під ногами пересохла земля оберталась на порох* (П. Панч.). *А сміх лунав, а сміх зростав дедалі і вже на дикий регіт переріс* (І. Мур.).

Чимало прийменникових утворень, виступаючи в предикативній функції, перетворилися на стійкі сполучення і наближаються до прислівників. Пор.: *Троє наших хлопців уже без пам'яті* (Ю. Янов.). *А вони ні з місця, стоять наче вкопані* (О. Гонч.). *Ти мені не до серця* (М. Вовч.). *Затертий старим салом та часником борець був на славу* (Л. Дмит.). *Не був ніколи під судом і слідством* (А. Хижн.). *Жаль, що я з батьком на ножах* (О. Корн.) тощо.

Моделі субстантивних речень можуть поширюватися прислівними словоформами. При наявності родового квалітативного прислівні прикметникові форми невіддільні від присудка, напр.: *І мати твоя, і бабуся твої були чесною роду* (М. Коц.). *Вовчиця була характеру доброго* (О. В.). *Гордої вдачі, кришталеві чистоти людина* (І. Коп.).

Об'єктні і суб'єктні члени (актанти) переважно виражаються давальним відмінком чи родовим з прийменником *у*, напр.: *І шофер був їй водночас і за перекладача* (Ю. Смол.). *Дітям приїзд офіцерів, видно, був за свято* (О. Гонч.). *І вони йому були дуже до речі* (О. Гонч.). *У мене й так душа не на місці* (Л. Укр.).

Детермінанти мають переважно просторове чи часове значення, напр.: *На морі нині багато човнів під вітрилом* (М. Коц.). *Я сьогодні в тузі, в горі* (Л. Укр.).

З семантичного боку розглядувані речення відзначаються тим, що в них предикат може характеризувати суб'єкт як його постійна ознака і непостійна. Зокрема, предикативні відмінки з прийменниками *за*, *в*, *на* мають більший відтінок тимчасовості, ніж другий називний чи орудний предикативний.

Речення цієї моделі мають досить різноманітні міжсхемні і міжрівневі співвідношення. Моделі з родовим предикативним співвідносяться з реченнями прикметникового чи дієслівного типу. Пор.: *Думки Христини* (П. Мирн.) — *Думки Христинині* — *Думки належали*

Христині. Вовчиця була характеру доброго (О. В.) — *У вовчиці був добрий характер* — *Вовчиця була добра*. Конструкції на позначення, ким або чим хто є, співвідносні з субстантивними реченнями, що мають орудний предикативний чи другий називний. Пор.: *Хай чабан!* — *усі гукнули,* — *за отамана буде* (П. Тич.) — *Хай чабан отаманом буде. То й діти вийдуть в люди* (Т. Шевч.) — *То й діти вийдуть людьми. Ого, я ще на поета вийду* (І. Мик.) — *Ого, я ще поетом вийду*. Чимало речень з іншими прийменниковими сполученнями співвідносні з ад'єктивними, партиципними чи дієслівними реченнями. Пор.: *Який безголовий, який без руки* (Т. Шевч.) — *Який безголовий, який безрукий* — *Який безголовий, який не має руки. Свитина вся була в латках* (І. Котл.) — *Свитина вся була полатана. Син весь був у батька* (Газ.) — *Син був схожий на батька. Всі за одного, а один за всіх* (І. Фр.) — *Всі виступали за одного, а один виступав за всіх*.

У субстантивних некоординованих реченнях присудок звичайно посідає постпозитивне місце і виступає ремою. Розчленованість на тему і рему може підкреслюватися паузою (на письмі — тире), напр.: *Я сам — //із Шевченків, тільки Іван* (Ю. Янов.). *Сніг — //по пояс!* (І. Нех.). *Всі, хто чесний на землі, — //з тобою!* (М. Рильськ.).

Експресивні варіанти трапляються рідко: *І в слов'янофіли так і претесь* (Т. Шевч.). *За байраком байрак, а там степ та могила* (Т. Шевч.). Однак конструкції з препозитивними просторовими зворотами типу *Посеред хутора — дім під залізом* (Г. Тют.). *Перед нами — грізний міст* (В. Сос.) рекомендують вважати одноядерними реченнями [159, 305].

Необхідно виділити в окремий тип субстантивних речень конструкції з інфінітивним підметом, у яких немає координації між головними членами не через особливу форму присудка, а підмета. Такі конструкції будуються за зразком *Боротися — щастя* (Газ.). Підметом у них виступає інфінітив дієслова з будь-яким значенням. Присудок може бути іменником з оціночним чи узагальненим значенням. Парадигма таких речень неповна — звичайно не вживається бажальний спосіб. Синтаксичний індикатив: тепер. час — *Боротися — щастя* (Газ.); минул. час — *Боротися було щастям*; майб. час — *Боротися буде щастям*. Синтаксичні ірреальні способи: умовн. спосіб — *Боротися було б щастям*; спонук. спосіб — *Нехай боротися буде щастям!* В літературних текстах найпоширеніші форми теперішнього часу, напр.: *Так працювати не діло,*

пошкодиш і собі (В. Сос.). **Благати владарку — даремна праця**, вона не знає ні жалю, ні ласки (Л. Укр.). **І нести їм правду — великий і почесний труд** (Н. Риб.). **Проводити кущову нараду в новому клубі — сама приємність** (М. Стельм.). Іноді у висловах піднесеного стилю вживається зв'язка *є*, напр.: **Виправляти природу, керувати нею — є завдання людини** (Ю. Смол.). **Поете, любити свій край не є злочин, коли це для всіх!** (П. Тич.).

Зв'язка минулого часу звичайно має форму середнього роду, напр.: **Іхати туди, по Полтавській вулиці, не дізнавшись, в чім справа, було чисте безглуздя** (А. Гол.). **Гомоніти з високим начальством було для Хоми втіхою** (О. Гонч.). Проте іноді зв'язка набирає форми жіночого роду — відповідно до присудкового іменника: **Перша його думка була побачити Настю та дізнатись від неї, що се таке сталося** (М. Коц.).

Форми ірреальних способів рідкісні, напр.: **Такими ніжними, такими проникливо щирими були його слова, що було б блюзнірством їм не вірити** (В. Коз.).

З напівповнозначних зв'язок здебільшого трапляється *стати*. З нею звичайно вживається орудний відмінок, напр.: **Думати про матроса для Альоші стало постійною мукою** (І. Мик.). **Розмову продовжувати стало зайвим** (Н. Риб.).

Поширене явище в некоординованих інфінітивно-субстантивних реченнях — вживання часток *це (се)*, *то*, напр.: **Зіграти в «Гамлеті» — це мрія всього мого життя** (Ю. Смол.). **Відчувати в окопі живу душу біля себе — це щастя** (О. Гонч.). **Писати просто — це найбільша майстерність і якість справжнього таланту** (О. Коц.). **Вершити сіно — се артизм, на те треба спеціального вміння** (Г. Хотк.). **Примусити ворога вмерти — ото слава** (Н. Риб.). **Здобути волю — то мій рай!** (П. Граб.). При наявності зв'язки *є* може створюватися сполучення *це і є*, яке підкреслює повне збігання ознак, напр.: **Чесно працювати — це і є уміння** (Д. Бедз.).

З прислівних поширюючих членів характерні означальні прикметникові форми при іменниках: **Виміряти ліс — не така вже й проста справа** (М. Стельм.). **Вдихати вітер Батьківщини — найвище щастя на землі** (В. Сос.). **Бути горновим — справа почесна і відповідальна** (І. Ц.). Часто з такою метою вживається родовий відмінок, напр.: **Мета зборів — обрати правління, голову колгоспу і обговорити завдання** (О. В.). **Така душі мові звичка — усе вбирати в свою блакить і віддавати** (В. Сос.). **Бути чесним, стійким бійцем армії труда — обов'язок і зміст життя**

кожного юнака... (О. Бойч.). *Йти з народом, жити для народу* — така **поета** доля в наші дні (В. Сос.).

Суб'єктні й об'єктні члени (актанти) виражаються давальним відмінком, родовим з прийменниками в (у), для тощо, напр.: *Перша робота була йому у хазяїна* — воду носити з криниці (М. Вовч.). *Першою думкою в Остапа* було довідатись, де вони (М. Коц.). *Гомоніти з високим начальством було для Хоми* втіхою (О. Гонч.). Детермінанти в таких реченнях рідкісні.

Характерна семантика інфінітивно-субстантивних речень. Підмет називає абстраговану дію чи стан, який кваліфікується предикативною ознакою. За наявності суб'єктного члена все речення повідомляє про дію чи стан суб'єкта, напр.: *В пана* була думка й справді оддати Джерю й Кавуна в москалі (І. Н.-Лев.). Більшість присудкових іменників або входить до сполучень, що можуть замінятися прислівниками, або словотвірно пов'язана з прислівниками, тому інфінітивно-субстантивні речення найчастіше співвідносні з інфінітивно-прислівниковими. Пор. за наявності сполучень, що можуть замінятися прислівниками: *Складна це річ* — минулий вік судити (М. Рильськ.) — *Складно* — минулий вік судити. *Йти за Гнатом в далекий Сибір* — річ неможлива (М. Коц.) — *Йти за Гнатом в далекий Сибір* — неможливо. *Благати владарку* — даремна праця (Л. Укр.) — *Благати владарку* — даремно; за наявності іменників, які можуть бути перетворені на прислівники: *Проводити кущову нараду в новому клубі* — сама **приємність** (М. Стельм.) — *Проводити кущову нараду в новому клубі* — **приємно**. *Іхати туди...* було чисте **безглуздя** (А. Гол.) — *Іхати туди...* було **безглуздо**. *Гомоніти з високим начальством було для Хоми* втіхою (О. Гонч.) — *Гомоніти з високим начальством було для Хоми* втішно.

Як видно з наведених вище прикладів, найпоширенішим є комунікативний варіант з постпозитивним присудком — ремою. Однак досить часто присудок виступає наперед і починає виконувати функцію теми, напр.: *Завдання хірурга* — допомогти організмові пристосуватися (Ю. Смол.). *Єдиний порятунок* — добре полити кожне деревце (О. Донч.). *По-моєму, блюзнірство* — рівняти дім римлянина до храму! (Л. Укр.). Якщо препозитивний присудок підкреслюється інтонаційно і здебільшого має при собі частки *це, то*, створюється експресивний варіант інфінітивно-субстантивних речень, напр.: *О, це велика честь* — // *стояти над своїм життям!* (Ю. Янов.). *Яке це щастя* — // *жити на землі...* (І. Нех.). *Хіба ж то не*

щастя — // дожити до цього дня, дожити їм, давно вже викресленим із списку живих! (П. Загр.).

При присудкових іменниках часто бувають прикметникові поширювачі. Це дає змогу створювати актуалізовані варіанти, якщо прикметникові форми ставляться в постпозиції і в них міститься основний сенс висловлення, тобто вони стають ремою, напр: *Пізнати себе // — то школа не легка* (П. В.). *Йти за Гнатом в далекий Сибір // — річ неможлива* (М. Коц.). *Бути горновим // — справа почесна і відповідальна* (І. Ц.).

Другий тип некоординованих речень — прислівниковий. Вони творяться за зразком *Надворі весна вповні* (П. Мирн.). Підметом може бути іменник чи займенник будь-якого значення, присудком — прислівники, здебільшого обставинні. Тому ці речення близькі до субстантивних некоординованих з прийменниковими зворотами (в «Русской грамматике» вони розглядаються разом) [159, 300]. Як і субстантивні речення, вони мають повну парадигму. Синтаксичний індикатив: тепер. час — *Надворі весна вповні* (П. Мирн.); минул. час — *Надворі весна була вповні*; майб. час — *Надворі весна буде вповні*. Синтаксичні ірреальні способи: умовн. спосіб (прост.) — *Надворі весна була б вповні*; бажальн. спосіб — *Була б надворі весна вповні!* спонук. спосіб — *Нехай весна буде надворі вповні!* Літературні джерела зафіксували в основному форми теперішнього часу: *І зима йому ніпочім* (В. Речм.). *Ворота до Бондарихи у двір одчинені, двері в хату — теж навстіж* (С. Вас.). *Я тепер уже замужем* (П. Мирн.) — і минулого часу: *Дивізія була наготові, як стиснута пружина* (І. Ц.). *Давно вже минулися ті часи, коли заробітчани були тут нарозхват* (О. Гонч.). *Лютий мороз був тепер ніпочому* (Я. Кач.). Можливі й інші форми: *Нехай все буде по-твоєму* (І. Котл.). *І на зріст мов Карпо став більше і в плечах ширше, кременіше, міцніше* (П. Мирн.).

Як видно з наведених прикладів, зрідка вживаються прислівники у ступеньованій формі та відприкметникові прислівники з *по-*. З інших незмінних форм у функції присудка може виступати діеприслівник. Це залишки від того часу, коли діеприслівники були нечленими формами активних діеприкметників жіночого роду і тому могли входити до складу присудка. В наш час такі діеприслівники трапляються у фольклорних записах, різних говорах чи у стилізаціях під розмовну мову, напр.: *Ти тут сидиш, а там ворота упавши* (Н. тв.). *Я ще сьогодні не обідавши* (Н. тв.).

Там лежатиму ні ївши, ні пивши, поки сама не вмру (Г. К. -Осн.). Мати як увійшовши впала на колінця, так увесь час і зосталася молячися (М. Вовч.). Як бачимо, в значенні іменної частини виступають переважно дієприслівники з колишніх дієприкметників минулого часу на **-ши, -вши**. Вони можуть бути при абстрактній зв'язці нульової форми чи минулого часу і при деяких речових зв'язках. Такі присудки означають не додаткову супровідну дію, як характерну для дієприслівників, а стан.

Поширення субстантивно-прислівникових речень нічим істотним не відрізняється від попереднього типу. Можливі прислівні і неприслівні форми, напр.: **Лютий мороз був тепер ніпочому** (Я. Кач.). **Двері в хату — теж навстіж** (С. Вас.). **І на зріст мов Карпо став більше і в плечах ширше, кремезніше, міцніше** (П. Мирн.). **Полон — це гірше, ніж смерть** (О. Гонч.). Суб'єктні й об'єктні актанти виражаються давальним відмінком чи родовим з прийменником *в*, напр.: **І зима йому ніпочім** (В. Речм.). **Воно в нас було скрізь, де не повернись** (О. Довж.). Обставинні детермінанти в цих реченнях не мають великого поширення. Вони здебільшого виражають просторове та часове значення, напр.: **Надворі весна вповні** (П. Мирн.). **От вже й сонечко низенько** (М. Вовч.).

Прислівники, як і іменники, можуть передавати постійну чи непостійну ознаку суб'єкта. Пор.: **Ниви їх були поруч** (М. Коц.) — **Гуркіт уже зовсім близько** (О. Донч.). Субстантивно-прислівникові речення співвідносні з дієслівними чи прикметниковими (дієприкметниковими). Пор.: **Батько вже дома був, саме обротьку лагодив біля світла** (А. Гол.) — **Батько вже повернувся. Бійці були наготові** (О. Гонч.) — **Бійці були готові. Одна замужем, у Котопі живе** (І. Мур.) — **Одна одружена**.

З наведених прикладів видно, що найпоширеніший комунікативний варіант субстантивно-прислівникових речень з постпозитивним присудком — ремою. Трапляється підкреслення розчленованості теми і реми, напр.: **Життя — // попередю, і воно буде прекрасне** (Ю. Смол.). **Полон — // це гірше, ніж смерть** (О. Гонч.). Іноді створюються експресивні варіанти — з винесеною наперед і підкресленою ремою, напр.: **А поруч // Каховка, будівництво каналу...** (О. Довж.). **Близько // день! В новій славі сонце просіяє, згине ніч!** (Л. Укр.). **Близько // хата, де дівчина ворота одчинить** (Т. Шевч.). **Далеко дуже // той дім, аж за містом** (Л. Укр.). Такі конструкції важко відрізнити від одноядерних [159, 305].

Своєрідні речення, в яких присудок виражається прислівниками оціночного значення типу *добре, цікаво, погано, непогано, невидібно, нічого, півбіди, страшно, непросто* тощо. В таких реченнях виражається суб'єкт (переважно віддієслівного типу) й оцінка його стану. Типовий зразок субстантивно-прислівникових речень — *Ваша спроба ранньої сівби — це цікаво* (Газ.). Вони відрізняються від попередніх речень не тільки оціночним значенням, а й тим, що мають неповну чотиричленну парадигму. Синтаксичний індикатив: тепер. час — *Ваша спроба ранньої сівби — це цікаво* (Газ.); мин. час — *Ваша спроба ранньої сівби — це було цікаво*; майб. час — *Ваша спроба ранньої сівби — це буде цікаво*. Синтаксичні ірреальні способи: умовн. спосіб (прост.) — *Ваша спроба ранньої сівби — це було б цікаво*.

Для таких речень характерне послідовне вживання частки *це*, особливо у похідних формах парадигми. В теперішньому часі можливі конструкції і без частки *це*, напр.: *Ім спека півбіди!* (Б. Грінч.). *Наше розставання — надовго, назавжди* (Газ.).

Субстантивно-прислівникові речення цього типу поширюються прислівними і неприслівними словоформами. Суб'єктні чи суб'єктно-просторові члени виражаються давальним відмінком, родовим з прийменником *для*, місцевим з прийменником *в*, напр.: *Ім спека півбіди!* (Б. Грінч.). *У вашій бригаді молодь — це добре* (Газ.). *Для вас такі наслідки — це непогано* (Газ.). Детермінанти трапляються рідко, напр.: *Нічого в цьому році озимина, а ярі стоять зеленою рікою* (М. Стельм.).

Семантична будова цих речень така, що вони можуть співвідноситися переважно з прикметниковими чи інфінітивно-прислівниковими реченнями. Пор.: *Платня нічого, краще, ніж в наших сторонах* (М. Коц.) — *Платня добра. Часті аварії — це погано* (Газ.) — *Мати часті аварії погано*.

Найпоширеніша комунікативна форма з постпозитивним присудком. Однак присудок може бути і на початку речення. Це здебільшого експресивні варіанти, напр.: *Нічого в цьому році озимина, а ярі стоять зеленою рікою* (М. Стельм.). *Найголовніше — спільність у всьому: в думках, у почуттях, у прагненнях* (В. Козач.). *І найважливіше — справжня велика вірність* (В. Козач.). Якщо є частка *це*, то вона виноситься наперед, напр.: *Це серйозно — операція?* (Газ.). При цьому частка набуває ознак повнозначного слова — займенника [159, 309]. У зв'язку

з цим варто звернути увагу на конструкції, в яких займенник *це* виступає підметом. Такий підмет має досить узагальнене значення, напр.: **Це було жахливо, це могло порушити всі його плани** (О. Гонч.). **Це дуже корисно, коли передивляєшся свою річ удруге** (М. Коц.). **Це було так захоплює** (Ю. Сміл.). Підметом можуть бути й інші займенники, напр.: **Пане Мічурін, те, що ви сказали — прекрасно!** (О. Довж.). **Я певен, що все буде добре** (О. Гонч.). **Не знала вона, що то гарно, що погано, що треба робити, що ні, що соромно, що не соромно** (П. Мирн.).

Ще один варіант прислівникових речень створюється тоді, коли підмет виражається інфінітивом. Типовий зразок — **Згадати любо, побачити мило, тільки що жити там трудно** (М. Вовч.). Підметом може бути інфінітив будь-якого значення, присудком — кваліфікуючі чи якісні прислівники, прийменникові звороти, предикативи іменного типу, фразеологізми. Такі різноманітні засоби вираження предиката дають змогу створювати з інфінітивно-прислівникових речень усі форми парадигми. Синтаксичний індикатив: тепер. час — **Згадати любо** (М. Вовч.); мин. час — **Згадати було любо**; майб. час — **Згадати буде любо**. Синтаксичні ірреальні способи: умовн. спосіб (прост.) — **Згадати було б любо**; бажальн. спосіб — **Було б згадати любо!**; спон. спосіб — **Нехай згадати буде любо!** В літературних джерелах найпоширеніші форми теперішнього і минулого часу, напр.: **А от розуміти землю тяжче** (М. Стельм.). **Вертатися назад безглуздо** (Н. Риб.). **Озеро дуже малярійне і ближче під'їжджати небезпечно** (Ю. Смол.). **Скористуватися човном уночі було також небезпечно** (О. Донч.). **Далі експлуатувати мідний скарб було їм невигідно** (О. Донч.). **Іти в темряві було дуже ризиковано** (Д. Ткач). Інші форми трапляються рідше: **Знати все про цю бригаду буде цікаво** (Газ.). **Лишатися в степу перечікувати буран, не знаючи, коли він пересядеться, було б ризиковано** (І. Ле). **Нехай працювати буде краще!** (Газ.).

Крім *бути*, парадигматичні форми можуть створюватися деякими напівповнозначними зв'язками, напр.: **З кожним роком літати братові ставало важче** (Газ.). **Далі продовжувати цю розмову здалося ризиковано** (Газ.).

Інфінітивно-прислівникові речення можуть поширюватися прислівними і неприслівними словоформами. Часто при інфінітиві виступає об'єктний поширювач, напр.: **Відчувати фарби життя — головне** (Ю. Янов.). **Вона не**

забуде сказати сусідові, що так бити тварину гріх (А. Шиян). **Занідозрити Тетяну Федорівну в ... замахові на нього так само нісенітно** (Ю. Шовк.). Суб'єктний член (актант) виражається здебільшого давальним відмінком, напр.: **Отак і їй, одній-єдиній, ще молодій моїй княгині, красу і серце засушить і марне згинуть в самотині — аж страшно!** (Т. Шевч.). **Купляти залізо нам не з руки** (Н. Риб.). **Мені ж прохати і не з руки, і важко** (П. Дор.). Можливі обставинні детермінанти — здебільшого місця і часу, напр.: **Переховуватися далі на сьому боці було небезпечно** (М. Коц.). **Скористатися уночі човном було також небезпечно** (О. Донч.).

Специфічна семантика інфінітивно-прислівникових речень. У них йдеться про абстраговані дії чи стани і якісне пояснення їх. Тому можливі формально-семантичні співвідношення інфінітивних та прислівникових форм. Інфінітиви можуть перетворюватися на іменники, а прислівники — на прикметники. Звідси співвідношення з прикметниковими реченнями: **Переховуватись далі на сьому боці було небезпечно** (М. Коц.) — **Переховування далі на сьому боці небезпечне. Згадати любо, побачити мило, тільки що жити там трудно** (М. Вовч.) — **Згадка любя, побачення миле, тільки що життя там трудне. Далі експлуатувати мідний скарб було їм не вигідно** (О. Донч.) — **Далі експлуатація мідного скарбу була їм не вигідна**. Деякі прислівники можуть замінятися іменниками. Звідси співвідношення з інфінітивно-субстантивними реченнями: **Вертатися назад безглуздо** (Н. Риб.) — **Вертатися назад — безглуздя. Іти в темряві було дуже ризиковано** (Д. Ткач) — **Іти в темряві був великий ризик**.

Основний комунікативний варіант інфінітивно-прислівникових речень — з постпозитивними прислівниками — ремами (приклади подані вище). Однак прислівники часто бувають і в препозиції. Учених давно цікавило питання, як визначати такі речення. У «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського рекомендується зважати на порядок слів і паузи. Якщо прислівник стоїть перед інфінітивом і не відокремлений паузою, він входить до складу одноядерного речення [100, 61]. Проте загалом такі речення «стоять на межі між особовістю і безособовістю» [100, 60]. В наш час це питання розв'язується дещо чіткіше. Береться до уваги не тільки місце прислівників, інтонація, наголос, а й склад прислівників і комунікативне спрямування речення. Якщо прислівник виступає ремою, то й перед інфінітивом він

кваліфікується як присудок. У зв'язку з цим чимало прикладів з препозитивним прислівником визначаються як експресивні варіанти двоядерних інфінітивно-прислівникових речень, напр.: **Головне для мене — // писати** (О. Донч.). **Скрутно було їм, слабим, старим, // платити за мене у школу ту** (А. Тесл.). **Було безглуздо // битися одному беззбройному проти двох з револьверами** (М. Трубл.).

Прислівники можуть бути препозитивні і в залежних реченнях, напр.: **Такі сумні всі, що сумно ї глянуть!** (М. Вовч.). **Не буду вас згадувати, боляче роз'ярити ї так наболіле серце** (М. Коц.). **Вважав, що непристойно дертися в сад через паркани** (О. Гонч.). В деяких випадках інфінітивно-прислівникові моделі нерозчленовані, особливо якщо при інфінітиві є об'єктний поширювач, напр.: **Мені приємно подарувати вам цю різьблену шафу моєї роботи** (О. Довж.). **Орині відрадно Павла слухати** (К. Горд.).

Прислівники *легко, важко, тяжко, трудно* та інші можуть набувати модального відтінку значення, тому сполучення з ними наближаються до одноядерних речень з предикативами [159, 319]. Пор.: **Розлита вода позамерзала, легко було впасти** (І. Сенч.) — **Можна було впасти. Тяжко, важко в світі жити сироті без роду** (Т. Шевч.) — **Не можна в світі жити сироті без роду. Зайця тепер трудно зустріти: озимина підросла** (Г. Тют.) — **Зайця тепер не можна зустріти...** Однак певна різниця у відтінках значення зберігається, чим і виправдовується вживання обох конструкцій. Цю різницю у відтінках значення автори «Русской грамматики» визначають як меншу категоричність зворотів з прислівниками типу *легко, важко, трудно* [159, 319].

Препозитивні прислівники можуть підкреслюватися формами *так, як, це*, напр.: **Про що з ним не заведи розмову — так легко, так любо з ним говорити** (П. Мирн.). **І тобі так шкідливо хвилюватися!** (Ю. Смол.). **Так утішно дивитися** (М. Коц.). **Нема чого говорити, як це нерозсудливо — плисти до пароплава, щоб тільки погойдатися на хвилях** (О. Донч.). У залежних реченнях препозитивний прислівник іноді виступає як тема, напр.: **Потрапити, скажу вам, не зовсім легко туди: найтяжче — // перейти біля Кутно російський кордон** (М. Стельм.).

Інші комунікативні варіанти творяться прислівними і неприслівними поширювачами. Наприклад, може висуватися наперед об'єктний поширювач і ставати ремою:

Коли серця одним горять гарячим почуттям, то **спільну мову** // відшукать неважко тим серцям (О. Гонч.). Ремою може бути висунутий наперед суб'єктний член: **Йому** // втішно знати, що її шанують робітники (О. Гонч.). **Йому** // з руки було б водитись, ділитись думками і враженнями з людьми начитаними (А. Ішук).

У вихідних комунікативних варіантах детермінанти найчастіше розташовуються після інфінітивів, напр.: **Переховуватись далі на сьому боці** було небезпечно (М. Коц.). **Зустрітись в дорозі з загадковою людиною** — як захватно! (О. Полт.). **Лишатись в степу** перецікувати буран, не знаючи, коли він пересядеться, було б ризковано (І. Ле). У нерозчленованих варіантах детермінанти виносяться наперед, щоб не відокремлювати інфінітив від прислівника, напр.: **У цих міжгір'ях, особливо вночі, дуже легко було заблудитись** (О. Гонч.). При розташуванні детермінантів у кінці речення вони стають ремою, напр.: **Чудно було Петрові да й Череваневі дивитись на тії музики та гопакки** // у такий смутний час (П. Кул.).

Третій тип некоординованих речень — інфінітивний — з інфінітивом у функції присудка. Типовий зразок — **Наше завдання — підвищувати мовну культуру** (Газ.). Підметом виступають іменники з абстрактним значенням, зрідка — субстантивовані прикметники (*головне, основне* тощо). Значення інфінітивних присудків довільне. Субстантивно-інфінітивні речення видозмінюються за чотиричленною парадигмою. Синтаксичний індикатив: тепер. час — **Наше завдання — підвищувати мовну культуру**; мин. час — **Наше завдання було — підвищувати мовну культуру**; майб. час — **Наше завдання буде — підвищувати мовну культуру**. Синтаксичні ірреальні способи: умовн. спосіб (прост.) — **Наше завдання було б — підвищувати мовну культуру**. В літературних джерелах здебільшого фіксуються форми теперішнього часу: **Обов'язок кожного моряка — допомогти іншому морякові, який терпить у морі лихо** (В. Куч.). **Завдання хірурга — допомогти організмові пристосуватися** (Ю. Смол.). Проте можливі й інші форми, напр.: **Справжня насолода була — спостерігати за пустощами таких ведмежат** (Газ.). **Ваше завдання буде — розбомбити ворожий аеродром** (Газ.). **Ці наміри були б — швидше закінчити будівництво** (Газ.).

Коли треба підкреслити, що присудки розтлумачують зміст підмета, при інфінітивах вживаються службові слова *це, це значить*, напр.: **Щастя — це в праці творити все для таких, як і ти...** (В. Сос.). **Героїзм — це значить успішно долати всі перешкоди** (Газ.).

При розгляді засобів поширення моделей впадає у вічі використання сильних об'єктних поширювачів при інфінітивах, напр.: *Мета зборів — обрати правління, голову колгоспу і обговорити завдання* (О. В.). *Єдиний порятунок — добре полити кожне деревце* (О. Донч.). Суб'єктний член (актант) звичайно виражається прийменниковими сполученнями — *у* + родовий, *для* + родовий, напр.: *У них єдина турбота — знайти здобич, нагодувати пташенят* (О. Донч.). *Головне для мене — писати* (О. Донч.). Родовий безприйменниковий відмінок часто буває прислівним поширювачем, напр.: *Обов'язок кожного моряка — допомогати іншому морякові, який терпить у морі лихо* (В. Куч.). *Справжнє щастя будівельника — бачити кінцевий наслідок своєї праці* (Газ.). *Мета зборів — обрати правління, голову колгоспу і обговорити завдання* (О. В.). Детермінанти можливі, але вони не мають великого поширення, напр.: *Наш обов'язок — з дитинства прищеплювати любов до природи, до рослин, до тварин* (О. В.). *Невідкладне завдання у найближчі роки — організувати обслуговування населення усіх сіл України* (Газ.).

Характерна семантика субстантивно-інфінітивних речень. У них ідеться про предметно поданий стан і його предикативну ознаку — узагальнену дію чи стан. Тому субстантивно-інфінітивні речення співвідносні з конструкціями типу *полягає в тому, щоб; є в тому, щоб; в тому, щоб; в чому*. Пор.: *Його обов'язок — піднімати, облагороджувати всіх тих, хто з ним спілкується* (Ю. Збан.) — *Його обов'язок полягає в тому, щоб піднімати, облагороджувати всіх тих...* — *Його обов'язок в в тому, щоб піднімати, облагороджувати всіх тих...* — *Його обов'язок в тому, щоб піднімати, облагороджувати всіх тих...* — *Його обов'язок у підніманні, облагородженні всіх тих...*

Основний комунікативний варіант субстантивно-інфінітивних речень — з постпозитивним присудком — ремою. Проте інфінітив може виноситися і наперед — в експресивних варіантах чи залежних реченнях, напр.: *Постійно поліпшувати якість продукції — // завдання всенародне* (Газ.). *Поезія жити не може на смітнику, а без неї жити — // злочин* (М. Коц.). Такі речення не слід змішувати з інфінітивно-субстантивними моделями типу *Боротися — щастя* (Газ.). Вони відрізняються від них і граматично, і семантично — меншою кількістю парадигматичних форм і службових слів, відсутністю оціночного значення в іменниках, іншими міжсхемними відношеннями.

Субстантивно-інфінітивні речення створюються на основі абстрактних іменників. Іноді з цією метою можуть використовуватися і конкретні назви. В такому разі речення набуває відтінку призначення, напр.: *Ставок під кригою в неволі і ополонка — воду брать* (Т. Шевч.). Такі конструкції найбільш типові для розмовної мови. Вони можуть бути і з сполучниками *що, щоб*: *Вода — що дітей купати* (Н. тв.). *Вітер — щоб легше дихати* (Н. тв.).

Якщо в субстантивно-інфінітивних реченнях іменниковий підмет замінюється інфінітивним, створюються конструкції типу *Лиш боротись — значить жить* (І. Фр.). Для них характерні зв'язки *значить, це, це значить, означає, це означає, це називається, це все одно, це як тощо*, напр.: *Збагнуть її — це сонце погасить* (М. Рильськ.). *Любить свій край — це значить все любити, у чім його святе ім'я живе* (В. Сос.). *Досягти таких успіхів — це називається стати чемпіоном* (Газ.). *Не прийти до неї — це все одно що зрадити* (Газ.). *Кинути палити — це як щось загубити* (Газ.). Беззв'язкові конструкції трапляються рідше і сприймаються як неповні варіанти. Пор.: *Життя, кажуть, зжити — не поле перейти* (П. Мирн.). *На війні засміятися — бій виграти наполовину* (Ю. Янов.).

З наведених прикладів видно, що двоінфінітивні речення, як правило, вживаються у формі теперішнього часу, яка створюється зв'язкою *значить, означає, називається* чи відсутністю дієслівної зв'язки. Можливі й інші форми парадигми — минулий і майбутній час, умовний спосіб і для окремих типів речень — бажальний спосіб, напр.: *Докосити ділянку — це значило закінчити робочий день* (Газ.). *Захопити ліс — це значитиме підготувати базу для з'єднання* (Газ.). *Якби сказати — це значило зробити!* (Газ.). *Піднятися вище — це значило б перевитратити пальне* (Газ.).

Оскільки такі речення базуються на інфінітивах, для них характерні поширювачі, які звичайно бувають при інфінітивах. Це здебільшого сильний об'єктний поширювач у знахідному відмінку: *Дати присягу — значить на тортури і на смерть піти з нею* (Д. Бедз.); при запереченні — у родовому відмінку: *З народом бо жити, нове починать — це значить ніколи помилки не знать* (Д. Ткач).

При інфінітиві *бути* можлива залежна іменникова чи прикметникова форма в орудному відмінку, аналогічно до іменного складеного присудка, напр.: *Бути чабаном — це не прогулюватись с гирлигою по степу та їсти кашу*

чабанську (О. Гонч.). *А бачити здійснення своїх думок, мрій — значить бути щасливим* (В. Коз.).

Об'єктні члени здебільшого виражаються давальним відмінком чи родовим з прийменником *для*, напр.: *Жити — Вітчизні служити* (Н. тв.). *Любить свій край — це для народу жити, боротися за юне, за нове* (В. Сос.).

Вживання обставинних детермінантів можливе, хоча вони й не мають значного поширення. Це переважно форми з просторовим або часовим значенням, напр.: *Бути чабаном — це не прогулюватись з гирлигою по степу та їсти кашу чабанську* (О. Гонч.). *На війні засміятися — бій виграти наполовину* (Ю. Янов.). *А сьогодні жити — це триматися за шмат рідної землі, за триста метрів, на яких стоїть його батарея* (Л. Перв.).

Наявність двох інфінітивів визначає семантичні особливості таких речень. У них мова йде про дві узагальнені дії (чи стани), одна з яких виступає як предикативна ознака. Здебільшого такі речення означають збіг, ідентичність узагальнених дій чи станів, тому вони співвідносні з двоядерними субстантивними реченнями. Пор.: *Лиш боротись — значить жити* (І. Фр.) — *Лише боротьба є життям*.

Якщо двоінфінітивні речення мають відтінок подібності, порівняння, вони співвідносні з двоядерними реченнями, в яких присудки виражені словами *рівнозначний, подібний* чи з сполучниками *як, мов, ніби*. Пор.: *Залишитись у цей скрутний час без людини, яка, сказати правду, утримує весь дім, це рівнозначно тому, що загинути взагалі* (І. В.) — *Життя у цей скрутний час без людини, яка, сказати правду, утримує весь дім, рівнозначне загибелі. Кинути палити — це як щось загубити* (Розм.) — *Припинення куріння — це ніби втрата чогось*.

Якщо у двоінфінітивних реченнях устанавлюється сутність чогось, тоді вони співвідносні з реченнями, до яких додається слово *сутність* і родовий відмінок з прийменником *у*. Пор.: *Жити — Вітчизні служити* (Н. тв.) — *Сутність життя у служінні Вітчизні. Жити — значить працювати* (Н. тв.) — *Сутність життя у праці*.

Якщо двоінфінітивні речення мають умовно-наслідковий відтінок значення, вони співвідносні з складними сполучниковими чи *безсполучниковими* реченнями відповідного змісту чи з реченнями, до складу яких входять напівпредикативні дієприслівникові звороти. Пор.: *Дати присягу — значить на тортури і на смерть піти з нею* (Д. Безд.) — *Якщо даєш присягу, то на тортури і на*

смерть іди з нею. А бачити здійснення своїх думок, мрій — значить бути щасливим (В. Козач.) — *Якщо бачиш здійснення своїх думок, мрій, ти щасливий — Побачивши здійснення своїх думок, мрій, ти щасливий.*

Найпоширеніший комунікативний варіант двоінфінітивних речень — з постпозитивним присудком — ремою (див. попередні приклади). Експресивні варіанти трапляються рідко, напр.: *Це все одно, що закінчити збирання — // докосити цю ділянку* (Газ.). *Це значить не виконати план — // систематично зупиняти конвейер* (Газ.).

Особливість двоінфінітивних речень така, що залежні від інфінітивів форми можуть висуватися наперед — при першому чи другому інфінітиві, напр.: *Життя, кажуть, зжити — не поле перейти* (П. Мирн.). *Без діла жити — лиш небо коптити* (Н. тв.). *На війні засміятися — бій виграти наполовину* (Ю. Янов.).

ПРОСТІ ОДНОЯДЕРНІ РЕЧЕННЯ

§ 27. Загальна характеристика

Вивчення синтаксису не тільки з формально-граматичного, а й семантичного погляду значно уточнило наше розуміння одноядерних речень. З'ясувалося, що під цією назвою об'єднані неоднотипні одиниці. Частина таких речень тільки з формально-граматичного погляду односкладна, а з семантичного — двокомпонентна, бо в них є суб'єкт і предикат, напр.: *Не минуло тижня. Батькові не спиться. Занесло снігом. Мені холодно. Хліб скошено. Книжок немає. Книжок багато* тощо. Тому вони можуть бути визнані одноядерно-двокомпонентними. І лише незначна частина одноядерних речень справді односкладна, бо вони водночас і одноядерні, і однокомпонентні, напр.: *Світає. Безлюдно. Вечір. Квітів!* У зв'язку з цим необхідно змінити саме розуміння односкладних (одноядерних) речень. Не досить сказати, що це речення з одним самодостатнім головним членом [181, 232], бо одноядерно-двокомпонентні речення мають два головних члени. Визначення треба зробити більш загальним. При цьому необхідно врахувати, що одноядерні речення — це речення іншого рівня, ніж двоядерні. Якщо двоядерні речення можуть бути елементарні (непохідні) і похідні, то одноядерні виникають лише на рівні похідних моделей внаслідок різноманітних перетворень — переродження дієслова,

прикметника, дієприкметника, використання заперечення тощо. Крім того, вони є наслідком утворення різноманітних варіантів моделей на рівні реальних речень. Узявши все це до уваги, одноядерні речення можна визначити так: одноядерними називаються такі похідні моделі речень та їх варіанти, які з формально-граматичного погляду характеризуються наявністю самодостатнього головного члена, а з семантичного — наявністю суб'єкта і предиката, самого предиката чи нерозчленованого компонента. У цьому визначенні враховано, що: 1) одноядерні речення — це похідні моделі речень чи їхні варіанти (пор.: *Мені не спиться* — *Я не сплю*; *Вечір* — *Настав вечір*); 2) ці моделі мають головний член, який з формально-граматичного погляду не можна визнати ні підметом, ні присудком; 3) семантичні компоненти цих моделей — суб'єкт (*Мені не спиться*), предикат (*Мені не спиться*. *У мене біда*) або нерозчленований компонент (*Вечір*).

У зв'язку з тим що формально-граматичне визначення «головний член» не виявляє специфіки таких членів у різних типах речень, можна користуватися більш точним семантичним визначенням — суб'єкт, предикат, нерозчленований компонент. Напр., у реченнях *Світає*. *Смеркає* маємо предикат, у реченні *У мене почуттів!* — суб'єкт і предикат тощо.

Розгляд одноядерних речень не тільки з формально-граматичного, а й із семантичного погляду дає можливість розв'язати питання про те, як виражається предикативність (модальність, темпоральність і персональність) у таких конструкціях. Вона виражається формами суб'єкта, предиката чи нерозчленованого компонента.

Спочатку одноядерні речення поділялися за формою вираження головного члена на безособові, неозначено-особові і номінативні. Потім були виділені в окремий тип узагальнено-особові й інфінітивні речення. Зокрема, таку класифікацію знаходимо у працях О. М. Пешковського [135, 315—347]. В українських посібниках для вищої школи спочатку йшли за найзагальнішою класифікацією, запроваджуючи деяку свою термінологію. Так, О. Синявський виділяє безпідметові речення, речення з відносною безпідметовістю (неозначено-особові й узагальнено-особові) і безприсудкові речення (називні) [166, 202, 213, 233]. У «Підвищеному курсі української мови» за ред. Л. А. Булаховського йдеться про безпідметові (безособові) речення, еквіваленти речень — називні форми [139, 262, 266]. У «Курсі сучасної української літературної мови»

за ред. Л. А. Булаховського 1951 р. встановлюються такі назви односкладних речень: безособові (сюди належать і інфінітивні), відносно-безособові, узагальнено- й неозначено-особові, називні [181, 61, 68, 69].

На подальшу класифікацію одноядерних речень вплинули дослідження О. О. Шахматова. Він виявив цікаві різновиди одноядерних речень, на які раніше не звертали уваги. Зокрема, зафіксував означено-особові і генітивні речення [201, 50]. Під впливом О. О. Шахматова автори українських посібників 60—70-х років почали виділяти означено-особові речення. Слідом за О. М. Пешковським у них починають фігурувати як окремий тип і інфінітивні речення [99, 83, 98; 181, 234, 254]. Така класифікація одноядерних речень була непослідовною і суперечливою. Означено-, неозначено-, узагальнено-особові та безособові речення виділялися за засобами вираження особи, а інфінітивні та номінативні — за морфологічними ознаками. Щоб якось удосконалити цю класифікацію, дехто почав її здійснювати за граматико-семантичним принципом, поділяючи всі односкладні речення на дієслівні й іменні, а потім уже за значенням [105, 16; 32, 162]. Ще радикальнішим шляхом пішла Н. Ю. Шведова. Вона взагалі відмовилася від традиційних термінів — безособові речення, означено-особові, узагальнено-особові тощо, які справді не точні. Серед однокомпонентних схем вона розрізняє два класи — відмінювано-дієслівний і не відмінювано-дієслівний. До відмінювано-дієслівного класу належать тільки два типи речень — з безособовими дієсловами (*Світає*) і неозначено-особовими (*Стукають*). До не відмінювано-дієслівного класу належать три типи речень: іменний (*Ніч, Народу! Чаю! Йому раді*); інфінітивний (*Тут не пройти. Квітнути садам! Мовчати!*); прислівниковий (*Холодно. Натоптано*) [159, 97]. Речення типу *Забороняється шуміти. Не минуло року. Можна їхати. Видно сліди. Наготовлено запасів. Багато квітів. Нема часу. Ні звука. Нікого знайомих. Ніякої надії. Нікому працювати* розглядаються серед двоконпонентних схем і визначаються як не підметово-присудкові. Означено- й узагальнено-особові речення не вважаються самостійним типом, а кваліфікуються як неповні реалізації підметово-присудкових речень [159, 245, 248]. Отже, Н. Ю. Шведова поділила одноконпонентні схеми на основі чисто граматичного принципу, тобто більш точно, ніж її попередники. Проте, як слушно зауважує Г. О. Золотова, Н. Ю. Шведова не до кінця послідовна. Речення типу

Забороняється шуміти. Не минуло року. Видно сліди тощо вона вилучає із складу однокомпонентних, а численні інші з вираженим суб'єктом типу *Мені повезло. Мене не любили. Сину рік. У неї квітів! Мені писати. Мені весело. У мене заплачено* залишає серед однокомпонентних. Однак не можна цілком погодитися і з Г. О. Золотовою, яка всі односкладні речення вважає двокомпонентними і розглядає їх разом з підметово-присудковими конструкціями у складі дієслівних речень, ад'єктивних, субстантивних, прислівникових, квантитативних [71, 33].

Якщо дотримуватися теорії номінативної будови речення, тобто визнавати підметово-присудкові схеми, то не можна ставити в один ряд з ними одноядерних речень з обов'язковими двома словоформами. З другого боку, такі одноядерні речення тільки формально однокомпонентні. Ось чому, на нашу думку, одноядерні речення необхідно насамперед поділити на одноядерно-двокомпонентні й одноядерно-однокомпонентні. При цьому треба враховувати не тільки рівень похідних моделей, а й рівень реальних речень. На рівні похідних моделей розрізняються такі зразки одноядерно-двокомпонентних речень, як дієслівні і прислівникові, якщо відповідний предикат супроводиться чи може супроводитися формою носія ознаки в родовому, давальному, орудному, знахідному чи інших формах, напр.: *Батькові не спиться. Не минуло тижня. Занесло снігом. Мені холодно. Хліб скошено. Книжок нема* тощо. Одноядерно-однокомпонентні зразки на рівні похідних моделей можуть бути дієслівні і прислівникові — *Світає. Безлюдно.*

На рівні реальних речень виділяються різноманітні варіанти підметовно-присудкових моделей, що перетворилися на одноядерні речення. Серед них значна група двокомпонентних інфінітивних варіантів модального типу з дієсловами, предикативними прислівниками чи в самостійному вигляді — *Учневі хочеться писати. Хлопцеві можна малювати. Йому писати.* Друга група — однокомпонентні варіанти іменного типу — *Вечір. Біда. Квітів!*, що можуть бути і двокомпонентними — *У мене біда. У мене квітів!*

§ 28. Одноядерні дієслівні речення

Досягнення сучасної синтаксичної науки полягає в тому, що вона виявила наявність значних відмінностей між багатьма дієслівними безособовими реченнями, які

традиційна граматики об'єднувала в один клас. Так, Н. Ю. Шведова серед однокомпонентних відмінювано-дієслівних речень залишила лише конструкції типу *Світає. Трясе. Стукають*, а такі речення, як *Забороняється кричати. Не минуло року*, визначила як двокомпонентні не підметово-присудкового типу. Г. О. Золотова пішла ще далі, кваліфікуючи всі дієслівні безособові речення двокомпонентними на тій підставі, що в кожному з них може бути носій ознаки, тобто суб'єкт. Найбільше підстав вважати, що дієслівні безособові речення поділяються на три типи конструкцій: одноядерно-двокомпонентні (аналогі двоядерних), одноядерно-двокомпонентні й одноядерно-однокомпонентні. До одноядерно-двокомпонентних речень (аналогів двоядерних) ми зараховуємо речення, в яких немає підмета, але є обов'язкова словоформа в родовому відмінку, що регулярно супроводить дієслова із значенням відсутності, нездійсненності, достатності, недостатності переважно із запереченням. Маються на увазі речення типу *Не минуло року*. Як зазначає Н. Ю. Шведова, такі речення створюються дієсловами трьох типів: 1) із значенням відсутності, нездійснення з обов'язковим запереченням (*не минуло, не пройшло, не трапилось, не передбачається* тощо); 2) із значенням достатності-недостатності із запереченням чи без нього (*стане, вистачить, бракує, додалося, лишилося, убуде* та ін.); 3) із значенням наявності чи зникнення, що виступають завжди без заперечення (*випало, насипалось, виїхало* та ін.) [159, 274]. Це все безособові чи особові дієслова з безособовим значенням у формі 3 особи однини тепер. чи минул. часу середн. роду. Більшість речень з цими дієсловами можуть мати часову і способову парадигми. Синтаксичний індикатив: тепер. час — *Наступів не передбачається*; минул. час — *Наступів не передбачалося*; майб. час — *Наступів не буде передбачатися*. Синтаксичні ірреальні способи: умовн. спосіб (прост.) — *Наступів не передбачалося б*; бажальн. спосіб — *Наступів не передбачалося б!*; спон. спосіб — *Нехай наступів не передбачається!* Суб'єкт у таких реченнях виражається родовим відмінком, напр.: *Ще не пройшло й дня* (П. Кул.). *Через кілька днів не стало й цього добра* (М. Стельм.). *Водички з джерела лиш на потреби вжитку ледве вистачає* (І. Ле). *Сонця не видно, світу бракує* (П. Мирн.). *З'явився і в її житті якийсь інтерес, якась мета., додалося роботи* (П. Козл.). *В золотому труді віддамо ми Вітчизні всі сили, щоб і сліду руїн не лишилось на нашій землі* (В. Сос.). Такий родовий відмінок

виступає головним членом, але його не можна назвати підметом, як не можна вважати присудками дієслова при ньому. Звідси визначення Н. Ю. Шведової, що це не підметово-присудкові речення. Однак заперечення — не найкращий спосіб визначення. Тому нам здається, що більш точною назвою для цих речень є генітивно-дієслівні речення. Їх не можна ставити в один ряд з номінативно-дієслівними, бо вони утворилися внаслідок використання заперечення чи дієслова з відповідним значенням, тобто ці речення вторинного походження, похідні. Пор.: *Ще не пройшло й дня* (П. Кул.) — *День пройшов. Не стало й цього добра* (М. Стельм.) — *Це добро було...* Ось чому такі конструкції належать до одноядерно-двокомпонентних як найближчий аналог двоядерних речень.

З потреб висловлювання в таких реченнях може вживатися і другий суб'єкт — суб'єктивний член (актант). Як і в двоядерних реченнях, він виступає у формі давального відмінка чи деяких применникових сполучень — *в +* родовий, *для +* родовий, *з +* орудний, *з боку +* родовий тощо, напр.: *Нічого йому не бракувало* (І. Фр.). *У мене турбот ніяк не убуде* (Розм.). *Для бригадира тракторної бригади вистачало й цих турбот* (Газ.). *З орачами цього більше не повториться* (Газ.). *На нашій ділянці фронту з боку ворога нових наступів не передбачалося* (Газ.). Н. Ю. Шведова зазначає, що при цьому змінюється семантична будова речення — перший суб'єкт переходить у групу предиката — *У мене — турбот не убуде* [159, 128]. Таке пояснення малопереконливе, бо значення першого суб'єкта і його розташування не змінюються, тому навряд чи можна вважати, що він раптом перетворюється на прислівний поширювач. Більш переконливе пояснення Г. О. Золотової, що в такому разі маємо комплексний суб'єкт — *У мене турбот — не убуде*.

З наведених прикладів видно, що генітивно-дієслівні речення можуть поширюватися різними прислівними формами — *Не стало й цього добра. Водички з джерела ледве вистачає. Сліду руїн не лишилось* та деякими обставинними детермінантами, в основному просторовими і часовими — *На нашій ділянці фронту з боку ворога нових наступів не передбачається. Через кілька днів не стало й цього добра*.

Другий тип дієслівних речень — одноядерно-двокомпонентні, що хоча й мають суб'єктний член, але не такий обов'язковий, як у попередніх. На цій підставі Н. Ю. Шведова вважає їх однокомпонентними [159, 129]. Однак

вона має на увазі всі одноядерні дієслівні речення, що означають стан природи і переживання людини. Це приводить до того, що потім Н. Ю. Шведова змушена такі речення поділяти на безсуб'єктні і суб'єктні [159, 351—352]. Суб'єктні речення — це конструкції, що «повідомляють про таку дію (чи стан), яка має реального творця (носія)» [159, 352]. Виходить, що для таких речень суб'єкт більш обов'язковий, ніж для безсуб'єктних речень. Це і дає підставу виділити їх в одноядерно-двокомпонентний тип. Одноядерно-двокомпонентні речення створюються безособовими й особовими дієсловами у формі 3 особи однини тепер. часу чи минул. часу середн. роду із значенням стану живої істоти. Крім вихідних форм, вони можуть мати таку ж парадигму, як і попередні речення. Синтаксичний індикатив: тепер. час — *Мені щастить*; минул. час — *Мені щастило*; майб. час — *Мені буде щастити*. Синтаксичні ірреальні способи: умовн. спосіб (прост.) — *Мені щастило б*; бажальн. спосіб — *Мені щастило б!*; спонук. спосіб — *Нехай мені щастить!* На відміну від аналогів двоядерних речень деякі види цих конструкцій вільно виступають у неповному варіанті, тобто без суб'єкта — *Щастить. Пече. Пишеться* тощо. Подібне явище буває і з двоядерними реченнями, що не дає підстави вважати такі конструкції однокомпонентними.

Докладно описала одноядерні речення з дієсловами різного типу Н. М. Арват [9, 38—95]. Вона звертає увагу на дієслова із значенням безсуб'єктного процесуального стану, безсуб'єктної дії, дії зовнішніх чи внутрішніх явищ на живу істоту, перехідні дієслова дії, руху, стану, зворотні і незворотні дієслова стану, безособово-пасивні дієслова. Значна частина речень з цими дієсловами може мати суб'єктний член, тобто бути двокомпонентними.

При дієсловах безсуб'єктного процесуального стану типу *доходити, іти, повертати, статися, скоїтися, зробитися, закінчитися, початися, вийти* тощо суб'єктний член (актант) може виражатися давальним відмінком чи родовим з прийменником *в*, напр.: *Останню він, щоб не збрехати, взяв, як йому доходило дев'ятого десятка* (Ю. Смол.). *Уже на восьмий поверта твоїй старенькій дядині* (Т. Мас.). *На перший погляд йому, може, літ до двадцятка добиралося* (П. Мирн.). *Бо щось моїм ногам ніяк не йдеться* (Л. Укр.). *Так мені сталося* (М. Вовч.) *А з цього і почалося в Гришка* (А. Гол.). Наявність суб'єктного члена нейтралізує безсуб'єктне значення дієслів. У реченнях такого типу можливі різні прислівні і приреченнєві поши-

рювачі — на перший погляд, ніяк, з цього та ін. При дієсловах *вийти, трапитися, скоїтися* тощо можливий суб'єктний поширювач з чим: *У сусідньому колгоспі не вийшло з ранньою сівбою* (Газ.). *Так трапилося у нього з першою деталлю* (Газ.). Речення з дієсловами *дійшло, ішло* можуть бути співвідносні з двоядерними конструкціями, до яких входять підмети *діло, справа*, але тепер вони перетворилися на канцелярські штампи. Пор.: *Діло доходило до Ониси* (І. Н.-Лев.). *Як справи йдуть у нас?* (Л. Укр.).

Типовим є суб'єктний член для перехідних особових дієслів на позначення відчуття і мимовільних дій типу *нити, гудіти, свердлити, стукати, шуміти, тріщати, пекти, горіти, мутити, щеміти, тиснути, давити* тощо, що вживаються у прямому чи переносному значенні. Значення суб'єкта виражає *в* + родовий (іноді інші форми), який часто супроводиться назвами частини суб'єкта з прийменниками *в, на, під, до* або прислівниками. Якщо основної форми суб'єкта немає, то в її значенні виступають назви частини суб'єкта. Приклади: *У Вови нило всередині* (С. Вас.). *Отут мені давить і штрика* (О. В.). *У голові шумить йому, в вухах дзвенить, в очах поночі* (А. Тесл.). *В голові тільки гуде та на серці холоне* (П. Мирн.). *У скронях стукало й дзвеніло* (І. Мик.). *Так і підперло до горла* (Г. Тют.). *Під серцем як вогнем пекло, під груди підпирало* (П. Мирн.).

Для таких речень найтипівіші причинові поширювачі, поширювачі із значенням способу дії чи міри, порівняльні звороти і підрядні речення, напр.: *Від ран твоїх мене болить* (П. Тич.). *Ну ж, гукнем на все село, щоб від співів загуло у соцького в голові* (М. Кроп.). *В голові настирливо дзвеніло* (В. Коз.). *Під серцем як вогнем пекло* (П. Мирн.).

При дієсловах із значенням дії суб'єктний член виражається орудним відмінком. Якщо відбувається дія зовнішнього середовища, орудний відмінок означає предметний суб'єкт, а назва живої істоти має синкретичне значення об'єкта-суб'єкта, напр.: *Дальшим снарядом відкинуло Булгакова геть від кулемета і тяжко його оглушило* (І. Ле). *Колючим дощем обсипало її гаряче обличчя* (О. Гонч.). *Ще до війни йому придавило бутом обидві руки* (Д. Ткач). Пор. можливі паралелі: *Снаряд відкинув Булгакова геть від кулемета — Булгаков був відкинутий снарядом геть від кулемета* [про можливість нерозчленованих функцій знахідного відмінка див.: 159, 130; 8, 75]. З наведених прикладів видно, що в таких реченнях

здебільшого бувають просторові, часові і квалітативні поширювачі: *відкинуло геть від кулемета, ще до війни придало, тяжко оглушило*.

Якщо відбувається дія внутрішніх сил, орудний відмінок означає суб'єкт стану, почуття; знахідний відмінок — суб'єкт живої істоти, напр.: *Уста завжди усміхалися — ніби судорогою так звело їх навіки* (О. Стор.). *Аж руки звело судомою від бажання щосили... обняти цього навіженого бунтівника* (Ю. Шовк.). *Мене враз обдало жаром і холодом* (Ю. Збан.). *То мене то в огонь укине, то морозом обсипле* (П. Мирн.). *Марту аж приском осипало* (М. Стельм.). Суб'єкт стану чи почуття має причиновий відтінок значення. Це видно з того, що він іноді може бути замінений на причинову конструкцію з прийменником *від*. Пор.: *Ніби судорогою звело їх — Ніби від судороги звело їх*. Проте пор. неприродність такої заміни конструкцій з дієсловами *обдати, обсипати, обгорнути* тощо: *Мене обдало жаром, а не — від жару*. Водночас не будь-які речення з причиновою конструкцією *від* + родовий можна перетворити на вислів з орудним відмінком. Пор.: *Капітана аж пересмикнуло від якоїсь думки* (І. Ле), а не: *пересмикнуло думкою*. *Від ран твоїх мене болить* (П. Тич.), а не: *ранами болить*.

Орудний відмінок широко вживається при дієсловах на позначення запаху і віяння. Однак питання про те, яку він при цьому виконує функцію, дискусійне. Висловлювалися думки, що це орудний знаряддя (Є. М. Галкіна-Федорук), орудний суб'єкта (Н. Ю. Шведова), орудний змісту (Т. П. Ломтев, Н. М. Арват) тощо. Орудний відмінок при дієсловах запаху і віяння залежить від їхнього значення, тобто є прислівним. Тому більше підстав мають ті вчені, які вважають такий орудний словоформою, що «виражає зміст процесу поширення чи сприймання» [8, 56]. Без нього дієслова не мають закінченого змісту. Пор.: *пахнуло — пахнуло землею, пашило — пашило теплом*. Отже, орудний відмінок при дієсловах на позначення запаху і віяння є частиною предиката. У деяких реченнях з таким складеним предикатом, особливо якщо він стосується живих істот, може вживатися і суб'єктний член. У ролі суб'єктного члена здебільшого виступає прийменник *від* з родовим відмінком, напр.: *Огнем да полум'ям од неї пахнуло* (М. Вовч.). *Від коняки несло потом і ремінною збруєю* (Г. Тют.). *Від хлопця повіяло чимсь рідним і недосяжним* (В. Куч.). *Якою силою, якою завзятою нездоланною вірою б'є від цього юнака* (О. Гонч.). Так

холодом од нього і повіяло (Д. Морд.). Такі речення легко перетворюються у двоядерні з підметом від назви живої істоти, напр.: *Огнем да полум'ям од неї пахнуло — Вона пахне вогнем та полум'ям* (а не: *Вогонь і полум'я пахне від неї*). Це свідчить про те, що *від* + родовий справді виражає значення суб'єкта.

Суб'єктний член може утворюватися не тільки безпосередньо від назв живих істот, а й від їх обрису, одежі, навколишніх предметів тощо, напр.: *Від зіщуленої постаті візника віяло безнадійною покірністю* (О. Іван.). *Холодним вітром од надії уже повіяло* (Т. Шевч.). *Від картини пахнуло на неї духом весняної, вогкої, щойно розмерзлої землі* (В. Коз.).

Серед одноядерних двокомпонентних речень поширений зразок із суб'єктом, вираженим знахідним відмінком. У предикаті виступають перехідні дієслова із значенням дії, впливу, напр.: *Одразу їх підхопило, понесло* (О. Гонч.). *Вхопило мене раптом, ніби вихор, і закрутило, як пір'їну* (М. Кроп.). *Людей так мов з мене скинуло* (Г. Барв.). *Аж тоді прокинулася, як її промочило до тіла* (І. Н.-Лев.). *Під час нападу німецької авіації на госпіталь Шуру поранило* (О. Гонч.). Дієслова можуть означати і внутрішній стан, напр.: *Це, мабуть, дядьку, від солодких ягід млоїть вас* (П. Козл.). *В хаті нас нудило* (О. Досв.). *Мене морозить* (М. Коц.). *А її трусить так, що й сказати не можна!* (Г. К.-Осн.). *Їх судомило від неймовірного реву* (П. Загр.). Найтиповіші поширювачі для таких речень причинові: *від солодких ягід млоїть, судомило від реву*, але можуть бути й інші поширювачі — просторові, часові, способу, міри: *під час нападу поранило, вхопило раптом, промочило до тіла*.

Значення суб'єкта в таких реченнях ускладнюється об'єктним відтінком. Тому він має синкретичне значення суб'єкта-об'єкта [159, 433; 8, 68]. Про це свідчать такі співвідношення: *Командира убило — Убили командира — Командир убитий. Шуру поранило — Поранили Шуру — Шура поранена*. Об'єктне значення посилюється тоді, коли знахідний відмінок стає у постпозиції: *Вхопило мене. Млоїть вас*.

У знахідному відмінку можуть перебувати не тільки назви живих істот, а й предметів, тобто суб'єктно-об'єктний член може бути предметним, напр.: *Літак наш раптом м'яко підкинуло вгору, а потім зразу вниз опустило* (П. Тич.). *Човен рвонуло вбік* (Г. Тют.). *«Швидкий» кидало з боку на бік* (Д. Ткач). *Землю трохи підморозило*

(Ю. Янов.). *Дороги розвело так, що годі й думати* (В. Речм.).

Суб'єкт у давальному відмінку типовий для речень із зворотними і незворотними дієсловами стану. Предикат може виражати фізичний чи психічний стан суб'єкта — *легшає, полегшає, гіршає, погіршає, кортить, закортить, нездоровиться, нездужається, приспичило*, напр.: *Мені легшає в неволі, як я їх складаю* (Т. Шевч.). *Христі трохи полегшало* (П. Мирн.). *Пізнього вечора Фросині погіршало* (М. Стельм.). *Закортить і Павлові додому* (А. Гол.). *Мені теж нездоровиться* (Д. Морд.). *Перед виїздом Прісьці щось усе нездужалося* (П. Мирн.). *Чого це тобі так приспичило?* (П. Панч). При деяких дієсловах під впливом південно-західних говорів замість давального відмінка можливий знахідний, напр.: *А більше всіх кортіло Гната* (Г. Григ.).

Предикат може означати везіння чи невезіння — *везе, повезе, щастить, пощастить, таланить, поталанить, фортунить, пофортунить*, напр.: *Мені просто везе* (І. Ле). *І дізнався, що нам знову повезло* (С. Олійн.). *На літературному полі мені щастило* (М. Коц.). *Однак мені все ж шалено пощастило* (П. Козл.). *Що ж., хай їм таланить у житті!* (М. Рудь). *А може, Карпові таки поталанило за океаном* (С. Чорн.). *Не фортунить нам ні в любові, ні в облігаціях* (О. Гонч.). *Чи ж пофортунить йому десь там на чужині?* (І. Ц.). Пор. з дієсловом *ітися*: *Кому йдеться, то й на скінку прядеться* (Н. тв.).

Дуже поширені речення із зворотними дієсловами на позначення схильності / несхильності, напр.: *Неспокійно спалося Тиховичеві тої ночі* (М. Коц.). *Не можу похвалитися, щоб мені добре працювалося* (М. Коц.). *Людям не терпілось, людам не сиділось* (Г. Григ.). *Лукії сьогодні чогось не співається* (О. Гонч.).

Значення немимовільної дії виражають дієслова мислення, враження, пам'яті, які часто супроводяться об'єкними поширювачами чи відповідними предикативними одиницями, напр.: *Не розумію, чому подумалося про це саме зараз?* (В. Соб.). *Мені пригадується, що перед тим... хтось виступав* (І. Мик.). *І здалось, примарилось мені, наче ти печальною ходюю десь пройшла у білому вбранні* (В. Сос.).

Частина безособових дієслів на *-ся* має пасивне значення. Це деякі дієслова інтелектуального змісту — *говориться, мовиться, розповідається, розказується, повідомляється, пишеться, вважається, вказується, передбача-*

ється, підкреслюється, наголошується, підтримується, зазначається, відзначається, пропонується, а також дієслова різної фізичної дії — будується, зводиться, добувається, замітається, вариться тощо. Речення з такими дієсловами теж є підстава вважати двокомпонентними, бо в них можливий суб'єктний член. Здебільшого він імпліцитний, тобто хоча й можливий, але не називається, напр.: *За всесильним законом життя й моці народного духу говорилося й співалося про веселе й радісне* (О. Довж.). (пор.: *говорилося й співалося ними, присутніми...*). *З уривків розмов важко було як слід добрати візникові, про що мовилося* (І. Ле). (пор.: *про що мовилося пасажирями...*). *Не вважалося на те, чи Марта тому виною, чи я* (П. Мирн.). (пор.: *не вважалося господарями...*). Однак суб'єктний член може мати і словесне вираження. Він здебільшого передається конструкціями з прийменниками *в, на* і має суб'єктно-просторове чи суб'єктно-часове значення. Напр.: *Погода наступного тижня, повідомляється у зведенні метеобюро, буде ясна і сонячна* (Газ.). Рідше суб'єктний член оформляється орудним відмінком. Це, як правило, буває у діловому чи публіцистичному мовленні, напр.: *Сили миру могутніші, ніж сили війни, вказується автором статті* (Газ.). *Усі сили, пропонувалося доповідачем, необхідно кинути на боротьбу з бур'янами* (Газ.). Слід звернути увагу на те, що дієслова інтелектуального змісту часто супроводяться об'єктними поширювачами з прийменниками *про, на, до* — *говорилося й співалося про веселе й радісне, про що мовилося, не вважається на те, не до нього мовиться*. Як указує Л. А. Булаховський, у мові деяких українських письменників під впливом південно-західних говорів можливі безособово-пасивні речення із знахідним відмінком, напр.: *Рани обмивалося гарячою водою* (Ю. Смол.). *Корону пропонується в обмін на обіцянку ерцгерцога* (В. Еллан) [100, 67]. Їх також слід визнати двокомпонентними, бо можливі такі перетворення: *Рани обмивалися, Корона пропонується*. Вислови з підметом більш звичайні, ніж попередні. Вони свідчать про те, що знахідний відмінок у безособово-пасивних реченнях має суб'єктно-об'єктне значення (*Рани обмивалося — Рани обмивалися — Рани обмивали і т. д.*). Якщо знахідний відмінок стоїть у постпозиції, в ньому збільшується відтінок об'єктного значення. Пор.: *Тов. Данило поїхав до Дніпра, де готувалося нічну експедицію* (Ю. Янов.) (*.., де готували нічну експедицію*). *Училося отут гуртом урок на завтра* (П. Тич.). (*Учили урок...*).

Дискусійним є питання про речення із значенням безсуб'єктного стану чи дії у природі. За традицією, такі речення вважалися неповними з наявним присудком (Ф. І. Буслаєв). Дехто визнавав їх реченнями з нерозчленованими суб'єктом і предикатом (Т. Б. Алісова), з формальним предметним суб'єктом (Т. П. Ломтев), однокомпонентною конструкцією з безсуб'єктним предикатом (Н. Ю. Шведова). Останнім часом висловлене твердження про те, що такі речення двокомпонентні — з локальним чи темпоральним носієм ознаки і предикатом (Г. О. Золотова). Близька до цього думка, що хоча безособові речення про стан природи однокомпонентні, але обов'язкові локальні і темпоральні компоненти входять у мінімальний структурний тип (Н. М. Арват).

Оскільки ми дотримуємося концепції номінативної будови речення, такі конструкції насамперед слід визнати однойдерними — в них немає підмета. З семантичного погляду ці безособові речення однокомпонентні, бо мають тільки предикат і не мають суб'єкта. Проте водночас для таких речень характерні систематично вживані локативні чи темпоральні словоформи. Вважати ці словоформи детермінантами, як це маємо в «Русской грамматике» [159, 350], не можна, бо обставинні детермінанти факультативні. Називати їх конкретизаторами також необачно, бо це прирівнює їх до необов'язкових конкретизаторів [8, 41]. Тому ми будемо вважати, що однойдерно-однокомпонентні речення відмінювано-дієслівного типу, крім предиката, мають особливі словоформи — локальні чи темпоральні члени. Локальні чи темпоральні члени входять до складу моделі речення, але оскільки це не суб'єктні члени, вони не перетворюють її на двоядерну.

Безсуб'єктні речення про стан природи можуть бути кількох типів. Насамперед предикат може виражатися безособовими чи особовими дієсловами з безособовим значенням для передачі зміни дня і ночі чи погоди. Власне безособових дієслів небагато. Це кілька форм без афікса *-ся* — *світати, розсвітати, видніти, розвидніти, обвидніти, дніти, вечоріти, звечоріти, повечоріти, смеркати, сутеніти, поночіти, морозити, підморозжувати, приморозжувати, дощити, задощити, сніжити, всніжити, засніжити*; з афіксом *-ся* — *розвиднятися, смеркатися, випогоджуватися, вигодинюватися, розпогоджуватися, розгодинюватися, задощитися* тощо. З безособовим значенням може вживатися чимало особових дієслів без афікса *-ся* — *світліти, ясніти, зоріти, парити, потепліти, похолодати, постуде-*

ніти, підсихати, попідсихати, підтряхати, попідтряхати, мести, курити, лити, завивати, крапати, капотіти, ляпотіти, мрячити, мжити, імжити, танути, розставати, посірити, посиніти тощо.

У реченнях з такими дієсловами звичайно виступають локативні члени. Напр. речення з локативними членами і безособовими дієсловами: *Надворі світає* (Т. Шевч.). *Розвиднялось надворі* (А. Тесл.). *З-за лісу почало видніти* (П. Мирн.). *На сході починало дніти* (О. Гур.). *Надворі смеркало* (А. Тесл.). *Надворі морозило* (А. Гол.). **Надворі сутеніло.** *Василину брала журба* (І. Н.-Лев.); речення з локативними членами і особовими дієсловами в безособовому значенні: **Сіріє у вікнах, встаєм** (А. Тесл.). *За скелями починало ясніти* (С. Вас.). *Надворі стихло й потеплішало* (І. Н.-Лев.). *Замело, завихрило надворі* (М. Олійн.). *Надворі мрячило* (Ю. Збан.). **В очеретах реве, стогне, завиває, лози нагинає** (Т. Шевч.). *І, чути, гриміло десь далеко-далеко* (А. Гол.). *Тільки блискало у хмарах та ревли із гір потоки* (П. Тич.). *Потанув сніг, із стріх закрапало* (М. Вовч.). *Надворі хурделило* (В. Мин.). Як бачимо, локативні члени виражаються здебільшого прислівником *надворі* чи прийменниковими конструкціями — *з-за лісу, на сході, у вікнах, за скелями, із стріх*.

Поширені також безсуб'єктні речення з темпоральними членами. Наприклад, речення з темпоральними членами і безособовими дієсловами: *Вечоріло тоді вже* (А. Тесл.). *Та вже й смеркло* (А. Тесл.). *Опівночі підморозило* (А. Гол.). *По ньому Василь пізнає, що вже вигодиниться* (І. Ченд.). *Того літа можна було теж досить вільно ходити, бо давненько не дощило* (О. Ільч.). *В кінці жовтня задощило* (В. Коз.). *По обіді розпогодилось* (П. Панч). *Скоро вже й розвидніє* (Д. Морд.). *А тут ще третього дня подорожжі цієї занегодило* (А. Тесл.); речення з темпоральними членами й особовими дієсловами в безособовому значенні: *Трактористи подавали знак, що вже протряхло* (В. Куч.). *Завивало, бурхало і мело... майже цілу добу* (В. Коз.). *Ще вчора не куріло, а сьогодні завихрюється вслід* (О. Гонч.). *І вп'ять вияснилося* (Г. К.-Осн.). *Вийшли в дорогу рано, ще зоріло* (І. Ченд.). Темпоральні члени виражаються різними прислівниками: *тоді, вже, опівночі, давненько, вчора, сьогодні, вп'ять*, а також безприйменниковими та прийменниковими конструкціями — *третього дня, цілу добу, в кінці жовтня, по обіді* тощо.

Іноді безсуб'єктні речення виступають без супроводу локативних і темпоральних членів. Напр., речення з без-

особовими дієсловами: *І смеркає, і світає* (Т. Шевч.). *Вечоріє. Наче сизий килим, тіль лягла на море* (І. Фр.). *Я ліг коло куреня й не оглядівся, як смеркало й поночило* (І. Н.-Лев.). *Дув рвучкий вітер, підморожувало* (А. Хижн.). *Зате як задощить, то така твань* (П. Мирн.). *Сніжило. Насувалася буря* (О. Ільч.). *Розвиднилось. Умились ми, пішли* (А. Тесл.); речення з особовими дієсловами в безособовому значенні: *Сіріло. Розвіялись раптом в небі хмари* (Ю. Збан.). *Парить, так парить! Ми от з ним і вийшли на свіже повітря* (П. Мирн.). *Бачиш, як хурделить!* (В. Речм.). *Мете — світу божого не видно* (Д. Бедз.). *Ніч. Грмить і блискає* (І. Фр.). В усіх цих випадках легко підставляються локативні чи темпоральні члени. Пор.: *Надворі смеркає. За вікном вечоріє. Скрізь підморожувало. Цього літа задощило. Часто сніжило. Навколо сіріло. Щодня парить* тощо. Отже, речення без локативного чи темпорального члена необхідно розглядати як неповний варіант основної моделі з цими членами.

Безсуб'єктні речення про стан природи можуть поширюватися і факультативними словоформами із значенням способу дії, міри, порівняння тощо, напр.: *Зовсім поночило* (І. Ле). *Усе дощить* (І. Мур.). *Вітер майже затих, ледь-ледь сніжило* (Ю. Збан.). *Швидко сутеніло* (О. Іван.). *Зовсім повечоріло* (І. Ле). *Досить сказати, що ясніло все більше й більше* (Ю. Янов.). *На небо наскочили хмарки, одразу похолодало* (Г. Хотк.). *Похолодніло раптом* (І. В.). *Поволі визорювало* (М. Стельм.). *Лило як з відра безперервним потоком* (Ю. Збан.).

Локативні і темпоральні члени можуть виступати разом або комбінуватися з прислівними поширювачами, напр.: *Вже надворі стало світати* (І. Н.-Лев.). *В пізніє снідання на сході випогодилося* (О. Десн.). *Швидко видніє надворі* (Ю. Янов.). *Розвиднювалося дуже помалу і пізно* (І. Фр.). *Іще надворі й не сіріє* (С. Воскр.). *Синіло за вікном повесняному* (П. Тич.). *На сході ледве мріло* (Л. Перв.). *На заході трохи вияснилося* (М. Коц.).

Особові дієслова можуть уживатися не тільки в безособовому значенні, а й в особовому, тобто з підметом, напр.: *Надворі була хуртеча та метелиця мете* (Я. Щог.). *Надворі дзвони голосять, мряка мрячить* (А. Тесл.). *На синім небі густо зоріли зорі* (М. Коц.). *Надворі душно, як у пеклі, а на всьому небі блискає страшна блискавка і грмить грім* (І. Н.-Лев.). Це цілком природно. Однак цікаво, що іноді — при переносному вживанні — з підметами можуть уживатися і безособові дієслова, перетворюючись на осо-

бові. Пор.: *Ой без милого соловейка і світ не світає* (Б. Грінч.). *Світ вже біленький розсвітавсь* (М. Вовч.). *Йй зразу як світ свінув* (С. Вас.). *Здається, що сльози тільки тому не ллються, що мороз приморожує їх до кори* (Ю. Янов.). *День світає* (М. Черн.). *Зоря розсвітала* (М. Вовч.). *Сонце вже зійшло, а і околиця розвиднілася* (О. Мак.). *От вже смеркає ваш день, і світає мій ранок* (І. Н.-Лев.). *Хмарне небо розгодилося* (П. Мирн.). Таке вживання стає все частішим. Якщо взяти до уваги всі перелічені факти (звуження самостійного вживання безособових дієслів, частіше супроводження їх локативними і темпоральними членами, що якоюсь мірою компенсують відсутність суб'єктних членів, збільшення випадків безособових дієслів з підметами), то починає вимальовуватися певна тенденція наближення безсуб'єктних речень про стан природи до двоядерних речень. Уживання і в наш час тавтологічних висловів *світ світає, мороз приморожує* (а у фольклорних записах і інших — *вечір вечоріє, весна весніє* тощо — див.: Тимченко Є. Номінатив і датив в українській мові.— К., 1925.— С. 3) свідчить про те, що це залишки давнього періоду, коли ще тільки відбувався процес утворення безособових дієслів типу *світає* з тавтологічних висловів типу *світ світає* для усунення словесної надмірності [146, 330—380].

Речення з дієсловами *доходити, іти, повертати, притягнути* тощо, які стосуються навколишнього середовища, Н. Ю. Шведова, Н. М. Арват та інші вважають безсуб'єктними [159, 351; 8, 42]. Н. М. Арват зазначає, що предикат у них складений — *доходить до чого, іти до чого, на що* [8, 43]. Точніше було б сказати, що головний член у них складений, бо формально ці дієслова нерозривні з прийменниковими формами. Проте з семантичного погляду в таких реченнях виражається нерозчленований компонент — суб'єкт і предикат. Про це свідчать такі зіставлення: *До півночі доходило* (Г. К.-Осн.) — *Наближалася, надходила північ*. *Цієї зими доходило до тридцяти градусів морозу* (Газ.) — *Мороз наближався до тридцяти градусів*. *Йшлося до жнив: клепали коси, вистругували до грабель і грабок зубці* (А. Іщ.) — *Наближалися жнива*. *Йшлося на вечір, коли Наливайко з Юрком Мазуром розшукали посланців* (І. Ле) — *Наближався вечір*. *Вже пізно, вже на другу годину повернуло* (М. Коц.) — *Надходить друга година*. *Кінчається літо, на осінь повертає* (І. Ц.) — *Надходить осінь*. *Перед світанком потягнуло на відлигу* (І. Ле) — *Наблизилася відлига*. Воно хоч уже

й на весну потягло (Г. Тют.) — *Наближалася весна*. Отже, доводиться визнати, що такі речення особливі. Вони одноядерно-однокомпонентні, але компонент у них синкретичний — суб'єктно-предикативний.

З наведених прикладів видно, що в реченнях з дієсловами *доходити до чого, повертати на що* та іншими можливими локативні і темпоральні поширювачі, але факультативні, тобто детермінантного чи прислівного типу — *цієї зими, вже*. Вживаються речення і без поширювачів. У деяких реченнях можливий поширювач *у нас*, але він має не чисто суб'єктне, а суб'єктно-локативне значення. Пор.: *У нас доходило до тридцяти градусів морозу* (Газ.) — *У нас, на нашій території, доходило до тридцяти градусів морозу*. — *Ми були свідками тридцятиградусного морозу* (пор. думку Н. М. Арват, що це локативний детермінант) [8, 43].

Якщо речення складаються з особових дієслів на позначення звукових проявів стихійних сил чи невідомих осіб, тоді суб'єктні члени неможливі. Маються на увазі дієслова типу *бухати, бебехати, гупати, ахати, охати, ойкати, тарахкати, бахкати, стукати, калатати, грюкати, гриміти, гуркотіти, торохкотіти, вити, скиглити, заблискати, замиготіти, загуркотіти, загрюкати, зашуміти, загвалтувати, загудіти, загоготати, загурчати, зашипіти, затріщати* тощо. Речення з такими дієсловами Н. Ю. Шведова називає однокомпонентними суб'єктними, бо наявний тільки один головний член, а дія передбачає неозначений чи усунений суб'єкт [159, 352]. Н. М. Арват вважає такі речення безсуб'єктними з обов'язковим локальним конкретизатором [8, 47—48]. Звичайно суб'єкт у цих реченнях не виражений, але вони утворилися внаслідок усунення неозначеного чи небажаного суб'єкта. В цьому розумінні такі речення виразно поділяються на дві групи. Перша група — це речення з усуненим неозначеним суб'єктом, напр.: *Насунули хмари, загриміло, загуло навколо* (М. Зар.). *Загоготіло навкруги, як у пеклі, тріщить, лущить, палає* (П. Мирн.). *Та тільки лісом загуло* (Т. Шевч.). *Як розігрілось, зашипіло, запарилось, заклекотіло, ворочалося зверху вниз* (І. Котл.). *Іде городом. Торохтить, грюкотить, дзеленчить скрізь* (А. Тесл.). *Ух! як затріщало у лісі вп'ять* (Г. К.-Осн.). *А над головою уже шуміло* (М. Коц.). *Загуркотіло у вікна, заголосило в димарі* (П. Мирн.). Суб'єкт може виражатися неозначеними займенниками *хтось, щось*, від чого речення стає формально двоядерним. Пор.: *Що у саму глупу північ хтось і стука у вікно* (Г. К.-Осн.). *Сей ліс густий*

був несказанно, і сумно все в йому було; щось вило там безперестанно і страшним голосом **ревло** (І. Котл.). Друга група — це речення з усуненим небажаним суб'єктом, напр.: *І зараз же в сільраді **загуло, зашуміло**, мов у бджоляному вуликові* (І. Кир.). *Шубовість в воду!*.. *Попід льодом геть **загуркотіло*** (Т. Шевч.). Речення з усуненим суб'єктом іноді можуть замінюватися на неозначено-особові конструкції. Пор.: *І зараз же в сільраді **загули, зашуміли...***

З наведених прикладів видно, що майже в кожному реченні вживаються словоформи з просторовим значенням — *навколо, навкруги, лісом, зверху вниз, скрізь, в сільраді, попід льодом*. Н. М. Арват називає їх локальними конкретизаторами мінімального структурного типу речення [8, 48]. Будемо визначати їх як локативні члени, щоб не плутати з детермінантами — необов'язковими словоформами.

Ми вже розглядали речення з дієсловами запаху чи віяння і визначили їх одноядерно-двокомпонентними на тій підставі, що в них можливий суб'єктний член. Якщо дієслова запаху і віяння стосуються навколишнього середовища, то суб'єктний член при них здебільшого не вживається. Орудний відмінок входить до складу головного члена як відмінок змісту і не може бути визнаний суб'єктом. Проте в цих реченнях систематично вживається локативний поширювач. На цій підставі Н. М. Арват визначила їх як семантично двокомпонентні [8, 58]. Ми будемо розглядати ці речення як одноядерно-однокомпонентні з локативним членом, оскільки локативний член не має суб'єктного значення. Здебільшого в таких реченнях локативний член виражається різними прийменниковими конструкціями, наприклад при дієсловах запаху: **В чистому повітрі** *запахло смалятиною, важким духом вареної та печеної страви* (І. Н.-Лев.). **На горищі** *так смерділо* (М. Чаб.). **З городів** *тягло коноплями і розпареним гноєм* (Г. Тют.). **Раптом серед безмежного степу в повітрі** *запахтіло згаріщем* (І. Ле). **В хаті** *пахне фарбою та клеєм, аж дихати важко* (Л. Укр.); при дієсловах віяння: **Із степу** *тягло прохолодою* (П. Панч). **Від заболоченого лужка** *приємно тягнуло вологою* (І. Мур.). **Потім повіяло по галузках** *легким вітром* (О. Коб.). **Синім холодом од трав** *віє* (В. Сос.). Можливе вираження локативного члена прислівниками, наприклад при дієсловах запаху: *Віяло раннім холодом, відкись несло злимом* (І. Фр.). **Надворі** *осінню пахне* (П. Мирн.). **Тут** *пахло борщом і гасом* (О. Донч.).

Скрізь тхне вином, куди не повернись (І. Н.-Лев.). **Тс** трояндою так і несе **звідтіля** (А. Тесл.); при дієсловах віяння: **Скрізь** повіяло весною (П. Граб.). **Звідти** повіяло холодом і проваллям (Г. Тют.). **Звідти** тягне свіжим, морозним повітрям (М. Коц.). Без локативного члена такі конструкції слід розглядати, очевидно, як неповні варіанти речень, напр.: **Пахло** дуже оливою (А. Тесл.). **І** дьогтем страх **пахне** (А. Тесл.). **Тягне** не то кізяком, не то м'ятою (С. Вас.). **Пахло** жовтавим листом кленовим і бур'янами (А. Гол.). **Повіяло** ранніми осінніми холодами (О. Гонч.). **Понесло** холодом — ніжним та таким проймаючим (І. Фр.).

Якщо іменник в орудному відмінку не співвідносний із значенням дієслів запаху чи віяння, в ньому збільшується суб'єктний відтінок, напр.: **Запахло** **роботою** (С. Вас.). **Воно-то правда, та брехнею** дуже пахне (Н. тв.). **В повітрі пахне реакцією, а значить, і порохом** (М. Коц.). **Скрізь пахло відновленням** (Н. Риб.). Ще більше наближаються поширювачі в орудному відмінку до суб'єктних членів, якщо вони вживаються із заперечними конструкціями і не пахне, і не тхне, напр.: **Але й казенщиною** — аби ви знали — там і не тхнуло (Газ.).

§ 29. Речення з предикативними прислівниками і предикативами

Спочатку одноядерні речення з предикативними прислівниками і предикативами називали безособовими прислівниковими реченнями [100, 58]. З виникненням вчення про категорію стану їх почали називати реченнями з категорією стану чи з безособово-предикативними словами [8, 96; 99, 96; 180, 340]. В «Русской грамматике» 1980 р. хоча і розмежовуються предикативні прислівники і предикативи, однак однокомпонентні речення з ними визначаються як прислівникові [159, 378]. Г. О. Золотова також використовує назву прислівникові речення, але об'єднує під нею і одноядерні, і двоядерні речення [71, 33].

Оскільки існує певна відмінність між поняттями предикативні прислівники і предикативи (предикативні прислівники стосуються тільки прислівників, а предикативи — поняття ширше; вони вичленовуються і серед прислівників — *можна, треба*, і серед іменників — *час, пора, гріх*, і серед дієслів — дієприкметникові предикативи на *-но, -то*), є підстави називати речення з цими формами не прислівниковими, а одноядерними з предикативними прислівниками

і предикативами. Є. М. Галкіна-Федорук підкреслює, що лексичний склад предикативних прислівників і предикативів далеко багатший, ніж безособових дієслів. Пор. можливість паралелей типу *холодно — холодніє, тепло — тепліє, темно — темніє* і відсутність їх у багатьох інших випадках — *сонячно, жарко, душно* тощо [46, 267]. Водночас у системі дієслівних речень і речень з предикативними прислівниками діє чимало спільних тенденцій і ознак. «Серед безособово-предикативних слів і безособових дієслів,— зазначає Н. М. Арват,— є власне безособове ядро і практично незмінна маса оказіонально безособових прислівників, що функціонують паралельно і в особовому, і в безособовому вживанні. У розвитку безособових дієслів і безособово-предикативних слів є однакова тенденція до нарощування кількісного складу безособових дієслів та безособово-предикативних слів за рахунок безособового вживання все більшої кількості прислівників, прикметників, іменників» [8, 96].

В «Русскої грамматики» 1980 р. серед однокомпонентних прислівникових речень розглядаються лише два типи — з предикативними прислівниками і з дієприкметниковими предикативами на *-но, -то* [159, 378, 381]. Речення з інфінітивами і родовим та знахідним відмінками зараховані до двокомпонентних не підметово-присудкових [159, 321, 325, 328]. Н. М. Арват відмежовує від речень з безособово-предикативними словами структури з присудковими формами на *-но, -то* [8, 120], що цілком закономірно. Ми також будемо розглядати речення з присудковими формами на *-но, -то* окремо. Речення з безособово-предикативними словами Н. М. Арват поділяє на просторові, часові, якісно-оцінні, із знахідним відмінком, з родовим, з інфінітивом. У більшості цих підтипів розрізняються буттєві і предметно-особові чи суб'єктно-особові речення [8, 96—120]. У зв'язку з тим що до поняття компонента залучені об'єкти і різні конкретизатори, зазначені речення можуть бути не тільки двокомпонентні, а й трикомпонентні [8, 106, 109, 111, 113].

Серед одноядерних речень з предикативними прислівниками і предикативами розрізнятимемо структури працян навколишнього середовища і стан осіб. Залежно від цього встановлюються двокомпонентні чи однокомпонентні схеми. За походженням предикативні прислівники на *-о, -е* — колишні короткі прикметники середнього роду однини. Сліди цього походження збереглися в тому, що парадигма одноядерних речень з предикативними прислівниками

створюється за допомогою зв'язки *бути*, тобто форма речень з предикативними прислівниками успадкована від колишньої форми іменного складеного присудка. Парадигма одноядерних речень з предикативними прислівниками шестичленна. Синтаксичний індикатив: тепер. час — *В класі тихо* (А. Свидн.); мин. час — *В класі було тихо*; майб. час — *В класі буде тихо*. Синтаксичні ірреальні способи: умовн. спосіб (прост.) — *В класі було б тихо*; бажальн. спосіб — *В класі було б тихо!*; спонук. спосіб — *Нехай у класі буде тихо!* Можуть уживатися і напівповнозначні зв'язки, напр.: *Всюди стало тихо* (І. Н.-Лев.). *Скрізь робиться видно* (Л. Укр.).

Серед одноядерних речень з предикативними прислівниками насамперед виділяються структури з словами сприймання-виявлення — *видно, видко, помітно, примітно, чутно*. Вони дієслівного походження і тому зберегли керування знахідним відмінком (*видіти що — видно що, чути що — чутно що*). Знахідний відмінок займає обов'язкову позицію, тому Н. Ю. Шведова вважає такі речення двокомпонентними не підметово-присудковими [159, 325]. Для таких висновків є певні підстави, бо не тільки з семантичного погляду, а й з формального речення з дієсловами сприймання справді двочленні. Згідно з тією вихідною позицією, яку ми зайняли, дані речення доводиться все ж визнати одноядерними, бо в них немає суб'єкта в називному відмінку, а знахідний відмінок означає здебільшого об'єкт. З семантичного погляду такі речення двокомпонентні, бо предикативні прислівники *видно, видко, чутно* часто передбачають давальний відмінок суб'єкта (*видно, видко, чутно (кому?) — нам, мені, тобі...*), до того ж вони дуже близькі до двоядерних речень наявністю обов'язкового знахідного відмінка, що історично стоїть на місці називного (*видно стіл — виденъ столъ, видно парту — видна парта, видно окно — видно окно*). Тому такі речення ми вважаємо одноядерно-двокомпонентними, аналогами двоядерних речень.

Звичайно знахідний відмінок стоїть у постпозиції і має значення об'єкта, напр.: *Як далеко, як широко видно білий світ!* (Л. Укр.). *Видно в небі світлу Вегу* (А. Мал.). *Видко село, горять шибки від сонця* (Ю. Янов.). *Незабаром у чорному степу, десь вдалині, стало примітно вогняну заграву* (Г. Тют.). *Чутно стрілянину з рушниць та вибухи з гармат* (Є. Крот.). *Чутно ржання, рев, мекання* (Л. Укр.). Якщо знахідний відмінок займає препозицію, він набуває суб'єктного значення: *Як ось і землю видно стало* (І. Котл.).

Тільки покрівлі й видно (А. Тесл.). **По хатах світло видно** (Ю. Федьк.).

При запереченні на місці знахідного відмінка виступає родовий: **Таке лихо, що не видно й світа** (Т. Шевч.). Він також може набувати суб'єктного значення, напр.: **Покійниці не видно стало** (І. Котл.). **Незабаром її не стає видно** (Л. Укр.). **А машини не чути** (З. Мороз).

У більшості речень, що стосуються осіб, відчувається відсутність назви суб'єкта в давальному відмінку. Часто на його відсутність указують побічні зауваження — *з віконечка, з хатини, з горішнього поверху* тощо, напр.: **З віконечок видно Дніпро** (М. Вовч.). **З хатини видно Україну** (Т. Шевч.). **З горішнього поверху чути грім музики** (Л. Укр.). Іноді словесно виражається і сам суб'єкт у давальному відмінку, тоді знахідний відмінок, якщо він є, виступає тільки з об'єктним значенням, напр.: **Тим часом Раїсі видно було, як у другій хаті Тася присіла перед грубкою** (М. Коц.). **Нам видно вже перші наслідки нашої праці** (Газ.).

Предикативи *треба, потрібно, необхідно, можна, не можна* та ін. мають модальне значення — необхідності, можливості, повинності. В українській мові знахідний відмінок при них буває рідко, напр.: **Що нам потрібно в першу чергу?** (А. Гол.). **Де можна лантух, там торби не треба** (Н. тв.). **Мені тепер дуже і дуже треба одну акварельну краску** (Т. Шевч.). При них виступає переважно родовий відмінок: **А козакам того тільки і треба** (Т. Шевч.). **То книжечка та тепер мені треба** (Т. Шевч.). **Мені нікого не потрібно, окрім вашої дочки** (І. Н.-Лев.). З наведених прикладів видно, що в таких реченнях систематично вживається давальний відмінок суб'єкта — *нам, мені, козакам* тощо.

Предикативи *стану шкода, жаль, жалко, соромно, стидно, стидко* тощо в українській мові вживаються з родовим відмінком. При них послідовно виступає давальний відмінок суб'єкта, напр.: **Шкода мені матері старої** (П. Мирн.). **Лаврінові стало жаль молодій жінки** (І. Н.-Лев.). **Жалко їй було свої дитини** (П. Мирн.). **Йї і в темряві соромно своїх думок** (М. Стельм.).

З багатьма іншими предикативними прислівниками немає таких обов'язкових компонентів, як знахідний чи родовий відмінок. Вони можуть означати стан природи і фізичний чи психічний стан людини. Ті речення, що означають стан людини і мають при собі суб'єктний член, ми вважаємо одноядерно-двокомпонентними реченнями.

До них насамперед належать структури з якісно-оцінними предикативними прислівниками. Суб'єкт у таких реченнях може виражатися давальним відмінком: **Сумно було Дмитрикові, жалко недужої матері** (М. Коц.). **Мені тут... дуже добре... і дуже спокійно** (Л. Укр.). **Йому було, видно, холоднувато в шинелі** (Г. Тют.). **Матросам робилося прикро** (В. Куч.); прийменником *у (в)* з родовим: **У всякого своє лихо, і в мене не тихо** (Т. Шевч.). **В голові й у серці в нього було зовсім пусто** (І. Фр.). **Давно вже порожньо в моєму серці** (П. Мирн.). **В гості я до неї ходитиму, бо в неї досить цікаво і приємно** (Л. Укр.); прийменником *на* з місцевим: **Ставало спокійно і тепло на серці** (М. Коц.). **На душі ж було радісно й чисто** (П. Тич.). **Тоскно й погано... ставало на душі від зрадливої пісні чужих смерек** (Г. Хотк.). **На душі сиво, самотньо, на серці важко та тяжко** (П. Мирн.); комбінацією давального відмінка з прийменниками чи різних прийменників: **Вже після першої розмови з Марусею їй стало на душі якось тихо і лагідно** (С. Добр.). **Чогось мені на душі так погано** (П. Мирн.). **Так уже в нього на серці погано** (О. Довж.).

Двокомпонентними можуть бути і деякі речення з предикативними прислівниками просторового та часового значення. Суб'єкт у них виражається давальним відмінком, прийменником *в* з місцевим, *для* з родовим (комодальний суб'єкт) тощо, напр.: **Ні,— каже Левко,— нам до тієї далеко** (Г. К.-Осн.). **Просторо було тоді тут Кабашним** (О. Гонч.). **Мені тісно в моїй одежі** (М. Коц.). **Для наших учнів ще рано** (Газ.).

У багатьох випадках за допомогою предикативних прислівників створюються речення про навколишнє середовище, в яких неможливий суб'єктний член. Тому вони мають лише один семантичний компонент — предикат, з формально-граматичного погляду — головний член. Такі речення належать до одноядерно-однокомпонентних. Одноядерно-однокомпонентні речення створюються здебільшого якісно-оцінними предикативними прислівниками. Основний тип таких речень — з просторовими і часовими формами, що виражаються прислівниками чи прийменниковими конструкціями. Такі форми не можна вважати детермінантами, бо вони вживаються послідовно. Їх не можна визнати і семантичним компонентом, бо вони не мають суб'єктного значення. Як і в дієслівних реченнях, їх слід назвати просторовими і часовими членами. Приклади з просторовими членами: **Надворі було ясно, місячно** (І. Фр.). **Доколя було так тихо, так ясно, світло**

(Г. Хотк.). *Вогко навкруги, холоднішає ніч* (О. Гонч.). *В горах вже холодно* (Л. Укр.). *На селі пусто* (М. Вовч.). *На острові безлюдно, тихо* (І. Вол.). Приклади з часовими членами: *Сьогодні знов страшний дощ, мокро і холодно* (М. Коц.). *Сьогодні до полудня хмарно, але сухо* (Л. Укр.). *Ой темно та хмурно на третій день* (П. Мирн.). Приклади на поєднання просторових і часових членів чи інших поширювачів: *Якусь мить довкола було тихо і спокійно* (Ю. Смол.). *У хаті стало душно від самосаду, від розпарених кожухів* (І. Мик.). *Імлисто і душно в маленькому залі від диму й солодкого чаду парфум* (М. Баж.).

У деяких випадках на просторове значення нашаровується суб'єктне і речення наближається до двокомпонентних. Ми маємо на увазі вислови типу *у вас, в оселі діда Дуная* тощо, напр.: *Як у вас світло та чисто* (І. Н.-Лев.). *В оселі діда Дуная чисто, як у вінку* (М. Стельм.).

Можливі структури і без просторових чи часових членів. Їх слід розглядати як неповні моделі, напр.: *Було непривітно, похмуро, сіро* (С. Скляр.). *Стало хмуро* (С. Вас.). *Було вітряно, туманно, безлюдно* (Ю. Бедз.). *А зоряно так* (М. Вовч.).

Однокомпонентні речення можуть створюватися також предикативними прислівниками просторового чи часового значення. У реченнях з просторовими предикативними прислівниками можуть бути локальні члени, напр.: *Там широко, там весело* (Т. Шевч.). *По вулицях трусько та вузько* (П. Мирн.). *Голосно і просторо стало округи, у свіжій гаю пахучім* (М. Вовч.). *Тут дуже мілко* (І. Нех.). У реченнях з часовими предикативними прислівниками можливі темпоральні члени, напр.: *Але тепер уже пізно* (Т. Шевч.). *Було вже пізенько* (А. Тесл.). *Щоб ще посидів, бо ще рано* (Г. К.-Осн.).

§ 30. Речення з предикативами на *-но, -то*

Дієприкметникові предикативи на *-но, -то*, порівняно з предикативними прислівниками й іншими предикативами, мають чимало особливостей, тому речення з ними слід виділити в окрему групу. Вони показують процесуальний стан — наслідок попередньої дії, мають своєрідні часові й видові ознаки, особливі зв'язки з об'єктними й суб'єктними членами.

В українському мовознавстві з дієприкметниковими предикативами на *-но, -то* пов'язані три основні проблеми: 1) чи можуть уживатися при них допоміжні дієслова

було, буде, тобто яке їх часове значення; 2) чи може вживатися при них орудний дійової особи, тобто чи мають вони ознаки пасивності; 3) чи виражають вони наслідок тільки людської діяльності, тобто чи можуть вони позначати явища природи. Навколо цих питань у свій час точилася гостра полеміка й боротьба. Тепер проблема про часове значення форм на *-но, -то* розв'язана так, що необхідно розрізняти морфологічний і синтаксичний часи цих форм. З морфологічного погляду форми на *-но, -то* означають минулий перфектний час, з допоміжним дієсловом *було* — минулий аористичний, з *буде* — майбутній. З синтаксичного погляду розрізняють три часи — теперішній, минулий і майбутній на основі протиставлення: *Поле поорано* (Я. Щог.) — *Поле було поорано.* — *Поле буде поорано.* Спостереження над фактами української мови показують, що речення з предикативами на *-но, -то* мають шестичленну парадигму. Синтаксичний індикатив: тепер. час — *Поле поорано* (Я. Щог.); минул. час — *Поле було поорано*; майб. час — *Поле буде поорано*. Синтаксичні ірреальні способи: умовн. спосіб (прост.) — *Поле було б поорано*; бажальн. спосіб — *Поле було б поорано!*; спонук. спосіб — *Нехай поле буде поорано!* Крім допоміжного дієслова *бути*, зрідка можуть уживатися і напівповнозначні зв'язки — *стати, виявитися, здаватися, зробитися* тощо.

Оскільки дієприкметникові предикативи на *-но, -то* означають наслідок минулої дії, вони виступають у формі доконаного виду. І лише іноді у мові українських письменників фіксується старовинне вживання предикативів на *-но, -то* із значенням тривалої, повторюваної дії, напр.: *Тихе поле копитами поорано, засіяно костяками, а кровію густо-густо поливано* (Т. Шевч.). *Лиха доля чекала втікача: його оддавано в некрути, засилано на Сибір, катовано канчуками, тавровано, мов худобу., одсилано в кайданах назад до пана* (М. Коц.). *Там переказувано останні новини, оцінювано спектаклі, вернісажі, нові поеми, романи* (О. Ільч.).

Питання про вживання при предикативах на *-но, -то* орудного дійової особи ще й досі остаточно не розв'язане. Більшість мовознавців вважають, що орудний дійової особи при предикативах на *-но, -то* зрідка буває [100, 67; 99, 95; 181, 251]; дехто продовжує твердити, що орудний дійової особи для цих форм не характерний [179, 419; 138, 55]. Спостереження над мовою українських письменників, журналів, преси тощо показує, що перша точка

зору більш аргументована. Орудний дійової особи при предикативах на *-но, -то* в українській мові вживається переважно в науково-публіцистичних жанрах чи у творах окремих письменників, напр.: *Мудра книжка скаже вам чогось багато з того, що колись **другими і посіяно й пожато*** (Я. Щог.). *На те хіба, щоб нас нашою ж старшиною **побито, у неволю повернено?*** (П. Мирн.). *І **мальовано прекрасним художником*** (О. В.). *Блискає за вибалком місяця підкова. **Ким її загублено, срібну та гарячу?*** (А. Мал.). *Для учасників семінару було прочитано лекції **кваліфікованими лекторами** з Києва (Газ.). Все зроблене видатними представниками естетичної теорії минулого... **було продовжено й розвинуто сучасними фахівцями*** (Газ.). Як рештки трапляються також форми прийменника від з родовим відмінком: *Пану Забр'юсі, щоб **слухав, що приказано від начальства*** (Г. К.-Осн.). Однак вони не передбачаються літературною нормою.

Отже, наявність при деяких предикативах на *-но, -то* орудного дійової особи свідчить про те, що речення з такими формами зберегли одну з рис пасивних зворотів. Ця ознака пасивності властива й реченням з відсутнім орудним, бо він мається на увазі, дорозумлюється. Пор.: *Хату **спалено, а старого Деміда нещадно побито*** (О. Довж.) (тобто спалено окупантами). *Коло клуні пашня **потрушена: з півстіжка, чи збито, чи не збито, а забуто й покинуто*** (М. Вовч.) (тобто збито, забуто, покинуто кимось).

При деяких предикативах на *-но, -то* суб'єкт може виражатися й іншими засобами — з прийменниками *в, між* тощо, напр.: *У Федора очі **затуманено*** (А. Гол.). *А в кого то ще й не **зжато*** (А. Гол.). *У них її не **орано, не міряно*** (П. Мирн.). *В народі давно вже **помічено*** (О. Гонч.). *В канцелярії у їх було **прибрано, як на свято*** (С. Вас.). *Вона **догадалась, що велике слово про любов вже було промовлено між ними*** (І. Н.-Лев.). У таких випадках на значення суб'єкта нашаровується відтінок присвійного, об'єктного чи просторового значення.

Ще О. О. Потебня відзначив, що найхарактернішою особливістю українських форм на *-но, -то*, якою вони відрізняються від пасивних дієприкметників, є наявність знахідного відмінка [146, 339]. Знахідний відмінок обов'язковий при більшості предикативів на *-но, -то*, що утворюються від перехідних дієслів. У російській мові знахідний відмінок при предикативах на *-но, -то* трапляється рідко, переважно виступає родовий відмінок, особливо при запереченні. Н. Ю. Шведова такі речення вважає

двокомпонентними не підметово-присудковими [159, 328]. Тому є підстави українські речення із знахідним відмінком при предикативах на *-но*, *-то* вважати одноядерно-двокомпонентними, аналогічними двоядерним. Знахідний відмінок виражає синкретичне значення — суб'єкта стану й об'єкта дії. Оскільки він став на місці називного відмінка, то розташовується переважно перед предикативом, напр.: *Цю роботу тільки розпочато* (В. Еллан). *Де поле зорано, — меди пшениць пливуть* (М. Рильськ.). *Поле поорано, поле заскороджено; повне і чисте зерно в землю, дощем перемиту, положено, поки не встане воно* (Я. Щог.). *Сади твої вишневі порубано, побито* (А. Мал.).

Після предикативів інтелектуального змісту можливий деліберативний об'єкт і давальний відмінок адресата, напр.: *Гайнка чула все, що про неї казано* (Б. Грінч.). *Про ваше поводження з арештованими буде повідомлено вашого безпосереднього начальника!* (Ю. Смол.). *Нам, старим батькам, вже заявлено було* (Д. Чайк.). *Віталію Калмикову було сказано, що губернатор сподівається його ніколи більше не бачити* (Ю. Смол.). При предикативах фазового значення можливий об'єкт з прийменником з і орудним відмінком: *Давно покінчено з війною, немало днів пройшло з тих пір* (О. Гонч.). *З Харковом, з інститутом, з чистою наукою покінчено надовго — не на один рік* (Ю. Шовк.). *Коли з пришиванням... було покінчено, всіх жінок... повели широкою вулицею* (А. Хижн.).

При деяких предикативах із значенням надбання, навчання вживаються об'єкти в родовому відмінку, напр.: *Де сяк-так накидано було гнилої соломи* (П. Мирн.). *У сутінках здавалось, що на підлогу купами накидано брудного шмаття* (П. Кол.). *Моста було захоплено* (Ю. Янов.). *Чого там панночки нашої не навчено!* (М. Вовч.).

У всіх наведених прикладах предикативи на *-но*, *-то* зберігають давню властивість, успадковану ще від дієприкметників, показувати наслідки людської дії. Тому вони синонімічні неозначено-особовим конструкціям, що припускають якийсь неозначений суб'єкт. Пор.: *Розслідування закінчено вже* (А. Гол.) — *Розслідування закінчили вже. Єпископа закинуто в темницю* (Л. Укр.) — *Єпископа закинули в темницю. Її захоплено на вулиці* (М. Коц.) — *Її захопили на вулиці*. Однак в українській мові почали вживатися і такі речення з предикативами на *-но*, *-то*, в яких позначається дія, не зумовлена людською волею, напр.: *Скотина третій день не напована; глибоко*

водоїй занесено (П. Мирн.). *Небо захмарено*, осінню віє (О. Ол.). *Дощ без устанку лив осінь і літо; луки затоплено, трави побито* (П. Граб.). *Цвіт і корінь — все побито!* (Я. Щог.). Такі речення близькі до дієслівних одноядерних з формами на *-ло*. Пор.: *Водоїй занесено — Водоїй занесло. Небо захмарено — Небо захмарило. Луки затоплено — Луки затопило*. Такі речення двокомпонентні, бо в них послідовно вживається знахідний відмінок з суб'єктно-об'єктним значенням. Вони набувають пасивного характеру, якщо вживається орудний відмінок. Орудний відмінок утворюється від назв предметів чи означених уявлень і має значення предметного суб'єкта. Знахідний відмінок при цьому зберігає тільки об'єктне значення. Приклади: *Все снігами запорошено. Все лежить, дрима в снігу* (П. Ус.). *Повітряною хвилею звалено паркан, осколками понівечено дерева* (А. Шиян). *Дивлюся ранком — вже заволочено серпанком сіреньким небо* (Л. Укр.). Пор.: *Все снігами запорошило. Повітряною хвилею звалило паркан. Заволочило серпанком небо*.

У деяких випадках предикативи на *-но, -то* вживаються на місці потрібних дієприкметників, напр.: *Млявість, повільність розвіяно* вицент в нашій житті трудовому (С. Олійн.). *Між зелених хлібів розкидано чорні плями баштанів* (А. Гол.). Не можна сказати: *Млявість, повільність розвіяли чи розвіяло* вицент, а тільки — *розвіяні* вицент. *Розкидали чи розкидало* плями баштанів, а тільки — *розкидані* плями баштанів. Проти такого вживання предикативів на *-но, -то* виступали деякі мовознавці [166, 204—205]. Проте не можна заперечувати вживання предикативів на *-но, -то* від усіх назв природних явищ, бо вони можливі, як це було показано вище. З цього приводу цілком доречно зауваження в «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського про те, що не можна забороняти вживання форм на *-но, -то* від назв явищ природи, бо це суперечить тенденціям розвитку мови й обмежує її синтаксичну гнучкість [100, 65—66].

Таким чином, речення з предикативами на *-но, -то* лише у зв'язку з неможливістю присутності підмета доводиться визнати одноядерними. З семантичного погляду вони завжди двокомпонентні, бо мають обов'язковий суб'єктно-об'єктний член у знахідному відмінку чи суб'єктний член в орудному відмінку — здебільшого не виражений, імпліцитний. Звичайно предикативи на *-но, -то* можуть виступати і без знахідного відмінка. В такому

разі дуже часто вживається локативний член чи обставинні поширювачі, напр.: **На столі** було гарно прибрано (С. Олійн.). **У кімнаті** було напалено й душно (О. Бойч.). **Заметено в хаті** (А. Гол.). **Між верстатами** було вже підметено (П. Автом.). **Так-таки й написано** (А. Тесл.). Локативний член підказує, що можливий діяч, напр.: **На столі** було гарно прибрано — **Прибрано тим, хто працює за цим столом.** **У кімнаті** було напалено — **Напалено тим, хто мешкає в цій кімнаті** тощо. Типовою є відсутність знахідного відмінка при предикативах від неперехідних дієслів. У таких реченнях звичайно вказуються місце, час, спосіб, може вживатися орудний засобу, напр.: **Хоч і не часто там ходжено ввечері** (Б. Грінч.). **Боже, скільки разів ходжено цими тротуарами** (Ю. Янов.). **Немало тут походжено до лісу** (А. Мал.). **Удень люди побачили, що по городах походжено** (Б. Грінч.). **Походжено та поброджено вороними кіньми** (Н. тв.). У цих висловах локативні члени чи орудний засобу також підказують можливість діяча: **Хоч і не часто там ходжено ввечері.**— **Ходжено тими, хто там жив.** **Походжено та поброджено вороними кіньми.**— **Походжено та поброджено тими, хто сидів на цих вороних конях** тощо.

§ 31. Інфінітивні речення. Загальна характеристика

Інфінітивні речення спочатку розглядалися серед безособових і не виділялися в окремий тип (Ф. І. Буслаєв, О. О. Потебня, Д. М. Овсянко-Куликовський, у пізніший час — Є. М. Галкіна-Федорук, О. Г. Руднев, Л. А. Булаховський та ін). У шкільній граматиці вони продовжують так тлумачитися й досі. Однак уже О. М. Пешковський виділив їх в окремий тип і встановив назву «інфінітивні речення». Підставою для відокремлення цих речень від безособових був той факт, що інфінітив у них виступає «сам по собі, поза його відношеннями до власне дієслова або дієслівної зв'язки» [135, 347]. До інфінітивних О. М. Пешковський зараховував тільки такі речення, в яких є так званий незалежний інфінітив, тобто інфінітив без допоміжного дієслова *бути*, предикативів *треба*, *можна*, заперечних займенників (прислівників) *ніхто*, *ніде*, *нікуди* тощо.

О. О. Шахматов дивився на інфінітивні речення ширше, визначаючи їх серед односкладних присудково-безпідметових речень — інфінітивні безпідметові речен-

ня — і серед безособових односкладних речень — інфінітивно-дієслівні безособові речення — переважно з допоміжним дієсловом *бути* [201, 81, 103]. Інфінітиви з безособовими дієсловами, предикативами й іменниками О. О. Шахматов визначає як інфінітивні двоскладні неузгоджені речення [201, 145].

Більшість мовознавців успадкували погляди О. М. Пешковського на інфінітивні речення (К. О. Тимофєєв, О. М. Гвоздев, В. В. Бабайцева, П. О. Лекант, Б. М. Кулик, П. С. Дудик та ін.). Однак Н. Ю. Шведова до однокомпонентних речень інфінітивного класу зараховує не тільки власне інфінітивні, а й інфінітивні речення з допоміжними дієсловами *бути, стати, виявлятися* [159, 377]. Речення з безособовими дієсловами, предикативами і заперечними займенниками (прислівниками) з інфінітивами вона вважає двокомпонентними не підметово-присудкового типу [159, 269, 321, 346]. Г. О. Золотова пішла ще далі. Вона також вважає всі інфінітивні речення двокомпонентними, але не основними моделями, а монопредикативними синонімічними варіаціями моделей дієслівного типу [71, 182]. У сполученні з безособовими дієсловами чи предикативами інфінітив виступає не залежною, а основною формою [71, 257]. Допоміжними можуть бути не тільки дієслова, а й утворені від них іменники [71, 256].

В українському мовознавстві заслуговує на увагу погляд на інфінітивні речення Г. П. Арполенко (стаття «Структурні типи інфінітивних речень»). Вона вважає інфінітивними реченнями не тільки сполучення з інфінітивами простої форми, а й складеної, тобто із заперечними займенниками (прислівниками), предикативами і безособовими дієсловами. Звідси у неї таке визначення інфінітивних речень: «Інфінітивними реченнями називаємо такі односкладні речення, головним членом яких виступає граматично незалежний інфінітив у простій або складеній формі, в якому зосереджена дія, що співвідноситься з дієчленим, який позначається (або домислюється) і виражається іменником або його еквівалентом зі значенням діючої особи в давальному відмінку» [9, 43]. У монографії Г. П. Арполенко і В. П. Забеліної «Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові» дається майже таке саме визначення, але до ускладненої форми інфінітивів зараховуються тільки сполучення із заперечними займенниками (прислівниками) [10, 41].

Ми вважаємо, що Г. П. Арполенко має цілковиту рацію, даючи в зазначеній статті широке визначення інфінітивних речень. Необхідно тільки врахувати різні рівні утворення інфінітивних речень, на що вказує Г. О. Золотова, Інфінітивні речення з безособовими дієсловами чи предикативами типу *Учневі хочеться писати. Хлопцеві можна малювати* — це одноядерні двокомпонентні моделі речень, похідні від номінативно-дієслівних — *Учень хоче писати. Хлопець може малювати*. Інфінітивні речення без допоміжних слів — це модальні варіанти похідних моделей. Отже, інфінітивні речення складаються з похідних моделей і їхніх модальних варіантів. Тому їх можна визначити так: інфінітивними реченнями називаються такі одноядерно-двокомпонентні моделі чи варіанти їх, у яких незалежний інфінітив виражає дію, співвідносну з наявним чи домислюваним діячем. У цьому визначенні підкреслюються такі риси інфінітивних речень: 1) з формально-граматичного погляду це одноядерні речення, тобто речення без підмета; 2) з семантичного погляду це двокомпонентні речення, бо в них, крім предиката, завжди мається на увазі суб'єкт; 3) інфінітивні речення — похідні моделі від номінативно-дієслівних речень. Вони можуть мати модальні варіанти — без допоміжних безособових дієслів чи предикативів; 4) інфінітивні речення створюються граматично незалежним інфінітивом; 5) значення інфінітивних речень полягає в тому, що вони виражають дію, співвідносну з наявним чи домислюваним діячем.

З визначення інфінітивних речень видно, як ми вирішуємо основну проблему, пов'язану з цим типом речень, — односкладні чи двоскладні такі конструкції. Сучасне розуміння речення зобов'язує визначати інфінітивні речення не тільки з формально-граматичного, а й із семантичного боку. Звідси тлумачення їх як одноядерних двокомпонентних речень. При цьому виникає питання, як кваліфікувати інфінітив з погляду членів речення. Багато мовознавців дотримувалися точки зору, що інфінітивні речення виражають особливий вид судження без суб'єкта, тому інфінітив — це присудок (Є. М. Галкіна-Федорук, В. В. Бабайцева, Л. А. Булаховський та ін.). При цьому Л. А. Булаховський доводив, що давальний відмінок при інфінітиві — це особлива форма підмета [29, 27]. Однак пізніше поширився погляд на інфінітив як на такий член речення, який не можна назвати присудком, бо він не передбачає підмета. Тому назвали такий інфінітив головним членом, як і інші компоненти односкладних речень (К. О. Тимо-

феев, Н. Ю. Шведова, Н. М. Арват, Б. М. Кулик, П. С. Дудик та ін.). Ця назва не зовсім вдала, бо вона не відбиває специфіки інфінітива порівняно з безособовими чи номінативними реченнями, але кращої поки що ніхто не запропонував. Дехто взагалі відмовляється від кваліфікації інфінітива як члена речення і визначає його тільки за семантичним принципом — предикатом (Г. О. Золотова).

Друга проблема, пов'язана з інфінітивними реченнями, — це визнання їх іменними чи дієслівними. Ця проблема виникла у зв'язку з подвійною природою інфінітива, який міг зберегти деякі риси свого іменного походження. Саме через те більшість мовознавців визнають, що інфінітив може бути не тільки присудком, а й підметом чи додатком (Ф. І. Буслаєв, О. О. Шахматов, О. М. Пешковський та ін.). Однак О. О. Потєбня підкреслював, що «інфінітив тільки був колись іменем, але не залишився ним. Інфінітив... — ім'я в етимологічному розумінні і вид дієслова в синтаксичному розумінні» [145, 338]. Інфінітив завжди стосується категорії присудка в широкому розумінні слова і не може бути ні справжнім підметом, ні справжнім додатком [145, 342]. Ці погляди відбилися на вченні про інфінітивні речення в той спосіб, що дехто вважає саме виділення інфінітивних речень в окремий тип, відмінний, з одного боку, від безособових, а з другого — від номінативних, проявом гібридного характеру інфінітива. Крім того, наводяться приклади перехідних типів інфінітивних речень до безособових чи називних — інфінітивно-безособові та інфінітивно-називні речення. До інфінітивно-безособових речень зараховують: 1) інфінітиви з допоміжним дієсловом *бути*: — **Було тут над чим плакати, сину!** (Розм.); 2) інфінітиви із заперечними займенниками (прислівниками): **Нікому тоді їх не зупинити!** (С. Скляр.). **Школярських днів нам не забудь ніколи** (А. Мал.); 3) інфінітиви від дієслів мислення та пасивного сприймання: **Йоньки не чути і не видно** (Г. Тют.). **І віхтів не знати** (К. Горд.).

Інфінітивно-називними реченнями вважають конструкції, в яких інфінітив має лише констатаційне значення і вимовляється з почуттям обурення, подиву, розчарування (**Кинути таку хорошу дівчину! Проміняти зозулю на яструба!** (О. Гонч.) (див. праці Л. А. Булаховського, Б. М. Кулика, Г. П. Арполенко, В. А. Чабаненка та ін.)). У новіших дослідженнях мову про інфінітивно-безособові і інфінітивно-називні речення вже, як правило, не ведуть, хоча речення з допоміжним дієсловом *бути*, заперечними

займенниками (прислівниками), констатаційними інфінітивами виділяються [159, 346, 375, 376].

Г. О. Золотова намагається далі розвинути погляди О. О. Потєбні на інфінітив, підкреслюючи, що «тенденція розглядати інфінітив як синтаксичний субститут іменника не відповідає його природі» [71, 273]. Інфінітивні речення вона розглядає як вторинні варіанти номінативно-дієслівних речень.

Найбільш аргументована думка про те, що подвійна природа інфінітива все ж виявляється. Тому закономірним є виділення інфінітивних речень в окремий тип порівняно з відмінювано-дієслівними. Частина інфінітивних речень, справді, близька до відмінювано-дієслівних — з безособовими дієсловами, з предикативами, з допоміжним дієсловом *бути*. Інша частина інфінітивних речень має ознаки номінативних речень, хоча й не можна визнати їх перехідним типом речень.

Третя проблема щодо інфінітивних речень — вираження в них предикативності, тобто особовості, часу і модальності. Інфінітив як форма дієслова не має граматичної категорії особи, але інфінітивні речення виражають певне відношення до особи. З цією метою використовується давальний відмінок, який показує віднесеність дії до 1, 2 та 3 особи. Віднесеність до 1 і 2 особи виражається особовими займенниками, напр.: *Як же мені не любить руки твої золоті!* (В. Сос.). *Від нас вам не втекти, кати, нікуди не втекти* (М. Баж.). Віднесеність до 3 особи виражається особовими займенниками чи іменниками, напр.: *Куди йому йти та й у чому його йти по такому лютому холоду?* (П. Мирн.). *Іхати їм було на південь, до моря* (О. Гонч.). *По наших землях не блукати псам, хижацькому поріддю вбивства й зради* (М. Баж.). Якщо давального відмінка в інфінітивному реченні немає, воно набуває значення віднесеності до узагальненої особи, зокрема при інфінітивах поради, наказу, заперечення, при наявності просторових чи часових поширювачів, напр.: *Творити світ, а не вклонятись світу* (А. Мал.). *Ні, не забудуть тих днів бурхливих* (В. Сос.). *За хвилину вже не проїхати по ній* (І. Мур.).

Інфінітив як форма дієслова не має морфологічної категорії часу. Однак, як відзначив О. О. Потєбня, «дія, виражена неозначеним, повинна бути віднесена до майбутнього» [145, 359]. На цій підставі О. Б. Сиротиніна вважає, що інфінітивні речення не можуть мати часової парадигми, яка подається в «Современном русском лите-

ратурном языкe» 1970 р. Насправді йдеться про синтаксичний час інфінітивних речень, тобто про протиставлення інфінітивів без допоміжного дієслова *бути* і з допоміжним дієсловом. Таке протиставлення цілком можливе для інфінітивів з послабленим значенням повинності, необхідності. Власне інфінітивні речення мають чотиричленну парадигму. Синтаксичний індикатив: тепер. час — *Мені не малювати*; минул. час — *Мені було не малювати*; майб. час — *Мені буде не малювати*; синтаксичний ірреальний спосіб (умовн. спосіб) — *Мені було б не малювати* [100, 61; 9, 16—17]. Як зазначає Л. А. Булаховський, зв'язка *було* або *буде*, хоч і можлива при таких інфінітивах, «...але надзвичайно рідко вживана» [100, 61].

Інфінітивні речення із складеною предикативною основою набагато вільніше утворюють часову парадигму. Вона шестичленна. Синтаксичний індикатив: тепер. час — *Мені можна малювати*; минул. час — *Мені можна було малювати*; майб. час — *Мені можна буде малювати*. Ірреальні синтаксичні способи: умовн. спосіб — *Мені можна було б малювати*; бажальн. спосіб — *Мені можна було б малювати!*; спонук. спосіб — *Нехай мені можна буде малювати!*

Часові парадигми інфінітивних речень можуть створюватися і за допомогою деяких напівповнозначних зв'язок — *стати, виявитися* (власне інфінітивні речення); *стати, зробитися, здаватися, виявитися* (ускладнені інфінітивні речення).

Не маючи багатьох морфологічних категорій, інфінітиви багаті на модальні відтінки значення. Оскільки інфінітив означає дію, віднесену до майбутнього, він означає «ірреальне модальне значення, тобто таке, яке з точки зору мовця повинно або може відбутися при наявності певних умов: допустимості, необхідності, неминучості і т. ін.» [9, 14]. Ось чому інфінітив може вживатися в значенні наказового чи умовного способу. «Відношення між діячем та дією, яку виражає інфінітив, сприймається в модальному плані повинності» [9, 14]. Отже, загалом інфінітивні речення можуть виражати такі відтінки модального значення: повинність, необхідність дії (*Завтра рано вставати* — О. Гонч.); можливість, неможливість дії (*І як мені з моїми солов'ями твоє життя у пісню перелить* — А. Мал.; *Не наздогнати нас, ми — родичі вітрам* — В. Сос.); неминучість, невідворотність дії (*Зрештою, колись та й умирать* — Б. Олійн.); бажаність, небажаність дії (*Прийти б мені, забутому, та й стати на поріг* — М. Нагн.; *Коли б не заснути ще!* — С. Скляр.). Ці відтінки модального значення виражає або сам інфінітив, часто з певними частками

(у власне інфінітивних реченнях), або інфінітив з допоміжними безособовими дієсловами, предикативами тощо (в ускладнених інфінітивних реченнях).

Найбільш поширилася класифікація інфінітивних речень, основи якої заклав К. О. Тимофеев в «Грамматике русского языка» 1954 р. У цій праці інфінітивні речення поділяються на дві основні групи залежно від наявності частки *би* та відтінків модального значення: 1) інфінітивні речення без частки *би*, що виражають повинність, необхідність, бажання; 2) інфінітивні речення з часткою *би*, що виражають бажаність, застереження, можливість. В особливу групу виділяються інфінітивно-називні речення [51, т. 2, ч. 2, 45—46]. В українському мовознавстві цю класифікацію запровадили Б. М. Кулик [99, 99—101], П. С. Дудик (з доданням ще інфінітивно-безособових речень) [181, 255—257], М. Т. Чемерисов [42, 271] та ін. Н. А. Москаленко за відтінками модальних значень та деякими особливостями будови поділяє інфінітивні речення на чотири групи: 1) інфінітивні речення із значенням можливості, неможливості, необхідності, обов'язковості дії; 2) імперативні інфінітивні речення; 3) заперечні інфінітивні речення; 4) констатаційні інфінітивні речення [120, 20]. Дехто поділяє інфінітивні речення тільки за значенням, наприклад А. П. Медушевський [180, 341], М. Т. Доленко [60, 302] та ін. У «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського інфінітивні речення поділяються в основному за значенням на дві групи: 1) із значенням волі, бажання, наказу; 2) із значенням можливості, неможливості, неминучості, доконечності. Крім того, у першій групі розрізняються речення з узагальнено-особовим значенням, із значенням першої особи, з часткою *би* і речення питального типу. Окремо розглядаються констатаційні інфінітивні речення [100, 61—64].

Н. Ю. Шведова серед інфінітивного класу розглядає тільки власне інфінітивні речення. Вона поділяє їх за семантичним принципом на чотири семантичні структури: 1) із значенням об'єктивної зумовленості; 2) із значенням суб'єктивної зумовленості; 3) із значенням фізичного чи інтелектуального сприймання; 4) із значенням суб'єктивної оцінки [159, 373]. Ускладнені інфінітивні речення з безособовими дієсловами, предикативами і заперечними займенниками (прислівниками) розглядаються серед двокомпонентних речень і мають свої підгрупи [159, 321, 346].

Г. О. Золотова не дає докладного опису інфінітивних речень і класифікації їх. Проте вона висловила важливі

думки про інфінітивні речення, які необхідно врахувати при класифікації їх,— положення про те, що: 1) у сполученні з безособовими дієсловами і предикативами інфінітив — основний компонент, а не залежний; 2) інфінітивні речення — варіанти номінативно-дієслівних речень.

Класифікуючи інфінітивні речення, Г. П. Арполенко значною мірою врахувала нові положення. За структурно-семантичним принципом вона виділяє дві групи речень: 1. Інфінітивні речення з ускладненою основою. 2. Інфінітивні речення з неускладненою основою. Інфінітивні речення з ускладненою основою мають три підтипи: 1) заперечний займенник (прислівник) з інфінітивом; 2) модальне предикативне слово з інфінітивом; 3) модальне дієслово з інфінітивом. Інфінітивні речення з неускладненою основою поділяються на шість підтипів: 1) із значенням неминучості, необхідності, неможливості дії; 2) із значенням абсолютної об'єктивної неможливості дії; 3) із значенням спонукання до дії; 4) із значенням буття, перебування; 5) із значенням умовності (з часткою *би*); 6) фразеологізованого підтипу [9, 46—51]. Далі Г. П. Арполенко дещо звузила тлумачення інфінітивних речень і дає таку класифікацію їх: 1) інфінітивні речення із значенням суб'єктивної необхідності, повинності дії («інфінітив»); 2) інфінітивні речення із значенням об'єктивної необхідності, неминучості, невідворотності дії («інфінітив + давальний агентивний»); 3) інфінітивні речення із значенням бажаності дії («інфінітив + частка *би, б*»); 4) інфінітивні речення із значенням об'єктивної неможливості здійснення дії («заперечний інфінітив доконаного виду»); 5) інфінітивні речення із значенням застереження дії через відсутність суб'єкта, об'єкта або обстановки («заперечний займенник, прислівник з наголошеним *ні* + інфінітив») [10, 20].

Ми будемо поділяти інфінітивні речення на два підтипи — з ускладненою і неускладненою основою, беручи до уваги в основному підтипи першої класифікації Г. П. Арполенко.

§ 32. Інфінітивні речення з ускладненою основою

Як переконливо довела Г. П. Арполенко, до інфінітивних речень належать сполучення з інфінітивами деяких безособових дієслів, предикативів і заперечних займенників (прислівників), бо вони становлять семантико-

граматичну єдність і тому виступають як один — складений член речення — головний член одноядерного речення [9, 46, 47, 48]. Є підстави окремо виділити сполучення з інфінітивами дієприкметникових предикативів на *-но*, *-то*, як це робить Н. М. Арват [8, 135]. Щоправда, такі конструкції вона розглядає в межах безособових речень. Проте в її викладі цінне те, що поєднання предикатива на *-но*, *-то* з інфінітивом Н. М. Арват вважає одним компонентом.

Ось чому до інфінітивних речень з ускладненою основою ми зараховуємо чотири типи конструкцій: 1) речення з безособовими дієсловами й інфінітивами; 2) речення з предикативами й інфінітивами; 3) речення з дієприкметниковими предикативами на *-но*, *-то* й інфінітивами; 4) речення із заперечними займенниками (прислівниками) й інфінітивами.

Речення з безособовими дієсловами й інфінітивами Н. Ю. Шведова вважає двокомпонентними на тій підставі, що вони формально мають два елементи — 3 особу однини безособового дієслова й інфінітив. Нам здається це недостатньою підставою для такої кваліфікації. Більш істотний той факт, що для таких речень типовий суб'єктний член у формі наявного чи імпліцитного давального відмінка. Тому Н. М. Арват розрізняє структурну і семантичну схеми цих моделей. Структурна схема складається з модального дієслова й інфінітива, семантична — з суб'єкта модальної дії і предиката [8, 90]. Проте не можна підводити ці моделі під поняття дієслівних безособових речень, як це робить Н. М. Арват [8, 38], адже в них є особа — суб'єкт. За відсутністю називного відмінка такі речення одноядерні, за наявністю суб'єкта і предиката — двокомпонентні, за основним елементом предиката — інфінітивні.

Друга проблема, пов'язана з цим типом речень, полягає в тому, щоб дослідити, які безособові дієслова сполучаються з інфінітивом. Н. Ю. Шведова називає три типи форм: 1) безособові чи особові дієслова на *-ся*; 2) безособові чи особові дієслова без *-ся*; 3) стійкі дієслівні сполучення [159, 269]. Н. М. Арват уточнює семантичний склад безособових дієслів. Серед модальних форм вона виділяє слова із значенням необхідності, змушеності, бажаності, волевиявлення. Окремо розглядаються дієслова із значенням стану живої істоти і непередбаченості чи мимовільності дії [8, 90—92]. В українських дослідженнях склад таких дієслів, як правило, обмежується.

Г. П. Арполенко називає лише такі дієслова, як *доведеться, трапиться, судилося, вдалося, залишається, знадобиться, хочеться, мріється, бажається* [9, 48]. Г. М. Чирва вважає, що до безособових речень не належать сполучення з дієсловами *судилося, випадати, набридати, надодати, дозволятися, заборонятися*, бо інфінітив при них виконує функцію підмета (Безличные предложения украинского языка // Автореферат канд. дис.— Днепропетровск, 1975.— С. 23). Доказ: *Не судилося повернутися — Не судилося повернення. Купатися не дозволялося — Купання не дозволялося* [9, 23]. Інфінітив, справді, може займати позицію підмета, але в основному тоді, коли він стоїть у препозиції. Щодо безособового дієслова, то воно не може займати позицію присудка, оскільки не припускає називного відмінка чи його заміників і не пов'язується з ним предикативним зв'язком, тобто у певній особі, часі і способі (пор. можливе: *Кричати — забороняється, заборонялося, буде заборонятися*, але неможливе: *Крик заборонялося, Мова заборонялося, Крики забороняється, заборонялося*). Тому в «Русской грамматике» 1980 р. немає структурної схеми підметово-присудкових речень, що складаються з інфінітива й безособового дієслова. Щоправда, автори цієї праці не цілком послідовні, бо в огляді синтаксису форм слова наводять приклад «*Курить — заперещается*» як уживання інфінітива в позиції підмета [159, 458; пор.: 51, т. 2, ч. 1, 379; 99, 33]. Н. М. Арват має цілковиту рацію, вважаючи конструкції з дієсловами *судилося, дозволялося* та ін. одно ядерними [8, 89].

В українській мові склад безособових дієслів обмежений в іншому розумінні — не всі російські безособові дієслова мають такі ж відповідники в українській мові. Напр., *стоит, следует* передаються в українській мові предикативними прислівниками *варто, слід*.

Слідом за Н. М. Арват ми насамперед виділяємо речення з модальним значенням необхідності, змушеності, бажаності, заборони. Речення із значенням необхідності створюються безособовими дієсловами *належить, личить, подобає, не завадить, знадобиться* тощо у сполученні з інфінітивами, які можуть бути різноманітного змісту. Роль безособових дієслів полягає в тому, що вони надають інфінітивам модального забарвлення необхідності і граматичну характеристику в часі і способі. Проте це не означає, що інфінітив від них залежить. Він залишається основним компонентом, бо виражає речове значення [71,

257]. Разом з безособовими дієсловами інфінітиви створюють єдину складену форму предиката. В таких реченнях послідовно вживається суб'єктний член у давальному відмінку, напр.: *Безшумно належало їм проповзти болото і мінні поля* (І. Нех.). *Та співцям співати личить* (Л. Укр.). *Мені подобає до труждених зійти* (О. Стор.). *Підлікуватися йому теж не завадило б* (О. Гонч.). *За мене, пане воеводо, не знадобиться червоніти нікому* (М. Стар.).

Речення із значенням змушеності створюються безособовими дієсловами *довелося, випало, дісталось* й інфінітивами, напр.: *Довелося йому зазнати тут такого, про віщо б він і думати не міг* (А. Тесл.). *Як вона нудьгувала, коли їм випало розлучитися* (Ю. Янов.). *Пропали Шведи тут прочвари, пропав і вал — а булевари досталось нам тепер топтати* (І. Котл.).

Речення з модальним значенням бажаності створюються безособовими дієсловами *хочеться, бажається, воліється, жадається, кортить, тягне, манить, вабить, пориває, не терпиться* й інфінітивами, напр.: *Йому Візантію хочеться збудити* (Т. Шевч.). *Кайдашиці дуже бажалось на старість полежати та одпочити* (І. Н.-Лев.). *Сумно мені було, і перемовити щире слово жадалось* (М. Вовч.). *Йому так не терпілося отримати свій наділ* (М. Стельм.). *Так усіх і тягне танцювати та скакати* (Г. К.-Осн.). *Мене поривав підійти до батька, взяти його широку, з рубцями од кісся, руку й поцілувати її* (Г. Кос.). *Уже довідалися вони про всі подробиці, які їм кортіло знати* (Д. Чайк.). Інфінітива може й не бути. Такі форми розглядаються як неповні реалізації речень — конститутивно зумовлені чи не зумовлені. На місці інфінітива може стояти підрядне речення чи про нього свідчитиме будь-який інший член, напр.: *Хлопчикові хочеться, щоб його було зверху* (І. Багм.) (хочеться перемогти). *Сього Анхізу не бажалось, щоб попрощатися з синком* (І. Котл.) (не бажалось попрощатися). *Та хочеться ж і їм на прогулянку* (Л. Укр.) (хочеться гуляти). *Тим-то... й не хотілось повз стінку мені* (А. Тесл.) (не хотілось лягати). Іноді такої видимої заміни немає, напр.: *Галині Горленко не терпиться — давно вже винесла з вагона чемодан* (Є. Крот.) (не терпиться вийти). *Знову мені хочеться щастя* (П. Мирн.) (хочеться мати щастя).

Речення із значенням змушеності до дії чи її заборони створюються дієсловами *наказується, загадується, дозволяється, пропонується, диктується, забороняється* тощо. Суб'єкт дії переважно узагальнений чи неозначений. Можливий адресатний об'єкт. Приклади: *Усім спортсменам*

наказується зібратися на стадіоні (Газ.). Трактористам загадувалося сіяти ще вчора (Газ.). Два рази на місяць дозволяється в'язням писати листи, прохання звідціль (А. Тесл.). Учасникам наради пропонується прочитати проект рішення (Газ.). Помітив на стіні табличку: «Палити забороняється» (П. Панч).

Другий тип речень створюється дієсловами на позначення психічного чи психофізичного стану особи — *подобається, мріється, приспичило, набридло* тощо. Суб'єкт стану виражається здебільшого давальним відмінком, іноді — знахідним, напр.: **Йй найбільше подобалось сидіти під вікном у своїй «чистій» хатинці (М. Коц.). Отак приспичить людям умирати саме тоді, коли ти найкраще спиш (Я. Гал.). Набридли сидіти в душній і тісній похмурій школі у той саме час, як ліс гучав од пташиних співів (Б. Грінч.). Дмитрові надокучило стояти, і він присідає на призьбі біля матері (І. В.).**

Третій тип речень створюється дієсловами непередбаченої чи мимовільної дії — *пощастило, пощастилось, поталанило, пофортунило, удавалося, траплялося, надало, підсунуло, напоумило* тощо. Для речень типовий суб'єктний член у давальному відмінку, напр.: **Того вечора мені пощастило поговорити з деякими кореспондентами (В. Куч.). А як йому поталанило з Сибіру втекти? (П. Коч.). Після того, як йому пофортунило прибрати до рук того абата Данила, вкритий туманом виднокруг пояснішав (Н. Риб.). Однак їм не вдавалось розігнати човен на береговий пісок (М. Коц.). Бондаренкові лишалося хіба що стисло додати дещо з подробиць (А. Гол.). Ніде мені не траплялось бачить такої ясної зеленої трави (І. Н.-Лев.). Не знаю, чи вам коли лучалося їздити новим гостинцем (І. Фр.). Прилучалося мені, проводивши Катрю, того Чайченка зустрічати (М. Вовч.). І надало ж людині ожени-тись та ще в такий час! (І. Коч.). Добре, що хоч кожушка та чоботи напоумило вдягти! (Ю. Збан.).**

Сполучення предикативів з інфінітивами Н. Ю. Шведова вважає двокомпонентними не підметово-присудковими реченнями [159, 321], Н. М. Арват — безособовими реченнями із структурною схемою предикатив + інфінітив [8, 117]. Визначити в цих реченнях структурними елементами предикатив і інфінітив недостатньо. Це всього-на-всього складена форма предикативної основи. Більшу увагу слід звернути на семантичну будову цих речень, для якої, як і для попередніх, типові суб'єктний член у формі давального відмінка й інфінітив. За головною частиною

предикативної основи ці речення слід визнати інфінітивними.

В українських посібниках звичайно виділяють два типи таких речень — з предикативами іменникового походження *гріх, жаль, біда* тощо і модального значення *можна, треба, потрібно* та ін. [99, 97; 181, 252—253]. Н. М. Арват розрізняє в таких реченнях три групи — із значенням необхідності-можливості, з імперативним значенням і з модально-кількісним значенням [8, 117]. При цьому лишаються поза увагою сполучення іменникових предикативів *гріх, жаль, біда* з інфінітивами. Тому ми виділяємо такі групи речень: 1) речення з оціночним значенням, тобто з іменниковими предикативами; 2) речення із значенням необхідності-можливості; 3) речення з імперативним значенням.

Ми вже розглядали речення з іменниковими предикативами *гріх, жаль, сором* тощо, коли вони виступають як неускладнені основи. Сполучаючись з інфінітивами, ці предикативи втрачають значення самостійних слів і створюють складену предикативну основу, надаючи їй оціночного відтінку. Регулярно вживається давальний відмінок для вираження суб'єктного члена. Звичайне місце предикатива у препозиції до інфінітива. З інфінітивами сполучаються такі іменникові предикативи, як *гріх, жаль, шкода, сором, стид, страм, лінь, сміх, несила, охота, пора, час*. Приклади: *Знай, що мені гріх позичати братам гроші* (Т. Шевч.). *Аж жаль було на них глядіть* (І. Котл.). *Спати хочеться, а лягати лінь* (С. Вас.). *І не шкода було тобі продавати хатину й городець?* (М. Стельм.). *Хаецькому шкода давати ножа* (О. Гонч.). *Йому було сором дивитися людям в очі* (Г. Хотк.). *Так сміх і дивитись на нього!* (Г. К.-Осн.). *Кому охота зв'язуватись з Гаркушею та його компанією?* (О. Гонч.). *Я гадаю, сину, що й сюю справу зважить нам несила* (Л. Укр.). *Годі вдома сидіти та хліб переводити,— пора й самому заробляти!* (П. Мирн.). *Ой, час їхать, Марусенько, тобі до господи!* (П. Г.-Арт.). Замість інфінітива може вживатися підрядне з'ясувальне речення, напр.: *Адже й їй жаль, що вони розлучились* (М. Коц.). *Це ж просто гріх з вашого боку, що про себе ані словечка* (М. Коц.). *Бо сором, бо стид, що тихенько від матері почала з копитаном любитися* (Г. К.-Осн.). На відсутність інфінітива іноді вказують деякі поширювачі в реченні, напр.: *Климові пора додому* (Я. Grim.) (тобто пора йти, їхати додому). *Час у дорогу!* (М. Стельм.) (тобто час їхати у дорогу). Про пропущений інфінітив можна скласти уявлення і на основі

контексту, напр.: *Он старий пан усе пристають до мене, — і не страм їм?* (П. Мирн.) (тобто не страм їм приставати). **Гріх, стид, сором** тому копитанові! Він благородний — він зна, за що гріх і чого не можна робити (Г. К.-Осн.) (тобто гріх, стид, сором так робити).

З наведених прикладів видно, що поряд з давальним суб'єкта може бути об'єкт у давальному відмінку чи іншій формі: *Мені гріх позичати братам; Йому сором дивитися людям в очі; Кому охота зв'язуватися з Гаркушею* тощо.

На місці іменникових предикатів можуть виступати предикативні прислівники *грішно, соромно, стидно, смішно, ліньки, жалко* та ін. Вони теж виконують функцію допоміжних слів щодо інфінітива, тобто виступають у складі одноядерних двокомпонентних інфінітивних речень, напр.: *І грішно було б й не скористатись з нагоди* (М. Коц.). *Як тобі не соромно, як тобі не гріх потріпувать дитину отак?* (А. Тесл.). *А вам стидно з старої жінки сміятися!* (А. Гол.). *Про якусь роботу або виїзд у теплі краї і думати смішно* (М. Коц.). *Страшно поглянути людям у вічі* (С. Вас.). *Йому ліньки було читати самому* (М. Коц.). *Хоч і жалко таке золото, як моя Уляна, віддавати за дурного Стецька, та ба!* (Г. К.-Осн.).

Модального значення необхідності, можливості, неможливості, повинності надають інфінітивам предикативи *треба* (діал. *тра, тре*), *потрібно, необхідно, варт, варто, слід, можна, не можна, можливо, неможливо, повинно*, які разом з ними створюють складену основу. Ці предикативи здебільшого прикметникового походження (*можна, потрібно, варто, повинно*), тому не мають паралелей з предикативними прислівниками на *-о, -е*, як попередні форми. Предикативи *треба, слід* уживаються не тільки в значенні російських форм *надо, должно*, а й модальних дієслів *следует, требуется, полагается*, предикатив *варто* — у значенні дієслова *стоит*, яких в українській мові немає. Вживання цих предикативів з інфінітивами досить послідовне. Приклади: *В Сицилії таке твориться, що вам би треба подивиться* (І. Котл.). *Тра було проїхати з 200 верстов ярами та балками* (М. Коц.). *Тре тобі, Івасуню, промити личко!* (І. Фр.). *Потрібно вдосконалювати добір, розстановку і виховання кадрів* (Газ.). *Необхідно регулярно розглядати питання життя і діяльності письменницьких організацій* (Газ.). *Так, панно Дженні, справді вам слід би пояснить свої слова* (Л. Укр.). *Розкажи, все нам знати варто* (А. Мал.). *Всього не можна описати, в Латії що тогді*

було (І. Котл.). *Нелегко знайти, неможливо знищити того, кому симпатизує народ!* (О. Гонч.). *Ти бачиш: що отут повинно йти,— перебрести глибоке* (П. Тич.). Лише в окремих випадках інфінітив може пропускатися, але його легко встановити з контексту, напр.: *Електрику сусіднє [село] провело. Треба б і нам* (П. Тич.) (тобто треба б і нам провести). *Не вернуся до днів далеких я ніяк. Ну й що ж? Нєтра* (В. Сос.) (тобто не треба вертатися). Коли подібні предикативи вживаються самостійно, при них здебільшого стоїть родовий відмінок. Такі речення ми розглянули в попередньому розділі. Іноді пропускаються предикативи *треба, можна* і значення необхідності чи можливості виражає сама зв'язка *було* при інфінітиві, напр.: *Було тобі піти куди хоч в найми, щоб вирватись од них* (Л. Укр.). *Де вже було карати людину, про відчайдушну хоробрість якої знав увесь полк!* (О. Гонч.).

У реченнях необхідності-можливості суб'єктний член послідовно передається формою давального відмінка — наявного чи імпліцитного. Об'єкт стоїть у такій формі, яку передбачає інфінітив — давальний відмінок, знахідний, родовий тощо, напр.: *Коли же жінці, бачиш, тєє, так треба угодити їй* (І. Котл.). *Вам треба хати холодити* (І. Котл.). *Людей і долю проклинає не варт, їй-богу* (Т. Шевч.). *Всього не можна описати, в Латії що тогді було* (І. Котл.). *І над псом повинно ласку мати* (П. Г.-Арт.). *А все ж з ним варто ще поговорити* (Л. Укр.).

На основі предикативів необхідності-можливості створюється чимало стійких сполучень з інфінітивами чи частіше без них — *що треба, як треба, де треба, треба сказати, що й сказати не можна, як можна, куди слід, куди не слід, як слід* тощо.

У реченнях з предикативами *доволі, досить, годі* передається вимога припинити дію, виражену в інфінітиві. Такі речення Н. М. Арват назвала імперативними [8, 119]. У них суб'єкти допоміжного предикатива й інфінітива можуть збігатися, а можуть і не збігатися. Приклади, коли для обох форм один суб'єкт: *А вам — доволі тільки зняти персня з мізинця і мені його віддати* (Л. Укр.). *Що ж, годі вже мені нещасним бути!* (Л. Укр.). *Тепер же думаю, гадаю, трохи не годі і писать* (І. Котл.) (тобто трохи не годі мені писать). Якщо суб'єкти допоміжного предикатива й інфінітива не збігаються, тоді при інфінітиві виступає синкретичний суб'єктно-об'єктний член, напр.: *Досить вам розмовляти про охорону природи, треба переходити до конкретних дій* (Газ.). *Так от: доволі теревені правити,*

іди, передягнись (Л. Укр.) (тобто доволі тобі теревені править).

У сполученнях з предикативами *доволі, досить* на значення вимоги нашаровується відтінок міри. Іноді він стає досить виразним, напр.: *Світи довше в чистім полі, щоб нагулялись доволі* (Т. Шевч.). Комодальний суб'єкт *нам* імпліцитний, але він може бути і виражений. Такі конструкції часто виступають головними частинами складнопідрядних речень, напр.: *Досить вам сказати, що місячний план ми виконали* (Газ.). *Досить мені згадати, як боролися ми за кожен центнер зерна* (Газ.). Підрядна частина речення може стояти на місці пропущеного інфінітива, напр.: *Ії в вас досить, щоб вихід прорубати з сього дому* (Л. Укр.). *Одного дня досить, щоб справитися* (О. Донч.).

Н. М. Арват виділяє такі речення в окремий тип із значенням кількісної міри дії [8, 120]. Навряд чи це варто робити, бо таких речень мало, крім того, вони створюються тими ж предикативами, що й імперативні речення і часто обидва ці значення важко розмежувати.

У більшості досліджень з української мови не зверталася увага на сполучення предикативів на *-но, -то* з інфінітивами. Н. Ю. Шведова виявила, що деякі предикативи на *-но, -то* типу *суждено, велено, приказано* тощо можуть поєднуватися з інфінітивами. Однак такі речення вона не відокремлює від конструкцій з предикативами *треба, можна* тощо і розглядає їх як двокомпонентні не підметово-присудкові [159, 321]. Н. М. Арват довела, що предикативи на *-но, -то* створюють з інфінітивами складену основу, а двокомпонентність речень такого типу пояснюється можливістю вживання суб'єктного члена. Вона докладно схарактеризувала речення з предикативами на *-но, -то* й інфінітивами, виявила серед них чотири підтипи — з предикативами волевиявлення, вирішення, загальносприйнятності і приреченості [8, 135—139]. Ми будемо вважати такі речення інфінітивними на підставі того, що основний компонент предикативної основи виражається інфінітивом. У зв'язку з відсутністю підмета ці речення одноядерні, з семантичного погляду — двокомпонентні, оскільки може бути суб'єкт і предикат.

Подібні речення створюються предикативами на *-но, -то* модального значення. Зокрема, предикативи волевиявлення *доручено, дозволено, заборонено, наказано, велено, дозволено, запропоновано, заповідано* входять до першої підгрупи таких речень. Як зазначає Н. М. Арват, в російській мові речення з предикативами волевиявлення мають

суб'єктний член в орудному відмінку й об'єктний у давальному. В українській мові орудний суб'єкта здебільшого імпліцитний і має неозначене чи узагальнене значення. Об'єкт у давальному відмінку, як правило, словесно виражений. Приклади: **Людам заборонено курити і розмовляти** (Г. Тют.). **А мені наказано мовчати** (М. Кроп.). **Мав Цимбал свої слабості, над якими в Криничках кожному дозволено було потішатись** (О. Гонч.). **Мені велено одправиться прямо в столицю** (Т. Шевч.). Давального відмінка може й не бути, але його легко встановити, напр.: **А може, хворати, і на балкон наказано виходить** (М. Рильськ.). Залежно від валентних особливостей інфінітива поряд з давальним відмінком чи й без нього може бути об'єкт у знахідному відмінку, напр.: **Петрові було доручено попередити Пазюка, переказати йому волю старих робітників** (П. Кол.). **Гузь ввійшов у передпокій, де йому запропоновано зняти пальто** (Ф. Бурл.). Суб'єктний член в орудному відмінку словесно виражається рідко, здебільшого у мові газет, журналів тощо, напр.: **Представником президента в районі запропоновано виправити становище на фермі** (Газ.). **Героями заповідаю довести боротьбу до кінця** (Газ.). **Правлінням колгоспу дозволено розпочати сівбу** (Газ.).

Другу підгрупу становлять речення з предикативами вирішення — **вирішено, ухвалено, покладено, постановлено, намічено, намальовано, загадано, заплановано** тощо. Вони не передбачають спеціального адресата постанов. Таким адресатом може бути сам суб'єкт. Суб'єкт дії переважно імпліцитний, іноді — словесно виражений, напр.: **Усіма селянами було ухвалено зібрати врожай за три дні** (Газ.). **Вирішено це питання відкласти до наступних зборів** (Газ.). Частіше він має суб'єктно-локальний характер і виражається прийменниковими конструкціями, напр.: **На сесії постановлено скликати нараду наступного тижня** (Газ.). **На засіданні профкому намічено провести загальні збори через місяць** (Газ.): **У кооперативі заплановано завершити оранку за п'ять днів** (Газ.).

Третя підгрупа речень створюється предикативами приреченості — **приречено, призначено, дано, на роду написано** тощо. Ці предикативи не припускають справжнього суб'єкта в орудному відмінку. Він може бути тільки від абстрактних чи міфічних назв. Водночас його супроводить суб'єктно-об'єктний член у давальному відмінку як пасивний зумовленої дії, напр.: **Ім приречено самим Христом бути в покорі у західних королів та імператорів** (Н. Риб.). **Самою природою призначено нам оберігати родючі ґрунти**

(Газ.): Здебільшого такий давальний відмінок і супроводить предикативи приреченості з інфінітивами, напр.: *Зносить і труд, і спрагу, й голод, бо вам призначено скалу сесею розбити* (І. Фр.). *Він знав таке, що нам не дано знати* (Л. Укр.). *Мені так на роду написано, від народження до смерті меча з рук не випускати* (А. Хижн.).

Н. М. Арват указує ще на один підтип речень — з предикативами загальноприйнятості, загальноновживаності. В українській мові інюді вживаються такі з них, як *прийнято, заведено*, але переважно в розмовній мові, напр.: *У нас прийнято виконувати план* (Розм.). *У нас заведено здоровкатися* (Розм.). Найчастіше з такою метою вживається предикатив *гоже*, напр.: *Любої пари не знайшов, а побратись абияк не гоже!* (М. Вовч.).

Предикативна основа інфінітивних речень може ускладнюватися не тільки безособовими дієсловами, предикативами, а й деякими заперечними займенниками (прислівниками), що виступають у функції предикативів. В українському мовознавстві здавна виділялися конструкції з заперечними займенниками (прислівниками) в окрему групу безособових речень, причому підкреслювалося, що ці займенники адвербіалізовані [100, 60; 99, 97] чи становлять з інфінітивом один головний член [181, 254]. Серед припущень, висловлюваних у російському мовознавстві, було й таке, що це перехідний тип речень — безособово-інфінітивний [105, 32; 48, 96; 13, 113]. Н. Ю. Шведова вважає, що заперечні займенники (прислівники) становлять другий компонент таких речень і виражають відсутній суб'єкт, об'єкт чи обставину. Тому речення із заперечними займенниками (прислівниками) та інфінітивами вона визначає як двокомпонентні не підметово-присудкові [159, 346]. І. Г. Матвіяс називає речення із заперечними займенниками інфінітивними безособовими, в яких займенник «заперечує не можливість дії, названої в інфінітиві, а тільки можливість здійснити її через відсутність суб'єкта або об'єкта дії... Ці речення слід, отже, вважати за частково заперечні» [111, 97]. Г. П. Арполенко доводить, що речення із заперечними займенниками (прислівниками) та інфінітивами «утворюють окремий структурно-семантичний різновид інфінітивних речень» [9, 47] з ускладненою основою. Докази її такі: 1. Заперечні займенники (прислівники) з наголошеною часткою *ні* сполучаються тільки з інфінітивом, отже, входять до основи речення, надаючи їй модального значення неможливості дії. 2. Інфінітив «тут обов'язковий компонент і не лише не

залежить від іншого слова, а й, навпаки, сам виступає як зосередження предикативної сили, визначаючи собою тип речення, його структурний мінімум і утворюючи його змістовий центр» [9, 43]. При цьому вона посилається на висловлювання О. М. Пешковського [135, 331], О. О. Шахматова [201, 145, 149] та ін. 3. Про злитність заперечних займенників (прислівників) з інфінітивами свідчить наявність ідіоматичних висловів типу *нічого робити, нічого казати, правди ніде діти* тощо (9, 43]. 4. Такі конструкції треба вважати «особливого роду загальнозаперечними реченнями» [9, 42], бо частка *ні* у складі займенників (прислівників) можлива лише при запереченні *п р и с у д к а*, тобто всього речення.

Отже, заперечні займенники (прислівники) з інфінітивами становлять особливий тип речень. За найістотнішою частиною предиката їх слід визнати як інфінітивні, за відсутністю підмета — як одноядерні. З семантичного погляду ці інфінітивні речення двокомпонентні. Однак їх двокомпонентність не формальна. І не через те, що є заперечне займенниково-прислівникове слово, а тому, що можливий суб'єктний член у давальному відмінку чи у формі применника *в* з родовим. Щоб вирішити питання про те, чи складений предикат у цих реченнях, необхідно зважити на характер займенникових і прислівникових слів. Не можна прирівнювати форму *нікому* до інших заперечних займенників, бо вона виражає суб'єкт і тому не може входити до складу предиката. Поряд з предикатом це другий компонент моделі. Має рацію І. Г. Матвіяс, який зазначає, що такі речення частково заперечні, бо в них заперечується тільки суб'єкт, що не є частиною предиката [111, 97]. Приклади: **Нікому** тільки було огню **положить** під моє горем **недобите** старе серце (Т. Шевч.). **Нікому** було і **страви їсти** (Г. К.-Осн.). **В неї** мати **дуже захворіла, а доглядати нікому** (О. Гонч.). Як бачимо, за наявності в реченні форми давального відмінка з суб'єктним значенням не можна вставити іншої назви діяча. Лише іноді для підсилення форми *нікому* вживається суб'єктно-локальний член, напр.: **В неї... доглядати нікому** (О. Гонч.). **У нас у бригаді нікому** було його **заміни-ти** (Газ.) (тобто нікому з членів нашої бригади). Інші непрямі відмінки займенника *нікому* — *нікого, ніким, ні до кого, ні з ким* теж не створюють з інфінітивом єдиної форми, бо досить виразно виражають об'єкт. При цьому заперечується наявність тільки об'єкта, а не дії, вираженої в інфінітиві, напр.: **То нікого й кинуть** (Т. Шевч.). **А більше ні в кого спитать** (Т. Шевч.). **Ні з ким беседи водити, ні**

з ким слова промовити (Г. К.-Осн.). Дуже в нас у пеклі було просторно і ніким було орудовати (Г. К.-Осн.). З такою функцією іноді може виступати і форма давального відмінка, напр.: Там придзигльованки журились, що нікому вже підморгнуть (І. Котл.) (тобто що нікому їм вже підморгнуть..). Г. П. Арполенко зазначає, що в таких випадках не можна поставити запитання від інфінітива до відмінкової форми. Насправді такі запитання можливі, напр.: **Кинуть кого? — Нікого. Спитать у кого? — Ні в кого.** Отже, це теж інфінітивні речення з простим предикатом. Особливість їх полягає тільки в тому, що заперечні форми *нікого*, *ніким* тощо часто супроводять інфінітиви і в такий спосіб ускладнюють речення.

Інша річ з деякими непрямими відмінками займенника *ніщо*. Форма родового відмінка *нічого* перетворилась у присудкове слово, про що підкреслюється і в «Словнику української мови» (див.: т. 5, с. 430). Разом з інфінітивом це присудкове слово створює складений предикат із значенням неможливості дії, який наближається до вислову *не можна, неможливо* + інфінітив, напр.: *О віршах уже нічого й думать* (Т. Шевч.). *Нічого німцєві робити, прийшлося віддати з копи* (П. Мирн.). Про двокомпонентність цих речень свідчить не присудкове слово *нічого*, а можливість давального відмінка, який домислюється, — *нічого мені й думать*, — або й словесно виражається — *нічого німцєві робити*. Інші відмінки займенника *ніщо* також регулярно сполучаються з інфінітивами, але при цьому збільшується об'єктне значення їх і тому немає підстав визнати їх елементами складеного предиката. Пор.: *Та ба! вже нічим пособи-ти* (І. Котл.). *Ні на чому свої сили показати* (П. Мирн.).

Серед заперечних прислівників найвиразніше значення присудкових слів мають такі форми, як *ніколи*, *ніяк* (170, т. 5, 423, 431). Значення часу і способу в них послаблене. З інфінітивами вони створюють складені предикати, які набувають значення *не можна* + інфінітив, напр.: *Та ніколи мені сидіти* (Л. Гліб.). *Тут і комбайнам ніяк робити* (О. Гонч.). Дещо виразніше обставинне (просторове) значення у форм *ніде*, *нігде*, *нікуди*, *нізвідки*, *нізвідкіль*, напр.: *Нитки сухої на ній нема, а нігде обсушитись* (Г. К.-Осн.). *Нікуди її по-людськи ховати* (Г. К.-Осн.). *Що нізвідки взятися бажанню хоча б мигцем глянути* (Ю. Шовк.). Тому зарахування таких сполучень до складених предикатів дискусійне.

Отже, не всі заперечні займенники (прислівники) створюють з інфінітивами складені предикати, оскільки

процес перетворення їх у присудкові слова, очевидно, ще цілком не закінчився.

При розгляді інфінітивних речень із заперечними займенниками (прислівниками) виникає ще одна проблема — куди зарахувати речення з предикативом *нема* й інфінітивом. У більшості українських досліджень конструкції з *нема* й інфінітивом розглядаються разом з заперечними займенниками (прислівниками) і інфінітивами як особливий різновид безособових речень [100, 60; 99, 97; 181, 254]. Очевидно, такої ж думки дотримується і Г. П. Арполенко. Вона вважає, що речення типу *Нічого (було, буде) робити* не співвідносні з реченнями *Нема (не було, не буде) чого робити*, бо в них *бути* виступає як зв'язка, а в реченнях з *нема* — як повнозначне дієслово. Речення з *нема* аналогічні реченням з заперечними займенниками (прислівниками) за змістом, але не співвідносні структурно. Тому їх слід визнати синтаксичними синонімами до інфінітивних речень [9, 48—49], тобто безособовими реченнями.

У сполученнях *Нема (не було, не буде) чого робити* стверджується не проста відсутність об'єкта (*Нема чого*) на противагу присутності його у стверджувальній конструкції (*Є що*), а відсутність об'єкта, що перешкоджає дії, висловленій в інфінітиві, тобто *не було, не буде* виступають не самі собою, а у сполученні з інфінітивами, які і надають висловам реального значення. Тому в таких конструкціях *бути* виконує функцію зв'язки, як завжди у сполученнях з інфінітивами, тобто в усіх цих конструкціях необхідно враховувати абстрагуючу роль інфінітивів. Пор. і думку Н. Ю. Шведової, що з предикативом *нема* дієслово *бути* вживається в службовому значенні [159, 423]. Звичайно заперечні займенники (прислівники) відрізняються від сполучень *нема* з займенниками (прислівниками) як більш компактні поєднання, що в деяких випадках перетворилися на присудкові форми — *нічого, ніколи, ніяк*, в той час як у відповідних сполученнях з *нема* займенники чи прислівники ще зберігають свій характер. Пор.: *нічого — нема чого, ніколи — нема коли, ніяк — нема як*. У цьому зв'язку характерно, що значення мети (рос. *незачем*) виразніше передає не форма *нічого*, а *нема чого*. Тому в реченнях з *нема чого, нема коли, нема як* заперечення *нема (не було, не буде)* більшою мірою стосується інфінітива, ніж у сполученнях з заперечними займенниками (прислівниками) *нічого, ніколи, ніяк*. Приклади: *Не пишу тобі більше, бо нема чого і писать* (Т. Шевч.). *Ніколи, так ніколи, що за лежею нема коли і посидіть* (Т. Шевч.). Зв'я-

зані руки й ноги, нема як *рухнутися* (Г. Хотк.). Пор.: *Нема чого писати. Не було чого писати. Не буде чого писати* і навіть можливе переміщення: *Нема писати чого. Не було писати чого*, в той час як перестановка *нічого* перетворює речення на двоскладне: *Писати — нічого* [9, 44]. Предикатив *нема* може сполучатися і з іншими займенниками чи прислівниками, причому зв'язок заперечення з інфінітивами ще виразніший. Пор.: *Нема кому розказати, чого серце хоче* (Т. Шевч.). *Невесело на світі жити, коли нема кого любить* (Т. Шевч.). *Розігнав дітей по світу, а добро осталось, немає з ким поділити* (Т. Шевч.). *Тільки нема чим довести того добра* (Г. К.-Осн.). *А тут вогню нема де розпалити* (Л. Укр.). *Нема куди прихилитися, — хоч з гори та в воду* (Т. Шевч.). Предикатив *нема* може сполучатися і з формою *що*: *Не так лютує голий злодій, коли немає що украсти* (І. Котл.). Тому всі речення з *нема* із займенниками (прислівниками) і інфінітивами можна визнати загальнозаперечними.

Отже, є підстави розрізнити серед заперечних інфінітивних речень два підтипи — синтетичний — із заперечними займенниками (прислівниками) й аналітичний — з предикативом *нема*. Ці підтипи заперечних речень утворилися із стверджувальних конструкцій з *є, єсть*: *Є що робити*. При додаванні заперечення виникли вислови типу *Не є (було, буде) чого робити*. В українській мові ці речення збереглися найпоспідовніше, тільки в теперішньому часі утворився предикатив *нема*: *Не є чого робити — Нема чого робити. Не було чого робити — Не буде чого робити* і т. д. Отже, речення з предикативом *нема* — це перший і більш ранній тип заперечних інфінітивних речень. Однак в українській і російській мовах відбувся і складніший процес — зливання заперечення з займенниками (прислівниками) і утворення заперечних займенників (прислівників): *Не єсть чого делать — Нечего делать*, укр. *Нічого робити. Не было чого делать — Нечего было делать*, укр. *Нічого було робити. Не будет чого делать — Нечего будет делать*, укр. *Нічого буде робити*. Таким чином, ці два типи речень розрізняються як більш ранній і безпосередній зразок — з предикативом *нема* і пізніший зразок — із заперечними займенниками (прислівниками). Зразок з предикативом *нема* можна назвати заперечним інфінітивним реченням аналітичного типу, зразок із заперечними займенниками (прислівниками) — заперечним інфінітивним реченням синтетичного типу.

§ 33. Власне інфінітивні речення

Інфінітив може передавати різноманітні відтінки модального значення і без допоміжних дієслів, предикативів, заперечних займенників (прислівників) тощо. Головний член (предикат) при цьому виражається незалежним інфінітивом, що може супроводитися деякими частками і спеціальною інтонацією. Такі конструкції становлять в л а с н е інфінітивні речення. Вони належать не до основних моделей, а до периферійних варіантів [71, 182]. У працях з української мови власне інфінітивні речення поділяються за модальним значенням на два основних типи — із значенням волевиявлення і із значенням можливості, неможливості, неминучості, доконечності [100, 62—63]. Після виходу в світ «Граматики русского языка» за ред. В. В. Виноградова і Є. С. Істриної інфінітивні речення почали поділяти і за значенням і за формальними особливостями — наявністю частки *би* — на два типи: 1) із значенням повинності (без частки *би*); 2) із значенням бажаності (з часткою *би*) [99, 99; 181, 255]. Такий поділ не зовсім точний, бо речення без частки *би* можуть передавати і деякі інші значення, як і речення з часткою *би*. Тому в «Русской грамматике» 1980 р. запроваджений більш послідовний семантичний поділ. Розрізняються чотири типи речень: 1) із значенням об'єктивної зумовленості; 2) із значенням суб'єктивної зумовленості; 3) із значенням сприймання; 4) із значенням оцінки. При розгляді речень із значенням суб'єктивної зумовленості виявляється роль часток *би, хай, щоб* [159, 373—375]. Цей поділ до певної міри врахований у праці Г. П. Арполенко, яка виділяє речення: 1) із значенням суб'єктивної необхідності, повинності; 2) із значенням об'єктивної необхідності; 3) із значенням бажаності дії; 4) із значенням об'єктивної неможливості дії [9, 20].

Ми будемо дотримуватися поділу власне інфінітивних речень за семантичним принципом, враховуючи і структурні особливості їх.

Речення із значенням об'єктивної зумовленості виражають неминучість, повинність, неможливість, непотрібність, неприпустимість дії, незалежну від волі мовця. Значення об'єктивної неминучості найвиразніше передають конструкції з дієсловом *бути*. «В реченнях з дієсловом *бути*, — підкреслює Г. П. Арполенко, — виявляється зумовленість дії (процесу, стану) об'єктивними факторами, які не залежать від волі, бажання, прагнення носія дії (проце-

су, стану), але відомі йому» [9, 29]. При такому предикаті обов'язково вживається давальний відмінок. Він утворюється, як правило, від назв неживих предметів, абстрактних понять, явищ природи, що набувають значення діяча, чи від вказівних займенників, напр.: **Бути, бути цього ранку великому грому, і дощеві йти стрілами з великого Дону** (С. Руд.). **І добру, і щастю в цьому домі бути!** (М. Нагн.). **Ще бути в милій стороні боям, походам, згубам** (А. Мал.). **Так тому й бути!** (А. Гол.). В. А. Чабаненко підкреслює значну експресію таких речень, особливо якщо *бути* повторюється, ставиться на початку чи в кінці вислову, вимовляється з окличною інтонацією [193, 202].

За спостереженнями П. О. Леканта, Г. П. Арполенко та інших, інфінітивні речення із значенням об'єктивної неминучості можуть створюватися не тільки дієсловом *бути*, а й зв'язкою *бути*, тобто коли *бути* поєднується з іменною частиною, напр.: **Буть Максимові фельдфебелем** (П. Мирн.). **Обличчям героїв спокійними бути** (В. Сос.). **Павлові Гайді бути за провідника** (Ю. Янов.). З наведених прикладів видно, що в таких реченнях суб'єктний член утворюється не тільки від назв неживих предметів, а й істот — **Максимові, Павлові Гайді**. Додавання до дієслова чи зв'язки *бути* заперечної частки *не* змінює значення неминучості на значення заперечення можливості, напр.: **Ні, не бути мені повік нещасливою** (Розм.). **Не бути Україні рабою** (Газ.). Тільки з заперечною часткою вживається дієслово *бувати* для вираження подібних відтінків значення, напр.: **Цьому, хлопче, не бувати** (Ю. Мушк.).

Як указують В. А. Чабаненко, Г. П. Арполенко, значення об'єктивної неминучості, крім форми *бути*, виражають і інші дієслова із значенням буття, перебування, зміни стану, напр.: **Жити їй, жити та ще раз жити** (О. В.). **Журитись йому тепер, нарікати на долю** (Л. Дмит.). **Старому — гліть, новому процвітати** (М. Рильськ.).

Інфінітивні речення із значенням об'єктивної неминучості співвідносні з двокомпонентними реченнями, у складі яких є форми майбутнього часу. Пор.: **Бути великому грому — Буде великий грім. Жити їй, жити та ще раз жити — Буде вона жити, жити та ще раз жити.**

Другий тип речень об'єктивної зумовленості має відтінок необхідності, змушеності, повинності, напр.: **Такому дневі цвісти у шлюбах!** (М. Рильськ.). **Славному болгарському сильному народу жити й процвітати на своїй землі!** (П. Тич.). **Тут тобі, донечко, — каже, — сидіти, а не коло печі вештаться** (Ю. Федьк.). Як зазначає В. А. Чабаненко,

такі речення тісно переплітаються з конструкціями об'єктивної неминучості [193, 202]. Г. П. Арполенко не відрізняє їх від речень суб'єктивної необхідності [9, 21]. Однак такі речення показують необхідність, що не залежить від волі мовця, тобто об'єктивну. Вони співвідносні з реченнями, до складу яких входять предикативи *треба, слід, необхідно* тощо. Пор.: *Такому дневі цвісти у шлюбах! — Такому дневі слід цвісти у шлюбах! Славному болгарському сильному народу жити й процвітати на своїй землі! — Славному болгарському сильному народу треба жити й процвітати на своїй землі!*

На основі дієслів різної семантики створюється третій тип речень об'єктивної зумовленості — із значенням неможливості, непотрібності, неприпустимості. Для таких речень обов'язкова наявність заперечної частки *не*, напр.: *Серце не навчити* (Ю. Федьк.). *А слова дружнього за гроші не купити!* (М. Рильськ.). *Нам до морозів не звикати* (Розм.). Значення неможливості дії може підкреслюватися подвійним запереченням *ні-ні*, особливо в розмовній мові, напр.: *Матір ні купити, ні заслужити* (Розм.). Ці речення Г. П. Арполенко розглядає серед конструкцій із значенням суб'єктивної необхідності і зазначає, що додавання заперечної частки трансформує їх у речення об'єктивної неможливості дії [9, 26]. В. А. Чабаненко також не розмежовує суб'єктивної і об'єктивної неможливості дії [193, 206].

Інфінітивні речення неможливості, непотрібності, неприпустимості дії співвідносні з конструкціями, до складу яких входять слова *не могли, неможливо, не потрібно* тощо. Пор.: *Серце не навчити — Серце не можна навчити. Нам до морозів не звикати — Нам до морозів не потрібно звикати.*

Речення із значенням суб'єктивної зумовленості виражають такі дії, які залежать від волі мовця. Це може бути спонукання до дії, бажаність її, доцільність. Такі значення можуть виражатися без спеціальних формальних засобів. Значення спонукання звичайно передається без суб'єктного члена. Предикат складається з одного інфінітива, напр.: *Стояти тут! Нема шляхів назад!* (М. Баж.). *Мовчать! Струнко! Наліво кругом! Кроком — руш!* (Я. Гал.). *Слухати команду. Узять швабри, шланги* (О. Корн.). *Тож не схильте голів! Боротись і боротись!* (Л. Перв.). Інфінітив у таких реченнях виступає у значенні наказового способу, тому вони співвідносні з дієслівними спонукальними конструкціями. Пор.: *Стояти тут! — Стійте тут! Мовчать! —*

Мовчіть! Слухатъ команду — Слухайте команду. На цій підставі такі речення дехто називає імперативними [120, 20; 193, 203; 9, 26].

Ще О. М. Пешковський відзначав, що інфінітивні речення передають різні відтінки значення волевиявлення — не тільки категоричні накази, а й заклики, пропозиції, прохання тощо [135, 188]. Ми навели приклади інфінітивних речень із значенням наказів. У різних написах, заголовках можуть міститися і прохання, заклики, вимоги, пропозиції, напр.: *Не смітити. Не ходити по траві. Забезпечити виконання продовольчої програми. Підвищити якість підготовки спеціалістів.*

Звичайно вважають, що бажаність дії передається інфінітивами з різними частками. Насправді такий відтінок значення інфінітиви можуть виражати і без часток, напр.: *Тільки зирнути, радо заплакатъ, раз пригорнути, раз побалакатъ* (П. Граб.). *Вчити дітей! То нічого, що школа далеко* (О. В.). *Дотиком руки пульс віків і ритм землі відчуті! — і пливати, пливати мандрівником в океан, морозами закутий* (М. Рильськ.). В. А. Чабаненко звертає увагу на випадки стилістичного підкреслення бажаності — коли інфінітив повторюється: *Жити! Жити! — із сонцем, віконцем. Жити! Жити! — з дверима у світ* (П. Тич.). *Холодно надворі! На біса все! Бігти! Тікати!* (С. Скляр.). [193, 210—211]. Речення бажаності важко відрізнити від конструкцій із значенням суб'єктивної необхідності. Тому в «Русской грамматике» 1980 р. вони розглядаються разом. Речення суб'єктивної бажаності і необхідності співвідносні з реченнями *треба* + інфінітив чи двокомпонентними реченнями з модальним дієсловом *хотіти*. Пор.: *Тільки зирнути, радо заплакатъ... — Хочу тільки зирнути, радо заплакатъ... Вчити дітей... — Хочу вчити дітей... Бігти! Тікати! — Треба бігти! Треба тікати!*

Речення суб'єктивної зумовленості можуть мати ще відтінок доцільності, своєчасності, напр.: *Що робити? За людьми йти та ховатъ... Оце й робити!* (П. Мирн.). *Любов і надія не в зорях, не в морі — між людьми поради питати!* (Л. Укр.). *Що думаєш робити? Відступати, поки не пізно!* (О. Гонч.). Пор. співвідношення: *За людьми йти та ховатъ — За людьми доцільно, варто йти та ховати. Між людьми поради питати! — Між людьми варто поради питати!*

Речення суб'єктивної зумовленості можуть мати спеціальні формальні покажчики. Значення спонукання підкреслює вигук *нумо* (*нум*) як засіб заохочення до спільної

дії, напр.: *Нумо укупці купатись* (Г. К.-Осн.). *Ой, нене, сум! Нум плакати, нум!* (Л. Укр.). Більш категоричне спонування виражається часткою *щоб* з інфінітивом: *І щоб сьогодні ж вивезти землю!* (Газ.).

Різноманітні відтінки значення бажання — співчуття, нарікання, погрози, пропозиції, поради, пересторогу, побоювання — виражають інфінітиви з часткою *би* (*б*), напр.: *А жити б такому та жити* (М. Вовч.). *Плакати б, та стидно* (П. Мирн.). *Провалитися б тобі на цьому самому місці!* (Ю. Смол.). *Зробити б експеримент!* (О. Гонч.). *Тут би школу зробити* (М. Коц.). *О бити б вас обох та бити!* (Л. Гліб.) [9, 33—34]. У бажальних реченнях з *би* можуть уживатися інші частки, сполучники чи питальні слова, надаючи їм відповідного забарвлення — посиленої бажаності, побоювання тощо, напр.: *Тільки б не прогавити спектакль* (Б. Олійн.). *Хоч би чим трохи одвести свою самотню душу* (П. Мирн.). *Коли б не заснути ще!* (С. Скляр.). Значення бажаності може виражатися сполученням інфінітивів з частками *бодай*, *якби* без частки *би*, напр.: *Бодай тобі, доле, у морі втопитись* (Т. Шевч.). *Ну, що якби йому гукнуть?* (А. Тесл.) [193, 210].

Г. П. Арполенко зафіксувала інфінітивні речення з часткою *би* і зв'язкою *було*: *І що було б кращий струмент узяти!* (Б. Грінч.). *Та було б, мамо, та було б, розумнице, та було б слухати* (Б. Олійн.) [9, 36—37]. Вона розцінює їх як форми з ознакою минулого часу [9, 36]. Н. Ю. Шведова вважає таку форму варіантом умовного способу [159, 376].

Виникає проблема про те, чи становлять конструкції з часткою *би* окремий тип інфінітивного речення, чи це одна з форм парадигми інфінітивних речень. Г. П. Арполенко розв'язує цю проблему так, що конструкції з інфінітивами і часткою *би* — це окремий тип інфінітивних речень, бо частка *би* визначає їхню структуру і допомагає виражати особливе значення — бажаності [9, 33]. В «Русской грамматике» 1980 р. зазначається, що форму умовного способу мають речення тільки із значенням сприймання і об'єктивної зумовленості [159, 377]. Отже, інші конструкції з часткою *би* становлять особливий тип — бажальні речення [159, 375]. Це не розв'язує проблеми, бо неясно, чому серед форм парадигм немає бажального способу і чи не становлять бажальні речення саме такої форми.

Третій тип речень суб'єктивної зумовленості з формальними покажчиками створюють інфінітиви з часткою *хай*, *нехай*, в яких виражається погодження, прийняття,

напр.: *Хай же не відчувати чужий біль, хоча б помітити* (О. Гонч.). *Ніколи більше не повертатися. Хай навіть і згинуть* (О. Гонч.).

В «Русской грамматике» 1980 р., поряд з реченнями об'єктивної чи суб'єктивної зумовленості, виділяються ще інфінітивні речення із значенням фізичного чи інтелектуального сприймання і речення із значенням оцінки. Речення із значенням сприймання створюються обмеженою кількістю дієслів типу *чути, чувати, знати, пізнати, видати*, здебільшого із запереченням. Вони «мають не модальне, а чисто констатаційне, описово-розповідне значення» [100, 64]. Приклади: *Йоньки не чути і не видно* (Г. Тют.). *Клуня одчинена, ціпа не чуць* (А. Тесл.). *Кругом садочки, біленькі хати, і соловейка в гаю чувати* (Л. Укр.). *І не чувать дитини* (П. Г.-Арт.). *Знати пана по халявах* (Н. тв.). *Любо глянути, і віхтів не знати* (К. Горд.). *Народна приповідка каже, що по роботі пізнати майстра* (Ю. Мельн.). *А села самого не видати за могилою стрімчастою* (М. Вовч.). *От година по годині стала упливати, а Якими не слухати, видом не видати* (С. Руд.). Такі речення близькі до конструкцій з предикативними прислівниками *чутно, видно* тощо, тому слідом за «Грамматикой русского языка» 1954 р. їх почали визначати як перехідний тип між інфінітивними і безособовими реченнями — інфінітивно-безособовими [51, т. 2, ч. 1, 56; 181, 257]. Наявність синонімічних конструкцій — недостатня підстава для такого визначення. Речення з дієсловами *чути, знати, видати* — особливий вид інфінітивних речень з дієсловами сприймання, як це визначається в «Русской грамматике» 1980 р. Автори цієї праці до дієслів сприймання зараховують ще *плевать, наплевать, поискать, не понять* [159, 375]. В українській мові до таких дієслів належать *чхати, начхати, плювати, наплювати*, які створюють речення із значенням «байдуже», «все одно», тобто близькі до конструкцій з предикативними прислівниками. Тому є підстави розглядати їх серед речень з дієсловами *чути, знати, видати*. Приклади: *І чхати мені на канцлера, султана та цісаря* (Н. Риб.). *Мені на двадцять Павлів начхать* (М. Кроп.). *Будь інший час — тоді що! Наплювать* (Г. Хотк.). Менш аргументована думка, що це речення із значенням бажаності і можливості дії [193, 211].

Речення з дієсловом *пошукати* також близькі до конструкцій з *чути, знати, видати*, бо в них ідеться про те, що рідко трапляється, тобто чого не чути, не видно. Пор.: *Скажу тобі, Демиде, такий кожух, що по всій Таврії по-*

шукати! (О. Гонч.). *А той Василь Коваленко, каже, такий гарний, що по всьому світу пошукати* (П. Мирн.). Форма *не зрозуміти* близька до речень з *не знати*, бо може виступати в значенні «незрозуміло», «неясно». Пор.: *Он захрипів деркач, а де — не зрозуміть* (М. Рильськ.).

З наведених прикладів видно, що в реченнях з дієсловами *чути, знати, видати* часто вживається знахідний чи родовий відмінок. Вони мають суб'єктно-об'єктне значення. Як відзначається в «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського, речення з дієсловами *чути, знати, видати* «на відміну від інфінітивних речень з модальним значенням легко сприймаються в часі і через це припускають без усяких труднощів дієслівну зв'язку» [100, 64; 159, 376], напр.: *Ще як були ми козаками, а уніі не чуть було* (Т. Шевч.). Пришпили квітку з правого боку, щоб *знати було, що молода* (Г. К.-Осн.). Інфінітивні речення із значенням сприймання найтипівіші для живого мовлення.

Крім форм сприймання, з екзистенційним значенням можуть виступати й деякі інші дієслова. Вони найменшою мірою пов'язані з часом і способом, а просто називають дію з підкресленою інтонацією, що дає змогу висловити оцінку дії — обурення, подив, осуд, жаль, розчарування. Називне значення таких речень настільки виразне, що вони здавна визначалися як інфінітивно-називні [51, т. 2, ч. 2, 52; 99, 101; 181, 256; 193, 211]. Точніше такі конструкції розглядати як інфінітивні речення із значенням назви й оцінки дії [159, 375]. При цьому помічено, що інфінітивні речення назви й оцінки дії обов'язково становлять компоненти цілого тексту, напр.: *Ото я! Коло роботи спати!* (В. Стеф.). *Але його не слухають і дорікають: «Кинути таку хорошу дівчину! Проміняти зозулю на яструба!»* (О. Гонч.). *Дивитися і підмічати, виводить висновки з подій, — тобою ж хочу я звучати, народе рідний, любий мій!* (П. Тич.). *Любима земле! Повставай і слави́ть життя всеможне, яросне, земне!* (М. Баж.) [99, 101; 193, 211].

У дослідженнях українських мовознавців значна увага звертається на комунікативні і стилістичні особливості інфінітивних речень (див. праці Г. П. Арполенко, В. А. Чабаненко та ін.). Н. А. Москаленко підкреслює, що інфінітивні речення можуть ставати компонентами складних сполучникових і безсполучникових речень. Зокрема, вони часто бувають підрядними частинами складних речень мети, причому того їх підтипу, який називається одно-

суб'єктивним (*Схиляє клен осінню клечінь, щоб знов весною розцвісти.*— А. Мал.).

В «Русской грамматике» 1980 р. указується, що на основі інфінітивів створюються деякі типи простих речень фразеологізованої структури: для вираження несхвалення — *Нема щоб помовчати*; згоди — *Іхати так їхати* (пор. думку Н. А. Москаленко, що це проміжний тип між простими і складними реченнями) [120, 22]; можливості — *Є з ким поговорити. Є про що подумати. Є куди піти* [159, 383—385].

До інфінітивних речень не належить інфінітив уявлення (*Любити... Але кого ж?* — Ю. Лерм.), бо він становить незалежне висловлення, що не спирається на будь-який граматичний зразок [159, 419].

§ 34. Номінативні речення. Загальна характеристика

Іменні одноядерні речення довгий час не виділялися в окремий тип і вважалися неповними двоскладними, безособовими тощо (див. праці О. О. Потєбні, Д. М. Овсянико-Куликовського, П. Ф. Фортунатова та ін.). О. В. Попов, О. М. Пешковський та інші почали розглядати номінативні речення окремо. На цьому вивченні іменних одноядерних речень у багатьох авторів і обмежилось [51, т. 2, ч. 2, 57; 177, 420; 100, 69; 99, 101; 181, 257]. Однак ще О. О. Шахматов серед іменних односкладних речень виділяв кілька підтипів: 1) односкладні безприсудково-підметові речення — іменні номінативні, кількісно-іменні, іменні генітивні, займенниково-генітивні, прийменниково-іменні; 2) односкладні присудково-безпідметові речення [201, 50—62]. Під впливом вчення О. О. Шахматова деякі мовознавці почали виділяти, крім номінативних, ще генітивні речення [32, 202; 105, 53]. Подальший розвиток ідеї О. О. Шахматова набули у працях Н. Ю. Шведової. Вона не тільки враховує всі підтипи іменних речень, на які вказував О. О. Шахматов, а й дає їм нову кваліфікацію. Кількісно-іменні речення визначаються як двокомпонентні не підметово-присудкові (*Багато справ*) [159, 330]. Серед двокомпонентних речень розглядаються також конструкції з *нема, ні, нікого, нічого* як речення з лексично обмеженими компонентами (*Нема сумніву. Ні хмаринки. Нікого знайомих. Нічого нового. Ніяких надій*) [159, 336—346]. До однокомпонентних речень зараховано конструкції іменного класу

чотирьох підтипів — з називним відмінком (*Ніч*), з родовим (*Квітів!*), із знахідним (*Ваші документи!*), з короткими формами дієприкметників у множині (*У школі задоволені*) [159, 358—371].

Г. О. Золотова критикує Н. Ю. Шведову за широке розуміння номінативних речень і неврахування ієрархії синтаксичних одиниць. Номінативні речення вона вважає належними до основних моделей іменного типу. Окремо виділяються квантитативні речення (*Народу — тьма*) [72, 223]. Генітивні речення визначаються експресивною модифікацією квантитативних речень [72, 223]. Конструкції *Ни луны, ни звезд; У нее нет кольца* вважаються заперечними модифікаціями номінативних речень — *Луна. Звезды. У нее кольцо* (72, 224).

Таким чином, є підстави виділяти серед речень без відмінюваної форми дієслова моделі іменного класу (*Ніч. Тиша*), квантитативні (*Багато квітів*), з лексично обмеженими компонентами (*Нема часу. Ні хмаринки. Нікого знайомого. Ніякої надії*), з родовим відмінком (*Квітів!*), із знахідним (*Ваші документи!*), з короткими дієприкметниками (*У школі задоволені*). Ми будемо називати всі ці підтипи речень іменними, бо основні компоненти їх виражаються іменником чи дієприкметником.

Слід погодитися з думкою Г. О. Золотової, що ці підтипи іменних речень перебувають на різних щаблях ієрархічної драбини, але не тільки генітивні чи акузативні речення, а й номінативні чи квантитативні. Номінативні речення — це комунікативні варіанти двоядерних речень буття: *Квіти є — Квіти*. Заперечно-генітивні речення з *нема* становлять заперечний варіант двоядерних речень буття: *Квіти є — Нема квітів*; заперечно-генітивні речення з *ні, нікого, нічого, ніякого* — заперечні варіанти заперечних варіантів з *нема*: *Нема ні квітів — Ні квітів. Нема ні знайомого — Ні знайомого...* Квантитативні моделі утворилися з двоядерних нумеральних речень: *Книжка одна — Багато книжок*. На основі квантитативних моделей виникли їхні генітивні комунікативні варіанти: *Багато книжок — Книжок!* З двоядерних дієслівних речень, що мають об'єкт, утворилися акузативні комунікативні варіанти: *Ви даєте документи — Ви повинні дати документи — Ваші документи!*

У наш час не завжди вживають термін «номінативні речення», оскільки він двозначний. Називний відмінок може виконувати функцію не тільки номінативного речення, а й підмета, присудка, називного уявлення, називного

рекомедації, слова-речення тощо. Ми будемо використувати цей термін, маючи на увазі вживання називного відмінка у неприслівній функції для вираження буття предмета чи явища. У ранніх визначеннях номінативних речень здебільшого підкреслювалося їх значення — констатація буття предметів, явищ, подій [100, 69; 99, 101]. Потім, крім значення, почали вказувати на засоби вираження головного члена [181, 257; 21, 90]. Л. А. Булаховський заперечував належність номінативних конструкцій до речень, бо: 1) вони не мають виразних часових ознак; 2) їх синтаксичні зв'язки з іншими реченнями обмежені (До поняття речення.— Науковий збірн. Харків. н.-д. кафедри історії укр. культури.— 1926.— № 2—3, с. 22). Пізніше Л. А. Булаховський почав називати номінативні речення «називними словами і словосполученнями» [29, 24].

За таким тлумаченням номінативних речень вони розумілися вузько — лише як засіб вираження буття природи чи навколишнього середовища. У працях останнього часу номінативні речення почали характеризуватися ширше. Так, в «Русской грамматике» 1980 р. зазначається, що «предикативну основу речень... (т. зв. номінативних) утворює іменник у формі називного відмінка», який означає буттєвий стан природи, різні події, предмети, особи, діяльність чи стан [159, 358]. До цього додається зауваження, що «лексико-граматичні обмеження відсутні, однак слова різних лексичних значень входять у ці речення за різних умов: одні — відносно вільно, інші — тільки при умові певного поширення чи оточення, консітуації» [159, 358]. Це цілком аргументована відповідь на закид Г. О. Золотової про те, що номінативні речення лексично обмежені [72, 133; див. також: 71, 84—85].

Однак не зовсім чітко визначається тут предикативна основа номінативних речень і місце їх серед інших моделей. Г. О. Золотова зазначає, що до цієї основи можуть входити суб'єктні, локальні і темпоральні члени, напр.: **В нас розбіжності в поглядах** (М. Чаб.). **Надворі дощ** (М. Баж.). **Тепер жнива, люд потомлений** (С. Вас.). На цій підставі вона робить висновок про те, що номінативні речення двоскладні [71, 114]. Ми вбачаємо в цьому лише той факт, що деякі номінативні речення з семантичного погляду можуть бути двокомпонентними (при наявності суб'єктного члена), залишаючись одноядерними з формально-граматичного погляду.

Щодо місця номінативних речень у системі інших моделей, то вони не належать до речень первинного типу, а становлять семантико-комунікативний варіант двоядерних речень буття (*Настає ніч. Є ніч. Ніч*).

Зважаючи на це, можна запропонувати таке визначення номінативних речень: Номінативні речення — це одноядерні комунікативні варіанти речень буття, предикативна основа яких складається з називного відмінка чи називного відмінка і суб'єктного члена для вираження буття природи, навколишнього середовища, предметів, осіб, діяльності чи стану. В цьому визначенні підкреслюються такі риси номінативних речень: 1) з формально-граматичного погляду це одноядерні речення; 2) це речення не первинного типу, а наслідок різноманітних перетворень двоядерних речень; 3) предикативна основа номінативних речень може виражатися не тільки називним відмінком, а й сполученням називного відмінка з суб'єктивним членом; 4) номінативні речення мають значення буття, яке не залежить від лексичного значення іменників, отже, воно узагальнене, абстраговане, тобто граматичне [105, 40—41].

Таким чином, номінативні речення не можна ставити в один ряд з іншими реченнями — дієслівними чи навіть іменними, елементарними за походженням. З цієї точки зору Л. А. Булаховський був почасти правий, якщо його розуміти так, що номінативні моделі — незвичайні речення, речення не основного типу, а периферії (протилежний погляд висловлює Г. О. Золотова, яка зараховує номінативні речення до основних моделей і ставить їх в один ряд з іншими іменними реченнями — *Волк-хищник. Дом без крыши. Август. Море*) [71, 33].

Номінативні речення здавна класифікувалися на основі різних принципів, часто непослідовно. О. М. Пешковський поділяв номінативні речення за значенням на екзистенційні, вказівні і називні [135, 344—345]. Цей поділ позначився на багатьох подальших роботах, зокрема з української мови [100, 69—71; 99, 107—108]. Під впливом В. В. Бабайцевої в «Сучасній українській літературній мові» за ред. І. К. Білодіда виділяються семантико-функціональні типи номінативних речень — буттєві, вказівні, оцінні, називні, спонукальні, називний уявлення [181, 259—262; пор.: 13, 126—137].

Проте О. О. Шахматов намагався побудувати класифікацію номінативних речень за чисто синтаксичним принципом. Він брав до уваги наближення головного

члена номінативних речень до підмета чи присудка і відповідно виділяв безприсудково-підметові і присудково-безпідметові речення [201, 50—62]. Така класифікація позначилася на праці Є. М. Галкіної-Федорук [45, 434], з українських авторів — на дослідженні Л. О. Біятенко [21, 7]. Щоправда, Л. О. Біятенко додає ще поділ номінативних речень за стилістичною функцією на констатуючі, патетичні, іронічні й власне-називні [21, 102].

Ідею О. О. Шахматова продовжує розробляти Н. Ю. Шведова. Вона розуміє, що прирівнювати номінативні речення до підметів чи присудків немає підстав, але з погляду семантики їх можна поділяти на неособово-суб'єктні й особово-суб'єктні [159, 358]. Семантична класифікація номінативних речень пов'язана з їх граматичною класифікацією — на речення з повною чи неповною парадигмою, з суб'єктними чи без суб'єктних детермінантів тощо [159, 364—368]. Семантична і граматична класифікації завершуються комунікативною — на вихідні і експресивні варіанти номінативних речень [159, 368—369].

Г. О. Золотова не дає докладного опису номінативних речень. Але важливе її положення про те, що для номінативних речень характерна наявність двох компонентів — носія ознаки і предиката. Носієм ознаки може бути назва навколишнього середовища чи суб'єкта: *Надвори мороз. Дитині рік. У сестри грип. В мені тривога. З тіточкою непритомність* [71, 114, 134]. Назви явищ навколишнього середовища часто вживаються в багатьох номінативних реченнях, але вони не можуть бути прирівняні до назв суб'єктів, бо менш істотні і використовуються також в підметово-присудкових реченнях. Пор.: *Надвори сніг — Надвори падає сніг*. Більш типові для номінативних речень назви суб'єктних членів. Це дає підставу за наявністю семантичного суб'єкта поділити одноядерні номінативні речення на однокомпонентні та двокомпонентні.

У межах кожного підтипу беруться до уваги й інші принципи поділу — за парадигмами, поширювачами, комунікативними варіантами тощо.

§ 35. Одноядерні однокомпонентні номінативні речення

Під однокомпонентними номінативними реченнями розуміються такі моделі, в яких виражається буття навколишнього середовища, предметів, осіб, подій, що не мають

свого носія чи абстраговані від нього. В «Русской грамматики» 1980 р. такі речення називаються не особово-суб'єктними [159, 358]. Ця назва не зовсім точна, бо в називному відмінку таких речень, як зазначають самі автори «Русской грамматики», виражається не суб'єкт, а нерозчленований суб'єкт і предикат [159, 133]. Ця нерозчленована семантична категорія передається одним компонентом. Другого компонента для вираження суб'єкта немає і позиція його не відкривається. Тому більше підстав назвати такі речення однокомпонентними.

Однокомпонентні номінативні речення повідомляють про буттєвий стан природи, який не пов'язаний з поняттям про особу, бо нікому не належить. Приклади: **Сутінки й густий туман, за кілька кроків нічого не видно** (Ю. Янов.). **Безлюддя й пуста навкруги. Кошлаті чагари. Сніги** (М. Баж.). **Навколо якись куці, хаці і холод могильний, аж мороз поза шкурою ходить** (Г. Тют.). **Зима вгорі, в забої спека** (В. Сос.). **Льодок. Граки за ніч похрипли** (П. Тич.). **Зелений луг. Над лугом чайка в'ється** (М. Рильськ.). Можуть позначатися періоди року, доби, напр.: **Весна. Берізка сонце посережить, а вітер свій в зелене вмочить квач** (П. Тич.). **Пізнє літо. На темнім матовім листі в гаю де-не-де видніє осіння прозолоть** (Л. Укр.). **Осінь. Вечора огні, синь і синь навколо** (В. Сос.). **Зима. Здається, з недалеких гін кров заморожує до дна** (М. Рильськ.). **Ранок. Плаче покинута синами мати** (О. Довж.). **Зелене небо. День** (П. Тич.). **Вечір. Зорі в небозводі** (П. Тич.). **Ніч. Ледь-ледь починає сіріти** (А. Гол.). Часто називаються різні стихійні явища, напр.: **Місяць над мурами шульться... Дощ** (В. Сос.). **Надворі негода страшенна, сніг, дощ, лютий вітер гуде** (Л. Укр.). **Грім! Блискавка! Злива — не вийти із хати** (І. Нех.). **У нашій області цього року засуха** (Газ.).

Другий тип однокомпонентних номінативних речень позначає буття предметів чи осіб, напр.: **Дротяне загородження. Окопи передових позицій. Тиша. Поволі суне до окопів важка газова хмара** (О. Довж.). **Кімната. Старенький чиновник лізе до портрета Шевченка з засвіченою лампадою** (О. Довж.). **Палата депутатів... Похмурий величезний зал з ярусами стільців** (О. Гонч.). **Раби, невільники... До краю виснажені, бліді, наче роками не бачили сонця** (О. Гонч.). **Чоловік такий добрий на виду і коло його дітки** (А. Тесл.).

Третій тип однокомпонентних речень — повідомлення про виявлений чи сприйнятий предмет, явище. Для таких

речень потрібен контекст, в якому називаються умови виявлення предметів чи їх сприймання, напр.: *Розгортаю ту книжечку,— картинка!* (А. Тесл.). *Люди якісь метушаться. Вутанька отетеріла. Бандити* (О. Гонч.). *Дивлюся: хати над шляхами, та городи з стома церквами* (Т. Шевч.). *Аж глядь — у Прокопа пожар, все в Прокопа згоріло* (Л. Бор.).

Однокомпонентні номінативні речення співвідносні з двоядерними дієслівними, якщо є відповідне дієслово. Пор.: *Сутінки й густий туман* (Ю. Янов.) — *Настають сутінки, і налягає туман. Надворі негода страшенна, сніг, дощ* (Л. Укр.) — *Надворі негода страшенна, падає сніг, іде дощ*. Частина речень співвідносна з одноядерними дієслівними чи прислівниковими моделями. Пор.: *Зима вгорі, в забої спека* (В. Сос.) — *Зима вгорі, в забої пече. Окопи передових позицій. Тиша* (О. Довж.) — *Окопи передових позицій. Тихо*.

Ми схарактеризували семантику однокомпонентних номінативних речень. При розгляді цих речень з граматичного погляду необхідно з'ясувати кілька проблем — яку функцію виконує в номінативних реченнях називний відмінок, як виражається предикативність, які поширюючі члени речення для них типові.

Питання визначення граматичної функції називного відмінка в номінативних реченнях дебатується давно. О. О. Потєбня, П. Ф. Фортунатов, О. М. Пешковський вважали, що називний відмінок в номінативних реченнях виступає присудком. Д. М. Овсянко-Куликовський, В. О. Богородицький, Л. А. Булаховський визначали його підметом. О. О. Шахматов, а потім Є. М. Галкіна-Федорук доводили, що в одних номінативних реченнях називний відмінок виконує функцію підмета, в інших — присудка. У реченнях типу *Да расходитесь. Утро; Осень. Вечер. Месяц светит* називний відмінок — підмет. У реченні *А это что?..* — *Пятно-с* називний відмінок — присудок, «тому що в наявності в цьому випадку не твердження про те, що пляма існує, виявлена (пор.: *вот пятно*), а твердження про те, що той чи інший підмет (*Это*) визначається словом *пятно*» [201, 55]. Є. М. Галкіна-Федорук намагається сконкретизувати положення О. О. Шахматова, додаючи, що називний відмінок виступає присудком у номінативних реченнях, коли вони означають причину попередніх явищ (*Однако как нынче поздно светает.— Что вы хотите? Осень*), висновки, узагальнення (*Блеснула узкая полоса голубой синевы — река*), кваліфікацію (*Прошло семь лет,*

и если бы не было этой встречи, вы бы не вспомнили обо мне.— Неправда!) [177, 434—435].

З часом Г. О. Золотова приєдналася до думки О. О. Потєбні, але на іншій основі. Вона відкидає вчення про члени речення і тому не визначає називний відмінок ні підметом, ні присудком, а твердить, що в усіх типах номінативних речень він називає предикативну ознаку навколишнього середовища, тобто виступає предикатом [71, 114]. Оскільки не можна погодитися з тим, що локальні чи темпоральні назви є суб'єктами, немає підстав приєднатися до думки, що називний відмінок виконує тільки функцію предиката. Більш переконливе твердження Н. Ю. Шведової. Вона зазначає, що в номінативних реченнях «суб'єктне значення називного відмінка злите із значенням предикативної ознаки» [159, 427], «предмет (в широкому розумінні слова) тут постає як суб'єкт буття, існування. Предикативна ознака конкретизується як існування» [159, 358].

На вираження предикативності в номінативних реченнях довгий час панували погляди О. М. Пешковського. Зокрема, щодо часового значення номінативних речень він підкреслював, що вони не можуть виражати минулого чи майбутнього часу. «Правда, абсолютно поза часовим планом ідея буття, очевидно, також не може бути сприйнята, і тому всі номінативні речення сприймаються все-таки під знаком теперішнього часу... Але теперішній час як «нульовий» і ще до того здатний найбільшою мірою до «поширення»... найменше порушує їх номінативний характер» [135, 344] (див. також праці українських мовознавців — Л. А. Булаховського, П. С. Дудика, Л. О. Біятенко та ін.). Через те що номінативні речення не мають виразних часових ознак, «виникає потреба супроводити називні речення хоч одним двоскладним або безособовим, яке ніби створює для називних речень якусь рамку, без якої вони легко могли б розсипатися» [100, 71].

Більшість учених вважають, що модальність у номінативних реченнях виражається певними частками та інтонацією [51, т. 2, ч. 2, 58; 32, 184; 105, 41]. Номінативні речення бувають розповідні, питальні й окличні [51, т. 2, ч. 2, 57—60; 135, 344; 201, 55; 105, 41; 120, 25], стверджувальні і заперечні [135, 344]. Однак останнім часом почали висловлюватися думки, що номінативні речення не можуть бути питальними [13, 144; 181, 262] чи заперечними [32, 184; 127, 71; 99, 102], бо це «суперечить самій суті номінативного речення — значенню буттєвості» [32, 184]. В. В. Бабайцева вважає, що номінативні речення питаль-

ного типу перехідні до двоскладних, бо можливі синонімічні конструкції з підметами: Пор.: *Невже гроза? — Невже це гроза? Невже гроза починається?* [13, 144].

На більш радикальній основі розв'язує проблему про вираження предикативності в номінативних реченнях Н. Ю. Шведова. Вона доводить, що в номінативних реченнях час і спосіб виражаються структурною схемою, зв'язкою *бути* і частками *би, хай, нехай, щоб, якби, хоча б*. За їх допомогою створюється восьмичленна парадигма номінативних речень [159, 364]. «Такі зміни,— зазначає Н. Ю. Шведова,— не роблять ці речення двоскладними, бо між іменем і дієсловом при цьому не встановлюються відношення ознаки та її носія і дієслово є службовим синтаксичним формантом — показником часової віднесеності або часових змін» [52, 560]. Установлення поняття про парадигму номінативних речень дає змогу не тільки виявити засоби вираження предикативності в цих моделях, а й відмежувати їх від називного уявлення, заголовків, називного рекомендації, оцінних релятивів, вказівних конструкцій, які не мають парадигми [167, 83]. Знайшли місце в системі речень численні конструкції із зв'язкою *бути*, які до того змішувалися з двоядерними реченнями буття. Найвиразніше протиставляються ці речення в теперішньому часі: *Тиша — Є тиша*. В минулому й майбутньому часі форми дієслова і зв'язки розрізняються за вихідною формою: *Була тиша* має дієслово, якщо вихідна форма *Є тиша*, і зв'язку, якщо вихідна форма *Тиша*. Допомагає розрізненню той факт, що дієслова *є, було, буде* акцентуються на відміну від неакцентованих зв'язок *було, буде* [159, 101].

У номінативних реченнях виражається і персональність — відношення до 3 особи, яка, природно, не змінюється [167, 43].

Отже, номінативні речення мають парадигму. Ми будемо вважати, що вона шестичленна, бо умовний спосіб складного речення і повиннісний спосіб виходять за рамки поняття про просте речення [167, 87]. Однокомпонентні номінативні речення створюють переважно форми індикатива. Приклади: тепер. час — *Ніч. Весна. Грязюка і провулок. Це така твоя остання путь* (В. Сос.). *Чутки з батьківщини йдуть зовсім не радісні: голод, епідемії, руїна* (П. Кол.); минул. час — *Був ранок. Сонечко зійшло* (С. Руд.). *Надворі була негода* (С. Чорн.). *Туман кублився над морем, був лютий холод* (Ю. Янов.). *Був темний вечір* (М. Черн.); майбутн. час — *Буде знову вишнева*

хуга, прийде іншим травневий цвіт (Т. Мас.). *Буде ще... простір лиману, і вітер попутний, і біла заметіль чайок над головою* (О. Гонч.). *Можливо, вночі буде гроза* (А. Шиян). *Форми ірреальних способів рідкісні. Вони трапляються здебільшого в текстах із своєрідним стилістичним забарвленням. Приклади: умовн. спосіб — Ми підготуємо землю. Були б дощі* (Газ.). *Була б погода. Хліб зберемо* (Газ.). *Бажальн. спосіб — Був би врожай! Все зробимо* (Газ.). *Хоча б дощ! Земля потріскалася від спеки* (Газ.). *Спонуку. спосіб — Нехай дощ, негода! Ми переможемо труднощі* (Газ.). *Щоб холодок! Щоб можна було відпочити* (Газ.). *Номінативні речення із значенням сприймання предметів взагалі мають тільки форму теперішнього часу: Розгортаю ту книжечку, — картинка!* (А. Тесл.).

Крім *бути*, в номінативних однокомпонентних реченнях можуть уживатися деякі напівповнозначні зв'язки — *стати, зробитися, бувати*, напр.: *І стала тьма* (Т. Шевч.). *Свічки догоріли, став світ* (Г. К.-Осн.). *Болото зробилося серед сухого степу* (О. Гонч.). Назви періодів року та інших природних явищ звичайно сполучаються з дієсловом *настати*, напр.: *Так минулася осінь, настала зима* (П. Мирн.). *Після денної спеки настала вечірня прохолода* (П. Мирн.). *В Зеленому Гаю тільки за день до мого приїзду настала погода, а то все йшли дощі* (Л. Укр.). Але такі конструкції вже мають ознаки двоядерних речень, бо *настати* виступає не як зв'язка, а як дієслово із значенням «надходити», «наближатися», «розпочинатися». Тому воно може вживатися і в теперішньому часі: *Тонесенька смужка світла зникає, настає повна тьма* (Л. Укр.).

Проблему про питальні і заперечні номінативні речення Н. Ю. Шведова намагається розв'язати на основі свого розуміння того, які є типи простих речень. Вона вважає, що можна виділити два основні типи простих речень — непитальні і питальні. Номінативні моделі належать до непитального типу речень. Однак на основі називного відмінка можуть утворюватися і питальні речення, в яких виражається не буття предметів чи явищ, а прагнення одержати інформацію про них. Питальні речення можуть будуватися або за зразком номінативних речень, або за своїм власним зразком. Питальні речення першого типу близькі до двоядерних. Пор.: *Чорні вулиці — порожні. Хтось над мурами — як миша. Ворог? Зрада? Подорожний? Тінь чи привид... Тиша* (В. Еллан) — можливо: *Хтось ворог?* Н. Ю. Шведова не називає такі речення перехід-

ними до двоскладних, як В. В. Бабайцева, а окремим типом — однокомпонентними питальними, однак В. В. Бабайцева має рацію, бо такі питальні речення будуються за структурною схемою номінативних речень, у яких називний відмінок близький до присудка. Це ще виразніше видно на такому прикладі: *Який то день: понеділок? вівторок?* (А. Мал.) — можливо: *Той день понеділок, вівторок?*

Питальні речення можуть будуватися і за власним зразком — на основі називного відмінка і спеціальних часток, займенників, стійких сполучень, напр.: *А овечата? Подивишся — аж сміх бере* (Л. Гліб.). *Що стара? Не хоче оддати за вас Марусю?* (І. Н.-Лев.). *Ну, як там справи, братці?* (Г. Тют.). *Що за плеск?.. Із ночі, із туману випливають темні байдаки* (В. Сос.). Такі конструкції Н. Ю. Шведова вважає особливим типом однокомпонентних питальних речень, що відрізняються від номінативних і значенням, і будовою, і відсутністю у більшості випадків парадигми [159, 390—391].

Н. Ю. Шведова своєрідно трактує і поняття про заперечні речення. Вона їх не виділяє при класифікації структурних схем, бо вважає заперечення смисловим фактором. Лише при описі реальних речень звертається увага на вживання в них заперечення. Щодо цього всі речення поділяються на три групи: 1) власне заперечні, в яких заперечення обов'язкове; 2) з факультативним запереченням; 3) власне стверджувальні, які зовсім не припускають заперечення [159, 403]. До власне стверджувальних речень належать генітивні і деякі фразеологічні (*Квітів! Що за характер!*). Номінативні речення іноді припускають заперечення, особливо за наявності неприслівних поширювачів чи певного контексту, напр.: *Тепер не літо. Треба тепліше одягтися* (Газ.). *Чому сидите? Не свято!* (Розм.). *Не Зевс, не Пан, не Голуб-Дух, — лиш Сонячні Кларнети* (П. Тич.). *Вітер. Не вітер — буря! Трощить, ламає, з землі вириває..* (П. Тич.). Заперечення в номінативних реченнях допомагає передавати різні відтінки значення, наприклад відтінок побоювання, небажаності: *Тільки б не дощ!* (Розм.). Питання про потребу виділення заперечних речень в окремий тип дискусійне. Необхідно зважити, на якому рівні розгляду речень про них треба вести мову. Наприклад, Г. О. Золотова вважає їх семантичною модифікацією моделей [72, 147]. На комунікативному рівні додавання заперечення до будь-якого члена може перетворювати речення на власне заперечне [32, 74]. Ми вважаємо номінативні речення вторинними, тому

поява при них заперечення — це створення семантичного варіанта вторинної моделі. Особливість вживання заперечення в номінативному реченні полягає ще в тому, що заперечується не присудок чи підмет, а головний член, у якому нерозчленовано виражається суб'єкт і предикат. Тому такі речення не можна визнати ні загальнозаперечними, ні частковозаперечними. Це своєрідний тип речення, який найкраще кваліфікувати як номінативне речення з факультативним запереченням.

Чимало суперечок викликало питання про те, які члени можуть поширювати номінативні речення. Здавна вважалося, що в номінативних реченнях можуть уживатися означення, деякі додатки і не можуть виступати обставини (О. О. Шахматов, О. М. Пешковський, Л. А. Булаховський, Б. М. Кулик, П. С. Дудик та ін.). Такий погляд пояснюється традиційним розумінням трьох другорядних членів, з яких деякі додатки і всі обставини могли бути тільки при присудковій, відсутньому в номінативних реченнях. Коли ж виникло вчення про детермінанти, тобто про поширювачі предикативної основи речення в цілому, стали вести мову про те, що детермінанти можуть бути і в номінативних моделях (див.: Н. Ю. Шведова, Г. О. Золотова, П. О. Лекант, Л. О. Біятенко, С. Я. Єрмоленко та ін.). Для номінативних однокомпонентних речень, тобто речень про стан природи, предметів, осіб, стихійних явищ тощо, особливо типові локативні і темпоральні поширювачі, бо вони показують найголовніші умови, за яких звичайно виявляється буття навколишнього середовища. Ці поширювачі не можна назвати обставинними детермінантами, як у Н. Ю. Шведової, чи суб'єктами обставинного стану, як у Г. О. Золотової, бо детермінанти — факультативні поширювачі, а ці члени — обов'язкові; їх не можна прирівняти до суб'єктів, бо вони означають простір чи час. Тому такі конструкції ми будемо називати локативними і темпоральними членами.

Локативні члени можуть виражатися прислівниками, напр.: **Надворі** дощ (М. Баж.) *І знову я один... Навколо степ і степ* (В. Коб.). **Довкола** тільки урвище, безодня, безкрай (Ю. Смол.). **Кругом** широколисті тополі, а там і ліс, і ліс, і поле (Т. Шевч.). **Навкруги** ліс. *За кожним кущем фашистів очікувала смерть* (Газ.). **Вгорі** темне, непривітне небо, долі — холодна, мокра земля і більше нічого (М. Коц.). **Посередині** довгий стіл, накритий до званої вечере, навколо нього дубові стільці важкого стилю (Л. Укр.).

У ролі локативних членів поширені різноманітні конструції з прийменниками *біля, в, за, на, над, під, проти* тощо, напр.: *Сонце над золотим степом. У садку хутірець* (А. Гол.). *На тачанці біля кулемета партизан і Митько* (А. Гол.). *За вікном туман холодний. І пливуть, як думи, рими* (В. Сос.). *На подвір'ї спека, як у пеклі* (М. Коц.). *Над селом туман — дим із димарів* (В. Сос.). *Прилягти нема де — під ногами моква, болото* (О. Гонч.). *Проти ставка посадка. Там недалеко і тракторний стан* (Газ.).

Н. Ю. Шведова зазначає, що в будь-яких номінативних реченнях може бути суб'єкт стану у вигляді сполучень *у нас, у вас*. Справді, від назв стихійних явищ, періодів року, доби, назв предметів можливі такі конструції, напр.: *А пам'ятаєте, як аж два літа підряд у нас був страшений неврожай* (М. Кроп.). Але вони мають не стільки суб'єктне, скільки просторове значення (*у нас, тобто в нашій області*), тому ми такі речення все ж вважаємо однокомпонентними.

Темпоральний член може виражатися прислівниками *тепер, вже, знову, вночі, сьогодні, завтра* тощо, напр.: *Тепер ще тільки осінь і листопад* (І. Н.-Лев.). *Вже ніч. Пора і спати* (П. Тич.). *Знову царство весни, і рожевії сні, і кохання* (М. Рильськ.). *Вночі і ожеледь, і мряка, і сніг, і холод* (Т. Шевч.). *Ой боже мій! сьогодні ж субота!* — крикнула Тодозя (І. Н.-Лев.). *Хотіла завтра їхати, так завтра ж понеділок, важкий день* (М. Кроп.). Прийменникові конструції менш типові, ніж для вираження простору, але все-таки можливі, напр.: *В кінці дії буря й дощ* (М. Стар.). *Над вечір дощ, злива. Але наступ продовжується* (Газ.). *Під ранок мороз. Вода в котлованах позамерзала* (Газ.). *Перед самими жнивами дощі. Довелося використовувати кожну погожу годину* (Газ.). *Після кількох сонячних днів негода. Кораблі залишилися на рейді* (Газ.). *Серед ночі грім, блискавка. Почалася буря* (Газ.). Локативні члени можуть поєднуватися з темпоральними, створюючи певну єдність, напр.: *В саду день і ніч — золота метелиця* (С. Вас.). *Кажуть, у Ніжині під раду великий урожай на кармазини* (П. Кул.).

З наведених прикладів видно, що локативні і темпоральні члени стоять на початку речення. За вимогою комунікації вони можуть бути і в постпозиції, але це трапляється рідше. Приклади: *Вечір. Зорі в небозводі. Близк над синіми снігами* (П. Тич.). *Повний місяць у небі* (О. Гонч.). *Травень надворі...* Значить, весна (Л. Заб.). *Хуга надворі північна, в серці — весни течія* (Т. Мас.).

Пожежа десь! Горить (Г. Хотк.). Той факт, що в номіна- тивних реченнях локативні і темпоральні члени переважно препозитивні, допомагає відрізнити їх від двоядерних речень з некоординованими членами типу *Огорожа — навколо саду. Виставка — ліворуч* [159, 301]. В номіна- тивних реченнях також може бути синтагматичне членування, але з препозитивними членами. Пор.: *Вгорі — ліси сріб- лясто-сині, внизу — розлив молочних нив* (М. Баж.). *В са- ду день і ніч — золота метелиця, день і ніч стоїть тихий шелест сухого листу* (С. Вас.).

З прислівних поширювачів в однокомпонентних номіна- тивних реченнях найтиповіші означальні. Узгоджені оз- начальні поширювачі звичайно виражаються різними прикметниковими формами, що стоять, як правило, в препо- зиції, напр.: *Безлюддя й пуста навкруги. Кошлаті чагари. Сніги* (М. Баж.). *Там страшенна спека, тісно* (І. Мик.). *Навколо якісь куці, хаці* (Г. Тют.). *Непроглядна мгла в ущелинах* (М. Рильськ.). Означальні поширювачі мо- жуть стояти і в постпозиції, напр.: *Надворі негода стра- шенна, сніг, дощ, лютий вітер гуде* (Л. Укр.). *Зелений день, степи шовкові, і даль, що квітами буя* (В. Сос.). Щоб відрізнити такі поширювачі від присудків, необхідно зва- жити на те, чи акцентуються прикметники. Якщо прикмет-никові форми наголошуються, речення двоядерне з при- кметниковими присудками, напр.: *В чаші Карпатських гір лежить Борислав... Чаша глибока* (М. Нагн.). *Колос. Хмара. Нива довга. Чи ж докосить мій Іван?* (П. Ус.). Найявність кількох постпозитивних прикметників збільшує їх вагу, отже, вони стають присудками: *Щасливий це був час. Ночі зоряні, теплі, українські; місто заснуло* (М. Вовч.). Якщо постпозитивні прикметники відокремле-ні, вони означальні: *Чудовий день, погожий, весняний. Діти зібралися біля школи* (Газ.).

Означальні поширювачі можуть бути прикметникови-ми і дієприкметниковими зворотами. При цьому означаль-ні поширювачі стають напівпредикативними. Приклади: *Велика класна кімната, повна електричного світла і кві- тів* (Ю. Збан.). *Дуби, посивілі від пилу. Світанки рожево- сухі* (А. Мал.). *Луки над Дніпром. Густі по пояс трави, заплетені густим зеленим горошком* (Ю. Збан.). *Посередни- ні довгий стіл, накритий до званої вечері* (Л. Укр.).

На місці означальних поширювачів можуть стояти підрядні речення, напр.: *Болота і озера, в які зачаровано задивились дерева* (М. Шер.). *Ніч. Великий курінь, де відбувається рада Запорізької Січі* (О. Корн.). Такі речен-

ня звичайно кваліфікуються як складнопідрядні. Однак це питання вимагає подальшого вивчення. За номінативних конструкцій можливі підрядні речення й інших типів. Пор.: *Сніг, завірюха, бо вже зима коло вуха* (Н. тв.). *Навколо якісь кущі, хащі і холод могильний, аж мороз поза шкурою ходить* (Г. Тют.).

В однокомпонентних номінативних реченнях можуть виступати слабкі відмінкові поширювачі: *Гори і гори без краю* (О. Гонч.) — чи поєднання прикметникових і відмінкових поширювачів: *України вишневі сади, яворів многошумні ряди* (В. Сос.). *Осінній вітер з Туркестану. Колишня земля Ірану, пласти віковічних аулів* (М. Баж.).

Залежно від наявності прислівних чи неприслівних поширювачів П. О. Лекант поділяє номінативні речення на нерозчленовані і розчленовані [105, 47—53]. Цей поділ базується на понятті про детермінанти. Він не дає чогось істотного для розуміння будови однокомпонентних номінативних речень. Оскільки ми вважаємо локативні і темпоральні форми не детермінантами, а особливими членами, що характеризують ситуацію в цілому й обов'язкові для номінативних речень, нам здається більш переконливим погляд Г. О. Золотової, яка вважає звичайним типом номінативні речення тоді, коли вони мають локативні чи темпоральні члени (*Надворі дощ*), і неповними варіантами, якщо таких членів немає (*Дощ*) [71, 112].

§ 36. Одноядерні двокомпонентні номінативні речення

Однокомпонентні номінативні речення називають стан навколишнього середовища, періоди часу, стихійні явища, що не викликаються дією якогось суб'єкта. Лише іноді, — при переносному вживанні, можна уявити якогось діяча таких явищ. Напр.: *В душі отамана зима* (В. Сос.). *У нутрі моїм пожежа, — заливати випада!* (А. Крим.). *В твоїм серці грози, ще твій плач звучить* (В. Сос.). Проте в багатьох випадках виникає потреба виявити буття таких явищ, що мають своїх діячів чи носіїв. Ці діячі виражаються не називним відмінком, а іншими мовними засобами. Тому такі номінативні речення можна назвати одноядерними двокомпонентними. Типовий зразок двокомпонентного номінативного речення складається з суб'єктного члена (суб'єкта) і головного члена (предиката), напр.: *Оксані — радість: мати одрізала з полотна хустку, а порошком*

пофарбувала в червоний колір (А. Гол.). Один головний член виступає рідше, ніж в однокомпонентних реченнях. Часто в таких випадках на суб'єктний член вказує контекст, напр.: **Ридання, біль і сум...** Під чоботом германця схилився робітник і стогне селянин (В. Сос.) (тобто: ридання, біль і сум робітників, селян). Н. Ю. Шведова вважає, що при самотійному вживанні такі форми означають суб'єкт і його існування [159, 358]. Через те вона й називає такі речення не тільки особовими, а й суб'єктними. При додаванні суб'єктних членів значення непоширеного речення «суб'єкт — його існування» перетворюється в значення чиеї-небудь дії або стану, володіння, сприймання [159, 358]. Виходить, як зазначає Г. О. Золотова, що суб'єкт поширюється суб'єктом [71, 95]. Більш є підстав розглядати форми **Ридання, біль і сум** як неповні номінативні речення, що складаються з предикатів. Ці предикати не можна назвати присудками, бо немає підметів. Це головний член номінативного речення. Отже, ідея О. О. Шахматова про те, що є номінативні речення підметові і присудкові, до певної міри має під собою якийсь ґрунт, якщо розглядати її з семантичної точки зору.

Двокомпонентні номінативні речення поділяються на два основні типи: речення, в яких характеризуються витворювачі дій чи станів з зовнішнього боку, і речення, в яких передається внутрішній зміст суб'єктів.

Речення з зовнішньою характеристикою суб'єктів виражають кілька відтінків такого значення, а саме:

а) назви конкретної дії чи процесуального стану суб'єкта, напр.: **Полудень! Відпочинок всім! Лягайте!** (Л. Укр.). **Обом погибель певна** (Л. Укр.). **Шерх од наших ніг. Мовчання. Ні розмов ані речей** (П. Тич.). **В очах — сльоза. Прощається** (С. Вас.). **Ніч. Плач. Смерть шумить косою!** (П. Тич.);

б) назви фізичного стану, хвороби суб'єкта, напр.: **Утома. Сили неставало** (М. Баж.). **Гляди, сухоти!** **Заразиться ще можна** (А. Тесл.). **Носи сині в усіх, руки подубли; в того кашель, у того нежить.** (А. Тесл.). **Всі його знали в школі: завжди в нього як не лчмінь на оці, то чиряк на шиї** (С. Вас.);

в) назви конкретних предметів, якими може володіти суб'єкт, напр.: **У Стояна — тенор** (Ю. Збан.). **...За плечима — в кого берданка, в кого гвинтівка, а в кого й саморобний спис на мотузку** (О. Гонч.). **Вбігає Гарасим. У руці транзистор з витягнутою антеною** (О. Підс.). **Якби мені черевики, то пішла б я на музики** (Т. Шевч.). **На плечах**

Дон-Жуана білий плащ Командора із слідами його крові. І в руці — командорський жезл, і шолом з білим страусовим пір'ям на голові (Журн.). Прокурор... почав одягатися. Шкіряне пальто реглан, сива шапка, хромові чоботи (В. Куч.),

г) назви віднесеності до місця чи особи, напр.: *Потім військове училище. І все* (О. Гонч.). *Мене не кидав він і не покине: — Знов загадки!* (Л. Укр.);

д) назви, що можуть бути об'єктами діяльності суб'єкта, напр.: *За перший місяць уже й висунувся в число перших по балах: п'ятірки, четвірки* (А. Гол.) *Ще б трохи — і забув! Сьогодні ж дві наради!* (В. Еллан). *Але ж там був заробіток* (Б. Грінч.);

е) назви про кваліфікацію, оцінку становища, в якому перебуває суб'єкт, напр.: *Бачу, дружбі нашій кінець* (Розм.). *Лише сподіванками на те, що загарбникам буде капут* (Ю. Янов.). *Гаразд, гаразд, тут не місце для таких розмов* (Л. Укр.).

Речення з внутрішньою характеристикою суб'єктів також мають кілька підтипів:

а) назви про внутрішній емоційний чи інтелектуальний стан суб'єкта, напр.: *На виду у діда старечий спокій* (П. Мирн.). *Його сірі очі променіють тихим світлом, на блідому виду й високому чолі спокій і погорда* (М. Коц.) *Буде в сім'ї злагода, спокій, трудовий запал і чесність, то буде те все і в державі* (В. Куч.);

б) назви стану суб'єкта, викликаного зовнішніми чинниками, напр.: *Така мені біда з дуеньєю — пішла по рукавиці та й забарилась* (Л. Укр.). *Якби ти знав, яке мені горе, ти б не сердився так* (А. Тесл.). *Перш було, за що не візьметься — у всьому невдача* (М. Коц.). *Так от, — кажуть, — щастя Михайлові* (А. Тесл.);

в) назви природних якостей, особливостей характеру, зовнішніх рис суб'єкта, напр.: *Нащо мені врода, коли нема долі, нема талану!* (Т. Шевч.). *Весна, літа молоді... Що почував парубок, вічним сном засипаючи?* (А. Тесл.). *Діти йдуть, сміються, матері — з квітками, юнки з юнками... Молодість, любов...* (В. Сос.). *Часто і глибоко дихав. На обличчі напружений вираз* (А. Гол.). *Люба моя, у вас дуже важкий характер* (В. Соб.);

г) назви про сприймання суб'єктом певних дій, оцінок, напр.: *І честь в селі була його словам* (І. Фр.). *Ворогам — покара і прокльон, а народу — пісня величава* (Т. Мас.). *Приїздив справник і дивився на нас — грозив, що буде нам добра наука* (М. Вовч.).

Про характер двокомпонентних номінативних речень свідчить співвідношення з ними інших речень. Як правило, їм відповідають двоядерні речення, в яких на місці суб'єктного члена стоїть підмет, а на місці предиката — дієслівний або іменний присудок чи присудок з різними поширювачами. Зокрема, номінативні речення з назвами дій, фізичного чи внутрішнього стану суб'єктів співвідносяться з двоядерними дієслівними реченнями. Пор.: *Відпочинок всім* (Л. Укр.) — *Усі відпочивайте. Утома. Сили нестало* (М. Баж.) — *Я утомився, заморився. Така мені біда з дуеньєю* (Л. Укр.) — *Я бідую*. Чимало речень з назвами властивостей, володіння, віднесеності до місця, об'єктів діяльності суб'єктів співвідносні з двоядерними реченнями буття, володіння, в яких на місці предиката вживаються дієслова *бути, мати* з об'єктом чи поширювачем місця. Пор.: *Нащо мені врода* (Т. Шевч.) — *Нащо я маю вроду. У Стояна — тенор* (Ю. Збан.) — *Стоян має тенор. Потім військове училище* (О. Гонч.) — *Потім він був у військовому училищі. За перший місяць уже і висунувся в число перших по балах: п'ятірки, четвірки* (А. Гол.) — *Він мав п'ятірки, четвірки*. Деякі номінативні речення про емоційний чи інтелектуальний стан, сприймання дій, кваліфікацію становища суб'єктів співвідносні з двоядерними дрикетниковими чи діеприкетниковими реченнями. Пор.: *На виду у діда старечий спокій* (П. Мирн.) — *Дід спокійний. Грозив, що буде нам добра наука* (М. Вовч.) — *Ми будемо добре проучені. — Бачу, дружбі нашій кінець* (Розм.) — *Бачу, що дружба наша закінчена*. У деяких з цих моделей можлива співвіднесеність з неозначено-особовими конструкціями: *Грозив, що буде нам добра наука — Ми будемо добре проучені — Нас добре проучать*.

Необхідно розрізняти іменники *біда, горе* в реченнях з назвами стану (*каюк, капут, труба*), з оцінками стану (*сором, стид, страм*), у реченнях з назвами сприймання від відповідних присудкових слів. Пор.: *Млин меле — мука буде, язик меле — біда буде* (Ном.) (іменник, номінативне речення) — *Біда мені, усе слабую та слабую* (М. Коц.) (присудкове слово — *погано мені*). *У мене велике горе* (Розм.) (іменник, номінативне речення) — *А сестри! Сестри! Горе вам, мої голубки молодії* (Т. Шевч.) (присудкове слово — *погано вам*). *Лише сподіванками на те, що загарбникам буде капут* (Ю. Янов.) (іменник, номінативне речення) — *Гітлер капут!* (Ю. Смол.) (присудкове слово — *З Гітлером покінчено*). Слова *сором, стид, страм* можуть

бути й іменниками, і присудковими формами. Пор.: *Вам це байдуже, а для дівчини — один сором і людський поговор* (М. Стельм.) (іменник, номінативне речення) — *Схаменуь, то аж сором, яка з мене господиня* (М. Вовч.) (присудкове слово — соромно). *Мені справжній стид. Не справився з завданням* (Газ.) (іменник, номінативне речення) — *Не чули? Стид і сором* (О. Гонч.) (присудкове слово — стидно і соромно).

У значній частині номінативних речень називаються події, явища, абстраговані від їх творця. Це можуть бути назви процесів, станів типу *життя, прогрес, заздрість, воля, хитрість, брехня* тощо, напр.: *Навколо життя. Бігають школярі, поспішають кудись жінки* (Газ.). *Тепер прогрес, пахне засмажкою* (О. Гонч.). *Неволя одинокій, а вкупі буде воля* (Л. Укр.). *На панську мудрість мужицька хитрість* (Н. тв.). *Тут і спереду брехня, і ззаду брехня, та ще брехня брехнею і покрита* (Г. К.-Осн.). Поширювачі *навколо, тепер, вкупі, тут* підкреслюють загальний характер таких процесів. Вони можуть стосуватися всіх, тобто мати узагальнений характер. Пор.: *Навколо життя — Навколо у всіх життя*.

Поширені речення з назвами явищ, процесів, дій, станів типу *війна, бій, шум, танці, забави, крики, суперечки* тощо, напр.: *Оп'ять війна і різанина, оп'ять біда гне в сук Латина* (І. Котл.). *Вартовий забив тривогу... Буде бій!* (В. Сос.). *Галас, лайка, шум од безперестанного руху безлічі людей, коней, волів, гарб* (П. Кол.). *Обід мав бути далеко пізніше і дуже парадний, а потім забави, танці та урочиста вечеря* (Л. Укр.). *В сусіднім наметі крики і суперечки* (М. Коц.). *Уранці гомін та тривога по двору* (М. Вовч.). За змістом ці назви підказують, що діяч невідомий або не має істотного значення, тому такі речення легко перетворюються на неозначено-особові конструкції. Пор.: *В сусіднім наметі крики і суперечки* (М. Коц.) — *В сусіднім наметі кричать і сперечаються*.

Обидва ці типи речень Н. Ю. Шведова вважає однокомпонентними не особово-суб'єктними, оскільки особа в них не конкретна. Не зовсім логічно узагальнено-особові речення розглядати серед двоскладних, а номінативні речення з таким відтінком значення серед однокомпонентних не особово-суб'єктних. Більше підстав кваліфікувати такі речення двокомпонентними номінативними, в яких позиція узагальненого чи неозначеного суб'єкта не заміщена. Лише в такому розумінні можна вважати, що подібні ситуації абстраговані від їх витворювачів, бо в потенції

такі витворювачі завжди мисляться при назвах, пов'язаних з діяльністю певних істот. Проте перераховані вище назви явищ, процесів, дій, станів можуть мати позицію узагальненого чи неозначеного суб'єкта і заміщену. Пор.: *І пташкам воля, в чистім полі і пташкам весело літати* (Т. Шевч.). *От де, кажемо, життя людям* (А. Тесл.). *В такій громаді, справді, повна воля всім фарисеям* (Л. Укр.). Це досить переконливо свідчить, що не тільки в потенції, а й на рівні словесного наповнення подібні моделі двокомпонентні. Більше того, ці ж назви можуть втрачати відтінок узагальненості чи неозначеності, якщо до них додається цілком конкретний суб'єктний член. Пор.: *У Петренка повнокровне життя. Він працює й навчається* (Газ.). *В душі його — сум'яття, в голові — безладне клуботання думок* (І. Вол.). Такі моделі близькі до всіх тих двокомпонентних номінативних речень, про які йшла мова вище.

Залежно від приналежності до тієї чи іншої семантичної підгрупи двокомпонентні номінативні речення набувають різного граматичного оформлення. Для більшості з них характерна наявність шестичленної парадигми. Найпоширеніші форми синтаксичного індикатива. Приклади: тепер. час — *Перш за все — спокій* (Ю. Янов.). *В цьому твоя слабкість* (Н. Риб.). — *Характерець, — похитала головою Олімпіада Никанорівна* (Ю. Збан.). *Щастя перемоги, радість повороту на степи широкі, на лани ясні* (В. Сос.). Минул. час — *На голові Савченка була кубанка* (П. Панч). *І ввечері вже скрізь був порядок та чистота* (І. Н.-Лев.). *Коли ж почувеш, що була війна, то й знай* (Г. К.-Осн.). *І так була біда, а се вже далі либонь кінець прийшов* (Л. Укр.). Майбутн. час — *Буде хлопець твій, радість буде й бабі й матінці твоїй* (Л. Укр.). *Ото, думаю, знайдуть те дороге намисто., й буде біда* (І. Н.-Лев.). *Буде суд. Судитимуть не її* (П. Дор.). Форми ірреальних способів менш поширені. Приклади: умовн. спосіб — *Нарешті лікарі порадили їй змінити оточення і виїхати на село в якусь родину, де був би порядок* (Л. Укр.). *А то й каюк дідові був би* (Б. Грінч.). Бажальн. спосіб — *Воно не так страшно без свого хліба, коли б заробіток був!* (М. Коц.). *Ще один дослід. Хоча б удача!* (Газ.). Спонуку. спосіб — *Нехай неприємності! Але свій проект інженер обстоював* (Газ.). *Щоб була більша користь для господарства!* (Газ.). Двокомпонентні речення із значенням оцінки не мають спонукальних і бажальних форм, речення про віднесеність до місця чи особи не мають бажального

способу. Речення про невідповідність ситуації звичайному про неї уявленню з усіх форм парадигм мають тільки теперішній час.

Крім зв'язки *бути*, у двокомпонентних реченнях іноді можуть виступати деякі напівповнозначні зв'язки, зокрема *стати, зробитися, бувати*, напр.: *Вже її Охрім вмер, а тут стала ревізія* (Г. К.-Осн.). *Поки слава на все село недобрая стала* (Т. Шевч.). *На березі зробився заколот. Усі товпилися коло човнів* (М. Коц.). *І раптово з ним зробилася якась чудесна зміна* (М. Рильськ.). *Бували війни й військовій чвари: Галагани, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї; було добра того чимало* (Т. Шевч.).

З усіх форм поширення для двокомпонентних номінативних речень найхарактерніші суб'єктні члени. Вони здебільшого виражаються родовим з прийменником *в* (*у*), напр.: *У Василя теж була своя «хвороба» — пристрасть до бандури* (Я. Баш). *У Нехводьки була гулянка* (І. Сенч.). *А я й не знав, що в них така розмова* (Л. Укр.). *В нас розбіжності в поглядах* (М. Чаб.). Типовий також давальний безприйменниковий відмінок, напр.: *Так от, — кажуть, — щастя Михайлові* (А. Тесл.). *І от-от комусь погибель!* (П. Кул.). *Така мені біда з дуеньєю* (Л. Укр.). Іноді вживаються сполучення з деякими іншими прийменниками, зокрема з *з, від, між, серед*: *З Петренком неприємності. Не підготувався до занять* (Газ.). *Від трактористів нарікання. Треба швидше дістати запчастини* (Газ.). *Бачать вони, що між нами чвари та розбрат* (З. Тул.). *Серед карателів паніка. Здаються в полон* (Газ.). Часто особа називається не безпосередньо, а через вказівку на частини тіла. Тоді значення суб'єкта ускладнюється просторовим відтінком, напр.: *В її очах і радість, і докір* (В. Куч.). *На змарнілому обличчі смуток* (Л. Укр.). *Чи місяць світить, чи сонце гріє, на моєму серденьку туга та печаль* (І. Н.-Лев.). *Його сірі очі променіють тихим світлом, на блідому виду й високому чолі спокій і погорда* (М. Коц.). Пор. також комплексне вираження суб'єкта внаслідок поєднання цього способу вираження з попереднім: *На виду у діда старечий спокій* (П. Мирн.).

Однак суб'єктне значення може передаватися не тільки суб'єктним членом, а й прислівними формами. З такою метою використовується родовий відмінок з суб'єктним чи суб'єктно-означальним значенням, напр.: *В душі його — сум'яття, в голові — безладне клуботання думок* (І. Вол.). *І потім — пам'яті провал, неначе хтось минуле виїв* (М. Рильськ.). *Необхідно в цьому році закінчити*

будівництво школи. Вимога виборців (Газ.). Суб'єктне значення може передаватися навіть узгодженими формами, напр.: *І в руці — командорський жезл і шолом з білим страусовим пір'ям на голові* (Журн.). *Навчився господарювати. Материна наука* (Газ.). *На панську мудрість мужицька хитрість* (Н. тв.).

Для двокомпонентних номінативних речень характерне також вираження об'єктів. Вони передаються здебільшого в реченнях з неозначеним суб'єктом чи з назвами процесуальних станів суб'єкта. Для цього використовується давальний безприйменниковий відмінок чи сполучення з різними прийменниками, напр.: *Зневага тобі, сморід, сирість, голодний* (А. Тесл.). *Хвали нікому, а кров та сльози, та хула, хула всьому!* (Т. Шевч.). *Восени, чи влітку, взиму чи весною борба без просвітку з долею сумною* (П. Граб.). *От тільки та біда з дитиною* (Л. Укр.). *Де вона, там з неї і регіт, і сміх, і іграшки, і вигадки* (Г. К.-Осн.). *У мене до тебе велике прохання* (О. Коп.). *Що Річарда ніхто не назове в нас праведним — про се і мова зайва* (Л. Укр.).

Як і в однокомпонентних номінативних реченнях, вживаються узгоджені поширювачі, напр.: *Що тут коїлося, що творилося! Гам, лемент, гаряча, пекельна тиснява* (О. Гонч.). *Часто і глибоко дихав. На обличчі напружений вираз* (А. Гол.).

Різні обставинні поширювачі не мають такого значення, як в однокомпонентних реченнях. Тому їх можна кваліфікувати як обставинні детермінанти, якщо вони займають неприслівну позицію. Приклади: *У волості шарпаніна-біганина: одно туди йде, друге звідти виходе* (П. Мирн.). *Коло річки й на вулицях гармидер, крик, тіснота, як на ярмарку* (П. Мирн.). *У свята — народні бесіди* (П. Мирн.). *Уранці гомін та тривога по двору* (М. Вовч.).

§ 37. Квантитативно-генітивні речення та їх варіанти

На квантитативні речення (від лат. *quantitas* — кількісний) звернув увагу ще О. О. Шахматов, який розглядав їх як кількісно-іменні односкладні безприсудково-підметові речення. Вони відзначаються тим, що «головним членом є сполучення числівника з родовим відмінком однини чи множини, такі сполучення синтаксично нерозкладні; вони становлять одне граматичне ціле, бо з

погляду сучасної мови форма родового відмінка не може залежати від числівника» [201, 59]. Серед цих речень О. О. Шахматов виділяв кілька підтипів — з числівниками, кількісними прислівниками, іменниками в значенні прислівників. У пізніших працях такі конструкції або зовсім не згадувалися, або розглядалися серед безособових, номінативних чи еліптичних речень. В «Грамматике русского языка» за ред. В. В. Виноградова і Є. С. Істриної речення з кількісними числівниками й іменниками вважаються номінативними [51, т. 2, ч. 2, 63], а з неозначено-кількісними прислівниками — безособовими [51, т. 2, ч. 2, 37]. У «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського речення з кількісними прислівниками також розглядаються як безособові, але про речення з кількісними числівниками зазначається, що «цей тип речень явно наближається до двоскладних і зрештою переходить у них» [100, 53]. Б. М. Кулик речення з кількісно-іменним сполученням розглядає серед номінативних, а з кількісними прислівниками — серед еліптичних [99, 117]. В «Сучасній українській літературній мові» за ред. І. К. Білодіда про кількісно-іменні сполучення йдеться при описі номінативних речень [181, 259]. О. М. Гвоздев визначає такі речення двоскладними, в яких «родовий відмінок виступає як позначення суб'єкта, предмета висловлення із значенням неозначеної кількості» [48, 53]. В. В. Бабайцева припускає потрійне визначення таких конструкцій — то як двоскладних, то як перехідних двоскладно-односкладних, то як засіб вираження одного члена — підмета (Русский язык. Синтаксис и пунктуация.— М., 1979.— С. 85).

Вивчення речення не тільки з формально-граматичного, а й із семантичного погляду дало можливість звести всі ці конструкції в один тип, який Г. О. Золотова назвала квантитативним. Вона вважає їх двокомпонентними, що складаються з суб'єкта і числівникового чи прислівникового предиката [71, 35, 133]. Н. Ю. Шведова визначає кількісно-іменні речення також як двокомпонентні, але і формально, і семантично. З формально-граматичного погляду в них є два члени, як і в підметово-присудкових реченнях, але це не підмет і не присудок, тому такі речення називаються не підметово-присудкові. З семантичного погляду це двокомпонентні речення, в яких є суб'єкт (родовий відмінок) і предикат (кількісний числівник чи прислівник) [159, 330].

Для правильного визначення квантитативних речень необхідно виходити з положення О. О. Шахматова про те,

що числівники чи кількісні прислівники з родовим відмінком синтаксично нерозкладні. Значить, вони становлять один компонент, який з граматичного погляду не можна визначати підметом чи присудком — це єдиний головний член. З семантичного погляду в цьому компоненті виражається нерозчленований суб'єкт і предикат. Такий характер мають квантитативні речення тоді, коли вони називають явища, предмети, особи, що наявні об'єктивно, незалежно від чиеїсь волі. Головний член може складатися з кількісного числівника й іменника в родовому відмінку, напр.: *Десять верстов од села до города* (А. Тесл.). — *Триста років. Хіба жарт, — заплакала бабуся* (О. Довж.). На місці числівника може стояти іменник з кількісним значенням: *У полі гусей тьма, на просищі пасуться* (О. Гонч.). *На березі росли кущі срібної лозини, а під берегом тьма-тьменна червоних ягід в травиці* (П. Козл.). *Народу сила, ледве продерешся* (О. Стор.) чи врийменникові сполучення: *Багато сонця, без міри чистого повітря, навкруги добро — і чоловік добрішає* (М. Коц.). *Снігу по вікна* (Розм.). З кількісних прислівників використовуються такі, як *скільки, чимало, небагато, видимо-невидимо, більше, менше* тощо: *А там же... якби ти знав, скільки скоту того, овець* (А. Тесл.). *Світ широкий, людей чимало на землі* (Т. Шевч.). *Ну, людей небагато було* (А. Тесл.). *Увійшов у цвинтар, аж дітвори, дітвори... видимо-невидимо!* (Г. К.-Осн.). *Тут не більше двох кілометрів, а машини одна за другою ходять* (З. Мороз). *А вода нігде не біжить, і усе щодень води менш і снігу менш* (Г. К.-Осн.) Родовий відмінок може вживатися з порівняльними сполучниками: *На вулиці дітвори, як маку* (О. В.) *Тих Марій на світі — як за гріш маку!* (М. Коц.). В таких реченнях не потрібний суб'єктний член. Для них, як і для однокомпонентних номінативних речень, характерні локативні чи темпоральні члени, напр.: *У полі гусей тьма, на просищі пасуться* (О. Гонч.). *І усе щодень води менш і снігу менш* (Г. К.-Осн.). Квантитативні речення такого типу однокомпонентні. Вважати їх граматично двокомпонентними тільки на основі наявності родового відмінка не можна, оскільки родовий відмінок становить єдність з числівниками чи прислівниками і разом вони виражають уже не суб'єкт, а кількісний суб'єкт. Квантитативні однокомпонентні речення звичайно співвідносяться з двоядерними дієслівними, в яких підметом виступає кількісне сполучення. Пор.: *А там же... якби ти знав, скільки скоту того, овець* (А. Тесл.) — *Скільки скоту того, овець пасеться. Світ*

широкий, людей чимало на землі (Т. Шевч.) — *Людей чимало на землі живе.*

Якщо квантитативні речення виражають явища чи події, викликані дією якихось осіб, вони стають двокомпонентними, оскільки відкривається позиція для суб'єктного члена. В такому разі сполучення кількісного числівника чи прислівника з родовим відмінком виконує функцію предиката. Суб'єктний член здебільшого виражається прийменником *в* (*у*) з родовим відмінком: *У одного чоловіка було аж п'ять синів* (Г. К.-Осн.). *Землі у нас було сім чи сім з половиною десятка* (Г. К.-Осн.). *Бо в їх було землі багацько, людей мало* (І. Н.-Лев.). *Дітей було у неї теж немало — аж четверо* (М. Стельм.). *А у нього було грошенят таки чимало* (Г. К.-Осн.). *Сила роботи у мене перед земським зібранням* (М. Коц.). *У Дмитра було справ, як говориться, по горло* (Ю. Збан.). *Грошей у його було до чорта: повнісінький черес, туго набитий дукатами* (О. Стор.). Іноді можливі сполучення з іншими прийменниками: *Але мовчазного розуміння для Галини Сергіївни було замало* (П. Загр.). *На золото Кассандра не жадібна, і з неї досить однієї обручки* (Л. Укр.). *Стоїмо на тій самій землі — ледве десять кроків між нами* (М. Коц.). Суб'єктний член може виражатися також давальним відмінком: *А йому лише тринадцять літ!* (В. Сос.). *Мало їм було десяти літ* (Т. Шевч.). *Нехай вам стонадцять лихорадок і півтора стільки ж чирячок і болячок* (Г. К.-Осн.). Від назв, що не безпосередньо називають осіб, суб'єктний член набуває просторового відтінку: *На шиї намиста разків десять* (Г. К.-Осн.). *То їм же і неважно, бо в сім'ї рук немало* (Г. К.-Осн.). *В саду в бригаді... гори яблук* (А. Гол.). *Звісно, свинства в управі багато, мабуть, його скрізь немало* (М. Коц.). Суб'єктний член може бути й не виражений, але матися на увазі, напр.: *Там сім рублів було* (А. Тесл.) (тобто: у мене). *Землі 58 десятин, є де розмахнутися. Дві пари волів. Троє коней* (А. Гол.) (тобто: у нього). *Хм... мало, зовсім мало приданого* (А. Тесл.) (тобто: у тебе). *Вони міські були, міщани, і заможні,— всього було доскочу* (М. Вовч.) (тобто: у них). *О, скільки, скільки тут знайомих милих лиць!* (В. Сос.) (тобто: мені). *А подушок, подушок, так може під саму стелю* (Г. К.-Осн.) (тобто: у неї).

До двокомпонентних квантитативних речень слід зарахувати й такі конструкції, в яких передбачається узагальнений чи неозначений суб'єкт, напр.: *І кілко-то було сварів, криків, проклять на тих сільських вигонах* (І. Фр.)

(тобто: скільки сварилися, кричали, проклинали). *Ярма-рок шумів і гув, як буйна зелена діброва. Море сміху, море гомону-гумору* (С. Вас.) (тобто: дуже сміялися, дуже гомоніли).

Досягнення сучасної синтаксичної науки полягає в тому, що знайдено парадигматичні форми квантитативних речень. Як видно з наведених прикладів, переважно виступають форми теперішнього і минулого часу. Але трапляються і форми майбутнього часу, напр.: *Мені здається, в тому поясненні нового буде мало* (Л. Укр.). *Більше м'яса буде* (Т. Шевч.). Іноді можна виявити деякі форми ірреальних способів, напр.: *Коли б не помер її хлопець, йому б тепер було так само літ дев'ятнадцять* (М. Коц.). *Та коли б мені п'ятсот лихорадок, коли у мене на голові і волосся стільки в* (Г. К.-Осн.). *Нехай вам стонадцять лихорадок і півтора стільки ж чирячок і болячок* (Г. К.-Осн.). *Нехай вас так буде, як на небі хмар* (П. Чуб.).

Квантитативні двокомпонентні речення співвідносяться з такими двоядерними, в яких суб'єктний член виступає підметом, а кількісне сполучення — поширювачем при дієслові *мати*. Пор.: *Мені тоді було років вісімнадцять* (Г. Тют.) — *Я тоді мав років вісімнадцять. А книг стільки у їх!* (А. Тесл.) — *А книг стільки вони мають!*

О. М. Гвоздев протиставляє речення типу *Багато квітів і Квітів* — багато як односкладні (номінативні) і двоскладні [48, 53]. З сучасної точки зору це одна модель речення з різними комунікативними варіантами. Вихідна форма комунікативної парадигми нерозчленована і складається з препозитивного кількісного слова і родового відмінка, напр.: *Дев'ясто тисяч хворих* (О. Корн.). *Море сміху, море гомону-гумору* (С. Вас.). *Багато слів, а діла мало* (Н. тв.). Вихідна форма може мати експресивний варіант — з препозитивним родовим відмінком. Такий варіант буває від речень з кількісними прислівниками, напр.: *Світ широкий, людей чимало на землі* (Т. Шевч.). *Самих колодязів замало. Ставок би ще!* (М. Рильськ.). Речення з числівниками таких варіантів, як правило, не утворюють.

Вихідна форма може мати розчленований варіант, коли темою виступає препозитивний родовий, а ремою — кількісний компонент, напр.: *Увійшов у цвинтар, аж дітвори, дітвори...//видимо-невидимо!* (Г. К.-Осн.). Речення з порівняльними сполучниками, предикативними чи фразеологічними частинами завжди розчленовані, напр.: *Тих Марій на світі — //як за гріш маку!* (М. Коц.). *Через десять хвилин дзвінок, а дітей — самі бачите — //півтори*

каліки (Ю. Збан.). *Людей* — // **яблуку ніде власти** (Розм.). Завжди розчленовані речення, в яких родовий відмінок утворюється від особових займенників чи іменників із словами *тільки, одна, всього лиш* тощо, напр.: *Іх було // багато* (Газ.). *Відмінників у класі* — // **тільки двоє** (Газ.).

Суб'єктні, локативні і темпоральні члени у вихідних комунікативних варіантах звичайно розташовуються на початку речення, напр.: *У одного чоловіка було аж п'ять синів* (Г. К.-Осн.). *А там же... якби ти знав, скільки скоту того, овець* (А. Тесл.). В різних експресивних варіантах двокомпонентних речень місце суб'єктного члена може змінюватися, напр.: *Дітей було у неї теж немало — аж четверо* (М. Стельм.). *Землі у нас було сім чи сім з половиною десятин* (О. Довж.).

Значення наявності великої кількості предметів родовий відмінок може виражати не тільки у сполученні з кількісними прислівниками, а й самотійно, напр.: *Допитався, де становиться ярмарок. Народу, народу!* (Г. К.-Осн.). На подібні конструкції довгий час не звертали достатньої уваги, особливо в українському мовознавстві, або не виділяли їх в окремий тип, розглядаючи серед безособових речень [51, т. 2, ч. 2, 38]. Однак ще О. О. Шахматов визнав їх самотійними утвореннями серед односкладних безприсудково-підметових конструкцій і назвав іменними генітивними реченнями [201, 60]. Він перший указав на їх найхарактерніші особливості — однинну чи множинну форму іменника, повторення родового відмінка, окличну інтонацію [201, 60—61].

В українському мовознавстві на такі конструкції вперше звернув увагу Є. Тимченко, розглядаючи їх як еліптичні висловлення з родовим відмінком [184, 5]. У наш час їх згадує С. Я. Єрмоленко (Бездієслівні речення в системі простих речень.— Синтаксис словосполучення і простого речення.— К., 1975.— С. 166). Докладний опис таких конструкцій поданий в «Русской грамматике» 1980 р., де вони визначені як однокомпонентні речення іменного класу [159, 369]. При цьому лишається поза увагою той факт, що вони належать не до основних, а до периферійних утворень. В «Русской грамматике» В. Барнетової та інших [16] такі конструкції визначаються як експресивні модифікації речень. Ми будемо розглядати конструкції з «родовим окличним» як генітивні варіанти квантитативних речень. Вони можуть бути не тільки однокомпонентні. Однокомпонентними генітивні варіанти виступають тоді, коли утворюються від назв, не пов'язаних з поняттям про

суб'єкт. Це буває здебільшого тоді, коли в родовому відмінку стоять назви зовнішнього середовища, напр.: *А всякого зілля, квітів! і копитник хрещатий, папороть розрослась купою* (М. Вовч.). *Там-то зілля, овоццу! Там-то цвіту! Там-то стежечок і до води, й до сусіди, і до другої* (М. Вовч.). *Піч у йому хто зна коли й топлена, мабуть: на припічку куряви, куряви!* (А. Тесл.). *За плугами в полі — сонця! Блиску! Брешуть, мабуть, всі календарі* (А. Мал.).

В інших випадках суб'єкт передбачається або словесно виражений. Тому такі моделі слід визнати двокомпонентними. При цьому для генітивних варіантів типова не тільки оклична інтонація (вона іноді на письмі не позначається), а й повторення родового відмінка, напр.: *І заговорили, так, що й німець не второпа; учитель великий, а не те, щоб прості люде. А гвалту! а крику!* (Т. Шевч.). *А тюрм! а люду!.. Що й лічить!* (Т. Шевч.). *А гостей, гостей!* (Ю. Федьк.). *А народу, народу! І за домовиною, і побіля домовини* (Г. К.-Осн.). *У дворі панському наче рій вироївся: людей-людей!* (М. Вовч.). *На різдвяні святки ще там... ялинка була: свічечок-свічечок на їй... та цяцьок* (А. Тесл.). *А тут у кімнаті панів, паній!..* (М. Вовч.). Звичайно, трапляються моделі і без повторення родового відмінка, напр.: *Отут книжок!* (Ю. Федьк.). *Стіл довгий, довгий, а ласоців усяких!* (А. Тесл.). *І пасажирський один пройшов, і товарняки, але ж народу того!* (А. Гол.).

Для підкреслення значення великої кількості можуть уживатися частки *то, ж, таки*, напр.: *Та було прибере свою молоду жінку, мов тую крамарку багату,— там-то намиста дорогого, там-то дукачів* (М. Вовч.). *А пляшок же то, пляшок з напитками! Було і ренське, було і донське* (Г. К.-Осн.). *Гостей же до вас, гостей!* (М. Вовч.). *Ото хіба тільки як не похопишся в двері. Народу-таки!* (А. Тесл.).

Суб'єктний член здебільшого виражається прийменником *в (у)* з родовим відмінком, напр.: *Що було в його поля, худоби, що всякого добра!* (М. Вовч.). *А посагу в її було! Боже мій, світе мій!* (М. Вовч.). *Там багатир, що поля, а що худоби у його!* (А. Тесл.). Пор. і інші засоби при описовому вираженні суб'єкта: *А на шії хрестів, хрестів!* (Г. К.-Осн.).

З наведених прикладів видно, що в генітивних варіантах можуть уживатися різні прислівні і неприслівні поширювачі: *Ласоців усяких! Гостей же до вас! А пляшок з напитками! Отут книжок! А тут у кімнаті панів, паній!*

Парадигма ґенітивних варіантів обмежена. Крім форм теперішнього, вживається минулий час: *О! сміху було! Хлопці аж кишки порвали від реготу* (Г. К.-Осн.). *А про меж такої пропасті товару, що то народу було!* (Г. К.-Осн.). *А що вже женихів було, боже мій милий!* (М. Вовч.). *Що то плачу, що то гомону було та страху по селу! Нема дівчат!* (М. Вовч.). Майбутній час: *Буде ще клопоти, буде мороки!* (Розм.). *Попереду ще буде боїв, боїв!* (Розм.). *Дощу буде, грому, блискавиці!* (Розм.). Умовний спосіб: *Після полювання розмов було б!* (Розм.). *Хочеться, щоб швидше прийшла зима. Стігу було б!* (Розм.). *Якби врожай. Ягід було б!* (Розм.).

У вихідному комунікативному варіанті родовий відмінок звичайно розташовується в кінці конструкції: *А всякого зілля, квіток!* (М. Вовч.). *Що було в його поля, худоби, що всякого добра!* (М. Вовч.). Винесення родового відмінка на початок конструкції створює експресивний комунікативний варіант, напр.: *Стіл довгий, довгий, а ласощів усяких!* (А. Тесл.). *Що то плачу, що то гомону було та страху по селу!* (М. Вовч.).

ґенітивні варіанти безпосередньо співвідносяться з квантитативними реченнями, особливо з кількісними прислівниками *багато, багацько, чимало*. Пор.: *В кімнаті багато предивних тепличних квіток* (Л. Укр.) — *В кімнаті предивних тепличних квіток! Так вже в мене і грошей, і усякої худоби багацько* (Г. К.-Осн.) — *Так вже в мене і грошей, і усякої худоби! Чуток було чимало для нашого жахання й сподівання!* (М. Вовч.) — *Чуток було для нашого жахання й сподівання!* Особливо близькі до ґенітивних варіантів квантитативні речення, в яких замість кількісних прислівників уживаються різні фразеологічні звороти: *Свій хутір, лісок, виннички, млинок, вітрячок, а скотини та овечок,— так нічого й казати!* (Г. К.-Осн.). *А на столах страви-страви, так батечку мій!* (Г. К.-Осн.). *А худоби-худоби — так батечки!* (Г. К.-Осн.).

Родовий відмінок з окличною інтонацією може означати не тільки значну кількість предметів, а й бажання, вимогу мати предмет чи опредмечене поняття, напр.: *Ні, не це! Води, розумієте води!* (О. Гонч.). *Кузька хотів і собі мати довгі хліви й бляшаний дах, але діти: — Хліба... тату, хліба!* (П. Панч). — *Антонович, вогника!* — *гукає комбат від телефону.* — *Хорошого вогника* (О. Гонч.). З такою ж метою може вживатися і знахідний відмінок, напр.: *Гнате, Гнате, сорочку!* (П. Панч). *І Брянський, випростовуючись, гукнув: — Бінокль!* (О. Гонч.). — *З базару їдемо.*

Додому.— Документи! (А. Гол.). *А внучечка як на пню стала: лікаря та лікаря!* (М. Вовч.). Такі речення довгий час розглядалися як еліптичні — з пропуском присудка для вираження прохання, побажання, наказу [181, 279; 63, 178]. Н. Ю. Шведова вважає їх однокомпонентними іменними реченнями [159, 370]. При цьому вона вказує на проміжний характер таких речень між самостійними зразками і неповними реалізаціями двокомпонентних дієслівних речень (*Води!* — *Дайте води!*) чи речень інфінітивних (*Хліба б!* — *Хліба б дістати!*). Все ж таки Н. Ю. Шведова визнає подібні речення самостійним типом на основі таких доказів: 1) співвідношення з іншими реченнями не завжди можуть бути встановлені, тому можлива спорідненість одночасно з різними типами речень (*Хліба й видовищ!* — *Дайте хліба й видовищ!* — *Хочемо хліба й видовищ!* — *Треба хліба й видовищ!*); 2) такі співвідношення взагалі можуть бути відсутні (*Бабусю так і кинуло: — А т і п у н тобі на язик!*) (А. Гол.) [159, 370]. Але при цьому не враховується належність подібних утворень до інших рівнів, ніж основні речення.

Г. О. Золотова вказує на непослідовність авторів «Русскої граматики», які вважають конструкції типу *Чаю! Лікаря!* самостійними структурними схемами, а *Від гвинта! За лікарем!* — неповними реалізаціями двокомпонентних дієслівних структур [71, 249]. При визначенні таких конструкцій необхідно зважати не тільки на наявність чи відсутність дієслова, а й на характер відмінкових форм. Вони комунікативно самодостатні, вживаються як один із засобів експресії. Такі конструкції «являють не самостійну модель речення, а одну з граматичних модифікацій двоскладної дієслівної моделі... в неповній реалізації, ситуативно або стилістично закріпленої» [71, 195]. Це експресивно-синтаксична неповнота, яку слід відрізнити від контекстуальної, тобто від неповноти на рівні моделі речення, словосполучення чи парадигматичних модифікацій [71, 195]. Конструкції типу *Води! Хліба і видовищ!* мають «компонент із значенням об'єкта, що реалізує зв'язану синтаксему, залежну від неназваного акціонального дієслова (або тільки зв'язану: *Карету!*)» [71, 195].

Отже, конструкції типу *Води! Хліба й видовищ!* слід відрізнити не тільки від повних, а й неповних дієслівних речень. Це особливі експресивні генітивно-акузативні варіанти двоядерних чи інфінітивних речень. Тому немає підстав розглядати їх серед іменних однокомпонентних речень.

Про це свідчить і той факт, що вони, по суті, не мають парадигми, а вживаються тільки у формі спонукального способу, приклади якого ми наводили вище. Щоправда, зрідка можлива й форма бажального способу, напр.: *Ет, барахло, братику. Кременчуцької махорочки б!* (О. Гонч.).

Можливості поширення генітивно-акузативних варіантів також обмежені. Вони можуть мати прислівні поширювачі: *Кременчуцької махорочки б!* (О. Гонч.); детермінанти: *Кулемет, кулемет сюди!* — кричав попереду Байда (П. Панч). *Відбий! Міномети на в'юки!* (О. Гонч.); об'єктні члени: *Тю на вас, розумні, та тіпун вам на язики!* (П. Козл.). *Та пипоть вам на язик!* (І. Фр.).

Серед іменних однокомпонентних речень Н. Ю. Шведова виділяє ще конструкції з короткими нечленними прикметниками чи діеприкметниками у множині типу *(Ему) рады* [159, 371]. Вперше на них звернув увагу О. О. Шахматов, який вів мову про форми 1 і 2 особи однини, але серед прикладів подавав і форми множини [201, 84]. До однокомпонентних речень зараховує такі конструкції і В. А. Белошапкова, яка має на увазі, як і Н. Ю. Шведова, тільки множинні форми [178, 444]. Йдеться про форми множини коротких прикметників і діеприкметників, тому що саме вони дають можливість не точно, неозначено позначати особу, як і речення з дієсловами 3 особи множини, які Н. Ю. Шведова і В. А. Белошапкова також вважають однокомпонентними. При цьому Н. Ю. Шведова попереджає, що в окремих однокомпонентний тип вона виділяє лише такі конструкції з короткими прикметниками і діеприкметниками, які мають суб'єктно-просторові детермінанти чи сильні прислівні поширювачі (*В міністерствє с инженером согласны, Тебя обязаны отпустить*). Конструкції, в яких суб'єкт зрозумілий з контексту, належать до двоконпонентних структур [159, 371].

В українській мові також можливі такі конструкції, однак не з короткими прикметниками чи діеприкметниками, а з членними стягненими формами, напр.: *По сніданку пішов до Горького. Там мене стріли як рідного, обнімали і цілували, взагалі дуже прихильні до мене* (М. Коц.). *На будові були заклопотані* (Газ.). *Цією ухвалою були задоволені* (Газ.). Виявлення таких своєрідних конструкцій — досягнення сучасного синтаксису. Проте визнати їх однокомпонентними не можна, оскільки в них мається на увазі неозначена особа, як і в реченнях з дієсловами 3 особи множини (*У класі до новачка привітні* — не весь клас, а хтось у класі). Ось чому конструкції з прикметни-

ковими формами можуть ставитися в один ряд з неозначено-особовими моделями (*Там мене стріли як рідного, обнімали і цілували, взагалі дуже прихильні до мене* (М. Коц.) Двокомпонентність конструкцій з прикметниковими формами ще очевидніша, коли вони виступають без суб'єктно-просторових членів, напр.: — *Сідайте, сідайте,— стала енергійніше припрошувати й Вуганька.— Чим багаті, тим і раді!* (О. Гонч.) (тобто *ми*). *Де то вже не раді? Так раді, що не то що* (Г. К.-Осн.) (тобто *ми*). *І дзвінко лине наш девіз: До боротьби завжди готові!* (В. Бич.) (тобто *ми*). Тому Н. Ю. Шведова мала підставу відмежовувати їх від конструкцій з суб'єктно-просторовими членами, в яких двокомпонентність більш завуальована.

Г. О. Золотова довела, що неозначено-особові конструкції дієслівного типу не належать до односкладних речень, а «є комунікативно-стилістичним варіантом двоскладних, що повідомляють про дію особового суб'єкта 3-ї особи» [71, 108]. Тому немає підстав вважати односкладними (однокомпонентними) і прикметниковий різновид неозначено-особових речень. Вони становлять комунікативно-стилістичні варіанти двоядерних речень іменного типу: *На будові були заклопотані* (Розм.) — *Учасники будови були заклопотані*. Вислови з інфінітивами (*Тебе зобов'язані відпустити*) [159, 371] немає підстав розглядати серед іменних конструкцій, бо основну роль в них відіграють інфінітиви. Ми вважаємо такі конструкції інфінітивними моделями (пор. зауваження Г. О. Золотової про те, що допоміжними можуть бути не тільки фазисні чи модальні дієслова, а й імена, у тому числі і прикметники) [71, 257].

§ 38. Генітивні заперечні речення та їх модифікації

Заперечні генітивні речення здавна вважалися безособовими. При цьому форми з *нема* і *не було, не буде* тощо, як правило, розривалися і розглядалися як різні підтипи — прислівникові і дієслівні [99, 97, 94; 181, 253, 249 та ін.]. Однак О. О. Шахматов помітив системні зв'язки між цими реченнями і визначав їх як один тип [201, 119]. «Таке сполучення,— писав О. О. Шахматов,— є граматично нерозкладним, бо родовий відмінок не може бути пояснений залежністю об'єкта від дієслова» [201, 119]. Тому з граматичного погляду заперечні генітивні речення одно-

ядерні. Проте з семантичного — вони двочленні, бо в родовому відмінку виражається суб'єкт, а в заперечному слові — предикат [201, 119]. В «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського підкреслюється перехідний характер таких речень. «Вони використовуються при запереченні наявності чогось; при відсутності заперечення безособовість зникає, і ми маємо двоскладне речення, в якому присудок виражений неперехідним дієсловом, що має значення існування, наявності, стану в широкому розумінні слова» [100, 57].

Останнім часом робляться спроби більш радикального розв'язання проблеми про заперечні генітивні речення. Н. Ю. Шведова знаходить місце всім формам таких речень в їх парадигмі і визначає їх як граматично і семантично двокомпонентні без відмінюваної форми лексично обмежені речення [159, 336]. При цьому не береться до уваги той факт, що заперечні генітивні речення не належать до того ж рівня, що й лексично не обмежені речення. Це питання намагається розв'язати Г. О. Золотова, яка вважає заперечні генітивні речення структурно-семантичною модифікацією моделі [72, 201]. Пор. також думку В. А. Белошапкової про те, що речення з *нет* — це заперечна регулярна реалізація буттєвих речень [178, 464].

Хоча в модифікаціях з *нема* відсутній підмет, визнати їх одноядерними не можна, оскільки це заперечні варіанти двоядерних речень буття. Тому є підстави вважати їх аналогами двоядерних речень. Ми назвемо їх *нема*-генітивними модифікаціями. О. О. Шахматов вважав, що сполучення *нема* з родовим відмінком граматично нерозкладне. Точніше було б сказати, що це сполучення часто буває комунікативно нерозчленоване. А з граматичного погляду в конструкціях з *нема* два компоненти — заперечне слово, що відповідає присудковій двоядерного речення, і родовий відмінок, що співвідносний з підметом. Таку будову мають *нема*-генітивні модифікації здебільшого тоді, коли вони означають відсутність зовнішнього стану, напр.: *А в вирію... Зими нема, природа стрінула привітом: там вічне літо!* (М. Год.). *Нема дощу та й нема. Ярина показує погано, на озимину мала надія* (М. Коц.). *Нема снігу — нема сліду* (Н. тв.). *Не тоді до млина, як вітру нема* (Н. тв.). *А в хутір Чумаки і версти нема* (А. Гол.). *Аж, гляди, вже й тижня нема* (Г. К.-Осн.).

У модифікаціях від назв предметів, стану осіб чи подій можливий суб'єктний член. Переважно він виражається прийменником *в* (*у*) з родовим відмінком, напр.: *Не було*

в куми і запаски, аж глядь кума у плахті походжає (Т. Шевч.). Але в Артема на це вже не було часу (А. Гол.). У них же зовсім немає сил для цього (А. Гол.). А в синка, бачу, нема любові до лісу (М. Стельм.). Суб'єктний член може виражатися і давальним безприйменниковим відмінком, напр.: **Вам сорому немає!** (І. Котл.). **Багатьом уже немає свята** (М. Зер.). **Бо водяній царівні нема на світі рівні!** (Л. Укр.).

Значення суб'єкта може виражатися описово — через назви частин тіла, одержі особи тощо, напр.: **Нема у серця мого сили, щоб я могла його забуть** (І. Котл.). **А в моїй душі, немов у пустелі,— і росинки немає** (О. Корн.) **Посидівши трохи з матір'ю та з земляками, нашвидку перекусивши, бо з самого ранку крихти в роті не було, Артем зразу ж пішов з дому** (А. Гол.). В такому разі на значення суб'єкта нашаровується просторовий відтінок. При назвах приміщень, міст, пов'язаних з особами, цей відтінок посилюється. Пор.: **І щоб у моїй хаті більше колотнечі не було** (А. Шиян). **А як він поїде? Коли жодного паровоза справного немає в депо** (А. Гол.). **Немає зброї в Харкові** (А. Гол.).

У деяких випадках особа не називається, але її можна встановити з контексту чи ситуації, напр.: **Написав би до вас ще що-небудь, та нема паперу** (Т. Шевч.) (тобто: у мене). **Братця, однаково іншого порятунку немає** (А. Гол.) (тобто: у нас). Особа може бути й узагальнена чи неозначена, напр.: **Нема бід, нема нужди, де щирая любов** (Г. К.-Осн.) (тобто: у всіх). **Зі смертю торгу нема** (Н. тв.) (тобто: у всіх). Отже, такі конструкції слід вважати неповними реалізаціями нема-генітивних модифікацій.

За наявності суб'єктного члена сполучення *нема* (*не було, не буде*) з родовим відмінком виступає як нерозчленований компонент, який з граматичного погляду можна назвати головним членом, а з семантичного — предикатом: **Але в Артема на це вже не було часу** (А. Гол.). **У них же зовсім немає сил для цього** (А. Гол.).

О. О. Потєбня зазначав, що в українській мові на місці *нема* можливі й деякі інші форми — *ніт* — безпосередній рефлекс сполучення *не єсть* чи образні вислови *бігма, катма, чортма* [146, 376—377]. Як залишки їх можна знайти у деяких письменників та в текстах народної творчості, напр.: **Мамки мої вже ніт** (Ю. Федьк.). **А до того ще і здоров'я того ніт** (Ю. Федьк.). **Мак не родив сім літ, а голоду ніт!** (Н. тв.). **Та діточок у їх бігма** (Т. Шевч.). **Що ж... Заробітку катма** (А. Тесл.). **Нема машталіра з бричкою і**

конеї чортма (Г. К.-Осн.). Форма *нема* іноді може скорочуватися до *'ма*: *Батька війна! Матері 'ма!* (П. Тич.).

Необхідно звернути увагу на те, що форма *нема* (не було, не буде), як і *бігма*, *чортма*, *катма*, часто підсилюється запереченням *ні*: *Зробилась превелика засуха, порепалась земля, нема ні паші, ні водопою* (М. Стар.). *Ані вгаву, ані втоми мені немає* (П. Мирн.). *Там все поблідло і поблекло, нема ні місяця, ні зізд* (І. Котл.); заперечними займенниками: *Ні, ні, нічого нема святого на землі* (Т. Шевч.). *Одежа його замащена фарбами, але ніякого іншого бруду на ній нема* (Л. Укр.). *А як він поїде? Коли жодного паровоза справного немає в депо* (А. Гол.); заперечними прислівниками: *А лицаря щасливого немає ніде на світі* (Л. Укр.). *Нема ніде нічого, а вона якогось дуба смаленого править* (Л. Укр.). Це важливо для того, щоб простежити потім за долею зворотів з запереченням *ні*, заперечними займенниками і прислівниками.

У родовому відмінку можуть уживатися не тільки заперечні, а й особові чи вказівні займенники, напр.: *Його вже кілька літ нема в Севільї* (Л. Укр.). *Ну, можу з глини, та її ж нема* (Л. Укр.). *Та мати клопочуться: й того нема, й того нема* (А. Тесл.). Цікавими варіантами *нема-генітивних* модифікацій є такі, в яких виступають компаративи, напр.: *Єсть Наталки і Ганнусі, та миліш нема Марусі* (Г. К.-Осн.). *І нема лютішого зла, як сая горілка* (Г. К.-Осн.). *Мені здалося, що нема для мене ріднішого над сього чоловіка і не було на цілїм божїм світі* (Л. Укр.). *Так нема легше та й нема!* (Г. К.-Осн.).

Оскільки двоядерні речення буття трапляються не тільки з іменниковим підметом, а й з інфінітивним: *В клітці в пити, їсти і хороше сісти, та немає волі* (Н. тв.), можуть створюватися заперечні конструкції типу: *Нема що їсти, нема пити, нема й роду, щоб поговорити* (Н. тв.). Такі конструкції Н. Ю. Шведова вважає розмовним варіантом речень з присудковим словом *нет* [159, 338]. В українській мові це цілком літературна конструкція, яку ми виділяємо в окремий підтип — *нема-інфінітивні* модифікації. На основі *нема-генітивних* модифікацій виробилося чимало фразеологічних зворотів, що широко вживаються в українській мові, напр.: *нема живої душі, нема краю, нема ліку, нема мови, життя нема, і духу нема, і слїду нема, кари нема, міри немає, місця живого нема, нема берегів, нема виходу, нема відбою, нема впину, нема діла, нема дурнів, нема потреби, нема ради, нема спасу, нема чутки, нема розбору* [170, т. 5, 333—335].

Досягнення сучасного синтаксису полягає в тому, що встановлено системний зв'язок між *нема* з родовим відмінком і *не було, не буде* тощо. Це різні форми парадигми однієї моделі. Модифікації з *нема* мають значення форм теперішнього часу. Більшість прикладів, які ми наводили вище, саме такого типу. Поширені також форми з *було* — минулого часу: *А такої мови не було* (Л. Перв.). *При виході з концерту наговпу не було* (Л. Укр.). *Добра та ладу не було, а були тільки бучі, колотнеча та сваволя* (П. Мирн.). Однак *краю плавням не було* (М. Коц.), а також форми з *буде* — майбутнього часу: *І на оновленій землі врага не буде, супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люди на землі* (Т. Шевч.). *Не буде сварки, не буде лайки, горілочка зопинить нас* (Г. К.-Осн.). *Твому вороному не буде в мене кривди* (Ю. Федьк.). *А всередині в нього тремтіла зла радість, що сьогодні страги не буде* (М. Коц.). *Тим-то рівності, звичайно, зразу не буде* (А. Гол.).

Форми ірреальних способів трапляються рідше. Приклади з умовним, бажальним і спонукальним способами: *Не було б щастя, так нещастя помогло* (Н. тв.). *Якби не ти та не я, то не було б весілля* (Н. тв.). *Якби не гнів, то б і перепросин не було* (Н. тв.). *Не було б напасті!* (Розм.). *Нехай не буде війни!* (Газ.). *Щоб мені не було межі вами незгоди!* (М. Коц.).

При цьому виникає питання — як розцінювати форми *бути* — як дієслова чи зв'язки? Форми *Нема снігу, Не було снігу, Не буде снігу* тощо становлять заперечні варіанти стверджувальних конструкцій *Є сніг, Був сніг, Буде сніг*, у яких *є, був, буде* — дієслова. Значить, і заперечні форми *не було, не буде* тощо — дієслова [159, 101—102]. Це особливо видно при протиставленні, напр.: *У мене єсть брати Микита й Йосип, а Петра нема* (Т. Шевч.). *Як є пліт, то нема воріт, як є ворота, то немає плота* (Н. тв.). *Коли є дід, то є й обід, нема діда — нема й обіда* (Н. тв.). Заперечні форми підкреслюються, акцентуються, що свідчить про їх повнозначність. У стверджувальних реченнях форми *було, буде* тощо координуються з іменниками: *Був сніг, Була пороша, Були морози*. При додаванні заперечення дієслівні форми втрачають здатність координуватися: *Не було снігу, Не було пороші, Не було морозів*. Це означає, що дієслівні форми перетворилися на безособові.

Таким чином, парадигма *нема*-генітивних модифікацій складається з вихідної форми з присудкового слова *нема* й інших форм з безособових дієслів *не було, не буде* тощо. Як бачимо, будова таких речень досить складна й строката, що й давало підставу розглядати їх то серед безособових

прислівникових речень (на основі наявності присудкового слова *нема*), то серед дієслівних безособових речень (у зв'язку з наявністю безособових дієслів *не було, не буде* тощо). В «Русской грамматике» 1980 р. доведено, що вважати такі речення односкладними не можна. Ми їх визнаємо як аналоги двоядерних речень. За вихідною формою парадигми їх можна зарахувати до речень без відмінюваної форми дієслова, як це робиться в «Русской грамматике» [159, 336].

Нема-інфінітивні модифікації практично створюють тільки форми теперішнього часу. Минулий, майбутній часи і умовний спосіб можливі, але рідкісні [159, 337]. Обмежені форми парадигм також у модифікаціях на позначення віку людини типу: *Таже тобі, мабуть, ще й тринадцяти нема!* (Г. Хотк.). Вони не мають бажального і спонукального способів.

Нема-генітивні модифікації безпосередньо співвідносяться з двоядерними заперечними реченнями дієслівного типу. Якщо це конструкції на позначення відсутності зовнішнього середовища, їм відповідають речення, в яких підметом виступає іменник, що був у родовому відмінку, а присудком — відповідне за змістом дієслово, напр.: *Нема дощу та й нема.* (М. Коц.) — *Не йде дощ та й не йде. Не тоді до млина, як вітру нема* (Н. тв.) — *Не тоді до млина, як вітер не дме. А в вирію... Зими нема, природа стрінула привітом* (М. Год.) — *А в вирію... Зима не буває, не приходить, не настає...*

Конструкціям з суб'єктними членами відповідають двоядерні речення, в яких суб'єктні члени оформляються як підмети, а присудком виступає здебільшого дієслово *мати* із запереченням (пор. *немає і не має*) чи інші — відповідні за змістом: *Нема в мене... дому* (А. Тесл.) — *Я не маю дому. Чіткої системи поглядів у тебе ще нема* (А. Гол.) — *Ти ще не мави чіткої системи поглядів. Дома теж немає у неї ніякого порядку* (П. Мирн.) — *Вона не тримає свій дім у порядку.*

Внутрішньосхемні співвідношення *нема*-генітивних модифікацій можна встановлювати і залежно від того, які дієслова заміняють сполучення присудкового слова *нема* з родовим відмінком, як це зроблено в «Русской грамматике» 1980 р. [159, 339—340].

Ще О. О. Шахматов звернув увагу на те, що речення з *нема* становлять нерозчленовану єдність. Він назвав їх граматично нерозчленованими реченнями [201, 119]. Справді, з погляду комунікативної будови *нема*-генітивні

модифікації часто бувають нерозчленовані. При цьому в препозиції стоїть присудкове слово, а після нього родовий відмінок, напр.: *Але нема часу, нема часу. Треба гнати, гнати, гнати* (Г. Хотк.). *Се що таке? Від кого і до кого? Немає напису* (Л. Укр.). *Ну, дня того нема, щоб не було якої напасті* (А. Гол.). Це вихідна форма комунікативної парадигми *нема-генітивних* модифікацій. Нерозчленована форма може мати експресивні варіанти, якщо у препозиції ставиться наголошений родовий відмінок, напр.: *Слів таких нема* (А. Гол.). *Та ще здоров'я не служить, настрою нема* (М. Коц.). *Бо з самого ранку крихти в роті не було* (А. Гол.).

Проте модифікації з *нема* можуть бути не тільки нерозчленовані, а й розчленовані. В такому разі предикат виступає ремою, напр.: *Матері, правда, // нема ще з дитинства* (А. Гол.). *В неволі тяжко — хоча й воді, сказати по правді, // не було* (Т. Шевч.). *Сім'ї у нас такої // нема і не було, де б слави бойової проміння не лягло* (М. Рильськ.). *Але я добре знаю і те, що зручнішого випадку, як сьогодні, саме цієї ночі, // не буде* (А. Гол.). Як правило, розчленовані модифікації із займенниками, напр.: *Його // вже скільки літ нема в Севільї* (Л. Укр.). *Та мати клопочуться: й того // нема, й того // нема* (А. Тесл.). При наголошенні предикат займає препозицію і витворюється експресивний варіант розчленованої моделі, напр.: *Нема на світі // України, немає // дружого Дніпра* (Т. Шевч.). *Нема й нема // кращого світа понад гуцульські гори* (Ю. Федьк.). *Бо немає // таких арсеналів із зброєю, нема // такого вогню в світі, щоб спалив і знищив твій народ, Україно...* (М. Рильськ.).

Суб'єктні члени переважно бувають на початку речення, але можуть посідати й інші місця, напр.: *Чому у мене коней вороних нема?* (Т. Шевч.). *Але в Артема на це вже не було часу* (А. Гол.). *Чіткої системи поглядів у тебе ще нема* (А. Гол.). Об'єктні члени здебільшого ставляться після присудкового слова, але з потреб комунікації можуть виноситися наперед, напр.: *Криваві пси, — нема пощади вам, нема пощади!* (М. Баж.). *Нема по мені дівчат на селі* (П. Мирн.). *Є у неї воли та корови, та немає з нею любові розмови* (Н. тв.). *Хіба йому нема закона, куди його щоб засадить?* (І. Котл.). *А про Назара нема й чутки* (М. Вовч.).

Детермінанти, як правило, стоять на початку речення, напр.: *І на оновленій землі врага не буде, супостата* (Т. Шевч.). *Бо з самого ранку крихти в роті не було*

(А. Гол.). *Треба їхати орати у поле, а в дорогу ї скоринки нема* (Т. Мас.). Однак пор.: *Його вже скільки літ нема в Севільї* (Л. Укр.).

Конструкції з заперечною часткою *ні* здавна не виділялися в окремий тип речень, а розглядалися як неповний різновид безособових речень з присудковим словом *нема* [201, 131; 184, 63; 51, т. 2, ч. 2, 50; 99, 57; 99, 97; 181, 254]. У дослідженнях останнього часу конструкції з заперечною часткою *ні* вже, як правило, виділяються в окремий тип синтаксичних одиниць, але кваліфікуються то як односкладні іменні речення, співвідносні з номінативними [105, 58] (див. заперечення В. В. Бабайцевої) [13, 83], то як двокомпонентні з лексично обмеженими елементами, співвідносні з реченнями, до складу яких входять *нема, немає* [159, 341], то як заперечні регулярні реалізації речень буття [178, 464]. Найбільш повно й аргументовано описані речення з запереченням *ні* в «Русской грамматике» 1980 р., в якій доведено, що речення з *ні* — це тільки одна з форм таких утворень, за якою криються ще інші видозміни парадигм. Однак у цій праці не враховано те, що речення з *ні* не можна розглядати на одному рівні з іншими реченнями. Необхідно зважити на думки про різнорівневий характер багатьох речень, які висловлювали Г. О. Золотова, В. А. Белошاپкова та ін.

Вивчення конструкцій з запереченням *ні* не тільки з формально-граматичного погляду, а й із семантичного показує, що ці утворення не одноядерні, бо вони мають два чітко виділені компоненти — родовий відмінок, що заступив підмет стверджувальних конструкцій, і заперечення *ні*, що стоїть на місці дієслова *є*. Однак їх не можна цілком прирівняти і до двоядерних речень, бо ці два компоненти формально відрізняються від називного відмінка з дієсловом *є*. Ось чому *є* підстави такі конструкції визнати аналогами двоядерних речень.

Щодо самостійності одиниць з часткою *ні*, то їх слід розглядати не як основний вид речень, а як заперечний варіант *нема-генітивних* модифікацій. Звідси назва таких утворень — *ні-генітивні* варіанти *нема-генітивних* модифікацій речень буття.

Ні-генітивні варіанти — аналоги двоядерних речень. В утвореннях від деяких назв, зокрема від назв зовнішнього середовища, це проявляється в тому, що суб'єкт переданий родовим відмінком, а предикат — заперечною формою *ні*. З формально-граматичного погляду — це два головні члени. Приклади: *Степ і степ один без краю... Ні гайочка,*

ні лісочка, всюди — спалена земля (Н. тв.). *На небі ні хмарочки, ні плямочки, — чисте, глибоке, широке* (П. Мирн.). *Зупиниться б, так як на те сонце припіка, ні вітру, ні холодку... шлях та рілля* (А. Тесл.). *Ні в березні води, ні в квітні трави* (Н. тв.). *Обступив мене чужий ліс, не ліс, а могила. Ні просіки в ньому, ні просвітку, ні стежечки, ні сліду людського* (І. Мур.). *Хотів кінчить до різд-ва, та й не знаю, бо тут тепер ні день, ні ніч, так чорт-зна-що* (Т. Шевч.).

В утвореннях від інших назв можливий суб'єктний член. Він позначає суб'єкт, а заперечення *ні* з родовим відмінком — предикат з об'єктом [159, 343]. Суб'єкт здебільшого виражається прийменником *в* (*у*) з родовим відмінком, іноді — іншими прийменниковими сполученнями: *У мене ж ні копійки* (А. Тесл.). *Весна прийшла, а в нас ні зернини, ні пилини* (С. Чорн.). *У нашої Параски ні гніву, ні ласки* (П. Чуб.). *Щонеділі пекла пиріжки з сиром та збирала вершки, а від Сави ні слуху, ні духу* (С. Чорн.). *З нього ані ради, ані поради* (Н. тв.). *Усе вам мало, щоб вам ні дна ні покришки!* (Г. Тют.). *Ні сну, ні хліба — мін, гранат, патронів бійцям твоїх священних бастионів, твоїх руїн вогненних, Сталінград!* (М. Баж.). Суб'єктний член може виражатися описово і набувати просторового відтінку, напр.: *Вона все ходить, з уст ні пари* (Т. Шевч.). *Та повернувся, наче з Сибіру: за душею ні шеляга — все проїздив* (М. Стельм.). Ще виразніший просторовий відтінок у висловленнях з назвами приміщень, кораблів тощо, напр.: *В хаті не було ні скоринки хліба, ні крупинки будь-якого їстівного* (О. Бойч.). *Он в закромах ані пилинки борошна* (М. Кроп.). *В діамантовому замку ані брами, ані вікон* (Л. Укр.). *На кораблях — ні поруху, ні звуку* (В. Куч.). В утвореннях від назв зовнішнього середовища просторові назви набувають більшого значення і їх можна визначити як локативні члени. Приклади: *На полудневому небі так, як і було — ні хмаринки* (О. Довж.). *А на небі ані хмариночки* (А. Тесл.). *А внизу ні травиночки, ні грибка, ні стебельця — все покрите грубою передвічною верствою червоної фої* (Г. Хотк.).

Особливість *ні*-генітивних варіантів полягає в тому, що вони часто виступають у відносно незалежній позиції — без словесно виражених суб'єктних членів чи поширювачів [159, 341]. Про суб'єктні члени можна тільки здогадуватися, напр.: *Стою німий на цвинтарі домів, ні сліз, ні слів* (М. Баж.) (тобто: у мене). *Руки, бачу, замерзли, ні свити, ані козушка* (А. Мал.) (тобто: у неї). *Ні батька,*

ні ньеньки; одна, як та пташка в далекім краю (Т. Шевч.) (тобто: у неї). *Ждав я ранку, ждав я світу: ні привіту, ні одвіту* (П. Граб.) (тобто: у мене, мені). Часто такі суб'єктні члени мисляться як узагальнені чи неозначені: *Ні сідла, ні вузди, ні того, що на нього вузду надівати* (Н. тв.) (тобто: у всіх). *Прожив вік, як у ступі стовк: ні смаку, ні знаку* (Н. тв.) (тобто: у кожного). *От тобі наші вжитки: ні кожуха, ні свитки* (Н. тв.) (тобто: у всіх). Можуть матися на увазі локативні члени: *Ні шелесту, ні каганця, — ніхто не гляне на їздця* (М. Баж.) (тобто: навколо). *Кругом його мов вимерли люде. Ані півня, ні собаки* (Т. Шевч.) (тобто: кругом). *Пройшла верстов з п'ятдесят чи з шістдесят лісом — ні хатинки, ні людинки* (П. Мирн.) (тобто: в лісі). *Метнулись зранені, рушниці чи гранати шукаючи навкруг. Ні бомб, ані рушниць* (М. Баж.) (тобто: навкруги).

На основі *ні-генітивних* варіантів створилося немало стійких сполучень — *ні слуху ні духу, ні кола ні двора, ні риба ні м'ясо, ні пава ні гава, ні пава ні ворона, ні ладу ні складу, ні привіту ні одвіту, ні богові свічка ні чортові кочерга* тощо.

Ні-генітивні конструкції безпосередньо співвідносяться не з номінативними реченнями, як це намагається довести П. О. Лекант [105, 59], а з *нема-генітивними* модифікаціями. Це насамперед видно при розгляді їх парадигм. *Ні-генітивні* варіанти успадкували парадигму *нема-генітивних* модифікацій, особливо при наявності підсилювальної частки *ні*. Як зазначається в «Русской грамматике» 1980 р., парадигма *ні-генітивних* варіантів відрізняється тільки формою теперішнього часу та можливістю умовного і спонукального способів без *було* [159, 342]. Парадигма *ні-генітивних* варіантів створюється формами дієслова *бути* і тому зрештою співвідносна з двоядерними реченнями буття типу *Вітер є*. Парадигма номінативних речень створюється зв'язками *було, буде* і т. д., і тому їх вихідною формою є *Вітер*. З форм парадигм *ні-генітивних* варіантів найчастіше трапляється індикатив. Приклади минулого часу: *Згадай, який прийшов до мене, що ні сорочки не було* (І. Котл.). *В неї не було ні слова ласки, ні грізби прокльону. Ні сліз, ні скарг* (М. Баж.). *В її голосі не було ні крихітки попередньої пустотливості* (І. В.). Приклади майбутнього часу: *І знову не буде у думках моїх ні мук, ні страждань, ні плачу* (М. Рильськ.). *А що ж ми будемо їсти, коли в хаті не буде ні кришечки, а в коморі ні пилиночки?* (М. Стельм.). *Форми ірреальних способів*

рідкісні: *Не було б ні пилинки* (Розм.). *Якби не було ні хмаринки!* (Розм.). *Нехай не буде ні хмаринки!* (Розм.). *Нехай ні хмаринки!* (Розм.). *Тільки щоб ні звуку* (О. Гонч.). *Ми для того й вийшли на цю путь широку, щоб іти вперед нам — і назад ні кроку!* (П. Тич.). *Ні кроку назад! Окопуватись!* — скомандував Бронников (О. Гонч.).

У вихідній формі комунікативної парадигми на початку розташовується заперечення *ні*, далі родовий відмінок з препозитивним означальним поширювачем чи постпозитивним субстантивним поширювачем, напр.: *Ні кола, ні двора, ні рогатого вола* (Н. тв.). *Ні гич, ні гариля пилинки, було все чисто, як зоря* (І. Котл.). Експресивні варіанти створюються постановкою на незвичайному місці прислівних поширювачів, напр.: *Всі полягли, всі покотом; ні душі живої* (Т. Шевч.). *А другі... отак марно гинуть... Ані хати, ані хліба кавалка* (М. Коц.). *В саквах самії злидні, що ні хліба ні крихтини, ані солі порошини!* (І. Манж.). Можливі і розчленовані варіанти, якщо у препозиції стає родовий відмінок, напр.: *Хліба — // ні шматочка* (Розм.).

Суб'єктні і локативні члени, як видно з наведених прикладів, здебільшого розташовуються на початку речення. З потреб комунікації вони можуть посідати й інші місця. Пор.: *Ні сну, ні хліба — мін, гранат, патронів бійцям твоїх священних бастионів, твоїх руїн вогненних, Сталінград!* (М. Баж.). *Сонце гріє, вітер віє — і ні хмарочки ніде* (П. В.). *Обступив мене чужий ліс, не ліс, а могила. Ні просіки в ньому, ні просвітку, ні стежки, ні сліду людського* (І. Мур.). *Борщ був нізчимний. Ані м'яса в ньому, ані сала, ані будь-яких інших присмаків* (Ю. Збан.).

Заперечення *ні* може входити до складу займенників іменникового типу *нічого, нікого*. Якщо при цих заперечних займенниках стають прикметникові форми, створюються особливі конструкції типу *Нічого подібного, Нічого зайвого, Нікого знайомого* тощо, які показують повну відсутність об'єктів чи суб'єктів. У більшості праць, особливо з українського мовознавства, на такі конструкції не зверталася увага. Н. Ю. Шведова виділила їх в окрему структурну схему двокомпонентних не підметово-присудкових речень з лексично обмеженими компонентами [159, 343]. Однак при цьому не враховувався рівень розгляду цих речень, тобто той факт, що вони належать не до центральних, а до периферійних утворень. Зважаючи на це, ми визнаємо такі конструкції, як генітивні варіанти *нема-генітивних* модифікацій речень. Це означає, що *нічого (ніко-*

го)-генітивні варіанти — аналоги двоядерних речень, двокомпонентні з семантичного погляду. Один компонент виражається заперечним займенником чи суб'єктивним членом, другий — прикметниковою (іноді іменниковою) формою чи всім сполученням разом. Це і дає підставу виділити подібні конструкції в окремий тип, порівняно з *ні*-генітивними варіантами, які не мають заперечних займенників і прикметникових форм, чи з *нема*-генітивними модифікаціями, які хоча й можуть мати заперечні займенники з прикметниками, але ускладнені ще присудковим словом *нема*. Найпоширеніші варіанти із заперечним займенником *нічого* і різними прикметниковими формами — прикметниками, діеприкметниками, займенниками в однині, напр.: *Огляд рани заспокоїв Мирославу: нічого страшного, кістка ціла* (А. Гол.). *А потім вклатося. Нічого дивного* (А. Гол.). *Він брався за цю марудну роботу без всякого ентузіазму: один клопіт, мовляв, нічого героїчного* (О. Гонч.). *Пужална треба було, а під рукою нічого підхожого* (А. Гол.). *Чи думаєш, що я справді такий уже відсталий, отак загруз у пережитках? Нічого подібного* (А. Гол.). — *Та нічого такого,* — ніяково відповів Артем (А. Гол.).

Варіанти із заперечним займенником *нікого* трапляються рідше. Займенник *нікого* сполучається здебільшого з субстантивованими прикметниками (іноді з іменниками інших типів) в однині чи множині, напр.: *У залі нікого знайомого (знайомих)* (Розм.). *На банкеті нікого стороннього (сторонніх)* (Розм.). *У нього нікого близького (близьких)* (Розм.). *На зборах нікого чужого (чужих)* (Розм.). Пор. можливі паралелі з прийм. з: *На зборах нікого з чужих. На банкеті нікого з сторонніх.*

Нічого (нікого)-генітивні варіанти можуть мати і неповну реалізацію — без родового відмінка прикметників чи іменників, напр.: *А попервах туга жити не давала: і близько додому, а лежи! І в місті нікого ж!* (А. Гол.). *З баби-прабаби в цебрах воду носили. І нічого!* (А. Гол.). *У хлопців чуби стали мокрі, та нічого, здали на «відмінно»* (Ю. Янов.).

Н. Ю. Шведова довела, що конструкції із заперечними займенниками мають парадигму (159, 343). Вона відрізняється від парадигм *нема*-генітивних модифікацій чи *ні*-генітивних варіантів тим, що до її складу входить інша основа — із заперечного займенника і родового відмінка від прикметників (іменників). Найпоширеніші форми теперішнього часу, які ми вже наводили. Вони мають одне заперечення. В інших формах маємо два заперечення,

оскільки при дієсловах *було, буде, було б* і т. д. ставиться *не*. Приклади форм минулого часу: **Не було в них багато одержі і залишнього нічого** (Г. К.-Осн.). Скажи, у тебе з нею **нічого такого не було?** (А. Гол.). У розповіді учня **нічого вигаданого не було** (Розм.), майбутнього часу: **Так у нас із тобою нічого путнього не буде** (А. Гол.). У подальшому викладі **нічого незрозумілого не буде** (Розм.). Далі **нічого загадкового не буде** (Розм.); умовного способу: **Руку на одруб даю, що нічого б того з Мирославою у мене не було** (А. Гол.). Сама тепер бачу. **І нічого б того не було** (А. Гол.). **Нічого б химерного** (Розм.); бажального способу: **Не було б нічого неприємного!** (Розм.). **Якби не було нічого бруталного!** (Розм.); спонукального способу: **Хай не буде нічого брехливого!** (Розм.). **Щоб не було нічого сумного!** (Розм.). **Нехай нічого неправдоподібного** (Розм.). **Щоб нічого страшного!** (Розм.).

У варіантах з суб'єктним членом сполучення заперечного займенника з іменами виражає предикативну ознаку. Суб'єктний член здебільшого передається сполученням прийменника *в (у)* з родовим відмінком, іноді — іншими формами, напр.: **Так у нас із тобою нічого путнього не буде** (А. Гол.). **З братом — нічого несподіваного** (Розм.). **Від сестри — нічого нового** (Розм.).

Заперечні займенники, як правило, розташовуються перед прикметниковими (іменниковими) формами і створюють нерозчленовані комунікативні варіанти, напр.: **Нічого цікавого. Нічого особливого. Нічого втішного. Нічого схожого. Нічого дивного. Нікого знайомого. Нікого близького. Нікого стороннього. Нікого чужого. Нікого рідного.** Однак з потреб комунікації родовий відмінок може розташовуватися і в препозиції. Тоді створюються розчленовані варіанти таких конструкцій, напр.: **Цікавого — // нічого** (Розм.) **Сторонніх — // нікого** (Розм.)

Суб'єктні члени здебільшого ставляться, як це видно з наведених прикладів, на початку варіанта. Таке місце звичайне і для об'єктних членів. Однак пор.: **Не було в них багато одержі і залишнього нічого** (Г. К.-Осн.). **Нічого-нічогісінько в ньому не тільки героїчного, навіть простої мужності ніби не було** (О. Довж.). Просторові, часові й інші детермінанти розташовуються залежно від комунікативної потреби конструкції, напр.: **І в місті нікого ж** (А. Гол.). **Цілий вечір нічого особливого** (Розм.). **Навколо нічого підозрілого, крім ледве помітного сліду під вікном** (Розм.).

Нічого(нікого)-генітивні варіанти безпосередньо співвідносяться з *нема*-генітивними модифікаціями речень. Пор.: *Отже, страшного в цьому нічого нема* (А. Гол.) — *Та... нічого страшного*, — ухилився Артем од прямої відповіді (А. Гол.). При цьому, щоб була повна відповідність, до конструкцій з *нема* треба додавати прислівник *зовсім*: *Нічого страшного — Нема зовсім нічого страшного*.

Частка *ні* може входити до складу заперечних займенників не тільки іменникового, а й прикметникового типу — *ніякого*. У зв'язку з прикметниковою природою заперечний займенник *ніякого* вживається тільки з іменниками, показуючи повну відсутність ознак предметів і узгоджуючись з ними. Цим визначається специфіка таких конструкцій, що й дало підставу Н. Ю. Шведовій виділити їх в окремий тип речень. Ми вважаємо такі конструкції генітивними варіантами *нема*-генітивних модифікацій. До генітивних варіантів такого типу входить не тільки словоформа *ніякого*, а й *ні одного, жодного, жадного* (заст.) та *ні найменшого*. З ними поєднуються найрізноманітніші іменники конкретного чи абстрактного значення. Такі сполучення можуть уживатися без суб'єктного члена. У сполученнях від назв зовнішнього середовища такий суб'єктний член неможливий, напр.: *Так там ще й гірш: нівідкіль прохолоди ніякої, тільки що зверху палить* (Г. К.-Осн.). *Ціле літо ніяких опадів* (Розм.). *На траві ні одної росиночки* (Розм.). *В сусідній області ні однієї краплини дощу* (Газ.). *У лісі ні найменшого подиху вітру* (Розм.) *Пів-осені не було ніякого дощу, ніякого болота* (Розм.). *А в цих краях ніяких зим, метелиць, завірюх* (Розм.). Родовий відмінок виражає суб'єкт, а заперечна форма — предикативну ознаку. У сполученнях від інших назв суб'єктного члена немає, але він може передбачатися, напр.: *Підло наскочити всім на одного — на це вони майстри. Ніякої воїнської честі!* (Ю. Янов.) (тобто: у них). *І в отакий спосіб за кілька днів набралось вже біля двох десятків народу. І дива ніякого* (А. Гол.) (тобто: у нас). *А у нас іще — слава богу. Ніякої анархії* (А. Гол.) (тобто: у нас). *Бо яка ж користь їм з того буде, як — надовго? А тим більш, як — назавжди. Ніякої користі* (А. Гол.) (тобто: їм). *Ніяких жартів, щоб ви знали* (Ю. Янов.) (тобто: у нас). Тому сполучення заперечного займенника з родовим відмінком виражає предикативну ознаку. Це ще більш очевидно, якщо суб'єктний член має словесне вираження, напр.: *А в мене, на жаль, ні чинів ніяких, ні звань* (А. Гол.)

У нас не було ніякого сумніву, що поїзд підірвано (П. Кол.).

Ми наводили приклади конструкцій із заперечними займенниками прикметникового типу переважно у формі теперішнього часу. Вони мають і інші форми парадигм. При цьому з'являється друге заперечення — при дієслові *бути*. Приклади минулого часу: **Ну, сказати, що для цього у матері так уже і не було ніяких підстав, теж не можна** (А. Гол.). **Та ще положення не було ніякого** (Г. К.-Осн.). **Ніяких думок не було**, — лиш темнота і якась нез'ясована тривога (І. Фр.). **Так, сумніву в Артема тепер уже ніякого не було** (А. Гол.); майбутнього часу: **Ніяка скверная, бісовська думка і на серці не буде** (Г. К.-Осн.). **А як станеш жити по-панськи, то і діла тобі ніякого не буде** (Г. К.-Осн.). **Не буде з цього пива ніякого дива** (Ном.); умовного способу: **Ніякої пиляки б не було** (Розм.). **Ніяких би розмов** (Розм.); бажального способу: **Не було б ніякого клопоту!** (Розм.). **Якби не було б ніяких турбот!** (Розм.). **Хоча б не було ніяких несподіванок!** (Розм.); спонукального способу: **Затим, що поки до сватання, так щоб не було у вас ніякого женихання** (Г. К.-Осн.). **Нехай не буде жодної помилки!** (Розм.). **Нехай ні одної плями!** (Розм.). **Щоб ні одного промаху!** (Розм.). У спонукальному значенні може вживатися і форма теперішнього часу, напр.: **Місто оголошене в стані облоги. Ніяких зборищ! Ніяких демонстрацій!** (А. Гол.). **Давайте домовимося з самого початку: ніяких покарань!** (А. Гол.). **Але ми вже про це домовились: ніяких дамських істерик!** (А. Гол.).

У конструкціях розглядуваного типу заперечні займенники звичайно стоять перед іменниками. Це вихідна форма комунікативної парадигми: **Ніяких чуток, Ніякого порятунку, Ніяких відгуків, Ніяких сумнівів, Ніяких доказів, Ніяких емоцій, Ніякої мороки, Ніяких турбот, Ні одної помилки, Жодної будівлі, Ні найменшої надії** і т. д. У розчленованих варіантах родовий відмінок ставиться перед займенниковою формою: **Поклажі в нас // ніякої. Спасибі і за те, що з міста сюди привіз** (А. Гол.). **Так, сумніву в Артема тепер уже // ніякого не було** (А. Гол.). **У Дем'янка та батьків много, а рідного // та ні одного** (Г. К.-Осн.). **А як станеш жити по-панськи, то і діла тобі // ніякого не буде** (Г. К.-Осн.). З цих прикладів водночас видно, що суб'єктний член не завжди посідає початкове місце: **Так, сумніву в Артема тепер уже ніякого не було** (А. Гол.). **Поклажі в нас ніякої** (А. Гол.).

Залежно від комунікативного завдання розташовуються різні поширювачі — прислівні і неприслівні, напр.:

Уже четвертий місяць, а про Павлуся ніякої звістки (Г. Барв.). Так там ще й гірш: нівідкіль прохолоди ніякої (Г. К.-Осн.). Нізвідки ні чулки, ні вістки, ні ніякого порятунку (Н. Кобр.). Так, сумніву в Артема тепер уже ніякого не було (А. Гол.). Ціле літо ніяких опадів (Розм.).

Ніякого-генітивні варіанти, як і попередні утворення, співвідносяться з нема-генітивними модифікаціями. Пор.: Нема, тату, ніякого гріха мені (Г. К.-Осн.).— Ніякого гріха мені. Там нема ніякісінького добра (Г. К.-Осн.).— Ніякісінького добра. Нема нізвідки ні помочі, ні жадної поради (Л. Укр.).— Нізвідки ні помочі, ні жадної поради. Можливе також співвідношення з реченнями, до складу яких входить дієслово мати: Третій місяць вже ніякої вістки не мають (А. Гол.)— Третій місяць вже ніякої вістки.

КОМУНІКАТИ

§ 39. Загальна характеристика комунікатів

Здавна в синтаксичній науці точилася полеміка навколо визначення багатьох конструкцій з називним відмінком, різними непрямыми відмінками, інфінітивами, частками, вигуками тощо. В українському мовознавстві встановилася традиція вважати більшість висловів з називним відмінком номінативними реченнями, з непрямыми відмінками — неповними чи еліптичними реченнями, із звертаннями, частками, вигуками — ізольованими частинами, чи еквівалентами речень тощо [181, 259—262, 289—309]. Вивчення синтаксичних одиниць не тільки з граматичного, а й із семантичного і комунікативного боку показало, що такі вислови не можна ставити на один рівень з двоядерними чи одноядерними реченнями, бо вони тісніше пов'язані з текстом і, як правило, не побудовані за чітко визначеними граматичними зразками. Н. Ю. Шведова виділила їх в окремий тип конструкцій, які назвала відносно незалежними висловленнями, або неграматичними реченнями. «В потоці мовлення, в умовах контексту або позамовної ситуації,— зазначається в «Русской грамматике» 1980 р.,— одиницею повідомлення, інформації дуже часто буває висловлення, яке безпосередньо не спирається ні на який спеціально призначений для повідомлення граматичний зразок» [159, 419]. Такі висловлення почасти подібні до граматичних речень, почасти відмінні від них. З граматичними реченнями у них такі споріднені ознаки: 1) вони мають інтонацію відносно закінченого повідомлення;

2) можуть мати у своєму складі засоби вираження суб'єктно-модального значення; 3) можуть мати деякі поширювачі; 4) здатні входити до складного речення. Відмінні ознаки висловлень: а) відсутність граматичного зразка чи прихована орієнтація на нього; б) неможливість утворення форм парадигм; в) брак постійних реалізацій [159, 409]. Ці міркування цінні тим, що вони дають більш певні критерії, ніж це було раніше, для відмежування відносно незалежних висловлень від речень. Тому мовознавці високо оцінили висновки Н. Ю. Шведової [167, 83]. Дехто оцінює такі висловлення тільки з позицій стилістичного синтаксису і називає синтаксичною сегментацією (див.: Дудик П. С. Явища номінації, сегментації і контамінації в структурі речення / Синтаксис словосполучення і простого речення.— К., 1975.— С. 215), хоча Н. Ю. Шведова переконливо довела, що відносно незалежні висловлення мають і певні граматичні ознаки.

Оскільки відносно незалежні висловлення виділяються в основному на підставі комунікативного функціонування, більш точно було б назвати їх комунікатами [34, 34; 167, 93]. Звичайно, і предикативні одиниці у певному розумінні становлять собою висловлення, комунікати, але за ними усталилась назва *речення*. Щоб розрізнити ці одиниці, варто користуватися терміном *комунікати*.

Комунікати не мають таких граматичних обмежень, як речення, тому ними можуть бути будь-які повнозначні чи службові слова. Це означає, що їх важко систематизувати. Виділяють три основні групи форм комунікатів: 1) форми уявлення і називання; 2) вказівні форми; 3) форми заміників речення [159, 419].

§ 40. Різні види комунікатів

Ще О. М. Пешковський звернув увагу на називний відмінок, який використовується для того, щоб викликати уявлення про предмет чи явища. Такий відмінок він назвав «називним уявлення», зазначивши, що подібні форми «не утворюють ні речень, ні їх частин» [135, 367]. Розвиваючи погляди О. М. Пешковського, автори «Граматики русского языка» 1954 р. уточнили вчення про називний уявлення, зазначаючи, що він може вимовлятися: 1) з окличною інтонацією; 2) з інтонацією незакінченості; 3) з питальною інтонацією (у поєднанні з приєднувальними сполучниками *а, но*) [51, т. 2, ч. 2, 72—73]. Дехто з сучасних мовознавців вкладає в поняття «називний

уявлення» інший зміст, розуміючи під ним особливий різновид номінативного речення [13, 137; 181, 262]. Більш переконлива думка авторів «Русской грамматики» 1980 р., які продовжують традиції О. М. Пешковського і «Граматики русского языка» 1954 р., визначаючи називний уявлення особливою формою висловлення [159, 419]. У працях останнього часу звертається увага на комунікативну будову висловів з називним уявленням. З цієї точки зору називний уявлення вважають темою (звідси у деякого назва «називний теми»), а наступне речення, в якому розгортається пригадане, — ремою (див.: Дудик П. С., назв. праця, с. 216).

Називний уявлення може утворюватися від найрізноманітніших іменників — конкретних чи абстрактних і здебільшого вимовляється з окличною інтонацією, напр.: **Червоні маки!** Скільки сягало око, жевріли й жевріли вони на луках, ніким не сіяні, але радуючи всіх (О. Гонч.). **Весна! Весна!** Яка блакить, який кругом прозор! (П. Тич.). **Міста! Міста!** Стрункі титани — побіди зброя золота (В. Сос.). **Весна!** Скільки свідчень про неї, ознак! (І. Нех.). **Щастя!** Воно прийшло, як завжди, неждано-негадано (О. Гонч.). **Кордон!** Ми знов повернулись сюди, і вартовий став на тому самому місці, де він стояв 22 червня 1941 року (О. Гонч.). Як бачимо, називний уявлення конкретизується ремою, в якій часто іншими словами називається тема і вживаються займенники *вони, про неї, воно* і т. д.

Називний уявлення може вимовлятися з інтонацією незакінченості. В такому разі в ремі також уживаються займенники чи інші слова для пригадування, напр.: **Шопена вальс...** Ну, хто не грав його і хто не слухав? (М. Рильськ.). **Степи перекопські...** Мабуть, нема іншого такого місця на планеті, де тіло землі було б так густо начинено металом війни (О. Гонч.). **Карпати...** Млиста давнина при цьому слові вирина (М. Рильськ.).

Називний уявлення може мати при собі приєднувальні сполучники *а, але*, напр.: **А Олексій,** так той притьмом зажурився! (Г. К.-Осн.). **А дитина!** Сердешна дитина! Обідране; ледви, ледви несе ноженята.. (Т. Шевч.). **А сестри!** Сестри! Горе вам, мої голубки молодії, для кого в світі живете? (Т. Шевч.). В такому випадку називний уявлення може вимовлятися з питальною інтонацією, напр. **А овечата?** Подивишся — аж сміх бере (Л. Гліб.). **А барвінок?** Барвінок хрещатий? Притоптаний коло тину, засихає, в'яне (П. Тич.). **Але водій?** Як він міг погодитися перевозити такий вантаж? (Газ.).

В «Грамматике русского языка» 1954 р. такі конструкції вважаються називним уявленням [51, т. 2, ч. 2, 73]. В «Русской грамматике» 1980 р. вони виділені в окремий тип речення, що не зовсім узгоджується з кваліфікацією окличних висловлень [159, 390].

У «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського звертається увага на те, що «називні відмінки уявлення легко перетворюються на з в е р т а н н я, чим уможлиблюється вживання кличної форми замість називного відмінка... При відсутності кличної форми відмежувати називний відмінок уявлення від звертання досить важко» [100, 73]. Пор.: *Довгождана пилюка квітневих доріг! Уперше в цьому році закурилась ти над військами* (О. Гонч.) — *Довгождана пилюко квітневих доріг! Уперше в цьому році закурилась ти над військами; Весна! Весна! Яка блакить, який кругом прозор!* (П. Тич.) — *Весно! Весно! Яка блакить, який кругом прозор!*

Позначати уявлюване поняття, крім називного відмінка, може й інфінітив. О. М. Пешковський підкреслював, що з такою метою вживаються лише окличні інфінітиви [135, 369]. У дослідженнях останнього часу до таких конструкцій зараховують також інфінітиви з інтонацією незакінченості [159, 419]; Дудик П. С. Назв. праця, с. 219. Приклади: *Знищити атомну і хімічну зброю! До цього закликають усі миролюбні сили на землі* (Газ.). *Припинити гонку озброєнь! Розпочати мирні переговори! Таке прагнення народів світу* (Газ.). *Звеличувати людину... Чи є благородніше завдання?* (Газ.).

Якщо розглянуті форми вживаються тільки для того, щоб назвати предмети, події, явища, а не викликати емоційно підкреслене уявлення про них, маємо словформи називання. Від форм уявлення, як підкреслюється в «Русской грамматике», вони відрізняються: 1) відсутністю емоційного забарвлення; 2) постійним зв'язком з текстом за допомогою займенників [159, 420]. Найтиповішою формою називання є називний відмінок, напр.: *Малюнки відступу, будні тяжкого солдатського труда, картина торжества наших воїнів, що повергли в прах загарбників, так крок за кроком по п'яті великих подій веде нас поет* (Р. Куд.). Називний відмінок такого значення часто використовується в газетних заголовках. Він, як правило, супроводжується подальшим запитанням, напр.: *Сільська лікарня. Яка вона?* (Газ.). *Образ митця. Який він?* (Газ.). *Чернігів. Звідки назва?* (Газ.) пор.: [159, 420]. Вислови

з таким називним відмінком вживаються тільки в одній формі і не передбачають парадигматичних змін. Отже, вони відрізняються від номінативних речень не тільки тіснішим зв'язком з текстом, а й відсутністю форм парадигм.

З називаючою функцією можуть виступати інфінітиви чи інфінітивні групи, якщо вони вимовляються без окличної інтонації, напр.: *Примножувати вклад у духовний потенціал країни. Таке завдання викладачів, студентів і всіх співробітників Київського університету (Газ.). Утверджувати правду життя. До цього прагнуть усі митці слова (Газ.).*

Називаючі форми можуть виражатися непрямими відмінками, в тому числі з прийменниками, особливо в ремарках до п'єс, в кіносценаріях тощо, напр.: *В хаті молодого хлопця. Дівчина в гостях, його мила, не коханка, не заручена,— мила (Л. Укр.). На Голгофі. Ніч. Три хрести з розп'ятими, вже мертвими (Л. Укр.). У таборі. Вечеряють круг столу — на гілці ліхтар (А. Гол.). Біля ожереде. Саме місяць за хмару зайшов (А. Гол.). І тої ж ночі... У Тригубенка в хаті метушня — збори в дорогу (А. Гол.).* Як бачимо, такі називаючі форми здебільшого вказують на місце або час.

Частина комунікатів використовується для вказування на особи чи предмети, що перебувають у безпосередній близькості. В українській мові з цією метою найчастіше вживаються синтаксичні вказівні частки *ось (осьде), он (онде), от* з різноманітними іменами, напр.: *Обережно... Ось двері (О. Довж.). Дивіться, люде: осьде була, що я читав (Т. Шевч.). Он сиві, мов запилені, агави, що перед смертю — раз в житті — цвітуть (М. Рильськ.). А мені яка буде честь: «Онде, скажуть, он попівський тесть!» (Г. К.-Осн.). Он Тибр перед носом у нас (І. Котл.).* Якщо ці вислови посилюються ще часткою *і*, конструкції вказування набувають відтінку появи, настання, виявлення, напр.: *Ось і товариш твій. Гляне Трохим на товариша, аж то Денис Міскотун (Г. К.-Осн.). Он і млин та болота! Передні ж підводи, погляньте, в улицю радо в'їжджають (П. Тич.). От і берег. Пий, Аркадію, з каски воду золоту (В. Сос.).*

Наявність імен у називному відмінку споріднює ці вислови з номінативними реченнями. Номінативними реченнями їх визначав у свій час ще О. М. Пешковський [135, 345], а потім інші мовознавці, в тому числі й українські [100, 70; 181, 260; 21, 103]. Однак автори «Граматики

русского языка» 1954 р. частину конструкцій з частками *вот, вот и* вивели за межі номінативних речень, хоча й не визначили, що це за конструкції [51, т. 2, ч. 2, 60—61]. Як доведено в наш час, вказівні частки з називним відмінком є відносно незалежні висловлення, комунікати, а не речення, бо вони не називають предметів чи осіб, а тільки вказують на них і не мають форм парадигм [159, 421]. Щоб підкреслити роль часток у таких висловленнях, автори «Русской грамматики» називають їх «вказівними прислівниками» [159, 421]. Справді, ці частки незвичайні. О. М. Пешковський, вказуючи на їх службову роль, водночас зазначав, що слово *вот* «надзвичайно важко визначити синтаксично» [135, 345]. Ми будемо називати їх синтаксичними вказівними частками, щоб підкреслити, що вони відіграють істотну роль у створенні синтаксичної конструкції.

Як зазначається в «Грамматике русского языка» 1954 р., вказівна частка може посилюватися формою займенника в давальному відмінку (*тобі, вам*), який не має значення об'єкта, а надає вислову неозначено-особового забарвлення. Тому такі вислови автори «Граматики русского языка» не вважають номінативними реченнями [51, т. 2, ч. 2, 61; пор. протилежне тлумачення: 135, 345; 181, 260]. Справді, вказівні комунікати з давальним відмінком можливі, особливо у прислів'ях і приказах, напр.: ***Ось тобі калина стигла. Де ж це ми барились так?*** (П. Тич.). ***От вам і мир***, — сказав Турн лютий (І. Котл.). ***От тобі, бабо, і Юр'їв день!*** (Н. тв.). ***От тобі й наука: не ходи надвір без бука*** (Н. тв.). ***От тобі, ковалихо, лихо, що у кузні тихо*** (Н. тв.). ***От тобі, Гандзю, книш*** (Н. тв.). Проте вони легко перетворюються на неповні реалізації двоядерних речень, якщо давальний відмінок виступає у своєму прямому значенні. Пор.: ***От вам дзиглик, сідайте*** (Г. К.-Осн.). ***Може ти не получив... мого письма, то от тобі ще один адрес*** (Т. Шевч.). ***От же, пане сотнику, вам і хазяйка*** (Г. К.-Осн.).

Довгий час точилася дискусія про те, чи належать до номінативних речень різноманітні назви, написи, заголовки. Той, хто доводив, що такі назви не мають значення буття і тому не становлять номінативних речень, не відповідав на питання, як же їх визначити [51, т. 2, ч. 2, 71; 99, 106]. Лише в останній час встановлено, що такі назви також використовуються для вказування на наявні предмети. Вони не можуть бути визнані реченнями, бо тільки вказують на предмети і мають незмінну форму. Це вказівні комунікати — назви і заголовки. Найпоширеніші вказівні

назви у формі самого називного відмінка чи у сполученні називного відмінка з іншими словами. При цьому можуть використовуватися всі форми іменних словосполучень — іменникові, прикметникові, дієприкметникові, числівникові, напр.: *З панелі на панель стрибали з газетами-хлопчики і, мов горобці повесні, цвірінькали на всю вулицю: — «Одесские новости», «Одесский листок», «Южный край»!* (П. Панч). *Лицарі невидимого фронту* (Газ.). *Чотири доби року* (Газ.). *Глибокий думкою, щедрий душею* (Газ.). *Відроджені з попелу* (Газ.). Проте можуть уживатися й інші вислови, особливо як заголовки в газетах, журналах тощо. Зокрема, часто виступають конструкції з об'єктними чи обставинними формами, напр.: *На бистрині доби* (Газ.). *Над глибинами людського* (Газ.). *У рік шкільної реформи* (Газ.). *Навчаючись у майстрів* (Газ.).

У ролі вказівної назви можуть використовуватися форми з сурядним зв'язком: *Лікарі і знахарі* (Газ.). *Хто зі словом, а хто — з ділом* (Газ.); форми підрядних частин і навіть форми простих речень — двоядерних, інфінітивних, бездієслівних тощо: *Що було, чого не було* (Газ.). *Щоб врожайлися нива і слово* (Газ.). *Економіка чекає... вундеркіндів!* (Газ.). *Не сплутати б павича із жар-птицею* (Газ.). *Ініціативи — простір!* (Газ.).

Форми вираження вказівних комунікативів ще повністю не вивчені і потребують подальших досліджень.

Якщо для позначення предметів уявлення, називання, вказування потрібний називний відмінок іменників, то для передачі ствердження, заперечення, питання, спонукання чи емоцій використовуються різноманітні частки, модальні слова чи вигуки. На їх самостійне вживання спочатку не звертали достатньої уваги. О. М. Пешковський згадав деякі стверджувальні і заперечні частки під час розгляду вставних слів [135, 371], О. О. Шахматов виділив окремі вислови у вигукові безпідметові речення [201, 86]. Уперше докладно описав подібні конструкції М. С. Поспелов, який назвав їх словами-реченнями і розглядав як підтип односкладних утворень [51, т. 2, ч. 2, 79]. Є. М. Галкіна-Федорук довела, що такі конструкції не можна вважати ні двоскладними, ні односкладними, оскільки вони не мають членів речення. Називати їх «словами-реченнями» також не точно, бо однослівними можуть бути й інші речення — номінативні, безособові, неповні тощо. Найхарактернішою рисою таких конструкцій «є не тільки їх синтаксична нерозчленованість, а й абсолютна їх неподільність на звичайні структурні склади — підмет і присудок» [177, 438]. Тому

Є. М. Галкіна-Федорук назвала їх неподільними реченнями [177, 438—441].

В українському мовознавстві конструкції з частками, модальними словами, вигуками найдокладніше схарактеризував П. С. Дудик, який слідом за Л. А. Булаховським зараховує їх до еквівалентів речення [100, 73] і називає словами-реченнями [181, 289; 63, 212]. Дудик має рацію, коли зазначає, що «слова-речення є своєрідними з різних поглядів: синтаксичного — не мають будови речення, будь-яких його членів, не поширюються за допомогою пояснювальних слів; морфологічного — виражаються переважно службовими словами, і лише деякі типи повнозначних речень репрезентують їх; функціонально-змістового — через синтаксичну нечленованість не містять у собі значення диференційовано вираженого суб'єкта і об'єкта дії, самої дії, різних ознак, кількостей тощо» [181, 290]. Однак це тлумачення треба було відбити і в терміні, чого П. С. Дудик не зробив.

Н. Ю. Шведова також використовує назву слова-речення, хоча й зараховує їх до відносно незалежних висловлювань [159, 420]. Очевидно, точніше визначати такі конструкції все-таки не реченнями, а висловлюваннями чи комунікатами. За значенням їх можна назвати логіко-модальними комунікатами, бо вони передають категорії ствердження, заперечення, питання (логічні), спонукання, емоції, оцінки (модально-емоційні). За засобами вираження такі конструкції можна назвати неповнозначними комунікатами, бо вони виражаються переважно неповнозначними словами — частками.

Стверджувальні неповнозначні комунікати передаються в українській мові такими формами, як *так, еге, атож, авжеж, аякже* тощо, напр.: — *Ви, очевиднож, в якійсь справі до мене? — Так* (А. Гол.). *Чи так, лебедику?! — Еге* (Т. Шевч.). — *Ви добре знаєте Карпа? — Атож* (М. Коц.). — *Нехай іще хоч годинку поспить. — Авжеж. Нащо ж будити!* (А. Гол.). — *У Гриші були? — Аякже! Просто з вокзалу і подались в губком* (А. Гол.). Частка *ж (же)* може ускладнювати не тільки форми *атож, авжеж, аякже*, а й інші, не зливаючись з ними, напр.: — *Все про хату думаєш? — Еге ж* (М. Стельм.). У значенні стверджувальних слів можуть виступати деякі повнозначні форми чи сполучення з ними для вираження різних відтінків ствердження — військового, згоди, ствердження з сумнівом тощо, напр.: *Тепер вже ти не просто людина, а людина безнога... — Точно* (О. Довж.). — *Ви що, з одного села? — Так точно*

(Г. Тют.) — *Згадай оцей край, оцей струмок..— Добре* (О. Гонч.) — *Артеме, отже, точно о десятій ви в комітеті.—* *Гаразд* (А. Гол.) — *Достойний у вас брат, зело достойний.— Нічого* (М. Стельм.).

Стверджувальні слова можуть заміняти попереднє висловлювання не повністю, а частково, напр.: — *Ти знов була сьогодні в катакомбах? — Так, я була сьогодні в катакомбах і завтра знов піду* (Л. Укр.) — *Хіба воно краще? — Авжеж, краще* (П. Мирн.) — *А ви не слухайте тих, що кажуть «не займай!» — Нічого.., зробимо!* (А. Гол.). О. М. Пешковський підкреслював, що частки в таких конструкціях не слід змішувати з формами, що вживаються у значенні еквівалента висловлення [135, 371]. Отже, це підсилювальні частки, що супроводять речення чи їх неповні реалізації (пор. не зовсім чітку кваліфікацію таких висловів у «Сучасній українській літературній мові» за ред. І. К. Білодіда) [181, 291].

Заперечні комунікати передаються звичайно синтаксичною часткою *ні*: — *Ти, сину мій, зо мною підеш..— Ні!* (Л. Укр.) — *Раніше не доводилось бачити його? — Ні* (М. Стельм.). Вона може сполучатися з іншими частками, вигуками тощо: — *О, ні!* — *погордо зіввши голову, мовила жінка, ще й головою заперечливо похитала* (А. Гол.) — *То ти щось справді не второпав, Романе,— сказав Шевчук.— Та ні. Своїми вухами чув* (А. Гол.). Заперечення виражається і деякими модальними словами, напр.: — *Посидите. — А дзуськи! У мене вівці* (Ю. Янов.) — *Прилюдно, карали, а роботу спалили..— Правильно..— Неправильно* (Ю. Янов.) — *Оце вже вони, мабуть, восени і поберуться.— Навряд!* (М. Кроп.). При цьому на загальне значення заперечення нашаровуються такі відтінки, як незгода, сумнів тощо. Частіше такі слова виражають часткове заперечення, тобто супроводять речення: — *Та це ті, що два роки мені не платили..— Неправда, я щомісяця платила!* (Ю. Янов.).

Частки *так, ні* чи деякі модальні слова можуть вимовлятися з питальною інтонацією. Так створюються питальні комунікати з різними відтінками значення — власне питального, непрямого питання, здивування тощо: — *Тільки ми спочатку від хвилювання розгубились..— Так?* (О. Довж.) — *Заспівав би, а ми послушали б отак між ділом..— Справді?* (Л. Укр.) — *Чуєте, залізне путо бряжчить?..— Хіба?* (М. Стельм.).

За допомогою деяких часток і вигуків — *годі, геть, стоп, марш, ура, караул, гвалт* — створюються спонукальні

комунікати, напр.: — *Ось годі, годі!* — зупиняє Хома їх (А. Тесл.). — *Геть із хати!* (М. Стельм.). — *Агиш!* — махає руками баба Ганна. Горобці неохоче перелітають з калини (М. Стельм.).

За допомогою вигуків виражаються різноманітні емоції, напр.: — *Ого!* — вирвалось у Максима (М. Стельм.). — *Ех,* — з жалем хитнув головою Галаган (А. Гол.). — *Спасибі, що розбудили...* *Брр!* (Ю. Янов.). — *Тю!* — не втерпів Саранчук (А. Гол.). — *Хм!* — гірко мукнув дід і помовчав (П. Мирн.). *О... Ой!.. пху!.. ху!.. О, що? Знов кров* (А. Тесл.). Це емоційні комунікати.

Слова мовного етикету — привітання, прощання, вибачення, подяка, побажання, запрошування — здавна вважалися неповними реченнями [135, 362; 201, 128]. В «Грамматике русского языка» за ред. В. В. Виноградова вони визначені як однослівні речення [51, т. 2, ч. 2, 88], а в посібнику «Современный русский язык» за ред. Є. М. Галкіної-Федорук — як неподільні речення [177, 441]. О. М. Гвоздев називав такі конструкції вигуковими реченнями [48, 160]. В українському мовознавстві поширився погляд на конструкції мовного етикету як на слова-речення. При цьому П. С. Дудик застерігає, що «до слів-речень їх відносять умовно: вони нічого не стверджують і не заперечують, не містять експресивно-модальної оцінки чийого-небудь висловлення... Підставою для зарахування таких утворень до слів-речень служить, з одного боку, здатність їх виражати ставлення до особи і, з другого — нерозкладність синтаксичної будови, відсутність у ній членів речення» [181, 302]. Однак з цього не робляться потрібні висновки. В «Русской грамматике» 1980 р. хоча й використовується термін «слова-речення», однак формули вітання, прощання, побажання тощо розглядаються як відносно незалежні висловлення [159, 420]. Отже, є підстави кваліфікувати такі конструкції комунікатами. Оскільки вони виражаються своєрідними формами повнозначних слів — наказовим способом дієслова, іменниками, прикметниками, прислівниками чи вигуками, — мають спеціальне значення, доречно відмежовувати цей вид комунікатів від попередніх і назвати їх комунікатами мовного етикету. Для вираження вітання в українській мові використовуються такі форми, як *здрастуйте, здоров, добрий день, добридень, добрий вечір, привіт, моє шанування* тощо, напр.: — *Здорові були!* — *Здрастуйте!* — *відповіла Бондаренчиха* (А. Гол.). — *Добридень, Річарде!* — *Здоров, здоров! Давно тебе не бачив* (Л. Укр.). — *Добрий ранок! Добрий ра-*

нок! — Хтось скрипучим, надтріснутим голосом розривав його видіння і сон (М. Стельм.). — **Добривечір,** — сказав я (Ю. Янов.). — **Микола Федорович? Привіт!** — **Мое шанування!** — впізнав і той Петра (А. Гол.).

Прощання виражається формами до побачення, *прощайте, будьте здорові, всього найкращого* тощо, напр.: — **До побачення, тату!** — гукнула в отвір дверей Мирослава (А. Гол.). — **Прощайте ж.** — **Ідіть здорові** (П. Мирн.). — **Будьте здорові!** — **Ідіть здорові!** (Л. Укр.). — **На добраніч,** — і Люба швидко біжить від управителя (М. Стельм.).

Значення подяки, пробачення, побажання передаються формами *дякую, спасибі, вибачте, даруйте, прошу, будь ласка* тощо, напр.: — **А, вже готова? Дякую** (Л. Укр.). **Що хоче, то так і втне. Спасибі, спасибі** (Т. Шевч.). **А саквояж ваш я... трохи попом'яв. Вибачайте!** (Т. Шевч.). — **Тим-то дозволю собі зачитати.** — **Прощу** (А. Гол.). — **Можу розповісти спостереження педагога...** — **Будь ласка, свідок** (Ю. Янов.).

Деякі комунікати мовного етикету мають окремі структурні ознаки. Так, П. О. Лекант вказує на використання родового відмінка з прикметниковими формами для вираження привітань, побажань (**Доброго здоров'ячка! Прибігли чавункою такі, котрі про віщось промовлятимуть.** — М. Кроп.); прийменника з орудним відмінком на позначення поздоровлень (**З приїздом, Свириде Гавриловичу. Дати свіжого чаю?** — Ю. Янов.) [105, 152]. Можливі деякі поширюючі форми, напр.: **Ідь, Левку, зі своєю кумерцією на ярмарок. На добраніч тобі** (М. Стельм.). **Доброго й вам здоров'я, діду...** (М. Стельм.). **З празником тебе!** (А. Тесл.). **Спасибі, спасибі, Олександрє, за поміч** (М. Стельм.). **Добривечір вам в хаті!** (М. Кроп.). **Мое шанування ще раз** (Ю. Янов.).

Самостійні звертання спочатку не виділялися в окрему синтаксичну одиницю [135, 369]. Вперше це зробив О. О. Шахматов, який назвав їх односкладними вокативними реченнями [201, 261]. Подібного погляду дотримувалися і пізніше деякі мовознавці, в тому числі й українські [13, 154; 99, 168]. П. С. Дудик звернув увагу на те, що термін «вокативні речення» не точний, бо ці конструкції можуть виражатися не тільки кличною формою, а й називним відмінком у значенні цієї форми. Він назвав їх звертаннями-реченнями і схарактеризував так: «Наявний у звертаннях-реченнях єдиний член (у кличній формі або у формі називного відмінка) не можна вважати ні підметом чи присудком двоскладного речення, ні головним членом одно-

складного. Тому звертальні конструкції слід вважати не реченнями — двоскладними чи односкладними, а лише їх своєрідними еквівалентами, функціональними заміниками» [181, 309]. З таким тлумаченням слід було б узгодити й назву конструкції, що не було зроблено. Тепер звичайно такі одиниці називаються не реченнями, а висловленнями — ізольованими звертаннями — закликами [159, 421] чи комунікатами [167, 93]. Ми будемо користуватися назвою звертальні комунікати.

Звертальні комунікати можуть виражати різні відтінки значення — гукання когось, спонукування, попередження, заборону, різноманітні реакції мовців, напр.: *Степане! Біжи вівці вилучати!* (М. Коц.). *Товариші! Всі на мітинг* (Ю. Янов.). *Голубчику! Схаменись! Не кажи таких слів* (Ю. Янов.). *Івго Семенівно! Простіть мене, скаженого* (А. Гол.).

Звертальні комунікати можуть ускладнюватися деякими поширювачами, частками чи вигуками, напр.: *Донечко моя! Я чую* (Ю. Янов.). *О, Хомо Мартиновичу! Драстуйте, драстуйте* (Ю. Янов.). *Ой, мамо! По сонцю! Ну, тепер біжіть самі до Одарки, узнайте, котра година* (А. Гол.). *Алло, Сеня! Що? Оточують вхід?* (Ю. Янов.). Як видно з попереднього викладу, звертальні конструкції часто супроводять вислови мовного етикету: *Так здрастуйте ж, дядю Федоре!* (А. Гол.).

РЕЧЕННЯ З СУРЯДНИМИ РЯДАМИ

§ 41. Поняття про речення з сурядними рядами

При розгляді словосполучень було встановлено, що вони базуються на підрядному зв'язку. Сурядний зв'язок властивий одиницям вищого рівня — реченням. За допомогою цього зв'язку поєднуються члени речення у так звані ряди. Якщо брати до уваги тільки факти сучасної мови, речення з рядами можна уявити як наслідок трансформації, стягнення кількох речень в одне на основі спільного підмета, присудка чи поширюючого члена, напр.: *Він щохвилини виходив надвір, вдивлявся у темряву, прислухавсь* (М. Коц.). *Зеленіють по садочку черешні та вишні* (Т. Шевч.). У ранніх працях речення з рядами так і розглядалися. Зокрема, Ф. І. Буслаєв називав конструкції з рядами стягненими реченнями, а відповідні члени — стягненими підметами, присудками, означеннями, додатками,

обставинами [31, 286—287]. Поняття про стягнення речень давало можливість виявити спорідненість таких конструкцій з складними реченнями. Цим пояснюється популярність терміна «стягнене речення», яким користувалися мовознавці і в пізніший час. З цього приводу О. М. Пешковський зазначав: «На закінчення вкажемо на близькість розглядуваних словосполучень до словосполучень наступного розділу — складного цілого, що і спонукає нас зберегти за ними їх традиційну назву — стягнені речення — незважаючи на те, що з історичної точки зору термін цей підлягає слушним наріканням (речення ці такі ж давні, як і «нестягнені», і процес самого «стягнення» довести не можна)» [135, 406]. Тому не випадково вчені, які досліджували не тільки сучасний стан мови, а й її історію (напр. О. О. Потєбня, Д. М. Овсяннико-Куликовський, О. О. Шахматов та ін.), термін «стягнене речення» обминали. О. О. Шахматов висловлював сумнів щодо поняття «стягнене речення». Він зазначав: «Навряд чи маємо підставу думати, що наявність кількох присудків відповідає наявності кількох речень і що, наприклад, у реченні: *Цезар прийшов, побачив, переміг* маємо стягненими три речення: *Цезар прийшов, Цезар побачив і Цезар переміг*» [201, 235]. Однак терміни «стягнений підмет», «стягнений присудок», «стягнені означення», «стягнені односкладні речення» він все-таки вживає [201, 48, 164, 234, 300, 131]. Та й сам О. М. Пешковський, заклавши основи нового вчення про однорідні члени, водночас зберігає для всього речення традиційну назву «стягнене», як це видно з його висловлювання, наведеного вище. Однорідність членів речення він розумів не тільки як речову, а й як граматичну подібність. О. М. Пешковський надавав великого значення сполучникам, паузам і інтонації як засобам вираження однорідності [135, 398—399].

Вчення О. М. Пешковського про стягнені речення і їх однорідні члени позначилося на працях багатьох мовознавців, у тому числі й українських [139, 273—274; 109, 174—190]. Однак водночас у деяких працях однорідні члени називалися рядами для підкреслення того, що вони пов'язуються сурядним зв'язком [139, 196; 100, 16]. Звідси й застарілий термін «однорядні члени речення» [166, 312].

О. С. Мельничук вважає однорідність фактом синтагматичного членування мовлення і тому запроваджує поняття про «однорідні синтагми» [181, 465].

У більшості праць з української мови запанувало поняття про однорідні члени, чи речення з однорідними членами [99, 126; 180, 347; 60, 309; 42, 275; 107, 186].

Назва рядів однорідними членами значною мірою спирається на логіко-граматичне розуміння цього явища. Поняття ряду й однорідних членів не завжди збігається. Звідси численні рекомендації логічного типу, коли означення вважати однорідними, як бути з однорідністю підметів тощо. Н. С. Валгіна зробила спробу вдосконалити вчення про однорідні члени речення. Вона зазначає, що «однойменність членів речення, їх супідрядність, однаковий спосіб вираження — все це можливі, більш типові чи менш типові, властивості однорідних членів, але властивості, що не визначають їх логіко-семантичної суті» [32, 222]. Основна ознака однорідних членів речення — сурядний зв'язок, яким поєднуються логічно однозначні і лексично зіставлявальні слова. «Щоб стати однорідними,— пише Н. С. Валгіна,— члени речення повинні опинитися в сурядному ряду, тобто вступити один з одним в синтаксичні відношення перелічувальні, зіставно-протиставні чи розділові, а це можливо за логічної однозначності сполучуваних слів і їх лексичної зіставляваності» [32, 222]. Тому вона дає таке визначення однорідних членів речення: «Однорідними є члени речення, пов'язані сурядними відношеннями, які визначають однаковість їх синтаксичної позиції в реченні» [32, 220]. Проте основної проблеми — чи ідентичні поняття ряду й однорідних членів — Н. С. Валгіна не розв'язала.

Н. Ю. Шведова в «Грамматике современного литературного языка» 1970 р. термін «однорідні члени речення» взагалі не вживає. В «Русской грамматике» 1980 р. цей термін використовується, але не послідовно. Визначення однорідних членів речення спирається на поняття про ряд словоформ. «Зв'язок словоформ, що утворюють ряд, називається сурядним зв'язком. Словоформи, що складають ряд, звичайно займають у реченні ту саму синтаксичну позицію... Такі словоформи, об'єднані сурядним зв'язком, є однорідними членами речення» [159, 166]. Поняття ряду й однорідного члена не завжди збігається. Якщо компоненти ряду займають різні синтаксичні позиції — це не однорідні члени: *Ніхто і ніколи не довідається про це. Точка зору доповідача була прийнята всіма і відразу* [159, 166]. Однак увесь подальший виклад ведеться про ряди, а не однорідні члени. До того ж саме тлумачення однорідних членів суперечливе. Крім визначення, яке ми наводили

вище, є й інше, в якому зазначається, що основний принцип однорідності — однакове «відношення двох або більше членів речення до будь-якого іншого його члена» [159, 461]. Ми будемо вважати рядами такі словоформи, що пов'язані сурядним зв'язком і займають у реченні однакову синтаксичну позицію. Якщо сурядні ряди пов'язані з третім членом підрядним зв'язком, їх можна називати однорідними членами.

Учені ще й досі не дійшли до однієї думки про те, які члени речення можуть бути однорідними. У більшості праць зазначається, що однорідними можуть бути всі члени речення — головні і поширюючі. Однак однорідність присудків викликає значні сумніви. Н. С. Валгіна вважає, що речення можна поділити на три типи: 1) прості речення з однорідними присудками (*Якось вночі грізно зітхнула і грохнула Нева.* — К. Паустовський); 2) речення з більш самостійними присудками (*Зранку ще дванадцять середняків, одумавшись за ніч, принесли заяви, пригнали худобу.* — М. Шолохов); 3) складні речення (*З гілок весело крапотіла, а з дахів бігла вода.* — Л. Толстой; *Він пол'яз у руці чорний картуз, потім сів.* — К. Паустовський) [32, 228]. «Наявність або відсутність підметів при таких присудках, — зазначає Н. С. Валгіна про приклади третього типу, — пояснюється швидше стилістично-функціональними завданнями і почасти будовою складного речення в цілому, а не будовою даної предикативної одиниці. Крім того, можливість вставки підмета *він* характеризує подібні сполучення присудків як окремі предикативні одиниці, що можливо в структурі складного речення» [32, 227].

Н. Ю. Шведова критикує такий підхід до визначення однорідності присудків за непослідовність. Ця непослідовність виявляється, по-перше, в тому, що до простих речень зараховують тільки ті, в яких присудки пов'язані сурядними сполучниками, і не зважають на присудки з підрядними сполучниками (*Я примирився, хоча й образився. Дитина забула про уроки, бо захопилася малюванням. Вона червоніла, коли хвилювалася*). По-друге, речення не вважається простим, коли підмет розташовується серед кількох присудків, коли присудки мають різний вид або час, коли поєднуються дієслівні й іменні присудки, коли при одному з присудків є обставини тощо [159, 461]. «Формально такі речення можуть вважатися складними у зв'язку з тим, що в них неодноразово виражаються значення часу і способу. Відповідно і в семантичному плані вони

можуть бути інтерпретовані як повідомлення про кілька ситуацій — одночасних чи послідовних, — що характеризуються єдністю (спільністю) суб'єкта [159, 462]. Тому в «Русской грамматике» 1980 р. «речення з кількома присудками при одному підметі розглядаються як складні» [159, 462].

Звичайно, Н. Ю. Шведова має рацію, вказуючи на непослідовність учених, які вважають складними лише частину речень з однорідними присудками. Однак не можна погодитися і з Н. Ю. Шведовою, що досить кілька разів повторити вираження значення часу і способу, щоб мати складне речення. В цьому виявляється вузьке розуміння предикативності як такої категорії, що характеризується тільки темпоральністю і модальністю. Необхідно брати до уваги ще персональність, яка лише почасти виражається присудком (особовими формами). Основним засобом вираження персональності у двоядерному реченні є підмет. Отже, тільки повторення всіх трьох ознак — темпоральності, модальності і персональності — можна вважати поєднанням кількох предикативних одиниць, тобто складним реченням. Міркування Н. С. Валгіної щодо можливості підстановки підмета *він* при кількох присудках непереконливе, бо це свідчить про потенційну, а не реальну складність речення. Справді, речення із «стягненими» підметами чи присудками близькі до складних, потенційно складні, напівскладні, але не складні. При цьому слід говорити про перехідний характер тільки таких висловлень, у яких є кілька компонентів рівня предикативної основи, тобто кілька підметів чи присудків, напр.: *Це кличуть рани наших міст суворих, і чорний попіл погорілих сіл, і вугіль хат, і нив змертвілих порох, і скровлена земля святих могил* (М. Баж.). *Тракторист скрутив козячу ніжку, курить, слуха в небі голосок* (А. Мал.). Речення з кількома поширюючими членами не можуть вважатися напівскладними, бо повторення поширювача не означає наявності кількох предикативних основ. Пор.: *Як шумить, цвіте моя країна від зусиль дочок, синів своїх* (В. Сос.) — *Від зусиль дочок. — Від зусиль синів своїх*. Таким чином, двоядерні речення з сурядними рядами можуть бути напівскладні, тобто із «стягненими» підметами чи присудками, і ускладненими, тобто із «стягненими» поширюючими членами.

Н. Ю. Шведова вважає, що «сурядним рядом може бути зайнята будь-яка синтаксична позиція, крім головного члена, що містить у собі значення предикативної ознаки» [159, 166]. Це означає, що сурядні головні члени одно-

ядерних речень завжди становлять складні речення, бо вони мають значення предикативності. Таке твердження справедливе лише для одноядерних однокомпонентних речень типу: *І смеркає, і світає* (Т. Шевч.). *Ніч. Гримить і блискає* (І. Фр.). *Взяли мене, укинули в яму якусь. Вогко, поночі, тісно* (А. Тесл.). *Берези білі, сині зорі, тепло смуглявої щоки, донецькі далі неозорі, і тиск руки, і щастя в зорі, і сміх, як молодість, дзвінкий* (В. Сос.). *А гвалту! а крику!* (Т. Шевч.). Одноядерні речення бувають і двокомпонентні. В такому разі при одному суб'єктному (локативному, темпоральному...) члені може виступати кілька предикатів і навпаки, напр.: *І здалось, примарилось мені, наче ти печальною ходою десь пройшла у білому вбранні* (В. Сос.). *Вхопило мене раптом, ніби вихор, і закрутило, як пір'їну* (М. Кроп.). *Запахло молоком і димом* (М. Стельм.). *Внизу, в бліндажі, було вогкувато і темно* (В. Соб.). *Сьогодні до полудня хмарно, але сухо* (Л. Укр.). *І добру, і щастю в цьому домі бути!* (М. Нагн.). *Вночі і ожеледь, і мряка, і сніг, і холод* (Т. Шевч.). *Там все поблідло і поблекло, нема ні місяця, ні зізд* (І. Котл.). Такі речення є підстави визнати напівскладними, аналогічно до напівскладних двоядерних речень.

Одноядерні речення можуть бути і простими ускладненими, якщо в них є сурядні поширювачі, напр.: *Від картини пахнуло на неї духом весняної, вогкої, щойно розмерзлої землі* (В. Коз.). *Надворі хмариться чи на дощ, чи на вітер* (С. Вас.). *Не фортунить нам ні в любові, ні в облігаціях* (О. Гонч.). *Імлисто і душно в маленькому залі від диму й солодкого чаду парфум* (М. Баж.). *Вгорі темне, непривітне небо, долі — холодна, мокра земля і більше нічого* (М. Коц.).

Близька до цього думка Н. С. Валгіної, але вона вважає такі головні члени одноядерних речень однорідними. Крім того, зазначає, що роль спільного члена можуть відігравати також означальні поширювачі чи зв'язки [32, 224, 230]. З цим погодитися не можна, бо означальні поширювачі чи зв'язки не становлять конструктивних компонентів речення і тому не можуть свідчити про його складність чи напівскладність. Щодо означено-, неозначено- й узагальнено-особових конструкцій, то у зв'язку з тим, що ми їх розглядаємо як неповні варіанти двоядерних речень, вони поділяються, як і ці останні, на прості ускладнені: *Яворів насаджу біля дому та черешень* (Я. Шпорт.). *Посадили над козаком явір та ялину* (Т. Шевч.). *Не питай старого, а бувалого* (Н. тв.) і напівскладні речення: *Глибинами*

не втану, не змілію, верхів'ями розкрилено росту (П. Тич.). *Багато таких суден тепер списують, різуть, вантажать на платформи й відправляють на металургійні заводи* (О. Гонч.). *Дивишся і не надивишся, дишеш і не надишешся тим чистим повітрям* (І. Н.-Лев.).

Таким чином, поняття рядів словоформ ширше від поняття однорідних членів речення. Ряди словоформ можна виявити і в простих ускладнених, і в напівскладних реченнях. Однорідні члени характерні лише для простих ускладнених речень, бо тільки в них можливе однакове відношення двох чи кількох членів до якогось третього, тобто супідрядний зв'язок.

Поняття ряду базується на поєднанні однотипних одиниць. Тому члени ряду найчастіше виражаються однаковими частинами мови, напр.: *Над містами кучерявий, голубий, ласкавий дим* (М. Рильськ.). *Вони не знали страху, втоми і нестями* (М. Баж.). *Падають тепло і глухо яблука в нашій саду* (В. Сос.). Але постановка в ряду може зроби-ти однотипними і різні частини мови чи їх форми, напр.: *А на шляхах... сила люду верхи, на возах, пішки* (Н. Риб.). *Вірив щиро, глибоко, не вагаючись, всім серцем* (В. Коз.). *А ти, життя — рясне, широковіте, все вверх берись, до сонця, вгору, ввись!* (П. Тич.).

Сурядні ряди можуть бути безсполучникові і сполучникові. У безсполучниковому ряду словоформи поєднуються інтонацією чи іноді інтонацією і деякими частками, напр.: *Ходить полем молодистий, гонить хвилю з краю в край золотистий, колосистий, яровистий урожай* (А. Мал.). *Я бачив квітучі долини, скелясті альпійські хребти, морські бірюзові глибини, далекі заморські порти* (Л. Дмит.). Але більше таких, що падають, як мертві, спати ницьма або горілиць на розпеченім піску, на камінні, на самім краєчку муру, вповдовж брусів межі колонами, навіть на колінах у колосальних богів (Л. Укр.). Ряди з частками наближаються до сполучникових, але відрізняються від них тим, що мають один виділений член [159, 167, 173]. У сполучниковому ряду словоформи поєднуються інтонацією і сурядними сполучниками, напр.: *Мені там кожен за сябра бажав і щастя, і добра* (А. Мал.). *Зайди у лютому чи в квітні, то хліб і сіль — завжди навпіл* (А. Мал.). *Я хочу радості і світла, іти вперед, а не назад* (В. Сос.).

Сполучники в сурядних рядах часто використовуються з певною стилістичною метою — повторення сполучників при кожному членові ряду підкреслює їх, парування сурядних членів підкреслює повноту висловлення тощо. Певне

стилістичне навантаження має і вживання прийменників. Звичайно прийменники повторюються при кожному члені ряду, підкреслюючи їх, напр.: *Тут на Москву, на Бухарест, на Прагу шумливі пролітають літаки вдень і вночі* (М. Рильськ.). *Кобзарі нам розказали про війни, про чвари, про тяжкеє лихоліття, про лютії кари* (Т. Шевч.). Як підкреслює А. П. Коваль, особливо потрібне таке повторення прийменників у науковому і діловому стилях мови для чіткості висловлення (Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови.— К., 1967.— С. 308).

Для уникнення одноманітності прийменники можуть пропускатися, залишаючись лише при першому члені, особливо за наявності сполучників, напр.: *Ранком у поле з піснями і веселим гомоном та жартами вирушали дівчата* (С. Чорн.). *Молотками, молотками, з передзвоном, блискавками пісню кузні виграєм, виграєм, виграєм!* (П. Тич.). Можлива комбінація пропущених і повторюваних прийменників, напр.: *Вона говорила про красу й щастя, про відвагу й радість, вона йшла од серця і щирого почуття* (М. Трубл.). Різні прийменники не можуть пропускатися, напр.: *Хай квітне злагода і праця на всіх полях, у всіх серцях* (М. Рильськ.).

Ряд звичайно складається з окремих словоформ, але до його складу можуть входити словосполучення, відокремлені звороти і навіть підрядні частини, напр.: *На теплих землях, синіх водах, на збитім полі вдалині заліза й бурі хижий подих живе тривогою в мені* (А. Мал.). *І він пішов в бої, атаки й стежі, гуркочучи, землею трясучи, б'ючи удень, стріляючи вночі з своїх гармат, націлених із вежі* (М. Баж.). *Мені приснилися ночі солов'їні, дівочі співи, пахощі левад, весна, що дано тільки раз людині, і далечінь, що не вернуть назад* (М. Рильськ.).

Це означає, що ряди бувають непоширені і поширені. Особливо часто розгортаються ряди присудків, напр.: *Боєць замовкнув, це сказавши, і трохи ближче підійшов, і чоботом втоптав назавше залізний хрест в багно і кров* (М. Баж.). *Не шукали ми зір і Америк нових, не вклонялись пригодам Васко да Гами...* (А. Мал.).

М. Н. Майданський звернув увагу на однорідність другого ступеня, тобто на таке явище, коли член ряду може мати при собі інші члени [109, 183]. Напр.: *І ось доповз, сердитий і живий, упертий, безпощадний войовник, і в грязь садів, в весінній перегній на мить всім тілом яросним приник* (М. Баж.).

В «Русской грамматике» за ред. Н. Ю. Шведової та ін. указується на те, що є такі ряди, які обов'язково передбачають перетворення одного з членів ряду на новий ряд, наприклад з сполучником *як-от*. Такі ряди названі складними [159, 168].

Звичайно ряди слів форм розташовуються контактено. Але можливий і розрив їх, напр.: *Цей грім копит і сурм тривожний спів до рицарів луною долетів* (М. Баж.). *Боець над ним не спиниться й на мить, зведе рушницю звірену свою — і в грізному навчанні знов біжить, покари й помсти прагнути в бою* (М. Баж.). *Благословен мечів ясних огонь, отчизни охорона, іржання коней бойових, морських походів даль солона, і «Енеїди» владний сміх, Полтави тихої корона, гаряча дума Кобзаря, що і в огні не спопеліє, і молоток Каменяра, і струни Лисенка живії, і слави золота зоря круг Заньковецької Марії!* (М. Рильськ.).

В українському мовознавстві при розгляді однорідності головна увага зверталася на те, які члени речення становлять ряд, і лише принагідно вказувалося на можливість створення незамкнених чи замкнених рядів [99, 127]. Поняття незамкнених чи замкнених рядів важливе для подальшого усвідомлення будови складносурядних речень. Тому в «Русской грамматике» цьому поділу рядів приділена значна увага. Водночас підкреслюється, що в незамкнених рядах «порядок членів вільний, у замкнених — невільний або обов'язковий» [159, 167]. Наприклад, певна послідовність слів форм властива для рядів із сполучниками *і навіть, а головне, та ще тощо* [159, 167].

У працях з української мови при описі сурядних сполучників виявляються смислові стосунки між однорідними членами. Вони об'єднуються в три основні групи — єднальні, розділові, протиставні з різними відтінками — приєднувальним, обмеження, компенсації, зіставлення тощо [99, 132—136; 109, 179—182]. У працях з російської мови також звичайно визначаються три основні групи значень, але називаються вони «смисловими відношеннями» між однорідними членами [156, 159; 32, 238]. В «Русской грамматике» 1980 р. це питання розглядається ширше — як внутрішньорядне відношення, яке властиве для сполучникових і безсполучникових поєднань. При цьому всі внутрішньорядні відношення поділяються на власне сурядні і пояснювальні. Власне сурядні відношення можуть бути протиставні (з різними відтінками), розділово-єднальні, градаційні, приєднувальні і зумовленості. Пояснювальні

відношення розуміються як в цілому сурядні, але з деякими ознаками підрядності: «Пояснювальні відношення, в цілому сурядні, мають деякі ознаки підрядності: один із членів ряду служить другому, не будучи залежним від нього формально» [159, 168]. Такі відношення поділяються на власне пояснювальні, включення й уточнення. Питання про належність пояснювальних відношень до сурядних дискусійне. Їх звичайно розглядають при характеристиці відокремлених уточнюючих членів речення [32, 258—261]. Аналіз пояснювальних відношень серед сурядних виправдовується, по-перше, тим, що вони в основному сурядні, а не підрядні; по-друге, тим, що в такий спосіб готується ґрунт для опису складносурядних речень з пояснювальними відношеннями [159, 630]. Однак при цьому припускається одна непослідовність. Конструкції з пояснювальними відношеннями близькі до прикладок. Їх так раніше і розглядали — як прикладки з сполучниками [32, 129; 99, 151—152]. А прикладки в «Русской грамматике» вважаються компонентами, що пов'язані підрядним зв'язком [159, 57]. Оскільки ми вважаємо, що прикладки поєднуються корелятивним зв'язком, тобто зв'язком, близьким до сурядного, то маємо підставу виділяти серед сурядних і пояснювальні відношення.

Такий погляд на речення з сурядними рядами потребує встановити і новий порядок їх опису. В більшості праць з української мови розглядалися не речення з однорідними членами, а однорідні члени речення. Опис вівся за членами речення — однорідні підмети, присудки, означення, додатки, обставини. Окремо виділялися питання про сполучники при однорідних членах, узагальнюючі слова, іноді — прийменники [99, 126—141; 180, 347—350; 60, 309—313; 189, 72—80]. В «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського опис однорідних членів речення здійснюється за сполучниками [100, 114—122]. В «Русской грамматике» 1980 р. вперше запроваджений розгляд рядів за відношеннями — поділ на власне сурядні ряди і пояснювальні, за будовою — поділ власне сурядних рядів на незамкнені і замкнені, за наявністю сполучників — на сполучникові і безсполучникові.

Оскільки ми вважаємо, що ряди мають різний характер і відповідно змінюють речення — на ускладнені і напівскладні, то й розгляд їх будемо робити насамперед за цими двома типами речень, а потім уже за відношеннями, будовою, сполучниками.

§ 42. Прості ускладнені речення з сурядними рядами

Сурядні ряди можуть створюватися поширювачами означального, об'єктного чи обставинного типу. При цьому вони часто пояснюють якийсь третій член, тобто пов'язуються супідрядним зв'язком, напр.: *Руїну, голод і біду я також зневажаю* (Л. Перв.). *Падають тепло і глухо яблука в нашій саду* (В. Сос.). Такі ряди звичайно називають однорідними членами. Однак у наш час поняття однорідності уточнене. Однорідність розуміється як синтаксичне явище, а не лексико-семантичне. Не досить лексико-семантичної однотипності, щоб була однорідність [159, 166]. З другого боку, супідрядність не завжди свідчить про те, що маємо однорідні члени. Наприклад, означальні чи обставинні поширювачі можуть бути супідрядні, але не однорідні: *Горячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь* (М. Коц.). *Дзюрчить малий гірський потік* (А. Мал.). *І вони якось особливо... урочисто тричі поцілувались* (О. Гонч.). *Нестерпно довго тягнулись хвилини чекання* (І. Ц.). Не пов'язуються супідрядним зв'язком детермінанти і звертання, бо вони стосуються граматичної основи речення в цілому, тобто не поєднуються з якоюсь однією словоформою підрядним зв'язком, напр.: *День і ніч, і тиждень зраду, може, місяць, може, рік, із бригади та в бригаду їздить вірний чоловік* (А. Мал.). *За туманами гір, за синявою вод, у залитій вогнем далині ти ідеш, у борні, за досвітні огні, героїчний іспанський народ!* (В. Сос.). *О, земле Донецька, о зоряний край, ти смілих, хоробрих повік пам'ятай* (П. Ус.).

Таким чином, поширюючі члени речення можуть бути однорідними лише в тому разі, якщо вони пов'язані сурядним зв'язком між собою і підрядним з іншою словоформою. Серед власне сурядних насамперед виділяються незамкнені ряди. Вони можуть виражати єднальні і розділові відношення. Такими відношеннями поєднуються синтаксично недиференційовані члени, тобто такі компоненти, що не мають якихось відмінних показників. Єднальні відношення здебільшого передаються рядами з сполучниками *і* (*й*), *та*, *ні-ні*. Сполучники *і* (*й*), *та* вживаються при останньому члені ряду: *Усе те ревло та клекотіло, як вода в прірві, й лякало його своїми розкошами, біганиною, вигуками та викриками* (П. Мирн.). Або повторюються при частині членів ряду: *А вранці — тільки глянь! — квіти уже горять червоні, пальові, і білі, й майже чорні* (М. Рильськ.).

Люблю я осіннії квіти, прощальну красу вечорів, і сині оголені віти, і вітру холодного спів (В. Сос.). Для підкреслення повноти охоплення явища сполучник *і* може повторюватися при всіх членах ряду або з'єднувати їх у групи, напр.: *А маки процвітають і білим, і сивим, і червоним цвітом* (М. Вовч.). *Микола на той час забув і Вербівку, і Нимидору, і свою хату, і свого страшного пана* (І. Н.-Лев.). *Ось налетіла хвиля червона, вдарила й залила — і волошки, і колоски, і його* (А. Гол.). *Сердечно й чуло, впевнено і строго проказує тобі твоя земля* (М. Баж.). *З правобережних сплених горбів вдень і вночі, в погоду і в негоду по переправі вперто ворог бив* (Л. Перв.).

Сполучник *та* має вужче значення і тому рідше повторюється. Повторення сполучника *та* при членах сурядного ряду більш типове для розмовної мови чи мови письменників попередньої доби. Приклади: *Дивлюся: так буцім сова летить лугами, берегами, та нетрями, та глибокими ярами, та широкими степами, та байраками* (Т. Шевч.). *І пізнала Галя теж усякі різні й многі тривоги та радощі, та тугу, та щастячко, невідомісінькі їй до того часу* (М. Вовч.).

У заперечних реченнях єднальне значення виражається за допомогою сполучника *ні*, який у більшості випадків повторюється. Це пояснюється тим, що в східнослов'янських мовах заперечення подвійне: якщо частка *не* стоїть при присудку, то вона вимагає заперечення і при кожному члені ряду, яких, як мінімум, два, напр.: *Енея заболіли ноги, не чув ні рук, ні голови* (І. Котл.). *Ці солдати з гвинтівками... ні Гудзія, ні Мандрику ніяк не влаштовують* (А. Гол.). Таких сполучників може бути й більше, напр.: *І очі не бачать — ні тихої хатиночки в забутому краю, ні тихої долиночки, ні темного гаю, ні дівчини молодії й малої дитини* (Т. Шевч.). *Він не знав ні батька, ні матері, ні брата, ні сестри* (П. Мирн.). *Не пив я ніколи горілки й води, ні взимку, ні в осінь, ні в літі* (Л. Перв.).

В окремих випадках з певною стилістичною метою *ні* при одному члені ряду може пропускатися, але його легко виявити, напр.: *Не мали палахів, ні шабель, у них, бач, Тули не було* (І. Котл.) (ні палахів, ні шабель). *Не спинила весна крові, ні злості людської* (Т. Шевч.) (ні крові, ні злості).

З єднальним значенням може вживатися сполучник *ані* у поєднанні з *ні* чи самостійно. Він надає вислову відтінку категоричності, напр.: *Ні хвали, ані ганьби я не сплітаю* (Т. Шевч.). *Хай же ні на свято, ані в будні не*

спиняється наш гордий лет (І. Мур.). *Не побачиш тут ані гострих шпилів височенних Бескидів, ані пошарпаних скель Чорногори* (І. Фр.). *Він не чув ані жалю в серці, ані гніву* (М. Коц.).

Відношення розділовості виражаються рядами з сполучниками або, *чи, то-то* та деякими ін. Сполучники або, *чи* можуть поєднувати два члени ряду для передачі значення вибору, напр.: *Але найбільше таких, що падають, як мертві, спати ницьма або горілиць на розпеченім піску* (Л. Укр.). *Зайди у лютому чи в квітні, то хліб і сіль — завжди навпіл* (А. Мал.). Частіше такі сполучники повторюються, що посилює значення розділовості. Пор.: *Найду тобі рівню... або крамарівну, або сотниківну, таки панну, сину* (Т. Шевч.). *І на їх черству душу часом повіває своїм духом поезія чи з синього неба, чи з синього моря, чи з зеленого лісу, чи з мелодії музики* (І. Н.-Лев).

Сполучник *то* звичайно повторюваний — *то-то*. Ряди з цим сполучником показують чергування явищ, напр.: *Маяк наперемін кладе на море то червону, то зелену смугу* (Ю. Янов.). *Перед ними розляглися поля, рябіючи в очах то зеленими поясами жита, то жовтуватими сходами пшениці, то чорною грудю ріллі* (П. Мирн.). *Він схожий то до зелен-маю, то до прозорого струмка, то до берізки серед гаю, що в бурю хилиться, тонка* (Л. Перв.). У неповторюваному вигляді цей сполучник майже не вживається [100, 120].

Значення чергування явищ може виражатися також рядами з повторюваними прислівниками *іноді, часом, почасти*, напр.: *Бомбардувальники налітали іноді ввечері, іноді вночі* (Газ.). *Він літав у супроводі часом двох, часом трьох винищувачів* (Газ.).

Додавання до сполучника *то-то* часток *не, чи* перетворює його на форми *не то-не то, чи то-чи то*, що надають сурядним рядам відтінку непевності, вагання, напр.: *Літак був збитий не то винищувачами, не то зенітками* (Газ.). *Нарисую види, які єсть на Україні чи то історією, чи то красою прикметні* (Т. Шевч.).

Незамкнені ряди можуть бути і безсполучникові. Легко обходитися без сполучників «тільки ряд з еднальним значенням» [100, 116]. Такі ряди можуть бути двочленні й багаточленні, бо незамкненість ряду залежить не від кількості членів, а від характеру відношення. При цьому можуть перелічуватися предмети або ознаки, напр.: *Клади хліб в обковану тачанку, шабельки, гнучкіші від лози* (А. Мал.). *О, як тебе ми виглядали крізь ніч, крізь морок,*

крізь туман (М. Рильськ.). *Ось ідуть вони походом полем, лісом, лугом, бродом* (Л. Перв.). *З колонами сіни, побитий, поколотий древній паркет* (Л. Перв.). *Тільки маятник стінного годинника повільно, розмірено одбивав секунди — тік-тік...* (А. Гол.). *Ось він, край той незнайомий, непривітний, невідомий, — ця нерідна сторона, як зустріне їх вона?* (Л. Перв.). Іноді перелічуються ознаки, що доповнюють одна одну, напр.: *Лан лежав чорний, масний, без жодної грудки* (О. Сиз.). *Вірив щиро, глибоко, не вагаючись, всім серцем* (В. Коз.). *Був то молодий, безвусий парубок, міцно збудований, у високій сивій кучмі, короткій чугайнці із довгим ціпком* (М. Коц.). Такі сполучення наближаються до пояснювальних рядів з уточненням.

Замкнені ряди також можуть бути сполучникові і безсполучникові. Вони поєднуються єднальними сполучниками, протиставними, комбінацією сполучників і різних слів та часток, зрідка — підрядними сполучниками. Члени рядів можуть бути недиференційовані чи диференційовані.

Замкнені ряди з єднальними сполучниками *і*, та створюються тоді, коли поєднуються два слова, що виражають одне поняття, наростання ознаки для підсилення або з протилежним значенням: *Ватага день і ніч росла* (Т. Шевч.). *Пан Уласович здихнув тяжко та важко* (Г. К.-Осн.). *Крізь землю б пішла від стида і сорому* (Г. К.-Осн.). *А ворон спускається все нижче та нижче* (М. Коц.). *Ні, Олексійку, не віддам з волі та у неволю* (Г. К.-Осн.).

Протиставні ряди за самим своїм змістом завжди замкнені. Найвиразніше протиставлення виражається сполучником *але*, напр.: *Маріуца... стала перед Раду проста, висока, з спокійним, але грізним обличчям* (М. Коц.). *Сказала Мотря спокійно, але насмішкувато* (І. Н.-Лев.). *Матрос мовчки, але корсько теж почав засукувати рукава* (П. Панч). До нього може наближатися сполучник *та*, але протиставлення він виражає слабкіше — з відтінком приєднання — і вживається рідше. Пор.: *Поділюся моїми сльозами... та не з братом, не з сестрою — з німими стінами на чужині* (Т. Шевч.). *Висне небо синє, синє, та не те!* (Я. Щог.). Близькі до *але* також сполучники *зате*, *проте*, *однак*, *одначе*, *хоча*, *тільки*, які надають протиставним рядам різних відтінків — компенсації, допустовості, обмеження, напр.: *Тоді забуду лілею білу, як сама розквітну трояндою, нехай і не святою, зате розкішною!* (Л. Укр.). *Почувся знадвору чийсь тихий, проте знайомий голос* (Г. Тют.). *Промовець говорив тихо, однак виразно* (Газ.).

Після завзятої, хоч тихої спеки якось швидко ^{продка-}лося (М. Коц.). Нехай засівають менше, тільки добре (Газ.)

Сполучник *а* «відрізняється від сполучників *але, та* тим, що має найменш виразну властивість визначати протилежність, а також слабкіші протиставні функції проти *але, та*. Сила протиставлення сполучника *а* в порівнянні з *але, та* зумовлена силою контрасту протиставних слів. Чим сильніший контраст протиставних слів, тим більше значення сполучника *а* наближається до *але*» [113, 33]. Якщо сполучаються лексично несхожі слова чи вислови *на перший погляд, а насправді (справді, дійсно)*, з одного боку, *а з другого боку* тощо, сполучник *а* виражає протиставно-зіставне відношення, напр.: *З-під білих кострубатих брів, з глибоких западин визирають добрі, а лукаві очі (М. Коц.). Квіти відливали зовні золотистим, а всередині червоним кольором (Газ.). Зовні вона червоною глиною помазала деревини, а на стиках — синькою (С. Чорн.). Ми одержали на перший погляд переконливі, а насправді сумнівні докази (Газ.)*.

Розглянуті замкнені ряди недиференційовані. Якщо до сполучників додаються різні уточнюючі слова або частки, створюються замкнені ряди диференційованого типу. Наприклад, сполучник *а* з часткою *не* виражає заперечно-протиставне відношення. При цьому заперечення може бути при першому чи другому члені ряду: *Не мед дають тут пити, а брагу (І. Котл.). Що просвітив не словом, а вогнем, боровся не в покорі, а завзято, і мучився не три дні, а без ліку (Л. Укр.). Ви любите на братові шкуру, а не душу! (Т. Шевч.). Чорноморці з коша прямують на столицю через Курське, через Орел та на Смоленське, а не на Москву (Т. Шевч.)*.

Сполучники *і, та, але* у поєднанні з словами *все ж, все-таки, разом з тим, водночас* виражають протиставно-єднальне відношення, напр.: *Хороша, барвіста і водночас проста мова Івана Вазова зробила приступним його роман для найширших кіл читачів (П. Тич.). Аж ось пан Олексій покинув читати, та як загує з своїми школярами, та усе-таки з мертвецями, та неначе з бочки як загули (Г. К.-Осн.). Ми побачили напівзруйноване, але все ж горде місто (Газ.)*. Ряди можуть набувати й протиставно-допустових чи компенсаційних відтінків, особливо при наявності сполучників *хоча — але, але зате*, напр.: *Канонада наближалася хоч повільно, але невблаганно (Газ.). Батарея стріляла нечасто, але зате влучно (Газ.)*.

Сполучник *а* з словами *разом, купно, все-таки, головне, особливо* тощо виражає розрізнявально-єднальні відношення, напр.: *Почала усе про Чайчиху проводить та йому нагадувати, та хвалити, а разом вже й сина молодого* (М. Вовч.). *Низенько кланяюсь вашій жінці, а купно й вам* (Т. Шевч.). *Полетіла б на край світа... та не сама, а усе б таки з Василем* (Г. К.-Осн.).

Ступінь прояву якогось явища становить суть градаційних відношень. Градаційно-зіставлювальні відношення виражаються рядами з сполучниками *не тільки — але й, не лише — але й, не тільки — а й, не стільки — скільки, не просто — а, як — так* тощо, напр.: *Митець думає не тільки розумом, але й серцем!* (О. Довж.). *Вони дбали не стільки про зовнішню форму, скільки про потужність машини* (Газ.). *Бійці замовкли раптово не просто з несподіванки, а з цікавості* (Газ.). *Голова колгоспу розповідав як про досягнення господарства, так і про недоліки* (Газ.). В українській мові попередніх років під польським впливом можливий був і сполучник *так-як*, напр.: *Світло погасло так в сусідніх кімнатах, як і в нашій* (Газ.). Але він вийшов з ужитку. Не прищепився також сполучник народної мови *як-як*: *Бурлак сам горить, як свічка, як до роботи, як до охоти* (Ном.).

Градаційно-розділові відношення виражаються рядами з сполучниками *якщо не — то, якщо не — так, не то що — а, не то щоб — а* тощо, напр.: *Хлопець увесь час насвистував якщо не марші, то вальси* (Газ.). *Десятикласник хотів потрапити якщо не в авіаційну, так у ракетну частину* (Газ.). *Не то що слів, а навіть мотиву пісень не можна було розібрати* (А. Гол.). *Не то щоб дуже зажурившись, а так на палубі стояв* (Т. Шевч.). *Пізнавши скоріш з голосу, ніж з вигляду, Грабовського, переляканий Мандрика швидко зачинив двері* (О. Довж.).

Якщо другий член ряду має значення додаткового зауваження, виникають приєднувальні відношення. Вони виражаються рядами з сполучниками *а також, та ще, і притому* тощо, напр.: *Бої почалися за місто, а також і за навколишні села* (Газ.). *В п'ятницю, та ще й вдосвіта співати!* (М. Коц.). *Низенький поклон Кошелевим, а ще нижчий Марусі Васильєвні* (Т. Шевч.). *Ворог кинув на це місто кілька дивізій, і притому найбільш досвідчених* (Газ.). *Танки підповзли раптово, і до того ж непомітно* (Газ.).

Приєднувальні відношення набувають градаційного відтінку, якщо використовуються сполучники *та й, та ще й, а ще й* тощо, напр.: *Дуже любила брата та і всю його*

родину (А. Гол.). *Вигадливий хазяїн взяв солом'яного діда приладнав та ще й з лозиною* (Л. Гліб.). *Там найдете щирю правду, а ще, може, й славу* (Т. Шевч.).

На градаційні приєднувальні сполучники зверталася увага і в деяких працях з української мови, але вони звичайно не виділялися з групи єднальних чи приєднувальних сполучників [100, 119; 99, 134—135]. Для цього були певні підстави, бо відношення, які виражаються рядами з подібними сполучниками, справді, близькі до єднальних, розділових чи протиставних. Виділення градаційних і приєднувальних сполучників в окремий тип — наслідок глибшого синтаксичного аналізу, отже більш точне.

Сурядні ряди можуть виражати і значення зумовленості — причинові, наслідкові, якщо до сполучників *і*, а додаються відповідні слова — *тому, отже, значить*, напр.: *Бригадир зробив обгрунтований і тому справедливий висновок* (Газ.). *Останнє зауваження стосувалося всіх, а значить і мене* (Газ.). *Полк наступав швидко, енергійно й отже успішно* (Газ.). З метою вираження причинових і допустових відношень можуть використовуватися і деякі підрядні сполучники — *хоча, якщо, тому що*, напр.: *Після недовготривалого, хоча й запеклого, бою запала тиша* (Газ.). *Артобстрілом були зруйновані майже всі, якщо не всі ворожі траншеї* (Газ.).

Без сполучників замкнені ряди бувають рідше. Вони можуть виражати розділове чи протиставне значення. Як зазначається в «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського, «розмір безсполучникового розділового ряду рідко перевищує два-три члени» [100, 115]. При цьому передаються такі відтінки розділового значення, як приблизність, кількісно-обмежувальний тощо, напр.: *Пише, що в січні — лютому вийде вже з друку* (А. Гол.). *До воєнкомату зібрали юнаків сімнадцяти-вісімнадцяти років* (Газ.). *Увечері, проводжаючи, спитав напівжартівливо, напівсерйозно* (О. Іван.).

Завжди двочленні ряди з протиставним значенням, до складу яких здебільшого входить частка *не*, напр.: *А на коні сидить охляп, у світі — не світі, і без шапки* (Т. Шевч.). *Не для слави, — для вас, мої браття, я свій скарб найдорожчий ховав* (Л. Укр.). Додавання до замкнених рядів часток *не то, не тільки* надає їм градаційно-зіставного відтінку, напр.: *Одпочить у бур'яні, не то під тином з твоїм святим єдиним сином спочити сісти не дадуть* (Т. Шевч.). *Наш танк знищив не тільки обслугу — гармати* (Газ.). Такі ряди наближаються до сполучникових, бо в них вико-

ристані елементи складених сполучників (*не то — не то, не тільки — але...*)

Значення розділовості чи протиставності у безсполучникових рядах не таке чітке, як у сполучникових. «Тільки ряд з єднальним значенням легко обходиться без сполучників, тоді як ряд з розділовим або протиставним значенням чітко оформляється лише при наявності сполучників» [100, 116].

Крім власне сурядних відношень, члени ряду можуть виражати пояснювальні відношення, коли один член ряду визначає попередній. Ряди з пояснювальними відношеннями, як правило, замкнені. Вони можуть бути сполучникові і безсполучникові. В рядах з пояснювальними відношеннями використовуються такі сполучники, як *тобто, цебто, себто, або*, напр.: *Цитати із дум та з пісень без музичного їх оформлення, тобто без мелодії, а в думках ще й без супроводу кобзи, багато втрачають* (М. Рильськ.). *Ішли ми з Веллінгтона на Новій Зеландії — до Ріо, цебто — з Великого до Атлантичного океану* (Ю. Янов.). *То він і пише скільки хоче хрестиків, тобто четвертей* (Г. К.-Осн.). *Шлю вам киргизького Баксу, або по-нашому Кобзаря* (Т. Шевч.). У більшості праць з української мови такі ряди називаються відокремленими прикладками з сполучниками [99, 152; 42, 311; 180, 352]. Можливі й безсполучникові пояснювальні ряди (за попередньою термінологією — безсполучникові відокремлені прикладки), коли роз'яснюються попередні іменники чи займенники, напр.: *Батько з двома синами, з теслями молодими, йде на будову степами і розмовляє з ними* (М. Нагн.). *Вітряки завжди вабили нас, малечу, і своєю красою, і якоюсь таємничістю* (М. Стельм.).

До пояснювальних конструкцій близькі ряди з так званими узагальнюючими словами. В цих рядах сурядні відношення ускладнюються пояснювальними — узагальнюючі слова називають загальне, а сурядні ряди перелічують його конкретні види. Термін «узагальнюючі слова» не зовсім точний, бо в такій ролі можуть виступати не тільки слова, а й словосполучення, сурядні ряди і предикативні конструкції. Тому цей термін почали замінити іншим — узагальнюючі одиниці [32, 228]. Узагальнюючими одиницями найчастіше бувають займенники *весь, всякий, кожний, ніхто, ніщо*; прислівники *скрізь, всюди, кругом, навкруги, завжди, ніколи, ніде*; сполучники *а саме, як-от* тощо, що виступають самостійно чи у поєднанні з іменниками. Узагальнюючими одиницями можуть бути й імен-

ники [75, 414—415; 109, 180]. Узагальнюючі одиниці разом з іншими членами створюють замкнені ряди. Оскільки узагальнюючі одиниці ускладнюються іншими рядами, в цілому створюються складні ряди. Речення може мати й дві узагальнюючі одиниці. Так виникають складні комбіновані ряди, напр.: *На ослонах, на столі та припічку — скрізь понаставлено немитого начиння: горшків, мисок, ложок* (М. Коц.). Складні ряди можуть бути безсполучникові і сполучникові. Узагальнюючі одиниці звичайно вживаються при рядах з єднальними сполучниками, іноді — з розділовими. У рядах з протиставними і зіставлювальними сполучниками узагальнюючі одиниці не виступають [99, 138]. Найвиразніше пояснювальне відношення виражається тоді, коли узагальнюючі одиниці стоять перед сурядними рядами, напр.: *Дівчина розповіла все: про своє село, колгосп і про батьків, і про Мишка та подруг* (В. Коз.). *Наближення зими у всьому серце чує: і в шелесті листків, і в вітрі, і в стежках* (В. Сос.). *Між людьми видніються вози з усяким селянським добром: діжечками, скринями, плугами й усякими іншими домашніми речами* (С. Вас.). *Він бачив їх скрізь: і в прозорій і дзвінкій хвилі, і в гарячому блискучому на сонці камені* (М. Коц.). *Вони допомагали один одному завжди: в поході, на привалі, в бою* (Газ.). *Комбайнер не забував цієї поради ніколи: ні в майстерні на роботі, ні під час жнив* (Газ.). Сурядні ряди можуть розташовуватися всередині речення, напр.: *Та всі голоси: і зяблика, і вівсянки, і зеленушки, і навіть одуда — заглушувало кування зозулі* (О. Донч.). *Усім вона: і звіреві, і птахові — дає свій щедрий даток* (М. Рильськ.). *У будь-яку погоду: в туман, дощ, у шторм — виходять рибалки на промисел* (Газ.). З метою підкреслення узагальнюючі одиниці можуть повторюватися, напр.: *Скрізь — на шляхах, дорогах, полях, у селах, гаях, лісосмугах — скрізь були видні сліди боїв* (Газ.). *До того ж все — курей, гусей, качок, індиків — все хапали зажерливі окупанти* (Газ.).

При розташуванні узагальнюючих одиниць після сурядних рядів вони справді набувають узагальнюючого, підсумовуючого значення, напр.: *Землю й днину, цвітіння й птиць, і теплий грім — ти все вмістив в одну хвилину в гарячій подиху своїм* (А. Мал.). *І в полі з комбайном, і на важких земляних роботах під час будівництва колгоспної електростанції — всюди Меланія залишалась однаковою* (О. Гонч.). З цього приводу див. зауваження Н. С. Валгіної [32, 243]. Таке значення може підкреслюватися

вживанням при узагальнюючих одиницях слів *взагалі, загалом, словом, одним словом*, напр.: *До курчат, каченят, гусенят — взагалі до всього малого наш песик виявляв дивну увагу і намагався лизнути язиком* (Газ.) *Скупчення танків, бронемашин, тягачів, гармат — словом все засік наш літак-розвідник і повернувся на свій аеродром* (Газ.).

Сполучниками *a same, як-от* вводяться переважно іменникові ряди із значенням перелічення, напр.: *Партизанський загін складався з бійців різних національностей, a same: росіян, українців, білорусів, узбеків та ін.* (Газ.). *Партизани не взяли з собою нічого важкого, як-от: ящиків з патронами, кулеметів, мінометів тощо* (Газ.). Вони можуть сполучатися з іменниками, відмінок яких не узгоджується з відмінком узагальнюючого слова, напр.: *Колгосп щорічно виділяє певні кошти на культурні потреби, як-от: організацію ясел, ремонт школи, купівлю музичних інструментів тощо* (Газ.). *Кожного ранку Гнат об'їжджає село, щоб встановити., чи немає ніяких порушень, як-от: крадіжка колгоспного майна, порубка дерев на шляху, ночівля проїжджих та перехожих без його дозволу і т. д.* (Г. Тют.).

Пояснювальні відношення можуть мати ще два різновиди — включення й уточнення. Ряди з відношенням включення створюються тоді, коли одна словоформа пояснює склад іншої. Такі словоформи поєднуються компонентами із значенням відношення загального й часткового — *наприклад, зокрема, в тому числі* (часто разом зі сполучниками *i, a*): *Ви забуваєте ще другу любов поетів, наприклад, любов Данте до Беатріче* (Л. Укр.). *Хлопець досить успішно склав екзамен з усіх предметів, у тому числі й з української мови* (Г. Тют.); або видільними компонентами — *особливо, в першу чергу, насамперед, переважно, головним чином, навіть*: *Голос його щирим відгуком забринів у селянських серцях, особливо в серцях молоді* (М. Стельм.). *Бомбардували всі поїзди на станції, але в першу чергу ешелони з боєприпасами* (Газ.). *Учитель викликав найслабкіших учнів, насамперед хлопців* (Газ.). *Бригада висаджувала ранню городину, переважно цибулю* (Газ.). *Колона складалася з різних машин, головним чином з бронетранспортерів* (Газ.) *Але найбільше таких, що падають, як мертві, спати ницьма або горілиць... на самім краєчку муру, вдовж брусів межи колонами, навіть на колінах у колосальних богів* (Л. Укр.).

Відношення включення можуть виражатися також рядами з сполучниками як *наприклад, такі як, як*: *Учень*

любив малювати свійських тварин, як наприклад коней, корів (Газ.) *Цей місток не міг витримати ваги багатьох бойових машин, як танків, бронемашин, тягачів* (Газ.). Близькі до рядів включення конструкції з словами *саме, власне, точніше*: *Танк наближався до наших позицій, саме до передових окопів* (Газ.). *Це було літом, саме в жнива* (М. Коц.). *Ворог залишився без гармат, бронетранспортерів, танків, власне без важкої зброї* (Газ.). *Бої точилися біля самого міста, точніше у передмісті* (Газ.).

Ряди із значенням уточнення, як правило, безсполучникові. Вони створюються тоді, коли одна словоформа звужує значення іншої, тобто уточнює її. При цьому уточнююча форма не дублює попередню, а доповнює її. Тому вона може вживатися і при відсутності уточнення. Пор.: *Вона винесла двоє ряден і постелила їх на траві в холодку, під грушами* (І. Н.-Лев.). — *Вона винесла двоє ряден і постелила їх на траві в холодку під грушами* [99, 164]. Найчастіше уточнюються словоформи із значенням місця, напр.: *Край шляху, в долині, догорає вогнище* (М. Коц.). *В гаю, поблизу батарей, матросам стомленим на втіху, співав до ранку соловей* (М. Нагн.). Але можуть уточнюватися словоформи і з іншим значенням — часу, способу дії, причини тощо, напр.: *Уже в 1943 році, за два роки до капітуляції, фашисти почали замітати сліди* (Ю. Янов.). *Жваво, з юнацькою енергією, заходився Семен ставити хату* (М. Коц.). *Він загинув з тієї ж причини, з якої мало не загинув Т. Г. Шевченко — з причини страшної долі людей-кріпаків* (Ю. Янов.).

Такі конструкції можливі і після займенників чи прислівників, напр.: *Тут, на берегах Дніпра, переплелися могутнім корінням своїм три братні слов'янські народи* (І. Ц.). *Тоді ж, в квітневу ніч, із Цуповської хати пішов іще один, останній син Андрій* (М. Баж.). *Увесь ліс шумів од них — партизанів* (А. Гол.). У працях з українського мовознавства вони також вважаються уточнюючими членами [99, 162]. Проте в «Русской грамматике» більшість таких конструкцій, особливо із займенниками, вважаються просто пояснювальними, бо «інформативне навантаження повністю має другий член ряду, а перший виконує лише вказівку чи акцентуючу роль» [159, 174]. Пор. також зауваження в іншому місці цієї праці: «Уточнення завжди має додаткову інформацію... На відміну від конкретизації при власне поясненні., уточнення не зв'язане з абстрактним чи неозначеним значенням уточнюваного» [159, 175]. Тому пояснювана конструкція не може

перетворюватися на сполучення без відокремлення, як уточнююча. На цій же підставі, очевидно, не слід вважати уточнюючими конструкції з означальним значенням, як це робиться в деяких працях з українського мовознавства [99, 132; 132, 96]: *Слава тому, хто шляхами вже притертими не йде, а між скелями й тернами новий, кращий шлях кладе* (М. Рильськ.). Це теж просто пояснювальні конструкції [32, 222].

Пояснювальні ряди і ряди із включенням — замкнені конструкції. Уточнюючі члени належать до незамкнених рядів. Пор.: *Коло гаю, в чистім полі, на самій могилі, дві тополи високії одна одну хилить* (Т. Шевч.) *За мостами, в сивім інеї, за пероном вдалині, поїзди летять по лінії, наче змії вогняні* (А. Мал.). *Отакої саме пори, в неділю, після раннього обіднього часу, тим шляхом... йшов молодий чоловік* (П. Мирн.).

§ 43. Напівскладні речення з сурядними рядами

Головні члени двоядерних та одноядерних речень також можуть становити сурядні ряди. Зокрема, при одному присудку може бути кілька підметів, напр.: *І роси, і птиці, і трави з зорею вітають мене* (В. Сос.). *Ні зради яд, ні танки, ні гармати не допоможуть ворогу в бою* (В. Сос.). *Кипить над полем сонце, порох, чад* (М. Баж.). Однак вважати їх однорідними членами не можна, оскільки підмет з присудком становлять предикативну основу речення, отже, не може бути супірядного зв'язку, характерного для однорідних членів. Наявність кількох підметів свідчить про те, що дане речення можна розгорнути в складне, тобто, що воно потенційно складне, напівскладне речення. Це означає, що й сурядні ряди тут особливі, близькі до сурядних зв'язків кількох предикативних основ.

Проміжний характер сурядних підметів виявляється в тому, що при них узагальнюючі компоненти вживаються так, як при однорідних членах, уміщуючи зміст усіх перелічуваних підметів, напр.: *Коли зіходить сонце, все навкруг враз оживає: і діброва, й луг, і плідна нива, й степове озерце* (Л. Перв.). *Громадились тут різні вантажі: цемент і скло, чавунні бандажі, соснові дошки, букові колоди* (Л. Перв.).

Однак координація присудка може бути тільки з найближчим підметом, що свідчить про сприймання цих членів речення не як єдиного цілого. Наприклад, препози-

тивний присудок при підметах з єднальними відношеннями може мати форму числа або роду найближчого підмета: *У нього промайнуло в голові і дитинство, і дитячі роки на шаланді, і нічні влови, і запах матеріної одежі, і неосяжний простір моря* (Ю. Янов.). *В очах цвіла надія й гнів* (А. Мал.). *В хату влетів шум, гам, розмова живих людей, рух живого життя* (І. Н.-Лев.). При підметах з протиставними відношеннями присудок координується з найближчим підметом; якщо присудок постпозитивний, така координація відбувається із стверджувальним підметом, напр.: *Миколу взяв за серце не жаль, а злість* (І. Н.-Лев.). *Не пан ставив будинки, а мужичі руки* (М. Коц.). *Не вітер, а буря завіяла* (П. Мирн.). При підметах з розділовими відношеннями присудки минулого часу також координуються з найближчим підметом, напр.: *Чи то недоля та неволя, чи то літа ті летячи розбили душу?* (Т. Шевч.). *Ось засиніла на небосхилі попруга, чи ліс, чи гори* (П. Мирн.). *Над дорогою попадалась вся в цвіту груша або кущ черемухи* (М. Коц.). Однак координація присудка з підметом може і не відбуватися.

Наявність кількох присудків при одному підметі ще більшою мірою не може бути свідченням їх однорідності, бо форми присудків різноманітніші, ніж форми підметів, і вони часто розташовуються на значній відстані від підметів. Вважати такі речення цілком складними також не можна, оскільки така складність фактично не реалізована. Отже, речення з кількома присудками при одному підметі також напівскладні. Однак треба взяти до уваги міркування деяких мовознавців про неоднакове наближення сурядних присудків до складного речення [32, 226—227]. Про найбільше наближення присудків до складного речення свідчать їх різні видові і часові форми, поєднання дієслівних і іменних компонентів, наявність різних обставинних поширювачів, дистантне розташування тощо, напр.: *Тихо злетіли лебеді білі, тихо на воду сідають, плещуться ніжно в трепетній хвилі, бризками райдуги грають* (М. Рильськ.). *Ми люди мирні, але перешкод не любимо й не терпим* (І. Ле). *Діждали весни,— город Мотря скопала, засадила; хату вимазала, оббілила; призьбу жовтою глиною підвела; коло хати віником обмела* (П. Мирн.).

Сурядні дієслівні присудки важко підвести під поняття однотипних одиниць — при них майже не вживаються узагальнюючі компоненти. Пор. рідкісні випадки: *А там камінь обробляють — точать, пиляють, вистругують з ньо-*

го всякі вироби (П. Мирн.). *Молодиця заметушилась — позбирала посуду, внесла до хати решту мамалиги* (М. Коц.). Це зайве свідчення того, що сурядні присудки не можна вважати однорідними [32, 226].

В одноядерних реченнях предикативність часто виражається в одній формі — дієслівній, прислівниковій чи іменній. Тому наявність кількох таких форм свідчить про складність конструкції, напр.: *І світає, і смеркає* (Т. Шевч.). *Сумно, темно, спати хочеться, та холодно, мокро, аж кістки ломить* (П. Мирн.). *Берези білі, сині зорі, тепло смуглявої щоки, донецькі далі неозорі, і тиск руки, і щастя в зорі, і сміх, як молодість, дзвінкий* (В. Сос.). Н. С. Валгіна вважає, що спільність зв'язки чи поширювачів свідчить про однорідність таких форм [32, 216]. Це малопереконливе міркування, бо спільні зв'язки чи поширювачі не є підпорядковуючими компонентами для безособових дієслів, предикативних прислівників чи іменників, отже, їх наявність недостатня для створення супідрядних зв'язків. Інша річ в одноядерних двокомпонентних реченнях, у яких предикативність виражається суб'єктним, об'єктним чи іншим членом і предикатом. Може бути кілька суб'єктних чи інших членів при одному предикаті, напр.: *Моєму сусідові і мені пощастило продати яблука* (Газ.). *У старшини і сержанта серйозні рани* (Газ.). *Знадвору чутно стукіт сокир, свист пили, гукання робочих людей* (Л. Укр.). *Пахло жовтавим листом кленовим і бур'янами* (А. Гол.); чи кілька предикатів при одному суб'єктному члені, напр.: *У голові шумить йому, в вухах дзвенить, в очах поночі* (А. Тесл.). *Мило мені і спокійно серед тої лісної тишини* (О. Коб.). *В її очах і радість, і докір* (В. Куч.). *В очеретах реве, стогне, завиває, лози нагинає* (Т. Шевч.). В такому разі мова може йти про наявність сурядних рядів напівскладних речень (а не однорідних головних членів одноядерних речень).

РЕЧЕННЯ З НАПІВПРЕДИКАТИВНИМИ ЗВОРОТАМИ

§ 44. З історії вчення про напівпредикативні звороти

Мовознавці вже давно звернули увагу на те, що є такі слова, сполучення слів, звороти, які за значенням близькі до речень, тобто, які можна розгорнути в речення.

Такі одиниці назвали скороченими реченнями. М. І. Греч указав на те, що звороти з дієприкметниками і дієприслівниками є скороченими підрядними реченнями [53, 362]. Ф. І. Буслаєв створив ціле вчення про скорочення речень. Здебільшого скорочуються підрядні речення, але можуть скорочуватися і прості речення. Внаслідок скорочення утворюються форми із значенням підмета, означення, додатка чи обставини. Це можуть бути окремі слова і цілі звороти. Наприклад, підрядне речення може скорочуватися за допомогою іменника, дієприкметника, дієприслівника, інфінітива: *Когда восходит солнце, небо бывает прекрасно.— При восходе солнца... Кто много трудится, устает.— Много трудящийся устает. Когда усердно работаешь, тогда не замечаешь течения времени.— Усердно работая, не замечаешь течения времени. Желаю, чтобы вы успели в своем предприятии.— Желаю вам успеть...* Просте речення може скорочуватися за допомогою прикметника: *Этот ученик прилежен.— Этот прилежный ученик...*[31, 281—282].

Проти теорії скорочених речень виступив О. О. Потєбня. Він відзначив, що термін «скорочене підрядне речення» «зобов'язаний своїм походженням помилковій теорії, що якщо логічному судженню відповідає не речення, а член речення, то це відбулося лише внаслідок деякого затьмарення закону (судження — речення), який колись панував на повну силу» [145, 122]. Щодо дієприкметників, то вони «не виникли з підрядного речення... Вони не передбачають сполучників, навпаки, у пізніших мовах вони витискуються підрядними реченнями, що приєднуються до головних за допомогою сполучників і займенників відносних» [145, 123]. Отже, О. О. Потєбня скритикував теорію скорочених підрядних речень з погляду їх історичного походження. Однак, як слушно зауважує О. О. Каминіна, «це не означало заперечення в них «реченневого» змісту» [81, 6]. О. О. Потєбня, по суті, показав, на що треба звернути увагу, щоб розв'язати проблему скорочених підрядних речень. Їх сутність полягає в тому, якою мірою в них виражена предикативність. «Частина правди, що міститься в терміні «скорочене речення», полягає лише в тому, — зауважує О. О. Потєбня, — що якщо взяти Vb. finitum-присудок за одиницю для вимірювання предикативності, то виявиться, що одні члени простого речення більше наближаються до цієї одиниці, інші менше» [145, 123]. На жаль, вчені не звернули достатньої уваги на цю думку О. О. Потєбні.

О. М. Пешковський намагався розв'язати проблему скорочених підрядних речень, зважаючи на їх ритмомелодичні особливості. Він розвинув учення про відокремлені другорядні члени, розуміючи під ними другорядні члени, що уподібнилися «щодо мелодії і ритму і — паралельно — щодо зв'язків своїх з навколишніми членами окремого підрядному реченню» [135, 378]. Відокремленню сприяють відсутність граматичного зв'язку, зворотний порядок слів, збільшення обсягу відокремлюваної групи, сусідство інших відокремлених форм, навмисне відокремлення. Оскільки О. М. Пешковський не дотримувався традиційного вчення про означення, додатки й обставини, він розглядав відокремлення керованих іменників, узгоджуваних прикметників і дієприкметників, прилягаючих членів.

Учення О. М. Пешковського про відокремлені члени речення набуло значного поширення не тільки в російському, а й в українському мовознавстві. Якщо в ранніх посібниках з української мови йшлося про скорочені підрядні речення [128, 232—235; 126, 172—173], то на початку 20—30-х рр. ХХ ст. вже описується відокремлення іменників, прикметників, дієприкметників, дієприслівників [166, 296; 139, 268; 100, 127], а в пізніших працях — означень, додатків і обставин [99, 141; 60, 313; 75, 416; 180, 350; 42, 306].

Теорія О. М. Пешковського про відокремлені члени речення, як зазначає М. М. Шанський, «зобов'язана своїм виникненням педагогічними утрудненнями (мета в О. М. Пешковського була найскромніша: «дати для школи що-небудь, щоб пояснити розділові знаки») [45, 87]. Ця теорія «не дає, однак, правильної інтерпретації всіх належних сюди мовних фактів» [45, 87]. В ній головну увагу приділено зовнішнім факторам відокремлення і недостатньо виявлена внутрішня сутність цього явища — з семантичної і синтаксичної точок зору. Під поняття відокремлення підводяться різні синтаксичні явища — предикативні одиниці, уточнюючі слова чи групи слів і логічно виділені компоненти. Тому серед відокремлених членів речення М. М. Шанський виділяє: 1) уточнення, яке може бути не тільки до другорядних членів, а й до головних; 2) додатковий присудок — відокремлені дієприслівники, прикметники, дієприкметники й іменники; 3) відокремлені означення, що виражають атрибутивно-предикативні відношення; 4) відокремлені обставини й додатки, на які падає сильний логічний наголос [45, 92—96].

Під впливом цієї праці в українських посібниках також почали виділяти з відокремлених членів відокремлені уточнюючі члени речення [99, 162; 60, 319; 42, 316; 132, 96].

Ідею про те, що для відокремлених членів найхарактерніша певна предикативність, як ми вже зазначали, вперше висловив О. О. Потебня. Він увів також поняття про другорядний присудок, яким назвав дієприслівник [145, 185]. О. О. Шахматов називав дієприслівники то другорядними, то підрядними присудками, а придієслівні імена типу *Ходжу сумний* — додатковими присудками [201, 471, 229, 45].

Оскільки предикативні відношення відокремлених членів не зовсім такі, як між присудком і підметом, їх почали називати напівпредикативними, запозичивши цей термін в О. М. Пешковського, який так визначав зв'язок особливого орудного відмінка, близького до предикативного [135, 244].

У багатьох працях відокремлення почало розумітися тільки як смислове й інтонаційне виділення другорядних членів, а напівпредикативність — як вираження додаткових повідомлень [32, 246]. Робилися спроби базувати вчення про відокремлення не на основі другорядних членів, а синтагм. Так, у монографії «Сучасна українська літературна мова» за ред. І. К. Білодіда зазначається: «Питання про відокремлені члени речення повністю належить до розділу про синтагматичне членування. У явищі відокремлення йдеться не про якісь відмінності в морфематичному оформленні відокремлюваних і невідокремлюваних членів речення і не про відмінності в структурі відповідних словосполучень, а лише про те, яку роль виконують дані члени речення в синтагматичному членуванні речення» [179, 484; Пор.: 92, 90]. Поняття про напівпредикативні відношення настільки поширилося, що їх почали вбачати у зв'язках не тільки відокремлених членів, а й придієслівних атрибутивних формах, віддієслівних іменників, слів і словосполучень з обставинним чи модальним значенням тощо на тій підставі, що вони мають додаткову (потенційну) предикативність і тому можуть бути розгорнені в речення. Напр.: *Мавка виходить з лісу пишно завітчана, з розпущеними косами* (Л. Укр.). — *Мавка виходить з лісу, вона була пишно завітчана, з розпущеними косами. Одарка сиділа на лаві й любувалася синовою забавкою, щebetанням дочки* (П. Мирн.). — *Одарка сиділа на лаві й любувалася, як забавлявся син, як ще-*

бетала дочка. Ми через бурю збилися з дороги (С. Руд.). — Ми збилися з дороги, бо була буря. І найвища, по-моєму, краса — це краса вірності (О. Гонч.). — І найвища, я думаю, краса — це краса вірності. О. О. Каминіна зробила спробу обмежити поняття про напівпредикативні відношення, розглянути їх як явище синтаксичне, що має певні граматичні ознаки. Вона вважає, що напівпредикативні відношення характеризуються трьома ознаками: 1) члени речення повинні утворювати семантичні предметно-ознакові відношення; 2) предметно-ознакові відношення повинні бути і суб'єктно-предикатні; 3) предикатний член повинен осмислюватися з погляду обов'язкової модальності присудка, значення реальності / ірреальності. Отже, напівпредикативні відношення в цілому визначаються як бінарні, предметно-ознакові і такі, що виникають на основі другорядної предикації, вираженої морфолого-синтаксичними засобами [80, 26, 30]. Тому О. О. Каминіна твердить, що напівпредикативні відношення властиві тільки відокремленим означенням і дієприслівниковим обставинам [80, 31]. Відокремлені дієприслівникові звороти вона називає, як і попередні вчені, другорядними присудками. Вони відзначаються двобічним зв'язком — приляганням до дієслова і віднесеністю до підмета. Дієприслівники виражають відносний час і модальність. Двобічним зв'язком дієприслівникові звороти відрізняються від обставинних детермінантів, які також мають певну предикативність і подібні до підрядних речень (особливо так звані обставинні звороти), але пов'язані з граматичною основою речення не двобічним, а детермінантним зв'язком і тому периферійні. Пор.: *Через хвору ногу вона не могла працювати (Розм.). — Тому що боліла нога, вона не могла працювати.*

Серед відокремлених означень виділяються: відокремлена прикладка; відокремлене означення, виражене прикметниковими й іменниковими формами; дієприкметникові звороти; другорядний іменний присудок, тобто препозитивні прикметникові чи іменникові форми, що стосуються підмета. Напр.: *Маленькі, вони щось роблять у цій зеленій пустелі (Журн.). Мовознавець-мислитель, він прагнув вивчити російську мову, її історію у світлі загальної еволюції людської мови і мислення (В. Вин.).* О. О. Каминіна підкреслює думку про те, що відокремлені означення, прикладки і дієприслівникові звороти не можна ототожнювати з невідокремленими, бо вони мають і семантичні, і граматичні особливості [80, 56, 60, 70, 86].

Крім граматичних особливостей напівпредикативних зворотів, О. О. Каминіна намагається з'ясувати їх роль і в семантичній будові речення. Так, вона зазначає, що з усіх напівпредикативних зворотів тільки відокремлена прикладка може входити до семантичного предиката [80, 65]. Відокремлені означення звичайно входять у субстантивну групу і тому насамперед стосуються предметного члена речення, а дієприслівниковий зворот створює окремий предикат — другорядний, тому «для функції другорядного присудка завжди релевантні у плані семантики — невключеність дієприслівника у предикат речення» [80, 47, 44]. Другорядний іменний присудок посідає особливе місце в семантичній структурі речення — він стосується семантичного суб'єкта, і тому на нього завжди орієнтується семантичний предикат [80, 81, 82].

Щодо належності відокремлених зворотів до непериферійних чи периферійних О. О. Каминіна спочатку висловила думку про те, що «напівпредикативні зв'язки не можуть визначатися як периферійні чи непериферійні», бо «напівпредикативні відношення виникають на логіко-смісловій основі в тому або іншому повідомленні. І з цих позицій вони можуть бути різною мірою необхідні чи факультативні» [81, 49]. Проте докладніше ознайомлення з граматичними особливостями відокремлення дало підставу О. О. Каминіній дещо змінити свою думку. В останній праці вона вже відзначає, що, наприклад, другорядний іменний присудок належить до периферії речення [80, 83].

Цікаві спостереження О. О. Каминіної над співвідношенням відокремлених зворотів з іншими синтаксичними одиницями. Відокремлені прикладки і прикметникові означення створюють з підрядними означальними реченнями парадигматичні ряди, тобто постійні, обов'язкові співвідношення структурних одиниць однієї системи, напр.: *Її мати, вчителька початкових класів, — пенсіонерка. — Її мати, яка була вчителькою початкових класів, — пенсіонерка. Вітер, вогкий і холоднуватий, гуляв у степу. — Вітер, який був вогкий і холоднуватий, гуляв у степу* [80, 62, 71]. Дієприкметникові звороти багатші на різні відтінки значень, ніж означальні чи прикладкові. Їх можна замінити підрядними реченнями не тільки означальними, а й причиновими, умовними, допустовими. У деяких випадках вони взагалі не співвідносні з предикативними одиницями (пор. неможливість заміни: *О елочный дед наш, сверкающий снегом и счастьем* — М. Булгаков). Тому зв'язки дієприкметникових зворотів з підрядними реченнями не

системні, а принагідні, синонімічні [80, 78, 80]. З цих же міркувань визнаються синонімічними співвідношення дієприслівникових зворотів з підрядними реченнями [80, 46]. Другорядний іменний присудок взагалі не має синонімів ні серед складносурядних, ні серед складнопідрядних речень. Він буває синонімічним до дієприслівникового звороту (пор.: *Людина мовчазна і дуже точна, він уникав скороспілих висновків і передчасних узагальнень.— Будучи людиною мовчазною і дуже точною, він уникав...*).

Таким чином, О. О. Каминіна значно уточнила поняття про напівпредикативні відношення, розуміючи їх як «особливий прийом поширення інформативно достатнього простого речення» [80, 95]. Це дало їй змогу виявити двобічний характер зв'язку напівпредикативних одиниць, вираження в них відносної модальності і часу, обов'язкового відношення до субстантивного члена, бінарну будову. О. О. Каминіна довела, що «у власне синтаксичному аспекті відокремлення становить суму неоднорідних і поки що остаточно не вивчених явищ» [80, 31].

У багатьох працях ще й досі продовжують дотримуватися вчення про інтонаційно-сміслові виділення другорядних членів речення, тобто про їх відокремлення. Проте під впливом міркувань М. М. Шанського, О. О. Каминіної та інших почали розмежовувати відокремлені й уточнюючі члени речення. Якщо в «Грамматике современного русского литературного языка» 1970 р. такого розмежування ще не було, то в «Русской грамматике» 1980 р. мова вже йде про напівпредикативні і пояснюючі звороти. Автори цієї праці ще не відмовилися від поняття про відокремлення, але уточнюють його вказівкою на двобічний зв'язок відокремлених членів [159, 180]. На відміну від О. О. Каминіної, у цій праці розглядається відокремлення не традиційних означень, додатків і обставин, а поширюючих членів.

О. Б. Сиротиніна також користується поняттям про відокремлені члени речення, серед яких виділяє другорядні присудки й уточнюючі члени [167, 102—107]. Однак вона більше уваги звертає на синтаксичні засоби вираження модальності, темпоральності й персональності у другорядних присудках. О. Б. Сиротиніна критикує традиційне тлумачення всіх відокремлених членів як другорядних, бо дієприслівниковий зворот не цілком співвідносний з обставинами, другорядні присудки, виражені прикметниками й іменниками, відрізняються від означень,

взагалі відокремлені одиниці хоча морфологічно подібні до другорядних членів, але мають свої особливі риси, що дає підставу об'єднати їх у два типи — другорядні присудки й уточнення [167, 105—106].

Важливе міркування О. Б. Сиротиніної про те, на якому рівні необхідно розглядати відокремлені члени. «Другорядний присудок як особливий член,— пише О. Б. Сиротиніна,— міг би розглядатися і в синтаксисі предикативних одиниць, однак більш правильно розглядати його саме як особливий член речення (а не предикативної одиниці), бо ускладнення предикативної одиниці відбувається лише в комунікативних одиницях, про що свідчить і факт цілковитої залежності розташування другорядного присудка від його комунікативної ролі, і факт достатності для вираження комунікативного змісту неускладненого другорядним присудком речення» [167, 104].

У цьому зв'язку варто вказати на те, що Г. О. Золотова розглядає відокремлені члени як останню периферію основної моделі — поліпредикативне ускладнення її [71, 182].

Таким чином, у світлі досліджень останнього часу стає зрозумілим, що вчення про відокремлені члени речення недостатнє, бо в ньому звертається головна увага на інтонаційно-сміслові сторони цього явища, тобто обґрунтовується, по суті, пунктуація. Щоб виявити синтаксичні особливості відокремлених членів, необхідно визнати, що в мові є напівпредикативні звороти, які базуються на особливих напівпредикативних відношеннях. Уточнюючі одиниці необхідно розглядати окремо, оскільки вони не виражають напівпредикативних відношень. При описі напівпредикативних зворотів необхідно брати до уваги поняття про поширюючі члени речення і морфологічні засоби їх вираження, а не традиційні означення, додатки й обставини, з якими вони не тотожні.

Напівпредикативні звороти являють собою тільки один семантичний компонент — предикат. Треба зважати і на наявність другого компонента — суб'єкта чи то у формі підмета — для дієприслівникових зворотів, чи то у будь-якій формі назви предмета — для так званих субстантивних груп, тобто поєднання цих назв з атрибутивними формами. Отже, назва «напівпредикативний зворот» з семантичного погляду не зовсім точна (див. з цього приводу зауваження О. О. Каминіної) [80, 31], хоча з формально-граматичної точки зору вона цілком прийнятна, як і понят

тя про другорядний присудок — при наявності підмета. Ми будемо розглядати напівпредикативні звороти і другорядні присудки з дієприслівниками, дієприкметниками, прикметниками, іменниками.

§ 45. Речення з дієприслівниковими зворотами

О. О. Шахматов вважав другорядними присудками лише такі дієприслівники, які предикативно пов'язувалися з підметом. При втраті предикативного зв'язку з підметом дієприслівник переходить в обставину, набуває значення прислівника [201, 45—46]. Однак важко встановити, коли саме дієприслівник втрачає дієслівні ознаки і набуває значення прислівника. Дехто вважав, що це відбувається з будь-якими дієприслівниками, якщо вони втрачають обставинні значення [23, 12; 24; 58]. Л. М. Коць звернула увагу на втрату дієприслівниками кінетичної граматичної дієвості, тобто значення часу, та здатності керувати іншими словами [90, 13—39; 163, 67]. У наш час уточнене саме поняття предикативного зв'язку дієприслівників з підметом і присудком. Суть цього зв'язку полягає в тому, що це напівпредикативний зв'язок, при якому виражається додаткова предикація за допомогою відносного часу і модальності, а також персональності [80, 34; 167, 103]. Дієприслівники недоконаного виду на **-чи** звичайно означають додаткову дію, одночасну з головною, напр.: *І, бризкаючи іскрами, коваль вигострює мечів двосічних сталь* (М. Баж.). *Перебігаючи під деревами, мов під дощем, під тим вогнем рясним, упав боєць* (Л. Перв.). При цьому дієприслівник набуває значення модальності присудка, тобто це звичайно реальна модальність і лише іноді — ірреальна, напр.: *Полохаючи темну зграю, живіть для людського добра!* (М. Рильськ.). *Слухаючи вашу доповідь, присутні хотіли б довідатися про роботу і нашого колгоспу* (Газ.). Дієприслівники доконаного виду звичайно означають попередню додаткову дію, особливо при присудках минулого часу доконаного виду, напр.: *Міст останній зірвавши, фашисти сховалися в Буду* (Л. Перв.). *Переступивши поріг, Омелько Хрін зняв шапку-вушанку і привітався до всіх* (А. Гол.). Значення попередньої дії дієприслівники доконаного виду можуть виражати і при присудках у теперішньому часі, напр.: *Минулого розбивши тьму, стоїть Кобзар перед очима* (М. Рильськ.). *Осінь гне ліщину, густих зірок вивіщеє разки, а завітавши*

в сад на даровщину, зливає мед в полив'яні миски (А. Мал.).

Однак можливі відступи від цього загального правила — іноді дієприслівники недоконаного виду виражають попередню дію, напр.: *Лихе виполюючи зілля, ви виростили з краю в край наш багатий урожай!* (Газ.), а дієприслівники доконаного виду — одночасність додаткової дії з головною: *Як часто слово «смерть» звучить у людській мові, захвилювавши мисль, стривоживши чуття* (М. Баж.) [90, 27—28; 163, 35—38].

Дієприслівники на *-ши* в українській мові, особливо народнорозмовній, могли утворюватися і від дієслів недоконаного виду. В такому разі вони також означали одночасність з дією головного присудка. Сліди такого вживання дієприслівників на *-ши* збереглися і у творах деяких письменників, напр.: *І варивши обід і подававши на стіл, Маруся заливалася слізюньками* (Г. К.-Осн.). *Йшовши по селу, кивне кому головою* (М. Вовч.). *Але Пазя, змучена душа якої вже третій день боліла, не бачивши Юрка, не могла чекати* (Ю. Янов.) [153, 36].

Е. С. Сасинович висловила думку про те, що для усвідомлення особливостей зв'язку дієприслівників з присудками необхідно зважати на значення не тільки присудків, а й дієприслівників. Так, дієприслівники із значенням конкретних фізичних дій здебільшого виражають часову співвіднесеність між другорядною й основною дією, напр.: *Увійшовши в дім Верби, Олена спинилась на порозі великої кімнати* (О. Бойч.). *Причепурившись, почистивши зброю, більшість бійців лягає спати* (О. Гонч.). Дієприслівники інтелектуальної дії, психічних процесів типу розуміючи, знаючи, боячись, дивлячись, міркуючи, вдаючи тощо можуть виражати значення причини, напр.: *Вартовий не затримував, бачачи приступ хвороби, яка красномовніша од усяких перепусток* (Ю. Янов.). Особливо типове таке значення для дієприслівників доконаного виду, бо вони показують часову послідовність дій, яка природно пов'язана із значенням причини, напр.: *Думаєш, почувши про тебе, не збереться перегода капела?* (М. Стельм.). *Чоловік аж посміхнувся, виразно побачивши таке видовисько* (М. Стельм.). *А ми, вже надивившись на різне в житті й заглянувши в очниці смерті, думаємо і журимося над тими пташенятами* (М. Стельм.).

Причинний відтінок посилюється при наявності заперечення з дієприслівником, напр.: *Проте в срібlistім верболозі, таємні спільники мої, не підкоривши серця*

прозі, співають пізні солов'ї (М. Рильськ.). Але Пазя, змучена душа якої вже третій день боліла, **не бачивши** Юрка, не могла чекати (Ю. Янов.).

Дієприслівники доконаного виду, що означають дію, яка виникає внаслідок якоїсь іншої дії, виражають значення наслідку, напр.: **Поранені** достойно залишили цей світ, **збудивши** ще дужче бажання перемоги (Ю. Янов.).

Дієприслівники із значенням прагнення до чогось типу **шукаючи, добиваючись, добуваючи, сподіваючись, знаходячи** передають значення мети, напр.: **Вони благословлять і нашу кров, і муки, коли в новім бою, а чи в побідний час, шукаючи в віках опори й запоруки, зупиняться на мить і пригадають нас** (Л. Перв.). **Схопився** руками за гриву, **сподіваючись, що кінь доведе до загону** (Ю. Янов.).

На часове значення дієприслівників часто нашаровується значення умови, особливо за наявності присудків в умовному способі, напр.: **Знаєш приказку: давши слово — держись!** (А. Гол.). **На день причаювалась у ямці на полі чи під листям у лісі,— не нашттовхнувшись, не можна було знайти** (Ю. Янов.). **Посіявши** кукурудзу своєчасно, **були б раніше зібрали** (Газ.). Зрідка дієприслівники виражають допустове значення, напр.: **Не бравши ніколи раніше лопати до рук, я давав двісті процентів норми** (Ю. Смол.). **Та він, пересиливши** втому, коня підкликає з туману (А. Мал.).

Таким чином; виражаючи напівпредикативні відношення, дієприслівники і дієприслівникові комплекси пов'язуються з присудками відносним часом і модальністю. При цьому вони можуть набувати різних обставинних відтінків у значенні, не перетворюючись на обставини, як про це раніше думали, а зберігаючи певну автономність щодо присудка. Про це свідчить співвідношення розглянутих дієприслівникових комплексів з підрядними частинами відповідних складних речень. Пор.: **Увійшовши в дім Верби, Олена спинилась на порозі великої кімнати** (О. Бойч.).— **Коли Олена увійшла в дім Верби, вона спинилась на порозі великої кімнати. Андрій біг попереду і був здивований, побачивши за собою Благого з гвинтівкою** (П. Панч.).— **Андрій біг попереду і був здивований, бо побачив за собою Благого з гвинтівкою. Поранені** достойно залишили цей світ, **збудивши** ще дужче бажання перемоги (Ю. Янов.).— **Поранені** достойно залишили цей світ, **так що збудили** ще дужче бажання перемоги. **Знаєш приказку: давши слово — держись!**

(А. Гол.) — *Знаєш приказку: якщо дав слово — держись! Не бравши ніколи раніше лопати до рук, я давав двісті процентів норми* (Ю. Смол.) — *Хоча ніколи раніше я не брав лопати до рук, однак давав двісті процентів норми.*

Дієприслівники недоконаного виду найчастіше виражають супровідну дію, одночасну з головною, тому співвідносні не з підрядними частинами складних речень, а з другим присудком. Пор.: *Гойдаючи злегка рудими боками, п'ялись по крутих стежках корови* (М. Коц.) — *Гойдали злегка рудими боками і п'ялись по крутих стежках корови. Купаючись у ласкавому промінні ранкового сонця, підіймається у блакитну височінь сіренький лісовий жайворонок* (В. Парх.) — *Купається в ласкавому промінні ранкового сонця і підіймається у блакитну височінь сіренький лісовий жайворонок.* Пор. й одиничні дієприслівники: *Воюючи, командуючи, Черниш водночас невтомно вчився* (О. Гонч.) — *Черниш воював, командував і водночас невтомно вчився.*

Для вираження напівпредикативних відношень дієприслівникові комплекси повинні пов'язуватися ще за допомогою персональності, тобто мати зв'язок не тільки з присудком, а й з підметом чи суб'єктом взагалі. Як зазначав О. О. Шахматов, другорядний дієприслівниковий присудок найтиповіший для двоскладних речень, у яких він семантично узгоджується з підметом [201, 45]. Приклади: *Торохтячи листами м'ятих лат, підвівся Бруно й заточився назад* (М. Баж.) (тобто: торохтів і підвівся Бруно). *Подумавши про це, Марко з подивом побачив між вечірніми вербами свою Оленку* (М. Стельм.) (тобто: подумав і побачив Марко).

Розуміючи семантичний предикат досить широко — як рему, О. О. Каминіна зазначає, що другорядний дієприслівниковий присудок не повинен входити до складу семантичного предиката. Для нього характерне місце біля підмета, тобто дуже часто — препозиція. При ньому виразніше виявляється і часове та модальне значення дієприслівників [80, 40]. Другорядний дієприслівниковий присудок може стояти перед займенниковим підметом, напр.: *Прикинувши, я визначив, що бомба була ніяк не менше сотні кілограмів* (Ю. Смол.). *Вертаючись вночі з передової, ми через степ до міста підійшли* (Л. Перв.). *Смерть несучи, він сам зустрине смерть!* (М. Рильськ.), чи перед іменниковим підметом: *Огорнутий багрянцем опанчі, тримаючи десницю на мечі, Данило їхав* (М. Баж.). *Кидаючи вбитих*

і поранених, зрідка відстрілюючись на бігу, німці тікали в долину (О. Гонч.).

Якщо дієприслівник (чи дієприслівниковий комплекс) розташовується після підмета, вираженого іменником, особливо у безпосередній близькості до нього, він також відривається від семантичного предиката і тяжить більше до підмета, тобто залишається другорядним присудком. Проте семантичне забарвлення його дещо змінюється. Він набуває означального відтінку, напр.: *А вже Устим, проходячи повз них, гукнув* (А. Мал.). *Снаряди, перелітаючи над головами, виють до лісу* (О. Гонч.). *Про цей штрек розповідав батько, працювавши там замолоду* (Ю. Янов.). *Сержант з вусами, назвавшись Вовкотрубом, доповів коротко й вичерпно диспозицію в колгоспі на сьогоднішній день* (Ю. Янов.). У російській мові це видно з того, що такі дієприслівники можуть замінятися зворотами з активними дієприкметниками: *Савельич, дремля, качался на облучке* (А. Пушк.) — *Дремлющий Савельич качался на облучке* [80, 46]. В українській мові активні дієприкметники майже не вживаються, тому подібні дієприслівники замінюються, як правило, означальними частинами складнопідрядних речень. Пор.: *А вже Устим, який проходить повз них, гукнув. Снаряди, що перелітають над головами, виють до лісу. Про цей штрек розповідав батько, який працював там замолоду* [90, 79]. Присубстантивне вживання дієприслівників в українській мові досить поширене. Це своєрідна компенсація майже цілковитої відсутності в ній активних дієприкметників.

Підмет іноді може безпосередньо пов'язуватися з дієприслівниками (переважно з формами на *-ши*), розташовуючись у дієприслівниковому комплексі. Сліди такого вживання збереглися в уснорозмовній мові та в мові деяких письменників, напр.: *Знявши одна жінка з-між народу голос, каже* (Б. Грінч.). *Раз у спасівку, на третій день після спаса, віддавши вона обідати і поприбиравши усе, пішла у бір за губами* (Г. К.-Осн.). *Віддавши парубки коні та скінчивши діло в церкві, стали собі по цвинтарі проходжатись* (Ю. Федьк.). *Оставшись Настя сама в хаті, кинула поратись* (С. Вас.) [153, 37; 90, 47—48]. Тепер такі звороти не унормовані. Більш звичайне вживання при дієприслівниках займенникових форм *сам, весь*, які «самі не мають повного підметового значення, а тільки підкреслюють те значення, яке властиве головному підметові, а також підтверджують предикативний зв'язок дієприслівника з головним підметом» [90, 49], напр.: *Сам не помі-*

чаючи того, вийшов у відчинені навстіж ворота на вулицю (А. Гол.). *Тулиться до неї, весь тремтячи і схлипуючи* (І. Коч.). Л. М. Коць називає такі форми другорядними підметами [90, 49]. Водночас вона уточнює висновок авторів «Курсу сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського про те, що в такій функції можуть виступати і форми *один одного, сам себе*. Насправді ці форми «мають у реченні значення обставини способу чи ознаки дії або значення додатка» [90, 50. Пор.: 100, 125].

О. О. Шахматов указував на те, що другорядний присудок почасти можливий і в односкладних реченнях. Він мав на увазі вживання дієприслівників в означено-, узагальнено- і неозначено-особових та в безособових реченнях. Щодо означено-, узагальнено- та неозначено-особових конструкцій, то оскільки в них маються на увазі перша, друга чи третя особи, на які вказують флексії дієслів, принципового відступу від узгодження дієприслівників у двоскладних реченнях немає. Пор.: *Поглядаючи на високі хліба, йдемо до комбайнів* (Газ.) (тобто: ми поглядаємо і ми йдемо). *Послухавши жука, завжди в гною будеш* (Н. тв.) (тобто: ти послухаєш і ти будеш). *Може, не наважуються рискнути, не будши упевненими в своїй перемозі?* (А. Гол.) (тобто: вони не наважуються і вони не були упевнені). Як зауважує Е. С. Сасинович, такі дієприслівники здебільшого означають постійні дії з означально-обставинним відтінком [163, 62]. Вони поширені в уснорозмовній мові і можливі у творах українських письменників.

Інша річ з одноядерними реченнями, в яких немає підмета. Вживання дієприслівників за таких умов не завжди обгрунтоване. Як зазначається в «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського, дієприслівники можуть бути і в безособових реченнях, якщо вони стосуються особи, вираженої давальним відмінком, або коли дійова особа зовсім не виражена, але відомо, що вона стосується і дієприслівника, і дієслова [100, 125]. Наприклад, в уснорозмовній мові та у творах деяких письменників трапляються дієприслівники при першому давальному: *Ідучи у службу, тяжко мені було тебе покидати* (Г. К.-Осн.). *Прилучилося мені, проводивши Катрю, того Чайченка зустрічати* (М. Вовч.). *І справді, добра мисливши і люблячи щиро, удові здавалося...* (М. Вовч.) [153, 28—31]. Важче визначити їх узгодження з суб'єктом, коли першого давального нема. Тоді треба

брати до уваги зміст усього висловлювання, напр.: *А ідучи, прийшлося би брати і жінку* (Г. К.-Осн.) (тобто: ідучи мені і прийшлося би брати мені). *Цокочучи безпеченько про бондаря в Ряснички, аж в очах ясно було* (М. Вовч.) (тобто: цокочучи мені і в очах ясно було мені). *Бо знали, що не вмючи добре рахувати, годі теперішніми часами на світі прожити* (Ю. Федьк.) (тобто: не вмючи кожному і годі прожити кожному). Такі дієприслівники О. О. Шахматов називав додатковими другорядними присудками, бо вони стосуються суб'єкта у формі «додатка» [201, 46].

Якщо дієприслівник має окремий суб'єкт, він не може виражати другорядну дію щодо даного головного присудка. Висловлювання стає заплутаним і незрозумілим і тому за правилами сучасної літературної мови неприйнятне до вживання [100, 126]. Уточнюючи таке положення, Л. М. Коць зазначає, що «не всі речення, в яких виразник суб'єкта дії головного присудка не є водночас виразником суб'єкта дії дієприслівника, можемо вважати неправильними. Відхилення від спільнопідметовості є в цілому ряді випадків закономірним, необхідним на даному етапі розвитку мови, явищем. Неправильними є тільки такі речення, у яких окремий суб'єкт дії дієприслівника й окремий суб'єкт дії головного присудка чи взагалі присудків, що межують з дієприслівниками цього типу, зміщуються у свідомості того, хто сприймає зміст висловлюваного, заплутуючи думку мовця» [90, 62]. Це здебільшого буває тоді, коли дієприслівники виступають на місці давального самостійного. Сліди такого вживання зберегли уснорозмовна мова та деякі письменники ХІХ — ХХ ст., напр.: *Серце болить розказуючи, як то страждала наша сердешна Оксана* (Г. К.-Осн.). *Скільки-то сліз виливалося матусиних, слухаючи, а опісля згадуючи, скільки благалося благословення!* (М. Вовч.). *І яке ж то твоє життя буде, світом блукаючи, твоє і твоєї донечки делікатної?* (Ю. Федьк.).

Не завжди зрозуміле і таке вживання дієприслівників, які виступають у двоядерних чи одноядерних реченнях на місці другого знахідного або родового, напр.: *Благословіть же мене у шлюб уступаючи* (Г. К.-Осн.). *Дівчину лишили куняючи на могилі* (Ю. Федьк.). *Душа і розум повелівали їй хоч і погинути, а не довести милого чоловіка до нещасної життя з нерівною побравшись* (Г. К.-Осн.). Тут дієприслівники мають означальне значення: *куняючи дівчину, з нерівною побравшигося чоловіка...*

Якщо дієприслівник входить до складу семантичного предиката, тобто пов'язується з дієсловом зв'язком

прилягання, він починає виконувати функцію прислівного поширювача. В такій функції виступають дієприслівники, що означають перебування предмета у певному стані, внутрішній стан осіб, заперечення зовнішнього чи внутрішнього стану, порівняння тощо, напр.: *Берези й клени, ще недавно голі, стоять, зеленим маючи гіллям* (М. Рильськ.). *Старший лейтенант лежав на правому боці, одкинувши голову і подавшись усім тілом вперед, як птах у польоті* (О. Гонч.). *Пожар червоний бивсь на виднокрузі, віщуючи прихід нового дня* (А. Мал.). *Ми мовчки лежали, живі лиш злобою, не ївши три дні і не пивши три дні* (Л. Перв.). *Та кожен раз нова в нас збуджувалась сила, немов зростаючи з безмірних наших втрат* (Л. Перв.). Такі дієприслівники «не називають вже самого процесу дії і не виявляють у зв'язку з цим часової співвідносності з дією присудка, а подають нібито додаткові, роз'яснюючі відомості про сам предмет, які обумовлюють, пояснюють виконання дії присудком» [163, 57], отже, вони не належать до другорядних присудків. Дієприслівники — поширювачі присудка не мають співвідношень з предикативними одиницями. Їх можна замінити тільки прислівниками чи відповідними іменниковими конструкціями, з якими вони часто стають у сурядні ряди, напр.: *Я працював над цим проектом нишком, ховаючись* (Ю. Смол.). *Івга ходила тихо і прибирала мовчки, прислухаючись до розмови* (О. Коп.). *Дівчина лежала з розплющеними очима, прислухаючись до виття хуртовини* (О. Донч.).

Дієприслівники у функції поширювачів присудка можуть адвербіалізуватися. Здебільшого адвербіалізуються одиничні дієприслівники недоконаного виду типу *стоячи, сидючи, лежачи* тощо, напр.: *На перестанках ми виходили по воду, але спати ми могли тільки стоячи* (Ю. Смол.). *Пишу іще карандашом, щоб не нахилитись над столом, але вже сидючи в кріслі, не лежачи* (Л. Укр.). *Він говорив не поспішаючись, з крижаним спокоєм* (А. Гол.). Адвербіалізацію одиничних дієприслівників недоконаного виду пояснюють або їх значенням одночасності (а будь-яка ознака завжди одночасна) [33, 95], або втратою ними синтаксичних зв'язків [90, 23]. Зрідка адвербіалізуються і дієприслівники доконаного виду, напр.: *Ліси стоять замислившись, в задумі* (Ю. Янов.), але переважно у складі стійких зворотів: *Дехто вже пристав і сидів край дороги, простягнувши ноги* (Ю. Смол.). *Вони билися за Литовський півострів уперто, зціпивши зуби* (Ю. Янов.). *Қозаков сидів край столу, схилившись на руку* (О. Гонч.). *Я лежав*

нерухомо, не розплющуючи очей (Ю. Смол.). *Він стояв уже серед кімнати, розкривши рота від здивування* (П. Панч).

Процес адвербіалізації дієприслівників ще остаточно не завершився — подібні форми можуть уживатися то як адвербіалізовані, то як предикативні [163, 78].

Питання про відмежування дієприслівників — другорядних присудків із значенням способу дії від прислівних поширювачів не можна вважати вже цілком розв'язаним. Напр., в «Русской грамматике» 1980 р. всі вони вважаються напівпредикативними зворотами [159, 181—182]. Л. М. Каминіна, навпаки, підкреслює, що дієприслівники із значенням способу дії можуть бути другорядними присудками лише у певних випадках — за умови їх препозитивного розташування [80, 45], що більш переконливо.

§ 46. Другорядний дієприкметниковий присудок

Якщо дієприслівники передають діючу ознаку предмета, другорядну щодо головної, то дієприкметники характеризують його з атрибутивно-предикативного боку. Тому дієприкметники у більшості випадків тісніше пов'язані з назвами предметів, ніж дієприслівники. З комунікативного погляду вони входять до складу субстантивної групи, ставлячи з назвою предмета семантичний суб'єкт, тобто тему висловлювання, напр.: *Боець, пойнятий поривом єдиним, // жив молодим і згинув молодим* (Л. Перв.). *А колос, викупаний сонцем, // вклоняється ниві* (М. Стельм.).

Як і дієприслівники, дієприкметники виражають напівпредикативні відношення, але з певними відмінностями — відповідно до своїх морфологічних можливостей. Передаючи персональність, дієприкметники пов'язуються з назвами предметів не тільки семантично, а й граматично. Маючи прикметникові форми роду, числа і відмінка, дієприкметники узгоджуються з іменниками субстантивної групи. При цьому для них не відіграє такої ролі синтаксична функція іменника, як для дієприслівника, — вони можуть узгоджуватися з іменниками в будь-якій синтаксичній позиції — підмета, об'єктного поширювача, обставинного компонента тощо, напр.: *І кожного разу тоді права рука, залишена в кишені шинелі, міцніше стискувала теплу ручку нагана* (А. Гол.). *Де ми нашу радість, не зраджену нами, сховали в курганах братерських могил* (Л. Перв.).

Тут, серед степів, пропалених і пропечених сонцем, Ліна частіше згадує батька (О. Гонч.).

Про поширені дієприкметники зазначають, що це потенційні дієслівні присудки, і на цій підставі протиставляють напівпредикативним іменникам — аналогам іменних присудків [80, 52]. Справді, в багатьох випадках постпозитивні поширені дієприкметники можна замінити на означальні частини складнопідрядних речень з дієслівними присудками, напр.: *Він все ще тримався на ногах, тільки вив дико, як звір, **стікаючий** кров'ю (М. Коц.).— Він все ще тримався на ногах, тільки вив дико, як звір, що **стікає** кров'ю. Ганна підхопила малу Галю, **захриплу** від плачу (Ю. Янов.).— Ганна підхопила малу Галю, **яка захрипла** від плачу. Чорна пахуча скиба землі, **одбатована** плугом, перевертаючись, падала в борозну (А. Гол.).— Чорна пахуча скиба землі, **що її одбатував плуг, перевертаючись, падала в борозну.** Проте це не єдиний спосіб перетворення поширених дієприкметників. Якби було так, то тоді б не було аналогічних означальних частин не з дієсловами, а з дієприкметниками. Насправді такі складнопідрядні означальні речення вживаються, напр.: *На тім тижні я вертаю з села в Софію і там буду собі писати і гребтись в дядьковій бібліотеці, **що віддана мені на мешкання** (Л. Укр.). Тимко ворухнув босими ногами, **що були запетльовані в посторонки** (Г. Тют.). Коні боязко хропли, стріпували червоними стрічками, **що були рясно заплетені в їхні гриви** (В. Куч.). Усі її товаришки прибиралися в капелюхи й насміхалися з Гінди, **що вона в хустку завита** (Н. Кобр.). Їх можна трансформувати у відповідні прості речення з поширеними дієприкметниками. Пор.: *На тім тижні я вертаю з села в Софію і там буду собі писати і гребтись в дядьковій бібліотеці, **відданій** мені на мешкання. Тимко ворухнув босими ногами, **запетльованими** в посторонки. Коні боязко хропли, стріпували червоними стрічками, **рясно заплетеними** в їхні гриви. Усі її товаришки прибиралися в капелюхи й насміхалися з Гінди, **завитої** в хустку.* При цьому треба мати на увазі, що найпростіше перетворювати напівпредикативні звороти з пасивними дієприкметниками у підрядні частини з дієприкметниковими присудками. Такій трансформації піддаються всі пасивні дієприкметники. Пор. у наших прикладах: *відданій* — *що віддана*; *завитої* — *що завита*; *запетльованими* — *що були запетльовані*. Перетворення дієприкметникових присудків на дієслівні — це подальший процес, якому піддаються не всі дієприкметники, напр.:**

в дядьковій бібліотеці, яку віддали мені на мешкання; ворухнув босими ногами, які запетлювали у посторонки; але не можна: насміхалися з Гінди, яку завивали в хустку (тут, очевидно, мається на увазі зворотнє дієслово: яка завивалася в хустку). Тому точніше можна сказати, що пост-позитивні поширені дієприкметники — аналог не тільки дієслівного, а й іменного — дієприкметникового — присудка. На цій підставі він протиставляється напівпредикативним прикметниковим та іменниковим присудкам як аналогам своєрідних іменних присудків. Крім того, не слід забувати, що таке зіставлення робиться на рівні складно-підрядних означальних речень. На рівні простих речень з напівпредикативними присудками ще очевидніше стає, що необхідно протиставляти не взагалі дієслівний, а саме дієприкметниковий другорядний присудок іменниковому. Тому ми й називаємо напівпредикативний поширений дієприкметник другорядним дієприкметниковим присудком.

У наведених вище складнопідрядних означальних реченнях пасивні дієприкметники виступають як самостійні присудки. Форми без зв'язок і з зв'язками протиставляються як теперішній і минулий синтаксичний час: що **віддана мені на мешкання** (тобто: що є віддана...); що вона в хустку **завита** (тобто: що вона є завита...); що **були запетльовані в посторонках; що були рясно заплетені в їхні гриви**. У напівпредикативних зворотах пасивні дієприкметники не можуть передавати цих відтінків часового значення — вони вживаються тільки без зв'язки. Їх часове значення невиразне, але ближче до минулого часу, бо вони можуть трансформуватися в дієприкметникові форми минулого часу із зв'язкою *бути* чи в дієслівні форми минулого часу: в дядьковій бібліотеці, **відданий мені на мешкання** — в дядьковій бібліотеці, **що була віддана мені на мешкання** — в дядьковій бібліотеці, **яку віддали мені на мешкання**. Виразніше часове значення активних дієприкметників минулого часу на -л. Вони трансформуються безпосередньо в дієслова минулого часу. Пор.: *Це був величезний старий орел, злинялий від сонця й негоди* (О. Донч.) — *Це був величезний старий орел, що злиняв від сонця й негоди* (не можна сказати: що злинялий чи що був злинялий). *Поступово його руки, звиклі в дитинстві тримати косу, привчаються бити молотом.* (Л. Март.) — *Поступово його руки, що звикли в дитинстві тримати косу, привчаються бити молотом.*

Таким чином, у складі напівпредикативної групи пасивні й особливо активні дієприкметники мають своє

власне значення минулого часу. Проте оскільки у простому реченні основну роль відіграє головний присудок, часове значення дієприкметників не особливо важливе. Набагато істотніше те, як співвідноситься дійова ознака дієприкметника з дійовою ознакою присудка, тобто їх відносний час — передування, одночасність чи наступність. Якщо головний присудок має форму теперішнього чи майбутнього часу, тоді пасивні дієприкметники (доконаного виду) виражають попередню дію, напр.: *Вода стікає на поріг, вищерблений взимку чобітьми* (Я. Шп.). *Тільки тепер Ясногорська звернула увагу, що стоїть на довгих ящиках, запакованих наглухо* (О. Гонч.). *Дніпро, бетоном зупинений, напружує силу води* (П. Дор.). *Щасливе життя, відвойоване цими руками, в наші очі погляне негаснучим сяйвом своїм* (Л. Заб.). *Твої слова, не зміті потом непогамовного труда, пролінуть непотрібним льотом, не залишаючи сліда* (М. Рильськ.). Пор. і речення з активним дієприкметником минулого часу: *Друзів згадаєм, в боях посивілих, і про загублених скажем по слову* (Л. Перв.).

Звичайно пасивні й активні дієприкметники виражають попередню дію також тоді, коли головний присудок має форму минулого часу, напр.: *Цю узбечку, відняту в оскажених ішанів, вони завжди бачили неодмінно в товаристві Юрського* (І. Ле). *Той, хто пройшов ці дороги осінні, збиті снарядами, танками зриті, серце навіки віддав Україні* (Л. Перв.). *Пасажири, очевидно звиклі вже до таких зупинок, заворушилися* (Ю. Мокр.). *Розчепіреними пальцями лівої руки чесав білу бороду, трохи пожовклу від старості й тютюну* (Л. Дмит.). Однак пасивні дієприкметники можуть виражати й одночасність, якщо вони недоконаного виду й особливо мають значення багаторазовості (з суф. *-ува-*, *-овува-*), тобто форми, що становлять своєрідну компенсацію відсутності в українській мові пасивних дієприкметників теперішнього часу, напр.: *Комулей мимоволі відступав з кола, відтискуваний козаками все далі від промовця* (І. Ле). *Напівприкривши довгі вії, Франц начебто дрімав, заколисуваний легким погойдуванням* (Ю. Бедз.). *Перед нами лежав край, неодноразово завойований кочовими народами* (Газ.). Цілком звичне значення одночасності подібних дієприкметників при присудках у формі теперішнього часу, напр.: *Події, відтворювані на сцені, переплітаються з цими запальними словами сімдесятилітнього узбека* (І. Ле).

Зрідка пасивні дієприкметники при головному присудкові у минулому часі виражають наступність, напр.: *Це був перший варіант машини, пізніше перероблений на серійний зразок* (Газ.).

Активні дієприкметники теперішнього часу в українській мові мало поширені. Найчастіше вони виступають як атрибутивні форми, наближені до прикметників, і лише зрідка набувають напівпредикативного характеру. Про їх часове значення свідчить той факт, що вони, як правило, трансформуються в дієслівні форми теперішнього часу, напр.: *В ній заворушилася туга., мов те безхмарне склепіння, синіюче у воді глибоко-глибоко* (О. Коб.).— *В ній заворушилася туга., мов те безхмарне склепіння, що синіє у воді глибоко-глибоко*. У складі напівпредикативної групи активні дієприкметники теперішнього часу здебільшого виражають одночасність з дією головного присудка. Це значення найвиразніше, коли головний присудок стоїть у формі теперішнього чи минулого часу, напр.: *Народ, покинутий на злидні, народ, плазуючий у млі, повинен стратити риси рідні, безслідно стертися з землі* (П. Граб.). *Всі вони разом були як би одною силою, одною міццю, що йшла проти другої сили й моці, спочиваючої в землі* (Н. Кобр.). При головному присудкові в майбутньому часі значення активного дієприкметника наближається до передудання, напр.: *Зійде завтра день блискущий, та не всніє відпочить, як твій труп, у мглі гниючий, робаки почнуть точити* (П. Граб.).

Оскільки дієприкметники мають тільки теперішній чи минулий час, вони не синонімічні означальним підрядним частинам з дієприкметниковими присудками, які можуть мати і майбутній час, напр.: *Він комендант табору, який скоро буде ліквідований* (Ю. Бедз.). Отже, в позиції самостійного присудка дієприкметники багатші на засоби вираження часового значення, бо воно передається допоміжним дієсловом *бути*.

Ще слабкіше виражена модальність у напівпредикативних групах. Позначаючи теперішній і минулий час, дієприкметники мають тільки реальну модальність. Тому вони співвідносні з означальними підрядними частинами лише реальної модальності. Можливості дієприкметників у функції самостійних присудків також більші: вони можуть виражати, крім реальної, ще умовну і спонукальну модальність, напр.: *Навчання в навчальних майстернях, як би воно не було наближене до умов виробництва, все ж замінити його не може* (Газ.). *Підпуская цей танк ближче,*

хай він буде підбитий з першого ж пострілу (Газ.). Цілком природно, що з такими підрядними частинами напівпредикативні дієприкметники не співвідносяться. Проте у простому реченні, залежно від модальності головного присудка, поширені дієприкметники набувають певних відтінків модальності. Наприклад, при формах умовного способу поширений дієприкметник передає атрибутивно-предикативну ознаку, що може виявитися за певних умов: *Коли б відкинути в забуття його проблему, дивовижно і погрозово задавлену й ніби забуту, то можна б вважати завершеним його вступ у життя дорослою людиною* (І. Ле). При формах наказового способу поширений дієприкметник також називає ознаку, що співвідноситься з ірреальним присудком, напр.: *А пригадаймо міста і всі величаві споруди, замки на урвищах гір, муровані хитро* (М. Зер.). *Одберімо хліб свій кривавий, для розкошів одірваний од голодного рота* (М. Коц.). При цьому поширений дієприкметник часто стосується звертання, напр.: *Вийди, кохана, працюю зморена, хоч на хвилиночку в гай* (Н. тв.). *Ори, ори й співай, ти, велетню, закутий в недолі й тьми ярмо!* (І. Фр.).

Таким чином, поширені дієприкметники у складі субстантивної групи мають усі три засоби вираження напівпредикативності — персональність, темпоральність і модальність.

Ступінь предикативності дієприкметника залежить не тільки від його категоріальних властивостей, а й від багатьох інших факторів — місця розташування в реченні, характеру субстантивного компонента, з яким він пов'язується, ускладненістю залежними словами, наявністю лексем певного значення тощо. Важливе значення має місце розташування дієприкметникового комплексу. Виражаючи атрибутивно-предикативну ознаку предмета, він повинен звичайно розташовуватися у постпозиції до нього, як і присудок. Аналіз фактичного матеріалу показує, що так найчастіше і буває. Думка В. М. Брицина про те, що постпозитивні «відокремлені означення», в тому числі і «дієприкметникові звороти», являють собою не другорядний присудок, а «прислівні відокремлені означення», малопереконлива [26, 40], бо при цьому змішуються прислівні зв'язки поширюючих членів речення з комунікативними і не враховуються двоспрямовані відношення дієприкметників. Щоправда, при контактному розташуванні дієприкметників з іменниками атрибутивний відтінок значення посилюється, а зв'язок з присудком слабшає. Отже, діє-

прикметниковий комплекс може стояти відразу біля іменника з прикметниковим поширювачем чи без нього, напр.: *Перед очима ще жили й змінювалися картини, нав'язні пісню* (В. Куч.). *По тім боці Пруту простяглася широка рівна низина, заросла лозою* (О. Мак.). В такому разі атрибутивне значення діеприкметникового комплексу найбільше і зв'язок з присудком слабший. Слабким є зв'язок діеприкметника з присудком і тоді, коли він стосується не підмета, а якогось поширювача, вираженого іменником, напр.: *Поглядом, сповненим щастя й готовності, Вася Багіров прийняв команду* (О. Гонч.). *Певне, і вона замилювалася краєвидом, засрібленим вранішнім промінням великого кола жевріючого сонця* (І. Ле). *І всіх людей збере в громаду вільну без пастиря, дозорця і без пана, а не в отару з пастухом свавільним, та з лютими собаками, тремтячу від голосу вовків...* (Л. Укр.).

Якщо діеприкметниковий комплекс стоїть після підмета перед присудком, зв'язок з присудком посилюється, напр.: *Ешелон вже зажив усталеним життям, і сотні різних людей, не зв'язаних раніш між собою нічим, вже згуртувалися у колективи* (Ю. Смол.). *Бояри ж, не навиклі до таких неприступних і карколомних доріг, пішли здовж валу* (І. Фр.).

Ще більше посилюється зв'язок діеприкметникової групи з присудком, коли вона стоїть після присудка. Власне, в такому разі діеприкметникова група входить до складу семантичного предиката і починає виражати не стільки ознаку суб'єкта, скільки стан дії, напр.: *Київ сьогодні дихав і жив, пронизаний пісню, мов сонячним променем* (Ю. Янов.). *Гуральня рівно палала, вся налита вогнем, стікаюча полум'ям в вікна і двері, як рана кров'ю* (М. Коц.). *Одна гілка простяглась аж до шибок, обважніла від плоду, налитого смачним соком* (А. Шиян). Особливо це помітно тоді, коли діеприкметникова група стоїть після обставинного поширювача, напр.: *Верхів'ями сосни здригались від болю й розпуки і падали важко на землю, під корінь підтяті* (Л. Перв.). *Оля дивилася на Мотрю з розкритими устами, здеревіла з великого зачудування, а може, зо страху* (І. В.). Тому такі діеприкметникові комплекси не можна трансформувати в підрядні означальні частини.

Постпозитивні діеприкметникові комплекси близькі до підрядних означальних частин складних речень, але вони не створюють з ними парадигматичних рядів, а тільки стають у синонімічні відношення. Це пояснюється тим,

що дієприкметникові комплекси не виражають усіх відтінків значення складнопідрядних означальних речень і тому не можуть бути точно замінені ними. Якщо дієприкметниковий комплекс стосується автосемантичних іменників, тобто таких назв, що не потребують уточнень, вони просто поширюють їх, причому часто як необов'язкові і випадкові компоненти. Такі дієприкметникові групи співвідносні з складнопідрядними розповідно-поширювальними реченнями, напр.: **Хома, оглушений вибухами, незчувся, як опинився навпроти свого батальйону** (О. Гонч.) — **Хома, якого оглушили вибухи, незчувся, як опинився навпроти свого батальйону** (не можна сказати *той Хома*, бо він у наведеній ситуації єдиний; не йде мова також про *такого Хому*, а просто поширюється назва *Хома* тією випадковою подією, що сталася). **Дніпро, бетоном зупинений, напружує силу води** (П. Дор.) — **Дніпро, що його зупинив бетон, напружує силу води** (також не *той і не такий Дніпро...*). **Тільки тоді, коли човен, відштовхнутий джурами, гойднувся на воді, Наливайко випустив повітря з грудей** (І. Ле) — **Тільки тоді, коли човен, що його відштовхнули джури, гойднувся на воді, Наливайко випустив повітря з грудей** (вислів *той чи такий човен* також не підходить, бо вся субстантивна група *човен, відштовхнутий джурами* означає *той чи такий човен*; пор.: *відштовхнутий джурами човен...*).

Якщо ж дієприкметниковий комплекс стосується синсемантичних іменників, тобто таких, що потребують уточнення (назви розрядів, зовнішніх ознак, узагальнених понять — *тип, колір, людина, справа, ситуація, думка* тощо), вони виражають обмежувальне значення — видільно- чи якісно-обмежувальне. Такі дієприкметникові групи співвідносні з складнопідрядними означально-видільними чи означально-якісними реченнями, напр.: **Нова модель автомашини належала до типу, рекомендованого в серійне виробництво** (Газ.) — **Нова модель автомашини належала до типу, що його рекомендували в серійне виробництво** (тобто: *до того типу, що його рекомендували...*). **Безтурботно ставлячись до інших наук, він міг до самозабуття віддаватися справі, зв'язаній з технікою** (О. Гонч.) — **Безтурботно ставлячись до інших наук, він міг до самозабуття віддаватися справі, що була зв'язана з технікою** (тобто: *тій справі, що була зв'язана...*). **Думи про Христю, розбуджені материною, а потім і сестриною розповідями, заповнили його геть-чисто** (А. Гол.) — **Думи про Христю, що їх розбудили материні, а потім і сестрині**

розповіді, заповнили його геть-чисто (тобто: такі думи про Христю, що їх розбудили...). Для підкреслення цих відтінків у складнопідрядних означальних реченнях можуть уживатися і вказівні слова *той* чи *такий*. Пор.: *Нова модель автомашини належала до того типу, що його рекомендували... Такі думки про Христю, що їх розбудили...* Часто відтінок значення дієприкметникової групи залежить не від типу іменника, а від потреб висловлювання. Тому і при конкретних назвах можливе обмежувальне, а не поширювальне вживання дієприкметникової групи, напр.: *Боєприпаси, доставлені Хоמוю для роти, були розподілені порівну між усіма мінометними підрозділами полку* (О. Гонч.).— *Боєприпаси, що їх доставив Хома для роти, були розподілені порівну між усіма мінометними підрозділами полку.*— *Ті боєприпаси, що їх доставив Хома для роти...*

Дієприкметники передбачають сполучні слова в складнопідрядних реченнях тільки в називному чи знахідному відмінках, бо вони показують ознаки або діючого предмета (активні дієприкметники), або предмета, на який безпосередньо спрямована дія (пасивні дієприкметники). Тому дієприкметникові групи не синонімічні складнопідрядним означальним реченням з сполучними словами в інших відмінках типу: *Я єсть народ, якого правди сила ніким зйована ще не була* (П. Тич.). *Мотря відразу ж кинулася до вікна і поправила ряднину, якою воно було заслонене* (І. Мур.). *Папір, на якому була друкowana газетка, був найгіршого гатунку* (І. В.). З цих же причин дієприкметникові групи не синонімічні складнопідрядним означальним реченням з сполучними словами *де, куди, звідки, коли, як, поки*, бо ці прислівники виступають у функції обставинних поширювачів, отже не можуть бути замінені сполучним словом *який* у називному чи знахідному відмінках, а деякими іншими формами, напр.: *Вони вийшли з кабінету і за кілька хвилин вже були на заводському дворі, де цвіли великі і пишні клумби квітів* (В. Соб.) (тобто: на якому цвіли...). *Інколи траплялися короткі перерви, коли війська стояли в обороні* (В. Соб.) (тобто: під час яких війська стояли в обороні). Постпозитивні дієприкметникові групи не мають подібних локальних або часових відтінків значення і тому далекі від таких складнопідрядних означальних речень.

До цього треба додати ще модально-часові та станові обмеження дієприкметників, про що вже почасти йшла мова. Звернемо увагу на той факт, що напівпредикативні

дієприкметники здебільшого не співвідносяться з складно-підрядними означальними реченнями, які мають присудки з форм зворотного стану. Лише деякі дієприкметники типу *покритий, вихований, вичитаний, здружений* тощо можна розуміти як відповідники дієслів на *-ся*. Пор.: *Лежать віки, покриті пилом, позасихала кров на них* (М. Рильськ.). (*Лежать віки, що покрилися пилом..*). *Ніжність велику почував Тарас Шевченко до дітей,— ніжність, яка відрізняє всіх нас, слов'ян, вихованих на принципах гуманності* (П. Тич.) (*Яка відрізняє всіх нас, слов'ян, що виховувалися на принципах гуманності*). *Перед її уявою поставали дуже зворушливі сцени, вичитані переважно з повістей* (Н. Кобр.) (*Поставали дуже зворушливі сцени, що вичитувалися переважно з повістей*). *І сплять тепер в одній могилі братській сини Вітчизни, здружені в боях* (О. Гонч.) (*Сини Вітчизни, які здружилися в боях*). Пор. також з дієприкметниками *заволочений, умитий, пострижений, перевернутий*: *небо, заволочене хмарами — небо, що заволоклося хмарами; хлопець, умитий нашвидкуруч — хлопець, що умився нашвидкуруч; дівчина, підстрижена по-новому — дівчина, що підстриглася по-новому; камінь, перевернутий на стежці — камінь, що перевернувся на стежці*. Таку відповідність можна спостерігати і при наявності багаторазових дієприкметникових форм: *Події, відтворювані на сцені, переплітаються з цими запальними словами сімдесятилітнього узбека* (І. Ле) (*Події, що відтворюються на сцені, переплітаються..*).

Отже, постпозитивні дієприкметникові комплекси, хоча й не завжди послідовно, можуть співвідноситися з означальними частинами складнопідрядних речень. Поряд з іншими фактами це свідчить про їх напівпредикативність.

У препозиції дієприкметники з залежними словами звичайно виступають прислівними поширювачами іменників, напр.: *Відтиснутий від річки Чорнота закріпився на березі* (Я. Кач.). *Почорнілі на дощах скирти соломи ще вранці були в руках противника* (О. Гонч.). *Йому підвели тремтячого від холоду і пострілів трофейного коня* (Г. Тют.). Проте коли дієприкметникові комплекси починають виражати обставинне значення — причини чи допусту, вони пов'язуються не тільки з іменником, а й з присудком, тобто набувають двоспрямованого характеру і тому перетворюються на другорядні присудки, напр.: *Мучений голодом і своїми чорними думками, Андрій палив цигарку за цигаркою* (П. Панч) (мучений — Андрій, па-

лив чому? — мучений). *Пришпоривши коня, проїнятий наскрізь холодком рішучості, Хома кинувся в загальний рухливий потік* (О. Гонч.) (проїнятий холодком рішучості — Хома, кинувся чому? — проїнятий холодком рішучості). *В дальню Італію недугом гнана, Леся співала про рідні поляни* (Л. Заб.) (гнана — Леся, співала незважаючи на що? — гнана).

Зв'язок з присудком дієприкметникового комплексу посилюється, якщо між ним і підметом стає присудок, напр.: *Кимсь наполохани, з-під даху злетіли кажани* (Г. Б.).

Отже, причина перетворення препозитивного дієприкметникового комплексу з обставинним значенням на другорядний присудок полягає в тому, що при цьому він набуває двоспрямованого зв'язку. Тому думка В. М. Брицина про те, що в такому разі дієприкметникова група починає пов'язуватися з реченням у цілому, тобто набуває детермінантних ознак [26, 31], не цілком точна. Для детермінантів не характерні двоспрямовані зв'язки, вони типові саме для другорядних присудків [81, 94].

Про напівпредикативний характер препозитивних дієприкметникових комплексів до певної міри свідчить той факт, що вони синонімічні відповідним розчленованим складнопідрядним реченням. Пор.: *Мучений голодом і своїми чорними думками, Андрій палив цигарку за цигаркою* (П. Панч). — *Андрій палив цигарку за цигаркою, бо його мучив голод і чорні думки. В дальню Італію недугом гнана, Леся співала про рідні поляни* (Л. Заб.). — *Хоча недуг гнав Лесю в дальню Італію, але вона співала про рідні поляни.*

Якщо препозитивні дієприкметникові комплекси означають стан суб'єкта, вони синонімічні самостійним реченням, напр. *Синім небом вкрита, нивами обвита, тягнеться слобідка над старим Дніпром* (Я. Щог.). — *Тягнеться слобідка над старим Дніпром. Вона синім небом вкрита, нивами обвита. На голім тапчані, обвитий в чорні, підрані шматища, лежав газда конаючий* (І. Фр.). — *На голім тапчані лежав газда конаючий. Він обвитий в чорні, підрані шматища* [159, 183].

На місці іменників у субстантивних групах можуть стояти займенники, зокрема особові. Це накладає свій відбиток на вживання поширених дієприкметників. У постпозиції вони виступають другорядними присудками, як і у випадку з іменниками. Але при трансформації таких дієприкметникових комплексів у підрядні частини стають поряд два

займенники — особовий і відносний: *він* — який, *вона* — яка. Тому створюються своєрідні займенникові модифікації складнопідрядних означальних речень. Проте це все-таки складнопідрядні означальні речення розповідно-поширювального типу, бо особові займенники називають конкретних осіб, які не потребують додавання антецедентів *той, такий*. Пор.: **Вона, наморена** *ходою трохи не цілого дня.., зразу закрила натомлені очі* (П. Мирн.) — **Вона, яка була наморена** *ходою трохи не цілого дня.., зразу закрила натомлені очі. Вона сама, благаючи та протестуюча проти людської несправедливості, чекала моменту* (М. Қоц.) — **Вона сама, яка благає та протестує проти людської несправедливості, чекала моменту. Він, неспокійний, весь збурений** *суперечливими почуттями, подався на лікарський виклик* (Ю. Збан.) — **Він, який (хто) був неспокійний, весь збурений** *суперечливими почуттями, подався на лікарський виклик*. На такий тип складних речень звернув увагу І. Г. Чередниченко, називаючи їх підрядними особовою означальності [196, 98].

У деяких випадках дієприкметникові групи справді стають співвідносні складнопідрядним призайменниковим реченням. Це трапляється тоді, коли поширені дієприкметники вживаються при деяких означальних чи неозначених займенниках типу *все, хтось, щось* тощо. Такі дієприкметникові комплекси синонімічні займенниково-співвідносним реченням з ототожненими елементами *все — що, хтось — хто, щось — що*. Пор.: **Тільки все, відсвіжене** *по довгій спеці, зеленілося* (І. Фр.) — **Тільки все, що було відсвіжене** *по довгій спеці, зеленілося. Тільки хтось, надісланий* *з району, і помітив покинутий на полі комбайн* (Газ.) — **Тільки хтось, хто був надісланий** *з району, і помітив покинутий на полі комбайн. Щось, не враховане* *конструкторами, позначилося на першому варіанті машини* (Газ.) — **Щось, що не врахували** *конструктори, позначилося на першому варіанті машини* [52, 685].

Якщо дієприкметникова група стоїть не безпосередньо після займенника, а після дієслова, вона відривається від назви суб'єкта і починає означати стан дії. Це позначається в той спосіб, що такі дієприкметникові групи трансформуються не в підрядні частини, а в окремі речення. Пор.: **Їй почало здаватися, що вона засинає, заколисана** *гудінням вітру* (А. Хижн.) — **Їй почало здаватися, що вона засинає. Її заколисає** *гудіння вітру*.

Така трансформація можлива і при іншому розташуванні дієприкметникової групи, якщо вона відмежована від

займенника якимись словами, напр.: *Тижнів там через два, чи що, вернувся він додому, засмалений сонцем* (П. Мирн.).— *Тижнів там через два, чи що, вернувся він додому. Його засмалило сонце.*

У препозиції до займенників дієприкметникові групи набувають значення другорядного присудка, як і при іменниках, якщо мають значення причини чи допусту. В такому разі вони синонімічні складнопідрядним розчленованим реченням, напр.: **Стомлений до краю і ще більше розслаблений хатнім теплом, він почав плутатися в словах** (П. Панч).— *Він почав плутатися в словах, бо був стомлений до краю і ще більше розслаблений хатнім теплом. Заклопотані й розбуркані гарячими розмовами, вони не забували попередити візників, щоб поспішати до міської ради* (І. Ле).— *Хоча вони були заклопотані й розбуркані гарячими розмовами, але не забували попередити візників, щоб поспішати до міської ради.* Однак особливість дієприкметникових груп полягає в тому, що вони можуть відокремлюватися у препозиції, тобто ставати другорядними присудками, і не маючи значення причини чи допусту. В таких випадках дієприкметникові групи означають стан осіб, особливо, якщо стоять перед присудком, напр.: *Вночі, забруднений по вуха, я повернувся додому* (С. Чорн.). *Замислений, відчужений від усього, сидить він у своїй кімнаті* (О. Іван.). *Небілена спочатку, почорніла від негоди.., стояла вона над горою* (П. Мирн.). Такі дієприкметникові групи синонімічні окремим реченням. Пор.: *Вночі я повернувся додому. Забруднився по вуха.*— *Він замислений, відчужений від усього. Сидить у своїй кімнаті.*— *Вона небілена спочатку, почорніла від негоди. Стояла над горою.*

Займенникові підмети можуть і не називатися у неповних реченнях, при узагальнено-особових формах, дієсловах наказового способу тощо. Це послаблює атрибутивне значення дієприкметникових груп і ставить під сумнів їх синонімічність складнопідрядним реченням. Препозитивні дієприкметникові групи з обставинним відтінком у значенні ще можуть бути трансформовані у складнопідрядні розчленовані речення: **Вишколений Багіровим, упевнено гнув свою старшинську лінію** (О. Гонч.).— *Упевнено гнув свою старшинську лінію, бо був вишколений Багіровим. Замордований такою роботою, вийдеш з кошари і аж водить тебе* (О. Гонч.).— *Вийдеш з кошари і аж водить тебе, бо така робота замордувала. Горем вщасливлені, з туги веселі, пісню надії здіймаймо на крила!*

(Л. Перв.)— *Пісню надії здіймаймо на крила, бо ми горем
вщасливлені, з туги веселі.* Однак постпозитивні групи не
завжди піддаються трансформації. Напр., речення *Пре-
красний Києве... Стоїш ти гордий на горі, відбитий
в чистому Дніпрі* (Є. Фом.), очевидно, синонімічне двом
простим реченням: *Стоїш гордий на горі. Ти відбитий у
чистому Дніпрі.* Якщо дієприкметникова група контакт-
но розташована із звертанням, тоді можлива трансформація
у складнопідрядне означальне речення: *Ори, ори й співай,
ти, велетню, закутий в недолі й тьми ярмо!* (І. Фр.)—
*Ори, ори й співай, ти, велетню, якого (кого) закули в недо-
лі й тьми ярмо! Земле Полтавщини, кроплена моєю кров'ю,
благословенна будь в житті!* (Ю. Янов.)— *Земле Полтав-
щини, яку кропила моя кров, благословенна будь в житті!*

Таким чином, другорядні дієприкметникові присудки
мають певні відмінності порівняно з другорядними діє-
прислівниковими присудками. Усталилася традиція роз-
глядати їх разом з напівпредикативними прикметнико-
вими зворотами — «відокремленими прикметниковими
означеннями» [99, 146, 180, 350 та ін.]. Звичайно, діє-
прикметникові комплекси мають споріднені риси з прикмет-
никовими як атрибутивні форми. Проте цілковитої то-
тожності між цими одиницями немає. Дієприкметникові
комплекси характеризують предмети з боку їх атрибу-
тивно-предикативної суті і тому найчастіше синонімічні
дієслівним чи дієприкметниковим означальним частинам
складнопідрядних речень, а прикметники характеризують
предмети з боку їх якості і тому співвідносні з прикмет-
никовими означальними частинами складнопідрядних ре-
чень [пор.: 80, 54]. Щоправда, іноді дієприкметникові
комплекси стають близькими до прикметникових. Ми має-
мо на увазі вживання їх у сурядних рядах з прикметни-
ками, коли поширені дієприкметники уточнюють прикмет-
ники, тобто наближаються до них, напр.: *Три камені
лежать перед порогом, рівні й вичовгані тисячами ніг*
(В. Куч.). *Він, неспокійний, весь збурений, суперечливими
почуттями, подався на лікарський виклик* (Ю. Збан.). *За-
водським димам вони підставляли свої стовбури, побурілі,
міцні, вишліфувані до блиску вітрами* (П. Загр.). *Рідну,
славну, кров'ю перемиту, я тебе нікому не віддам*
(А. Мал.). На цій підставі В. М. Брицин робить висновок,
що такий дієприкметниковий зворот не можна вважати
другорядним присудком [26, 40].

Часто близькі до прикметників одиничні дієприкмет-
ники. Власне, при відсутності залежних слів важко вста-

новити, чи вживається дана форма як дієприкметник чи як прикметник. Особливо це стосується випадків з сурядними рядами, в які входять прикметники і дієприкметники, напр.: *Матушка, горда й запаніла, страх не любила, як її просили на громадські обіди* (І. Н.-Лев.). *Спинилися у заїжджому дворі, забагненому, тісному* (Ю. Збан.). Пор. і при самостійному вживанні: *Ще далі — хори, сидячі й стоячі* (М. Коц.). *І він, прибитий, безпорадно озирався на безлюдний степ* (П. Панч). Однак за постпозитивного вживання при іменниках, коли виступає кілька дієприкметників, їх дійова ознака ще добре відчувається, напр.: *А світ, куди вони летіли, де серце їм веліло жити, зруйнований і спопелілий, під ними згарищем лежить* (Л. Перв.). *На вузькій лісовій галявині — нивка падалішнього жита, занедбана, нежата* (Ю. Янов.). *Молода жінка, посивіла й змучена, чекала вістей про чоловіка* (Ю. Янов.). *Ларонька, умита, нагодована, заколисана, засинає в своєму маленькому ліжкові* (А. Дім.). Ці дієприкметники легко трансформуються в дієслівні означальні частини складнопідрядних речень. Пор.: *А світ, куди вони летіли, де серце їм веліло жити, який зруйнували і спопелили, під ними згарищем лежить. На вузькій лісовій галявині — нивка падалішнього жита, яку занедбали, не жали. Молода жінка, яка посивіла і змучилася, чекала вістей про чоловіка. Ларонька, яку умили, нагодували, заколисали, засинає в своєму маленькому ліжкові*. Препозитивні одиничні дієприкметники, як і дієприкметникові комплекси, можуть набувати причинового відтінку значення, напр.: *Тремтлячі, зворушені, розплющили очі* (М. Коц.). — *Розплющили очі, бо тремтіли, були зворушені. Висічений, поганьблений, лежить, прищухнувши на власному огороді, мов злодій або дезертир* (О. Гонч.). — *Лежить, прищухнувши на власному огороді, мов злодій або дезертир, бо його висікли, поганьбили*. Тому висновок О. О. Каминіної про те, що одиничні дієприкметники значно відрізняються від дієприкметникових зворотів, не зовсім точний [80, 52—53].

§ 47. Другорядний прикметниковий присудок

Умови інтонаційно-сислового виділення прикметників у багатьох випадках збігаються з дієприкметниками. Проте їх синтаксична суть досить своєрідна. Прикметники не мають дієслівних ознак дієприкметників — часу, виду, пе-

рехідності / неперехідності, стану. Незважаючи на це, вони також можуть виражати напівпредикативні відношення, набуваючи значення персональності, темпоральності і модальності. Персональність прикметників полягає в тому, що вони узгоджуються з назвами суб'єктів, як прикметникові форми — у називному відмінку і відповідному роді та числі, напр.: *Шепче мій край, урожаєм багатий, кличе дорога, легка і крута* (А. Мал.). *Бурлацьке життя, повне тривоги, несподіванок, випробувань, — це було якраз те, що найбільше відповідало характерові Багірова* (О. Гонч.).

Отже, прикметникові звороти, як і дієприкметникові, входять до субстантивної групи.

Темпоральність прикметникових зворотів залежить від часу головного присудка. Здебільшого прикметникові звороти стоять при присудках минулого часу і сприймаються в цьому часовому значенні, напр.: *Не одна там народилась дума, повна щастя, ніжності, журби* (М. Рильськ.). *Перед нею з'явився омріяний принц — ошатний, культурний і з лиця набагато кращий за Халявку* (П. Панч). Можливі прикметникові звороти при присудках теперішнього часу, напр.: *Над всім панує тільки ритмічний, стриманий шум, спокійний, певний у собі, як живчик вічності* (М. Коц.) — іноді — майбутнього часу: *Свої умови запропонують досвідчені працівники, здатні тверезо оцінити наявні можливості* (Газ.). У прикметниковому звороті можуть використовуватися певні лексеми, які допомагають сприймати його у часовому значенні головного присудка, напр.: *І ми, в дитинстві до казок охочі, сміялися і плакали не раз* (Л. Дмит.). Іноді, навпаки, такі лексеми надають прикметниковому звороту іншого часового значення, ніж у головного присудка, напр.: *Гори, схожі тепер на казкові потвори, заповнили весь обрій* (Газ.) (*схожі тепер* — тобто в даний момент; *заповнили* — минулий момент). *Кулеметні черги, знову настирливі і повні загроз, оточують нас з лівого флангу* (Газ.) (тобто: *були знову настирливі; оточують* — даний момент) [26, 76].

У всіх цих випадках прикметникові звороти мають значення реальної модальності, як і головні присудки. Відтінків ірреальної модальності вони набувають при присудках умовного чи наказового способу, що трапляється рідко. При наявності умовного способу прикметниковий зворот стосується підмета, напр.: *Бійці, сповнені рішучості і гніву, могли б просуватися і далі* (Газ.). Якщо вживається наказовий спосіб, прикметниковий зворот, при-

родно, пов'язується із звертанням, напр.: *Піднімайтеся на боротьбу проти війни, народи світу, могутні своєю єдністю!* (Газ.).

Синтаксична функція прикметникових зворотів значною мірою залежить від їх позиції. Особливо типова для них постпозиція. В такому разі стає цілком очевидним, що вони входять у субстантивну групу і виступають потенційними, тобто другорядними, присудками. Про це свідчить можливість трансформації таких речень у конструкції з головним прикметниковим присудком. Пор.: *Але Шумило, свідомий своєї гідності, не починав, чекав, доки зовсім не стихне на майдані* (А. Гол.).—*Але Шумило, який був свідомий своєї гідності...* Про предикативність прикметникових зворотів свідчить, звичайно, і можливість їх заміни означальними підрядними частинами. На відміну від дієприкметникових комплексів, прикметникові звороти створюють з означальними підрядними частинами не синонімічні, а парадигматичні ряди, тобто закономірні, обов'язкові і точні співвідношення. При цьому прикметник не замінюється дієслівним присудком, як дієприкметник, а стає прикметниковим присудком — частіше із зв'язкою *бути* в минулому часі, іноді — без зв'язки. Про це свідчать факти літературної мови, в якій є означальні підрядні частини з прикметниковими присудками із зв'язкою *бути* в минулому часі і без зв'язки, напр.: *Аркадій Петрович, що був широкий у своїй блузі, як дзвін, вступив у столову* (М. Коц.). *Карпо Петрович, який був ще червоний і тремтячий од сміху, виліз з брички* (М. Коц.). *Доря, який був на бігу круглий і грубий у своїй важкій шинелі, промчався до риштовання* (М. Коц.). *Не один попадався тоді бідак, який одержиною драний, так постаттю багатий* (М. Вовч.). *Небо, яке сьогодні тихо, синє й глибоке, наливає море блакиттю* (М. Коц.). Тому можливе перетворення прикметникового звороту на підрядну означальну частину із зв'язкою в минулому часі і без зв'язки (при головному присудку в минулому чи теперішньому часі): *Не одна там народилась дума, повна щастя, ніжності, журби* (М. Рильськ.).— *Не одна там народилась дума, що була повна щастя, ніжності, журби. Перед нею з'явився омріяний принц — ошатний, культурний і з лиця набагато кращий за Халявку* (П. Панч).— *Перед нею з'явився омріяний принц, який був ошатний, культурний і з лиця набагато кращий за Халявку*. При головному присудку в майбутньому часі можлива заміна підрядною частиною без зв'язки чи із зв'язкою в майбутньому часі, напр.: *Свої умови*

запропонують переможці змагання, здатні тверезо оцінити наявні можливості (Газ.)— Свої умови запропонують переможці змагання, які здатні тверезо оцінити наявні можливості.— Свої умови запропонують переможці змагання, які будуть здатні тверезо оцінити наявні можливості. Водій, обережний у своїх рухах, досягне заповітної мрії — безаварійної роботи (Газ.)— Водій, який обережний у своїх рухах, досягне заповітної мрії — безаварійної роботи.— Водій, який буде обережний у своїх рухах, досягне заповітної мрії — безаварійної роботи.

З наведених прикладів видно, що заміна прикметникових зворотів здійснюється, як правило, складнопідрядними реченнями без антецедентів *той, такий*, тобто розповідно-поширювального типу. Це пояснюється тим, що в наших прикладах іменники здебільшого автосемантичні — власні назви осіб, загальні назви конкретних осіб тощо — *Аркадій Петрович, Шумило, принц*. Але якщо трапляються інформативно-недостатні іменники або якщо вони набувають такого значення залежно від контексту, тоді можлива заміна прикметникових зворотів складнопідрядними означальними реченнями з антецедентами — наявними чи імпліцитними, напр.: *Не одна там народилась дума, повна щастя, ніжності, журби (М. Рильськ.)— Не одна там народилась дума, що була повна щастя, ніжності, журби.— Не одна там народилась така дума, що була повна щастя, ніжності, журби.*

Якщо прикметниковий зворот стоїть після присудка, його зв'язок з підметом послаблюється і він починає виражати не стільки ознаку предмета, скільки стан дії, напр.: *Це Марися, це Зміївна, йде, найкращій квіті рівна, по нічній рясній росі,— стрічка в'ється у косі (Л. Перв.). Коли йшла містечком, струнка, з замріяними очима, обережна в кроці, наче несмілива, то її скромність здавалася кокетством (І. В.). Ось танк чорніє між ланів, не здатний вже до бою (В. Сос.).* Пор. і в позиції після присудка перед підметом: *За селом над свіжою ямою стоїть, покірنا долі, тиха й добра Федорченкова мати (О. Довж.).* Такі прикметникові звороти не співвідносні з підрядними означальними частинами, бо не можна сказати: *Це Марися, це Зміївна, йде, яка найкращій квіті рівна...* Скоріше вони близькі до окремих простих речень: *Це Марися, це Зміївна, йде. Вона найкращій квіті рівна.— Ось танк чорніє між ланів. Він не здатний вже до бою.* Отже, придієсловні прикметникові звороти мають напівпредикативний характер, але їх не можна вважати другорядними

присудками, бо при трансформації вони перетворюються не на самостійні присудки, а на прикметникові дуплекси. Пор.: *Це Марися, це Зміївна йде рівна найкращій квітці. Коли йшла містечком, струнка, обережна в кроці...*

У постпозиції до особових займенників прикметникові звороти бувають значно рідше, ніж до іменників. При цьому вони теж виконують функцію другорядного присудка. Це видно з того, що їх можна трансформувати в самостійні присудки, напр.: *І ми, в дитинстві до казок охочі, сміялися і плакали не раз* (Л. Дмит.). — *І ми в дитинстві до казок охочі*. Такі прикметникові звороти стоять у парадигматичному ряду з підрядними реченнями особливої означальності. Пор.: *І ми, хто був у дитинстві до казок охочий, сміялися і плакали не раз. І ми, які були в дитинстві до казок охочі, сміялися і плакали не раз*.

Набагато частіше прикметникові звороти стоять у препозиції до особових займенників і виражають причинові чи допустові значення, тобто співвідносні з відповідними розчленованими складнопідрядними реченнями. Пор.: *Спокійний та тихий на вдачу, він не любив гурту* (І. Н.-Лев.). — *Він не любив гурту, тому що був спокійний та тихий на вдачу. Сам добре освічений, він мріяв про такого ж освіченого і одукованого жениха для своєї доньки* (С. Добр.). — *Він мріяв про такого ж освіченого і одукованого жениха для своєї доньки, тому що був сам добре освічений. З природи мовчазна, вона залюбки слухала веселу та гарну бесіду* (М. Коц.). — *Хоча вона з природи була мовчазна, але залюбки слухала веселу та гарну бесіду*. Тому препозитивні прикметникові звороти при особових займенниках також напівпредикативні, але перетворитися на самостійні присудки вони не можуть, отже, не належать до категорії другорядного присудка.

Ми розглянули вживання прикметникових зворотів при іменникових чи займенникових підметах. Але прикметникові звороти можуть пояснювати іменники чи займенники також у непрямих відмінках, тобто що виступають різними поширювачами речення. При цьому прикметникові звороти не можуть виражати двоспрямованих відношень, бо не стосуються підмета. Діеприкметники за таких умов зберігають напівпредикативність, бо мають певні дієслівні ознаки — вид, час, стан і підтримуються відокремленням [159, 184]. Прикметники не мають дієслівних ознак, але вони також зберігають напівпредикативність. Це пояснюється тим, що вони стоять у постпозиції і відокремлюються від іменників. Якби такого відокремлен-

ня не було, прикметникові звороти були б звичайними поширювачами. Пор.: *Крають плуги для нового засіву землю, від ран живиносних щасливу* (М. Рильськ.).— *Крають... від ран живиносних щасливу землю. Вона зараз вдалася до мене з фамільярністю, властивою старим слугам* (Л. Укр.).— *Вдалася... з властивою старим слугам фамільярністю. У глибоких долинах, зелених од винограду і повних сивої мли, тіснились кам'яні громади* (М. Коц.).
У зелених од винограду і повних сивої мли глибоких долинах тіснились кам'яні громади.

Мовні факти свідчать, що підрядні означальні частини з прикметниковими присудками вживаються не тільки при іменниках-підметах, а й при іменниках у функції різноманітних поширювачів, напр.: *Рибалки зсувають у воду човни, які повні брунатних сітей* (М. Коц.). *Ми брали горщик, який був повний каміння й принади, і спускали на мотузці на дно* (М. Коц.). Це означає, що прикметникові звороти при іменниках у непрямих відмінках співвідносні з підрядними означальними частинами. При відповідному перетворенні прикметник стає самостійним присудком, і тому координується не з іменником у непрямому відмінку, а з відносним словом-підметом у називному відмінку. Пор.: *Крають плуги для нового-засіву землю, від ран живиносних щасливу* (М. Рильськ.).— *Крають плуги для нового засіву землю, що від ран живиносних щаслива. Вона зараз вдалася до мене з фамільярністю, властивою старим слугам* (Л. Укр.).— *Вона зараз вдалася до мене з фамільярністю, що властива старим слугам. У глибоких долинах, зелених од винограду і повних сивої мли, тіснились кам'яні громади* (М. Коц.).— *У глибоких долинах, що були зелені од винограду і повні сивої мли, тіснились кам'яні громади.* Це зайве свідчення того, що такі прикметникові звороти напівпредикативні. Проте, як бачимо, цього ще не досить, щоб визнати їх другорядними присудками.

Прикметникові звороти менш поширені, ніж діеприкметникові, бо з прикметниками рідше пов'язуються поширюючі слова. Набагато частіше виступають одиничні прикметники. Вони, як правило, складаються з двох, трьох чи чотирьох сурядних форм. Одиничні прикметники, як і прикметникові звороти, можуть бути приіменникові, призаїменникові, постпозитивні чи препозитивні. Як підкреслює О. О. Каминіна, не можна прирівнювати відокремлені прикметники до невідокремлених — вони позначають

ознаку предмета з певним предикативним забарвленням і тому становлять зовсім інший член речення [80, 70]. Одиначні сурядні прикметники відрізняються від прикметникових зворотів певним відтінком у значенні — вони подають уточнююче пояснення до іменника або підкреслюють його ознаку, напр.: *А сам сотник у кожусі, одутлий, поганий, коло клуні походжає* (Т. Шевч.). *Їх постави, рівні та гнучкі, мені чомусь берези нагадали* (М. Рильськ.). Одиначні прикметники ще більше підкреслюють ознаку предмета. Пор.: *Іде чумак з-за Лиману з чужим добром, безталанний* (Т. Шевч.).

Співвідношення з предикативними конструкціями одиначних прикметників загалом таке ж, як і прикметникових зворотів. Постпозитивні сурядні прикметники можуть замінятися розповідно-поширювальними підрядними частинами при автосемантичних іменниках чи іменниках з означеннями, напр.: *Та ось упала роса, вплив місяць, повний і червоний* (Ю. Янов.).— *Та ось упала роса, вплив місяць, що був повний і червоний. Волохатий лісовий джміль, неповороткий і вайлуватий, домовито гуде над блакитними купами чебрецю* (Ю. Янов.).— *Волохатий лісовий джміль, який неповороткий і вайлуватий, домовито гуде над блакитними купами чебрецю*. При синсемантичних іменниках можливі означальні підрядні частини з імпліцитними чи експліцитними антецедентами, напр.: *За туманом у сурми уже нам сурмить перемога, молода і щаслива, як наш батальйонний горніст* (Л. Перв.).— *За туманом у сурми уже нам сурмить перемога, що була молода і щаслива, як наш батальйонний горніст*.— *За туманом у сурми уже нам сурмить та перемога, що була молода і щаслива, як наш батальйонний горніст. Їх постави, рівні та гнучкі, мені чомусь берези нагадали* (М. Рильськ.).— *Їх постави, що були рівні та гнучкі, мені чомусь берези нагадали*.— *Такі їх постави, що були рівні та гнучкі, мені чомусь берези нагадали*. Сурядні прикметники, що стоять після присудка, близькі до прикметникових дуплексивів і тому заміняються простими реченнями, напр.: *Зима в нас того року стала зразу, рівна, сніжна* (М. Коц.).— *Зима в нас того року стала зразу рівна, сніжна*.— *Зима в нас того року стала зразу. Вона була рівна, сніжна. Тоня бризкає водою вгору, і звідти білосніжні перла летять..., блискучі, осяйні* (О. Гонч.).— *Тоня бризкає водою вгору, і звідти білосніжні перла летять блискучі, осяйні*.— *Тоня бризкає водою вгору, і звідти білосніжні перла летять. Вони блискучі, осяйні*.

Як і прикметникові звороти, сурядні прикметники можуть стосуватися особових займенників. Сурядні прикметники переважно препозитивні до займенників і наближаються до підрядних детермінантних частин складного речення, напр.: **Обачний, розсудливий, поміркований, він у найкритичніші хвилини не втрачав розважливого спокою та самовладання** (О. Гонч.).— **Він у найкритичніші хвилини не втрачав розважливого спокою та самовладання, бо був обачний, розсудливий, поміркований. Розбещений, картинний і облудний, він засліпить дівчину своїми вишуканими словами** (М. Чаб.).— **Він засліпить дівчину своїми вишуканими словами, бо він розбещений, картинний і облудний. Гладка, опасиста, здорова, вона здавалась ще більшою попліч з малим сухорлявим Семеном** (М. Коц.).— **Вона здавалась ще більшою попліч з малим, сухорлявим Семеном, бо була гладка, опасиста, здорова.** У постпозиції сурядні прикметники розташовуються після присудків чи тяжать до них, отже, наближаються до дуплексивів і простих речень, напр.: **Наче з мого ти юнацтва з'явився, гарний, упертий, певний і вдалий** (Л. Перв.).— **Наче з мого ти юнацтва з'явився гарний, упертий, певний і вдалий.**— **Наче з мого ти юнацтва з'явився. Ти був гарний, упертий, певний і вдалий. Вертає він назад у Піски, радий та веселий** (П. Мирн.).— **Вертає він назад у Піски радий та веселий.**— **Вертає він назад у Піски. Він радий та веселий.**

Сурядні та абсолютно одиничні прикметники можуть стосуватися іменників чи займенників у непрямих відмінках. При цьому одиничні прикметники, як правило, не піддаються заміні на підрядні означальні частини, отже, менш предикативні, ніж сурядні прикметники. Пор.: **У темряві, густій, тяжкій і рівній, прокинувся я** (М. Рильськ.).— **У темряві, що була густа, тяжка і рівна, прокинувся я. Усе те обняло її жахом, холодним і обезвладнюючим** (М. Коц.).— **Усе те обняло її жахом, що був холодним і обезвладнюючим. І така в неї мова багата, хоч в словник її, чисту, введи** (Н. Заб.) (навіть чи можна сказати: *хоч в словник її, що чиста, що була чиста, введи*).

Як ми вже зазначали, до одиничних прикметників близькі одиничні дієприкметники і дієприкметникові звороти, які можуть бути з ними в одному сурядному ряду. Іноді в такий ряд стають і дієприслівникові звороти, напр.: **Брели, зігнувшись під клунками, виснажені, худі, почорнілі від гарячих супротивних вітрів, прбиваючись на Каховку, як у землю обітовану** (О. Гонч.). Тут Дорка пере-

ховувалась од поліцаїв, юна ще й безтурботна, ще не скуштувавши фашистської каторги, ще без номера на руці (Ю. Янов.). Одиничні прикметники можуть супроводитися порівнянням. Це наближає їх до прикметникових зворотів. Пор.: *Ходить пісня берегами, ходить селами й містами, в золот бубон б'є, кучерява і смаглява, як землі моєї слава, як життя моє* (М. Рильськ.). *За туманом у сурми уже нам сурмить перемога, молода і щаслива, як наш батальйонний горніст* (Л. Перв.).

На відміну від дієприслівників і дієприкметників прикметники можуть мати ступеньовану форму. Це приводить до того, що біля них починають виступати поширюючі слова з прийменниками *від, за* тощо, тобто вони можуть уживатися і як одиничні прикметники і як прикметникові звороти, напр.: *Нелегко було покласти на плечі і серце нове коло обов'язків, ширших і складніших* (М. Стельм.). *Перед нею з'явився омріяний принц — ошатний, культурний і з лиця набагато кращий за Халявку* (П. Панч).

У російській мові можуть відокремлюватися і короткі прикметники. Вони «не виступають в атрибутивній функції. Будучи відокремлені, вони вживаються як напівпредикативні поширювачі речення, що означають якісну характеристику або стан суб'єкта» [159, 186]. Для української мови короткі прикметники не типові. Якщо вони і трапляються, то лише в окремих випадках і, як і в російській мові, виражають якісну характеристику або стан суб'єкта, напр.: *Ранку рад, садовник кишку тягне* (П. Тич.). *Повен щирої радості, глянув Захар на схід* (І. Фр.).

Часто одиничні прикметники та прикметникові звороти супроводяться прийменниково-відмінковими формами, що виступають у такій же функції. Вони здебільшого характеризують зовнішній вигляд особи — обличчя, очі, фігуру, ріст, одяг — чи форму, розмір і інші ознаки предметів. Прийменниково-відмінкові форми можуть бути постпозитивні, препозитивні, при займенниках, напр.: *Входить Ніна, помолоділа, прекрасна, в ошатному вечірньому туалети* (П. Коч.). *Щуплий, невисокий, в старомодних залізних окулярах, з ріденькою борідкою, Митрович був не по-старечому рухливий* (журн.). *В тугому комірці, з тяжким портфелем, охайний, чепурний і мовчазний, він перебув тут вік свій нелегкий над статистичним ділом невеселим* (М. Рильськ.).

Рідше прийменниково-відмінкові форми вживаються самостійно — переважно у постпозиції, у тому числі при займенниках, іноді у препозиції, напр.: *Увіходить Йоганна,*

ще молода жінка, з слідами неабиякої вроди (Л. Укр.). *Сьогодні вона, в новій рожевій сукні, без хустки на голові, здавалася молодшою* (І. Н.-Лев.). *Без шапки, з кашне на шиї, в підбитому хутром простім піджаці, командир загону важко ступав глибоким бурчаком* (О. Гонч.).

При трансформації постпозитивних прийменниково-відмінкових форм в означальні частини складнопідрядних речень вони стають некоординованими присудками. Пор.: *Крива похилена халупка, з чорною стріхою і білими стінами, стояла поміж закинутих, з забитими вікнами осель* (М. Коц.). — *Крива похилена халупка, що була з чорною стріхою і білими стінами, стояла поміж закинутих, з забитими вікнами осель* (вихідна форма: *що з чорною стріхою і білими стінами...*). *Ростислав, у солдатській фронтовій шинелі Іванова, і Боженко поспішали тепер до залізничних майстерень* (Ю. Смол.). — *Ростислав, який був у солдатській фронтовій шинелі Іванова, і Боженко поспішали до залізничних майстерень* (вихідна форма: *який у солдатській фронтовій шинелі Іванова...*). Про наявність таких означальних складнопідрядних речень свідчать факти української літературної мови. Пор.: *Танки, що були з перебитими гусеницями, з пошкодженими гарматами, стояли осторонь* (Газ.). *У розвідку пішли партизани, які були у білих маскхалатах, з автоматами нового зразка* (Газ.).

З наведених прикладів видно, що прийменниково-відмінкові форми здебільшого виступають, як і прикметники, у вигляді зворотів і лише зрідка — без поширюючих слів: *Змія крилатая, з рогами* (І. Котл.). *Міста мільйоннолюдні, з університетами, з хмарочосами...* (О. Гонч.).

§ 48. Другорядний субстантивний присудок

У більшості праць з української мови іменник, що дублює відмінок пояснюваного іменника і семантично та інтонаційно виділяється, називається в і д о к р е м л е н о ю п р и к л а д к о ю. Це підкреслює безпосередній зв'язок «відокремленої прикладки» з невідокремленою. Однак ще О. О. Потебня вказував на те, що між прикладкою і «відокремленою прикладкою» є певна відмінність, яка полягає в тому, що «із зворотів першого виду може виникнути складне слово (*князь-Петра, князь-Петру*), а із зворотів другого виду, в силу більшої особливості прикладки, нічого подібного не виходить» [145, 109]. У наш час доведено, що апозицію не можна ототожнювати з невідокремленою

прикладкою, бо не будь-яку апозицію можна перетворити на невідокремлену прикладку, а якщо така трансформація і можлива, то апозиція буде відрізнятися смисловими зв'язками з пояснюваним іменником [80, 60]. Тому дехто навіть уникає терміна «відокремлена прикладка», використовуючи натомість назви «другорядний присудок», «напівпредикативний субстантивний зворот» тощо [45, 93; 159, 184; та ін.]. Такі назви більш точні, ніж традиційний термін «відокремлена прикладка».

Субстантивні звороти мають напівпредикативний характер, тому що часто синтагматично й інтонаційно відчленовуються від пояснюваного іменника (займенника) і в потенції можуть бути присудками. Персональність вони виражають у той спосіб, що дублюють відмінок пояснюваного іменника. Отже, субстантивні звороти можуть стосуватися до іменника (займенника) не тільки в називному, а й у непрямих відмінках, напр.: *Машина... належала саме тому бурщикові, знатній людині басейну* (Ю. Янов.). *Пазя вирішила з Юрком Пащенкою, її нареченим, що Весела Кам'янка і є оте найкраще місце* (Ю. Янов.). *Нам, зодчим, вдячна за труди земля, яку сходили ми* (М. Нагн.). *Ото і його, Власа, заохочував* (А. Гол.).

Стосуючись до підмета, субстантивний зворот потенційно пов'язується і з присудком, оскільки може стати на місці підмета і тоді з ним буде координуватися присудок. Пор.: *Пояснив простодушно Ілько, менший син* (П. Панч).— *Пояснив простодушно менший син. Уляна, Омелькова жінка, щойно вернула з корівника, після вечірнього доїння* (А. Гол.).— *Омелькова жінка щойно вернула з корівника, після вечірнього доїння*. Проте такий зв'язок субстантивної групи з присудком не формальний, а семантичний. «Присудок,— зазначає О. О. Каминіна,— не бере участі у формуванні апозиції так само, як він не бере участі у формуванні інших видів відокремленого означення у межах субстантивної групи, хоча у відокремленої прикладки може бути смисловий зв'язок з присудком речення, і здебільшого він виникає, коли субстантивна група займає позицію підмета» [80, 68].

Субстантивні звороти не мають синтаксичних засобів вираження темпоральності і модальності. Їх час і модальність, як правило, збігаються з часом і модальністю головного присудка. «Хоча ознака, виражена апозицією,— підкреслює О. О. Каминіна,— орієнтується на момент висловлювання, модально-часовий план напівпредикативної конструкції, що має апозицію, не залежить від модально-

часового плану присудка, він може тільки збігатися з останнім» [80, 69]. Лише іноді часове значення субстантивного звороту підкреслюється лексично — за допомогою певних слів, напр.: **У минулому шахтар, він був дужий, кремезний** (О. Бойч.). **Тесленко — сьогоднішній черговий член комітету, сидів у кутку за столом, читав книжку** (А. Гол.). **А мимо йдуть шахтарські діти — майбутні воїни труда** (В. Сос.).

Субстантивні звороти, як і інші напівпредикативні одиниці, можуть бути приіменникові і призайменникові, постпозитивні і препозитивні. Особливо типові приіменникові постпозитивні субстантивні звороти, бо вони можуть виступати другорядними присудками. Значну роль при цьому відіграє значення іменників. Другорядними присудками можуть бути лише ті іменники, які виражають таке саме значення, як і у функції присудка, тобто значення зовнішніх і внутрішніх ознак особи, рід діяльності, національності, родинних відношень, місця мешкання тощо, напр.: **На хвіртці в себе дома Митрофана Григоровича зустрів його син Коля, робітфаківець механічного інституту** (П. Панч). **Мати її, родом туркменка, зовсім не була схожа на казашок Приуралля** (З. Тул.). **Молодий офіцер — танкіст, син... Воронцова, залишаючи з товаришами тут свій запис, звичайно не знав...** (О. Гонч.). **Перший озвався вусатий солдат, полтавець, по вимові чути** (А. Гол.). Субстантивні звороти з предикативно-характеризуючим значенням утворюють парадигматичні ряди з підрядними означальними частинами. О. О. Каминіна вважає, що субстантивні звороти можна трансформувати в підрядні означальні речення з присудком минулого часу [80, 62]. Так воно здебільшого і буває. Пор.: **На хвіртці в себе дома Митрофана Григоровича зустрів його син Коля, робітфаківець механічного інституту** (П. Панч). — **На хвіртці в себе дома Митрофана Григоровича зустрів його син Коля, який був робітфаківцем механічного інституту.**

Проте в українській мові можлива заміна субстантивних зворотів і підрядними частинами з присудками в теперішньому часі — з наявною зв'язкою *є* чи без неї. Пор.: **Данило Якович, колгоспний садовод, секатора в руках підносить** (М. Рильськ.). — **Данило Якович, який є колгоспним садоводом, секатора в руках підносить. До мене підходить друг мого дитинства Григорій Безверхий, архітектор** (О. Довж.). — **До мене підходить друг мого дитинства Григорій Безверхий, який є архітектором. Мати її, родом**

туркменка, зовсім не була схожа на казашок Приуралля (З. Тул.). — Мати її, яка родом туркменка, зовсім не була схожа на казашок Приуралля.

Отже, на основі фактів української мови слід зробити висновок, що субстантивні звороти можуть сприйматися на фоні не тільки минулого, а й теперішнього часу. Звичайно, у підрядній означальній частині зв'язка може стояти і в інших часах та способах. Однак підрядні частини з майбутнім часом, умовним і наказовим способами не співвідносні з субстантивними зворотами, бо ці останні не можуть виражати такі модально-часові тонкощі. Субстантивні звороти закономірно трансформуються в підрядні означальні частини тільки найелементарнішої форми — минулого чи теперішнього часу дійсного способу.

Складнопідрядні означальні речення з іменним складеним присудком у підрядній частині засвідчують різні джерела сучасної української мови. Пор.: *Учнів зустрів Козаченко, який був директором технікуму (Газ.). Ланку бомбардувальників веде Петров, який є знавцем цієї траси (Газ.).*

Субстантивні звороти можуть мати не тільки предикативно-характеризуюче, а й уточнююче значення, напр.: *Щоб не дісталась могутня зброя — Чорноморська ескадра — в руки ворога, треба негайно топити бойові кораблі (О. Корн.). Зійшло козацьке сонце — блідий місяць — і освітло лісові сумерки (О. Мак.).* У цих реченнях вилучити субстантивні звороти не можна, бо не буде зрозуміло, що це таке — *могутня зброя, козацьке сонце*. Ці назви становлять семантичний предикат до суб'єкта — субстантивного звороту. Пор.: *Чорноморська ескадра — могутня зброя. Блідий місяць — козацьке сонце.* Як відзначає О. О. Каминіна, це єдиний випадок з усіх напівпредикативних зворотів, коли вони стають семантичними суб'єктами [80, 65]. Такі субстантивні звороти не можуть вважатися другорядними присудками.

На предикативно-характеризуюче значення субстантивних зворотів часто нашаровується відтінок оцінки, особливо якщо до іменників додаються відповідні означальні поширювачі, напр.: *Кухарка Мотря, весела молодиця, трохи одходила його (П. Мирн.). Павло Попович, зоряний син України, став відомим на весь світ (І. Ц.).* Оцінка може бути не справжньою, напр.: *А рука, ледащиця, ніяк не хотіла гоїтися після поранення (Розм.). До того ж Петренко, бісів син, почав жартувати (Розм.). Коні, справжні дияволи, неслися ще швидше (Розм.).* Іменна частина

складеного присудка такої оцінки не виражає. Отже, субстантивні звороти із значенням несправжньої оцінки другорядними присудками бути не можуть.

Субстантивні звороти можуть стосуватися пояснюваних іменників у непрямих відмінках, напр.: *Пазя вирішила з Юрком Паценюком, її нареченим, що Весела Кам'янка і є оте найкраще місце* (Ю. Янов.). *Хто мене виведе з цього Єгипту, з краю неволі, з оселі роботи* (Л. Укр.). Такі субстантивні звороти також співвідносні з підрядними означальними частинами. Пор.: *Пазя вирішила з Юрком Паценюком, який був її нареченим, що Весела Кам'янка і є оте найкраще місце. Хто мене виведе з цього Єгипту, що є краєм неволі, оселею роботи*. Це свідчить про їх напівпредикативність. Проте визнати такі субстантивні звороти другорядними присудками не можна, бо вони безпосередньо не пов'язуються з підметом.

У постпозиції до особових займенників субстантивні звороти звичайно виражають уточнення, посилення, напр.: *Не можеш ти, трудяга, маломіцний середняк Грицько Саранчук, сам отак думати* (А. Гол.). *Та наробили ж ми, баби дурні, на свою голову* (А. Гол.). *Може, тільки оце зараз він, безтурботний Маковей, одразу і до кінця збагнув* (О. Гонч.). Субстантивні звороти можуть відриватися від займенників присудковою групою, напр.: *Ми пісню Шевченка в майбутнє несем, народного щастя солдати* (В. Сос.). *Й вона настане, та визвольна днина, коли я поверну його тобі, цей шмат землі твоєї, Україно!* (Л. Перв.). Все це значно послаблює предикативне значення субстантивного звороту [159, 185].

У препозиції до іменників субстантивні звороти бувають рідко. При цьому вони набувають обставинного відтінку — причини чи допусту, напр.: *Реаліст, в кращому розумінні цього слова, Франко в своїх прозаїчних творах любить спинятися на двох темах: 1) боротьба капіталу з працею і її обстановка; 2) пробудження людського чувства у людей, які здаються зовсім пропащими* (М. Коц.). *Типовий гуцул, Федькович і в літературній своїй діяльності відзначається всіма добрими й слабими прикметами гуцульської вдачі* (І. Фр.). *Художник надзвичайно широкого діапазону, Панас Карпович і в комічних ролях давав реалістичну трактовку типів, характерів, образів, ситуацій* (М. Рильськ.). Пор. і при займенниках: *Великий справедливець, він власними грудьми захистив народи світу* (О. Гонч.). *Людина з нахилом до природничих наук, він став філологом* (Газ.). Такі субстантивні звороти співвід-

носні з відповідними підрядними розчленованими реченнями: *Тому що Франко був реалістом в кращому розумінні цього слова, він у своїх прозаїчних творах любить спинятися на двох темах... Хоча він був людиною з нахилом до природничих наук, але став філологом. Пор. і з будучи: Будучи реалістом в кращому розумінні цього слова, Франко в своїх прозаїчних творах любить спинятися на двох темах...*

Таким чином, субстантивні звороти мають певні особливості не тільки порівняно з відокремленими прикладками, а й з прикметниковими та іншими напівпредикативними зворотами. Специфіка субстантивного звороту «пов'язана з його семантичною місткістю, з синкретизмом його функцій». Функції субстантивного звороту «формально не розмежовані, їх диференціація мотивована лексикою». В тому самому субстантивному звороті «можуть сполучатися і регулярно сполучаються різні синтаксичні значення, тобто ті значення, які формуються відношенням до опорного іменника субстантивної групи» [80, 67].

§ 49. Речення з пояснювально-уточнюючими зворотами

Спочатку уточнюючі звороти не виділялися з інших відокремлених членів, а тому поняття відокремлення розумілося широко, воно охоплювало всі члени речення. Однак у міру того, як відокремлені члени почали розглядати не тільки з інтонаційно-пунктуаційного погляду, а й з граматично-семантичного, ставало зрозуміло, що уточнюючі звороти не можна змішувати з напівпредикативними. М. М. Шанський запровадив поняття про уточнення. «Уточнення як пояснюючі члени,— пише М. М. Шанський,— виступають у реченні... завжди у вигляді відокремленого члена, як правило — після того члена, який вони пояснюють або визначають, і можуть бути при будь-якому члені речення» [45, 92]. При цьому М. М. Шанський звертає увагу на те, що «уточненнями (до підмета чи додатка) є також багато фактів, які традиційно трактуються як прикладки» [45, 93]. У пізніших працях бралися до уваги не тільки члени речення, до яких стосується уточнення, а й саме уточнення розумілося як певні члени речення на основі традиційної класифікації — уточнюючі означення, додатки, обставини, підмети, присудки [32, 259; 177, 502; та ін.].

З українських авторів уперше подав відомості про уточнюючі члени речення О. М. Пархоменко, далі Б. М. Кулик та ін. [132, 96; '99, 162; 42, 316; 60, 319; 41, 190]. І раніше деякі автори звертали увагу на випадки уточнення, але принагідно — при розгляді інших питань — про прикладки, однорідні члени речення тощо, не виділяючи уточнення в окрему категорію.

У наш час не всі питання про уточнюючі члени речення з'ясовано. Немає єдиної думки про те, чи становлять уточнення особливі члени речення, на яких синтаксичних відношеннях вони базуються, яке співвідношення їх з детермінантами, сурядними рядами тощо. В «Русской грамматике» 1980 р. такі відокремлені члени називаються ширшим терміном — пояснюючі відокремлені звороти, оскільки уточнення — це один з видів пояснення — відношення цілого і частини [159, 181]. Називання подібних одиниць «зворотами» дає змогу не повторювати традиційних термінів членів речення. Отже, в «Русской грамматике» 1980 р. зроблена спроба впорядкувати наші відомості про уточнюючі звороти, яку необхідно далі продовжити.

Ми не будемо називати уточнюючі одиниці членами речення, оскільки вони не входять до складу моделі, а тільки поширюють її на рівні комунікативного вживання. Доречніше вести мову не про уточнюючі, а пояснювально-уточнюючі звороти. Під пояснювально-уточнюючими зворотами необхідно розуміти такі відокремлені конструкції, які пов'язуються з різними членами речення особливим пояснювальним чи уточнюючим зв'язком. Одиниці, що базуються на такому зв'язку, відрізняються від напівпредикативних семантично і структурно. З семантичного погляду вони конкретизують компоненти висловлення, в той час як напівпредикативні звороти містять додаткове повідомлення. З структурного погляду пояснювально-уточнювальними зворотами можуть бути будь-які члени речення — головні і поширюючі, тоді як напівпредикативними — тільки поширюючі члени. Напівпредикативні звороти пов'язуються особливим напівпредикативним зв'язком, пояснювально-уточнюючі звороти — особливим пояснювальним зв'язком. Напівпредикативні звороти можуть бути постпозитивні і препозитивні, пояснювально-уточнюючі — майже завжди постпозитивні, бо цього вимагає пояснення чи уточнення. Напівпредикативні звороти можуть бути в називному відмінку, як підмет чи присудок, пояснювально-уточнюючі звороти набувають форми непрямих відмінків чи не мають відмінкової форми взагалі.

Найкраще поділяти пояснювально-уточнюючі звороти за морфологічним принципом, як це робиться в «Русской грамматике» 1980 р., бо поняття членів речення при такому типі зв'язку втрачається. Отже, виділяються такі типи пояснювально-уточнюючих зворотів, як субстантивні, ад'єктивні, адвербіальні, вербумфінітні, інфінітивні.

Серед пояснювально-уточнюючих зворотів насамперед виділяються іменникові конструкції — субстантивні звороти. Від напівпредикативних вони відрізняються тим, що мають форму непрямих відмінків і завжди постпозитивні. Синтаксично вони залежать від того слова, що й пояснюване, семантично — від пояснюваного компонента. Пояснюване значення субстантивних зворотів особливо виразне тоді, коли вони стосуються іменників. У такому разі вони можуть давати приблизну назву того самого поняття, переважно із значенням місця чи часу, напр.: *І вже тільки собаки сполохано гвалтували по селу на всіх кутках — над ярмом, на Новоселівці, на Гончарівці, на Белебені* (А. Гол.). *Над головою старого, на ріжку скрині, потріскувала саморобна воскова свічка* (М. Стельм.). *Перед зимнім Миколою, на початку грудня, по снігових заметах на хутір приїхав тітчин брат Верига з дочкою* (П. Панч). *В повне літо, після цвітіння, кожну його зернину вінчає золота корона* (М. Стельм.). Таке пояснення може мати кількісний характер, напр.: *У Князівці спалили куракінський цукровий завод і маєток поміщика Галагана, в Пісках — маєток графа Потоцького й на Великому шляху, верст за десять від Ліщинівки, під Глибокою Долиною, багатий хутір Гарбузи* (А. Гол.). *В степу, кілометрів за двадцять від Скального, тисячі людей прокладали широкий і глибокий протитанковий рів* (В. Коз.).

При точнішому найменуванні створюється відокремлена прикладка, тобто іменникова форма, з обов'язковою кореляцією відмінка, напр.: *Іздив у гості до сестри, до Гармашихи* (А. Гол.). *Батько з двома синами, з теслями молодими, йде на будову степами і розмовляє з ними* (М. Нагн.).

Якщо субстантивний зворот стосується особових займенників, він здебільшого має уточнююче значення, оскільки семантика займенника досить абстрактна, напр.: *Ото і його, Власа, заохочував* (А. Гол.).

Звичайно уточнююче значення мають субстантивні звороти й тоді, коли вони пов'язані з прикметниками, бо назви ознак, якостей, властивостей теж потребують конкретизації, напр.: *Голоси хрипкі з голоду й мова нерівна, із зривами* (А. Гол.). *Великий дзвін на каховській*

дзвіниці надколений, і звук він видає **короткий, з храпанням**, не такий, як колись (О. Гонч.). А в новій просторій хаті й життя **нове — у достатках** (А. Гол.). Але тепер страйк **незвичайний, — із зброєю в руках** (А. Гол.). **Небесна пасіка** нагадала Маркові про їхню теперішню, **убогу, всього на двадцять один вулик** (М. Стельм.). Сюди належать і висловлення з займенниковим прикметником **це** (цього, цьому...), напр.: **В цьому і полягав увесь секрет успіху — у маневруванні резервами** (Газ.). **Механізатори ознайомилися з усім цим — із способом прополювання міжрядь, підживленням тощо** (Газ.).

Прислівники типу **тут, там, туди, сюди, звідти, вгорі, внизу** тощо уточнюють субстантивні звороти щодо місця: **Вузлом сходились тут, у Каховці, стежки поколінь** (О. Гонч.). **Хай би собі марудився там, під Києвом**, якнайдовше і не клопотався відновлювати залізничний зв'язок з Одесою (Ю. Смол.). **Тепер йому туди, під рідну вигнуту арку, вхід заборонений** (О. Гонч.). **Сюди, на берег Дніпра, і прийшла гуляти молодь** (О. Коп.). **Солодкими radoщами і гіркими полями хлюпнуло на нього звідти, від рідної школи** (О. Гонч.). **І лише вгорі, в глибоких зломах, бився крилами сполоханий морок** (М. Коц.). **Внизу, в гущавині, було тихо, свіжо** (О. Гонч.). **Безпроглядною сухою каламуттю бушувало навкруги — від землі до неба** (О. Гонч.). **Юхим заліз на покуття, а поруч, у кінці столу, Катря сіла** (А. Гол.).

Прислівники **тоді, зараз, колись, недавно** тощо уточнюють субстантивні звороти щодо часу: **Скільки раз ще тоді, до війни, в Києві... він дивився фільми з участю зірок російського екрана** (Ю. Смол.). **Особливо вигідним було це місце зараз, в нестерпну ярмаркову спеку** (О. Гонч.). **Як їй колись, підлітком, хотілося мати ось такі очі!** (М. Стельм.). **В Одесі слюсарська династія Столярових оселилась і поширилась не так вже й давно, хоча й не те, щоб недавно — з півстоліття тому** (Ю. Смол.). **І так, незабаром, хвилин за кілька, урядник із стражником і повернулися** (А. Гол.).

Прислівники типу **так, жваво, урочисто** тощо уточнюють субстантивні звороти щодо способу дії: **Навіщо ви так, з плеча, про хитрування?** (М. Стельм.). **Жваво, з юнацькою енергією, заходився Семен ставити хату** (М. Коц.). **Мати йшла спереду урочисто, з відкритим під вітер лицем** (А. Гол.). **В Марка шалено, в передчутті чогось великого, забилося серце** (М. Стельм.). **Широко, на кілька верстов,**

~~розметнувся він, спокійно плаваючи під сонцем до моря~~
(О. Гонч.).

При цьому може збігатися кілька субстантивних зворотів, так що наступний зворот уточнює попередній, напр.: *А мати схлипує, бо татко десь там, у бунтарських ночах, у кривавих загравах заріччя* (О. Гонч.). *Обіч, по цей бік ставу, од степу, розляглась по схилі князева економія цілим містечком цегляних будинків* (А. Гол.). *Внизу, під кручею — на белебені над морем — тулилися землянки-мазанки рибалок і портових вантажників* (Ю. Смол.). Такий збіг субстантивних зворотів можливий і при іменниках. Пор.: *За греблею, у придолинку, біля двох осокорів, що на осяяній воді погойдували свої тіні, Марко побачив чималу купу напатланих за зиму конопель* (М. Стельм.). *А валували вже здалеку глухо, як відгук, по кутках — над яром, на Гончарівці, на Новоселівці, на Белебені* (А. Гол.).

У деяких випадках субстантивні звороти вживаються з прийменниками *крім, всупереч, незважаючи на, на відміну від, завдяки* та ін., що надають їм обмежувально-видільного значення. Довгий час точилася полеміка навколо питання про природу таких зворотів. У більшості праць, особливо з української мови, вони вважалися відокремленими додатками [60, 316; 180, 353; 189, 39; та ін.]. Однак згодом це положення почало подаватися з певними застереженнями. «Зарахування цих конструкцій до додатків,— підкреслює Є. М. Галкіна-Федорук,— досить умовне, бо вони не виражають об'єктних значень, не пов'язані за змістом з дією як предмет, на який переходить дія або який є наслідком дії і т. ін. Підстава для віднесення цих зворотів до додатків чисто зовнішня — зв'язок-керування і можливість поставити до них відмінкове питання» [177, 270; див. також: 99, 162; 42, 306; 75, 423]. Є. В. Кротевич дійшов висновку, що «відокремлених додатків в російській мові (це стосується і української мови) бути не може». Якщо додатки за певних умов і відокремлюються, то вони перестають бути додатками, тобто виражати об'єкт, і переходять в інші категорії — обставини, означення чи проміжні типи. Іменники з прийменниками *крім, окрім, замість* тощо «деякими авторами через непорозуміння зараховані до додатків», бо це або обставини, або такі члени речення, які важко піддаються визначенню [92, 73, 75]. Н. С. Валгіна визначила подібні конструкції як «відокремлені звороти із значенням включення, виключення і заміщення» [32, 258]. Однак таке визначення не виявляє специфіки зворотів з прийменниками *крім, окрім, замість* порівняно

з іншими відокремленими. В «Русской грамматике» 1980 р. вони тлумачаться як особливий вид уточнюючих субстантивних зворотів — обмежувально-видільні [159, 187]. Але при цьому вони не цілком чітко відмежовані від детермінантів із значенням включення, виключення, допусту (пор. приклади на с. 161) і від сурядно-пояснювальних рядів з словами *в частности, в том числе, даже* та ін. [159, 175]. Якщо відмінність від детермінантів визначається до певної міри місцем розташування зворотів в абсолютному початку речення, то розрізнення сурядно-пояснювальних і обмежувально-видільних зворотів маловідчутне. При описі детермінантів ігнорується такий фактор, як відокремлення (див. приклади на с. 161). Щоправда, при розгляді відокремлення автори «Русской грамматики» зазначають, що «між відокремленням і пунктуацією немає повної відповідності» [159, 180]. Однак у такому разі необхідно було подати зауваження про умовність пунктуації деяких детермінантів. Отже, питання про звороти з прийменниками *крім, окрім, замість* тощо вимагає подальшого вивчення.

Ми будемо вважати деякі конструкції з прийменниками *крім, всупереч, на відміну від* тощо обмежувально-видільними субстантивними зворотами, якщо вони розташовуються після іменників (займенників), мають уточнююче значення і відокремлюються. Уточнення може виражатися з відтінком виключення. В українській мові з цією метою вживаються іменники з прийменниками *крім, окрім, опріч, за винятком, виключаючи*. Оскільки такі прийменники близькі до поняття про заперечення, в основній частині часто вживається частка *не* чи заперечні займенники, напр.: *За столом сиділа вся сім'я, крім Галі та Івася* (В. Мин.). *До всіх сільськогосподарських машин, крім кількох сівалок, колгосп уже дістав запасні частини* (Газ.). *Руками не намацав нічого, крім дощаної стіни* (І. Фр.). *Вона навіть не бачила нікого перед собою, окрім одного Пилипка* (П. Мирн.). *Усі, окрім Руфіна, підходять під благословення* (Л. Укр.). *У нашому лісі ніяких звірів, опріч вовків, немає* (Газ.). Такі звороти співвідносні з складно-сурядними реченнями чи із стверджувальними зворотами і подальшим запереченням (залежно від наявності чи відсутності заперечення в основній частині). Пор.: *За столом сиділа вся сім'я, а не було Галі та Івася. До всіх сільськогосподарських машин колгосп дістав запасні частини, а до кількох сівалок не дістав. Руками намацав тільки дощані стіни, а більше нічого. Вона бачила перед собою тільки*

одного *Пилипка, а більше нікого* [пор.. 195, 52]. При відсутності заперечення звороти з прийменниками *крім, окрім, oprіч* можуть мати і значення доповнення, включення, напр.: *Ще трое бригадирів, крім Степаненка та Підгорного, закінчили збирання зернових* (Газ.). *Пораненого льотчика приходили провідати всі старші офіцери частини, окрім безпосереднього начальства* (Газ.). Тоді вони співвідносні сурядним рядам з єднальним значенням, зокрема можуть означати стягнений підмет. Пор.: *Степаненко, Підгорний та ще трое бригадирів закінчили збирання зернових. Безпосереднє начальство і всі старші офіцери приходили провідати пораненого льотчика.*

Виразніше значення доповнення виражають звороти з прийменниками *поряд з, включаючи*, напр.: *Помічники комбайнерів — учні старших класів, поряд з досвідченими механізаторами, успішно збирають багатий урожай* (Газ.). *Усе населення цього нікарагуанського селища, включаючи жінок і дітей, вийшло на збирання врожаю* (Газ.). Ім також співвідносні вислови з єднальними членами сурядного ряду: *Помічники комбайнерів — учні старших класів — і досвідчені механізатори успішно збирають багатий урожай. Все населення нікарагуанського селища, жінки і діти вийшли на збирання врожаю.*

У сполученні з прийменником *замість* субстантивний зворот виражає уточнення з відтінком замісництва, напр.: *Різноманітні невдачі, замість успіхів, звалилися на їхні голови* (Газ.). *Дощами і негодою, замість сподіваних сонячних днів, зустрів їх Сімферополь* (Газ.). Як і зворотам з прийменником *крім*, їм властиве співвідношення з протиставними членами сурядного ряду. Пор.: *На їхні голови звалилися різноманітні невдачі, а не успіхи. Дощами і негодою, а не сподіваними сонячними днями їх зустрів Сімферополь.*

Якщо до іменників додаються прийменники *незважаючи на, всупереч, попри, на відміну від, незалежно від*, завдяки тощо, уточнюючий зворот набуває допустового чи причинового відтінку, напр.: *Лице його, незважаючи на признаки великої втоми і тільки що відбутої далекої подорожі, дихало здоров'ям* (І. Фр.). *Кривдунський, всупереч усім приписам і законам, уважав за нормальні відносини судді до мужички, щоб на неї насварити, накричати* (Л. Март.). *Фашистським льотчиком, попри їх намагання, не вдалося розбомбити наш аеродром* (Газ.). *У бригаді Петльованого, на відміну від Чухрая, цукрові буряки вродили краще* (Газ.). *Стійкий зв'язок, незалежно*

... погоди, підтримували з криголамом (Газ.). Колесса... повернувся до Львова з дуже добрими результатами, завдяки активній допомозі д. Сластьона (Л. Укр.). Такі звороти співвідносні вже не з сурядними рядами, а з складно-підрядними допустовими чи причиновими реченнями. Пор.: **Незважаючи на признаки великої втоми і тільки що відбутої далекої подорожі, його лице дихало здоров'ям. Хоча Кривдунський уважав за нормальні відносини судді до мужички, щоб на неї насварити, накричати, однак це було всупереч усім приписам і законам. Колесса... повернувся до Львова з дуже добрими результатами, бо активно допомагав д. Сластьон.** Співвідношення зворотів з прийменниками *незважаючи на, всупереч з, попри, на відміну від, завдяки* тощо з складнопідрядними реченнями свідчить про те, що вони мають якусь напівпредикативність. Особливо це очевидно тоді, коли звороти уточнюють підмет і можуть відповідати стягненому підметові. Це узгоджується з нашим розумінням предикативності як категорії, до складу якої входить не тільки модальність і темпоральність, а й персональність.

Якщо подібні звороти відриваються від іменників (займенників), особливо при перебуванні у позиції на початку речення, вони втрачають уточнююче значення і починають виконувати функцію детермінантів. При цьому за традицією такі звороти іноді відокремлюються розділовими знаками, що не відповідає їх функції. Детермінанти з такими прийменниками легко замінюються складнопідрядними реченнями, тобто ближчі до предикативних одиниць, ніж уточнюючі звороти.

На уточнюючі ад'єктивні звороти довгий час не звертали достатньої уваги. Звичайно про них ішла мова тоді, коли виявляли форми неоднорідних означень. При цьому їх називали пояснювальними або уточнюючими означеннями, але окремо не виділяли. Зокрема, Б. М. Кулик зазначав, що «неоднорідними є також означення, одне з яких (наступне) доповнює, уточнює попереднє. (Хоч такі означення і неоднорідні, але вони відділяються одне від одного комою, бо вимовляються з особливою пояснювальною інтонацією. Між такими означеннями можна вставити слово *тобто*)» [99, 132]. Напр.: *Тільки на нашій, українській, землі щастя усміхається* (Н. тв.). Б. М. Кулик явно зважав на висновки, яких дійшли автори посібника «Современный русский язык» за ред. Є. М. Галкіної-Федорук. Однак усе ж необхідно було звернути увагу на те, що в цій праці такі означення називаються «пояснювальними» [177,

476]. Порівняно з академічною «Грамматикой русского языка» 1954 р. це був крок уперед, бо в ній подібні означення просто трактуються як неоднорідні [51, т. 2, ч. 1, 623]. М. Н. Майданський висловив думку про те, що «недоцільно шукати для цієї конструкції місце в класифікаційних рубриках однорідності чи неоднорідності. Подвійне вираження члена речення за допомогою уточнюючих слів спостерігається не лише в сфері означень» [110, 16]. М. М. Шанський вважає, що відмежування таких конструкцій від однорідних означень «складне і неясне», і тому розглядає їх лише як уточнення до означень. При цьому він бере до уваги звороти тільки з подвійним відокремленням типу: *Чичиков озадачился таким, отчасти резким, определением* [177, 92, 75]. В «Русской грамматике» 1980 р. подібні конструкції визначаються як відокремлені пояснюючі ад'єктивні звороти. Маються на увазі висловлення тільки з одним відокремленням типу: *Третьей, решающей, уликой послужил найденный при обыске дневник* (О. Толстой) [159, 187].

Отже, прикметникові форми, які синтаксично залежать від іменника, а за змістом уточнюють попередню прикметникову форму, становлять особливий зворот, який не можна вважати неоднорідними означеннями. Ми його будемо називати відокремленим уточнюючим ад'єктивним зворотом, оскільки при цьому пояснення виступає як звуження, конкретизація попереднього поняття. Другий висновок полягає в тому, що уточнюючі ад'єктивні звороти можуть бути двох типів — з одним відокремленням і з двома.

За спостереженнями М. Н. Майданського, уточнююватися можуть прикметники широкого логічного змісту (*ювілейний, останній*), порядкові прикметники (*третій*), займенники-прикметники (*інший*) [110, 15]. Приклади на уточнення прикметників: *Це вже було щось нове, нечуване для каховського ярмарку* (О. Гонч.). *Поморщилась кримська Мері, побачивши, як заходить до залу ще не старий, але вже помітно зсутулений чоловік... в простому, майже мужицькому, костюмі* (О. Гонч.). *Це ж міжнародна, недо-торкана особа!* (Ю. Смол.). Приклади на уточнення порядкових прикметників і займенників-прикметників: *Сказати прямо, що причандалля чистильника потрібне для виконання зовсім іншої, потаємної, справи?* (Ю. Смол.). *Була це перемога, хай невелика, але перемога, їхня, заробічанська* (О. Гонч.). *Це були перші, вступні, звуки увертюри* (Газ.).

Якщо прикметниковий зворот відокремлюється з обох боків, уточнення підкреслюється сильніше. Подвійне виділення прикметникового уточнення можливе за тих же умов, що й попереднє. Пор.: *Яким у відміну від «білого», панського, користувались тільки батраки та худоба* (О. Гонч.). *Війна проти Австрії та Німеччини була, власне, закінчена в Росії ще восени минулого, сімнадцятого, року* (Ю. Смол.). *Наше, селянське, діло завжди боязке* (М. Стельм.). *З цього, південного, боку економія мала не зовсім привабливий вигляд* (О. Гонч.). *Ех і розплодилося ж господарів біля дядьківського хліба, а одного, справжнього, нема* (М. Стельм.). Уточнення можуть створювати сурядний ряд, напр.: *Ціле літо мазанка красувалася в яскравому — рожевому, блакитному і фіалковому — цвітінні кручених паничів* (Ю. Смол.).

У деяких випадках значення уточнення набуває той самий прикметник, тобто прикметникова форма може повторюватися. Уточнення досягається додаванням до іншого прикметника будь-яких характерних слів, напр.: *Молодий механізатор окинув оком золотисті хліба, золотисті під промінням вранішнього сонця* (Газ.).

Прислівники, як абстрактні слова, звичайно уточнюються конкретнішими назвами. Проте значну роль відіграє місце форми. Якщо прислівники стають у постпозицію, їх функція змінюється. Вони починають уточнювати попередні слова. Найприродніше для прислівників уточнювати інші прислівники. Здебільшого уточнюються прислівники способу дії: *Але й це в нього виходило якось особливо, по-панському* (О. Гонч.). *На ганок сходами уже не зійшли, а пружко, по-кошачому, вистрибнув кожен* (А. Гол.). *Сторож кумедно, по-сорочи, зиркнув на них і не розгнівався, а, навпаки, подобрів* (М. Стельм.). *Вони міцно, по-ведмежи, стискають один одного, тричі навхрест чоломакаються і одночасно зітхають* (М. Стельм.). Іноді — прислівники місця і часу: *Звідти, десь звисока, впало на нього світло, розріджене, скупе* (О. Гонч.). *То зараз — восени — і веранда відслужила своє і являла видовище сумне і незатишне* (Ю. Смол.). *Здавалося, що генерал прийшов чогось канючити і зараз же, негайно, почне викладати довго і нудно своє понижене прохання* (Ю. Смол.).

Менш типове, але можливе уточнення прислівниками іменників. Таке уточнення також стосується способу, місця або часу, напр.: *Минулий рік працював не під цим псевдонімом, а під власним прізвиськом, легально, у Київській Раді робітничих і солдатських депутатів* (Ю. Смол.). *Та*

й матроську безкозирку свою з довжелезними стрічками він не скинув, ввійшовши до хати, лише хвацько пересунув з лоба — від брови — аж на потилицю, **набакир** (Ю. Смол.). **Чого ж по ночах, потайки, їздити?** (М. Стельм.).

Прислівники звичайно тісно сполучаються з дієсловами. Однак трапляються випадки, коли вони відокремлюються від дієслів і уточнюють їх, напр.: **Студенти працювали над завданням — зосереджено, уважно** (Газ.). **Бійці поглиблювали окопи — швидко, мовчки** (Газ.).

Прислівникове уточнення може супроводитися іменниковим, напр.: **Молодих тут уже чекала святкова розмальована яблуками тачанка, хоча їхати було зовсім близько, майже нікуди — у завулок** (О. Гонч.). **Просто за пустирем, у далині на передмісті, на узвишші бовваніли важкі споруди машинобудівного заводу, а праворуч, трохи убік, за річкою Гнилицею — шкіряний завод** (А. Гол.). Іноді до складу прислівникового уточнення входить підрядне речення, напр.: **Як головуючого, його посадили на чільному місці — на покуті, під «богами», там, де звичайно сидів глава дому, старий Столярів** (Ю. Смол.). **То на сході, там, де вже давно стояла висока багряно-синя стіна, з'явився золотий пружок сонця** (Ю. Збан.).

Основне призначення відмінювано-дієслівних форм — виражати предикативність. Проте іноді вони починають виконувати функцію пояснення до присудка. На це звернули увагу М. М. Шанський, Д. Е. Розенталь, з українських авторів — Б. М. Кулик, М. Т. Чемерисов та ін. М. М. Шанський називає такі конструкції уточненням до присудка [45, 92; див. також: 99, 164; 42, 317], Д. Е. Розенталь — поясненням до присудка [177, 504], автори «Русской грамматики» 1980 р. — відокремленими пояснювальними відмінювано-дієслівними зворотами [159, 188]. Такі звороти, справді, пояснюють, а не уточнюють присудок, тобто позначають іншими словами ту саму дію. При цьому, звичайно, необхідно мати на увазі, що в багатьох випадках відмежувати пояснення від уточнення важко або й взагалі неможливо.

Відмінювано-дієслівні форми можуть відокремлюватися при поясненні різних видів простих присудків. Найчастіше вони стосуються простих дієслівних присудків, напр.: **Далі юрби розривалися — звертали в провулки й пропадали в темряві** (А. Гол.). **А спішені козаки тут же біля них тупцюють, борюкаються — гріються** (А. Гол.). **Як же мені щось на душу піде, коли коні од вітру падають**

з ніг, до решти гинуть? (М. Стельм.). Можуть пояснюватися дієслівні складені і навіть іменні складені присудки, напр.: *Артем послухав це мовчки й знов став клепати — рогача Ориси справляв* (А. Гол.). *Сережки на берізках із зелених поробились зеленово-жовтими, цвіли* (В. Гжицьк.). *Я тримаю в руці тугі колоски і немов відчуваю, як вони з кожною хвилиною стають ще повнішими і ще тугішими, зріють* (Д. Ткач). З наведених прикладів видно, що основні категорії відмінювано-дієслівних форм відповідають таким же категоріям присудків, тобто відмінювано-дієслівні форми підлягають тим же законам, що й інші пояснювальні звороти, наприклад субстантивні, які координуються у відмінкові.

Функції інфінітивів часто не чіткі й дифузні. Особливо це стосується випадків відокремлення. Інфінітиви можуть відокремлюватися при тих же частинах мови, з якими вживаються. У традиційних працях відокремлені інфінітиви при іменниках звичайно вважаються неузгодженими означеннями [189, 49]. Більш точно називати їх особливими відокремленими пояснювальними зворотами [159, 188]. Інфінітиви стосуються підметів, присудків чи об'єктних поширювачів, напр.: *На консула Енно — дипломатичним корпусом країни Антанти — була покладена тепер надзвичайна місія: з'ясувати, що ж це таке за Україна, кому і навіщо вона потрібна?* (Ю. Смол.). *Це такий архаїзм тепер — топити* дровами (Ю. Янов.). *Нарешті, котрась раду дала — піти в контору дізнатися* (А. Гол.). *Взагалі, він має дивну властивість — зникати при очах, ставати зовсім непомітним і ніколи нікому не заважати* (О. Гонч.). Інфінітиви можуть пояснювати також прикметники, прикметники-займенники чи прислівники, що виступають присудками або іншими членами речення, напр.: *Бажання було таке — швидше вийти з прориву* (Газ.). *Прагнення у нас одностайне — жити і працювати під мирним небом* (Газ.). *Все це окупанти робили на зло — помститися за поразки на фронті* (Газ.).

Інфінітиви з інфінітивами звичайно не сполучаються. Коли вони стають поруч, відбувається відокремлення другого інфінітива. Так створюються пояснювальні інфінітивні звороти при інфінітивах, напр.: *Звичайно, Сашко хотів би бути Котовським чи бодай воювати — рубати шаблю та стріляти з кулемета — під командуванням Котовського* (Ю. Смол.). Інфінітив може приєднуватися і за допомогою сполучника тобто: *Бомбардувальникові довелося планувати до своїх, тобто поволі спускатися без мотора* (Газ.).

[пор.: 159, 188]. У більшості праць з української мови, що базуються на традиційній теорії другорядних членів речення, на такі звороти не звертають уваги, бо вони виходять за межі поняття про відокремлені прикладки з сполучником *тобто*.

РЕЧЕННЯ З СУБ'ЕКТИВНО-МОДАЛЬНИМИ ФОРМАМИ

§ 50. Речення з вставними реченнями і їх поширювачами

Як ми вже зазначали, для кожного речення характерна об'єктивна модальність. Об'єктивна модальність — це «уміщені в замкненій системі абстрактних синтаксичних категорій значення відношення повідомлюваного до дійсності, тобто значення реальності... і ірреальності...» [159, 214—215; див. також: 72, 142]. Ці значення виявляються при протиставленні форм парадигм речення. Проте деякі речення, крім об'єктивної модальності, мають ще суб'єктивну модальність, тобто «відношення розмовляючого до того, про що він повідомляє» [159, 215]. Суб'єктивна модальність звичайно розуміється досить широко. Під неї підводять не тільки такі значення, які так чи інакше стосуються модальності, тобто ставлення розмовляючого до висловленого, його ймовірність чи неймовірність, експресивність, а й такі, що спрямовані на пояснення пунктуації усіх вставних слів, у тому числі виділення частин висловленого, зв'язки між ними, адресат висловленого і навіть протиставлення раніше сказаному (пор.: *проте, однак, навпаки*). Якщо заперечення вилучається з поняття про об'єктивну модальність [159, 215; 72, 146], то логічно не враховувати її і при вираженні суб'єктивної модальності. Слабо пов'язані з суб'єктивною модальністю також такі поняття, як зв'язок між частинами висловлення, виділення якоїсь частини, адресат мови. Отже, поняття суб'єктивної модальності, на нашу думку, необхідно дещо звузити і не ототожнювати з правилами пунктуації вставних слів.

Досягнення сучасної синтаксичної науки полягає в тому, що різноманітні граматичні форми, які раніше розглядалися розрізнено і формально, нині вивчаються не тільки з погляду форми, а й змісту і на основі цього змісту об'єднуються в одне поняття. Так, вставні слова, частки, вигуки,

питальні й окличні слова в реченні тепер розглядаються як особливі засоби вираження суб'єктивної модальності.

Вставні слова — один з поширених засобів вираження суб'єктивної модальності. Поняття вставних слів виникло разом із вченням про скорочені і стягнені речення. На думку Ф. І. Буслаєва, речення могли не тільки скорочуватися чи стягатися, а й вставлятися. Вставляння речень відбувається на основі підрядності, тобто замість складно-підрядного речення утворюється просте із вставним словом [31, 552]. Таким чином, Ф. І. Буслаєв вставні слова називав вставними реченнями, бо визначав їх генетично — за походженням. Вставні речення вживаються «без всякого видимого граматичного зв'язку», «в розумінні окремої частини мови» [31, 281, 285]. Цікаво, що Ф. І. Буслаєв так само пояснював і утворення багатьох часток — *пускай, де, дескать, мол, вель, буде* [31, 285].

Автори ранніх українських граматики також вели мову про вставлені, або втручені, речення. Зокрема, О. Огоновський поділяв їх на два типи: 1) вислови, що вставляються у підрядне речення, напр.: *Злість, кажуть, сатані сестриця* (І. Котл.) — із: *Кажуть, що злість сатані сестриця*; 2) вислови, що вставляються у складне речення, напр. *Сама не зна (бо причинна), що такеє робить* (Т. Шевч.) [126, 173].

Ідея Ф. І. Буслаєва про те, що вставні конструкції утворилися з самостійних речень, вплинула на багатьох учених. Вони в різний спосіб поглиблювали й уточнювали її. Д. М. Овсяннико-Куликовський, замість поняття про вставні речення, виділив три одиниці: 1) вставні слова; 2) вставні вирази; 3) вставні прислівники та інші обставинні вислови [125, 293]. О. М. Пешковський запровадив назви — вставні слова і сполучення слів. Він підкреслює, що вставні слова і сполучення не пов'язані узгодженням, керуванням чи приляганням, і тому не є членами або частинами речення [135, 367]. Вставні слова О. М. Пешковський поділив за значенням на три розряди: 1) із значенням ставлення розмовляючого до тієї чи іншої думки; 2) із значенням адресата висловлювання; 3) із значенням відношення до попередньої чи наступної події [135, 371].

О. О. Шахматов, як і Ф. І. Буслаєв, розглядав вставні слова як наслідок зливання висловлювань, зазначаючи, що вони «є редукованими за своїм смислом реченнями» [201, 265]. На відміну від своїх попередників, він звернув увагу не на значення вставних слів, а на їх синтаксичну характеристику. Вставні слова О. О. Шахматов поділяє на два типи: 1) що беруть свій початок з односкладних речень —

означено-особових, безособових, інфінітивних, прислівникових, підметових; 2) що беруть свій початок з двоскладних речень — узгоджених чи не узгоджених [201, 266].

В академічній «Грамматике русского языка» за ред. В. В. Виноградова вчення про вставні слова набуло такого змісту, який запанував у більшості праць з російської й української мов. Вставні слова визначаються як такі, що синтаксично не пов'язані з реченням і виражають ставлення розмовляючого до висловленого. Вони характеризуються з морфологічного і семантичного боків. Виділяються два морфологічні типи вставних слів — іменні і дієслівні. За значенням вставні слова поділяються на 8 груп [51, т. 2, ч. 2, 142—162]. Йдеться не тільки про вставні слова і сполучення слів, а й про вставні речення. При цьому чіткої межі між вставними словами і реченнями немає [51, т. 2, ч. 2, 164]. Цікавим є положення про те, що «вставні слова і вставні сполучення слів належать або до речення в цілому, або до окремих його частин чи членів» [51, т. 2, ч. 2, 142]. Цю думку підтримують і деякі інші автори [48, 163; 45, 138; 100, 133; 99, 171]. Натяк О. О. Шахматова на вставні слова із сусідніх речень [201, 273] в академічній граматиці розгортається в нову концепцію про вставлені слова, сполучення і речення [51, т. 2, ч. 2, 167], яка набула загального визнання [99, 175; 179, 231 та ін.).

У зв'язку з тим що вставні слова і сполучення не пов'язуються зв'язком узгодження, керування чи прилягання, їх здавна називали, особливо в шкільних посібниках, граматично не зв'язаними з реченням [100, 131; 35, 263]. Щодо такого тлумачення вставних слів певні застереження зробив М. М. Шанський, відзначивши, що «з цієї відносної ізольованості вставних конструкцій... не слід, однак, робити висновок про їх факультативність у тому чи іншому конкретному реченні, можливості виключення без порушення його структури і змісту. Перебуваючи в реченні, вставні конструкції являють собою такий же обов'язковий його компонент, як найзвичайніший член речення» [177, 138]. Дехто з учених пішов ще далі. Так, О. Г. Руднев доводить, що вставні слова — члени речення, бо вони пов'язуються з реченням особливим зв'язком — співвідносним [156, 123]. Є. В. Кротевич називає зв'язок вставних слів з реченням включенням, а вставні слова — супутніми членами речення [93, 15; 94, 32].

Однак із встановленням понять про структурну схему чи модель речення з'ясувалося, що вставні слова не входять до складу цих одиниць. В «Русской грамматике»

1980 р. підкреслюється, що вставні слова «формально й функціонально ізольовані», «синтаксичні зв'язки з будь-яким членом речення або з реченням в цілому у вставних словах, вставних сполученнях і вставних реченнях відсутні [159, 229]. Вставні слова в цій праці відмежовуються від поняття поширювачів речення і розглядаються як особливі лексико-синтаксичні засоби вираження суб'єктивної модальності [159, 228].

Г. О. Золотова звертає увагу на потребу об'ємного розгляду речення. Вставні слова не входять до дериватів (модифікацій) моделі речення, а становлять її ускладнення [71, 186].

Отже, під вставними словами, сполученнями і реченнями ми будемо розуміти такі форми, які вводяться в речення на семантико-комунікативному рівні для вираження ставлення до повідомленого з погляду його ймовірності чи неймовірності, емоційної оцінки, ступеня звичайності, способу оформлення думок, активізації співрозмовника тощо. Вставні слова не змінюють основного модального значення речення, а надають йому особливого забарвлення. Напр., речення *Боротьба ще й на кожному з цих фронтів утруднює наше становище*, ускладнене вставним словом *звичайно* — *Боротьба ще й на кожному з цих фронтів, звичайно, утруднює наше становище* (Ю. Смол.), не перестає бути повідомленням про реальну подію; речення *Так і не вдалося б, коли б не пощастило*, ускладнене вставним словом *мабуть* — *Так і не вдалося б, мабуть, коли б не пощастило* (А. Гол.), продовжує виражати ірреальну подію, яка може відбутися лише за певних умов тощо.

Оскільки вставні слова надають значенню основного речення додаткового відтінку, це означає, що вони за змістом пов'язуються з ним. Про цей зв'язок свідчить сам факт розташування вставних слів у межах того чи іншого речення, а також інтонаційне об'єднання порівняно з усім текстом. Отже, вставні слова лише з формально-граматичного погляду ізольовані від речення; з комунікативного погляду вони пояснюють основне речення в цілому.

За спостереженням М. М. Шанського, вставні слова пояснюють речення в цілому переважно тоді, коли розташовуються на початку або в кінці речення. Про це свідчить можливість перестановки вставних слів. Пор.: *Звичайно, Сашко хотів би бути Котовським* (Ю. Смол.).— *Сашко хотів би бути Котовським, звичайно.*— *Сашко, звичайно, хотів би бути Котовським. Між кригами в'ється вужем, сказав би* (М. Коц.).— *Сказав би, між кригами*

в'ється *вужем*.— Між кригами, **сказав би**, в'ється *вужем* [45, 139; 48, 163]. Логічно припустити, що за змістом і інтонаційно вставні слова можуть стосуватися лише якогось члена речення чи його частини, якщо вони розташовуються безпосередньо біля них. У такому разі вставні слова переставляти не можна, напр.. *Пригадували, як учора прибіг урядник бігунцями, видно, з Ліщинівки* (А. Гол.). *Тихий та лагідний був працівник, але, здається, з характером* (Газ.). *Деся надсадно, як на заріз, ревіло теля, очевидно, загубивши матку* (Г. Тют.). У зв'язку з цим Г. О. Золотова розрізняє загальну і часткову суб'єктивну модальності [72, 148]. Часткова суб'єктивна модальність трапляється значно рідше, ніж загальна.

Морфологічні засоби вираження вставних слів і сполучень досить різноманітні. З цією метою використовуються дієслівні, прислівникові, іменникові, прикметникові, числівникові, займенникові форми тощо. Частина цих форм може вживатися і з своєю основною функцією, і в значенні вставних слів, напр.: *здається, трапилось, зізнатися, видно, відомо, правда, на думку, іншими словами, з одного боку* тощо [45, 139; 170, т. 1, 2, 3, 4, 9, 10]. Проте чимало й таких форм, що втрачають чи вже втратили зв'язки з основними частинами мови, на базі яких вони утворювалися, напр.: *власне кажучи, мабуть, наприклад, можливо, само собою, отже* тощо [45, 139; 170, т. 1, 4, 9]. На такі форми у свій час звернув увагу В. В. Виноградов і виділив їх в особливий граматичний розряд поряд з частинами мови, назвавши модальними словами [36, 725]. В. В. Виноградов і його послідовники, зокрема на Україні, широко розуміли модальні слова [180, 273; 75, 370; та ін.]. Робляться також спроби звузити це поняття [17, 188; 67, 393; 42, 239]. Однак і досі немає чіткого розмежування модальних слів і інших морфологічних форм, тому про цю категорію можна говорити лише приблизно.

За спостереженнями С. П. Бевзенка, «переважна маса модальних слів (у вузькому значенні) української мови, напевне, дієслівного походження». Вони можуть бути співвідносні з відмінювано-дієслівними формами — *знаєш, бачите, пробач, дивись, скажімо..*, з неозначено-особовими формами дієслів — *кажуть, говорять, гадають..*, з безособовими дієслівними формами — *здається, розуміється..*, з інфінітивами — *знати, сказати, признатись*. «Значна кількість модальних слів української мови,— продовжує С. П. Бевзенко,— прислівникового походження (*безумовно, безсумнівно, достеменно, дійсно, буквально, очевидно*

та ін.). Певну кількість модальних слів становлять ізольовані форми іменників з прийменниками чи без них (*на щастя, до речі, словом, правда, зрештою* тощо). Незначну кількість становлять модальні слова прикметникового, числівникового та займенникового походження (*власне, головне, найменше, щонайменше* та ін.; *по-перше, по-друге* і т. д.; *втім, проте, до того* та ін.)» [17, 190]. Пор. зауваження у пізніших працях, що до модальних слів не належать вставні слова, які виражають емоційне ставлення до повідомлення (*на жаль, на щастя*) і послідовність викладу (*по-перше, по-друге, наприклад, навпаки, крім того, кінець кінцем, до речі, насамперед, більш того, зокрема, таким чином*) [67, 393; 42, 239], бо перші мають іменники, що не втратили лексичного значення, а другі — близькі до сполучників чи форм з пояснювальним або уточнюючим значенням. Такий висновок підтверджує і «Словник української мови», в якому більшість із зазначених форм багатofункціональні, крім *по-друге, наприклад*, які зафіксовані тільки як вставні, тобто модальні слова [170, т. 4, 758; т. 5, 160].

Г. О. Золотова також вважає, що до модальних належить обмежена кількість слів, а саме: 1) із значенням упевненості, переконаності — *звичайно, розуміється, безсумнівно, безумовно, дійсно, справді*; 2) із значенням здогадності, невпевненості — *може, можливо, мабуть, певно, очевидно...* [72, 148].

Таким чином, для вираження основних відтінків суб'єктно-модального значення — ймовірності, безсумнівності, гаданості, непевності — використовуються в основному модальні слова. Інші відтінки суб'єктно-модального значення передаються різними морфологічними формами — дієсловами, прислівниками, іменниками, прикметниками тощо.

Ф. І. Буслаєв запровадив поняття про вставні речення. Д. М. Овсянко-Куликовський і О. М. Пешковський замінили його поняттям про вставні слова і сполучення слів. В академічній граматиці російської мови за ред. В. В. Виноградова ці поняття були об'єднані назвою — вставні слова, сполучення слів і речення. Такий поділ вставних конструкцій запанував і в українській граматичній літературі. Однак він досить умовний і робиться не так за справжньою будовою вставних одиниць, як за їх обсягом [177, 138; 99, 169]. О. О. Шахматов для поділу вставних конструкцій узяв за основу інший принцип — їх походження від двоскладних чи односкладних речень. Можна

об'єднати ці два принципи і простежити, як саме колись самостійні речення скорочувалися до сполучення слів, окремих слів чи навіть частин слів. З цього погляду вихідною вставною одиницею є речення. Як відзначає О. О. Шахматов, вставними можуть бути двоскладні (двоядерні) речення [201, 271]. У таких реченнях підмет виражається іменником або частіше — займенниками 1, 2 чи 3 особи: *Роби розумно, кажуть люди, не так, як робить Яловець* (Л. Гліб.). *І сили не стане, ми знаєм про це, його інтервентам зірвати* (В. Сос.) *Мій дідусь, щоб ви знали, не простий рибалка, а бригадир* (Ю. Збан.). *На очі навернулися, чув він, сльози* (П. Мирн.).

До двоядерних вставних одиниць ми зараховуємо й означено- та неозначено-особові варіанти речень, які утворюються внаслідок пропускання займенників 1 чи 2 особи або коли мається на увазі 3 особа (О. О. Шахматов розглядає їх як односкладні) [201, 266], напр.: *Признаюся по щирості — літературний хробак хоч точить мене, а часто-густо насувається питання: навіщо?* (М. Коц.). *Та от, уяви собі, і не довелось* (А. Гол.). *Трава у полі, як там кажуть, аж шумить, лізучи з землі* (Г. К.-Осн.). Такі вставні речення можуть скорочуватися до одного слова. Вставні слова переважно утворюються з означено-особових варіантів речень. Це такі форми, як *знаю, знаєш, дивлюсь, бачу, бачиш, вірю, вірите, чуєте, вважаю* тощо, напр.: *А, знаєш, мені набридло вже сидіти й тебе чекати* (Ю. Янов.). *Мій парубок, дивлюсь, почав приставати* (М. Вовч.). *Вдовиного, бачиш, сина в прийом громада повезла* (Т. Шевч.). *Голова в мене розболілась так, що, вірите, ледве до ліжка доплентався* (М. Коц.). *Ну, годі плакати, Сашо, чуєш?* (О. Довж.). Форми наказового способу подібних дієслів можуть уживатися з присудком основного речення в наказовому способі. В такому разі, як зазначає О. О. Шахматов, їх значення послаблюється [201, 267]. Пор.: *Слухай, Тимоше, покинь мою розлучницю* (М. Вовч.).

З неозначено-особових варіантів речень походять вставні слова типу *кажуть, говорять, гадають, думають* тощо, напр.: *А у вас, кажуть, город трохи чи не більш і самих Кобеляків* (Г. К.-Осн.). *Родове прізвище було, переказують, «Петренко»* (Ю. Янов.).

Деякі дієслова скоротилися до одного-двох складів. Так, з наказового способу *молвь* утворилося модальне слово *мол* (укр. *мов*) [201, 268], яке може виступати і як частка, і як сполучник. Пор.: *Чи не здивується, мов, хто, чи не похвалить* (А. Тесл.). *Щоб слух не йшов, що, мов,*

Матвій Долина варив десь юшку, був не на посту (А. Мал.), але: Мені сьогодні **мов** небеса одчинилися (Г. К.-Осн.). А ти неначе горда з того всього,— рахуєш тих сперечниць, **мов** трофеї (Л. Укр.). З 2 особи однини теперішнього часу дієслова бачиш утворилася частка бач, яка може бути і вставним словом, напр.: Я оце заходився жениться, то мені, **бач**, і тут треба гроші (Т. Шевч.). З ділом, **бач**, у нас ніколи не розходяться слова (П. Дор.), але: **Бач**, їх і сватають уже (А. Тесл.). **Бач**, птицю сполошив! (І. Фр.). З 2 особи наказового способу **надійсь** утворилось вставне слово **надісь**, тепер уже застаріле, напр.: *Йди сам додому цею стежкою, а я піду іншою, бо вже наші стежки, **надісь**, розійшлись навіки, як туман по лісі* (І. Н.-Лев.).

Самостійні речення можуть скорочуватися у вставні конструкції шляхом перетворення дієслів на дієприслівники. Так можна пояснити виникнення вставних сполучень з дієприслівниками типу *власне кажучи, правду кажучи, інакше кажучи, говорячи взагалі* тощо, напр.: **Власне кажучи**, по всіх п'єсах дядя Ваня грав самого себе (Ю. Янов.). *Хоч я, **правду кажучи**, не дуже вірю, щоб можна було за якимсь методом точно вгадувати дощ* (О. Донч.). **Інакше кажучи**, затримано як дезертира (А. Гол.).

Вставні речення, крім двоядерних, можуть бути й одноядерні. Серед них насамперед виділяються конетрукції з безособовими дієсловами у формі 3 особи однини чи середнього роду минулого часу, напр.: *Журба почув густий і, **як йому здавалося**, схвильований голос* (Д. Ткач). *Держи, **як то мовиться**, нейтралітет* (А. Гол.). *Голос її не був дуже сильний, але, **як то говориться**, «для дому» дуже приємний* (Л. Укр.). *Марина... дала мені виговоритися, а потім спокійно і логічно, **як називається**, виклала свої думки переді мною* (І. В.). *Ярину Трифон помітив, коли вона поралася із сусідками біля печі, **як водиться на похоронах*** (П. Панч). Як бачимо, подібні речення мають різні поширювачі чи суб'єктні члени. Вони, як правило, вводяться сполучником як. Однак такі речення можуть уживатися і без поширювачів. Тоді, власне, виступає один головний член, напр.: *В гурті, **мовиться**, й батька легше бити* (І. Ле). *Пам'ятається, ще на першому курсі вони читали з Марком про зоряні дощі* (О. Гонч.). *Переживання Тасі були, **розуміється**, набагато складнішими* (Л. Дмит.). *Він, **бачилось**, бажав усім своїм еством насатися тої краси, свіжості та живучої сили, якою тут дихала вся природа* (І. Фр.). *А коли, **траплялося**, випивав, то не було біди,*

гіршої від нього (Г. Хотк.). Такі непоширені одноядерні речення звичайно називають вставними словами. Це занадто неточне визначення, бо береться до уваги тільки формальна ознака — наявність однієї словоформи.

Немає підстав визначати й інфінітивні одиниці то як вставні слова, то як сполучення слів чи речення. Усі вони вставні інфінітивні речення, бо достатньо самого інфінітива, щоб був мінімум одноядерного речення. Вставні інфінітивні речення можуть бути поширені й непоширені. До поширених інфінітивних речень зараховуємо конструкції з поширювачами типу *сказати правду, сказати по правді, признатись по правді, попросту сказати, дякувати випадкові, хвалити бога, по всьому видати, нічого гріха таїти, ніде гріха діти, ніде правди діти, до слова мовити*, так мовити тощо, напр.: *Хоч, правду сказати*, я й так не зморений (Д. Ткач). *Цікавого, сказати по правді*, не так уже й багато (М. Стельм.). *Василь, признатись по правді*, боїться того сухого дерева (І. Ц.). *Узенькою стежечкою він швидко дійшов до горбика недалеко од моря, де стояла Христинина дача, попросту сказати*, — рибальська невеличка хатинка (І. Н.-Лев.). *Підліток, дякувати випадкові*, не потрапив на очі фашистам і попередив партизанів (Газ.). *Хвалити бога*, Олена не ходитиме на свята в подраних чоботях (М. Коц.). *А сам обурюється, бо Мотря, по всьому видать*, аніскілочка не вірить (М. Стельм.). *Таки нічого гріха таїти* — знайшовсь із наших, хрещених людей, що уступив у їх віру та... узявсь держать і Липці, і другії слободи (Г. К.-Осн.). *Бо, може, нігде правди діть*, було таке, що й женихались (Т. Шевч.). *Ніде правди сховати*, мені не зовсім це подобалось (Б. Грінч.). *А Сидір Іванович, ніде гріха діти*, в подяку за допомогу перекидав дівчині то зайву верейку січки, то зайве відро жому (С. Добр.). *Але, так мовити*, чудо у нас це — дерево (справжнє, живе дерево) росте на дахові і навіть дає тінь (М. Коц.).

Інфінітиви можуть вводитися сполучниками як, що, напр.: *Довгий коридор був, як і треба було сподіватися, порожній* (І. Багм.). *Щодо українців, то вони, як поглянути, ніби зовсім завмерли* (М. Коц.).

Головний інфінітивний член може ускладнюватися предикативами чи заперечними займенниками, напр.: *Це була перша людина, яку побачила тут Сахно, і, треба признатися, навіть зітхнула легко* (Ю. Смол.). *Можна сказати, дочекалися свого свята* (М. Стельм.). *Ні, гріх сказати, в нас не б'ють, начальство вище близько тут* (Л. Укр.).

Та. . їй-богу, **сором сказати**, нема чим викупить з друкарні (Т. Шевч.). **Гарно, нічого й казати**, вмієш ти слова складати (І. Фр.). **Нічого мовити** — миле життя розвідача філоксерної комісії (М. Коц.).

У непоширеному вигляді найтиповіші для української мови, особливо розмовної, такі вислови, як **сказати**, **знати**, **чути**, **подумати**, **подивитись**, **признатися**, **зізнатися**, **надіятися**, напр.: **Пішли ці селяни до старого Стадницьького, батька, сказать, нашого пана** (М. Стельм.). **Знати** — не найнялись (А. Гол.). **На селі не співали дівчата, чути, реготались** (А. Гол.). **Яких тільки машин, подивитись, тепер у колгоспі нема!** (Газ.). **Механізатори, зізнатися, мали надію впоратися з оранкою-раніше** (Газ.). **Опозиція слаба, а по іменинах пані, надіятися, й перестане існувати** (І. Фр.).

Як і при самотійному вживанні, вставні інфінітивні речення можуть мати відтінок бажаності — при наявності частки **би** — у поширеному чи не поширеному варіанті, напр.: **У всякому ділі є свої майстри і своє, так би мовити, натхнення** (О. Гонч.). **Тоню захоплює оця таємничість, оця, сказати б, поезія таємничості** (А. Гол.). **То засоби боротьби, порох, сказати б, філоксерний** (М. Коц.). **Другий, по одежі і по сивій бороді, сказать би, ти** (П. Кул.).

Вставні одноядерні речення можуть бути і прислівникового типу. У поширеному вигляді вони трапляються переважно від віддієслівних утворень — форм на **-но**, **-то**, предикативів **видно**, **видко**, **чутно**, зрідка від інших слів, напр.: **Це ти, не во гнів будь сказано, трошки брешеш** (М. Кул.). **Мар'я дивилася з печі на неї і — по очах видно — сумувала** (П. Мирн.). **Галя собі повернулася, скочила в двір, зацепнула хвіртку і — тільки чутно — затупотіла двором** (П. Мирн.). **Боярин, обдарований такими широкими правами, ставався силою в селі і, зовсім природно, дбав про... укріплення своєї сили** (І. Фр.). **Ви можете впоратись з оранкою, для всіх очевидно, ще раніше** (Газ.). **Але, цілком зрозуміло, з такою пропозицією збори погодитися не могли** (Газ.). **Ну, вже відомо, ти його товариш, то будеш заступатися** (Л. Укр.). Сюди, очевидно, належать і форми з сполучниками: **Поспішають, як видно, на роботу** (А. Гол.). **Дяк собі чита, а парохвіяни, як звичайно, тим часом куняють** (Г. К.-Осн.). **Річ невинна, як відомо** (М. Коц.).

Більш звичайне вживання таких висловів у непоширеному вигляді, тобто у формі одного слова, напр.: **Отак**

і виріс сиротою, у наймах. Сказано, шарпак (Т. Шевч.). *А сам, видно, своє думав* (Г. К.-Осн.). *Ані перейти теперки тудою, чутно, ані переїхати* (М. Вовч.). *Я, природно, не бажав би зв'язувати себе такою обіцянкою* (І. Кул.). *Але, зрозуміло, нічого певного так і не могли збагнути* (А. Гол.). *Можливо, вночі буде гроза* (А. Шиян). *Пішло усе по усім усюдам, звісно, як сирітське* (Г. К.-Осн.). Такі форми є підстави вважати не вставними словами, а вставними непоширеними реченнями, бо вони можуть виступати головним членом одноядерних речень, коли виконують функцію предикативів. Пор.: *Мені сказано, що її мачуха віддала в містечко на п'ять років у найми* (Б. Грінч.). *Не чутно нічого, не видно нікого, тільки Дніпро шумить* (М. Вовч.). *Для мене очевидно, що Ви не бережетеся* (М. Коц.) тощо.

Від них необхідно відрізнити вставні одиниці прислівникового походження типу *певно, напевно, справді, дійсно, безперечно, безсумнівно, безумовно, видимо, ймовірно, достеменно, буквально* тощо, напр.: *Я і так боюся, що подав вам багато зайвого і вже, напевно, нецікавого* (М. Коц.). *А ходімо, справді, ще раз до матері* (П. Мирн.). *Дійсно, смачна штука, і яка запашна* (З. Тул.). *А Лука, видимо, не поспішався* (І. Мик.). *Катерина, достеменно, як кілька хвилин тому Слава, не могла повірити, що це Суліман* (І. В.). Такі форми за інших умов виступають переважно обставинними поширювачами, отже, не належать до предикативної основи речення і не можуть вважатися їх виявом, тобто вони є вставними словами. Пор.: *Напевно вам говорю, що визволить* (М. Вовч.). *Не знаю, чи справді воно так* (О. Довж.). *Поправляюсь я тут видимо, товщаю в очах* (Л. Укр.). Деякі з названих форм є підстави розглядати як неповні варіанти двоядерних речень, бо в іншому контексті вони можуть виступати некоординованими присудками [201, 265]. Пор.: *Уже як стражник казав оте Омелькові, то то вже певно* (П. Мирн.).

Хоча й рідко, але вставними можуть бути й заперечні модифікації речень буття з предикативом *нема* і родовим відмінком. Такі модифікації іноді ускладнюються заперечними займенниками, різними формами часу дієслова *бути* тощо, напр.: *Там теж горіхи, сумніву нема!* (М. Рильськ.). *Це завдання наша бригада, немає ніякого сумніву, виконає своєчасно* (Газ.). *Сумніву не було: це було справжнє кам'яне вугілля* (З. Тул.). *Сумнівів не може бути ніяких — коли Юра виросте, він буде мандрівником* (Ю. Смол.). Іноді конструкція скорочується до заперечного займенника з родовим відмінком, напр.: *Морські піхотинці, ніяких*

сумнівів, витримають цей натиск (Газ.). Отже, створюється синонімічний ряд вставних висловів для передачі значення «безсумнівно» — *безсумнівно* — *нема сумніву* — *не було сумніву* — *ніякого сумніву*.

Важко вивести з самостійних речень вставні конструкції іменникового типу. Для вираження вставності не можуть використовуватися іменники конкретного значення [159, 229]. З цією метою вживаються іменники, придатні передавати суб'єктно-модальні відношення. Найчастіше вони мають прийменникову форму. Переважають іменники з прийменниками *на, за, з*. Конструкції з прийменником *на* можуть виступати без поширювачів і з поширювачами, напр.: *Термін сам по собі привабливий, але, на жаль, надто обмежений* (П. Загр.). *Населення, на диво, зустріло нас привітно* (Я. Баш). *На щастя, її запросила до себе на село наша старша тітка* (Л. Укр.). *На превеликий жаль, у мене нема знайомих в Кишиневі* (М. Коц.). *На мій превеликий смуток, він поставився до мого задуму досить холодно* (І. В.). *На превелике наше щастя, про нас турбувалися на волі* (Ю. Янов.).

Форми *на думку, на гадку, на погляд* виступають тільки з поширювачами, які означають, кому належить думка, погляд, напр.: *Операція, на їх думку, минула напрочуд удамо* (Ю. Смол.). *Однак, на мою гадку, слід би було... звернути увагу й на зовнішню красу* (М. Рильськ.). *На її погляд, він був гарний* (М. Коц.).

Форми *на гріх, на зло, на сміх, на нещастя* звичайно вживаються з порівняльними сполучниками, напр.: *Скоїлось, як на гріх, ще торік по весні* (М. Кроп.). *Він побіг через двір.., але, як на зло, в темряві об щось спіткнувся і упав* (І. Ц.). *І тут, як на сміх, засяяло сонце над трупами їх* (О. Ол.). *Ох ти ж горенько, і монополюка, як на те нещастя, закрита* (Г. Тют.).

Конструкції з прийменниками *за, з за* самою своєю суттю завжди потребують поширювачів, напр.: *Іван Антонович.., щоб не створювалась, за його висловом.., «каста їздових», завів порядок..* (О. Гонч.). *За його словами, мені на роду написано втопитись* (Ю. Янов.). *Бригадир, з свого боку, не погоджувався на таку пропозицію* (Газ.). *Заклучна сцена, з погляду режисера, вимагає доопрацювання* (Газ.).

Менш поширені вставні конструкції з прийменниками *без, в (у), до, над, по* тощо, напр.: *Солідність роботи їх, без сумніву, була понад всяку конкуренцію* (Г. Хотк.). *Всю ніч чесно, в міру своїх сил, виконував він з молоддю свої*

вироки (О. Довж.). *Зубці в якому, до речі, змінюються ой як же часто* (П. Загр.). *Товар пішов, над сподівання, добре* (І. Фр.). *Обідали, по правді, ви не дома* (П. Кул.).

Без прийменників непрямі відмінки виступають рідко. Це здебільшого утворення з орудного відмінка типу *таким чином*, *таким робом*, *одним словом*, *грішним ділом* тощо, напр.: *Автор із режисером зійшлися, таким чином, вирішити взаємини* (Ю. Янов.). *Таким робом*, *окрім сидячих і стоячих, є ще й ходячі хори* (М. Коц.). *Одним словом, тобі розжовувати не треба* (М. Тарн.). *Він, грішним ділом, подумав* (О. Гонч.).

При самостійному вживанні такі іменні конструкції функціонують, як правило, прислівними чи неприслівними поширювачами. Про це свідчать такі паралелі: *Він... по волі повертався, вмотуючись таким чином в бинт* (О. Довж.). *А пити прихитрявся дивним робом* (П. Загр.). *Відчиняли люди широко ворота, поливали на щастя дорогу* (І. Ц.). *На лихо собі був такий невеличкий* (Г. К.-Осн.). *На море лягав туман, і це було дуже до речі* (Ю. Смол.). *Говори по суті! Що ти мелеш?* (Г. Тют.).

Отже, вважати конструкції з непрямыми відмінками іменників вставними реченнями не можна. За походженням це колишні поширювачі речень, що виступають в основних реченнях як вставні слова чи сполучення. Про це свідчить ще той факт, що такі одиниці часто мають характер стійких сполучень, тобто наближаються до фразеологізмів [48, 166].

Окремо слід сказати про вставні конструкції з іменниками в називному відмінку. О. О. Шахматов виводить їх з односкладних підметових, тобто номінативних, речень [201, 270]. Справді, деякі вислови з іменниками в називному відмінку при самостійному вживанні могли б бути номінативними реченнями. Сюди належать: застарілі вислови релігійного змісту — *царство небесне, воля його: Покійниця, царство небесне, любила плахтами та платками менжувати* (П. Мирн.). *Не привів мене бог — воля його свята!* — *заміж дочки віддати* (Г. К.-Осн.); конструкції з іменниками *річ, діло*, деякі вислови з іменниками *слово, казка*: *Відома річ, кого огнем пече, тому скрізь вода мріється* (М. Вовч.). *Адже човен був, певна річ, моторний* (Ю. Смол.). *Ясна річ, він хоче застукати злодіїв на гарячому* (Г. Кос.). *Звісне діло — баришник* (Г. Тют.). *Ясне діло — герої!* (А. Гол.). *Слово честі, не розумію* (Л. Укр.). *Знов не виспався і так ізнемігся, що, без сорому казка, пішов по обіді в клуню, ліг у засторонку на соломі й спав до*

самого вечора (І. Н.-Лев.). Як бачимо, такі іменники без поширювачів не вживаються. Разом з поширювачами вони перетворюються на усталені фразеологічні сполучення. Тому тільки за походженням вони номінативні речення, а за сучасним станом — вставні сполучення слів.

З називного відмінка іменника без поширювачів утворилася форма *правда*. Вона набула значення прислівника *справді* і перетворилася на модальне слово: *Добра такого таки зроду у мене, правда, не було* (Т. Шевч.). *І, правда, гості доказали, що жить вони на світі знали* (І. Котл.). Але при наявності поширювачів *твоя, його, ваша, їхня* форма *правда* виступає у своєму прямому значенні, тобто є залишком номінативного речення: *Корабель, правда твоя, повертається назад* (Газ.).

З називного відмінка, але вже, очевидно, предикативного, утворилася форма *щоправда* (*що є правда*), яка тепер уживається як вставна, напр.: *Але, щоправда, я таки вподобав породу вашу лісову* (Л. Укр.).

З називного відмінка іменника утворилася і форма *школа*. Однак вона вживається тепер майже виключно як предикатив. Правда, дехто називає цю форму серед вставних слів [99, 171; 189, 171; та ін.]. Проте приклади, які звичайно наводяться, сумнівні: *Теплий кожух, тільки школа — не на мене шитий* (Т. Шевч.). *Школа, каже, і не проси!* (Т. Шевч.).

У ролі вставних одиниць можуть виступати поєднання прийменників не тільки з іменниками, а й із займенниками типу *до того, крім того, між іншим, по мені, поза всім тим, про мене* та похідні від них прислівникові форми *по-моєму, по-твоєму, по-вашому* тощо, напр.: *Окрім того, по-справжньому хвилює ота висока відповідальність* (П. Загр.). *Між іншим, ви помічали, з кого виходить найбільше героїв у бою?* (О. Гонч.). *По мені — роби вже краще те, що вмієш* (Л. Гліб.). *Але ж, поза всім тим, Тамбов є, Тамбов існує!* (П. Загр.). *Про мене, хай думає, що його зверху* (А. Гол.). *Ну, тепер, по-моєму, Омеляновичу, — зібралися, так чого ж ждати?* (Г. К.-Осн.). *То Бонаротті, по-вашому, робив задля забави?* (Л. Укр.). Такі одиниці цілком природно кваліфікувати як вставні слова.

За походженням до них близькі прислівники *по-перше, по-друге*, що вживаються для вираження черговості подій, напр.: *Новітніми проектами впорядкування порогів передбачено, по-перше, поліпшення судноплавства, по-друге, одержання гідроелектричної енергії* (О. Гонч.).

Вставними можуть бути деякі залишки прикметникових поширювачів. Наприклад, форма *головне* утворилася з колишнього сполучення *головне діло*, як свідчить російський вислів «главное дело». Тепер вона виступає вставним словом, напр.: *Головне, не треба читати на ніч* (Л. Укр.). Паралельно вживається і дещо застаріле вставне слово *головно* — з прислівника. Пор.: *Головно, мені по умовах здоров'я не слід зоставатись тут довше* (Л. Укр.).

Визначення приналежності до вставних одиниць більш-менш задовільне лише тоді, коли йдеться про такі морфологічні форми, які можна кваліфікувати як колишні самостійні речення чи їх члени, тобто про повнозначні частини мови. Службові слова не можуть свідчити про залишки колишніх самостійних речень чи їх членів, тому вони, як правило, не вважаються вставними. Виняток становлять лише кілька сполучників — *однак, одначе, проте, втім*, які можуть інтонаційно виділятися, бо виражають певний відтінок прислівникового значення типу *все ж, все ж таки, все-таки*, напр.: *Карпо, однак, виліз* (П. Мирн.). *Одначе, незважаючи на тяжкі умови життя, я завжди був великим оптимістом* (М. Коц.). *Немає сонця — і десь воно, проте, живе і світить* (М. Рильськ.). *А втім, усі вони добрі* (М. Стельм.). Деякі з цих форм можуть виступати і як прислівники. Пор.: *От так, пройдуся, поки снідання, однак без діла* (Л. Укр.). Це і дає підставу вважати такі форми вставними словами. Однак повної згоди про функції подібних слів в українських мовознавців немає. Так, у курсі «Сучасної української мови» М. Т. Доленка та інших форми *однак, одначе* не вважаються вставними [60, 321]. С. П. Бевзенко слова *немовби, нібито, до того, буквально* зараховує до вставних [17, 189—190], а в «Довіднику з українського правопису» (К., 1984.— С. 119) вони без достатньої аргументації виключаються з цього складу. У цій же праці є подібне зауваження щодо форм *принаймні, між тим, за традицією, у кінцевому підсумку, до того ж, приблизно* (с. 119). Характерно, що в «Словнику української мови» подаються приклади на виділення деяких з цих форм, напр.: *Вона йшла сама, і так жваво про щось говорила, наче круг неї було, принаймні, з десяток слухачів* (журн.). *Між тим, солдат поволі підійшов до груші* (О. Довж.). Отже, наша пунктуація не відбиває всіх явищ відокремлення вставних форм, які виникають в усній і писемній мові.

Ми вказували на труднощі відмежування вставних і не вставних одиниць. До них додається ще одна. Якщо якась

дієслівна чи прислівникова форма розташовується перед підрядним сполучником, її визначають як предикатив, напр.: **Зрозуміло**, що після цієї канонади сюди посунуть танки (О. Гонч.). Для мене **очевидно**, що Ви не бережетеся (М. Коц.). Проте як бути, якщо такі форми стоять перед висловленням, що може розглядатися як друга частина складного безсполучникового речення? У більшості праць з української мови подібні форми визначаються переважно як вставні слова. Наприклад, ілюстрації, що подаються у «Словнику української мови»: **Уявіть**, приїжджав з Тамбова (О. Довж.). **Пам'ятається**, ще на першому курсі вони читали з Марком про зоряні дощі (О. Гонч.). **Здається**, ти й позаторік тут був та капості мені робив? (Л. Гліб.). **Сподіваюсь**, ти проведеш мене (Розм.). **Безсумнівно**, вона казала правду (О. Донч.). **Видно**, дуже неприємно було їй переказувати це доручення (В. Соб.). І лише в окремих випадках вони визначаються як предикативи, напр.: **Безперечно**, людина є вінець для створення всього (В. Сам.). Форми *уявіть*, *пам'ятається*, *здається*, *безсумнівно*, *видно* тощо є підстави кваліфікувати як вставні, бо вони саме з такою функцією широко вживаються в середині і в кінці подібних висловлень. Однак водночас безперечно й те, що вони можуть бути присудком чи головним членом першої частини складного безсполучникового речення (як і сполучникового. Пор.: **Уявіть**, що приїжджав з Тамбова...). Отже, точніше можна визначити такі форми як проміжні категорії між вставними одиницями і частинами складних безсполучникових речень [51, т. 2, ч. 2, 162].

Таким чином, вставні одиниці досить різноманітні за формою, але їх об'єднує суб'єктно-модальне значення, яке вони виражають. За відтінками цього значення вставні слова, словосполучення і речення звичайно поділяють на семантичні групи. Кількість цих груп у різних авторів не однакова — від двох-трьох до восьми-десяти і більше. Це залежить від того, наскільки докладно враховуються семантичні відтінки. Пор., наприклад, 8—17 груп в «Грамматике русского языка» за ред. В. В. Виноградова [51, т. 2, ч. 2, 153], у праці О. Г. Руднева «Синтаксис осложненного предложения» [156, 126], у «Курсі сучасної української літературної мови» Б. М. Кулика [99, 172] і 3 групи в «Сучасній українській літературній мові» за ред. І. К. Білодіда [181, 228]. Найголовніші групи вставних слів, сполучень і речень — це ті, що виражають два значення: вірогідності і гаданості. Значення вірогідності, достовірності передають такі вставні слова, сполучення і речення,

як безсумнівно, без сумніву, немає сумніву, безумовно, безперечно, дійсно, напевно, зрозуміло, розуміється, звичайно, правда, щоправда, справді, природно, само собою, певна річ, певне діло, видима річ, видиме діло, мусить бути тощо, напр.: Але між ними усіма, **безсумнівно**, є суперечності (Ю. Смол.). Солідність роботи їх, **без сумніву**, була понад всяку конкуренцію (Г. Хотк.). Там теж горіхи, **сумніву нема!** (М. Рильськ.). В дорозі він, Пронька Сокіл, **безумовно**, буде дуже корисний Павликові (О. Донч.). Адже порушення режиму, **безперечно**, може позначитись на льотних якостях «Малютка» (Ю. Смол.). В загоні, **дійсно**, зимовими вечорами хлопці грали і в дурня, і в очко (М. Стельм.). Ні, з такою людиною, **напевне**, добре буде працювати (М. Стельм.). Ото попоходиш за плугом, потягаєш чепіги, то й, **зрозуміло**, втома бере своє (О. Ков.). Згодом, **розуміється**, пішли інші інтереси (Є. Крот.). І хотів би Сашко, **звичайно**, бути моряком далекого плавання (Ю. Смол.). Серед бідних ще, **правда**, зустрінеш співчуття (О. Гонч.). Спершу будиночок мав одну-єдину, **щоправда**, простору кімнату (П. Загр.). Воно, **справді**, само себе не пізнавало (Ю. Смол.). Я, **природно**, не бажав би зв'язувати себе такою обіцянкою (М. Кул.). Ну, **само собою**, усі повикидали (Г. Хотк.). Адже човен був, **певна річ**, моторний (Ю. Смол.). Іде шляхом молодиця, **мусить бути**, з прощі (Т. Шевч.).

Значення гаданості, недостовірності, непевності виражають такі вставні слова, сполучення і речення, як **видимо**, **видно**, **здається**, **мабуть**, **може**, **може бути**, **можливо**, **очевидно**, **певно**, **либонь**, **ймовірно**, **видається**, **можна сказати**, **треба гадати**, як **видно**, є **надія**, як **здається**, **пак** тощо, напр.: А Лука, **видимо**, не поспішався (І. Мик.). Іван Тимофійович, **видно**, вагався (О. Гонч.). Спочатку вся вулиця, **здається йому**, злилась в єдиний коловорот насмішки (М. Стельм.). Уже й народ, увесь, **мабуть**, зійшовся (А. Гол.). Хоча, **може**, комусь вона буде здаватися самою звичайною жінкою (М. Стельм.). Літак, **може бути**, запізниться на кілька хвилин (Газ.). І зачинала, **можливо**, не для воєн нове життя (М. Стельм.). Боярин, **очевидно**, завагувався, але лиш на хвилю (І. Фр.). Та й у вас, **певно**, у кожного діло є (І. Тоб.). Катря оце вже, **либонь**, і вправилася була (А. Гол.). Воїни, **ймовірно**, почнуть сіяти раніше (Газ.). Вона, **можна сказати**, зроста при молодій граб'янці і має досконале виховання (Л. Укр.). Загальні збори, як **видно**, затягнуться (Газ.). З посівною, **в надія**, впраємося вчасно (Газ.). Школярі, як **здається**, не

підведуть (Газ.). Та воно, **пак**, і не сто, а п'ятдесят було (С. Руд.).

Чимало слів, сполучень і речень зараховують до вставних не тільки тому, що вони виражають чисто модальні відношення, а й з інших міркувань. Зокрема, частина вставних одиниць використовується для вираження емоційних оцінок повідомлення — радості, задоволення, прикрасі, жалю, здивування, обурення — **на жаль, на радість, на щастя, на сором, дивна річ, чого доброго, як на біду, як навмисне, на лихо, як на лихо, як на гріх, як на зло, хвалити долю, на диво, на біду, на нещастя, грішним ділом, ніде гріха діти** тощо, напр.: **Але, на жаль**, безводники наші не мають ще ні голосу, ані мільйонів (О. Гонч.). **Винищувач, на радість**, приземлився у сусідньому авіаполку (Газ.). А тут, **на сором мені**, люди йдуть на поле та ще юрбами (І. Н.-Лев.). **І дивна річ** — стара скорилась (М. Коц.). **Шкода тільки, що не жениться, чого доброго, розволочиться, розледачіє** (П. Мирн.). **Мама, як навмисне**, повільно одягається (О. Іван.). **Піднялась** — ледве-ледве повзе, та ще, **на лихо**, нікого нема їй назустріч (Г. К.-Осн.). **Скоїлось, як на гріх**, ще торік по весні (М. Кроп.). **Та їх, наче на зло**, було безліч (Ю. Янов.). **Населення, на диво**, зустріло нас привітно (Я. Баш). **Бо, на біду собі**, не бачила зроду нікого старшого, як пана справника (Г. К.-Осн.). **Ще й, на моє нещастя**, прийшла мені на думку та страшна тітка Наталія (І. Н.-Лев.). **Збагнувши суть гри, він, грішним ділом**, подумав (О. Гонч.). А Сидір Іванович, **ніде гріха діти**, в подяку за допомогу перекидав дівчині то зайву верейку січки, то зайве відро жому (С. Добр.).

Вставні конструкції можуть підкреслювати ступінь звичайності висловленого — як **звичайно, по звичаю, як завжди, бувало, трапляється, як водиться, як заведено, як правило** тощо, напр.: **А ввечері, як звичайно**, треба ганяти голубів (Ю. Смол.). Він був менший син у батька, і все батьківське добро, **по українському звичаю**, припадало меншому синові (І. Н.-Лев.). **Щастя! Воно прийшло, як завжди, неждано-негадано** (О. Гонч.). **Ідеш, бувало**, на зорі, прислухаєшся до цього «дир-дир» і відчуваєш (М. Стельм.). А коли, **траплялося**, випивав, то не було біди гіршої від нього (Г. Хотк.). **Вдарив, як ведеться**, безкозиркою об землю (Ю. Смол.). **Рідна хата, як водиться**, старшому братові зосталася (П. Мирн.). Та й визнання до новелістів, **як правило**, приходить після смерті (П. Загр.).

Більш технічне, ніж модальне виділення слів, сполучень і речень із значенням джерела повідомлення — на думку, з погляду, за повідомленням, як кажуть, як відомо, звісно, за висловом, мовляв, мов, по-моєму тощо, напр.: Саме таким, **на Павлову думку**, неодмінно й повинно бути (А. Гол.). «Біла Пустеля» майже безфабульна річ — з **погляду критики тридцятих років** (Ю. Янов.). **За повідомленням радіо**, відбулося чергове стикування транспортного корабля на орбіті (Газ.). Соя... **радився з шахтарями в будь-якій справі і, як кажуть**, знав, хто чим дише (Д. Ткач). Художня кінематографія існує, **як відомо**, на базі літератури, кінодраматургії (О. Довж.). Для багатих то, **звісно**, завжди був рай (А. Гол.). І лише тоді можна було сідати за письмовий стіл, щоб, **за висловом одного великого письменника**, починати «дивувати самого себе» (П. Загр.). Відповіла дівчині непевно — нехай, **мовляв**, пробачать, ніколи зараз (А. Гол.). **Щоб слух не йшов, що, мов**, Матвій Долина варив десь юшку, був не на посту (А. Мал.). **По-моєму**, Іване Тимофійовичу, є одна істотна суперечність в усьому задумі (О. Гонч.).

Те саме слід сказати про виділення одиниць, що означають порядок висловлень, їх зв'язок, підкреслення певних частин, висновків — **наприклад, приміром, скажімо, до речі, нарешті, врешті, зрештою, на додаток, додатково, зокрема, головне, загалом, між іншим, до того ж, крім того, разом з тим, по-перше, по-друге, отже, таким чином, виходить, значить, кінець кінцем, як на те, між тим тощо**, напр.: **Йому, наприклад**, хочеться веселитись, а він мусить плакати (М. Стельм.). **Липне воно і до коліс, що біля воза, і до коліс, що біля, приміром, емки** (О. В.). Можете сказати, яка кількість води отут грається з скелями, ну, **скажімо, протягом доби?** (І. Ле). **Людяньський... до понять застарілих людей ладен віднести, скажімо, поняття «воєнний злочинець»** (П. Загр.). **До речі, я, звичайно, де в чому згоден з вами** (І. Ле). **Справді, чи кінчиться, нарешті, коли-небудь оця безводна дорога?** (О. Гонч.). **Де це, окрім Таврії, ви зустрінете такий легкий і високий пульс ділового життя, таке вільнодумне ставлення до традиційних звичаїв та святинь, такий, зрештою, строкатий набір народностей?** (О. Гонч.). **Головне, не треба читати на ніч** (Л. Укр.). **Бригада, загалом, погодилася з такою думкою** (Газ.). **Між іншим, ви помічали, з кого виходить найбільше героїв у бою?** (О. Гонч.). **Крім того, я активно захищаю спортивну честь нашого радгоспу** (О. Гонч.). **Новітніми проектами впорядкування порогів передбачено, по-перше, поліпшення**

судноплавства, *по-друге*, одержання гідроелектричної енергії (О. Гонч.). *То це факт, з одного боку, і приємний, а з другого, краще не питайте* (М. Стельм.). **Отже** — зовсім не нова думка, що Пушкін і Шевченко ішли в одному річці! (М. Рильськ.). **Таким чином**, на тридцять першому році життя мені довелося знову починати життя і навчатися *по-новому* (О. Довж.). *То я, виходить, угадала* (В. Мин.). **Є, значить**, іще люди (А. Гол.). В роки зневір'я саме у ній знайшов він для себе і вітиху, і зміст, і філософію життя *та, кінець кінцем, досить-таки непоганий заробіток* (А. Гол.). *Малий у цю мить, як на теє, обізвався радісним голосом* (О. Кундз.). **Між тим**, солдат поволі підійшов до групи (О. Довж.).

Близькі до таких зворотів форми, що вказують на протиставлення даного повідомлення раніше висловленому — *навпаки, однак, одначе, проте*, напр.: *Сторож кумедно, по-сорочи, зиркнув на них і не розгнівався, а, навпаки, подобрів, лагідно засміявся* (М. Стельм.). *Карпо, однак, виліз* (П. Мирн.). *Риба билася й підстрибувала, як скажена, не справляючи, проте, на двох старих запорожців великого враження* (О. Довж.).

Деякі слова, сполучення і речення виражають ставлення розмовляючого до способу оформлення висловлень, їх стилю, тону й емоційного забарвлення — *взагалі, власне, грубо висловлюючись, з дозволу сказати, інакше кажучи, іншими словами, коротко кажучи, коротше, крім жартів, м'яко кажучи, між нами кажучи, можна сказати, одним словом, попросту кажучи, по правді кажучи, признатися, смішно сказати, сказати по совісті, так би мовити, точніше, чесно кажучи, що називається, якщо можна так висловитися, якщо говорити правду тощо*, напр.: **Взагалі**, *день, проведений Варварою у батальйоні капітана Жука...— все це мовби маленьке толстовське Бородіно* (П. Загр.). *Війна проти Австрії та Німеччини була, власне, закінчена в Росії ще восени минулого, сімнадцятого року* (Ю. Смол.). *Не думаю, що серед депутатів, які сидять в оцьому залі, багато знайдеться таких, котрі в цьому питанні поділяють вашу, з дозволу сказати, точку зору* (А. Гол.). **Інакше кажучи**, *затримано як дезертира* (А. Гол.). **Одним словом**, *нам потрібні провідники* (О. Гонч.). *А взагалі, одним словом кажучи, це значить: «ану, посуньтеся трохи, панове-добродії Міхни та Пирогови всякі»* (А. Гол.). *Як же можна отак піти, щезнути, попросту сказавши — утекти без сліду?* (Г. Хотк.). *Я, по правді сказавши, й тепер трохи дивуюсь, що мені так легко*

пишеться до Вас (Л. Укр.). Василь, **признатись по правді**, боїться того сухого дерева (І. Ц.). **Точніше сказати**, дали себе приспати (А. Гол.). **Простіше кажучи**, письменникові, надто ж прозаїкові, в усі часи треба було мати біографію (П. Загр.). **Треба було, як говориться..**, «сховати гонор до кишені» (І. В.). **Іронічність**, яку демонструє нам Олекса Носенко в своїх новелах, **якщо можна так висловитися**, ситуаційна (П. Загр.).

Частина слів, сполучень і речень використовуються для активізації співрозмовників — **бачиш, розумієте, уявіть, знаєте, вірите, пам'ятаєте, послухайте, погодьтеся, пробачте, дозвольте** тощо, напр.: Вони, **бачиш**, без високої політики ніяк не можуть обійтися (М. Стельм.). Мені, **розумієте**, незручно починати тяжбу з паном (М. Стельм.). **Та от, уяви собі**, і не довелось (А. Гол.). А, **знаєш**, мені набридло вже сидіти й тебе чекати (Ю. Янов.). Я, **пам'ятаєте**, **приїздив до вас як автор** (Ю. Янов.). **Послухайте** лиш, **молодиці**, я добрую вам раду дам (І. Котл.). А може, ти, **пробач**, його розтринькав, як то буває молодечий **звичай?** (Л. Укр.).

Хоча за значенням об'єднуються різні форми вставних одиниць, але можна помітити, що деякі з них усе ж більш типові для тієї чи іншої групи. Зокрема, для передачі значення емоційної оцінки часто використовуються конструкції з прийменником *на* — *на жаль, на сором, на біду, на нещастя, на радість, на щастя*. Ступінь звичайності викладених фактів здебільшого передається конструкціями з сполучником *як* — *як звичайно, як завжди, як водиться, як правило*. Назви джерел повідомлення переважно мають вигляд сполучень з прийменниками *на, за, з, по* — *на думку, за висловом, за повідомленням, з погляду, по мені*, у тому числі у складі прислівників *по-моєму, по-вашому*. Ставлення до способу оформлення думок часто має вигляд дієприслівникових чи інфінітивних висловів — *одним словом кажучи, власне кажучи, по правді сказавши, інакше кажучи, загалом кажучи, правду сказати, з дозволу сказати, признатися по правді, попросту сказати, краще сказати, до слова мовити, точніше сказати, так би мовити* тощо. Активізація співрозмовника здебільшого здійснюється означено-особовими формами 1 чи 2 особи теперішнього часу чи 2 особою наказового способу — *бачиш, бачите, розумієш, розумієте, знаєте, вірите, послухайте, погодьтесь, пробачте*. Пор. у монографії «Сучасна українська літературна мова» за ред. І. К. Білодіда, в якій зроблена спроба характеристики семантичних груп за

наявністю вставних слів, сполучень чи речень [181, 229]. Оскільки межа між цими одиницями досить умовна, як це було доведено вище, така характеристика семантичних груп мало що дає.

§ 51. Вставлені одиниці

Ф. І. Буслаєв не розрізняв категорії вставності і вставленості. Вперше на «вставлені із сусіднього речення слова» звернув увагу О. О. Шахматов [201, 273]. Пізніше це питання було докладно розроблене в академічній граматиці російської мови за ред. В. В. Виноградова [51, т. 2, ч. 2, 167]. В українському мовознавстві натяки на особливий вид «втручених речень» містяться ще в праці О. Огоновського [126, 173]. Проте остаточно поняття про вставлені одиниці запроваджене в працях Б. М. Кулика, Л. О. Кадомцевої та ін. [99, 175; 181, 231]. Правда, не можна сказати, що проблема вставлених одиниць повністю розв'язана. У свій час проти ідеї вставленості висловився О. Г. Руднев, на думку якого ці одиниці «не мають відмінних від вставних слів смислових функцій і особливого оформлення» [156, 139]. Певні застереження робив і О. М. Гвоздев, указуючи на брак чіткої межі між вставними і вставленими реченнями [48, 168]. В «Русской грамматике» 1980 р. вставлені одиниці взагалі не згадуються. Однак нам здаються більш переконливі погляди тих учених, які встановлюють певні особливості вставлених конструкцій порівняно із вставними.

На відміну від вставних речень і поширювачів вставлені одиниці «виражають такі додаткові повідомлення чи побіжні асоціативні зауваження, які поповнюють, уточнюють, розвивають зміст висловлення, вказуючи на якісь деталі чи нові факти, що не були передбачені в перший момент формування думки» [99, 175]. Таким змістом вставлені одиниці і відрізняються від вставних, у яких виражається суб'єктно-модальне ставлення до висловленого. Даючи суб'єктно-модальне освітлення основної думки, вставні речення не можуть існувати самотійно.

Вставлені речення відрізняються від вставних також інтонаційно — початок і кінець розірваного речення вимовляються так, як і без вставленої конструкції, тобто зберігається інтонаційна цілісність основного речення. Сама вставлена конструкція інтонаційно виділяється сильніше, ніж вставна. Цьому допомагає чи то прискорений темп мови, чи то значні паузи.

Є певні особливості в місцезростахуванні вставлених речень — вони не можуть займати всі три позиції, як вставні конструкції, зокрема, не можуть стояти на початку основного речення, бо особа, яка говорить, не може наперед уточнювати свої думки.

Різноманітному змістові вставлених одиниць відповідає і їх будова. Звичайно виділяють вставлені слова, сполучення слів і речення. Логічніше вести мову про вставлені речення і вставлені поширювачі речення, бо за походженням і формою вставлені слова чи сполучення слів є не що інше, як колишні поширювачі речення, що зберегли їх форму. Крім того, необхідно запровадити ще третє поняття — вставлений текст, про що мова буде далі.

Вставлені речення бувають досить різноманітні. Вони можуть вводитися без сполучників і з сполучниками. Без сполучників звичайно вводяться двоядерні речення координованого чи некоординованого типу, напр.: *Остан уже вдягнений збирався кудись, — до млина, мабуть (вчора мати клопотались)* (А. Гол.). *Аж ось вона, розшиту золотом порт'єру — хто б гадати міг? — останнім вибрала оплотом — і ти не ступиш на поріг* (Л. Перв.). *Все одно (ми сміємось) не вернемось* (П. Тич.). *А той гуманністю прославився своєю (Шевченко у «Княжні» нам показав таких)* (М. Рильськ.). *І мати (волосся чорне в сріблі все...) маля смуглявеє несе в ріку задуману купати* (В. Сос.). *Товариш (тільки це між нами) — причинець тої телеграми* (М. Рильськ.).

Можливі вставлені означено- чи неозначено-особові варіанти двоядерних речень, напр.: *Мої студенти, і дідки, і хлібороби, і поети — лиш привід (визнаю-таки!) прославить день широколетий* (М. Рильськ.). *Степ простелявся перед ним, як чарівна долина, на якій пахне трава, пахнуть квіти, навіть сонце пахне, як жовтий віск (ось візьміть лишень потримайте на сонці руку й понюхайте її!)* (Ю. Янов.). *Од станції шляхом, накоченим у жниво (на хлібоздачу хліб возили до комір), додому Тимофій вертався* (А. Мал.).

З одноядерних речень та їх модифікацій можливі дієслівні типи, речення з формами на *-но, -то*, модифікації речень з *нема*, інфінітивні речення: *Було це, здається, в кінці листопада (так в творах писалося в старозину)* (Л. Перв.). *Тоді плескали люди, що Яніні (так докторову звано) довелось зазнати мук* (М. Рильськ.). *І до незвичного ярма (тягла-бо іншого нема) незвиклу запрягав*

корову (М. Рильськ.). *Цікаві (нігде правди діти) підкралися, щоб ізлякати* (Т. Шевч.).

Досить поширені номінативні речення, яких немає достатніх підстав вважати просто вставленими словами, напр.: *Лише Марко уміє догодити, як часом пан, капризний та сердитий (подагра, старість, нелади, нудьга...), захоче виїхати* (М. Рильськ.). *А наша сотня (вітер... літо...) в атаку йде на броньовик* (В. Сос.). *Не поспує з «кушиком приличным» (його слова), аби собі дістать Венеру ту* (М. Рильськ.).

Вставлені одиниці можуть мати форму складних речень, — складносурядних, складнопідрядних чи безсполучникових, напр.: *Країни рідної заквітчані степи (Словацький пише так, а ми на те пристанем) з одного запаху пізнав би і сліпий* (М. Рильськ.). *Хоч автор і скаржиться наприкінці, що книжки тепер надто довго редагуються (рецензент міг би додати, що редагують і видають набагато довше, аніж книжки пишуться), але ж автор сам дає привід до редакторських втручань* (П. Загр.). *Щоб із своїх онуків-правнуків (сам же кажеш: розумніші й кращі за нас будуть!), щоб із них для себе приклад узяти* (А. Гол.).

Як видно з прикладів, вставлені речення звичайно розташовуються в середині, іноді в кінці основного речення. Про зв'язок з основним реченням свідчить наявність у вставлених реченнях відповідних займенників, напр.: *Землемір за освітою, він деякий час пасічникував при земській школі (там з ним і познайомився Валерик), займаючись водночас проблемою закріплення оleshківських пісків* (О. Гонч.). *Мій брат Іван (зо мною він жив у Києві ту зиму, бо складав державні іспити) із книгою товстою... здримався при столі* (М. Рильськ.). Іноді у вставленому реченні повторюються слова основного речення, напр.: *Та може ждався-таки й зять: бо вже Катруся підростала (Катрусєю вдовівна звалась)* (Т. Шевч.). *Й ось... під вітру постійне забігання (ніби знав той вітер, де мені іти) спішуся із ящиком в руці до валу* (П. Тич.).

Вставлені речення можуть ускладнюватися, створюючи багаточленні висловлення, напр.: *Оце недавно, будиши завідувачем комунального господарства (а послали мене звідти сюди директором, спеціальність у мене сталеварна, розшукав я собі Фрідріха Івановича, і от варимо помаленьку), недавно, кажу, звелів я вибити з скелі пам'ятника* (Ю. Янов.). *І дивно їй, за оцей час, поки хвора лежала (та правду казати — й до самої осені, відколи отаке було*

заколотилось на слободі — не придивлялася, все ніколи було, а тепер ба, аж дивно самій) — як вони вирости обидва! (А. Гол.).

Вставлені одиниці можуть мати форму частин складно-підрядних чи складносурядних речень. Частини складно-підрядних речень звичайно вводяться умовними, допустовими, причиновими, цільовими чи порівняльними сполучниками — *якщо, коли, хоча, бо, як, наче, ніби* тощо, причому ці конструкції можуть почасти чи повністю втрачати своє основне значення і набувати характеру вставлених зауважень, напр.: *Цей герой (коли його можна так назвати) виявився незакоріненим у тканині твору* (П. Загр.). *Якби швейцар сердитий завчасно застеріг, що навіть молодим не варто (хоч то й як дотепно) вікна бити* (М. Рильськ.). *Уже, либонь, після покрови вертався з Дону я, та знову (бо я вже двічі посилав до дівчини за рушниками) поспать і втретє міркував* (Т. Шевч.). *Які роблять епізод занадто ілюстративним (щоб проілюструвати високу чистоту Бронкову)* (П. Загр.). *Не торгувались з старостами (як те буває меж панамі), не торгувавсь і панотець усім на диво та на чудо!* (Т. Шевч.). *Дивися, дитино, оце козаки (ніби мені каже), на всій Україні високі могили* (Т. Шевч.).

Деякі вставлені підрядні частини вводяться сполучним словом *що*. Такі підрядні частини здебільшого відносяться до якогось одного слова основного речення і розташовуються безпосередньо біля нього. Уся вставлена конструкція має значення додаткового зауваження, напр.: *Чи — що там критися!* — зіграла чарка п'яна (М. Рильськ.). *Пожжежа (про що ми довідалися пізніше) сталася з вини чергового* (Газ.).

Вставлені частини з підрядними сполучниками і сполучними словами часто виразно пов'язані з основними реченнями як головними частинами. Зокрема, особливо промовисті деякі речення з сполучними словами *що* і *який*: *Споконвіку їх куток Кононівки (що за річкою) пишався найкращими кіньми* (І. Ле). *Одного дня (яким це все далеким здається!) участь брав у стрічі двох громад* (М. Рильськ.). Це дало підставу О. М. Гвоздеву заперечити належність таких речень до вставлених, бо при цьому перебільшується значення інтонації порівняно з іншими синтаксичними засобами [48, 168]. Але ж подібні конструкції виражають не тільки чисто підрядне значення, а й відтінок додаткового зауваження. Тому не лише за інтонаційним виділенням, а й за функцією їх можна вважати

особливими вставленими одиницями, що мають форму підрядних частин.

Сурядні частини здебільшого вводяться сполучником *а* і мають приєднувальний відтінок значення. Вони, як правило, вживаються при словах, до яких необхідні якісь зауваження, напр.: *Тим часом дозвілля (а цього добра в Ярини було чимало) вкупі з допитливим розумом напрямилу дівчину на книжку (М. Коц.). Проте й метелицю, що аж жижки тремтять, і всяких козачків (а в їх достобіса!) із грала збогого умів він добувать (М. Рильськ.). Розділи, присвячені Магазанику (а це, мабуть, більша половина роману), мені здаються найкращими (П. Загр.)* Можуть використовуватися також сурядні частини з сполучниками *але, та, чи, і*, напр.: *Окрилені піснею, вони жили зараз в іншому, уявному світі (але реалістичнішому для них зараз, аніж сама дійсність) — у світі узагальнених образів (А. Гол.). Скільки раз (та, правда, не так уже й часто бувало це) отак... спинявся він на горбі, на цьому самому місці (А. Гол.). І Параску повідомив (чи то депешу дав, чи подзвонив у волюсть) (А. Гол.). Працюючи над фільмом про Мічуріна, я поставив перед собою таку мету — і це йде у мене якоюсь мірою від документальної кінематографії — надати йому вигляду документального фільму (О. Довж.).*

Другий тип вставлених одиниць має форму поширювачів речення. Це можуть бути прикметникові поширювачі, субстантивні поширювачі — прийменникові відмінки, субстантивні поширювачі — називні відмінки корелятивного зв'язку, прислівникові поширювачі, напр.: *Колгоспні стайні там (чомусь напівготичні) стояли (М. Рильськ.). І кожен раз дивились на дідка, який (з бровами-острішками) сидів і все гортав журнал якийсь (П. Тич.). А дід (сердешний інвалід) за ними гнеться, шкандиба (Т. Шевч.). І він штовхнув (звичайно, ненароком) Тибурція, що задрімав під боком (М. Рильськ.).*

Такі поширювачі можуть ускладнюватися сурядними рядами, напр.: *Новаторство й традиціоналізм у формі йдуть на протязі віків поруч, як два могутні чинники в розвитку поезії (і музики, і мистецтва взагалі) (М. Рильськ.).* Іноді вони ускладнюються підрядними частинами, напр.: *Ідея сподобалась присутнім (за винятком Привалова, який зустрів її скептичною усмішкою) (О. Гонч.). Скликав не раз велике дивування, як тричі поспіль клумбу об'їжджав (та ще й учвал, аж вихор уставав) шестериком — у колію єдину (М. Рильськ.).*

Розташовуючись у середині основного речення, такі поширювачі уточнюють якийсь його член: ...*Дивились на дідка, який (з бровами-острішками) сидів...* Якщо вони розташовуються в кінці основного речення, то пояснюють його здебільшого в цілому: *Було зляга на вії півсон легесенький — і води враз течуть (в уяві, певна річ) (М. Рильськ.).*

Вставлені одиниці можуть розташовуватися за межами основного речення, напр.: *До незнайомого чоловіка привіталась і сіла на ослоні поряд Морозихи. (Маруся на кінці стола догляджувала білизну) (А. Гол.)* Це означає, що вставлена одиниця стосується не одного речення, а всього тексту. Тому слід з'ясувати поняття про вставлений текст. Він іноді буває досить поширеним, тобто становить форму складного синтаксичного цілого (надфразної єдності), напр.: — *Закону одному підвладне життя світове земля наша мати, а ми її діти. Все наше — і надра, і землі, й хліба... (Над яром на конях басують бандити, Володін' рушницю навів з-за горба і в голос знайомий, прищулившись, цілить, і тінь Семипальця на мушку пливе, а хуга зривається, виє, і квилить, і з болем вривається в серце живе) (Л. Перв.)*

Отже, не тільки тому, що вставлені одиниці виражають додаткові зауваження, а й за будовою — перевагою самостійних конструкцій і наявністю вставлених речень до тексту, є підстави відмежовувати від вставних вставлені речення і їх поширювачі

У працях з українського синтаксису частки звичайно згадуються при описі присудків чи різних типів простого речення [100, 20, 32; 99, 26, 37, 181, 125, 155]. Досягнення сучасного синтаксису полягає в тому, що приділено увагу часткам як засобу вираження суб'єктно-модального значення. Для вираження суб'єктивного ставлення до висловленого можуть використовуватися досить різноманітні частки. В «Русской грамматике» 1980 р. вони зведені до трьох узагальнених груп: 1) для вираження емоційних реакцій; 2) для вираження вольових проявів; 3) для вираження оціночно-характеризуючих значень [159, 224—226]. Ми звернемо увагу насамперед на власне модальні частки. За їх допомогою можна виразити ставлення мовця до висловленого — вважає він імовірним чи сумнівним повідомлене в реченні. При розгляді вставних одиниць було з'ясовано, що таке значення виражають модальні слова. Деякі частки якраз і утворилися з модальних слів внаслідок втрати лексичного значення і самостійності

(напр. *мов, мабуть*). Звичайно, такий відтінок значення можуть передавати частки й іншого походження — з прислівників (*ледве, навряд*), сполучників (*наче, ніби, мовби*), вигуків (*ба, ей, ну*) тощо. Приклади: **Ба**, звісно, *зраділа вдівонька — ввірвався ретязь* (Л. Укр.). **Ой** *гиля, гиля, сірії гуси, гиля на Дунай* (Т. Шевч.). **Ну**, так і *буть; даю сто рублів* (Г. К.-Осн.). *Ій, небозі, мов* **легше** стало (Т. Шевч.). *Заросли шляхи тернами на тую країну, мабуть, я її навіки, навіки покинув* (Т. Шевч.). *Так ясно, просто і дотепно ледве чи хто потрапив би у нас вивести тоту гнилятину на чисту воду* (М. Коц.). **Навряд** *чи веселіше там, ніж тут* (Л. Укр.).

Різні відтінки вольових і спонукальних значень виражають речення з частками *бодай, годі, ну, давай, на* та різні слова з словотворчими частками *-бо, -но*. Приклади: *Ех, бодай* не казати!.. (А. Тесл.). *І сонце гляне — рай та й годі!* (Т. Шевч.). *Ану ж, ну, правдонько моя, сядь та й розкажи* (А. Тесл.). **На, на**, *моя дитино, взуйся!* (А. Тесл.). **Кажу-бо**, *що в тебе болить* (Г. К.-Осн.). **Ну, хай-но** *тому...* (А. Тесл.).

Чимало часток використовуються для посилення емоційності і експресивності висловів. Такий характер мають частки *як, який, страх як*, напр.: **Як** *славно, бабусечко, як славно, як у нас велично та пишно!* (М. Вовч.). *І Остапові стало жалко Соломію, страх як жалко* (М. Коц.). *Ось до якої пори виходив!* (П. Мирн.).

Частки *навіть, тільки, лише, лиш, лишень, хоч, хоча б, аж, же, -таки, уже, собі* вживаються для логічного виділення окремих слів у висловах, напр.: **Я навіть** *на прогалині фіалку одну знайшов і «гусячі лапки»* (Л. Укр.). **Треба тільки** *уміти слухати* (М. Коц.). **Лише** *мох вкриває собою оте віковичне, ніким не займане каміння* (А. Шиян). *За шмат гнилої ковбаси у вас хоч матір попроси, то оддасте* (Т. Шевч.). *Та хоч би раз у таких колодязях скупатись!* (Г. К.-Осн.). *Обличчя її в сутінках аж голубе* (О. Гонч.). *Нептун же зараз взяв мітелку і вимів море, як світелку* (І. Котл.). **Ну, вже й морози!** (П. Мирн.). *Хатки прилипли виглядають, мов діти в білих сорочках у піжмурки собі гуляють* (Т. Шевч.). **Я таки** *справді не хочу запізнитись* (А. Гол.).

Частки *саме, якраз, справді, точно, власне, рівно* потрібні для якісного увиразнення значення окремих слів, напр.: **Саме** *цей факт мені хвилює кров* (Ю. Янов.). **Якраз** *тепер повинен ти стояти при всій повазі в очах ідолян* (Л. Укр.). *Та й справді ж бо краля була!* (Г. К.-Осн.).

Сонце власне запало за сам вершок Чорної гори (І. Фр.). Рівно ж тільки тепер я довідалась... (Л. Укр.).

Близька до цього функція часток з кількісним відтінком — *майже, приблизно, мало не, трохи не, чи не, ледве не, що*, напр.: *Майже* щоночі в Убийвовків ночував хтось з подорожніх (О. Гонч.). *Мало* не вся слобода вигоріла (Д. Морд.). *Цвинтар заріс черешиником да зілля трохи не* в пояс (М. Вовч.). *Ти кажеш мені це чи не* в сотий раз (О. Довж.). *Отже, уранці так було мені підступило, що ледве не* вмерла (Г. К.-Осн.). *Що* вже я просила..., щоб і мене вбили (Т. Шевч.).

Слід мати на увазі, що в зв'язку з відсутністю власного лексичного значення ті самі частки можуть використовуватися для надання висловленням різного забарвлення. Особливо легко частки вносять у речення емоційний відтінок.

§ 52. Речення з вигуками

У працях з українського синтаксису вигуки звичайно згадуються при розгляді присудків чи так званих слів-речень [99, 111, 181, 156, 179, 299]. Справді, виступаючи у значенні повнозначних частин мови, вигуки можуть виконувати функції членів речення чи навіть створювати самостійні одиниці — фразеологічні висловлення. Проте в більшості випадків вигуки, входячи в речення, допомагають йому виражати почуття, емоції, волевиявлення. Отже, речення з вигуками не можуть розглядатися на рівні граматичних моделей — це особливі семантико-комунікативні конструкції, тобто утворення на рівні ускладнених висловлень.

Конструкції з вигуками *фе, тьху, фу, цур, леле, тю* тощо звичайно виражають такі почуття суб'єкта, як сум, осуд, огида, презирство, напр.: *Фе, професоре, які у вас думки про мене!* (Ю. Янов.). *Фу, це важче, ніж класти бетон* (І. Мик.). *Цур йому, одійди од його* (А. Тесл.). *Ой, леле! не нуртуй! Хатинки не руйнуй!* (Л. Укр.). *Тю, тю, дурні, схаменіться* (Т. Шевч.).

Вигуки *а, о, ай, ах, ой, ох, е, у* багатofункціональні. За їх допомогою можуть виражатися найрізноманітніші почуття і переживання суб'єкта — здивування, захоплення, бажаність, осуд, нетерпеливість, біль, жах, загроза, сумнів тощо, напр.: *А, от ти хто!* (Л. Укр.). *О, добре він бачить всю силу твою* (П. Тич.). *Ай, дайте спокій!* (Л. Укр.). *Ах, нікого так я не люблю, як вітра вітровіння*

(П. Тич.). **Ой, затуляй швидше!** (А. Тесл.). **Ох, тая Дженні ще зовсім дитина** (Л. Укр.). **Е, так ти-то і єсть Галочка?** (Г. К.-Осн.). **У!** до сього торгу вони пішки (Г. К.-Осн.). **Ех, якби ви до війни були подивилися, які отут коні ходили, які корови були!** (О. В.). **Ух, холодно!** (А. Тесл.). З наведених прикладів видно, що емоційні вигуки, як правило, розташовуються на початку вислову і стосуються його в цілому. В середині вислову вигуки трапляються значно рідше. Пор.: **Мамо! мамо!.. купи мені, ох, купи мені хутенько того великого медовика!** (М. Вовч.). **А там у сундуку... у! грошей багато** (Г. К.-Осн.). **І раптом він — о леле! — у стіні побачив двері ще якісь чудні** (М. Баж.). Отже, вигуки можуть приєднуватися до якихсь членів (*ох, купи мені; у! грошей багато*), що не завжди відбиває наша пунктуація [159, 228].

За допомогою вигуків *ну, ну-бо, ану, нуте* тощо створюється другий тип висловлювання — з відтінком спонукування, напр.: **Ну, веди ж мене до Насті** (Г. К.-Осн.). **Ну-бо, ну-бо, мерщій; пора частувати** (Г. К.-Осн.). **Ану, заспіваєм!** (Т. Шевч.). **А нуте, напилась! Наша, наша придалась!** (Т. Шевч.). Такі вигуки, особливо *нум, нумо*, частіше супроводять звертання, на що ми вже вказували.

Таким чином, основними засобами вираження суб'єктно-модального значення є вставні одиниці, модальні частки і вигуки. Проте важливу роль відіграють і інші фактори, на які ми лише побіжно звертали увагу — використання фразеологізмів, сполучення слівформ, їх повторення, місцезростащування [159, 217—224]. Ці питання в українському мовознавстві потребують спеціального вивчення.

РЕЧЕННЯ З КЛИЧНИМИ КОМУНІКАТАМИ ТА ЇХ ВАРІАНТАМИ

§ 53. Загальна характеристика

У найдавніших працях з російської й української мов гоняття про «звертання» не було. Мова звичайно йшла про особливий відмінок, який «кладеться при зазиві і промові» [126, 181]. Термін «звертання» вперше запровадив Ф. І. Буслаєв, розуміючи під ним засіб для вираження відношень між розмовляючими особами [31, 277]. В українському мовознавстві цей термін остаточно був узаконений «Українським правописом» 1936 р., до того вживалися різноманітні інші назви — *зовні слова, окличні слова* тощо

[183, 65; 166, 309; та ін.]. Після Ф. І. Буслаєва встановилася традиція не вважати звертання частиною чи членом речення. Так, Д. М. Овсяннико-Куликовський розглядав звертання серед «слів і висловів, що не входять до складу речення, а прилягають до речення, що стоять при ньому» [125, 177]. О. М. Пешковський підкреслював, що за змістом звертання зв'язані з реченням, але формально вони «лишаються елементами, що внутрішньо чужі реченню, яке дало їм притулок, подібно кулі, що потрапила в організм» [135, 367]. Такого погляду на звертання дотримувався й О. О. Шахматов. Значення його висловлювань про звертання полягає в тому, що він докладно описав їх підтипи, відмежував від деяких простих окликів, виявив історію окремих зворотів і запровадив поняття про вокативні речення [201, 261—265, 86].

Однак робилися спроби й іншого пояснення звертань. О. О. Потєбня вважав, що в наших мовах підметом можуть бути два відмінки — називний і кличний, тому кличний відмінок «як і називний, маючи певну діяльність у реченні, стоїть не поза ним, а в ньому» [145, 161]. При цьому «кличний... є 2 особа і, як така, узгоджується з 2 особою дієслова» [145, 101]. О. О. Потєбня звернув увагу на тісний зв'язок називного відмінка з кличним, який виявляється і в їх історії. У багатьох мовах кличний відмінок витіснений називним. Щоправда, спостерігалася тенденція використовувати кличний замість називного, наприклад в українських піснях і думках (*Тоді ж то Івасю Вдовиченку на доброго коня сідає*), але вона не поширилася [145, 101—103].

В українському мовознавстві ідеї О. О. Потєбні продовжував розвивати Є. К. Тимченко. На фактичному матеріалі з народної творчості він показав, що вокатив може виконувати не тільки функцію підмета, а й прикладки та присудка, як і називний відмінок (*Плаче-ридає молодий козаче по своїй дівчині, Чуб. Тоді ж то Хвилоне, Корсунський полковниче, із намета виходжає, Метл. Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче, 36.*) [182, 14—16]. Такі кличні відмінки Є. К. Тимченко визначає як «зовні слова». Якщо кличний відмінок виступає підметом, він входить у склад речення; якщо кличний відмінок стосується підмета, об'єкта або вживається незалежно, він «може стояти поза реченням» [183, 65].

У наш час лінію О. О. Потєбні і Є. К. Тимченка продовжує І. К. Кучеренко. Він підтверджує думку про те, що кличний відмінок може бути підметом, прикладкою чи одночленним спонукальним реченням. І. К. Кучеренко

заперечує традиційне положення про відсутність зв'язку кличного відмінка з іншими словами в реченні. «Не він зв'язується (він і не повинен зв'язуватися, як і називний), а з ним зв'язуються залежні від нього слова, зокрема присудок, повним і послідовним узгодженням». Якщо кличний відмінок виступає прикладкою, він узгоджується з основним іменником [102, ч. 1, 153]. Називання кличного відмінка звертанням «не дає ніякої характеристики такого іменника як явища граматичного, не розкриває його функцій як члена речення» [102, ч. 1, 153].

Дехто пішов іншим шляхом. Так, О. Г. Руднев зберігає термін «звертання», яке він вважає членом речення, що пов'язаний з ним змістом і особливим граматичним зв'язком — співвідносним [156, 184]. Н. Ю. Шведова також використовує термін «звертання». Спершу вона розглядала його як словоформи і словосполучення в незалежній позиції [52, 650], а потім — як поширюючий член речення, що пов'язаний з ним. Зв'язок звертання з реченням виражається в тому, що: 1) будь-яке речення з присудком у 2 особі може поширюватися звертанням; 2) звертання звичайно створює синтагми з іншими словами речення [159, 163].

Таким чином, не всі питання, пов'язані з поняттям про звертання, цілком розв'язані. Безперечно, що термін «звертання» більш семантичний, ніж граматичний. Мали певну рацію ті вчені, які порушили питання про зв'язок звертання з основним реченням. У цьому розумінні звертання мають певні схожі риси з вставними одиницями. Хоча вони інтонаційно і виділяються з речення, але розташовані в ньому, семантично пов'язані з ним, а в деяких випадках — і граматично передбачаються реченням — при наявності присудків у 2 особі. Однак на цій підставі твердити, що звертання є поширюючим членом речення, не можна, бо це одиниця не формально-граматичного рівня речення і її не можна ставити в один ряд з прислівними поширювачами чи детермінантами. Звертання далеко складніша одиниця. Це засіб комунікативного оформлення речення-висловлення, який спрямований на те, щоб спонукати співбесідника слухати, зосередити його увагу, а часто й виявити своє ставлення до розмовляючого. Звертання становлять згорнені висловлення і мають потенційну предикативність, міра вияву якої може бути різна, аж до максимальної, чому й можливі «вокативні речення» [14, 173]. Тому дехто з учених вважає звертання, як і вставні одиниці, комунікатами [167, 94]. На близькість звертань до предикатив-

них одиниць у свій час звернув увагу ще О. О. Шахматов. Розглянувши звертання, в яких виражалося ставлення мовця до співбесідника, він зауважив: «Таким чином, бачимо в подібних звертаннях особливим способом виражену думку; це також споріднює звертання з реченням» [201, 263].

Отже, ми вважаємо, що основною вихідною одиницею є «вокативне речення», яке точніше треба назвати кличним комунікатом, бо це не справжнє речення, а особливий засіб зв'язку з вказівкою на адресата мовлення. З потреб спілкування кличні комунікати можуть опинитися у складі звичайних речень. У такому разі їх предикативність і самостійність послаблюються. Вони перетворюються на несамостійні кличні модифікації, які звичайно називають «звертаннями». Назва «звертання» характеризує тільки їх зміст; термін «кличні модифікації» вказує на їх синтаксичну суть — видозміни особливих самостійних одиниць — кличних комунікатів.

§ 54. Кличні комунікати та їх модифікації

Ще О. О. Шахматов висловив припущення, що «звертання в ряді випадків можна визнати особливим видом речення, що одержало помітну тільки що вказану функцію» [201, 261]. Такі висловлення він визначив як вокативні односкладні речення, «в яких головним і єдиним членом є з в е р т а н н я, назва особи, до якої звернеца мова, якщо ця назва виголошена з особливою інтонацією, що викликає складне уявлення, в центрі якого стоїть дана особа; у цій думці може бути виражений закид, жаль, докір, обурення» [201, 86]. Учення про «вокативні речення» підтримали й інші мовознавці, але кваліфікують їх по-різному. Одні визначають їх односкладними, хоча і з певними застереженнями [13, 158]. Другі вважають вокативні речення неподільними еквівалентами речень [45, 132; 181, 307]. Треті зараховують вокативні речення до номінативних [155, 52]. Четверті відмовилися від терміна «вокативні речення» і вважають такі утворення ізольованими звертаннями, які «можуть набувати самостійну комунікативну значимість» [159, 165], чи комунікатами [167, 94]. Остання точка зору, очевидно, найближча до істини, бо так звані вокативні речення не можна поставити в один ряд з двоядерними чи одноядерними: вони нічого не називають, а тільки виражають різні заклики та почуття. Як

відзначає В. В. Бабайцева, ці утворення мають потенційну здатність «до еволюційного переходу в розряд неподільних слів-речень при втраті лексичної значимості іменників» [13, 158].

Кличні комунікати (вокативні речення) звичайно поділяють за значенням на закличні, спонукальні, емоційні [181, 308] або за значенням і наближенням до номінативних речень [13, 155]. Ми звернемо насамперед увагу на конструктивні особливості кличних комунікатів. Вони бувають непоширені і поширені. Непоширені комунікати виражаються здебільшого кличною формою, напр.: **Ганнусю!** *Вийдемо по сходах і гляньмо вниз і навкруги!* (М. Рильськ.). **Мамо!** *Я дуже стомилась і не хочу говорити про це* (А. Гол.). **Вітчизно!** *Щасливе прийдешнє твоє, що серце таке в твоїх воїнів є!* (М. Баж.). **Голубчику!** *Схаменись! Не кажи таких слів* (Ю. Янов.). Але вони можуть виражатися і формою називного відмінка, до того ж і від тих іменників, що здатні мати кличну форму, напр.: **Товариші!** *За мною, вперед!* (О. Довж.). **Хлопці!** *нам гуляти не рука* (Газ.). **Павло!** *Хай матір принесе твій кожушок старий, мою папаху сиву* (М. Баж.). **Лейтенант!** *Танки вурчать!.. Ракети!.. Здається, наші йдуть в атаку!* (О. Гонч.).

У розмовній мові непоширені кличні комунікати можуть скорочуватися, особливо іменники на -а, напр.: **Ма!** *Я піду гуляти* (Розм.).— **Мико!**..— *гукнув він у двері.*— *А розклади борше ватру у стаї* (М. Коц.).— **Іва!**.. *Мо-ой!*— *гукали на Івана од хати* (М. Коц.).

Для посилення емоційності кличні комунікати можуть повторюватися, напр.: **Артеме! Артеме!** *Ой, боженьку мій, як страшно жити на світі!* (А. Гол.). **Дунай, Дунай!** *Так ось який ти! Не голубий, не вальсовий!..* (О. Гонч.). Збільшує емоційність кличних комунікатів вживання сурядних форм, напр.: **Ганнусю! Сестри! Браття миле! Будинок — наш!** (М. Рильськ.). **Люди! Брати! Мамо! Землі їстиму!** (Ю. Янов.). **Федоре Івановичу, Василю Івановичу!**.. *Товариші, ви знаєте, що мені спало на думку?* (А. Гол.).

У багатьох випадках кличні комунікати пояснюють попередні і суміщають у собі риси комунікатів і прикладок. Це, так би мовити, прикладкові комунікати, напр.: **Люди добрі! Земляки! Братіки!** *Дозвольте хоч заспівати мені* (Ю. Янов.).

Емоційність непоширених і поширених комунікатів може підсилюватися додаванням вигуків або часток, напр.: **Ех, сорочко, моя сорочко!** *Я сам тебе скоро виперу, в Дунаї*

тебе сполощу! (О. Гонч.).— **Гей, фрице, фрице!** — сварився кулаком Хома у бік противника (О. Гонч.). **О ночо!** Зрадний твій покров, лукава ти, весняна ночо! (М. Рильськ.). **Ой сини мої, сини! Дітки мої, соловейки!..** Та чого ж так рано відспівали... (О. Довж.). Іноді апелятивні вигуки *ой, агов, гов, гей, алло* тощо вживаються без кличних комунікатів, перетворюючись на їх заміників, напр.: **Агов! Я осьдечки. А чого там?** (Г. К.-Осн.).—**Гей, гей!** — за дверима почулось (А. Тесл.). **Алло! Прошу п'ятий!** (В. Куч.).

У функції кличного комуніката можуть виступати не тільки іменники, а й займенники 2 особи. Такі займенники, як правило, супроводяться відокремленими поширювачами, напр.: **Гей, ви, нехрещені!.. Ніж там гуркотіти, ходіть-но сюди!.. Нарукопаш!..** (О. Гонч.). **О, давня юності пора, і ти, моя дорого по хвилях сивого Дніпра, ревучого, старого.** Життя на пройдені сліди на щастя не вертає (Л. Перв.). **О, ви, декорації другої дії!** Почнеться вистава — побачать усі цю першу надію Скублової слави (Л. Перв.). При займенниках *ти, ви* поширювачі можуть бути і в непрямих відмінках, напр.: **Ей ти, в шинелі!** Підійди ближче! (Розм.). **Ей ви, на моторці!** Завертайте до берега! (Розм.). Якщо займенники пропускаються, функцію кличного комуніката бере на себе форма непрямого відмінка, напр.: **Ей, в шинелі!** Підійди ближче (Розм.). **Ей, на моторці!** Завертайте до берега! (Розм.).

Значення займенника послаблюється, якщо він розташовується між іменником і означальним поширювачем. У такому разі кличний комунікат становить своєрідну конструкцію, напр.: **Ох, лихо ти, лихо невмите! І сміх, як то кажуть, і гріх...** (Л. Перв.). Подібні конструкції автори «Граматики **русского** языка» за ред. В. В. Виноградова розуміють як проміжні, в яких клична функція поєднується з означальною. Вони «утворилися на базі самостійних речень оціночного характеру» [51, т. 2, ч. 2, 133], в яких прикметникова форма тяжить до іменного присудка. Пор.: **Ти лихо невмите!..** Про послаблення кличного значення в таких конструкціях зауважується і в «Русской грамматике» 1980 р. [159, 164]. Наявність таких конструкцій свідчить про потенційну предикативність кличних комунікатів.

Таким чином, у зв'язку з тим що кличні комунікати часто виражаються іменниками в називному відмінку і не мають чітких структурних ознак, вони можуть наближатися то до відокремлених прикладок, то до означальних

конструкцій. Необхідно відрізнити кличні комунікати від називного уявлення, яке не має кличної інтонації. Однак, у свою чергу, клична інтонація споріднює кличні комунікати з вигуківими висловленнями і навіть з вигуками.

Потрапляючи в речення, кличні комунікати перетворюються на свої модифікації, які ми називаємо кличними модифікаціями. Між кличними комунікатами і кличними модифікаціями багато спільного. Кличні модифікації також виражаються кличною формою, напр.: *Тату, я не лишаюся, я йду з тобою теж* (М. Баж.). *Мене, мамо, вогонь знає!* (Л. Перв.). *Це мова Замітальського, читачу* (М. Рильськ.). Але можуть передаватися і формою називного відмінка, напр.: *Далеко, хлопці, не заїдете цим паровозом* (А. Гол.). *Гей, життя, виходь на бій,— пожартуєм для розваги!* (П. Тич.). *А що то, Кузьма, за лісовики такі у вас?* (А. Гол.).

У функції кличних модифікацій можуть виступати власні назви людей, назви спорідненості і свояцтва, назви людей за професією, званням тощо, напр.: *Мирославо Наумівно, дай мені слово* (А. Гол.). *Та дай же, доню, хоч умитись!* (М. Рильськ.). *Не кричіть, тітко й свахо* (Ю. Янов.). *Ну що ж, лісоруби, поснідали, спочили* (А. Гол.).

Чимало назв перетворилося на загальноприйнятій формулі звертань, напр.: *Є, товариші, речі страшніші за смерть: ганьба* (О. Гонч.). *Чи не здається вам, громадяни, що дебати сторін загрожують загостритися?* (Ю. Янов.). *Куди ця путь, земляче, що ми йдемо?* (М. Баж.). *Оце, брат, чудово!* (Л. Перв.).

Крім назв осіб, кличними модифікаціями можуть бути персоніфіковані назви частин тіла, назви птахів, тварин і предметів навколишнього середовища, назви географічних чи адміністративних понять, назви з узагальненим чи абстрактним значенням, напр.: *Ну, що таке зо мною? Спинися, серце, занімій* (Л. Перв.). *Ще не спите, орлята?* (М. Баж.). *Хлюпни нам, море, свіжі лави!* (П. Тич.). *Своїх дітей, що йдуть з війни, Вкраїно, пригорни!* (М. Баж.). *Приходь з старого кладовища, мелодіє моя* (П. Тич.). *Ей, борода, у тебе мій диск?* (О. Гонч.).

Називний відмінок використовується для кличних модифікацій і тоді, коли вони виражаються не іменниками, а субстантивованими частинами мови — прикметниками, діеприкметниками, зрідка порядковими прикметниками, напр.: *До волі, бідні, босі й голі! не час сидіти у норі!*

(П. Тич.). *Летіть, воронії, розсідлані, чорні, повз хмари вишневі моєї весни* (Л. Перв.). *З Новим роком! Вітай нас, Двадцятий!* (І. Кул.).

Особові займенники для вираження кличних модифікацій самостійно, як правило, не використовуються, за деякими винятками, коли 2 особа виступає як засіб вираження особи в експресивному (згрубілому) мовленні, напр.: *Гей, ти, ану стій!* (П. Панч). *Ану, ти, ворущись!* (В. Коз.). *Ну, ви, ходіть сюди!* (Л. Укр.). Входячи до складу кличних модифікацій, займенники 2 особи створюють з ними такі ж синкретичні клично-означальні конструкції, як і з кличними комунікатами. Пор.: — *Куди ж, моє ти сонечко... — На війну, мамо* (Ю. Янов.). — *Десять, а не вісім, дурню ти божий!* — сказав Гмиря, мовби навіть обурений (А. Гол.). *Ти сказала мені: будь здоров! будь здоров, ти мій любий юначе!..* (П. Тич.). *Та я за тобою, несовісний ти хлопче, від самого півдня ось кіньми гасаю* (А. Гол.).

Якщо займенники *ти, ви* виконують функцію підмета, іменники при них виступають як кличні модифікації, а не відокремлені поширювачі, напр.: *Коли пізнав ти, світе, коли відчув ти, світе, що значить мудра й сильна борців рука* (М. Баж.). *А ви, Мирославо, майже вгадали* (А. Гол.) [201, 132].

Ми наводили приклади здебільшого непоширених кличних модифікацій. В такому разі вони найчастіше вживаються у своєму прямому значенні, тобто називають особу, до якої звертаються. Проте кличні модифікації, як і кличні комунікати, можуть поширюватися, що дає їм змогу виражати різні експресивні оцінки чи ставлення до розмовляючого. Додавання до модифікацій різних означальних, об'єктних чи дифузних поширювачів допомагає надати особі якісно-оцінну характеристику, напр.: *Буває всяк, мій любий побратиме...* (М. Рильськ.). *Здоров, кузнець Вакуло!* (П. Панч). *Слався, дух творчості людської!* (М. Баж.). *Ти пахнеш цим пломенем, димом і чадом, залізний, безтрепетний вітре зі Сходу!* (М. Баж.). Ми вже наводили слова О. О. Шахматова про те, що в такому разі кличні утворення набувають рис речення [201, 263]. В. В. Бабайцева пояснює це збільшенням предикативності в таких одиницях, бо «будь-які означальні сполучення легко трансформуються в предикативні» [14, 174].

Експресивність кличних модифікацій іноді досягається їх повторенням, напр.: *Климцю, Климцю, що з тобою? Чом ти ходиш сам не свій?* (Л. Перв.). *Харків, Харків, де*

твое обличчя? до кого твій клич? (П. Тич.). **Явдошко, моя Явдошко, стань дибки, подивись-но сюди...** (О. Гонч.).

Кличні модифікації можуть становити безсполучникові чи сполучникові ряди, напр.: **Ой скажіть мені, скажіть, любі мої сестри, браття: що в житті вас так гнітить?** (П. Панч). **Отже, брати та сестри, я кінчаю!** (О. Довж.). **Не кричіть, тітко й свахо** (Ю. Янов.).

Кличні модифікації можуть поширюватися навіть підрядними частинами, переважно означального типу, напр.: **Покажуйся, батьків сину, який ти виріс уже!** (А. Гол.). **Живи, священна славо людей, які зродились, щоб смерть перебороть!** (М. Баж.).

Як і кличні комунікати, непоширені і поширені модифікації можуть підсилюватися вигуками: **Гей, рицарю жадібний, стережись! Ось витязі слов'янські підвелись** (М. Баж.). **Ой, Даниле, Даниле, ускочиш ти в халепу колись за свій язик!** (А. Гол.). **Ах, серце, пий!** (П. Панч). **Е-ех, дочко, дочко, що питаєш?** (О. Гонч.). **Ну, діти, пора!** (А. Гол.). З наведених прикладів видно, що кличні модифікації з вигуками або частками, як правило, розташовуються на початку висловлення. Можлива й інтерпозиція, але рідше. Пор.: **Прийми ж, о рідна, мій низький уклін!** (М. Рильськ.).

Таким чином, у функції кличних модифікацій можуть виступати не будь-які іменники, а тільки певних семантичних розрядів, тобто в цьому розумінні серед кличних модифікацій діють такі ж обмеження, як і серед кличних комунікатів (можливо, іноді і в дещо послабленому вигляді). Обмежуються кличні модифікації і щодо морфологічної форми. Вони виражаються, як і кличні комунікати, кличною формою чи називним відмінком. Кличні модифікації мають певне обмеження і щодо вживання в різних мовних жанрах — найчастіше використовуються в усно-розмовній мові, а також діалогічній, художньо-поетичній, публіцистичній тощо. Проте кличні модифікації відрізняються від кличних комунікатів як похідні форми від вихідних. Вони не становлять самостійних висловлень, але при відповідних умовах можуть стати ними. Кличні модифікації — це кличні комунікати в потенції.

Оскільки кличні модифікації перебувають у складі речення, природно, виникає питання, чи залежить вживання модифікацій від типу речень і чи взагалі це впливає на них. Певні думки з цього приводу вже висловлювалися у мовознавчій літературі [51, т. 2, ч. 2, 134—142; 102, ч. 1, 145—151; 181, 225—227]. Спостереження показують, що

кличні модифікації можуть бути в багатьох різновидах двоядерних чи одноядерних речень, але все ж вони найчастіше трапляються лише в деяких з них. Кличні модифікації часто вживаються для того, щоб закликати якогось адресата до дії, тому вони поширені в неповних означено-особових реалізаціях двоядерних речень спонукальної форми. Вони можуть стосуватися неназваної другої особи однини чи множини, напр.: *Поглянь, товаришу, поглянь на лан, на сад, на світлий Київ* (М. Рильськ.). *Борись, мій хлопчику, навчайся і роби!* (М. Баж.). *О, позичте, грози, зливної блакиті!* (П. Тич.). *Що ж, сідайте, голубчики, поговоримо по щирості* (О. Корн.). Іноді в реченнях такого типу 2 особа називається, і кличні модифікації виступають як уточнення до такої особи, напр.: *Та світи ж ти їм дорогу, ясен місяць угорі!* (П. Тич.). *Прощайте, степи, прощай, Гапко, прощайте й ви, добрі люди...* (Ю. Янов.).

Займенники 2 особи можуть бути і в індикативних формах речень. У таких реченнях кличні модифікації також потрібні для уточнення значення займенників, тобто вони мають певне прикладкове забарвлення, яке нашаровується на основне кличне значення, напр.: *І підносиш ти, герою, непоборною рукою наше щастя на-гора!* (М. Рильськ.). *А ви, значить, Федоре Івановичу, в нашій Вітровій Балці були?* (А. Гол.).

Кличні модифікації можуть стосуватися займенників 2 особи і в непрямих відмінках, якщо вони виступають об'єктними поширювачами у двоядерних реченнях чи суб'єктними або об'єктними членами в одноядерних реченнях, напр.: *Зараз я тебе розкую, братиш!* (О. Гонч.). *Суд роз'яснює вам, свідок, що ви повинні говорити тільки правду* (Ю. Янов.). *Чи не здається вам, громадяни, що дебати сторін загрожують загостритися* (Ю. Янов.). *Від нас вам не втекти, кати, нікуди не втекти!* (М. Баж.). *На вас уся надія, товариші* (А. Гол.).

Звичайно, кличні модифікації можуть уживатися і в реченнях без такого тісного конструктивного зв'язку — тільки з семантичних потреб. Це переважно буває у двоядерних реченнях повної реалізації — дієслівних чи іменних, напр.: *Та я шию, мамо, Лаврові прапор* (Ю. Янов.). *А перемога йде над звіром, шановні читачі мої!* (М. Рильськ.). *Ходив я сьогодні, братці, по обід через траншеї першого батальйону* (О. Гонч.).

Менш типові кличні модифікації для одноядерних речень та різних висловлень. Деякі приклади із займенниками

в одноядерних реченнях ми вже наводили. Подамо ще приклади з одноядерними реченнями та висловленнями різного типу: *Ой горе, Микито, якби ти знав, горе, якби ти знав!* (П. Тич.). *Та мені, молодице, двадцять верст іще треба сьогодні!* (А. Гол.). *Діду Устине, кудюю тут на війну пройти?* (Ю. Янов.). *Вічна слава вашому імені, мамо Маріє, красоти вашій* (О. Довж.). *Спасибі, бабо Мамаїхо,— який порядок ви зробили* (Ю. Янов.). *Проклятий дзвоне, цить!* (М. Рильськ.).

Поряд з іншими факторами — значенням, ускладненням будови, наявністю вигуків або часток тощо — місцезрештування кличних модифікацій почасти залежить і від форми речення. У непоширених або малопоширених реченнях кличні модифікації, особливо з кількох слів, мають тенденцію розташовуватися в кінці, напр.: *Потім, Маріє Кирилівно. Все розповім* (А. Гол.). *Де ти, Майборода, друже?* (Л. Перв.). *Догостювався, старий дурень!* (А. Гол.). *Убитий, сердега* (А. Гол.). *Грайте, музики!* (Ю. Янов.). У висловленнях із значенням мовного етикету з словами *так, єсть, ні* тощо кличні модифікації містяться звичайно також у кінці, напр.: *Дякую щиро, громадочесна!* (А. Гол.). *Щасти вам, доле* (О. Довж.). *Пробачте, товаришу командуючий* (О. Корн.). *Єсть, товаришу командире флоту!* (О. Корн.).

У поширених чи складних реченнях кличні модифікації найчастіше стоять на початку, іноді — в середині. Приклади: *Поете, любити свій край не є злочин, коли це для всіх!* (П. Тич.). *Товаришу член військової ради, скажіть, хороший у мене дядько?* (О. Корн.). *Подивись, коли можеш, Миколо Баглій, крізь всю далеч, всю відстань зимову, як боронить тебе твій Андрюша малий* (Л. Перв.). *Ви знаєте, Артеме, що мені спало на думку?* (А. Гол.). *Пождіть, пождіть, товариші, ще будем їсти й пити* (П. Тич.).

Якщо кличні модифікації виражають заклик до уваги, емоційно забарвлені, непоширені, мають при собі вигуки або частки, вони розташовуються на початку речення незалежно від його форми, напр.: *Брате, дай-но огню!* (М. Рильськ.). *Бабусю, знаєш ти наш день і час?* (М. Баж.). *О земле, велетнів роди!* (П. Тич.).

З місцем кличних модифікацій часто пов'язана й особлива їх інтонація. На початку речення кличні модифікації вимовляються послабленою закличною інтонацією, чим відрізняються від кличних комунікатів, для яких характерна посилена заклична інтонація. Клична модифікація становить окрему синтагму, напр.: *Командире Гайдаю,*

/ на березі / приймеш команду есмінця (О. Корн.). О цвіт весни, / вишневий цвіт, / ти не цвістимеш / вдруге! (Л. Перв.) [159, 165]. Така модифікація не є самостійним висловленням, як кличний комунікат, але при посиленні закличної інтонації може стати ним. Більш віддалені від кличних комунікатів модифікації, що розташовуються в середині чи в кінці речення. При перебуванні модифікацій в середині речення їх інтонація наближається до вставної, тобто характеризується пониженням голосу і пришвидченням темпу вимови. Оскільки при цьому клична модифікація може входити в синтагму з тим чи іншим членом речення, його інтонаційна конструкція залежить від інтонаційної конструкції члена речення, тобто може бути з різним рухом тону, напр.: *Оце тепер я, **діду**, / в Дівоче теє, / в те прокляте / їду* (М. Рильськ.). *Ходив я сьогодні, **братці**, / по обід / через траншеї першого батальйону* (О. Гонч.). *Що ж, / сідайте, **голубчики**, / поговоримо по щирості* (О. Корн.).

Клична модифікація в кінці речення звичайно становить кінцеву частину синтагми з іншим членом речення і має таку ж інтонаційну конструкцію, напр.: *Чекай, **Луганську мій!** / Вернемося ми знов!* (М. Баж.). *Іди собі, **парубче** /* (А. Гол.). Якщо кінцева модифікація виділяється в окрему синтагму, вона підкреслюється, напр.: *Буває всяк, / **мій любий побратиме**...* (М. Рильськ.).

У кінці питального речення клична модифікація вимовляється з питальною інтонацією, тобто з деяким підвищенням тону, напр.: *Що ж ти бачиш, **лісничихо?*** (Л. Перв.). *Де ж нині ти, **чуже дитя?*** (М. Баж.).

Хоча серединні і кінцеві модифікації стоять далі від кличних комунікатів, ніж початкові структури, вони в потенції зберігають можливість стати самостійними одиницями, якщо їх розташувати поза реченням і вимовляти з закличною інтонацією.

Таким чином, якщо говорити в цілому, кличні комунікати і їх модифікації — досить складна, синкретична категорія, щоб визначати її просто як якийсь член чи вид речення. Кличні модифікації в окремих випадках близькі до прикладок, відокремлених поширювачів, кличних комунікатів. Кличні комунікати часто важко відмежувати від вигуківих висловлень, номінативних речень, їх еквівалентів тощо. Саме тому кличні комунікати і їх модифікації слід розглядати після аналізу всіх тих категорій, до яких вони наближаються, — одноядерних речень, комунікативних варіантів речень, вигуків у реченні тощо.

РОЗДІЛ IV

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 55. Загальна характеристика складного речення

Здавна в українській граматичній літературі складне речення називалося зложене положення, зложене речення, складчасте речення, сполука речень і лише в середині 30-х років установився термін складне речення [128, 182; 126, 241; 119, 197—198]. Спочатку складне речення розумілося як поєднання простих речень. Так, в одному з визначень зазначалося: «Складним реченням зветься сполука окремих речень, з'єднаних сполучниками, сполучними словами й інтонацією в зв'язку з ритмом» [139, 283]. О. М. Пешковський вважав навіть непридатним сам термін «складне речення» і заміняв його назвою «складне ціле» [135, 407]. О. О. Шахматов використовував термін «сполучення речень».

Проте вже В. О. Богородицький почав обстоювати інший погляд — складне речення становить єдине зв'язне ціле. «У всякому складному реченні, — зазначає В. О. Богородицький, — його частини складають одне зв'язне ціле, так що, будучи взяті окремо, уже не можуть мати цілком попереднього смислу або навіть зовсім неможливі, подібно до того як морфологічні частини слова існують тільки в самому слові, але не окремо від нього» [25, 229]. Далі цю ідею розвинули М. С. Поспелов, В. В. Виноградов, Л. Ю. Максимов та ін. М. С. Поспелов твердить, що і складне речення становить собою таке єдине ціле, «в якому складаючі його «речення» органічно пов'язані одне з одним, залежать одне від одного і обумовлюють одне одного» [143, 323]. В. В. Виноградов уточнює, що складне речення — «інтонаційне і смислове ціле», а складові частини його тільки «за своєю зовнішньою будовою більш-менш однотипні з простими реченнями» [51, т. 2, ч. 1, 99]. Л. Ю. Максимов визначає складне речення як комунікативну одиницю вищого порядку порівняно з простим реченням [96, 5]. Під впливом подібних висловлювань, особливо В. В. Виноградова, автори деяких українських граматик до визначень складного речення почали додавати зауваження про те, що термін «просте речення» як складова частина складного речення вживається умовно [100, 142, 99, 178; 75, 442]

В. А. Белошапкова намагається розв'язати проблему складного речення з позицій структурно-семантичного синтаксису. Складне речення, як і просте, вона розглядає з трьох точок зору — формально-граматичної, семантичної і комунікативної. Однак у визначенні звертається увага лише на дві риси складного речення — граматичну і комунікативну. З формально-граматичного погляду складне речення відзначається тим, що воно будується за певною структурною схемою на основі двох чи більше предикативних одиниць. Звідси таке визначення складного речення: «Складне речення може бути визначене як об'єднання предикативних одиниць на основі синтаксичного зв'язку, побудоване за тією чи іншою структурною схемою і призначене для функціонування як одна комунікативна одиниця» [178, 515]. В. А. Белошапкова підкреслює, що специфіка складного речення криється в основному у його комунікативній будові. Якщо це так, то навіщо воно називається складним реченням, а не складним комунікатом? Крім того, цьому заперечує наявність у складному реченні структурної схеми: якщо складне речення має свою структурну схему, значить, воно має і свої специфічні граматичні ознаки.

З орієнтацією на працю В. А. Белошапкової давали визначення складного речення такі автори українських граматик, як І. Р. Вихованець, А. П. Медушевський, А. Г. Кващук, М. Т. Чемерисов та ін. Наприклад, у «Граматичі української мови» І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, А. П. Грищенка зазначається: «Отже, складне речення є сполученням предикативних одиниць, побудованим за відповідною структурною схемою і призначеним для функціонування в ролі цілісної одиниці повідомлення» [41, 194; пор.: 180, 358; 60, 321; 42, 324].

Однак на цьому пошуки оптимального визначення складного речення не закінчуються. В останній час намітилася тенденція своєрідного повернення до старого тлумачення складного речення як поєднання простих речень. Так, в «Русской грамматике» 1980 р. зазначається, що складне речення «становить граматично оформлене сполучення речень» [159, 461]. Це явно заперечує першому рядкові цього визначення, в якому сказано, що «складне речення — це цілісна синтаксична одиниця». Що це за «цілісна синтаксична одиниця», яка становить «сполучення речень»? І чому «просте речення» — це те саме, що «частина» складного речення? [159, 462]. Чому в такому разі цю одиницю не назвати «сполученням речень», як це

пропонував О. О. Шахматов? Семантико-комунікативна характеристика складного речення уточнена введенням поняття про «ситуацію»: складне речення «функціонує як повідомлення про дві чи більше ситуації і про відношення між ними» [159, 461]. При цьому виявляється певна непослідовність між визначенням складного і простого речення: у визначенні простого речення поняття про ситуацію не згадується [159, 89].

Думку про те, що складне речення — це «сполучення речень», підкреслює і той факт, що в «Русской грамматике» не подається поняття про структурну схему складного речення. Яка може бути структурна схема, коли перед нами не складне речення, а «сполучення речень»? Відсутність такого поняття — чергова непослідовність «Русской грамматики», адже для простого речення визначається структурна схема. Не ясно також, чому складні безсполучникові речення розглядаються за рамками складного речення, адже вони також являють собою «сполучення речень», тільки без сполучників.

Про сполучення речень іде мова й тоді, коли складне речення характеризується з логіко-семантичного погляду. Так, І. Р. Вихованець у складному реченні розрізняє формально-граматичний ярус, «у якому реалізуються сантаксичні зв'язки між двома (або більше) простими реченнями», семантико-синтаксичний ярус, у якому «відбувається трансформація семантичних (логічних) відношень у семантико-синтаксичні», і власне семантичний ярус, що «є поєднанням двох (або більше) предикатно-аргументних структур» [40, 68, 70, 71]. З семантичного погляду складне речення визначається так: «Семантично складне речення являє собою складну конструкцію з двома (або більше) елементарними реченнями, між якими наявні семантичні відношення. Семантичні відношення в межах складного речення відображають відношення між двома ситуаціями» [40, 71]. Пор., що і в «Русской грамматике» йдеться про складне речення як позначення двох ситуацій.

Таким чином, проблема про сутність складного речення остаточно ще не розв'язана. На сучасному етапі розгляду цього питання найпереконливіше тлумачення складного речення В. А. Белошапкової. Проте його необхідно дещо уточнити. Як і просте речення, складне будується за певними зразками, які ми будемо називати моделями (а не структурними схемами). Складне речення, звичайно, являє собою сполучення моделей простих речень. Однак наявність моделей складних речень, що відрізняються

від моделей простих речень, свідчить про те, що і з граматичного погляду складне речення становить нову якість порівняно з простим реченням.

З семантичного погляду складне речення є поєднанням двох чи більше пропозицій, тобто семантичних структур [11, 37], що виражають різні відношення між ситуаціями [44, 358].

У визначенні необхідно підкреслити, що складне речення виступає у складі тексту і виділяється з нього як єдине комунікативне ціле.

Взявши все це до уваги, складне речення можна визначити так: **складне речення становить єдність двох чи більше предикативних одиниць і відповідних семантичних пропозицій, що виражають відношення між ситуаціями і призначені для функціонування у складі тексту (іноді — самостійно) як єдине комунікативне ціле.**

З визначення складного речення стає зрозуміло, що це нова цільна одиниця порівняно з простим реченням. Вона відрізняється від простого речення такими ознаками: 1. Просте речення складається з певних словоформ, тобто елементів, значно відмінних від речення; складне речення складається з предикативних одиниць, тобто з елементів більш близьких до поняття складного речення. 2. Просте речення — структура монопредикативна, складне речення — поліпредикативна. 3. Для простого речення предикативність є його граматичним значенням; у складному реченні предикативність характеризує якість складових частин. Граматичним значенням складного речення є відношення між його частинами [159, 462]. 4. Складне речення відрізняється від простого тим, що воно будується за особливими узагальненими зразками (структурними схемами, моделями), відмінними від зразків простих речень. Моделі простих речень визначаються складом предикативних одиниць. Для встановлення моделей складних речень треба брати до уваги ті ознаки, що об'єднують кілька предикативних одиниць в одне ціле. В. А. Белошاپкова вважає, що структурна схема складного речення визначається такими категоріями, як: 1) вид синтаксичного зв'язку між компонентами і засоби його вираження; 2) будова предикативних одиниць; 3) порядок розташування складових частин [19, 173]. Вона зазначає, що докладного опису структурних схем складних речень ще немає, його необхідно створити [178, 369]. Близькі до цього погляди Л. Ю. Максимова, тільки він бере за

вихідний зразок не схему речення, а його структурну модель, що більш переконливо [96, 7].

Компоненти моделі складних речень можуть видозмінюватися. Так, деякі сполучні слова змінюються за числами, родами й відмінками (*який — якого, якому, на якому, яка, яке, які...*). Співвідносне слово може пропускатися чи не пропускатися. Сполучні слова і сполучники можуть взаємозамінюватися (*що — як, щоб — аби...*). У деяких моделях складних речень певну роль відіграє зміна співвідношень форм присудків, взаєморозташування предикативних частин. Такі видозміни складного речення створюють його парадигму.

З погляду граматичної семантики частини складного речення мають ті ж компоненти, що й просте речення,— предикат, суб'єкт, об'єкт тощо. Однак з погляду лексичної семантики — наявності пропозицій, що виражають певні ситуації, складне речення у багатьох випадках відрізняється від простого. Просте речення, як правило, монопропозитивне, складне — поліпропозитивне. В. А. Белошапкина вказує й на винятки з цього правила. Деякі складні речення можуть виражати й одну пропозицію, наприклад означальні, призначенникові тощо. У з'ясувальних, відносно поширювальних реченнях і частини складносурядних речень позначається одна ситуація і її оцінка мовцем. У складносурядних реченнях різні пропозиції співвідносяться з однією ситуацією [178, 512—513].

Особливо характерна для складного речення комунікативна цілісність. Частини складного речення в цьому розумінні незавершені і тому не можуть вважатися простими реченнями. Комунікативна цілісність складного речення досягається за допомогою інтонації, розташування слів і складових частин. Інтонація складного речення визначається його синтагматичним, а не граматичним членуванням. Інтонаційну завершеність набуває остання частина складного речення. Залежно від комунікативного завдання може змінюватися порядок слів складових частин. Порядок розташування самих частин може мати не тільки комунікативне, а й граматичне значення.

Отже, складне речення — синтаксична одиниця вищого порядку, ніж просте речення. Проте частини складного речення подібні до простого речення, особливо з формального і семантичного погляду. Тому межа між складними і простими реченнями не завжди чітка. Прості речення з напівпредикативними зворотами близькі до складних речень. Речення з сурядними присудками окремі дослід-

ники визначають — почасти чи повністю — як складні [32, 228; 19, 170; 159, 462]. Деякі складнопідрядні речення наближаються до простих з вставними конструкціями [96, 51; 159, 469]. При парцеляції (поділу на дрібніші частини) складні речення формально розпадаються на прості, але з комунікативного погляду такі речення складні [159, 461].

За наявністю сполучних засобів складні речення здавна поділялися на сполучникові і безсполучникові. В останній час відновлюються погляди О. О. Шахматова й О. М. Пешковського на безсполучникові речення як на поєднання речень [159, 465]. Однак навіть і в такому разі їх не можна ставити в один ряд з складними сполучниковими реченнями, бо вживання таких конструкцій обмежене жанром розмовної мови та художньої літератури тобто це одиниці іншого рівня, ніж складні сполучникові речення. Складні безсполучникові конструкції виражають відношення, «аналогічні або близькі до сполучникових» [159, 634]. Проте для передачі цих відношень у них використовуються, як правило, семантичні чи комунікативні засоби, а не граматичні. Тому більшість складних безсполучникових конструкцій не має граматичних моделей і парадигм. У зв'язку з цим є підстави назвати їх складними безсполучниковими комунікатами. Ті ж складні безсполучникові конструкції, що співвідносні з сполучниковими реченнями, становлять міжрівневі безсполучникові деривати. Вони будуються за певними семантико-комунікативними моделями.

Складні сполучникові речення поділяються за кількістю складових частин і за характером зв'язку між ними. За кількістю складових частин розрізняються мінімальні конструкції складного речення і багаточленні конструкції (або складні речення ускладненого типу). Як зазначає В. А. Белошапкова, «основним завданням синтаксису складного речення є вивчення мінімальних конструкцій, оскільки саме в них виявляються структурні схеми складного речення. Речення ускладненого типу становлять об'єкт синтаксичного опису лише з боку характеру поданих у них сполучень мінімальних конструкцій» [178, 516; 159, 467]. За цим принципом можуть поділитися також безсполучникові комунікати та міжрівневі безсполучникові деривати.

Залежно від характеру зв'язку між частинами та засобами його вираження складні сполучникові речення поділяються на складнопідрядні і складносурядні. Поділ речень на складнопідрядні і складносурядні (в західноєвропейській граматичній літературі — гіпотаксис і па-

ратаксист) склався ще у ХІХ ст. Він базувався на понятті залежності / незалежності речень. У 20-х роках нашого століття точилася дискусія про підрядність і сурядність речень. Її розпочав М. М. Петерсон, який скритикував поняття про залежність / незалежність частин і доводив, що «об'єктивні критерії не дають можливості відрізнити головне речення від підрядного і сурядність від підрядності» [134, 32]. Поняття про підрядність і сурядність речень внесено в синтаксис з логіки. «З точки зору синтаксису як учення про словосполучення,— писав М. М. Петерсон,— проблема паратаксисту і гіпотаксисту розв'язується дуже легко, краще сказати, цієї проблеми зовсім не існує» [134, 33]. Необхідно розглядати не сурядність чи підрядність речень, а способи поєднання словосполучень — без сполучників, з сполучниками і з відносними словами.

Відповів на цей виступ О. М. Пешковський у статті «Существует ли в русском языке сочинение и подчинение предложений» [137, 131]. У цій статті він довів, що в російській мові справді існує сурядність і підрядність речень. Ці речення мають формальні ознаки, на основі яких їх можна розрізнити. Формальні ознаки складно-підрядних і складносурядних речень такі: 1) складнопідрядні речення відзначаються незворотністю складових частин, складносурядні — зворотністю частин; 2) сурядні сполучники можуть уживатися і в складному, і в простому реченні. Підрядні сполучники використовуються в основному у складному реченні; вживання їх у простому реченні обмежене; 3) у складнопідрядних реченнях сполучники і сполучні слова належать підрядній частині, і тому переносяться разом з нею. У складносурядних реченнях сполучники виражають зв'язок між окремими частинами, і тому вживаються між ними; 4) у складнопідрядних реченнях підрядна частина може займати не тільки постпозицію чи препозицію, а й інтерпозицію, яка неможлива в складносурядних реченнях.

Розмежування складних речень за другим, третім і четвертим критеріями О. М. Пешковського більш-менш вдале і використовується й досі. Проте воно вимагає деяких уточнень. По-перше, не всі сурядні сполучники можна розташовувати в середині складової частини речення — сполучники-частки дозволяють таке розташування. По-друге, деякі підрядні сполучники вживаються у простому реченні (порівняльні сполучники *як, наче, ніби*, градаційний *ніж*). По-третє, не всі підрядні частини вільно розташовуються щодо головної. По-четверте, критерії

О. М. Пешковського стосуються тільки формального розмежування підрядності і сурядності і не зв'язані із значенням цих типів речень [159, 463].

Щодо спроби розрізнення підрядності і сурядності за теорією зворотності частин, то більшість сучасних мовознавців визнають її невдалою. По-перше, не всі сурядні сполучники припускають зворотність. По-друге, не звернута увага на речення з відносними словами, часовими і деякими зіставлювальними сполучниками, що дозволяють зворотність частин. По-третє, зворотність частин можлива і в деяких безсполучникових конструкціях, у яких підрядність і сурядність взагалі не розрізняються [159, 462—463].

У наш час поділ складних речень на підрядні й сурядні вже став загально визнаним. Однак виявляються певні розбіжності у визначенні принципів такого поділу і його меж. У працях 40—50-х рр. зазначалося, що поділ речень на складнопідрядні і складносурядні здійснюється на основі смислових відношень і йому підлягають і сполучникові, і безсполучникові речення [48, 179; 100, 178, 332; та ін.]. Водночас дехто починав указувати на те, що складнопідрядні і складносурядні речення розрізняються за синтаксичними зв'язками і засобами їх вираження. Визначаються перехідні випадки між підрядністю і сурядністю: 1) «взаємопідрядні» речення; 2) складносурядні речення за формою і підрядні за значенням; 3) складнопідрядні речення за формою й аналогічні складносурядним реченням за значенням. Складні безсполучникові конструкції прямо не називаються складнопідрядними чи складносурядними, а синонімічними цим видам чи з однотипними й різнотипними частинами [45, 148; 99, 178—183; 181, 310, 409 та ін.].

Останнім часом панівною стала думка про те, що складнопідрядні і складносурядні речення розрізняються синтаксичним зв'язком — підрядним чи сурядним. При цьому в «Русской грамматике» 1980 р. підкреслюється, що характер зв'язку визначається відповідними сполучниками [159, 462]. В. А. Белошاپкова цього не відзначає, бо під поняття сурядного зв'язку вона підводить і частину складних безсполучникових конструкцій — незамкненої структури [178, 520]. Розглядаючи підрядний і сурядний зв'язок у складному реченні, В. А. Белошاپкова більшу увагу приділяє його подібності до зв'язку у словосполученні чи рядах простого речення [178, 520], автори «Русской грамматики» — їх відмінності. Визначається такий

специфікум підрядного і сурядного зв'язку в складному реченні: 1) якщо в словосполученнях і рядах простих речень підрядний і сурядний зв'язок протиставлені, то в складному реченні між ними не завжди можна провести чітку межу, бо одне й те саме відношення може бути передане і сурядними, і підрядними сполучниками. Тільки сурядні сполучники менш спеціалізовані для цього, а підрядні — більше; 2) сурядний зв'язок у складному реченні більш самостійний, у рядах простого речення — менш самостійний, бо призначений для поширення висловлення; 3) сурядність і підрядність по-різному співвідносяться з безсполучниковістю. Оскільки сурядність виражається менш спеціалізованими засобами і часто спирається на лексику, значення частин, модально-часові форми присудків, вона ближча до безсполучниковості, ніж підрядність; 4) підрядний зв'язок у складному реченні більш різноманітний, ніж у словосполученні. Сполучники підрядності можуть бути багатофункціональні й іноді наближаються до сурядних [159, 463—465].

В. А. Белошпкова вважає, що безсполучникові конструкції також базуються на певному зв'язку — недиференційованому [178, 520]. В «Русской грамматике» це питання уточнюється в такий спосіб, що відсутність граматичних засобів зв'язку в безсполучникових конструкціях свідчить про те, що «безсполучниковість не є граматичним зв'язком» [159, 465]. Між частинами безсполучникових конструкцій встановлюється семантична співвіднесеність. «Безсполучниковість,— підкреслюється в «Русской грамматике»,— може бути функціонально спеціалізованою, тобто використовуватися як експресивний або позиційний варіант сполучникового зв'язку» [159, 465]. На підставі цього спостереження можна було зробити висновок, що частина безсполучникових конструкцій — утворення іншого рівня, ніж складні речення. Автори «Русской грамматки» дійшли іншого висновку — безсполучникові конструкції взагалі не належать до типу складних речень, а становлять поєднання простих речень [159, 465, 634].

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

§ 56. Визначення складнопідрядних речень

Складнопідрядне речення визначалося залежно від того, як розумілося складне речення в цілому — як сполучення простих речень чи як одне речення. У ранніх

працях з української мови підкреслювався той факт, що складнопідрядні речення (за тодішньою термінологією нерівнорядно-зложені чи підрядно сполучені) складаються з нерівноправних речень, одне з яких залежне [166, 320; 139, 295 та ін.]. У пізніших працях йдеться про пояснення одного речення іншим при їх поєднанні [100, 143; 99, 179]. Під впливом І. С. Поспелова більшість авторів почали підкреслювати синтаксичну цільність складнопідрядних речень і наявність у них не окремих речень, а часткових речень або частки [95, 19; 196, 92; 60, 324; 42, 325 та ін.]. А. П. Грищенко визначає складнопідрядне речення, як і В. А. Белошапкова, беручи до уваги підрядний синтаксичний зв'язок: «Складнопідрядними зводяться складні речення, синтаксичні центри яких разом із залежними від них другорядними членами пов'язуються між собою підрядним синтаксичним зв'язком» [179, 310]. У визначенні можна було обійтися без зайвої деталізації при назвах предикативних одиниць.

Для визначення складнопідрядних речень необхідно взяти до уваги уточнення авторів «Русской грамматики» про те, що зв'язок може називатися підрядним, якщо він оформляється підрядними сполучниками чи сполучними словами, бо підрядний зв'язок може виражатися і сурядними сполучниками. Звідси таке визначення складнопідрядного речення: складнопідрядними називаються такі речення, частини яких пов'язані підрядним зв'язком за допомогою підрядних сполучників чи сполучних слів. У цьому визначенні підкреслюються такі ознаки складнопідрядних речень: 1) це синтаксична єдність, а не сполучення простих речень; 2) частини складнопідрядного речення поєднані особливим синтаксичним зв'язком — підрядним, а не просто пояснювальними відношеннями чи підпорядкуванням, як зазначалося в деяких попередніх визначеннях; 3) цей підрядний зв'язок оформляється за допомогою підрядних сполучників чи сполучних слів, на що не була звернута увага деяких мовознавців.

§ 57. Класифікація складнопідрядних речень

Здавна складнопідрядні речення, власне їх підрядні компоненти, поділялися за частинами мови, позицію яких вони займали. Наприклад, М. Греч зазначав, що підрядні речення (за його термінологією) можуть бути трьох типів: 1) іменникові; 2) прикметникові; 3) обставинні [54,

255—256]. В українському мовознавстві значно пізніше три типи «побічних» речень виділяв Є. К. Тимченко: речівникові, прикметникові, прислівникові [183, 70]. Непослідовність М. Греча усунув І. Давидов, запропонувавши замість іменникових і прикметникових речень додаткові й означальні [56, 339]. Завершив подібну класифікацію підрядних частин Ф. І. Буслаєв, який керувався принципом, що «кожен із членів головного речення, крім присудка, може бути виражений реченням підрядним», а саме: підмет, додаток, означення, обставина (місця, часу, способу дії, міри й лічби, причини) [31, 279]. Крім того, в своїй праці Ф. І. Буслаєв згадує речення підстави, приводу, мети, умови, допусту і порівняння, причому винослівні, порівняльні і допустові речення розглядаються як перехідні між сурядністю і підрядністю [31, 545]. Поняття про підрядні присудкові речення пізніше ввів Д. М. Овсяннико-Куликовський [125, 292].

Порівняно з попередниками, особливо М. Гречем, Ф. І. Буслаєв значно доповнив класифікацію підрядних речень, зробив її більш послідовною і стрункою. Він звернув увагу на перехідні випадки між сурядністю і підрядністю. Цим пояснюється той вплив, який зробила класифікація підрядних речень Ф. І. Буслаєва на подальших авторів синтаксичних праць, особливо шкільних. Проте здавна почали виявляти і недоліки цієї класифікації. Помилкова сама ідея прирівнювання підрядних частин до членів речення. О. М. Пешковський, наприклад, вважав, що члени речення і підрядні частини різняться і формою вираження, і значенням. «Не кажучи вже про повну зовнішню різницю вираження того й другого роду відношень (в середині речення форми слів, між реченнями сполучники), й самі значення тут зовсім різні» [136, 108]. Щодо різниці у формі вираження О. М. Пешковський мав цілковиту рацію. Про різницю в значенні слід сказати, по-перше, що деякі підрядні частини наближаються до членів речення, але не тотожні з ними. Вони складніші і багатші за змістом, бо виражаються предикативними одиницями, за допомогою яких можна показати тривання дії в часі, що, як правило, не передається членом речення. Крім того, підрядні частини виражають більшу кількість значень, ніж є членів речення, наприклад значення наслідку, приєднання тощо.

По-друге, визначення типів підрядних речень робиться на основі не одного, а двох принципів — при наявності співвідносного слова — за його функцією, без співвіднос-

ного слова — за значенням підрядної частини. Внаслідок цього часто доводиться поділяти один і той самий вид підрядного речення на різні підтипи залежно від наявності чи відсутності співвідносних слів.

По-третє, визначення підрядного речення за функцією співвідносного слова не дає змоги поєднати в одну групу однотипні підрядні речення. Дуже часто структурно однакові підрядні речення визначаються як різні типи. У свій час з цього приводу дотепно висловився Д. М. Кудрявський: «Візьмімо для прикладу криловську фразу «Что волки жадны, всякий знает». Оскільки головне речення вимагає, як говорять, додатка на питання «что всякий знает?», то речення «что волки жадны» визначається додатковим. Проте якщо ми змінимо головне речення і візьмемо фрази: «что волки жадны, всем известно», то речення «что волки жадны» перетвориться у підрядне підметове, бо вже буде відповідати на питання називного відмінка: «что всем известно?» Цілком зрозуміло, що таким способом речення «что волки жадны» можна провідміняти в усіх відмінках, причому воно буде позначати різні непрямі додатки: «я не согласен с тем, что волки жадны» тощо. Можна перетворити це речення і в підрядне присудкове: «Мысль Крылова — та, что волки жадны». Таким чином, виявляється, що одне і те саме речення може бути чим завгодно, дивлячись по тому, поряд з чим воно стоїть. Це означає визначати ялинку, як дерево, біля якого лежать ялинкові шишки: зрозуміло, що в такому випадку ялинкою можна назвати і березу, під якою валяються ялинкові шишки» [97, 124]. Отже, функція співвідносного слова не така значна ознака, щоб на її основі здійснювати поділ підрядних частин [19, 216—217; 51, т. 2, ч. 1, 103—105].

Недоліки буслаєвської класифікації примусили вчених шукати інших критеріїв для поділу підрядних речень — більш граматичних і точних. Є. Ф. Будде вважав найнадійнішою підставою для розрізнення підрядних речень вид синтаксичного зв'язку, яким вони поєднуються з головними реченнями. Підрядні речення пов'язуються з головними переважно узгодженням чи керуванням. Відповідно виділяються два типи підрядних речень — означальні й додаткові [27, 38]. Але ж підрядний зв'язок між частинами складного речення не можна ототожнювати із зв'язком у словосполученні. До того ж, усе багатство відношень між частинами складнопідрядних речень не можна звести тільки до двох типів — означального й додаткового.

Тому погляди Є. Ф. Будде не були переконливими [196, 13—15].

Визнання складнопідрядних речень поєднанням простих речень привело до того, що такі конструкції почали поділяти за сполучниками і відносними словами. Оскільки підрядний зв'язок між простими реченнями у «складному цілому» відрізняється від зв'язку в словосполученні тим, що він оформляється за допомогою сполучників чи відносних слів, значить, найприродніше поділяти такі конструкції за цими словами. Такого висновку дійшов О. М. Пешковський. На відміну від деяких своїх попередників, які звертали певну увагу не тільки на подібність підрядних частин до членів речення, а й на сполучники та сполучні слова (див. працю Д. М. Овсянико-Куликовського, який подає загальний опис лише деяких сполучників, а при характеристиці відносних слів привертає увагу до підрядних підмета, присудка, додатка, прикладки) [125, 280, 292], О. М. Пешковський вперше відмовився від традиційної класифікації підрядних речень і перейшов на поділ виключно за засобами зв'язку. Розглядаючи підпорядкування за допомогою сполучників, він, по суті, дає класифікацію сполучників. Серед них виділяються 9 груп: сполучники причини, мети, наслідку, з'ясувальні, умовні, допустові, порівняльні, часові [135, 427—437].

Підпорядкування за допомогою сполучних слів О. М. Пешковський поділяє на два типи: 1) зв'язок відносного члена з одним словом підпорядковуючої частини — непрямо-питальний; 2) зв'язок з усією підпорядковуючою частиною — власне відносний (відносні імена і прислівники) [135, 438—443].

Оцінюючи класифікацію О. М. Пешковського, підкреслюють її обмежений характер [196, 19; 19, 218 та ін.]. Звичайно, складнопідрядні речення характеризуються не тільки сполучниками чи сполучними словами, а й іншими структурними елементами. Проте висновки О. М. Пешковського переконують у тому, що за будь-якої класифікації «складного цілого» не можна обійтися без поділу сполучних засобів. Крім того, О. М. Пешковський зробив чимало тонких і цікавих спостережень про незакінчений процес зливання деяких сполучників, уживання порівняльних сполучників залежно від наявності компаративів, власно-відносне і питально-відносне підпорядкування тощо [135, 427, 435, 440].

Під впливом О. М. Пешковського чимало мовознавців, шукаючи більш об'єктивних критеріїв розпізнавання

складних конструкцій, відмовилися від традиційної класифікації складнопідрядних речень. Крайню позицію в цьому питанні зайняв М. М. Петерсон, який поняття складного речення замінив поняттям поєднання словосполучень за допомогою сполучників чи відносних слів [134, 33]. Деякі мовознавці звичайно дотримуються вчення про складнопідрядні речення, але поділяють їх за сполучниками чи відносними словами (див. Современный русский язык. Синтаксис / Под ред. Е. М. Галкиной-Федорук.— М., 1957.— С. 363, 395).

В українському мовознавстві окремі автори описують, власне, не складні конструкції, а сполучники, що можуть поєднувати словосполучення чи «побічні» речення [124, 202; 166, 329, 351]. У «Підвищеному курсі української мови» за ред. Л. А. Булаховського підрядні речення розглядаються окремо. Сполучники поділяються на такі «тямові» групи: мети, причинові, висказові, порівняльні, часові, наслідкові, умовні, відступні [139, 296—305]. Серед сполучних слів виділяються відносні іменники (*хто, що*), відносні прикметники (*який, котрий*) і відносні прислівники (*де, куди, коли, поки, чому...*) [139, 310—313]. В «Історичному коментарі до української літературної мови» Л. А. Булаховський веде мову про з'ясувальні, причинові, цільові, часові, умовні, допустові, наслідкові, порівняльні сполучники і відносні слова [28, 509—550]. У «Курсе русского литературного языка» Л. А. Булаховський поділяє сполучники на 5 груп: 1) що сполучають і речення, і члени речення; 2) парні сполучники; 3) що зв'язують речення і їх еквіваленти; 4) що починають головне речення; 5) що вживаються на межі фраз [30, 310].

Незадоволення односторонністю обох класифікацій — за членами речення і за сполучниковими засобами — привело до того, що вчені почали шукати комбіновані критерії виділення складнопідрядних речень. В. О. Богородицький висловив думку, що при визначенні підрядних речень треба брати до уваги: 1) до чого речення відноситься; 2) якими формальними засобами пов'язується; 3) які смислові відтінки виражає [25, 230]. Відповідно до цього встановлюються такі типи підрядних речень: 1) означально-описові; 2) уподібнено-порівняльні; 3) часові; 4) з'ясувальні; 5) умовні; 6) допустові; 7) причини і наслідку; 8) мети. При цьому В. О. Богородицький попереджає: «Не слід змішувати моє групування із заперечуваним мною традиційним зіставлюванням підрядних речень з членами головного речення. Я кажу, до чого відноситься підрядне

речення, а не що заміняє» [25, 230]. Задум В. О. Богородицького зважати на комплекс ознак для визначення підрядних речень — це новий крок уперед. Однак у центрі уваги В. О. Богородицького, як і багатьох його попередників, усе ще лишається тільки підрядне речення, а не складнопідрядне речення в цілому. Крім того, розмежування окремих типів підрядних речень не цілком чітко — наприклад означально-описових і уподібнено-порівняльних; чомусь з'ясувальні речення розглядаються серед обставинних — часових і умовних тощо.

Здавна вчені помітили, що підрядні речення пояснюють або окремі слова в головному, або головне речення в цілому, але не робили з цього висновків про існування двох типів складнопідрядних речень [191, т. 1, 189; 135, 440 та ін.]. Уперше до такого висновку дійшов, за свідченням Є. І. Каратаєвої, О. О. Шахматов, а потім М. С. Пospelов. О. О. Шахматов установлює два типи підрядних речень — сполучникові, які пояснюють головне в цілому, і відносні, що поширюють якийсь член головного речення [59, 76]. М. С. Пospelов доводить, що «складові частини складного речення не можна розглядати як окремі речення, а тільки як взаємозв'язані й тому несамостійні елементи єдиної синтаксичної побудови» [143, 336]. Він робить спробу провести «розмежування груп складнопідрядних речень», спираючись на ті відмінності між ними, які встановлюються на основі логічної двочленності або одночленності складових речень» [143, 337]. Двочленні речення історично склалися на основі поєднання двох самостійних речень, причому підрядне речення і тепер відносно самостійне. Маються на увазі підрядні приєднувальні речення і деякі означальні (без вказівного слова в головній частині). Одночленні речення — це такі конструкції, «в яких підрядне речення в сучасній російській мові може розглядатися тільки у функції розгорненого члена «головного» речення» [143, 331]. До такого типу належать три групи речень: 1) з відносною підрядністю означального типу, що припускають співвідносні займенники; 2) всі речення, що розгортають у підрядній частині будь-який член головної частини — підмет, присудок, означення, додаток, обставини; 3) всі речення, що у підрядній частині виражають предметний член — додаток або підмет, відсутній у головній частині [143, 331—332]. М. С. Пospelов звертає увагу і на перехідні типи речень — з ознаками сурядності і підрядності — взаємопідрядні речення, деякі загальночасові, умовні і допустові [143, 332].

М. С. Поспелов підкреслює, що поділ складнопідрядних речень на двочленні й одночленні робиться на основі логічного принципу. Насправді, це поділ структурний, бо йдеться про будову всього складнопідрядного речення — з більш вільним чи тіснішим поєднанням частин. Дwochленні речення М. С. Поспелова недостатньо диференційовані: до них можна додати ще чимало інших видів. Повторюється буслаєвське положення, що одночленні речення можуть розглядатися як розгорнені члени головного речення (при цьому не робляться відповідні застереження про умовність такого поняття). М. С. Поспелов не знайшов місце у своїй системі всім видам складнопідрядних речень. Терміни «дwochленні» чи «одночленні» речення двозначні, бо ними користуються і при розгляді простих речень.

Незважаючи на наявність певних недоліків, головна думка М. С. Поспелова про те, що складнопідрядні речення треба розглядати як єдине ціле і що ці речення поділяються на два основні типи, вплинула в той чи інший спосіб на багатьох подальших дослідників синтаксису.

На сторінках журналу «Українська мова в школі» в 1952—1953 рр. розгорнулася дискусія навколо питання про будову та класифікацію складнопідрядних речень. Розпочав дискусію Є. В. Кротевич, який підтримав погляди М. С. Поспелова на складнопідрядні речення і запропонував поділяти їх на чотири структурні типи: 1) із співвідносними займенниками в головній частині; 2) з підрядними в ролі відсутнього члена головного речення; 3) з факультативними підрядними; 4) із взаємопідрядними реченнями. Ці структурні типи можуть переплітатися, утворюючи конструкції змішаного типу [95, 20] (див. також: Укр. мова в школі, 1952, № 1). Близькі до цього погляди І. Г. Чередниченка, який також виділив підрядні речення чотирьох структурних типів: 1) підрядні речення, граматично пов'язані з окремими членами головного речення; 2) підрядні речення при займенниках головного речення; 3) підрядні речення, що підпорядковані головному в цілому або якійсь його частині; 4) підрядні речення взаємного підпорядкування [197, 25].

Проти основних думок М. С. Поспелова, Є. В. Кротевича і І. Г. Чередниченка виступили О. Н. Савченко і О. С. Мельничук. Заперечення О. Н. Савченка недостатньо аргументовані. Він просто вважає, що «є цілком достатні підстави залишити за підрядними реченнями їхню загальноприйнятну назву» і що «класифікацію підрядних речень»

відповідно до членів речення, функцію яких вони виконують, слід не відкидати, а розробляти далі» [162, 34, 35]. Більш докладна аргументація О. С. Мельничука. Він погоджується з тим, що складнопідрядне речення становить певну єдність, але це не означає, що треба відмовитися від термінів «головне» і «підрядне» речення (чи «часткове речення», як в І. Г. Чередниченка). Висунуті класифікації він вважає хибними, бо вони або логічні (М. С. Поспелов), або формальні (Є. В. Кротевич, І. Г. Чередниченко), або традиційні (О. Н. Савченко). Справді, наукову класифікацію можна встановити «лише в результаті врахування особливостей будови всього складнопідрядного речення в цілому» [115, 34]. Оскільки особливість складнопідрядних речень залежить від їх складових частин, «граматична класифікація складнопідрядних речень, по суті, зводиться до класифікації підрядних речень, усі види яких визначаються на основі їх синтаксичної ролі в цілому складнопідрядному реченні» [115, 35]. Звідси такі типи складнопідрядних речень: 1) підметові; 2) присудкові; 3) додаткові; 4) означальні; 5) прикладкові; 6) обставинні (місця, часу, умови, причини, способу дії, порівняльні, допустові, наслідкові); 7) узагальнено-означальні (з різновидами — підметовими, додатковими, обставинними); 8) взаємопідрядні [115, 35].

Міркування О. С. Мельничука непослідовні: з одного боку, він підтримує думку про те, що треба враховувати будову складнопідрядного речення в цілому, з другого — зводить класифікацію складнопідрядних речень до поділу підрядних частин; критикує О. Н. Савченка за традиційну класифікацію, а сам, за невеликим винятком, дотримується такого ж поділу.

Закінчуючи дискусію, редакція журналу зазначає, що «запропоновані нові класифікації потребують ще глибшої наукової розробки. Недосить умотивована у авторів і практична вага їх класифікацій, зокрема для процесу вивчення синтаксису в середній і вищій школі», тому «і практично, і теоретично найбільш доцільною лишається поки що класифікація, прийнята в підручниках з української і російської мов» [115, 36].

Не тільки в методичних, а й наукових колах звучав песимістичний висновок про проблему класифікації складнопідрядних речень. Так, акад. В. В. Виноградов у вступі до «Граматики русского языка» 1954 р. зазначав, що «напружені пошуки нових принципів групування складнопідрядних речень, засновані на глибокому аналізі кон-

структивного співвідношення їх частин, ще не привели до цілком певних результатів» [51, т. 2, ч. 1, 108].

Спробу розв'язати проблему класифікації складно-підрядних речень зробили представники структурно-семантичного синтаксису. Взявши за основу ідею М. С. Поспелова про одночленні і двочленні складнопідрядні речення, В. А. Белошапкова зазначає, що їх слід виділяти на ґрунті трьох принципів: 1) власне структурного; 2) структурно-семантичного; 3) власне семантичного [19, 204—205]. Залежно від цих принципів устанавлюються рівні членування складнопідрядних речень. На першому рівні — власне структурному — виділяються нерозчленовані і розчленовані складнопідрядні речення (від термінів «двочленні» й «одночленні» речення В. А. Белошапкова відмовилася у зв'язку з небажаною аналогією з поняттям двоскладності / односкладності простих речень) [19, 220]. Нерозчленовані речення за видом зв'язку поділяються на речення з прислівним і корелятивним (займенниковим) зв'язком. Речення з прислівним зв'язком за характером опорного слова поділяються на граматичні (присубстантивні, прикомпаративні) і семантичні (з'ясувальні). У межах структурно-семантичних розрядів можливий поділ за значенням на семантичні різновиди — присубстантивно-означальних речень — на видільно-означальні і якісно-означальні; займенниково-ототожнених речень — на предметні, обставинно-просторові й означальні тощо.

Розчленовані складнопідрядні речення за сполучними засобами поділяються на детермінантні і відносно-поширювальні. Серед детермінантних речень за семантикою сполучників виділяються речення зумовленості (причини, умови, мети, допусту, наслідку), часові, порівняльні, відповідності. Вони мають чимало семантичних різновидів — речення необхідної підстави й антимети; речення одночасності, наступності, передування; власне порівняльні й порівняльно-умовні речення тощо.

Дещо пізніше В. А. Белошапкова уточнила цю класифікацію, увівши поняття про зв'язок у складному реченні, аналогічний чи неаналогічний зв'язкам у словосполученні і простому реченні, про передбачуваний і непередбачуваний зв'язок, обов'язковий і необов'язковий. Наприклад, зв'язки прислівних речень аналогічні зв'язкам між словами; у присубстантивних реченнях цей зв'язок необов'язковий, у прикомпаративних — обов'язковий. Зв'язок при займенникових речень не аналогічний зв'язкам між

словами, але обов'язковий. Зв'язок розчленованих речень аналогічний зв'язку детермінантів, він непередбачений, необов'язковий тощо [178, 521—525].

Спроба В. А. Белошапкової показала, що можна поділяти складнопідрядні речення, не ототожнюючи їх з традиційними другорядними членами. Були виявлені дуже цікаві види складнопідрядних речень, на які не звертали раніше уваги. Міцно ввійшло в науковий обіг поняття про складнопідрядні з'ясувальні речення, відносно-поширювальні тощо. Класифікація В. А. Белошапкової набула такої популярності, що у спрощеному вигляді ввійшла навіть у посібники середньої школи. Семантичний варіант цієї класифікації запропонував Л. Ю. Максимов. Він також поділяє складнопідрядні речення на два типи — з поясненням одного слова чи головного речення в цілому. Серед першого типу виділяє присубстантивно-атрибутивні речення, з'ясувально-об'єктні, порівняльно-об'єктні, займенниково-співвідносні, займенниково-сполучниково співвідносні. Речення місця він розглядає серед другого типу. Сюди ж належать підрядно-приєднувальні і зіставлявально-підрядні речення. Л. Ю. Максимов звертає більшу увагу, ніж В. А. Белошапкова, на зміну значення речення залежно від позиції підрядної частини [96, 49—51], на структурні схеми складнопідрядних речень [96, 7, 73, 77], у багатьох місцях обґрунтовує шкільну класифікацію й орієнтується на шкільний підручник [96, 57, 75, 85, 3].

Пристосовуючи структурно-семантичну класифікацію до потреб школи, Л. Ю. Максимов виявляє і певні її недоліки. Ці недоліки стали особливо очевидними з виходом у світ «Русской грамматики» за ред. Н. Ю. Шведової. У класифікаційній системі В. А. Белошапкової значна увага приділена займенниковому зв'язку, який поставлений на один рівень із зв'язком прислівним і детермінантним. Однак, як слушно зауважується в «Русской грамматике», «між самими займенниковими словами — вказівними, з одного боку, і відносними, з другого, або взагалі немає граматичного зв'язку (кореляція типу *там — где*), або цей зв'язок недостатній і зводиться лише до узгодження за ознакою «особа-не-особа»... Незрозуміле і саме спрямування залежності, тобто те, що з чим узгоджується: відносне слово з вказівним або навпаки». Тому «доцільно взагалі вивести зв'язок між вказівним і відносним займенниками за рамки залежності і розглядати його як особливий різновид займенникового повтору. До числа специфічних і особливо класифікаційних ознак речень даного

різновиду займенниковий повтор не належить» [159, 532]. Отже, виділення займенниково-співвідносних речень не має достатніх підстав.

Цікаво, що В. А. Белошапкова досить критично поставилася до вчення Н. Ю. Шведової про детермінанти, зараховуючи до них лише деякі неконститутивні визначники предиката [19, 141, 142—143]. Однак вона виділяє досить значну групу складнопідрядних речень, що базуються на детермінантному зв'язку. Детермінантний зв'язок у складнопідрядних реченнях вона вважає аналогічним зв'язку в простому реченні. Поняття про детермінантний зв'язок занадто нечітке і розпливчате. Якщо мати на увазі зв'язок детермінантів, то він визначений як вільне приєднання, що зовні подібне до прилягання, але відрізняється від нього неприслівним характером [159, 149]. При цьому цілком ототожнювати зв'язок розчленованих речень із зв'язком детермінантів не можна, бо цю аналогію порушують сполучники і відносні слова. Наприклад, детермінантами можуть бути компоненти із значенням місця і способу дії, але відповідні речення належать до нерозчленованого типу, бо сполучаються відносними словами. З другого боку, розчленованими реченнями можуть бути й такі, які рідко бувають або зовсім не бувають детермінантами, наприклад наслідкові чи зіставлювальні речення. Отже, виділення детермінантних речень робиться непослідовно.

Увага до малоістотних ознак для класифікації складнопідрядних речень виявляється не тільки в самому факті виділення займенниково-співвідносних речень, а й у подальшому їх розчленуванні на ототоженні, фразеологічні й уміщені — ознаки другорядні, формальні, які не можна ставити в один ряд з ознаками речень граматичного зв'язку (означальних, прикомпаративних) чи семантичного (з'ясувальних).

На основі класифікації В. А. Белошапкової не можна чітко розмежувати деякі типи речень, наприклад з'ясувальні і займенниково-уміщені, тому доводиться вести мову про контаміновані структури, що суміщають ознаки з'ясувальних і займенниково-співвідносних речень [52, 707].

Нечітко розмежовуються структурно-семантичні розряди і семантичні різновиди складнопідрядних речень. Недостатню увагу приділено відтінкам значення складнопідрядних речень залежно від позиції підрядної частини, наслідком розчленування складених сполучників.

Суперечливий характер класифікації В. А. Белошапкової виявляється і в термінології — складнопідрядні означальні речення названі за відношенням, прикомпаративні — за опорним словом, з'ясувальні — за особливостями доповнення опорного слова. Займенниково-співвідносні ототоженні речення названі за характером займенникового повтору, фразеологічні — за особливостями всієї конструкції, уміщені — за ступенем абстрактності вказівного слова.

Непослідовності структурно-семантичної класифікації складнопідрядних речень намагаються усунути автори «Русской грамматики» 1980 р. «В основу класифікації складнопідрядних речень,— пишуть вони,— покладений комбінований критерій: беруться до уваги: 1) характер співвіднесеності підрядного речення з головним і 2) спосіб підрядності: сполучникова чи займенникова підрядність» [159, 466]. За першим критерієм виділяються нерозчленовані і розчленовані складнопідрядні речення. Нерозчленовані речення можуть бути сполучникові (з'ясувальні, прикомпаративні, означальні) і займенникові (з власне-питальним займенниковим зв'язком і з займенниково-відносним зв'язком). Підрядна частина таких речень має опорне слово в головній частині — дієслово, іменник, прикметник, компаратив, прислівник і «займає в її складі прислівну позицію, в деякому розумінні аналогічну позиції члена речення» [159, 466]. За характером відношень між головною і підрядною частинами нерозчленовані речення поділяються на з'ясувальні, означальні, неозначено-узагальнені, порівняльні і зіставлявальні [159, 466].

Підрядні частини розчленованих речень не мають у головній частині позиції члена речення. Вони поєднуються тільки сполучниками і тому поділяються за характером відношень між частинами і за сполучниками. До розчленованих речень автори «Русской грамматики» зараховують майже ті самі типи, що й В. А. Белошапкова, тільки без відносно-поширювальних речень, а саме: речення часу, зумовленості (умовні, причинові, допустові, цільові, наслідкові), порівняння і зіставлення.

В «Русской грамматике» більш чітко, ніж у праці В. А. Белошапкової, підкреслюється, що між нерозчленованими і розчленованими реченнями є перехідні типи. До них належать речення: двокомпаративні, кваліфікуючі (деякі порівняльні), поширювально-з'ясувальні, поширювально-означальні, узагальнено-допустові тощо [159, 466].

Більше уваги приділено актуальному членуванню складнопідрядних речень. Воно закономірніше виявляється в реченнях нерозчленованої будови, бо в них «прислівна позиція підрядного дає змогу встановити у взаємному розташуванні частин такі закономірності, які зближують правила цього розташування з правилами словопорядку в простому реченні» [159, 466]. У реченнях розчленованої структури «названа аналогія або відсутня зовсім або встановлюється нерегулярно; тому при характеристиці позиційного стіввідношення їх частин (у багатьох випадках структурно значному) аспект актуального членування усунений» [159, 467].

Таким чином, в «Русской грамматике» класифікацію складнопідрядних речень значно уточнено порівняно із структурно-семантичною класифікацією. Не подаються розрізнення за маловажливими ознаками — вказівними займенниками, їх ототожненням з відносними займенниками, уміщеним характером деяких займенників, аналогією деяких речень з детермінантами тощо. Однак перебільшена роль сполучників і відносних слів, тому поділ за характером відношень між головною і підрядною частинами відсунутий на задній план. Не розв'язана проблема багатьох складнопідрядних речень, у тому числі й просторового типу. Не використовується поняття про структурні схеми (моделі) складнопідрядних речень, на основі яких можна було б упорядкувати питання про основні типи речень і їх варіанти та форми. Створюється значний розрив між способом опису простих речень, який здійснюється на основі поняття про структурні схеми, і способом складних речень, що побудований в основному на сполучниках і відносних словах. Тому є підстави поділяти складнопідрядні речення з урахуванням характеру пояснення підрядними частинами головних, відношень між головними і підрядними частинами, особливостей моделей складних речень і засобів їх створення — сполучників, відносних слів, співвідносних слів, позицій підрядних частин тощо.

Отже, складнопідрядні речення насамперед поділяються за характером пояснення підрядними частинами головних на нерозчленовані, розчленовані і з ознаками обох типів. Нерозчленовані складнопідрядні речення залежно від відношень між головними і підрядними частинами можуть бути присубстантивно-означальними, предметно-ототожненими, якісно-ототожненими, просторово-ототожненими, якісно-кількісними, з'ясувальними.

Розчленовані складнопідрядні речення за відношенням і сполучниками поділяються на речення часу, зумовленості (умовні, причинові, допустові, цільові, наслідкові), порівняльні, зіставлювальні з відповідними моделями.

Окремо розглядаються складнопідрядні речення з ознаками нерозчленованих і розчленованих конструкцій — компаративні, відносно-репродуктивні.

§ 58. Будова складнопідрядних речень

Складнопідрядні речення насамперед поділяються на структурно-семантичні типи — нерозчленовані, розчленовані і з ознаками проміжного характеру. У межах кожного типу розрізняються структурно-семантичні види складнопідрядних речень — присубстантивно-означальні, предметно-ототоженні, з'ясувальні тощо. Кожен вид складнопідрядного речення будується за певними моделями. Теорію моделей складнопідрядних речень почала розробляти В. А. Белошапкова, тільки вона вела мову про структурні схеми. Структурні схеми складних речень визначаються такими категоріями, як: 1) незамкненість чи замкненість структури; 2) синтаксичний зв'язок між компонентами і засоби його вираження; 3) порядок розташування компонентів; 4) семантичне наповнення і лексичний склад компонентів [52, 653]. Дещо пізніше В. А. Белошапкова вказує вже на три ознаки структурної схеми складного речення: 1) тип синтаксичного зв'язку і засоби його вираження; 2) будову предикативних одиниць; 3) порядок їх розташування [19, 173]. Близькі до цього погляди Л. Ю. Максимова, тільки він бере за вихідний зразок не схему речення, а його структурну модель, що більш переконливо [96, 7]. Отже, для виділення моделей складнопідрядних речень необхідно зважати на засоби вираження синтаксичних зв'язків, тобто на сполучники, сполучні слова, співвідносні слова, видо-часову і модальну співвіднесеність присудків, спеціальні частки, лексичні конкретизатори, порядок розташування складових частин тощо.

Складові частини складнопідрядних речень можуть поєднуватися сполучниками. Сполучники бувають семантичні й асемантичні (синтаксичні). Семантичні сполучники — це такі засоби, що більш-менш точно вказують на одне якесь відношення між складовими частинами, напр.:

якщо _____	} умовні
раз _____	
бо _____	} причинові
тому що _____	
через те що _____	
хоча _____	} допустові
незважаючи на те що _____	
дарма що _____	
так що _____	наслідкові тощо.

Асемантичні (синтаксичні) сполучники можуть виражати різні відношення і вживатися в кількох видах складнопідрядних речень, тобто вони поліфункціональні, напр.:

що	{	_____	означальні
		_____	з'ясувальні
		_____	порівняльні
як	{	_____	з'ясувальні
		_____	порівняльні
щоб	{	_____	з'ясувальні
		_____	мети
коли	{	_____	означальні
		_____	з'ясувальні
		_____	умовні
		_____	часові тощо

[161, 142].

Асемантичні сполучники найхарактерніші для нерозчленованих складнопідрядних речень, бо в них складові частини пов'язані міцніше — прислівним зв'язком і немає особливої потреби підкреслювати його. Асемантичні сполучники мають різні модальні властивості і тому можуть протиставлятися. Наприклад, у з'ясувальних реченнях протиставляється *що*, як засіб вираження розповідності, сполучник *щоб*, як засіб вираження бажаності. Протиставлення сполучників *що* — *щоб* може послаблюватися, і вони стають взаємозамінюваними. Взаємозаміню-

ваність сполучників необхідно відрізняти від їх синонімії, тобто від такої заміни, яка має лексичний чи стилістичний характер. Напр., сполучник *наче* має такі синоніми: *начєб, начєбто, ніби, мов, немов...* [159, 471].

Семантичні сполучники найхарактерніші для розчленованих складнопідрядних речень, у яких підрядні частини не займають прислівної позиції — не мають опорних компонентів у головній частині, пояснюють її в цілому, тому роль сполучників посилюється — вони стають основним граматичним засобом зв'язку між частинами. В «Русской грамматике» 1980 р. сполучники розчленованих складнопідрядних речень поділяють на недиференційовані, тобто такі, що «не здатні однозначно кваліфікувати той чи інший окремих семантичний компонент усередині даного відношення», і диференційовані, тобто такі, що «виступають як однозначні виразники як основної, так і більш конкретної семантичної ознаки конструкції» [159, 539—540]. Напр., недиференційовані сполучники — *коли, коли б, тому що, хоча, щоб, як..*; диференційовані сполучники — *до того як, якщо, через те що, дарма що, для того щоб, ніби...* У зв'язку із своїм специфічним характером диференційовані сполучники не мають синонімів серед речень інших видів, а недиференційовані мають (пор.: *коли — якщо, хоча, тому що...*).

Давно встановлено, що підрядні частини можуть поєднуватися не тільки сполучниками, а й деякими займенниками, прислівниками й частками. О. М. Пешковський звернув увагу на те, що при цьому питальні за своїм походженням незалежні речення, стаючи залежними, починають виражати не питання, а відношення до іншого речення, тобто перетворюються на відносні. Речення з часткою *чи* почасти ще зберігають питальне значення і тому можуть бути названі непрямо-питальними, а речення з займенниками і прислівниками — власне відносними. В таких реченнях «відносні слова тут є вже сполучними словами в повному розумінні цього слова, бо відносяться до підпорядкованого і до підпорядковуючого речення, чим і спаюють те й інше» [135, 440]. Отже, сполучними словами, за сучасним визначенням, «називаються займенникові слова, в яких сполучаються властивості самостійної (повнозначної) і службової частини мови» [159, т. 1, 720]. До них належать: займенники-іменники — *хто, що*; займенники-прикметники — *який, котрий, чий*; займенникові прислівники — *де, куди, звідки, коли, як, наскільки*; займенниковий числівник — *скільки*. Особливості повнознач-

ної частини мови в сполучних словах виявляються в тому, що вони можуть бути членами речення. Виступаючи членом підрядної частини, сполучні слова водночас приєднують її до головної, тобто виконують функцію службової частини мови — сполучника.

Сполучні слова ще інакше називають відносними словами, бо вони частково чи повністю втратили питальне значення і позначають відношення підрядної частини до головної. Відносні слова — це ті займенникові утворення, що виконують підсильно-замінну (анафоричну) функцію, тобто, які стосуються до вже згаданого в головній частині або які означають особу чи предмет головної частини. Відносні слова, крім втрати питального значення, набувають ще деяких інших специфічних ознак. Прикметниковий займенник *який* може виступати замість іменника, напр.: *Вінчає слава нашу добру зброю, яка звелась над чорною ордою* (М. Баж.). Іменниковий займенник *що* може виступати замість прикметникових форм *який*, *котрий*: *Нехай не знає втоми та рука, що добре зерно в добру землю сіє* (М. Рильськ.). Займенник *що* може замінити ціле речення: *І сама вона зсутулилась, чого ніколи не було з нею раніше* (О. Гонч.).

Сполучні слова не завжди чітко відмежовуються від сполучників. Це пояснюється походженням сполучників, чимало з яких утворилося від відносних займенників. Відповідний процес переходу займенників у сполучники (кон'юнкціоналізація) не цілком завершився. Деякі відносні займенникові слова ще й досі виступають то як сполучні слова, то як сполучники. Звичайно вказують на омонімічність таких сполучних слів і сполучників, як *що*, *чим*, *як*, *коли*. Найчіткіше протиставляється сполучне слово *що* сполучникові *що*. Розмежування сполучного слова *чим* і сполучника *чим* для української мови не має такого значення, як для російської, бо в українській мові сполучник *чим* трапляється рідко — він перейшов у розряд розмовних, пор.: *Що добре ходите в ярмі, ще краще, чим діди ходили* (Т. Шевч.). Замість сполучника *чим*, як правило, виступає сполучник *ніж*. Сполучне слово *чим* більш звичайне, пор.: *Хочеш знати, чим справді було те, що так колись пишно цвіло* (Л. Укр.). Менш чітко протиставлені сполучне слово *як* і сполучник *як*. У призайменникових якісно-ототожнених моделях речень *як* виступає в супроводі корелята *так* (наявного чи імпліцитного) і тому завжди є сполучним словом, бо виконує підсильно-замінну (анафоричну) функцію. У підрядних порівняльних реченнях *як* виступає

сполучником, бо не виконує такої функції У складнопідрядних з'ясувальних реченнях як може бути сполучником (у реченнях непитального типу) і сполучним словом (у реченнях питального типу), пор.: *Я бачив, як вітер березу зломив* (Н. тв.), але: *Ще й любила, як її розпитують, як вона у мужицтві жила, як пряла, мазала — як коня поганяла* (Г. К.-Осн.). Багато суперечливих поглядів на сутність форми *коли*. Більш переконлива думка про те, що «слово *когда* входить у коло власне сполучників і не має найважливішої властивості відносного займенника — анафоричності. У зв'язку з цим *тогда* є факультативним елементом речень із сполучником *когда* і виконує функцію експресивної частки — заключної (при препозиції підрядної частини) чи посилювально-видільної (при постпозиції підрядної частини)» [52, 684]. *Коли* виступає сполучником і в умовних реченнях, у яких його можна замінити сполучником *якщо*. В означальних реченнях *коли* — сполучне слово, бо співвідносне із займенником *який*, пор.: *Він народився в ту зиму, коли (в яку, під час якої) померла його бабуся* (Газ.).

Сполучні слова характерні для нерозчленованих речень, бо вони побудовані на принципі прислівності, отже, у підрядній частині повинні бути засоби зв'язку, що замінюють певні слова, тобто виступають членами речення, або створюють із співвідносними займенниками стійкі пари. В таких випадках «зв'язок між частинами речення особливо тісний, а граматичне значення особливо чітке» [96, 49].

Сполучним словам та сполучникам у головній частині можуть відповідати вказівні займенники і займенникові прислівники — антецеденти (від лат. *antecedens* — попередній), співвідносні слова. Якщо антецедентами виступають інші займенники — означальні, заперечні, неозначені — вони надають реченню певного забарвлення — узагальнення, неозначеності тощо.

Функції антецедентів у нерозчленованих реченнях різні. Вони можуть бути обмежувально-видільними чи обмежувально-якісними частками при іменниках: *Почуття без розуму — це той хміль, який і голову зірве* (М. Стельм.); *Нема, либонь, у Яблунівці такої хати, в якій би Мартоха та щось не позичала на своєму віку* (Є. Гуц.). У деяких реченнях антецеденти вказують на форму керування: *Це вже залежало тепер від того, чиї нерви виявляться міцніші* (О. Гонч.). Антецеденти разом з підрядними частинами можуть показувати, на місці яких іменників, прикметників

чи прислівників стоять підрядні частини: *Хто раз на Півночі побув, той знов туди заверне* (П. Дор.), тобто: *Побувавши на Півночі; Забув, котрого року, навесні, напередодні паски, повідь була така, якої ніхто, ані дід наш, ані дідова баба не знали* (О. Довж.), тобто: *була велика; Як воювали колись — так зараз і працюємо* (Д. Бедз.), тобто: *Добре зараз і працюємо*. На функцію антецедента може впливати сполучник, надаючи йому певного відтінку. Наприклад, сполучник *що* надає реченням з антецедентом так із значенням міри відтінку наслідку: *Не раз за цією роботою зашпори їй так заходять, що сльози навертаються на очі* (О. Гонч.). [96, 40—41; 159, 523, 532].

У розчленованих реченнях антецеденти можуть зливатися із сполучниками. На думку Л. Ю. Максимова, за ступенем зливання складні сполучники поділяються на три групи: 1) складні сполучники, в яких антецеденти остаточно втратили свою самостійність, напр. причиновий сполучник *так як* (застар.), наслідковий *так що*; 2) складні сполучники, в яких перша частина може вживатися то як антецедент, то як компонент складного сполучника, напр. *тому що, незважаючи на те що, для того щоб*; 3) складні сполучники, в яких перша частина частіше виступає антецедентом, напр.: *завдяки тому (що), внаслідок того (що), після того (як)*. Такі сполучники можуть утворюватися іменниками, відповідними за значенням реченню, напр.: *при умові (що), з огляду на те (що), в той час (коли), з тією метою (щоб)* тощо [96, 42—43].

Найгрунтовніше під цим кутом зору розглянуто сполучники в «Русской грамматике» 1980 р. У цій праці запроваджене поняття про двомісні сполучники, сполучникові утворення, аналоги сполучників та їх інтонаційне і позиційне розчленування, причому інтонаційне розчленування складних сполучників не завжди свідчить про їх справжнє розчленування. Автори «Русской грамматики» роблять висновок, що за самостійного вживання першої частини сполучник втрачає властивості цілісного утворення, а «все складне речення виступає як нерозчленована структура» [159, 579]. Отже, через подвійне вживання складних сполучників межа між нерозчленованими і розчленованими реченнями стає ще менш чіткою.

Крім сполучників, сполучних і співвідносних слів, для зв'язування підрядної частини з головною використовуються ще різні інші лексичні компоненти — модальні слова, узагальнені чи неозначені слова тощо, які звичайно

називають групою типізованих слів, чи лексичними актуалізаторами, напр.: *Коли б черкнула блискавка або в морозному небі розляглися громові переكاتи, він, здається, менше здивувався б* (А. Шиян). *Однакова доля, незважаючи на те, що, на перший погляд, між ними, здавалося, не могло бути нічого спільного* (Я. Грим.). Найчастіше лексичні актуалізатори використовуються в реченнях з слабкішим зв'язком, тобто в розчленованих реченнях, особливо з недиференційованими сполучниками, бо в таких реченнях є найбільша потреба в уточненні. Уточнення може надаватися цілим текстом. Наприклад, речення з сполучником *коли* залежно від контексту набуває часового, зіставлювального чи допустового значення.

Уживання лексичних актуалізаторів приводить до того, що деякі види складнопідрядних речень стають невірними, зв'язаними, фразеологізованими. Послідовно розрізняє невірні конструкції Л. Ю. Максимов серед речень місця, часу, умови, мети, порівняння, допусту [96, 88, 97, 103, 107, 119]. В. А. Белошапкова вказує на зв'язані і фразеологізовані конструкції — часові, допустові, відповідності, мети [52, 722, 729, 734, 726]. В «Русской грамматике» 1980 р. виділяються фразеологізовані часові і зумовлені речення [159, 558, 597].

Традиційна класифікація складнопідрядних речень базувалася на понятті про цілковиту аналогію між підрядними частинами і членами речення. Вивчення мовного матеріалу показало, що така аналогія можлива тільки частково, наприклад у реченнях нерозчленованого типу. Ці речення мають прислівний характер, і тому підрядна частина може стояти на місці узгодженого, керованого чи прилягаючого поширювача. Проте аналогія обмежується такими фактами: 1) у реченнях, у яких підрядні частини стоять на місці прикметникових чи прислівникових поширювачів, сполучники *що, щоб, як, ніби...* надають висловлюванню непередбачених відтінків значення — наслідку, мети, порівняння; 2) в означально-поширювальних реченнях атрибутивне значення послаблюється і на нього нашаровуються причинові, допустові й інші відтінки; 3) у реченнях з компаративами підрядні частини аналогічні порівнянню, але вони можуть бути близькі і протиставним зворотам. Речення з двома компаративами виражають не стільки порівняння, скільки зіставлення і тому близькі до сурядних рядів; 4) у з'ясувальних реченнях підрядна частина може стояти на місці об'єкта, суб'єкта,

предиката, поширювача з двоспрямованим зв'язком [159, 468—470].

Розчленовані речення мають неприслівний характер. В. А. Белошапкова назвала такі речення детермінантними, що наводить на думку про їх аналогію з детермінантами. Справді, деякі особливості детермінантів такі речення мають. Вони, як і детермінанти, непередбачувані. Але якщо детермінанти необов'язкові, то підрядні частини розчленованих речень іноді закономірно пов'язані з головними. Крім того, їх тісніше зв'язують складні сполучники, особливо розчленовані. Ці сполучники передають більше відтінків значення, ніж детермінанти, особливо проміжного типу.

Оскільки нерозчленовані складнопідрядні речення побудовано на принципі прислівності, у них чіткіше розрізняється головна і підрядна частини. У складнопідрядних розчленованих реченнях розрізнення головної і підрядної частин не завжди чітке. Ще О. М. Пешковський звернув увагу на те, що в реченнях часу із значенням раптовості «вирішити, що чому підпорядковано, неможливо» [135, 416]. Такі випадки «доводиться поставити, власне, поза підрядністю і сурядністю, як особливий вид-зв'язку, при якому незворотне відношення виражено одночасно й однорідно в обох співвідносних». Умовно таке сполучення речень можна назвати «взаємною підрядністю» [135, 417]. Про взаємну підрядність згадують і пізніші мовознавці — В. В. Виноградов, М. М. Шанський, Є. В. Кротевич, в українському мовознавстві — І. Г. Чередниченко, який виділяє взаємопідрядні речення в окремий тип і зараховує до них частину часових речень, передумовно-наслідкових, якісного зіставлення [51, т. 2, ч. 1, 101; 45, 148; 95, 26; 196, 120—122]. Л. Ю. Максимов не виділяє окремо взаємопідрядних речень. Він вважає, що в більшості складнопідрядних речень усе залежить від розташування підрядної частини. Якщо підрядна частина стоїть перед головною, то «головна частина не має в цьому випадку самостійного характеру: її смисл, а часто і форма викликаються смислом і формою підрядної частини, що стоїть попереду. Підрядна і головна частини виявляються взаємообумовленими» [96, 50]. Це дещо перебільшене уявлення про роль позиції підрядної частини. В «Русской грамматике» 1980 р. підкреслюється, що перерозподіл функцій головної і підрядної частин характерний для розчленованих речень, бо в них обидві частини потенційно самостійні. Мова йде про перерозподіл ролі складових частин з погляду змісту

і модальності. Оскільки основним засобом вираження граматичного значення у складнопідрядних реченнях є сполучники, взаємопідрядні речення окремо не виділяються, бо їхні відношення базуються на особливостях інформативного і модального зв'язку. Однак наявність таких варіантів складнопідрядних речень усе ж не можна заперечити. Вони свідчать про те, що межа між складнопідрядними і складносурядними реченнями з погляду значення часто порушується. У свій час на цій підставі виділяли перехідні типи речень між підрядними і сурядними [45, 148; 25, 229; 100, 151; 42, 326 та ін.]. До таких типів О. М. Пешковський зараховував і складнопідрядні допустові речення, в яких «ми маємо просте змішування зворотів, так звану «контамінацію», що пояснюється близькістю допустового і протиставного значень» [135, 417].

Найчіткіше виявляється залежний характер підрядної частини розчленованих речень тоді, коли вони вживаються після головної — в постпозиції. В інтерпозиції підрядна частина у багатьох випадках за значенням наближається до вставного речення [96, 51]. В «Русской грамматике» звертається увага на значення позиції підрядної частини для актуального членування складного речення. Це питання потребує ще спеціального вивчення. Попередній висновок авторів «Русской грамматики» полягає в тому, що найвиразніше актуальне членування виявляється в нерозчленованих складнопідрядних реченнях, прислівний характер яких наближає їх до класичних прикладів простих речень, за зразком яких і можна встановити їх поділ на тему і рему. Щодо розчленованих речень, то в них «названа аналогія або відсутня зовсім, або встановлюється нерегулярно» [159, 467].

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ НЕРОЗЧЛЕНОВАНОГО ТИПУ

§ 59. Складнопідрядні присубстантивно-означальні речення

Складнопідрядні означальні речення послідовно виділяли представники майже всіх лінгвістичних шкіл. Це свідчить про те, що вони мають досить характерні ознаки. Але в останній час поняття про складнопідрядні означальні речення значно уточнене. Якщо в традиційній граматиці вони розглядалися як розгорнене означення [100, 183;

99, 204; 60, 335, та ін.], то в наш час такого прямолінійного ототожнення означальних речень з членом речення немає. При визначенні складнопідрядних означальних речень підкреслюється той факт, що в них підрядна частина «повідомляє про характерну ознаку предмета, названого окремим іменником, і тим самим звужує і конкретизує значення цього слова» [52, 697]. На цій підставі роблять висновок про те, що підрядні означальні речення можуть бути співвідносні з означальними поширювачами. І поширювачі, і підрядні частини пов'язуються підрядним зв'язком, на основі якого виникають означальні відношення. Однак поширювачі узгоджуються з підпорядковуючим словом за допомогою флексій, а підрядні частини роблять це аналітично — за допомогою відносних слів, які не завжди мають форми словозміни. Поширювачі виражають означальні відношення значною мірою лексично, підрядні частини — головним чином синтаксично — за допомогою відносних слів. Як правильно зазначає І. Г. Чередниченко, підрядна частина «не ототожнюється з функцією означення простого речення: підрядно-означальне значення може супроводитися додатковим відтінком значення, або співзначенням» [196, 95]. Підрядні частини граматично багатші від означальних поширювачів. Якщо означальні поширювачі не мають предикативних категорій, то підрядні означальні частини виражають ознаку в різному часі і способі. При цьому це здебільшого робиться дієслівними формами, напр.: *Поганий той учений, який не мріє про відкриття* (І. Цюп.). *По-батьківському ласкаво дивився він з порога на Супрун, яка сиділа за столом, ведучи збори* (А. Гол.). *А можливо, під вами буде спочивати на валуні той геолог, що знайде руди в Чуна-тундрі на глибині* (П. Дор.). *Немає людності такої, громади жодної нема, яка б із давнини глухої йшла по всесвіту німа* (М. Рильськ.). Рідше можливі також прикметникові чи дієприкметникові форми. Пор.: *Значить, стежив за новинами і знав ті проблеми, які поставлені в н'єсі* (І. Сенч.). *Небо, яке сьогодні тихе, синє й глибоке, наливає море блакиттю* (М. Коц.).

Таким чином, означальні частини лише за функцією співвідносяться з означальними поширювачами, тобто дуже загально. Більш близьке співвідношення починається тоді, коли означальні поширювачі стають у постпозицію, тобто перетворюються на напівпредикативні звороти. Між напівпредикативними зворотами й означальними частинами більше спільного — і щодо предикативності, і щодо позиції. Однак при цьому трансформувати напівпредика-

тивні звороти в означальні частини не завжди можна, бо діють певні обмеження залежно від розташування зворотів, часово-модальної їх характеристики, приналежності до стану тощо. Отже, на основі деяких складнопідрядних означальних речень можна передбачити три ступені співвіднесеності, напр.: *Ми брали горщик, який був повний каміння й принади, і спукали на мотузці на дно* (М. Коц.).— *Ми брали горщик, повний каміння й принади, і спукали на мотузці на дно.*— *Ми брали повний каміння й принади горщик і спукали на мотузці на дно. В степах, які повив свіжий туманець, бовваніють зелені острови сіл у садках* (О. Гонч.).— *В степах, повитих свіжим туманцем, бовваніють зелені острови сіл у садках.*— *В повитих свіжим туманцем степах бовваніють зелені острови сіл у садках.*

У зв'язку з відсутністю пасивних дієприкметників теперішнього часу й активних дієприкметників зворотного стану, а також обмеженим вживанням інших форм активних дієприкметників для передачі відповідного значення в українській мові частіше, ніж у російській, використовуються означальні речення, напр.: *Події, що їх описуємо, викликають багато думок* (Газ.), тобто: *описываемые события...*; *Ось що таке поет цей для Русі, що прокидається* (П. Дор.), тобто: *для пробуждающейся Руси...*; *У квітні Григорій добився, щоб землю зорали на пар трактором, що мав передплужники* (М. Стельм.), тобто: *трактором, имеющим предплужники...* Тому в українській мові складнопідрядні означальні речення відіграють дещо більшу роль, ніж у російській.

При ототожненні підрядних частин з означеннями недостатня увага зверталася на опорні слова. Як виявилось в останній час, характер складнопідрядних означальних речень значною мірою залежить від того, які іменники вживаються в ролі опорних слів. Чимало іменників головної частини не можуть точно назвати предмет мови. Для цього їм потрібні підрядні частини. Це так звані синсемантичні іменники. Як указується в «Русской грамматике», до таких іменників належать: 1) слова із значенням класу — *вид, тип, рід, клас, розряд*; 2) слова із значенням зовнішньої ознаки — *зовнішність, обличчя, колір, звук, голос*; 3) слова з узагальненим значенням — *людина, справа, річ, епізод, ситуація, обставина, становище, факт, випадок, стан, почуття, думка*. Такого значення можуть набувати й інші іменники залежно від потреб висловлювання [52, 696; 159, 522].

Частина іменників більш самодостатня, і для них не обов'язкові підрядні частини. Це автосемантичні слова — власні назви, назви рідкісних предметів тощо, напр.: *Петро Степаненко, місяць, сонце, всесвіт*.

На основі синсемантичних іменників створюються власне означальні речення, на основі автосемантичних іменників — означально-поширювальні речення. На означально-поширювальні речення звернув увагу М. С. Поспелов, зараховуючи їх до двочленних, тобто розчленованих [143, 331]. У наш час такі речення вважаються належними до конструкцій, «які мають ознаки як нерозчленованої, так і розчленованої структури» [159, 466]. Пор. також думку Є. В. Кротевича, який зараховує атрибутивні складнопідрядні речення до третього структурного типу — з факультативним підрядним [95, 25; 188, 325].

У власне означальних реченнях можуть уживатися займенники *той, такий* для уточнення значення іменників та підкреслення їх синсемантичного характеру. Займенник *той* обмежує значення опорних іменників, виділяючи їх з розряду інших, займенник *такий* указує на якісні особливості іменників. На цій підставі почали розрізняти видільно-означальні і якісно-означальні речення [52, 697; 96, 57]. В українському мовознавстві на відмінності означальних речень з цими займенниками звернули увагу давно, але виділяти окремі підтипи складнопідрядних означальних речень на цій підставі почали тільки в останній час [99, 205]. Причому в працях з української мови підкреслюється, що «з таким займенником-означенням і пов'язується підрядне речення» [196, 113; 100, 183; 99, 204], в той час як насправді підрядні частини пов'язуються з іменниками і займенниками разом: займенники тільки звужують у той чи інший спосіб значення іменника. «Підрядна частина,— вказує Л. Ю. Максимов,— поширює сполучення іменника з препозитивним вказівним займенником *тот*, що виступає в ролі, близькій до ролі видільних часток, і приєднується відносними займенниками» [96, 57].

Оскільки у власне означальних реченнях можуть уживатися синсемантичні іменники, при них наявність антецедентів *той, такий* не обов'язкова, бо обмежувальне значення передається лексичним значенням опорного іменника. Отже, у власне означальних реченнях антецеденти можуть бути експліцитні і імпліцитні, тобто відкрито виражені чи не виражені, домислювані. Тому розмежування складнопідрядних означальних речень на основі

наявності чи відсутності вказівних займенників не має достатніх підстав, бо відсутній антецедент легко відновити [196, 113].

Якщо антецеденти *той, такий* виступають самостійно — без опорних іменників, вони субстантивуються. Створюється нова ситуація — відносні слова починають стосуватися не іменника, а субстантивованого займенника. Виникає співвідношення *той — хто, той — який, такий — який* тощо. У традиційній граматиці такі речення виділялися за функцією антецедентів у складнопідрядні підметові, додаткові, присудкові [99, 100, 196, 183]. В. А. Белошاپкова виділила подібні конструкції в окремий тип — із займенниковим (кореляційним) зв'язком, зараховуючи до займенниково-співвідносних ототожнених речень [52, 685]; пор. і в Л. Ю. Максимова, який називає їх займенниково-співвідносними субстантивними і ад'єктивними [96, 71]. В «Русской грамматике» 1980 р. і присубстантивно-означальні, і співвідносно-займенникові речення розглядаються як один тип — з займенниково-відносним зв'язком частин, тільки присубстантивно-означальні речення — це конструкції з орієнтованим анафоричним зв'язком, а займенниково-співвідносні — з неорієнтованим анафоричним зв'язком. Речення з орієнтованим зв'язком за семантикою належать до означених, з неорієнтованим зв'язком — до неозначено-узагальнених [159, 513]. Отже, за засобами зв'язку — відносними словами — і часто за значенням — означальним [159, 533] деякі займенниково-співвідносні ототожнені речення близькі до присубстантивно-означальних. Тому ми будемо розглядати їх поряд з означальними. У шкільному синтаксисі «займенниково-співвідносні речення, побудовані за моделями *тот — кто і то — что*, розглядаються в колі складнопідрядних речень з підрядними означальними..., до яких вони справді близькі за своєю роллю. При цьому ті й інші конструкції не змішуються: займенниково-співвідносні речення розглядаються окремо, називаються займенниково-означальними» [96, 75—76].

Займенникові речення моделі *такий — який* В. А. Белошاپкова виділяє в означально-ототожнений тип [52, 685], Л. Ю. Максимов — в займенниково-співвідносний ад'єктивний тип [96, 72]. В «Русской грамматике» вони розглядаються як присубстантивно-означальні речення із значенням подібності, що мають ознаки неорієнтованих конструкцій [159, 518]. У шкільному синтаксисі «займенниково-співвідносні конструкції із співвідношенням

такою — какою (таков — каков) взагалі не розглядаються, як рідкісні, хоча й можна вбачати їх смислово близькість до присубстантивно-атрибутивних» [96, 76]. Отже, є підстави розглядати такі речення разом з означальними, виділивши їх в окрему модель.

При аналізованні складнопідрядних означальних речень найголовнішим є питання, звичайно, про засоби зв'язків. У багатьох працях з російського мовознавства і в усіх дослідженнях з українського мовознавства проводиться думка про те, що підрядні означальні частини приєднуються не тільки відносними займенниками *який, чий, котрий, хто, що*, займенниками-прислівниками *де, куди, звідки, коли, як*, а й сполучниками: 1) *що, що аж, що й*; 2) *щоб*; 3) *як, ніби, наче, неначе, мов, немов* [100, 183; 99, 204; 181, 334; 196, 100; 188, 323, та ін.]. Серед речень сполучникового підпорядкування маються на увазі такі конструкції: *Платон в буряні ночі одкривав топку паровоза і підтримував такий вогонь, що поїзд мчав* (О. Корн.). *Ми будуватимемо такі домни, щоб вони були людини, як сама рідна матір* (Ю. Смол.). *Стоять у приярках артилеристи та мінометники з таким виглядом, мовби пройшли вже з боями півсвіту і стали оце на останньому рубежі* (О. Гонч.). Значення цих конструкцій не можна вивести тільки на основі того, що в головній частині вживаються опорні іменники з антецедентом *такий*. Необхідно брати до уваги значення складного речення в цілому. А воно таке, що в першому реченні мається на увазі наслідок — *великий вогонь — швидкий рух поїзда*; у другому реченні — значення мети — *будувати домни з метою користі для людей*; у третьому — значення порівняння — *з таким виглядом, як переможці півсвіту*. На основі такої структурної особливості подібних речень їх виділили в окремий тип, який В. А. Белашапкова назвала займенниково-співвідносним фразеологічним [52, 687]. Л. Ю. Максимов — займенниково-сполучниковими якісно-кількісними багатозначними реченнями [96, 79, 82, 83], автори «Русской грамматики» — сполучниковими реченнями із значенням міри і ступеня, якості, порівняння, наслідку [159, 493]. Ці речення мають ознаки і нерозчленованих конструкцій (наявність опорних слів), і розчленованих (наявність яскраво виражених сполучників) [96, 77]. Тому є підстави виділити такі речення із складнопідрядних означальних в окремий тип.

Якщо в російській мові основними відносними словами в складнопідрядних означальних реченнях є *какою*,

которий, то в українській мові — який, що, бо котрий перетворився на займенник діалектного вжитку. Відносний займенник *що* звичайно виступає в незмінній формі називного — знахідного відмінка. Проте іноді його використовують по-старому — з непрямыми відмінками особового займенника *він* (*вона, воно, вони*), що змінюється й надає йому відмінкової гнучкості. У сполученні *що його, її, їх* тощо форма *що* набуває ролі службового слова, а займенники *його, її, їх* — сполучного слова. Тому означальні речення з подібним сполучником І. Г. Чередниченко назвав сполучниково-відносного підпорядкування [196, 99]. Але оскільки сполучення *що його, її, їх* виступає як єдине ціле у значенні *якого, якої, яких*, його необхідно кваліфікувати як займенниковий спосіб зв'язку. Тому наявність в українській мові деяких речень зі сполученнями *що його, її, їх* не може бути доказом того, що означальні речення бувають сполучникового типу.

Отже, в цілому можна сказати, що складнопідрядні означальні речення з погляду зв'язку характеризуються відносним підпорядкуванням.

Особливо виразне видільне відношення в складнопідрядних означальних реченнях тоді, коли вони будуються за моделлю із вказівним займенником *той, -а, -е* при опорному іменнику і відносним словом *який* у підрядній частині. При цьому антецедент *той* може мати будь-які число, рід і відмінок, створюючи різноманітні граматичні видозміни означальних речень, тобто форми його парадигм. Приклади: *Нікудишній той моряк, у якого немає жадоби відкриття нових земель і островів* (І. Ц.). *Шумно у вокзалі, але того «диму коромислом», про який говорив старий Костюк, уже не було* (А. Гол.). *І ніколи б не повірила вона тій людині, яка сказала б їй правду про сина* (А. Шиян).

Це ж словом правди він розбив той спокій, яким тебе приспать хотів тиран (П. Тич.). *Я не хочу бути отією Химкою, яка що на пряла, то й те миша вкрала* (Є. Гуц.).

Жив він у тій частині Скального, яка звалася Горбом (В. Коз.).

Якщо між займенником *той* і іменником стоять означальні поширювачі, підрядна частина пояснює це сполучення в цілому, напр.: *Оце і є ті лічені цеглини, з яких будови складено нетлінні* (П. Дор.). *Але ж він, Яків, уже не той простакуватий слобідський хлопець, яким пішов на війну* (А. Шиян). *Проте в грудях билася радість і повним життям жило те хмільне, окрилююче чуття, від якого хотілось співати* (О. Гонч.).

Видільне значення антецедента *той* може підкреслюватися займенником *самий* (зрідка прислівником *іменно*), напр.: *Справді, це був той самий прапор, під яким він не один раз бився і проти турків, і проти татар, та й проти шляхти* (П. Панч). *На ній було темно-вишневе плаття, те саме, що його він добре пам'ятав і яке йому дуже подобалось* (А. Шиян).

Видозміни означально-видільних речень можуть створюватися заміною антецедента *той* займенником *цей*, що підкреслює зв'язок з ближчим явищем, чи *інший* — для вказівки на відмінність, напр.: *Цей факт, вагу якого важко переоцінити, відбився не в одному армійському зведенні* (Д. Бедз.). *І було дивно на початку ранньої осені бачити оце юне проростання, яке сміло готувалось зустріти зимові холоди й морози* (І. Ц.). *Йй хотілося розпитатися у брата про іншу роботу, заради якої вона лишила Брянськ, подруг і навіть рідну матір* (А. Шиян).

В означально-видільних реченнях антецедент *той* завжди мається на увазі, але не в усіх випадках словесно виражений, тобто буває імпліцитним. У дослідженнях останнього часу встановлено, що антецедент *той* обов'язково вживається в таких випадках:

1. Коли треба виділити власну назву чи особовий займенник, напр.: *Вона підвелася і стояла перед батьком з гордовитою образою на обличчі, зовсім не схожа на ту Настусю, яка тільки-но благала в батька очима прощення* (Д. Бедз.). *Я не хочу бути схожою на отого Хому, який так славно заробив на качалках: одну продав, а дев'ять йому на плечах баби побили* (Є. Гуц.). *Той ти, якого ми знали раніше, ніколи б не вчинив такого злочину* (Газ.).

2. Коли треба виділити з кількох назв одну, напр.: *Ми знали механіка і того моториста, який біг до машини* (Газ.). *Кілька трактористів кинулися до діжки і тіві машини, яка стояла біля дверей корівника* (Газ.).

3. Коли треба підкреслити, що опорний іменник виконує функцію присудка, напр.: *Почуття без розуму — це той хміль, який і голову зірве* (М. Стельм.). *Це була та розмова, заради якої Леонід і зібрався до Перехресного* (І. Сенч.).

Антецедент *той* звичайно вживається при синсемантичних іменниках із значенням узагальнення, зовнішньої ознаки чи класу, напр.: *Вона належала до тих людей, яким усе збувається* (Ю. Янов.). *Я в тій же справі, яка вас найбільше турбує* (Ю. Смол.). *Високий, стрункий, він ходив навколо залізної пічки і щасливо посміхався тією посміш-*

*кою, яка буває звернена в глибину власної душі (М. Руд.). Він, зрештою, і є ідеальним послідовником тих героїв, про яких йому доводиться читати людям (Д. Бедз.). Іменники такого типу можуть вказувати на видільне значення і без словесно вираженого антецедента. Пор.: **Буде можливість познайомитися ближче з людиною, в поведінці якої було чимало такого, що дивувало і водночас вабило до неї (А. Шиян).** Але він розумів також, що **питання, які він мав підняти і за реалізацію яких мусив взятися, були складні, відповідальні (І. Сенч.). Хлопець просто нарівався на розмову, з якою Жак і прийшов (Ю. Смол.). Де-не-де по лісах уже прохоплювалось перше полум'я осіннього багрянцю, від якого вони ставали ще пишніші й барвистіші (О. Гонч.).***

Не вживається антецедент *той* і при деяких інших іменниках, якщо вони виділяються з потреб усього висловлення. Пор.: *Вона повернулась до рогу Успенської, а тоді бічними вуличками пішла в обхід кварталу, на території якого розвивались воєнні дії (Ю. Смол.). Сивий, старий батько мовчки оплакував свого сина, звістка про смерть якого надійшла через чверть віку (І. Ц.). З обох боків вулиці одразу, скрегочучи на поворотах, посунули трамваї, рух яких на кілька хвилин було затримано (Я. Грим.). Ти п'єш із чистої криниці, яку ми щирістю зовем (М. Рильськ.).*

Так створюються різні форми парадигм складнопідрядних означальних речень на основі компонентів головної частини. Ще більше здійснюється видозмін, якщо брати до уваги засоби зв'язку підрядних частин, зокрема відносний займенник *який*. Звичайно вказують на те, що відносний займенник *який* узгоджується з опорним іменником у роді і числі, а відмінкову форму має залежно від синтаксичної позиції у підрядній частині. Однак зв'язок відносного займенника *який* з опорним іменником не можна прирівнювати до узгодження у словосполученні, бо поєднуються одиниці вищого порядку, ніж слова, які мають певні особливості. Тому І. Г. Чередниченко називає такий зв'язок «підрядним узгодженням» [196, 94], а автори «Русской грамматики» 1980 р.— «формальним узгодженням» [159, 513]. Відносний займенник *який* у підрядній частині стоїть на місці такого ж іменника, що є опорним у головній частині, тобто він субстантивується. Рід і число займенника *який* указують, на місці якого іменника він уживається. Отже, за допомогою вказівки на рід і число займенник *який* пов'язує підрядну частину з головною, напр.: *Поганий той учений, який не мріє про відкриття*

(І. Ц.). *Я не хочу бути отією Химкою, яка що напярла, то й те миша вкрала* (Є. Гуц.). *Краще вже стали тепер розбиратися в становищі, яке склалося зараз у них, у Вітровій Балці* (А. Гол.). *Хто-хто, а ми з вами, геологи, знаємо, що ненадовго вистачить тих запасів, які є в надрах землі* (І. Ц.).

Специфіка зв'язку займенника який з опорним іменником полягає в тому, що він може з ним не узгоджуватися в числі. При кількох іменниках однинної форми займенник який звичайно стоїть у множині, напр.: *Олімпіада, швидко сп'янівши, стала плакати, скаржитися на чоловіка й сина, які вигнали її з дому* (А. Шиян). *Тим часом Хмельницький зберігав рівновагу і спокій, які не давали змоги відгадати майбутні наміри гетьмана* (Н. Риб.). *Вона... бачила, як він марнів і згорблювався після кожної такої телеграми чи листа, в яких повідомлялось, що Володимир і цього разу не зможе виконати своєї обіцянки і давньої мрії* (В. Куч.). Займенник який може стояти у множині і при деяких окремих іменниках однинної форми, якщо підрядні частини вказують на їх сукупність, напр.: *Все як на кожній середньої руки пристані, яких сотні на ріках нашої країни* (С. Мир.). *Гаркавий, живий і навіть не поранений, сидить в глибокому окопчику, яких так багато на заводському дворі* (В. Соб.). На цій підставі І. Г. Чередниченко робить висновок, що «підрядне узгодження не слід вважати «неповним» узгодженням, яке буває в межах простого речення: сполучне слово може і не узгоджуватися з субстантивним членом ні в роді, ні в числі, але мусить існувати між ними зв'язок семантичний, що і є неодмінною і обов'язковою умовою підрядного узгодження» [196, 96].

За допомогою роду і числа займенника який можна вказати тільки на те, з яким іменником він пов'язується, і не можна визначити його синтаксичної функції у підрядній частині. Про синтаксичну функцію субстантивованого займенника який може свідчити тільки його відмінок. Здебільшого який стоїть у називному відмінку, тобто виконує функцію підмета, напр.: *Горе тій жінці, яка пов'язала своє життя з п'яницею* (І. Ц.). *Значить, стежив за новинами і знав ті проблеми, які поставлені в н'єсі* (І. Сенч.). Проте він може стояти і в непрямих відмінках, виконуючи функції різних поширювачів; напр.: *Я... відразу зрозумів, що це і є той товариш Панасенко, якого так боявся наш голова сільради* (М. Чаб.). *Вона належала до тих людей, яким усе збувається* (Ю. Янов.). *Це.., думається мені,*

буде відповіддю і на те запитання, **яке** ви поставили на початку (Ю. Смол.). Молода крона аж угиналася від плодів, **на яких** пробивалися перші промінці рум'янцю (М. Стельм.). Займенник який може бути також присудком чи формою з двоспрямованим зв'язком, напр.: **Недарма ж по материній лінії** родом з тих туляків, **з яких** і Лівша був, що стальну блоху підкував (А. Гол.). **Але ж він, Яків, уже не той простакуватий слобідський хлопець, яким пішов на війну** (А. Шиян).

Форми парадигм означально-видільних речень можуть створюватися не тільки зміною відносного займенника **який**, але й заміною його близькими сполучними словами. В російській мові означально-видільні речення в основному приєднуються відносним займенником **которий** і рідше — **какой** [52, 697—698]. В українській мові протиставлення **котрий** — **який**, як ми вже зазначали, втрачене. Вживання займенника **котрий** в сучасній українській літературній мові обмежене, напр.: **Це правда, що та студентка, котра мала в Замисловичах практику, тепер живе в нашому районі?** (В. Земл.). **Він діятиме наперекір не тій комбінації, котру йому хочуть хитро підкинути, а наперекір тій комбінації, котру хочуть хитро заховати!** (Ю. Смол.). **Е-е, мабуть, і справді я отой Хома, по котрому і ззаду знають, що Хомою звать** (Є. Гуц.). Отже, займенник **який** в сучасній українській мові виступає не тільки із значенням «какой», а й «которий». Це означає, що він, як і займенник **котрий**, має певні ознаки іменника. Він субстантивується і стоїть у підрядній частині на місці іменника. Пор.: **Це ж словом правди він розбив той спокій, яким тебе приспять хотів тиран** (П. Тич.). — **Своком тебе приспять хотів тиран**. При **який** іноді може бути означальний поширювач чи дуплексив, напр.: **Ми побачили того льотчика, який сам збив двох месерів** (Газ.). **Бійці підбігли до будівлі, яка вся палахкотіла від вогню** (Газ.). Про субстантивний характер займенника **який** свідчить і той факт, що він може замінитися займенниками **що** і **хто**. Щодо вживання в українській мові відносних займенників **який** і **що** у свій час точилася гостра дискусія. Дехто з мовознавців старшого покоління намагався довести, що відносний займенник **який** не властивий українській мові, а якщо і трапляється в ній, то під впливом старої книжної мови чи сучасної літературної російської чи польської мови. Замість цього відносного слова треба, мовляв, вживати займенник **що** української народної мови [166, 348]. Однак глибше вивчення української літературної мови показало, що і займенник **який**,

і займенник *що* добре відомі українській мові і ступінь їх уживаності залежить від жанрів мови, потреб стилю чи уподобань письменників [100, 185; 198, 415 та ін.]. В означально-видільних реченнях відносні займенники *який* і *що* вільно взаємозамінюються. Це пояснюється тим, що займенник *що* також може виступати в значенні опорного іменника, як і займенник *який*. Проте пов'язується він з іменником головної частини загальніше, ніж відносне слово *який*,— тільки за значенням, бо не має категорії роду і числа. Тому І. Г. Чередниченко називає речення з займенником *що* неузгодженого підрядного зв'язку [196, 98]. Маючи незмінну форму, відносне слово *що* може пов'язуватися з іменниками всіх родів і чисел, напр.: *І де той костоправ, що примушує вас чекати і так мучитись!* (О. Корн.). *А вже з тої гори, що зросла на мовчанні могил, стало видно мені, мов з польоту космічного птаха* (Б. Олійн.). *І те мале, сміливе хлопчєня, що спить отам, у темряві кімнати, побачить сяєво такого дня, якому душу я ладен віддати!* (М. Рильськ.). *А ті вали, що тяглися в степ, здійнялися горбастими хребтами над рівниною* (І. Ц.). Як і займенника *який*, синтаксична функція відносного слова *що* залежить від потреб підрядної частини. Оскільки форма *що* запозичена з називного — знахідного відмінка цього займенника, то вона здебільшого є підметом, напр.: *Спасибі трудівницькій тій землі, що сповила вас і пісень навчала!* (М. Рильськ.). *Оце тобі, Яринко, і той дядько Добрідень, що два дні відбивався від усієї турецької армії* (П. Панч). Зрідка відносне слово *що* може бути об'єктом поширювачем у знахідному відмінку, напр.: *І слово те, що на сторожі поставив ти, ми бережем, як віщий голос* (П. Дор.).

Щоб виразити значення інших відмінків, особливо прийменникових, в українській мові здавна вживалося сполучення *що* з займенником 3-ї особи в різних формах. Приклади: *Тоді очі в неї помітно оживлялись, в них жеврів у такі хвилини отой вічний материнський вогонь, що його в силі загасити хіба що тільки смерть* (А. Шиян). *Наче не було тих пекельних мук і болю, страждання й туги, що їх зазнав Яків, повернувшись з Таврії* (А. Шиян). *Дайте мені того живого вогню, що ним ви пропікаєте людські душі, чаруєте серце* (П. Мирн.). *Увійшла я знов у ту хату, що в їй і росла й діувала* (М. Вовч.). *Старшина мінометної роти Вася Багіров був з тих людей, що для них війна вже стала звичною справою* (О. Гонч.). *Там, над Волгою, є город, що за нього лягло братів моїх і друзів много*

(М. Рильськ.). Своєрідність цього сполучення полягає в тому, що з опорним словом узгоджується займенник 3-ї особи, він же є членом підрядної частини; *що* відіграє службову роль. Тому речення з такими комплексами І. Г. Чередниченко назвав означальними сполучниково-відносного підпорядкування [196, 99]. В цілому ж сполучення *що він, його, їх...* слід розглядати як засіб відносного підпорядкування і не зараховувати такі речення до сполучникових. У розмовній мові, а також у мові деяких письменників форма *що* може передавати значення непрямих відмінків і без особового займенника, напр.: *Здається і люльки не курю, а шматочки паперу, що була написана Черниця, розгубилися* (Т. Шевч.) (тобто: *що на них, на яких...*). *Ой, заграй, заграй, синесеньке море, та під тими байдаками, що плывуть козаки* (Т. Шевч.) (тобто: *що ними, що на них, на яких...*).

Таким чином, відносне слово *що* (як і *що, його, її, їх...*) вживається для вираження означально-видільного значення, що й *який*. Це значення відносне слово *що* виражає послідовно і закономірно, тому його слід вважати формою парадигми означено-видільних речень, а не синонімом відносного слова *який*.

Відносне слово *що* звичайно пов'язує підрядні частини з назвами неживих предметів, хоча може стосуватися і назв живих істот. Для поєднання підрядних частин спеціально з назвами живих істот призначені відносні слова *хто* і *чий*. Відносне слово *хто*, як і *що*, не має роду і числа, тому формально не узгоджується з опорним іменником. Семантичний зв'язок слова *хто* з іменником головної частини більш звужений, бо він стосується тільки назв живих істот. Відмінок займенника *хто* залежить від того, яку функцію він виконує у підрядній частині. Пор.: *З хлопцями, кому попався інструмент без ручки, було те ж саме* (Г. Тют.). — *З хлопцями, кого ми зустріли, було те ж саме. З хлопцями, ким цікавилися присутні, було те ж саме. З хлопцями, на кому блищали нові ремені, було те ж саме. З хлопцями, хто проходив перед нами, було те ж саме...* Висловлювалася думка, що відносне слово *хто* стосується тільки назв конкретних осіб [196, 97]. Здебільшого це так і буває; але все ж трапляються речення і з назвами абстрактного значення, наприклад із словом *люди*: *А наших людей, кого вони погнали до себе на каторгу, всіх познаходьте, привезіть додому* (Ю. Янов.).

В означально-видільних реченнях відносне слово *хто* може замінюватися займенниками *який, що*. Пор.: *Ми*

підійшли до того тракториста, з ким познайомилися ще на подвір'ї бригади (Газ.).— Ми підійшли до того тракториста, з яким познайомилися ще на подвір'ї бригади. Ми підійшли до того тракториста, що з ним познайомилися ще на подвір'ї бригади. Отже, конструкції з відносним словом *хто* — це форми парадигм означально-видільних речень.

З назвами осіб, як і *хто*, пов'язується відносне слово *чий*. Воно підкреслює присвійний відтінок означально-видільних речень. На відміну від *хто* займенник *чий* має прикметникову форму, але пов'язується флексіями не з назвою власника в головній частині, а з назвою предмета присвійності в підрядній частині. Зв'язок може здійснюватися в усіх родах і числах, напр.: *Її (корону) обтрусили і поклали на голову Франца-Йосифа, отого імператора, чий портрет засиділи мухи в швейківській корчмі «У каліка».* (В. Кор.). *Приходив я і на шахту... і розмовляв з хлопцями, чия зміна мала початися за кілька хвилин* (В. Кор.). *Чувся стогін бійця, чие місце коло кулемета зайняв старшина* (Газ.). *Нам потрібні також гроші для бідних родин інвалідів, удів, сиріт, чії батьки загинули на війні* (А. Шиян). Таким чином, відносне слово *чий* граматично пов'язується з іменником підрядної частини (І. Г. Чередниченко називає такі речення конструкціями внутрішнього узгодження) [196, 96], але семантично вказує на зв'язок цього іменника з назвою власника в головній частині.

Чий може замінюватися займенником *який*. Оскільки *який* уживається на місці назви власника, він стає після назви предмета володіння в родовому відмінку. Такі речення цілком звичайні в українській мові, напр.: *Буде можливість познайомитися ближче з людиною, в поведінці якої було чимало такого, що дивувало і водночас вабило до неї* (А. Шиян). (пор.: *в поведінці людини*). *Престолами заволоділи безчесні диктатори, жорстока підступність яких перевершує наполеонів усіх епох* (Я. Грим.) (пор.: *жорстока підступність безчесних диктаторів*). *Він і справді мав вигляд грізного отамана, одного погляду якого було досить, щоб пан від страху на сажень угруз у землю* (П. Панч) (пор.: *одного погляду грізного отамана*). У постпозиції займенник *який* може стояти й тоді, коли він заміняє родовий приналежності від назв неживих предметів. Пор.: *Але зараз Сашкові все це здавалось не таким уже й значущим, та й не цікавим у порівнянні з тими подіями, свідком яких йому траплялося стати* (Ю. Смол.). *Треба вшанувати місто, на території якого перебуває наша резиденція* (Ю. Смол.). З обох боків вулиці одразу, скрегочучи

на поворотах, посунули трамваї, **рух яких** на кілька хвилин було затримано (Я. Грим.). На це явище українські мовознавці звернули увагу давно. В «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського підкреслюється, що місце займенника **який** може ще більше віддалятися від початку підрядної частини, якщо при іменнику стають означальні чи інші поширювачі [100, 199]. Пор. і в наших прикладах: **жорстока підступність яких, одного погляду якого...** Іноді обидва займенники вживаються в одному реченні, напр.: **Коли я переїжджаю країнами, доля яких** недвозначно вирішувалася в роки війни, **чию свободу** зроджено з військового полум'я, то постійно повертаюсь до тих незабутньо суворих сорокових років, які багато чого навчили світ і стільки змінили в ньому (В. Кор.).

Якщо замість **який** у такому значенні вживається займенник **котрий**, то він за старим звичаєм ставиться перед іменником. Пор.: **Зізвав к собі панів вельможних, старих, чиновних і заможних, котрих ради** слухав сам (І. Котл.). **Один з прибувших вдарив залізним топірцем по старій смереці, на котрої пні** росли гриби (О. Коб.). **І їх землячка виступає, Галя, дочка Денисихи, що край села живе не як вдова та безталанна, котрої хату** змалював Шевченко,— як знатна ланкова на буряках (М. Рильськ.) [100, 200].

Відносні слова **який, що, котрий** можуть стосуватися різних назв, у тому числі й іменників просторового або часового значення. Якщо ці відносні слова стоять на місці зазначених іменників у функції підмета чи об'єкта, це не викликає якихось ускладнень, напр.: **Жив він у тій частині Скального, яка** звалася Горбом (В. Коз.). **У бурях, в пожарах** прийшов він до нас, **той день, що** збратав нас, **що** світ весь потряс (М. Рильськ.). Проте якщо іменники із значенням місця або часу виконують у підрядній частині функцію просторового чи часового поширювача, то на місці відносних займенників звичайно стають відповідні займенникові прислівники. Просторовий прислівник **де** стає на місці займенників **в якому, на якому, при якому, куди** — **в який, на який, до якого, звідки** — **з якого, від якого**, напр.: **І сонце заходило пожежно в тій стороні, де** мала бути ота Німеччина (І. Ц.). **Хто поверне в рабство ту країну, де** свободи стяг затрепетав? (М. Рильськ.). **Соломія й сама думала про ті сторони, куди** закликав Іван (І. Коц.). **Куток села, куди** з розгону влетів танк, був весь спалений (О. Коп.). **Він побіг між довгими будівлями в кінець двору, звідки** було чути стук сокири й пахощі

кухні (І. Мик.). *Ходімо туди... До тої кімнати, звідки ви втекли* (Ю. Янов.). Отже, такі речення являють собою видозміни конструкцій із займенниками *який, що, котрий*, тобто виступають своєрідними формами парадигм означально-видільних речень.

З поняттям про такі речення пов'язано кілька проблем. Насамперед, чи можуть уживатися відносні слова *де, куди, звідки* при назвах, що не мають просторового значення. У багатьох працях підкреслюється ненормативність уживання відносних слів *де, куди, звідки* при іменниках з непросторовим значенням. В останній час це питання уточнене. Відносні слова *де, куди, звідки* можуть стосуватися не тільки назв з просторовим значенням, а й назв конкретних предметів, які «можуть бути місцем перебування, вмістилищем», означати об'єднання людей чи тварин, ситуації, стани [52, 695; 198, 424—426].

Друга проблема стосується визначення речень з відносними словами *де, куди, звідки*. Беручи до уваги той відтінок, який вносять займенникові прислівники *де, куди, звідки* у значення означальних речень, І. Г. Чередниченко вважає їх якимсь проміжним типом і називає означально-локальними [196, 100]. Деякі мовознавці відрізняють означальні речення від обставинних місця залежно від функції опорного іменника: якщо опорний іменник є обставиною місця, підрядне речення слід вважати обставинним [100, 202; 99, 207, та ін.]. Це відгук традиційної класифікації складнопідрядних речень за функцією опорних слів у головній частині. Більше є підстав вважати присубстантивні речення з відносними словами *де, куди, звідки* особливими формами парадигм означально-видільних речень.

Якщо опорний іменник у головній частині має значення часу чи міри часу (*час, пора, період, строк, момент...*), періодів року, місяців, днів тижня, частин доби (*літо, осінь, травень, вівторок, ранок, вечір...*) або подій (*випадок, епізод, факт...*), замість відносних слів *який, що* може вживатися займенниковий прислівник *коли*, надаючи означально-видільному реченню часового забарвлення, напр.: *Це час, коли мені чомусь хочеться спати* (О. Корн.). *Стояла та чудова літня пора, коли береги Дніпра на всьому своєму протязі зацвітають квітчастими сарафанами* (М. Руд.). *Він... мріяв про ту мить, коли, нарешті, побачить Київ* (В. Собк.). *Як сьогодні, пам'ятаю той день в інституті, коли нам, новоспеченим учителям історії, давали призначення* (Г. Тют.). Такі означально-видільні речення можуть замінятися конструкціями з відносними словами

в який, що в ньому тощо. Пор.: *Це час, коли — Це час, в який... Та літня пора, коли — Та літня пора, в яку... Про ту мить, коли — Про ту мить, в яку...*

Рідше з означальним значенням уживаються прислівники *відколи, як* (у значенні *коли*), *поки*, напр.: *Це вперше за той час, відколи я попав у другу камеру, так чітко оголились протиріччя* (Ю. Збан.). *Був кашовар мовчазний в ті дні, як хто не вертався з передової* (А. Мал.). *Мабуть, вже встигла винайти надзвичайні речі за той час, поки Король і Орленко йшли далеким страдним шляхом війни* (В. Собк.). Прислівник *поки*, як правило, не замінюється займенником *який* [159, 526].

Якщо предмет виділяється з групи інших не на основі вказівки на нього, а шляхом уподібнення з іншими назвами, створюються якісно-означальні речення. Для них характерний антецедент *такий* — наявний чи можливий. Цей антецедент також може створювати різні форми парадигм, змінюючись за числами, родами й відмінками, напр.: *Толстой створив такий світ, якого не знали до нього* (П. Загр.). *Лякін не сподівався такого запитання, яке, наче грім серед зими, приголомшило його* (А. Шиян). *Думались усякі думи і приходили такі надії, від яких забивало подих* (М. Стельм.). При наявності синсемантичних опорних іменників чи з потреб контексту антецедент *такий* може і не називатися, напр.: *Немає становища у житті, з якого б людина не знайшла виходу* (А. Гол.). *Мені потрібний чоловік, у якого б робота горіла в руках і на плечах була кмітлива голова* (А. Шиян).

Вживання антецедента *такий* обов'язкове за тих же умов, що й займенника *той*, а саме — для виділення власних назв чи однієї назви з кількох, напр.: *Нам потрібен такий Дніпро, який був би судноплавним на всьому протязі* (Газ.). *Колгосп придбав трактор і такий комбайн, який цілком влаштовував механізаторів* (Газ.).

Антецедент *такий* у деяких випадках наближається до *той*. Це здебільшого буває при опорних іменниках з якісно-оцінним значенням, коли вже якісний характер відношень підкреслений і потрібне просте виділення даної назви з інших, напр.: *Ми домоглися такого (того) одностайного схвалення, до якого давно прагнули* (Газ.). *Такі (ті) палкі оплески, які пролунали в залі, ще більше захопили промовця* (Газ.).

Основним засобом сполучення підрядних частин в якісно-означальних реченнях, як і у видільно-означальних, є відносний займенник *який*. І в цьому типі речень він набу-

ває число і рід залежно від опорного іменника, напр.: *Толстой створив такий світ, якого не знали до нього* (П. Загр.). *Немає людності такої, громади жодної нема, яка б із давнини глухої ішла по всесвіту німа* (М. Рильськ.). *Лякін не сподівався такого запитання, яке, наче грім серед зими, приголомшило його* (А. Шиян). *Однак таких вигадок, які поширилися по місту цього ранку, не знала навіть стара Одеса* (Ю. Смол.). У підрядній частині відносний займенник який набуває субстантивних ознак і виступає то підметом, то поширювачем, то навіть присудком, напр.: *Такі ви маєте права, яких не мали люди зроду* (М. Рильськ.). *Це живе джерело народної волі не дало себе загатити ні Стефану Баторію, ні таким ненависникам, яким був гетьман коронний Жолкевський* (П. Панч). Але на відміну від видільно-означальних речень, у поєднанні з антецедентом такий займенник який з підрядною частиною використовується для того, щоб схарактеризувати опорний іменник з якісного боку. В підрядній частині може міститися повідомлення про таку особу або предмет, які подібні до опорного іменника, або про схожість з тим же опорним іменником, але в іншій ситуації, напр. *Це живе джерело народної волі не дало себе загатити ні Стефану Баторію, ні таким ненависникам, яким був гетьман коронний Жолкевський* (П. Панч). *І те мале, сміливе хлопчеченя... побачить сьєво такого дня, якому душу я ладен віддати!* (М. Рильськ.). Пор. і при відсутності антецедента такий: *Голова її нагадує дзвіницю, на якій дзвін бамкає і бамкає вдень і вночі, бамкає серед людей і на самоті, бамкає з ділом і без діла*. (Є. Гуц.). *Мені потрібний чоловік, у якого б робота горіла в руках і на плечах була кмітлива голова* (А. Шиян).

Часто підрядна частина з який має відтінок переваги виключності. В такому разі у підрядній частині може бути явне чи приховане заперечення, напр.: *Такі ви маєте права, яких не мали люди зроду* (М. Рильськ.). *Немає становища у житті, з якого б людина не знайшла виходу* (А. Гол.). *То в перших днів командування знало, що справ нема складних і небезпечних, яких би уникав солдат Качура і виконать які не був би здатен* (М. Рильськ.). *Як може не здобути перемоги народ, в якому єднаються сили трудових верств в його творчими силами?* (Ю. Смол.).

Якщо при опорному іменнику є прикметникові форми з якісним значенням чи сам іменник має таке значення, речення набуває відтінку міри, посилення, інтенсифікації, напр.: *Перед нами розкинувся такий густий чагарник, якого ми не сподівалися тут застати* (Газ.). *Пекуча, така,*

якої ніколи навіть не почував у собі, змість підхопила й понесла його (В. Коз.). *Поєднання першокласної кінноти з масою бронемашин створювало таку силу, перед якою, здавалось, ніщо не встоїть* (О. Гонч.).

На ці відтинки у значенні означальних речень в українському мовознавстві звернув увагу І. Г. Чередниченко [198, 413—414]. Докладніше проаналізоване це явище в «Русской грамматике» 1980 р. [159, 516—520]:

Для вираження відтинку інтенсифікації обов'язковою є наявність антецедента *такий*. Інші відтинки можуть передаватися і видільно-означальними реченнями, оскільки вони залежать від лексичного складу чи контексту взагалі. Пор. речення з відтинком уподібнення: *Але ж він, Яків, уже не той простакуватий слобідський хлопець, який пішов на війну* (А. Шиян). *В ній пішло здоров'я, в ній саме-саме пробуджувалась та добра сила, якої вистачає жінкам на довгі роки* (В. Земл.); речення з відтинком виключності: *Проте в грудях билася радість і повним життям жило те хмільне, окрилюючи чуття, від якого хотілось співати* (О. Гонч.). *Навпаки, відчував, що саме вчора непомітно була подолана та головна перешкода, яка стояла всім на заваді* (Ю. Збан.).

Відносний займенник *котрий* звичайно виступає у видільно-означальних реченнях. Проте зрідка він може вживатися і з якісним значенням, наближаючись до *який*. В такому разі звичайно передається відтінок виключності чи підсилення, напр.: *Та й нема такого цабе на світі, котре б хлібороба з посади зняло* (Б. Олійн.). *Ніхто ще не ставив їй у житті таких міцних перегород, котрих вона б не зломала або не обійшла* (П. Мирн.). Тому такі конструкції з *котрий* можна вважати парадигматичними формами якісно-означальних речень з *який*.

У видільно-означальних реченнях з *який* вільно взаємозамінюється займенник *що*. В якісно-означальних реченнях це трапляється рідше, бо займенник *що* мало придатний для вираження якісного значення. Лише в деяких випадках, коли антецедент *такий* наближається до *той* чи коли треба передати значення схожості, подібності, інтенсивності, замість *який* може виступати *що*, напр.: *Ми наблизилися до таких гір, що скидалися на казкових потвор* (Газ.). *Ми працюю любимо, що в творчість перейшла, і музику палку, що ніжно серце тисне* (М. Рильськ.). *У мене на них такі Іллі Муромці, що й пискнути не дадуть* (А. Гол.).

Як зазначається в «Русской грамматике» 1980 р., «в силу своєї позиційної обумовленої незмінюваності слово *что* нерідко потрапляє в умови нерозрізнення із сполучником *что* і — при наявності частки *бы* — з сполучником *чтобы* (із значенням наслідку)» [159, 524]. У зв'язку з цим дехто з українських мовознавців вважає, що в складно-підрядних означальних реченнях *що* виступає тільки як сполучник, особливо при наявності антецедента *такий* [179, 340; 188, 324]. Наведені у цій праці приклади, справді, мають сполучник *що*, крім прикладу без *такий*, в якому *що* — виразний займенник: *Ілько, вже випрягаючи, поставив коні до ясел, що біля повітки на дворі стояли* (А. Гол.) [179, 340]. Проте це не якісно-означальні речення, а їх займенникові варіанти із значенням міри чи наслідку [96, 79; 52, 688]. Як зазначає Л. Ю. Максимов, «іменники, до яких приєднується слово *такой*, або самі собою мають якісну семантику (*нежность, наслаждение, грубость, высота* тощо), або набувають такої семантики саме у сполученні із словом *такой*. У першому випадку слово *такой* виражає значення ступеня виразніше, у другому на перший план може виступати якісно-означальне значення, хоч наявне і значення ступеня» [96, 80]. Якщо починає переважати якісно-означальне значення в реченні, тоді буде більше підстав кваліфікувати *що* як сполучне слово, а не як сполучник. Адже і займенник *який* може виражати якісно-означальне значення з відтінком міри.

На відмежування займенника *що* при дієслові умовного способу від сполучника *щоб* українські мовознавці звернули увагу давно [166, 345]. Однак пізніше дехто почав визначати *що б* також як сполучник [99, 210], хоча всі наведені приклади свідчать про можливість заміни *що* займенником *який*. Пор.: *Купи мені хустку, що б горіла* (М. Вовч.) (*яка б горіла*). *Я хочу пісні, що б понесла мене на крилах голубих* (В. Сос.) (*яка б понесла*). Конструкції з антецедентом *такий* при іменнику із сполучником *щоб* не належать до видільно- чи якісно-означальних речень, а становлять особливі моделі [52, 698—690; 96, 82].

У якісно-означальних реченнях прийменникові форми відносного слова *який* (*в якому, до якого, з якого, в який...*) можуть замінюватися займенниками-прислівниками *де, куди, звідки, коли* при іменниках відповідної семантики, напр.: *Сім'ї у нас такої нема і не було, де б слави бойової проміння не лягло* (М. Рильськ.). *Нарешті, вони дійшли до таких дверей, куди пройти було неможливо* (В. Соб.). *І день такий настав, коли наймення їхні не раз проказані*

в нічній луганській млі (М. Баж.). Така заміна менш поширена, ніж у видільно-означальних реченнях.

Місце підрядних частин у видільно- і якісно-означальних реченнях суворо фіксоване. Вони завжди розташовуються після пояснюваного іменника, оскільки треба вказати, яке із слів головної частини характеризується. Контактність розташування може порушуватися лише за наявності біля опорного іменника постпозитивних означальних поширювачів або різних прийменникових чи уточнюючих членів: *І їх землячка виступає, Галя, дочка Денисихи, що край села живе не як вдова та безталанна, котрої хату змалював Шевченко,— як знатна ланкова на буряках* (М. Рильськ.). *Знов надійшла ота пора приємна, коли зустрілись осінь і зима* (П. Дор.). *Може, саме отут клекотіла та січа проти хана підступного, половця злого, що лишила о полку Ігоря слово* (П. Дор.).

Контактне розташування підрядних частин біля пояснюваного іменника допомагає правильному розумінню висловленого. Це досягнення синтаксису нової української мови, яке замінило недостатньо організовану фразу старорукраїнської мови. У наш час лише з потреб віршованого тексту чи при передачі розмовного мовлення можливе віддалення підрядної частини від пояснюваного іменника, напр.: *І сонце руки ті з'єднало, з яких незламна міць лилась* (М. Рильськ.). *Бодай ті діти не росли, тебе, святого, не гнівили, що у неволі народились* (Т. Шевч.).

Препозитивне розташування підрядних означальних частин для сучасної української мови не властиве. Воно трапляється тільки у фольклорних записах чи у творах окремих письменників як залишок старовини, напр.: *Яка була мерзла земля, зараз уся порозтавала* (Г. К.-Осн.). *Що була скотинка, позбував* (Г. К.-Осн.). *Де менші між ними, як ті поросята, валялись та гралась собі на піску* (Б. Грінч.). Більш звичайне розташування підрядної частини перед іменником після антецедента для підкреслення останнього, що не забороняється літературною нормою, напр.: *І коли побачив кров, безвільне, нічим не захищене від лютих ударів, розпластане на землі тіло товариша, пекуча, така, якої ніколи навіть не почував у собі, змість підхопила й понесла його* (В. Коз.). Частіше це трапляється з відносним словом *що*: *І ті, що лишилися, шибки висадили* (А. Гол.). *Он ті, що поспішають вулицею, люди вже твердо зробили вибір* (В. Кор.). *Хоч не буде і марнувати часу. Особливо в оцій, що склалася зараз, ситуації* (А. Гол.).

Таким чином, місце означальних частин у сучасній українській мові, як правило, стає. Речення цього типу не мають таких істотних видозмін у порядку розташування підрядних частин, які можна було б вважати формами їх парадигм.

У видільно- і якісно-означальних реченнях наявність антецедента чи його позиції обов'язкова. Проте є такі означальні речення, для яких антецедент зайвий, непотрібний і його не можна вставити. На такі речення звернув увагу М. С. Поспелов, зараховуючи їх до двочленних [143, 331]. В «Грамматике русского языка» за ред. В. В. Виноградова йдеться про означальні речення з приєднувальним відтінком [51, т. 2, ч. 2, 278—279]. В. А. Белошапкова назвала такі речення розповідно-поширювальними чи просто поширювальними і розглядає їх серед нерозчленованих, хоча й зазначає, що за значенням вони близькі до складносурядних [177, 561; 52, 699]. В «Русской грамматике» 1980 р. вони також характеризуються серед нерозчленованих, але досить чітко підкреслено, що поширювальні речення мають ознаки нерозчленованих і розчленованих речень [159, 466]. Таким чином, є підстави серед присубстантивно-означальних речень, поряд з видільно- і якісно-означальними, виділяти окремий підтип означально-поширювальних речень.

В означально-поширювальних реченнях виступають такі іменники, для яких не потрібне уточнення, бо вони або автосемантичні, або мають при собі різноманітні означальні чи інші поширювачі. Підрядна частина містить додаткові зауваження, які стосуються всієї головної частини в цілому. Тому хоча формально підрядна частина пов'язана з опорним іменником, насправді її зв'язок менш тісний, ніж в інших означальних реченнях, необов'язковий. Серед автосемантичних іменників у головній частині здебільшого бувають власні назви людей, напр.: *Примирих усіх Максим Кривоніс, який досі тільки споглядав їхню сварку, поживуючи вуса* (П. Панч). *Хлопці перейшли двір, наміряючись зайти спершу, перед зборами, до Омелька Хріна, який жив у другій від краю хаті-мазанці* (А. Гол.). *Ходили на поле знайомитися з тіткою Килиною — матір'ю Вовки і Вальки, яка доводилася сестрою Льоньчиному батькові* (І. Сенч.). Можливі також назви річок, населених пунктів та інших географічних найменувань, напр.: *Тут знову Пушкін побачив оспіваний поетами Дніпро, який тієї весни розлився надзвичайно великою повіддю* (Д. Кост.). *А від Слободзеї, біля якої потаємно гуртувались партизани.*

дністровської заплави, прибув зв'язківець Костовського (Ю. Смол.).

Другий тип автосемантичних іменників — це назви різних посад, національностей, груп людей, рідкісних предметів тощо, напр.: *Він справді був природний командир, що вмів перемагати без поразок* (П. Дор.). *Але як тільки впізнав у натовпі грузина та командира дивізіону, з якими мав уже справу годину тому, одразу прохолов* (А. Гол.). *За хатами вставав неясний у туманній пороші місяць, який ще не міг народити жодної тіні* (М. Стельм.).

У головній частині можуть бути й інші іменники, якщо з контексту видно, що їх не потрібно уточнювати, зокрема коли біля них є означальні чи інші поширювачі, які достатньо їх характеризують і без підрядної частини, напр.: *Ти п'єш із чистої криниці, яку ми щирістю зовем* (М. Рильськ.). *Стара тополя край шляху вся стенається од раптового вітру, що б'є по її верхів'ю* (Ю. Янов.). *Його тяжка й велична путь, що нам ніколи не забудь, у даль простерлася, видима* (М. Рильськ.). Наявність таких конструкцій свідчить про те, що межа між обмежувальними і поширювальними означальними реченнями не завжди чітка, і тому треба брати до уваги значення контексту [52, 700; 159, 523).

Необов'язковість підрядної частини в поширювальних реченнях свідчить про те, що вони близькі до складносурядних. Тому їх можна замінити двома самостійними реченнями. Пор.: *Помирив усіх Максим Кривоніс, який досі тільки споглядав їхню сварку, пожевуючи губами вуса* (П. Панч).— *Примирих усіх Максим Кривоніс. Він досі тільки споглядав їхню сварку, пожевуючи губами вуса. Стара тополя край шляху вся стенається од раптового вітру, що б'є по її верхів'ю* (Ю. Янов.).— *Стара тополя край шляху вся стенається од раптового вітру. Він б'є по її верхів'ю*. Про близькість означально-поширювальних речень до складносурядних свідчить і той факт, що вони, як і складносурядні конструкції, можуть набувати різних семантичних ускладнень — причинових, протиставно-допустових тощо, напр.: *Ніколи не простить вона цього Олександрові, заради якого прийняла стільки мук* (А. Шиян) (бо через нього прийняла стільки мук). *Лісовики дерлися на горби, на тини, щоб краще роздивитися Кривоноса, яким кожен із них мріяв стати* (П. Панч) (бо кожен із них мріяв ним стати). *І корячкувате дерево, що його колось би не помітив, сьогодні рідне таке...* (К. Горд.) (І корячку-

вате дерево сьогодні рідне таке, хоча колись би не помітив його).

З наведених прикладів видно, що означально-поширювальні частини приєднуються в українській мові найчастіше відносними словами *який* і *що*. *Який* може видозмінюватися за родами, числами і відмінками, створюючи різні форми парадигм означально-поширювальних речень, напр.: *Не пропала даром наука боцмана Матюшенка, який за одну піщинку в стволі гармати давав по три наряди позачергово!* (А. Гол.). *По-батьківському ласкаво дивився він з порога на Супрун, яка сиділа за столом, ведучи збори* (А. Гол.). *Все це були втікачі від пана з Поділля а чи з Куршини, безпека яких від татарських нападів мало турбувала панів* (І. Ле). Через послаблення зв'язку складових частин займенник *який* може і не узгоджуватися в числі, стоячи, наприклад, у множині при іменниках однинної форми: *Гаркавий, живий і навіть не поранений, сидить у глибокому окопчику, яких так багато на заводському дворі* (В. Соб.). *Стежка звивалась уверх на взлобок, яких немало в Криворіжжі* (С. Ахм.).

Форми парадигм можуть створюватися також заміною *який* у називному — знахідному відмінку невідмінюваною формою *що*. Крім наведених прикладів є ще такі: *Кожний тиснув руку Галі, що залишалась, і поринав у чорний отвір* (Ю. Смол.) (*яка залишалась*). *Звичайно, і тоді не буде молочних рік, що текли б самі собою* (А. Гол.) (*які текли б*). *Від дзвіниці мчав задиханий підліток-дозорець з біноклем, що бовтався йому на грудях* (О. Гонч.) (*який бовтався*). Пор. зауваження В. А. Белошапкової, що в російській мові *что* виступає рідко у зв'язку з виразним видільним значенням [52, 700].

Якщо підрядна частина стосується особи, то *який* зрідка замінюється займенниками *котрий*, *чий*, напр.: *Навіть Іванові, котрий раніше сотні разів прочовгав цей плащик, застеляло очі сірою млою* (Ю. Мушк.). *Можна було там у ставку покупатися, з земляками, котрі працювали на інших токах, зустрінутися* (А. Гол.). *Це були переважно його однолітки, недавні, як і він, фронтовики, з котрими не бачився всю війну* (А. Гол.). *Не могли нахвалитися Олегом і виховательки, особливо Ольга Семенівна, чий діти входили до Олегової бригади* (Д. Бедз.). *Німець комендант, чия ласкою Середа знехтував, тепер напевне помститься йому* (Д. Бедз.).

За наявності назв з просторовим значенням замість форм *в якому*, *на якому*, *до якого*, *від якого* можуть

уживатися займенникові прислівники *де, куди, звідки* (*звідкіля*), напр.: *Пісня лине по всій Тарасовій горі, де за-здалегідь розставлено потужні гучномовці* (А. Шиян) (*на якій...*). *От собі приліг на горбку, якраз біля хвіртки, куди народ у цвинтар йде* (Г. К.-Осн.) (*через яку...*). *Ешелон зупинився на роз'їзді, звідкіля розходилися колії* (П. Панч) (*від якого...*). Говорячи про заміну прийменникових форм відносного слова *який* займенниковими прислівниками *де, куди, звідки*, необхідно мати на увазі ті застереження, які зробив І. Г. Чередниченко: чим більш абстрактні іменники, тим така заміна менш можлива [198, 424].

Означально-поширювальні речення характерні не для всіх стилів мови. Їх мало в розмовній мові. Це витвір в основному книжної мови.

§ 60. Складнопідрядні предметно-ототожені речення

На складнопідрядні речення із субстантивованим займенником *той* у головній частині російські й українські мовознавці звернули увагу давно. Вони визначали їх за функцією цього займенника як підметові, присудкові чи додаткові [51, т. 2, ч. 2, 294, 298, 289; 100, 231, 242, 208; 99, 194, 197, 199; 179, 311, 315, 325 та ін.]. Визначення синтаксичної функції вказівного слова таких речень ще не дає уявлення про їх будову і значення. Було помічено, що і підметові, і присудкові, і додаткові речення мають спільні риси. Для їх будови використовуються вказівні і відносні займенники. На цій підставі серед різних підтипів підметових, присудкових і додаткових речень виділяються при-займенникові конструкції. Вони мають спільне специфічне значення — ототожене, тобто і вказівне слово, і відповідне йому відносне слово стосуються тієї самої особи чи предмета. При цьому зв'язок підрядної частини з головною «не має нічого спільного із зв'язком між словом і формою слова, бо підрядна частина не виступає поширювачем співвідносного слова» [19, 228]. Цей зв'язок В. А. Белошапкова назвала корелятивним, а речення — займенниково-співвідносними [19, 225]. Автори «Русской грамматики» 1980 р. уточнюють це поняття, доводячи, що між вказівними і відносними займенниками не може бути граматичного зв'язку, не зрозуміле також саме спрямування залежності [159, 532]. Тому співвідношення вказівних і відносних займенників вони називають займенниковими

повторами, а речення — з неорієнтованим анафоричним зв'язком.

Зовсім заперечувати виділення призайменникових речень в окремий тип не слід, бо такі конструкції засвідчені фактичним матеріалом. Інша річ, як їх кваліфікувати. Очевидно, положення В. А. Белошапкової про корелятивний зв'язок у цих реченнях не відбиває їх граматичної суті. Призайменниково-ототожнені конструкції — це особливий тип нерозчленованих речень, що базуються на займенниковому повторі.

В «Русской грамматике» підкреслюється, що речення з неорієнтованим анафоричним зв'язком частин створюють описову номінацію, що кардинально відрізняє ці речення від інших складнопідрядних. Підрядні частини «тут не тільки повідомляють, а й називають, тобто входять одночасно і в коло номінативних засобів мови» [159, 530]. Звичайно, не слід при цьому такі підрядні частини цілком ототожнювати з словом чи словосполученням, бо вони одиниці не відтворювані і предикативні [96, 71]. Проте номінативний характер такі підрядні частини мають.

У займенниково-ототожнених реченнях *той* субстантизований і тому означає не якісну ознаку, а вказує на особу чи предмет. За вказівкою на особу з *той* сполучаються займенники *хто, що, чий*, для називання предметів — тільки *що*. Вказівне слово *той* змінюється за родами, числами й відмінками, створюючи відповідні форми парадигм займенниково-ототожнених речень. Займенник *той* здебільшого виступає в чоловічому чи середньому роді — *той, те*, але може бути і в жіночому роді — *та*. Відносні слова *хто* і *що* вказувати на стать не можуть, тому основним засобом вираження статі є вказівне слово. Іноді на стать допомагає вказувати присудок підрядної частини, напр.: *Хто шлях обрав собі єдиний, тому із нього не звернуть* (М. Рильськ.). *Ні! У безсмертя обернулось те, що безсмертям і було* (М. Рильськ.). *А потім та, хто допомагала нам підтримувати зв'язок з партизанським з'єднанням, знову пішла у розвідку* (Газ.).

Займенники *хто* і *що* не можуть виражати також числа. На число вказує або вказівне слово, або вказівне слово і присудок підрядної частини: *Хто зуміє посіяти серед ворога паніку, той і переможець* (Ю. Смол.). *В дорозі вчувають себе молодими й ті, кого вік сивиною позначив* (П. Дор.). *Не забував Твердохліб і тих, хто залишилися вдома, часом без своїх годувальників чи годувальниць* (І. Ц.). *Стали землею ті, що починали цей світ* (Б. Олійн.).

До предметно-ототожнених належать тільки такі речення з корелятом середнього роду *те*, який субстантивувався і має конкретне значення (*те*₁). Його необхідно відрізнити від чисто службового *те* (*те*₂), яке «внаслідок своєї семантичної порожнечі і граматичної неозначеності (іменник, що стоїть поза категорією числа і роду) здатне вмещати в собі весь зміст підрядної частини і вводити цей зміст, як єдиний семантичний компонент у складі головної частини» [52, 691]. Речення з службовим *те* В. А. Белошапкова виділяє окремо і визначає як займенниково-уміщені чи контаміновані із з'ясувальними [52, 691, 707], Л. Ю. Максимов — як з'ясувально-об'єктні [96, 64], автори «Русской грамматики» — як сполучниково-з'ясувальні [159, 482].

*Те*₁ відрізняється від *те*₂ тим, що може бути доповнене чи замінене займенником *все*, напр.: *У мене дуже мало часу, і я ніяк не можу сказати вам все те, що хотіла* (О. Корн.). *Вам, звичайно, не вистачає грошей на все те, що миле вашому примхливому серцю...* (Ю. Смол.). *Ти покажи все те, що ми не вміємо сказати* (Д. Кост.). *Все, що око бачить наше, гетьмане, що відчуваемо ми, родилося все в огні* (О. Корн.). *Мусите добре з'ясувати все, що я вам скажу* (Ю. Смол.). *І це було все, що пощастило встановити при другій спробі проникнути на баржу — наступної ночі* (Ю. Смол.).

*Те*₁ створює з займенником *що* стійке співвідношення. *Те*₂ не сполучається з займенником *що*, а тільки із сполучником *що*. З іншими відносними словами *те*₂ створює різноманітні комбінації. Пор.: *Приїжджий питає те, що голова колгоспу і сподівався* (Газ.) — *Приїжджий питає те, де почнеться сівба.* — *Приїжджий питає те, куди пошлють комбайнерів...* [96, 72; 52, 691].

Вказівне слово може змінюватися за відмінками. Часто воно стоїть у називному відмінку, що було підставою для виділення підметових речень, напр.: *А кликати може той, хто сам не стоїть на місці* (В. Земл.). *Нехай той не сердиться, не ображається, кому надії не подають* (П. Дор.). *Хай цвітуть у славі славній серед гір, серед долин ті, що лавами у травні виступають як один!* (М. Рильськ.).

Трапляються випадки, що *той* виступає як відокремлене уточнення до іменника, напр.: *Конвоїри, ті, хто не звалився з сідла, здибили коней і повернули назад* (Д. Безд.). Звичайно такі приклади не виділяють окремо і розглядають як підметові речення [179, 312]. Є. В. Кротевич пропонував визначати такі речення прикладковими [95,

22], хоча прикладки не можуть виражатися займенниками. Очевидно, більше підстав вважати такі речення видільно-означальними, бо займенник *той* хоча й відокремлений, але уточнює іменник з ряду подібних. У наведеному реченні мається на увазі опорний іменник «ті конвоїри» [пор.: 100, 231].

Корелят *той* у називному відмінку може бути і присудком, напр.: *Я той, хто змалку за шматок хліба... робив день і ніч!..* (О. Корн.). *Тоді Сашко може бути певний, що це саме той, на кого він і чекає* (Ю. Смол.). Присудок може виражатися і прийменниковими формами вказівного слова, напр.: *Він з тих, хто мовчки зла не промине, з байдужістю неправди не обійде* (П. Дор.). *Ну, знаєш, я не з тих, хто легко відмовляється від свого слова* (М. Чаб.). Такі речення вважались присудковими, тобто з сучасної точки зору займенниково-ототожненими. Однак прийменникову форму з *тих* В. А. Белошапкова вважає характерною для речень проміжного типу — присубстантивних і займенниково-співвідносних [52, 698]. Така конструкція може набувати вигляду *один з тих*, в якій виразно виражається вказівно-видільне значення, напр.: *Може, тому, що поруч у санях... сидів якраз один із тих, хто вкоротив батькові віку* (О. Гонч.). *Адже перед ним був один з тих, з ким доводиться поруч жити, можливо, працювати і боротися* (В. Кор.). Подібні речення в «Русской грамматике» розглядаються серед присубстантивно-означальних з орієнтованим зв'язком [159, 517].

Формально призайменниковими є речення, в яких опорні слова виражені особовими займенниками типу: *Він, що не знав спокою ні спочинку, спокійно поглядає на В'язинку* (М. Рильськ.). *Кому печаль мою повім? Кому? Кому? Та тільки ж їм, що мостять у болоті гать, щоб з віспи чорної конать* (М. Рильськ.). *І ви, що здобичі сюди шукати йшли, знайдете, прокляті, безславні домовини...* (М. Рильськ.). *А він, що дише рештками легенів, не має і хвилини на спочив* (П. Дор.). Тому більшість мовознавців визначали їх як складнопідрядні підметові речення [100, 231; 99, 194; 170, 312 та ін.]. Проте вже І. Г. Чередниченко почав кваліфікувати їх як означальні на тій підставі, що «такий займенник безпосередньо вказує на конкретну особу» [196, 98; 198, 416]. Це тим більш імовірно, бо при особових займенниках можливий вказівний займенник *той*: *Той самий я, що три хвилини тому з таким напруженням повз, тікаючи від небезпеки..., тепер стояв просто під кулями* (І. Багм.) [159, 523], а засобом зв'язку може виступати не

тільки хто, що, а й який, котрий, напр.: **Ви, який ще юнаком став живою легендою, який** десяток років бурхав вільним вітром... **ви прагнете сильної, бурхливої і негайної акції, дії!** (Ю. Смол.). **Чи йому слухатись їх,— йому, котрому одно слово законом цілій сотні буде?** (П. Мирн.).

Співвідносне слово *той* може виступати не тільки в називному, а й у непрямих відмінках. Це було підставою для того, щоб такі речення вважати додатковими, хоча серед форм з непрямыми відмінками трапляються не тільки об'єктні поширювачі, а й іншого типу — суб'єктні члени, дуплексиви, у складі підмета тощо. Пор.: **Це теж підкреслювало статечність того, хто вів перед** (П. Панч). **Але тим, хто служить правді й миру, простягай, народе, руку щирю** (М. Рильськ.). **Ми тих, кого між нас нема, серцями пом'янули** (П. Дор.). **Горе тоді тому, хто зважиться іти через Сиваш, не знаючи бродів!** (О. Гонч.). **Природно, що це одразу ж внесло зміни в первісний план — організувати загін лише з тих, у кого є зброя** (А. Гол.). **Багато вже з тих, хто з надією чекав його, давно лежать у могилі або ж скаліченими повернулися до своїх родин** (А. Шиян).

Парадигматичні форми займенниково-ототожнених речень створюються також видозмінами відносного слова *хто*. Здебільшого воно виступає в називному відмінку, але може бути і в непрямих відмінках, напр.: **Ми тих, кого між нас нема, серцями пом'янули** (П. Дор.). **Якими славити словами того, ким гордий весь народ?** (М. Рильськ.). **А кому короткий вік, тому не pomoже і лік** (Є. Гуц.).

Займенник *що* переважно виступає в незмінній формі, особливо при назвах осіб, але може вживатися і в непрямих відмінках, зокрема при вказівному слові *те*, напр.: **Завжди, стрічаючись з новими людьми, чекав од них чогось надзвичайного, того, чого часто бракувало йому** (М. Стельм.). **Часом можна висловить пейзажем те, для чого слів нема людських** (М. Рильськ.). **Те, за що так довго билися, нарешті настало** (Газ.).

Замість форми *кого* при назвах осіб іноді може вживатися займенник *чий*. Оскільки він узгоджується з іменником підрядної частини, то не вказує ні на стать, ні на число особи в головній частині. Пор.: **Славно ж ми того піснями, чий сьогодні дух із нами й сила творча, полум'яна,— Хачатура Абов'яна!** (П. Тич.). **Ти ж так любила слухати про тих, хто лишився навіки в серцях народних, чий подвиг в ім'я народу прославили люди в піснях** (Д. Бедз.).

Іноді при назвах осіб може виступати займенник *котрий*. Він вказує на стать і число осіб. Пор.: **А може, та, за**

котру ти рядки, коли вона хворіла, дополола? (Б. Олійн.).
Та навіть і ті, котрі бачили, жодним рухом не виявили цього (А. Гол.). *П'ять-шість місяців тому були у відпустці ті, котрі воювали на салонінському фронті* (Ю. Смол.).

Займенниково-ототожнені речення субстантивного типу за функцією підрядних частин близькі до складнопідрядних означальних. Тому в шкільному синтаксисі вони розглядаються серед них як займенниково-означальний підтип (див. аргументацію Л. Ю. Максимова) [96, 75]. Займенниково-ототожнені речення можуть мати й інші відтінки у значенні — узагальнений, неозначений тощо. Узагальнений відтінок посилюється тоді, коли замість займенника *той* вживаються слова *весь, всякий, кожний, ніхто*, напр.: *Вона ретельно записувала до блокнота все, що чула від досвідчених садівників* (М. Стельм.). *Спершу Максим, як і всякий, кого розшукують і кому загрожує небезпека, відчув себе так, ніби всі погляди... звернені саме на нього* (В. Коз.). *Сьогодні... перший день, і я сьогодні прийматиму кожного, хто б не прийшов* (Ю. Смол.). *Ніхто, кого ми запитували, не міг передбачити такого кінця гри* (Газ.).

У ролі корелята можуть уживатися займенники *хтось, щось, дехто, хто-небудь* тощо. В такому разі займенниково-ототожнені речення набувають неозначеного відтінку в значенні, напр.: *Це мав бути той хтось, кому Бронко мав би довірити свої мрії* (І. В.). *Вдруге, відколи оклигав і почав сприймати навколишнє, зіткнувся з чимсь, що було для нього образливішим, нестерпнішим і страшнішим від самої смерті* (В. Коз.). *Дехто, з ким партизани налагодили зв'язок, уже почав діяти* (Газ.). *Ми підходили до кого-небудь, хто стояв ближче, і непомітно підсовували листівки проти фашистської нечисті* (Газ.). При неозначених займенниках можуть уживатися означальні поширювачі, напр.: *Це мав бути хтось найближчий, найвірніший, кому можна було б довірити розпочате діло* (І. В.).

Своєрідного відтінку значення набувають предметно-ототожнені речення, якщо в ролі вказівного слова вживаються деякі прикметникові форми — *перший, останній, єдиний* тощо, напр.: *Вона підвела голову, і перший, хто в очі впав їй, був саме він, син* (А. Гол.). *Останній, кого ми помітили, збігаючи з колії, був підричник Чорноголовко* (Газ.). *Єдине, на що я спромоглася, це була моя соромлива і дурна посмішка та помах кволої руки* (М. Чаб.).

Здавня було помічено, що в підметових і додаткових призайменникових реченнях кореляти іноді можуть і не

називатися [100, 232 209; 99, 195; 179, 313, 325, та ін.]. Як зазначає В. А. Белошапкова, «всі ототоженні речення припускають незаповненість позиції співвідносного слова. Так створюються стилістично забарвлені еліптичні варіанти ототожнених речень» [52, 686]. На це вказують і автори «Русской грамматики», використовуючи подібний факт, щоб довести безпідставність виділення призайменникових речень [159, 532]. Проте позиція цих авторів не цілком послідовна. Вони чомусь не заперечують поділ присубстантивних речень на видільно- і якісно-означальні, хоча займенники *той* і *такий* також можуть бути відсутні. Очевидно, пропуск вказівних слів не може бути запереченням того, що в мові є особливі призайменникові конструкції, оскільки для них основним усе ж є вживання цих форм, а не їх відсутність. Беззайменникові предметно-ототоженні речення ми вважаємо не тільки стилістичними варіантами, а й формами парадигм, оскільки вони закономірні і пов'язані з вираженням різних відтінків граматичного значення — підкреслення предметного значення чи відсутність такого підкреслення. Найвиразніша приналежність речень без вказівного слова до предметно-ототожнених тоді, коли підрядна частина приєднується за допомогою відносного слова *хто*, а в головній частині присудок дієслівний чи іменниковий, напр.: **Хто знав його — ніколи не забуде очей його людської теплоти** (М. Рильськ.). **Хто голоду не знав, не звідав спраги, не знатиме, який у хліба смак** (П. Дор.). **Ніхто ще непокірних не скорив, не раб, хто розрива ярмо рукою!** (П. Дор.). Речення з прикметниковими формами в головній частині більш двозначні, бо нагадують з'ясувальні. Так дехто їх і визначає [189, 121], але через наявність відносного слова *хто* їх слід визнати предметно-ототожненими. Приклади: **Хто садить дерево, — благословен! Благословен, хто викопав криницю!** (М. Рильськ.). **О! Годен чорної отрути, не вартий ні хвилини жить, хто міг на мить тебе забути і занедбать тебе на мить!** (М. Рильськ.). **Благословен, хто вигадав маяк, цей промінь, що спалахує над морем** (М. Рильськ.). **О, який щасливий, хто дожив до нового цвіту, до буяння сіл нових і нерозмежних нив!** (М. Рильськ.). **Безсмертен, хто прийшов у світ як первоук і міццю генія піднісся на вершини...** (М. Рильськ.).

Рідше бувають речення без вказівного слова при інших відносних займенниках, напр.: **Що вдавалося досвідченим асам, не вдавалося новоприбулим випускникам льотних шкіл** (Газ.). **Котра схоче згаяти час, то завжди**

має викрут, що мусила чекати на чергу, бо було завізно (І. В.). Не супостат, чий труп нікчемний на полі без душі лежить (І. Котл.).

Оскільки зв'язок підрядної частини в предметно-ототожнених реченнях послаблений, неорієнтований, вона не посідає постійного постпозитивного місця, як у присубстантивно-означальних реченнях. Звичайно, постпозиція досить поширена при всіх відносних словах. У нейтральній мові підрядні частини мають при цьому значення реми, напр.: *Ми пригадуєм Ворсклу, луків шовк, і тих, // хто дружньо рік із нами йшов* (П. Дор.). *Не може він думати спокійно про тих, // що зараз хазяйнують отам, в його рідному порту* (О. Гонч.). *В'язні всім серцем ненавиділи тих, // з чиві ласки мусили гинути від голоду й нужі, щодня ждати невблаганної смерті* (Ю. Збан.). Однак не менш часта і препозиція. Вона визначається актуальним членуванням, коли в нейтральній мові підрядне означає тему чи входить у неї або коли підрядне виступає ремою в експресивній мові. За препозиції підрядна частина може набувати неозначено-умовного чи наслідкового значення, напр.: *А хто, з тих чи інших причин, все ж таки не зможе піти, той, звичайно, залишиться на заводі Гена і далі робитиме в дружині імені Старостіна* (Ю. Смол.). *Хто раз на Півночі побував, той знов туди заверне* (П. Дор.). *Бачиш, хлопче, не завжди, що сіре — те й вовк, а що куце — те й заєць* (І. В.). *А тоді — котрі здорові, ті розійшлись по домівках чи роз'їхались, бо з усього повіту, а котрі недужі, розсадовили тих по файтонах та й через усе місто, як ті пани на прогулянці, до самої лікарні* (А. Гол.).

Підрядне у препозиції може підкреслюватися винесенням корелята в абсолютний початок речення, напр.: *Той, хто любить паростки кленові, хто діброви молоді ростить, сам достоїн людської любові, бо живе й працює для століть!* (М. Рильськ.). *Той, хто потрапляв сюди вперше, почував себе так, ніби зробив мандрівку на дві тисячі років назад, — таким пустельним і диким було це місце* (І. Ц.). *Все, що витикалось із землі, взялося іскристою памороззю* (П. Панч). Це, власне, вже зародки інтерпозитивних конструкцій. При інтерпозитиві перед вказівним займенником стають ще інші слова, напр.: *Ми тих, кого між нас нема, серцями пом'янули* (П. Дор.). *Добропрохідці лишують людям усе, чим жили, за що боролися, чого домоглися, та ще й свій слід, свій образ в серцях мільйонів людей* (Я. Фрим.).

Отже, в деяких випадках, зокрема при препозиції, змінюються відтінки граматичного значення предметно-ототожнених речень. Тому такі видозміни можна також вважати проявом форм парадигм.

§ 61. Складнопідрядні якісно-ототоженні речення

Ототожнення корелятивних і відносних слів може відбуватися не тільки щодо предметів, а й щодо ознак, якостей. Поняття ознаки широке — її можуть виражати і прикметникові форми, і прислівникові. Із займенникових якісно-ототожнених речень ми виділимо в окремий тип ті, що будуються за моделлю *такий — який*. Оскільки вказівне слово *такий* звичайно виконує функцію присудка в головній частині, такі речення здавна визначали як присудкові. Це тлумачення не зовсім точне, бо до присудкових речень зараховували й ті, в яких вказівне слово *такий* виступає «предикативним означенням» [179, 316]. Щоб розв'язати цю суперечність, дехто подібні речення залучав до означальних [100, 184]. Ось чому визначення цих речень за іншим принципом — за ототожненням засобів зв'язку — більш точне, бо воно передбачає, що співвідносне слово *такий* може виступати і присудком, і членом з двоспрямованим зв'язком (дулексивом).

Виступаючи присудком чи дулексивом, співвідносне слово *такий* дає якісну характеристику підмету і тому не може субстантивуватися. Для приєднання до нього підрядної частини найбільш придатний відносний займенник *який*. Якісно-ототоженні речення, як правило, виражають значення схожості, подібності особи чи предмета з самим собою при зміні ситуації.

Порівняно з іншими конструкціями видозміни якісно-ототожнених речень обмежені. Виступаючи присудком, співвідносне слово *такий*, природно, може бути в називному чи орудному відмінку. При нульовій зв'язці чи деяких формах абстрактної зв'язки *такий* має форму називного відмінка, напр.: *Море зелене-зелене, таке, яким ще я не бачив його ніколи* (Ю. Збан.). *Іванко зовсім не такий, яким був до від'їзду в Київ* (Ю. Збан.). *Він теж такий, яким був давно* (Л. Дмит.). *Забув, котрого року, навесні, напередодні паски, повідь була така, якої ніхто, ані дід наш, ні дідова баба не знали* (О. Довж.). При напівповнозначних зв'язках корелятив *такий* стоїть в орудному відмінку, напр.: *Нехай краще ми так і залишимося в пам'яті*

рідних і знайомих молодими, бадьорими, дужими, такими, яким є зараз наш незламний дух (В. Коз.). *Адже ти став не таким, яким вона знала тебе до війни* (О. Гонч.). Як видно з наведених прикладів, корелятив *такий* водночас може бути різних родів і чисел (в українській мові немає короткої форми займенника *таков*, який не змінюється).

Відносне слово *який* узгоджується в роді і числі з корелятивом. Щодо відмінка, то *який* теж може бути присудком з тими ж чи подібними зв'язками, що і в головній частині, напр.: *Нехай краще ми так і залишимося в пам'яті рідних і знайомих молодими, бадьорими, дужими, такими, яким в зараз наш незламний дух* (В. Козач.). *Яким був на бойовому фронті, таким зостався на трудовому, нітрохи не змінився* (Є. Гуц.). Але може виконувати й інші функції залежно від потреб підрядної частини, напр.: *Тому такий в моїй печалі зміст, який лиш людство зрозуміти може* (М. Рильськ.).

При дієсловах конкретнішої дії корелятивне слово набуває двоспрямованого зв'язку, тобто стає дуплексивом, і виступає, як правило, в орудному відмінку, напр.: *В його очах стояв він таким, яким був перед війною* (І. Сенч.). *Треба лише пильнувати, щоб Григорія Івановича — таким, яким знає його Одеса, — ніхто в Одесі і не побачив...* (Ю. Смол.).

Корелятивне слово може підкреслюватися частками *же, самий*, напр.: *І саме таке було друге запитання, яке від імені нашої депутації поставив вам шановний глава міста Одеси* (Ю. Смол.). *Каргат зараз такий самий, яким був і вчора на технічній нараді* (Ю. Шовк.). Іноді з цією метою вживаються прикметники, напр.: *Круто повернувся і вийшов з-за перегородки такий же поважний і урочистий, яким і зайшов сюди* (Ю. Шовк.). *Але все це, зрештою, не таке страшне, яким ввижається з першого погляду* (Ю. Шовк.).

Якісно-ототоженні речення можуть показувати подібність не тільки до самого себе, а й до багатьох інших. У такому разі підрядні частини можуть ставати у препозиції і набувати умовного відтінку, напр.: *Яким був на бойовому фронті, таким зостався на трудовому, нітрохи не змінився* (Є. Гуц.). *Недарма кажуть: яка хата, такий тин, який батько, такий син* (Г. Тют.). *Яке життя, таке й товариство* (П. Мирн.). Особливо поширені такі конструкції у народній творчості, напр.: *Яка пшениця, така й паляниця* (Н. тв.). *Яка грушка, така й юшка* (Н. тв.). *Яка про машину турбота, така з неї й робота* (Н. тв.).

Отже, виражаючи якісну характеристику осіб чи предметів, якісно-ототоженні речення за значенням близькі до присубстантивно-означальних. Тому в «Русской грамматике» вони не виділяються окремо, хоча не цілком зрозуміло, чому такі конструкції фігурують серед речень з орієнтованим зв'язком, а інші прийменникові — серед речень з неорієнтованим зв'язком [159, 517—518]; пор. і в Л. Ю. Максимова, який зазначає, що «можна вбачати їх смислову близькість до присубстантивно-атрибутивних». У шкільному синтаксисі вони взагалі не розглядаються як рідкісні [96, 76]. Щоправда, про один з підтипів таких речень — з препозитивними підрядними частинами — автори «Русской грамматики» зазначають, що такі конструкції виявляють ознаки неорієнтованого зв'язку, бо мають рухливу підрядну частину й ускладнюються умовним відтінком значення [159, 518].

§ 62. Складнопідрядні просторово-ототоженні речення

За традиційної класифікації складнопідрядних речень питання про конструкції з просторовим значенням не викликало особливих сумнівів. Складнопідрядні речення місця виділялися в окремий тип обставинних речень, аналогічних до обставин місця, і поділялися звичайно на підтипи за значенням — місця чи напряму руху та за будовою — з прислівником чи без прислівника в головній частині [100, 243; 99, 211; 181, 344, та ін.]. Дебатувалося лише питання про розмежування підрядних речень, якщо вони пояснюють іменники. О. Є. Вержбицький вважав, що при іменниках — підметах і додатках підрядні речення з *де, куди, звідки* — означальні, а при іменниках — обставинах місця — обставинні [100, 202]. Б. М. Кулик уточнював, що в такому разі маємо означальні речення з відтінком обставин місця [99, 207]. І. Г. Чередниченко встановив поняття про означально-локальні речення [196, 100].

Представники структурно-семантичного синтаксису помітили, що складнопідрядні речення місця мають багато спільного з іншими реченнями, які пояснюють займенникові слова, і зарахували їх до нерозчленованих складнопідрядних речень займенниково-співвідносних ототожнених. Так складнопідрядні речення місця із самостійного типу перетворилися на один із підтипів ототожнених речень — з обставинно-просторовим значенням корелятив-

них слів [52, 685]. Для цього треба було довести, що підрядні речення місця справді призайменникові, а близькі до них інші речення, наприклад часові, непризайменникові, тобто що сполучення *там* — *де* займенникове, а *тоді* — *коли* — сполучникове. «Можливість слова *тогда*,— твердить В. А. Белошапкова,— виступати співвідносним словом обмежена тим, що відповідне йому за значенням слово *когда* входить у коло власне сполучників і не має найважливішої властивості відносного займенника — анафоричності. У зв'язку з цим *тогда* є факультативним елементом речень з сполучником *когда* і виконує функцію експресивної частки — заключної (при препозиції підрядної частини) або підсилювально-видільної (при постпозиції підрядної частини)» [52, 683—684].

В «Русской грамматике» 1980 р. складнопідрядні речення місця також не виділяються в окремий тип, а розглядаються серед нерозчленованих структур з неорієнтованим анафоричним зв'язком частин поряд з іншими конструкціями, що мають узагальнене чи неозначене значення [159, 531, 534, 536].

Л. Ю. Максимов вважає, що наявність співвідносних займенників наближає складнопідрядні речення місця до призайменникових, а поєднання вказівних займенників з будь-яким присудком за зразком детермінантів — до розчленованих речень [96, 85]. Тому він виділяє складнопідрядні речення місця в окремий тип і розглядає їх серед розчленованих речень.

Міркування Л. Ю. Максимова про детермінантний характер підрядних частин з просторовим значенням непереконливе, бо необхідно встановлювати зв'язок не корелятивів з присудками, а підрядних частин з головними, в тому числі з корелятами. Цей зв'язок у більшості випадків закономірний і обов'язковий. На це вказували ще ті дослідники, які не належали до структурно-семантичного напрямку [181, 345]. Тому доцільніше розглядати складнопідрядні речення місця серед нерозчленованих структур. Однак їх необхідно виділяти в окремий тип речень, оскільки вони дуже поширені в мові і виражають не менш важливу ознаку ситуації, ніж час.

Складнопідрядні речення можуть передавати різні відтінки просторового значення. Це залежить від багатьох факторів, але особливо від співвідносних слів. Тому можна виділити такі найважливіші моделі складнопідрядних речень місця: 1) із співвідносним словом *там*; 2) із співвідносним словом *туди*; 3) із співвідносним словом *звідти*.

Співвідносне слово *там* указує на місце дії в головній частині. Якщо з ним поєднується сполучне слово *де*, воно підкреслює, що місце дії головної частини пояснюється за допомогою вказівки на місце дії підрядної частини. Займенниковий прислівник *там* може стояти при дієсловах будь-якої семантики чи навіть у бездієслівних реченнях, тобто він у цьому розумінні не має обмежень. Приклади: *Готуються осінні далі зустріти ночі темноту там, де зоря в такій печалі згубила хустку золоту* (В. Сос.). *Хлопчик ловить рибу там, де вчора скрізь пустиня слалась неозора* (М. Рильськ.). *Геніальність стратега, кажуть мудрі люди, виявляється там, де він веде бій і виграв його мистецтвом тактики* (П. Панч). *А воно, мабуть, краще там, де нас немає* (П. Панч). *Там* може бути уточнюючим прислівником до іменникових поширювачів, напр.: *За гречками, в долині, там, де ніжним плетивом ткався сивий туман, — показалося село* (Ю. Збан.). *Коло шосейної дороги, за селом, там, де колись брали з-під кручі на дорогу пісок, розташувавсь великий табір* (О. Довж.). *А він пригадує село, в садку налиті сонцем сливи, там, де дитинство протекло* (В. Сос.). На такі конструкції українські мовознавці вже звертали увагу [99, 211].

Для визначення не віддаленого, а ближчого місця використовується корелят *тут*, що трапляється рідше. Пор.: *То тут, де тепер наша Тухля, стояло велике озеро* (І. Фр.). *А можливо, не там, а тут ось, де сьогодні ви стоїте, поверхами високими круто магнетитове місто зростає* (П. Дор.).

Якщо треба виразити значення узагальненого місця, вживаються займенникові прислівники *скрізь*, *усюди*, *десь*, *ніде*, напр.: *А о Юноні і забув, його котора не любила і скрізь за ним, де був, слідила, нігде од неї не ввильнує* (І. Котл.). *І скрізь, де генія сіяє слава, де світ новий підвівся із руїн, Франкові нашому — земний уклін* (М. Рильськ.). *Я бачив безліч героїв усюди, де пройшов* (Л. Перв.). *Табунець шпаків... зняв страшений концерт, сиплючи звуками, назбираними всюди, де птахи побували за день* (О. Гонч.). *Де б не був, ніде не похилюся на землі ясній і трудовій* (А. Мал.).

Отже, заміна корелята *там* на *тут*, *скрізь*, *усюди*, *ніде* тощо не змінює основного значення речень, а тільки їх відтінки. Тому ці видозміни можна розглядати як форми парадигм складнопідрядних речень місця (пор. думку авторів «Русской грамматики», що конструкції з узагальненими займенниковими прислівниками є окремими

типами речень неорієнтованого анафоричного зв'язку [159, 530].

Можливі видозміни складнопідрядних речень місця шляхом пропуску корелята *там*, напр.: *Де усу будуть, пушок м'якенький біленьку шкуру пробивав* (І. Котл.). *Гомонить жива вода, де сухі степи шуміли* (М. Рильськ.). *Де вони проходили, ніщо не брязнуло, не хруснуло* (О. Гонч.). Інші співвідносні слова — *тут*, *скрізь*, *усюди* тощо, як правило, не пропускаються; їх важче домислювати.

Місце дії в головній частині може вказуватися не тільки шляхом зіставлення з місцем дії, а й з напрямом дії у підрядній частині. Тому створюються мішані корелятивні сполучення — *там — куди*, *там — звідки*: *А нам зате які ввижаються пригоди отам, куди ведуть лукаві ці сліди!* (М. Рильськ.). *Командир батальйону мусить бути з бійцями там, куди скеровано головний удар ворога* (В. Соб.). *Наші війська опинилися там, звідки на нас виповзла фашистська нечисть* (Газ.); чи навіть *тут — куди, скрізь — куди*: *Тут, куди не можна було підступити непоміченим, батальйон окопався* (Газ.). *Регіт розлягався за бабою скрізь, куди вона переходила* (О. Гонч.). *І скрізь я свій, куди я не піду* (В. Сос.). Ці конструкції хоча й мають певні нюанси, але в основному передають значення місця дії, тому також можуть вважатися формами парадигм вихідного зразка *там — де*.

Значення складнопідрядних речень місця може змінюватися залежно від позиції підрядної частини. Найвиразніше просторове значення виражається при постпозиції, бо в нейтральних комунікативних формах висловлення актуально важливіша друга частина. Однак підрядна частина може ставати і в препозиції. В такому разі вона починає передавати просторове значення з різними відтінками — умовним, яке часто важко відрізнити від часового: *Де бійка хлоп'яча, там і він неодмінно* (А. Гол.). *Де общее добро в упадку, забудь отця, забудь і матку, лети повинність ісправлять* (І. Котл.). *Де воля родиться, там загиба зневіра* (Д. Павл.); наслідковим, причиновим: *І по Венериній любові, де схоче, буде там і жить* (І. Котл.). *Де їсться смачно, там і н'ється, од земляків я так чував* (І. Котл.). *Любов к отчизні де героїть, там сила вража не устоїть* (І. Котл.); допустовим: *Хто де не дума — там ночує, хотів де бігти — там гальмує* (І. Котл.). Акцентувати такі відтінки значення іноді допомагають різні частки — *і*, *не* тощо: *де — там і, де не — там...* На деякі з цих

відтінків значення складнопідрядних речень місця в українському мовознавстві вже зверталася увага [100, 245]. Речення із запереченням і без співвідносного слова визначаються як допустові, із співвідносним словом — як просторові [100, 313; 99, 238; пор.: 52, 720]. В «Русской грамматике» вони описуються і серед нерозчленованих, і серед розчленованих — допустових — речень [159, 534, 592]. Л. Ю. Максимов розглядає їх лише серед нерозчленованих речень, що більш послідовно, бо пропуск співвідносного слова в реченнях місця — мало істотне явище, воно завжди домислюється [96, 88].

Підрядні частини можуть бути у препозиції разом із співвідносним словом. Це досить поширені конструкції, в яких також виражаються різні відтінки просторового значення — просторово-умовне, причинове, наслідкове, зіставне тощо, напр.: **Там, де йдеться про розкриття нових горизонтів людського пізнання,— і подвиг обов'язковий, і жертви неминучі** (Я. Грим.). **Там, де ми відбули, там, де наше відтьохкало літо,— забіліли сніги... забіліли сніги... замело** (Б. Олійн.). **Там, де зорі сяють з-за гори, над водою гнуться явори** (А. Мал.). В таких висловах змінюється актуальне членування — підрядна частина разом із співвідносним словом виражає тему. Чисто стилістичне значення має повторення співвідносного слова *там* після підрядної частини. Так створюється синтаксична симетрія, напр.: **І там, де впала крапля його крові, зарошуючи крем'янисту путь, там розцвіли багрянцем пурпурові червоні маки...** (П. Дор.). **Адже там, де вироста любисток, не зростає там розрив-трава** (П. Дор.) [100, 245].

При інтерпозиції підрядна частина часто стосується корелята *там*, що виступає уточненням іменникового поширювача. Це приводить до того, що підрядна частина разом із співвідносним словом набирає значення уточнення, вставного комплексу, напр.: **За гречками, в долині, там, де ніжним плетивом ткався сивий туман,— показалося село** (Ю. Збан.). **Над порогом, там, де зустрічається холодний потік з хатнім теплом, клубки білої пари** (В. Коз.). **Коло шосейної дороги, за селом, там, де колись брали з-під кручі на дорогу пісок, розташувавсь великий табір** (О. Довж.).

Дистантне розташування корелята чи відносного слова не виконує формотворчої функції, а тільки змінює стилістичне забарвлення висловлення, напр.: **Вам і не присниться там бути, де я побував** (Г. К.-Осн.). **Уже Юнона де озлилась, то там запри кріпкенько дух** (І. Котл.).

Займенниковий прислівник *туди* здебільшого поєднується з відносним словом *куди* і виражає напрям руху. Для передачі такого значення корелят *туди* сполучається не з будь-якими дієсловами, як прислівник *там*, а з формами, що означають рух чи спрямування дії, напр.: *Падуть листки пожовклі і червоні і тихо плинуть по холоднім лоні туди, куди і молодість пішла* (М. Рильськ.). *Параска глянула туди, куди ткнула Зінька рукою* (П. Мирн.). *То куди махнула, туди і хмари пійдуть* (Г. К.-Осн.). Такі дієслова особливо потрібні тоді, коли корелят *туди* пропускається, що трапляється далеко рідше, ніж із співвідносним словом *там*. Приклади: *Він зразу побачив, що прийшов, куди треба* (Ю. Смол.). *Забудь усе й лети, куди життя несе в огні труда* (В. Сос.). *Думкою за любими синами вона ішла, куди вони ішли* (М. Баж.).

Крім пропуску корелята, парадигми речень напряму руху створюються ще комбінацією відносних займенників. Можливе визначення напряму руху за допомогою вказівки на вихідний пункт руху чи місце дії у підрядній частині, напр.: *Він біжить навпростець, без стежки, туди, звідки чув голос* (М. Коц.). *Мала виходила на береги, туди, звідки видно до гаю* (М. Вовч.). *Я й справді ж бо, на крилах мрії ніжною гойдавшись, злітав аж ген туди, звідкіль мені земля була — як на долоні* (П. Тич.). *Напружено прислухаючись, він дивився наперед себе, туди, відкіля вилетіли чайки* (М. Трубл.). *І думою перелітаю, мов дивовижними крильми, до нашого святого краю, туди, де виростали ми* (П. Дор.).

Зрідка видозміни речень напряму руху пов'язані з заміною прислівника *туди* на протилежну форму — *сюди*, напр.: *Полкова розвідка повернулася сюди, куди не раз навідувалися і ми* (Газ.).

Напряму руху можуть виражати й інші прислівники, але за обов'язкової наявності дієслів руху чи спрямування дії. Пор.: *Просимо вас у добрім способі вертайте назад, відки прийшли* (І. Фр.). *Його очі метнулися вниз, де узлісся вибігало з широкої балки* (Ю. Смол.). *Дід глянув угору, де в цей час, описуючи мертві петлі, кружляло два літаки* (В. Соб.). Такі конструкції українські мовознавці здавна зараховували до складнопідрядних речень місця [100, 244; 181, 347 та ін.], а І. Г. Чередниченко виділяв їх навіть в окремий тип речень — приадвербіальний [196, 111].

Як і в попередній моделі, парадигми можуть створюватися зміною позиції підрядної частини. У-препозиції речення напряму руху теж набувають умовних, причинових

чи наслідкових відтінків, напр.: *Всі Магеллани, звідки рушали, туди й повертались завжди* (Б. Олійн.). *То куди махнула, туди і хмари пійдуть* (Г. К.-Осн.). Однак це трапляється рідше.

Речення із займенниковим прислівником *звідти* також належать до конструкцій із значенням напряму руху, але такого, що відбувається у зворотному порядку, — з певного вихідного пункту. Звичайно цьому кореляту відповідає відносне слово *звідки*, створюючи тотожну пару *звідти — звідки*, напр.: *Звідти, звідки показалаась блискавка, сунулись хмари* (П. Мирн.). Для вираження напряму руху від ближче розташованого пункту використовується сполучення з прислівником *звідси*, напр.: *Зручніше було стріляти звідси, звідки проглядалася вся місцевість* (Газ.). Можливі також кореляти *звідусіль, звідусюди, з усіх усюдів, відкіль*, які дещо видозмінюють відтінки значення речень вихідного пункту і надають їм народномовного забарвлення, напр.: *Вони чекали нападу звідусіль, звідки чулося підозріле шарудіння* (Газ.). *Звідусюди, звідки наближалася вода, тікали лісові звірі* (Газ.). *Ой не відтіть вітер віє, відкіль мені треба* (І. Котл.).

Корелятивне сполучення *звідти — звідки* може змінюватися на *звідти — куди*, де залежно від відтінку значення підрядної частини, створюючи відповідні парадигматичні форми речень із значенням вихідного пункту, напр.: *З ночі, десь зовсім не звідти, куди вдивлялася стара, плигцем з'явився Мартинко* (І. Ле). *А приїхав Морозов звідти, де землетрусів не було зроду, — з Очакова, з України, з-над моря* (В. Кор.).

Парадигми з пропуском корелята *звідти*, як правило, не утворюються у зв'язку із складністю передачі такого відтінку значення напряму руху без спеціального покажчика.

Таким чином, складнопідрядні речення місця за своєю граматичною будовою — наявністю співвідносних і сполучних слів — не можна прирівняти до складнопідрядних розчленованих речень, хоча за значенням, особливо при препозиції, вони іноді і наближаються до них.

§ 63. Складнопідрядні речення з якісно-кількісним значенням

Серед нерозчленованих складнопідрядних речень виділяється група конструкцій, які виражають різні відтінки якісно-кількісного значення. У більшості праць минулого

такі речення визначалися відповідно до загальної теорії поділу складнопідрядних речень як розгорнені обставини способу дії. Оскільки в традиційну систему членів речення порівняння не вкладалися, вони розглядалися як підтип речень способу дії. До підтипів складнопідрядних речень способу дії звичайно зараховували і конструкції із значенням міри або ступеня. На основі функції й вказівних слів частину речень з відтінком наслідку і міри розглядали серед присудкових, із значенням наслідку, міри, порівняння — серед означальних. Уже в цих дослідженнях було помічено, що деякі речення можуть пояснювати або якийсь член у головній частині, або головну частину в цілому [179, 378; 196, 114]. Указувалося на те, що речення з *так — як* виражають тотожність [199, 218] тощо. Дехто з мовознавців розумів штучність такого поділу цих речень. Так, О. М. Гвоздев зазначав, що «прямолінійний розгляд підрядних речень у відповідності з членами речення хибує на штучність» [48, 247].

Досягнення сучасного наукового синтаксису полягає в тому, що серед цих досить різноманітних конструкцій були виявлені риси, які їх об'єднують. Більша частина речень з якісно-кількісним значенням пояснює якийсь член у головному реченні і тому може бути визначена як нерозчленована. Речення із значенням порівняння можуть пояснювати головну частину в цілому і тому виділені в розчленованій тип. Нерозчленовані якісно-кількісні речення В. А. Белошاپкова розглядає як займенниково-співвідносні ототожнені означальні і фразеологічні [52, 685, 687]. Автори «Русской грамматики» називають такі речення означальними (в широкому розумінні слова), що виражають значення міри і ступеня, якості і кваліфікаційних відтінків. В «Русской грамматике» усунений поділ цих речень за вказівними займенниками, опис здійснюється за сполучниками, значенням і опорними словами із вказівними займенниками чи без них [159, 493].

Доцільно виділяти якісно-кількісні нерозчленовані речення в окремий тип на основі кількох ознак — структури, значення, наявності опорних слів, сполучних засобів. Ці речення будуються за трьома основними моделями: 1) речення з порівняльним відтінком (зі сполучним словом *як* і сполучниками *ніби, мов, немов, наче...*); 2) речення із значенням міри, ступеня (зі сполучником *що*); 3) речення із значенням наслідку чи мети (із сполучником *щоб*).

Речення з порівняльним відтінком значення виражають якісну характеристику дії чи стану, головним чином, за

допомогою порівняння, але можуть передавати й інші відтінки значення — способу дії, міри тощо. Підрядні частини приєднуються формою *як* і сполучниками *ніби, мов, немов, мовби, мовбито, наче, неначе, начеб, буцім* тощо. У головній частині найчастіше буває корелятив *так*.

Сумнів викликає питання про те, яку функцію виконує *як* — сполучника чи сполучного слова. Більшість вважає, що в таких реченнях *як* виступає сполучником, бо він може взаємозамінюватися з іншими порівняльними сполучниками — *ніби, мов, наче* тощо [159, 496]. Однак певна частина мовознавців вважає *як* сполучним словом, особливо у парі *так — як*, бо це тотожне сполучення, отже, займенник *так* підтримує займенниково-прислівникове значення *як* [52, 685; 96, 76]. В. В. Бабайцева висловила думку, що в такому сполученні, *як так — як*, форма *як* виступає прислівником-сполучником (Русский язык. Синтаксис и пунктуация, с. 216). Очевидно — це найпереконливіший компромісний погляд. У сполученні *так — як* форма *як* виступає як сполучне слово з послабленим прислівниковим значенням, яке без підтримки корелята *так* взагалі зникає. До речі, і В. А. Белошапкова, яка зизнає *як* у парі *так — як* сполучним словом, робить застереження, що воно може втрачати повнозначність і перетворюватися на сполучник [52, 686].

Для вираження порівняння підрядні частини з *як* найчастіше пояснюють у головній дієслова, які можуть підкреслюватися корелятом *так*, напр.: *Та ба! не всякий так змудрує, як сам Виргилій намалює* (І. Котл.). *Від тинів на вулиці лежать вкорочені тіні, і в їхніх видовжених щілинах так тремтить місячне сяйво, як на ранкових річках трепещуться золоті табунці рибин* (М. Стельм.). Сюди можна додати також речення з неповними підрядними частинами, що мають, за висловом деяких авторів, потенційну предикативність [159, 603]: *Еней і сам так розходився, як на аркані жеребець* (І. Котл.). *К Нептуну в хату і влетіла так, як із вирію сова* (І. Котл.).

Якщо подається порівняння до іменника, при ньому стає корелят *такий*. Це приводить до того, що на порівняльне значення речення накладається означальний відтінок. Основне в цих реченнях — порівняння двох понять з їх ознаками, напр.: *А може, то така правда, як на вербі груша* (Т. Шевч.). *Тепер я в Нижнім Новгороді, на волі, — на такій волі, як собака на прив'язі* (Т. Шевч.).

Підрядні частини з як виражають рему і тому звичайно постпозитивні. Проте можлива і препозиція, при якій рема експресивно підкреслюється. Пор.: **Як високо у небаеса підносив наші душі його ліричний тенор, так у безмірні нуртища глибин опускав нас Григорій Ілліч Балковий** (І. Сенч.). **Як важкі грозові хмари закривають голубизну неба, так невеселі думки затьмарювали в душі Метелика радість повернення до рідного дому** (А. Шиян). **Але прожито вже чимало непростих літ, і як музика надає форми тиші, так пам'ять формує душу** (В. Кор.). В такому разі на порівняльне значення речення нашаровується зіставлювальний відтінок [159, 687].

Для нерозчленованих порівняльних речень прислівник так досить характерний. Однак іноді він пропускається, утворюючи, за висловом В. А. Белошапкової, «еліптичні варіанти ототожнених речень» [52, 686]. З контексту видно, що корелят так у таких випадках домислюється і цілком можливий, напр.: *От я, так чисто сиротина, **росту, як при шляху горох*** (І. Котл.). *Кость... **поніс його на межник, до машини, як виносять санітари з поля бою пораненого солдата*** (І. Ц.). ***Ускочиш, як жаба в жар*** (Ю. Мушк.).

Сполучне слово як поєднує речення як вірогідного, так і невірогідного порівняння. Для вираження невірогідного порівняння частіше використовуються спеціальні сполучники *ніби, мов, немов, наче, неначе..*, які створюють другу модель речень з порівняльним значенням. В. А. Белошапкова зараховує їх до фразеологічного типу займенниково-співвідносних речень, оскільки «значення складного речення зі сполучниками ірреальності не впливає із значення його компонентів» [52, 691]. В окрему групу займенниково-сполучникових речень виділяє їх Л. Ю. Максимов [96, 82]. В «Русской грамматике» 1980 р. вони розглядаються серед нерозчленованих речень невірогідного порівняння [159, 499]. Справді, це основний відтінок значення, який передають речення зі сполучниками *ніби, мов, немов, наче, неначе..*, особливо, коли до сполучника входить умовна частка *б*, напр.: ***Як тільки Турн освідомився, що дав цариці смерть очкур, то так на всіх остервенився, підстрелений мов дикий кнур*** (І. Котл.). ***Воно ж стояло, те дівча, зеленошумне смереча, так, мов зоря із тьми століть понад життям новим стоїть*** (А. Мал.). ***Земля під будинком так шарпалася й стогнала, ніби глибоко під Києвом народжувався вулкан*** (Ю. Янов.). Без корелята так зв'язок підрядної частини з головною стає не обов'язковим і речення перетворюється на розчленоване.

Підрядні частини зі сполучним словом *як* і сполучниками *ніби, мов, немов, наче, неначе* можуть характеризувати дію чи стан за способом їх прояву. Тому такі конструкції звичайно називають реченням власне способу дії [100, 267; 99, 216]. Л. О. Қадомцева визначає їх як речення способу дії без значення порівняльної характеристики [181, 385], автори «Русской грамматики» 1980 р. — як речення з кваліфікуючим значенням. Оскільки такі речення характеризують спосіб прояву дії, вони, як правило, пояснюють дієслова чи дієслівні форми, при яких стоїть вказівне слово *так* чи вислови *таким чином, таким способом, в такий спосіб, таким робом* (діал.), напр.: *Клянусь боротись до загину так, як боролися батьки* (В. Сос.). *Як воювали колись — так зараз і працюємо* (Д. Бедз.). *Побудований таким чином, як це я пропоную, огонь трьох мінометних рот полку обов'язково накриє траншею противника* (О. Гонч.). *Наступ проходив таким чином, наче й не було позаду виснажливих боїв* (Газ.). *Кінь викидав ноги таким способом, ніби навмисне хотів зачепити когось із солдатів, що йшли обіч дороги* (Газ.). *Залишки розбитих дивізій розбіглися по лісах і діяли в такий спосіб, мовби вони нічого не знали про капітуляцію* (Газ.).

У працях останнього часу переконливо доведено, що речення з *так* — *як* передають досить різноманітні відтінки значення і тому кваліфікувати їх тільки за зовнішнім проявом ототожнення недостатньо. Наприклад, відтінок міри виражається в реченнях з корелятом *так* при прикметниках чи прислівниках, при дієсловах, особливо при наявності заперечення: *Я в правді твердий так, як дуб* (І. Котл.). *Як скоро засвічувалося в людських хатах, так скоро й погасало* (І. В.). *Коли б грим оце зараз, серед зимової ночі, гримнув у саму хату, не приголомшив би Романа отак, як оця страшна звістка* (А. Гол.).

Відтінок міри більш виразний, якщо при дієслові чи іменнику виступає не *так*, а *стільки*. Пор.: *Не стільки пекло сонце, як у повітрі перед дощем було парко* (І. Н.-Лев.). *Він не стільки забився об стіл, як стривожився* (І. Н.-Лев.). *І певно ніколи ще стільки не сходило світла, як у сі довгі, тривожні осінні ночі* (М. Коц.).

Не можна обмежитися тільки корелятивною парою *так* — *як*, бо відтінок міри виражається і в конструкціях з порівняльними сполучниками. Наприклад, при сполученні *так* з дієсловом і прислівником, *такий* — з іменником чи прикметником: *Еней хоть сильно тут дивився*

такій великій новині, та вже од страху так трусився, мов сидя охляп на коні (І. Котл.). Тихо і тепло так, наче і справді весна (Л. Укр.). Він... йшов серед цих прадавніх сивих ярусів каміння так твердо й упевнено, наче проходив тут уже не перший раз (О. Гонч.). А всередині чується така теплінь, наче б туди покотились цілющі струмочки горілки (М. Стельм.). При прислівнику стільки порівняльні сполучники звичайно не вживаються.

Останнім часом уточнене також питання про функції речень із сполучним словом як і порівняльними сполучниками. Якщо в попередніх працях ішлося тільки про подібність підрядних речень способу дії відповідним обставинам, то тепер стало зрозуміло, що речення зі сполучним словом як і порівняльними сполучниками займають більш різноманітні позиції. Насамперед про аналогію до певних членів речення можна вести мову лише в тих випадках, якщо підрядна частина зберігає прислівний характер. При втраті прислівного зв'язку підрядна частина перетворюється на приєднувальну, як це ми спостерігали на прикладі речень з порівняльними сполучниками без корелята. При дієсловах підрядні частини займають позицію уточнюючого обставинного поширювача. Якщо підрядні частини пояснюють вказівне слово так при дієсловах-зв'язках, вони набувають предикативного характеру, напр.: *Все буде так, як я сказав* (І. Котл.). *Нехай буде так, як буде* (Т. Шевч.). *Буде так, як народ хоче!* (А. Гол.).

При предикативних прислівниках і прикметниках підрядні частини виступають на місці уточнюючих поширювачів, що часто набувають приєднувального характеру, особливо з порівняльними сполучниками. Якщо підрядні частини пояснюють іменники, вони звичайно аналогічні означальним поширювачам. Це було підставою визначати такі речення як підрядні означальні [100, 205; 99, 209; 179, 342, та ін.]. Однак при цьому не враховувалося, що сполучники *ніби, мов, немов, наче, неначе* вносять значний відтінок порівняння. Такі конструкції не можна отожднювати з іншими присубстантивно-означальними.

Якщо підрядні частини стосуються корелята *такий*, що виступає присудком у головній частині, вони наближаються до предикатів, напр.: *Прямий, як сосна, величавий, бувалий, здатний, тертий, жвавий, такий, як був Нечеса князь* (І. Котл.). *Думаю, що вони такі самі будуть, як і ті, що ми з тобою колись під яблунею вкушали* (Т. Шевч.). *Люба Козачок не така, як ви її розмалювали* (О. Гур.)..

Вигляд у нього при цьому був такий, ніби робить він щось таке, без чого не можна уявити собі життя (Ю. Шовк.). У працях з українського мовознавства речення з парами *такий — як, ніби, мов, немов, наче* вважалися присудковими [100, 241; 99, 198; 181, 314].

Корелят *такий* може вживатися тільки при тих дієсловах, при яких він стає у двоспрямовані зв'язки. В такому разі підрядні частини займають позицію дуплексивів, напр.: *І я тебе запам'ятав такою, як ти в той день стояла над рікою — печальні очі й посмішка гірка* (П. Дор.). У працях з українського мовознавства на такі конструкції взагалі не звертали уваги.

У російській мові підрядні частини з *як* при іменнику без корелята часто виступають на місці відокремлених дієприкметникових зворотів [159, 497]. Для української мови це явище менш типове, оскільки в ній не збереглися всі форми дієприкметників. Пор.: *Ця звістка, як вона була повідомлена присутнім, викликала не ту реакцію, на яку сподівався промовець* (Газ.).— *Ця звістка, повідомлена присутнім, викликала не ту реакцію...*

Речення зі сполучником *що* можуть бути нерозчленовані тоді, коли підрядні частини пояснюють прислівники, предикативи, дієслова, прикметники, іменники, при яких стоять кореляти *так, до того, до такої міри, настільки, стільки*, які надають конструкціям різних відтінків ступеня ознаки, міри, наслідку. В. А. Белошапкова назвала такі речення призайменниково-фразеологічними, оскільки «ці речення становлять синтаксично пов'язані структури: їх значення не впливає безпосередньо із значень компонентів, а виводиться із структурної схеми в цілому» [52, 687]. Зв'язок частин здійснюється через співвідношення займенникових слів із сполучником *що*. На відміну від речень з займенниками *так — як*, що виражають одне — означальне — значення, такі речення Л. Ю. Максимов назвав займенниково-сполучниковими багатозначними [96, 76].

У реченнях із займенниками *так, настільки* і якісними прислівниками чи предикативами виражається ступінь якості дії і наслідок, напр.: *Табір був заставлений так густо, що здаля нагадував морський берег з сірими валунами* (П. Панч). *Стають докіль так холодно і близько, що пробирає кригою ножа* (Б. Олійн.). *Дід так страшенно кричав од болю, що листя на дубах шелестіло* (О. Довж.). *На душі стало так радісно, що хотілося співати* (Газ.). *Грім ударив настільки сильно і страшно, що Назарович*

збентежено оглянувся довкола (І. Ряб.). Сполучник що іноді підсилюється часткою аж, напр.: *А в обід так голосно гудів над степом, що аж здригалося навколо, що аж пил на шляху стовпом кружляв і летів з вітром в безвість* (І. Сенч.). Займенники так, настільки можуть замінятися формою до того, напр.: *Літаки з'являлися до того часто, що зенітники не встигали перепочивати* (Газ.).

При дієсловах сполучення так — що, настільки — що означають ступінь інтенсивності дії і наслідок, напр.: *Так все пересохло, що не горить, а вибухає, як порох* (О. Корн.). *Не раз за цією роботою зашпори їй так заходять, що сльози навертаються на очі* (О. Гонч.). Пор. також приклади з посиленням сполучника що частками і, аж, навіть: *Я вже так буду доглядати, що й миша в стайню не проскочить* (М. Стельм.). *Але ж ноги так поболіли, що й помалу йти не хотіли* (І. Вирг.). *Так розспівалися, розлящалися, що аж садок розлягається, аж луною з-під гори б'є* (І. Вирг.). *Донецькі горобці настільки звикли до немовчного грому заліза, що навіть почали гніздитися на верхів'ях копрів* (Н. Тих.). Якщо так стає після присудка, конструкція набуває відтінку значення якості чи способу дії, напр.: *І, знаєш, засумувала так, що довелося взяти з собою* (О. Корн.). *Щоправда, лівша він, з лівої, кажуть, рубає, але рубає так, що інший і правою не вруба!* (О. Гонч.). *Він аж помолодшав, і в кульбаці сидів так, що не глянь в обличчя, приймеш за молодика* (О. Панч.).

При дієсловах частіше, ніж при прислівниках, використовуються кореляти до того, до такої міри, напр.: *Одного року до того її розмлодлилось, до того загатила ріку, що з одного берега на другий по риб'ячих хребтах переходили* (М. Стельм.). *А іноді далєбі доходить до того, аж самому сором* (Т. Шевч.) (очевидно, пропущено що — що аж). *Останнім часом її сумніви вирости до такої міри, що вона не наважувалася продовжувати досліди* (М. Руд.). Вислів доходити до того, що (що аж, аж) перетворюється на стійкий. Пор. також: *довести до того, що; досягти таких розмірів, такої межі, що.*

При прикметниках в українській мові звичайно виступає займенник такий, бо вони мають членну форму (при нечленних прикметниках можливий прислівник так, як і в російській мові, але це трапляється дуже рідко), напр.: *Крізь вії такий великий смуток пламеніє, що слів розради й мудрим не знайти* (М. Рильськ.). *Зранку розгулялась така лавата віхола, що за кілька кроків нічого не було видно* (М. Стельм.). Прикметник може займати позицію

не тільки означального поширювача, а й присудка, головного члена одноядерного речення чи дуплексива. Пор.: *Але не завжди ця зумовленість така проста, що можна її на карбованці чи на десятини перевести* (А. Гол.). *Навколо рівно поблискував сніг, він був іще таким холодним, що навіть одсвіт зірок не тремтів на ньому* (М. Стельм.). *Він мені так потрібен, що не знаю, коли його спекатися* (Газ.). *Ось бачу адрес Якова Качури — такого тихого, що дехто навіть за похливого його вважав...* (М. Рильськ.). При прикметниках, як і при дієсловах, досить вільно вживаються форми *настільки*, до того, до такої міри, напр.: *Повітря було настільки прозоре, що з табору видно було і чорне пожарище на південному схилі* (О. Десн.). *Увага до нього була настільки велика, що Дорош почував себе дуже незручно* (Г. Тют.). *Комбайнер був до того радий, що трохи не розцілував листоношу* (Газ.). *Вогонь зеніток був до такої міри влучний, що жоден ворожий бомбардувальник не прорвався до цілі* (Газ.).

Займенник *такий* може вживатися також з іменниками. Іменники, як правило, мають абстрактне значення, що допомагає виражати відтінок ступеня і наслідку, напр.: *Враження було таке, що дівчина дуже кудись поспішає* (А. Гол.). *Гамір стояв такий, що важко було почути й найближчого сусіду* (Ю. Смол.). *Але зараз у школі стояла така тиша, що навіть було чути, як зітхала нагріта лампа* (М. Стельм.). У сполученнях з конкретними назвами конструкція набуває, крім значення ступеня і наслідку, якісного відтінку. Пор.: *Чисті плеса не змутилися, щука в них живе така, що, напевно, народилася в рік походу Єрмака* (П. Дор.). *Розложив вогнище таке, що аж небо закурилось* (П. Панч). *Тьотю Лідо, ходім, а то там на кухні такий дим, що я вже й дивитись не можу* (О. Корн.).

Якщо сполучник *що* співвідноситься з кількісним займенником *стільки* і родовим відмінком від абстрактних чи конкретних іменників, конструкція виражає значення міри кількості і наслідку, напр.: *Та тоді стільки буде роботи, що дух захопить* (М. Стельм.). *Першого ж року хліба вродило стільки, що Верига міг і себе забезпечити, і ще дати на насіння сусідам* (П. Панч). *У читальнях завжди набивалося народу стільки, що яблуку не було де впасти* (Я. Грим.). Пор. і без родового відмінка: *За ці дні довелося стільки переболіти, передумати, що вже більше не витримувала голова* (М. Стельм.). *Стільки вже пройшли серед степів, що й спочить не гріх* (П. Дор.).

Визначення міри стає конкретніше, якщо замість *стільки* вживається вислів *так багато* з родовим відмінком чи без нього, напр.: ***Вужів було так багато, що Соломія скоро перестала звертати на них увагу*** (М. Коц.). ***Іх було так багато, що око не встигало простежити за кожною з них зокрема*** (А. Шиян). ***Письменник так багато перекладав, що значчо збагатив свою лексику*** (Газ.).

Таким чином, у розглянутих реченнях значення наслідку пов'язане із сполучником *що*, а відтінки міри чи ступеня — із займенниковими словами *так, до того, настільки, стільки* тощо.

Якщо займенникові слова *так, до того, настільки, стільки* співвідносяться із сполучником *щоб*, змінюється модальність конструкції. Підрядна частина починає означати не справжній, а бажаний чи ірреальний наслідок змін ступеня чи якості явища. В «Русской грамматике» 1980 р. зазначається, що «сполучник *чтобы* виступає тут у значенні сполучника *что* і виражає не цільові, а наслідкові відношення» [159, 505]. Проте, на думку Л. Ю. Максимова, певний відтінок цільового значення в такі речення сполучник *щоб* усе ж приносить із собою і вони починають виражати «не значення наслідку, а значення мети або ірреального наслідку» [96, 82]. В усякому разі, під впливом сполучника *щоб* речення міри набувають деяких структурних ознак цільових речень — обов'язкове вживання у підрядній частині форм на *-в* чи інфінітивів залежно від збігання чи незбігання суб'єктів головної і підрядної частин.

Здебільшого сполучник *щоб* для вираження гіпотетичного наслідку вживається із займенниковими словами *так, настільки* при дієсловах чи прислівниках, напр.: ***Отож і будемо воювати так, щоб не просто головами накласти, а щоб перемогти у нашій народній війні*** (Ю. Смол.). ***Піде так, щоб не збити жодної зайвої росинки, не потолочити жодної квітки*** (Ю. Мушк.). ***Богун відсунув діжку настільки, щоб можна було пролізти повз неї*** (І. Ле). ***Він промовляв так голосно, щоб його могли почути всі присутні*** (Газ.). ***Петренко вів комбайн настільки обережно, щоб не зробити жодного огріху*** (Газ.).

Рідше трапляються конструкції із займенником *такий* при прикметниках чи іменниках, напр.: ***Креслення виготовили такого великого розміру, щоб можна було розібрати всі деталі машини*** (Газ.). ***Енеєві зробив би збрую із сталі, міді, золотую — таку, щоб ніхто не зміг*** (І. Котл.). ***Але думка була така, щоб зостатись*** (І. Н.-Лев.). Можливі

також конструкції з кількісним займенником *стільки* і родовим відмінком, напр.: *А другий — хоч би спромігся стільки десятин обробити, щоб сім'ю прохарчити* (А. Гол.).

В. А. Белошапкина вважає, що речення із сполучником *щоб* можуть будуватися не тільки за зразками конструкцій із сполучником *що*, а й за своїми власними схемами — із запереченням [52, 690]. Частина *не* може стояти при присудковій головній частини (в одноядерних зразках вживається предикатив *нема*) чи при займенниковому слові, напр.: *Нема такої сили, щоб перешкодила нашим починанням* (Газ.). *Бо не такі ми щирі друзі, щоб з одного горщика кашу їсти* (Я. Грим.). Як указує Л. Ю. Максимов, заперечення підкреслює значення ірреального наслідку підрядної частини [96, 82]. Таку ж роль виконують слова із значенням повинності в головній частині, напр.: *Вас треба так опроводити, щоб ви і місця не знайшли* (І. Котл.). *Простору треба такого, щоб трава під кіньми од вітру стелилась* (О. Гонч.).

В «Русской грамматике» 1980 р. конструкції із запереченням визначаються як речення із значенням недостатнього ступеня якості або міри кількості. Крім них, виділяються ще речення із значенням достатнього ступеня якості (*довольно, достаточо, настолько лишь — чтобы*) і надзвичайного ступеня якості (*слишком, чересчур — чтобы*) [159, 505], які дещо виходять за межі поняття про моделі займенниково-сполучникового типу.

§ 64. Складнопірядні з'ясувальні речення

Поняттям з'ясувальних сполучників учені користувалися здавна, особливо ті, що дотримувалися класифікації складнопірядних речень за сполучними засобами [135, 429; 28, 509, та ін.]. В ранніх працях українських мовознавців було поширене поняття про висказові сполучники і висказові речення [128, 222; 126, 245; 139, 299]. Під час панування теорії ототожнення пірядних частин з членами речення використання назви «з'ясувальні сполучники» послабилося. З появою структурно-семантичного напрямку в синтаксисі вчені звернули увагу на те, що підметові, присудкові і додаткові речення мають спільні семантичні, структурні і комунікативні риси, які їх глибше характеризують, ніж прирівнювання до членів простого речення. В таких реченнях головна частина містить слова із значенням мови, думки, почуття, сприймання, оцінки, буття, які вимагають обов'язкового доповнення, з'ясування піряд-

ною частиною і які без цих підрядних частин були б не закінчені ні за формальним складом, ні за значенням, тобто в таких реченнях між складовими частинами встановлюються з'ясувальні відношення і оформляються вони за допомогою з'ясувальних сполучників чи відносних слів не анафоричного (відсильного), а питального типу. В окремих — з'ясувальний — вид такі речення почав виділяти В. О. Богородицький [25, 233]. М. С. Поспелов зазначив, що його третя група одночленних речень відповідає з'ясувальним конструкціям В. О. Богородицького [143, 332]. Поширила вчення про з'ясувальні речення В. А. Белошапкова. Вона вважає, що з'ясувальні речення, як і присубстантивно-означальні, належать до нерозчленованих, але на відміну від них визначаються не граматичною, а семантичною природою пояснюваного слова в головній частині. З'ясувальні речення поділяються на два підтипи: 1) з непитальною підрядною частиною; 2) з питальною підрядною частиною [52, 701—708]. Значні уточнення такого тлумачення з'ясувальних речень зробили автори «Русской грамматики» 1980 р. Вони насамперед зняли протиставлення з'ясувальних і присубстантивно-означальних речень як семантичних і граматичних типів, бо в обох цих видах речень діють і семантичні, і граматичні фактори. Крім того, вони поділили з'ясувальні речення на три типи залежно від комунікативної цілеспрямованості — на речення: 1) із сполучниками сфери розповіді; 2) із сполучниками сфери волевиявлення; 3) із сполучниками чи сполучними словами сфери питальної мови [159, 473]. Такий поділ точніший, ніж у праці В. А. Белошапкової, бо її непитальні речення виразно поділяються на два типи — індикативні і гіпотетичні [52, 702].

З'ясувальні речення розповідного типу будуються на основі таких опорних слів у головній частині, які мають розповідну модальність і не забарвлені спонукальним чи питальним відтінком. Найпридатнішим сполучником для приєднання підрядних частин до таких опорних слів є *що*, бо він семантично неспеціалізований і стилістично нейтральний. Сполучник *що* поєднується з дуже широким колом слів з'ясувальних речень. Це найчастіше дієслова і дієслівні форми, але можуть бути і похідні від них іменники. Рідше вживаються предикативні прислівники з оцінним значенням, предикативи, оцінні іменники і прикметники, які безпосередньо не пов'язані з дієсловами. Найголовніші такі семантичні групи опорних слів:

1. Слова із значенням мови, повідомлення, передачі інформації: *говорити, доповідати, заявляти, інформувати, мовити, повідомляти, оголошувати, писати, розповідати, сказати, натякати, мовчати, приховувати, басити, бубнити, бурчати, кричати, цідити, шепотіти, додавати, зауважувати, підкреслювати, дякувати; розмова, повідомлення, натяк, слова...*

2. Слова із значенням сприймання, одержання інформації: *бачити, чути, слухати, дивитись, оглядати, придивлятися, спостерігати, слідкувати, вислуховувати, дослухатися, прочитати, помічати; чутка, видно, чутно, помітно...*

3. Слова із значенням мислення, роздумів, знання, пам'яті: *думати, догадуватися, мислити, гадати, роздумувати, вважати, знати, відати, в'яснити, встановити, пам'ятати, згадати, забути, зрозуміти; думка, пам'ять, відомо, ясно...*

4. Слова із значенням внутрішнього стану, почуття, враження: *турбуватися, боятися, хвилюватися, ждати, надіятися, вірити, вагатися, відчувати, жалкувати; побоювання, віра, жаль, шкода, сумно, вірно, жалко...*

5. Слова з оцінним значенням: *добре, правильно, цінно, цікаво, важливо, погано, дивно, неймовірно, смішно, винен, правий, розумний, дурний, щастя, біда, молодець, дурень...*

6. Слова із значенням буття, виявлення: *буває, трапляється, виходить, виявляється...*

Багато з наведених слів пов'язані між собою утворенням чи змістом, напр.: *чути — чутка — чутно; вірити — віра — вірно; жалкувати — жаль — жалко; натякати — натяк; повідомляти — повідомлення; думати — думка; гадка — здогад...* Опорними словами можуть бути описові чи фразеологічні звороти типу: *мати надію, звернути увагу, доходити висновку, робити вигляд, здавати справу* тощо.

Для створення з'ясувальних речень розповідного типу не досить тільки наявності зазначених опорних слів; необхідно, щоб вони використовувалися з настановою на розповідь, бо деякі з цих слів двозначні. Наприклад, слова мови можуть використовуватися не тільки з метою розповіді, а й спонування чи питання (*сказати про що і сказати — в розумінні «наказати»; розповідати про що і розповідати, чому...*); слова із значенням думки, почуттів легко набирають відтінку бажаності (*подумати про що і подумати у розумінні «бажано подумати»*) тощо.

Поряд із *що* при деяких з названих слів можуть уживатися й інші сполучники — *як, наче, неначе, мов, немов, ніби* тощо. Сполучник *як* буває переважно при дієсловах мови,

думки, відчуття, спостереження, сприймання. Він, як і що, приєднує підрядні частини для вираження з'ясувальних відношень, але відзначається тим, що зберігає до деякої міри якісний відтінок значення, тому його важко відрізнити від сполучного слова як. Приклади: *Тільки дома Мирослава відчула, як вона дуже стомилась за сьогодні* (А. Гол.). *Козаков по собі знав, як небезпека змінює людину* (О. Гонч.). *Бачить хлопчик, як людська робота сходить ще невиданим зелом* (М. Рильськ.). *Мотрона не один раз чула, як батько хвалився молодшим козакам про ті бої* (І. Ле). *Враз Тимофій почув, як забряжчали ворота* (М. Стельм.). У більшості з цих випадків як може бути замінений сполучником що, особливо при дієсловах сприймання і почуття. Пор.: *Мотрона не один раз чула, що батько хвалився молодшим козакам про ті бої. Бачить хлопчик, що людська робота сходить ще невиданим зелом.* Отже, сполучник як створює форми парадигм з'ясувальних речень розповідного типу.

Менше відповідають потребам виражати з'ясувальні відношення сполучники *наче, неначе, мов, немов, ніби*, бо вони зберігають виразний порівняльний відтінок. Такі сполучники показують, що мовець не визнає своїм або має сумнів у тому, що діє суб'єкт. Тому підрядні частини з такими сполучниками поєднуються переважно із словами неточного сприймання, сумніву, напр.: *Один знайомий мірошник з Поділля хвалився, наче він знає спосіб переправитись через річку* (М. Коц.). *Кузьма робить вигляд, наче він мудрує* (М. Стельм.). *Удає, мов не дочув* (Л. Укр.). *Серед солдатів чутка розійшлась, немов по радіо учора сідкілясь передано, що кінчилась війна* (О. Підс.). *Крізь сон Дмитрові вчулося, ніби щось стукнуло хвірткою* (О. Десн.). *Мені скилось, ніби я літаю* (Т. Шевч.). І все ж такі підрядні частини виражають з'ясувальні відношення і тому також можуть вважатися формами парадигм конструкцій із сполучником що. Характерно з цього погляду, що іноді порівняльні сполучники виступають разом із що, напр.: *А є ще й такі чутки, що нібито в громовицю пастушка... стає там під дубом-велетнем і ловить блискавки* (В. Земл.). *Каже, що буцімто йому треба брагу для волів купити* (Г. К.-Осн.). *Бачить Олексій, що ніби вона стала кріпченька* (Г. К.-Осн.).

У працях авторів, що дотримуються традиційної класифікації складнопідрядних речень, з'ясувальні конструкції досить прямолінійно визначалися як підметові, присудкові і додаткові речення. Як показали дослідження останніх

років, можна вести мову не про ототожнення підрядних частин із членами простого речення, а про своєрідну аналогію між ними, про те, що підрядна частина може займати позицію певного члена речення. До того ж виявляється, що в деяких випадках підрядні частини взагалі не мають аналогів серед членів простого речення. Щодо цього в «Русской грамматике» 1980 р. є чимало уточнень до тих положень, які висунула В. А. Белошапкова. В. А. Белошапкова вважала, що підрядні частини з'ясувальних речень можуть займати позиції підмета, об'єктних і суб'єктних поширювачів, означати підстави дії [52, 703—704]. В «Русской грамматике» переконливо показано, що підрядні частини з'ясувальних речень переважно аналогічні об'єктним поширювачам, підметам, іноді означальним поширювачам, зрідка присудкам і поширювачам з двоспрямованими зв'язками, а в значній кількості випадків не можуть бути зіставлені з членами простого речення [159, 481—485].

При багатьох дієсловах, предикативних прислівниках, прикметникових формах, фразеологічних сполученнях підрядна частина займає позицію об'єктного поширювача, напр.: *Летить, скажіть гуцульським горам, що я забуть той край не можу, бо я пив воду з Черемошу!* (П. Дор.). *Звичайно, чув я, що врожай зібрали ви багатий* (М. Рильськ.). *З усього було видно, що люта зима остаточно поступилась місцем ранній і буйній весні* (В. Коз.). *Сам Герман теж був упевнений, що він може відповісти на всі питання* (В. Кан.). *І враз мені спало на думку, що навіть у скрутних обставинах є провіток* (М. Чаб.). При словах із значенням буття, виявлення, враження, сприймання, почуття підрядна частина аналогічна підметові, напр.: *Буває, що заведеться в хаті суперечка на міжнародні теми чи й на інші* (М. Рильськ.). *Траплялось, що два загони самооборони теж розпочинали між собою справжній бій, прийнявши один одного за банду грабіжників* (Ю. Смол.). *Здавалося, що ось незабаром має обірватися його життя* (М. Стельм.). *Видалося йому, що поступає помилково* (І. В.).

З переліку опорних слів з'ясувальних речень видно, що вони можуть бути іменниками. При багатьох таких іменниках підрядні частини займають комбіновану позицію — об'єктного й означального поширювача, напр.: *І вона не могла звикнути до думки, що її тато вже не голова* (В. Земл.). *У Мартинка холонуло в душі від згадки, що він наближається десь до батька* (І. Ле). *Кожного*

ранку пробуджувалася з надією, що побачить на небі бо-
дай натяк на дощ (І. В.). Через це у працях попереднього
часу точилася дискусія, до якого типу речень належать по-
добні конструкції — означальних чи додаткових [100, 210].
Деякі мовознавці вважали такі речення означально-додат-
ковими [196, 101; 99, 201]. У наш час ця полеміка розв'язу-
ється в такий спосіб: якщо іменник має значення опорних
слів з'ясувальних речень, такі конструкції з'ясувальні;
з погляду аналогії до членів речення вони об'єктно-озна-
чальні.

У більшості праць авторів, що дотримуються традицій-
ної класифікації складнопідрядних речень, до присудкових
типів зараховуються лише призначенникові конструкції
[51, т. 2, ч. 2; 298—300; 100, 240—243; 99, 197—199; 181,
314]. Як показують автори «Русской грамматики», анало-
гію з присудком можна вбачати і в деяких з'ясувальних
реченнях з опорним компонентом, що має значення думки
чи враження, напр.: *Наша думка, що третя бригада своє-
часно закінчить оранку* (Газ.). *Висновок командира, що
ланка десь затрималася через погану погоду* (Газ.). *Наше
враження, що силосу заготовлено достатньо* (Газ.) [159,
484]. При таких іменниках може вживатися і займенник
такий. Пор.: *Наша думка така, що третя бригада своєчас-
но закінчить оранку* (Газ.).

Новим положенням «Русской грамматики» є те, що під-
рядні частини з'ясувальних речень можуть займати пози-
цію поширювача з двоспрямованим зв'язком (дуплекси-
ва). Це буває переважно при словах думки, сприймання,
напр.: *Ми часто бачили його, що він сидить за книжками*
(Газ.). *Йшла уперто і завзято, з вірою, що її широкі
й високі груди зламують усі перешкоди* (М. Коц.).

Значне досягнення сучасного синтаксису полягає в то-
му, що виявлені випадки відсутності аналогії між підряд-
ними з'ясувальними частинами і членами речення. Наприк-
лад, немає підстав пов'язувати підрядні частини з якимсь
членом речення при предикативних прислівниках з оцінним
значенням, напр.: *Добре, що хоч Іван нічого не бачив*
(М. Коц.). *Та от погано тільки, що сам іноді брехні не
цурається* (А. Гол.). *Матросам робилося прикро, що вони
й досі стоять без діла в морі* (В. Куч.). Визначення таких
речень як підметових [100, 236; 99, 196; 181, 314; 52, 704]
непереконливе, бо при безособових формах не може мисли-
тися підмет.

Важко до чогось прирівняти з'ясувальні підрядні части-
ни, що вживаються при предикативних оцінних іменниках

типу *не біда, не диво, не велика річ, дурниця, нісенітниця* тощо, напр.: *Не біда, що хлопець сам полатає собі сорочку* (Газ.) (*не біда від того чи не біда через те...*). *Не диво, що вони встигли до поїзда раніше від нас* (Газ.) (*не диво від того чи не диво через те...*). *Дурниця, що почав накрапати дощ* (Газ.) (*дурниця від того чи незважаючи на те...*)

В. А. Белошапкова вважає, що в таких випадках, а також при інших назвах з оцінним чи емоційним значенням «підрядна частина займає позицію приєднуваного на основі сильного чи слабого зв'язку поширювача із значенням «основи чи приводу» [52, 703]. Подібний семантичний відтінок у цих реченнях є, але це не означає, що з'ясувальні конструкції аналогічні причиновим детермінантам, бо вони не втрачають прислівного характеру. Причиновий відтінок супроводить основне значення — об'єктне або взагалі не може бути чітко визначений. Тому в «Русской грамматике» йдеться про те, що в деяких випадках з'ясувальні підрядні частини не співвідносні з іменниковими чи інфінітивними словоформами [159, 485].

Під час розгляду з'ясувальних речень виникає питання про можливість використання вказівних займенників. Такі речення В. А. Белошапкова виділила в окремий тип — займенниково-співвідносні уміщені, що можуть суміщати ознаки займенникових і з'ясувальних речень [52, 707]. В «Русской грамматике» 1980 р. такі конструкції розглядаються як з'ясувальні і не вичленовуються в окремий тип. Тому є підстави конструкції з абстрактним займенником *те* (*те₂*) вважати формою парадигм з'ясувальних речень. В українському мовознавстві вже докладно сформульовані правила вживання займенника *те₂* [82, 49—57; 181, 327, та ін.]. Вказівний займенник *те₂* обов'язковий у з'ясувальних реченнях з об'єктним значенням, коли того вимагає керування опорного слова. Наприклад, різні непрямі відмінки займенника *те₂* потрібні при дієсловах із значенням початку чи закінчення дії, а також подібних відтінків типу *починати* (з того), *починатися* (з того), *кінчати* (тим), *кінчатися* (тим, на тому), *братися*, *взятися* (за те), *виходити* (з того), *доходити* (до того), *призводити* (до того) тощо. Приклади: *Усе почалося з того, що бригадир не врахував потреб у пальному* (Газ.). *Палкі суперечки закінчилися тим, що механізатори погодилися з думкою свого товариша* (Газ.). *Кінчалося на тому, що Раїса брала олівець і робила в рукопису вставки та поправки* (М. Коц.). *Він виходив з того, що тренування необхідно продовжити* (Газ.). *Далі дійшло до того, що вони ізненавиділи одна*

другу (С. Вас.). Подібна практика **привела до того, що голова колгоспу змушений був ужити заходів** (Газ.).

Звичайно вживаються різні відмінки займенника te_2 при дієсловах емоційної дії типу **дивувати (тим), дивуватися (з того), вражати (тим), бентежити (тим), ображати (за те), ненавидіти (за те), засуджувати (за те), дякувати (за те)** тощо. Приклади: **Сусідні колгоспники дивувалися з того, що наш сад дав у цьому році такий багатий урожай** (Газ.). **Ця подія вразила тим, що вона відбувалася в усіх на очах** (Газ.). **Розмова збентежила тим, що почалася раптово, несподівано** (Газ.). **Учні не образилися з того, що їм відразу не довірили машини** (Газ.). **Його засуджували за те, що він своєчасно не розповів про все** (Газ.). **Дякую за гроші, а ще більше за те, що не забуваєте старого кобзаря** (Т. Шевч.). Пор. і речення з відповідними дієприкметниками — **вражений (тим), збентежений (тим), здивований (тим), задоволений (з того), незадоволений (тим)** тощо. Приклади: **Присутні були вражені тим, що коїлося навколо** (Газ.). **Бригадир був збентежений тим, що гість так раптово припинив розмову** (Газ.). **Казали колись чумаки, здивовані тим, що воли їхні не п'ють води з моря** (О. Гонч.). **Учні були задоволені з того, що всі їх саджанці зазеленіли** (Газ.). **Адмірал був сердечно розчулений тим, що перше місце на російській землі... мало назву столиці Британського королівства** (Ю. Смол.). Б. М. Кулик виділяє речення з такими дієприкметниками в окремий підтип [99, 201]. Сюди він додає й чимало прикметників з якісним значенням типу: **щасливий (тим), цікавий (тим), певний (у тому), гордий (тим), винний (у тому), байдужий (до того), добрий (тим), дивний (тим), страшний (тим)** тощо. Приклади: **Та я щасливий тим, що друзів маю там** (Л. Дмит.). **Ви певні в тім, що се його дівка?** (Л. Укр.). **Але видно було, що Вася Бабак не впевнений у тому, що говорив** (Ю. Збан.). **Цей водій був винен у тому, що сталася аварія** (Газ.). **Комбайнер не міг бути байдужий до того, що говорили про його машину** (Газ.). **Завдання було добре тим, що давало змогу перевірити кілька питань водночас** (Газ.). **Враження від цієї пісні було дивне тим, що не в'язалося з її серйозним тоном** (Газ.). **Пицтво страшне тим, що воно непомітно засмоктує людину** (Газ.). **І тільки тим не вартий я докору, що сам себе засуджую суворо** (М. Рильськ.). **Для Гаврила Івановича агроном Григорій Іванович був особливо дорогий тим, що походив із Бессарабії** (Ю. Смол.).

Звичайно без займенника te_2 вживаються підрядні частини на місці знахідного безприйменникового відмінка.

Лише тоді, коли необхідно підкреслити підрядну частину, виділити її, вдаються до вказівного займенника, напр.: *Ще в Києві він обстоював те, що їхати до Харкова всім з їхньої делегації ніяк не слід* (А. Гол.). *Але я добре знаю і те, що зручнішого випадку, як сьогодні, саме цієї ночі, не буде* (А. Гол.). *Звичайно, його дуже цікавило те, про що почала і не доказала дочка* (А. Гол.). *По один бік своїх сподівань вона бачила те, що бачить кожна селянка, закохана в землю* (М. Стельм.).

Якщо підрядні частини на місці знахідного безприйменникового відмінка послідовно виступають без вказівного займенника, то підрядні частини, що займають позицію підмета, можуть уживатися і без займенника, і з займенником. Вказівні займенники звичайно виступають при опорних словах із значенням буття, почуття, сприймання, напр.: *І найдивнішим було те, що ці чутки здебільшого відповідали правді* (Ю. Смол.). *Напевне, їй подобалося те, що ми по сік вернулися удруге* (П. Дор.). Вказівний займенник обов'язковий, якщо він виноситься в абсолютний початок речення, напр.: *І те, що снилося давно, збулося наяву* (М. Рильськ.). *Те, за що так довго билися, нарешті, настало* (О. Гонч.). *Бо те, про що колись ти мріяв, у сто раз більше розцвіло!* (П. Тич.).

Як встановлено в дослідженнях з української мови, вказівний займенник *те*₂ іноді може бути при предикативних прислівниках. Він підкреслює опорне слово, напр.: *Хоч те було добре, що хазяїн рідко сидів у хаті* (М. Коц.). *Страшно не те, що нема, а що й не буде ніколи!* (Б. Олійн.). *Що козакові солодко, те панові гірко* (А. Мал.). Отже, функція займенника *те* своєрідна, його не можна замінити іменниковим підметом. Тому визначення таких речень як підметових на відміну від додаткових без займенника ще не виявляє всієї їх своєрідності [100, 236—240].

Якщо підрядні частини займають об'єктно-означальну позицію, можливі паралелі з вказівним займенником *те* чи *той*, *такий*, напр.: *Разом з такою приємною зимою Львів сприйняв і дивовижну чутку про те, що народне ополчення руське розгромило польські війська* (І. Ле). *Відповів їм Микула, якого злякала сама думка про те, що вони, сини старійшини, підуть... до князя* (С. Скляр.). *Усі погодилися з тією думкою, що жнива почнуть механізатори третьої бригади* (Газ.). *Се вже така звістка, що з письма стане говорити* (Г. К.-Осн.).

Дієслова мови, думки, мислення звичайно передбачають прямий об'єкт. Уживання при них вказівного займен-

ника $те_2$ змінює їх значення/ об'єкт стає віддаленішим. Пор.: *Він міг би сказати про те, що бравсь одкривати Шевченка уже не один митець* (Б. Олійн.). *Милуючись вами, не хочеться думати про те, що всі ви дівчата-голуб'ята* (Є. Гуц.). *Думати і розбиратися в тому, що діялося навколо, було ніколи* (В. Коз.). Речення без вказівного слова більш виразно виражають прямий об'єкт, вони типовіші, особливо із словами типу *думати, вважати* [52, 709; 159, 485]. При словах з оцінним значенням типу *молодець, розумник, розумний, дурень, щасливець* вказівний займенник $те_2$ взагалі не вживається. Використання вказівного займенника залежить також від сполучника. В реченнях із сполучниками *наче, ніби, мов* займенник не виступає.

З'ясувальні речення можуть набувати відтінку спонукання, бажаності, повинності тощо, тобто ірреальної модальності. В такому разі замість *що* використовується сполучник *щоб*, який придатний для передачі такого значення, бо в його склад входить частка *б* — слід колишнього умовного способу. Значення спонукання, бажаності, повинності створюються спеціальними опорними словами в головній частині. Це здебільшого дієслова, рідше іменники, прикметники чи предикативні прислівники із значенням прохання, поради, заклику — *просити, упрохувати, благати, закликати, радити, спонукати, пропонувати* тощо, напр.: *Козаки просять, батьку, щоб ти глянув на них перед смертним часом* (О. Довж.). *Дерево благають, щоб парості розпустило у їх біднім краї* (Т. Шевч.). *Позаду в колоні хтось радісно закликав товаришів, щоб глянули вгору: високо над військами пролітали на північ журавлі* (О. Гонч.). *Чи давно чоловік мені радив, щоб я бив лихом об землю* (Т. Шевч.). *На третій день облоги наше командування запропонувало, щоб гарнізон здався* (Газ.).

Слова із значенням вимоги, розпорядження, наказу — *веліти, зобов'язувати, наказувати, розпоряджатися, заповідати, наказ, заповіт, розпорядження*, напр.: *Твої уста судьбам веліли, були щоб Ідські брусся цілі* (І. Котл.). *Ця ухвала зобов'язувала, щоб усі механізатори перевірили свої машини до кінця тижня* (Газ.). *Наказано, щоб до світання сигнал розвідка подала* (П. Дор.). *Іванов! розпорядися, щоб стражники кругом двір і хату оточили* (П. Мирн.). *Вмираючи, отець заповідав, щоб чесно жив і правду ніс, як зброю* (С. Криж.). *Треба дати сьогодні наказ, щоб не попали в руки заколотників головні*

об'єкти міста (О. Корн.). **Це я і так порушую дідусів заповіт, щоб жодна книга не виходила поза стіни цієї бібліотеки** (А. Гол.). **Мартіан... дає Мімові на мигах розпорядок, щоб подав гостям вечерю** (Л. Укр.).

Слова із значенням примусу, наполягання, звички — **примушувати, змушувати, заставляти, наполягати, схилити, доручати, дозволяти, забороняти, привчати, заводити правило, звикати, звичка, звичай, правило, порядок** тощо, напр.: **Обстановка примушувала, щоб полк негайно перейшов до оборони** (Газ.). **Дівчата схвильовано підганяли його, заставляли, щоб ішов, коли кличуть** (О. Гонч.). **Роман... наполіг, щоб у першу чергу взяли його офіцера** (О. Гонч.). **Майстер доручив учням, щоб вони самостійно виточили цю деталь** (Газ.). **А він їм дозволяв, щоб ноги мили йому коштовним нардом** (Л. Укр.). **Учльотів відразу привчали, щоб обирали помітні орієнтири** (Газ.). **В майстерні завели правило, щоб кожен слідкував за чистотою свого робочого місця** (Газ.). **Баба Зінька звикла, щоб коло неї в хаті вешталися люде** (І. Н.-Лев.). **Та й закаже, щоб не жалівся Горпині** (Г. К.-Осн.).

Слова із значенням бажання, прагнення, мети — **хотіти, бажати, жадати, мріяти, прагнути, старатися, намагатися, добиватися, домагатися, клопотати, претендувати, ждати, бути зацікавленим, бажано, бажання, турботи, старання** тощо, напр.: **Я так хотів, щоб на землі мій клич почули з позахмарної гордині** (Б. Олійн.). **І всею силою бажали, батьки щоб швидше умирали, щоб їм прийнятись до замків** (І. Котл.). **Усе мовчить, жада, щоб швидче явилася у полноті краса миру!** (Г. К.-Осн.). **Батько мріяв, щоб було доволі хліба на селянському столі** (Л. Заб.). **Ох, Андромахо, як я палко прагну, щоб не були мої слова правдиві!** (Л. Укр.). **Мотря намагалася, щоб Карпо нагородив такий тин, щоб і птиця через його не перелітала** (І. Н.-Лев.). **Ми доб'ємось, щоб вода зросила поля колгоспні** (П. Р.). **В їдальні якась незнайома жінка... з криком і плачем домагалася, щоб її допустили до отця каноніка** (І. В.). **Старшина клопотався, щоб ми чого не забули з ротного майна** (Газ.). **Мене з Енеєм тут покиньте, не ждїть, щоб тришия дала** (І. Котл.). **Всі ми були зацікавлені, щоб експеримент закінчився успішно** (Газ.). **Бажано, навіть потрібно, щоб між автором оригіналу і перекладачем була внутрішня спорідненість** (М. Рильськ.). **Якось Хома виявив бажання, щоб Ференц змалював його на пам'ять нащадкам подільської Вулиги** (О. Гонч.). **Її турботи, клопоти, щоб діти вирости справжніми людьми, дали свої**

наслідки (Газ.). Курсант доклав багато старань, щоб його швидше випустили в самостійний політ (Газ.).

Слова із значенням страху, побоювання, остороги — боятися, побоюватися, лякатися, страхатися, берегтися, оберегатися, побоювання, осторога, страх тощо, напр.: **Одного боюся, щоб не потребували мене часом в Оренбург** (Т. Шевч.). **Як вона тремтіла.., як побоювалася, щоб його яке лихо не навістило** (А. Круш.). **Хлопчик перелякався, щоб не вийшло якої халепи** (Розм.). **Вони страхалися, щоб Настуся часом не заподіяла собі якогось лиха** (І. Н.-Лев.). **Усі береглися, щоб не потрапити під вогонь з флангів** (Газ.). **Його ретельно оберегали, щоб він, боронь боже, не змерз на морозі і щоб йому не стало жарко на сонці** (Д. Ткач). **Батько відчував побоювання, щоб син не наробив ще більших дурниць** (Розм.).

Значення ірреальної модальності може створюватися і при більш нейтральних словах, наприклад при дієсловах думки, мови, сприймання, буття, якщо ситуація підрядної частини піддається сумніву, запереченню або набуває питальної форми. Приклади: **Як пан Еней так забавлявся, то лиха він собі не ждав, не думав і не сподівався, щоб хто з Олимпа кучму дав** (І. Котл.). **Знав навіть, що Софія зупинилася в прифронтовому селі, але ніколи не думав, щоб вона наважилася приїхати до полку, розміщеного на передовій позиції** (А. Шиян). **І от Україна почула слова, щоб стали народи плечем до плеча** (М. Рильськ.). **Майже ніколи не чули, щоб він кричав і метушився** (О. Гонч.). **Він ніколи не бачив, щоб дорослі плакали з голоду** (М. Коц.). **Хіба ви скажете, щоб я припинив досліді?** (Газ.). Без цих умов при названих словах цілком закономірне вживання сполучника *що*. Пор.: **Думаю, що не вистачить на всіх** (О. Корн.). **Звичайно, чув я, що ворожай зібрали ви багатий** (М. Рильськ.). **Сама бачить, що її Оксана — краса усьому селу** (Г. К.-Осн.) тощо. Тому деякі автори зазначають, що вживання сполучника *щоб* у таких реченнях не первинне, а вторинне [159, 478]. При дієсловах емоційного впливу і власне констатації — *заперечувати, загрожувати, запевняти, скаржитися, клястися, обіцяти, ручатися, хвалитися, хвастати, доповідати, пояснювати, розповідати, зізнаватися, повідомляти* — може виступати тільки сполучник *що*. Приклади: **Тракторист почав заперечувати, що він не зробив огріху** (Газ.). **Він і мені весь час загрожував, що когось вселить** (П. Коч.). **Всі запевняли, що з усіх боків у Богуславі буде мені краще** (С. Вас.). **Хлопець усе скаржить, що мерзне** (Г. Хотк.). **От клянеться, що довіку**

кохатиме її (М. Коц.). Турок **обіцяв**, що за 2 тижні поставлять мене на ноги (М. Коц.). Позавчора **хвалився**, що мого kota вб'є, як його не бережиму (Г. К.-Осн.). Товариш Гамалія **хвастается**, що в нього ферма не з гірших (Г. Тют.). Розвідка **доповідала**, що і в першому містечку і далі противника не виявлено (О. Гонч.). Румун, усміхаючись, **пояснював** жестами, що він хоче лише забрати з тачанки своє господарство (О. Гонч.). Марія **зізналася**, що тоді... вона хотіла була прийти до нього (М. Руд.). А ще **повідомив** Вижлінський, що завтра оголосять нові податки селу (В. Гжицьк.). Навпаки, при словах із значенням повинності — **треба, потрібно, необхідно, слід, вартовий, варто, заслуговувати** — вживається тільки сполучник **щоб**. Приклади: Людині **треба, щоб** її робота залишалася після неї самої жити (Ю. Янов.). **Потрібно, щоб** усі комбайни вже до кінця тижня були відремонтовані (Газ.). **Конче необхідно, щоб** полк своєчасно прибув на вихідні рубежі (Газ.). **Слід, щоб** партизанське з'єднання про це довідалося ще до ранку (Газ.). Петренко цілком **заслуговує, щоб** його роботу на посівній відзначити премією (Газ.). **Варто, щоб** посівну скоротити на два дні (Газ.). **Не личить, щоб** наші механізатори пасли задніх (Газ.).

При словах із значенням невірогідності — **сумніватися, сумнів, сумнівно, неймовірно, важко уявити...** — може вживатися і **щоб**, і **що**. Пор.: Бійці **сумнівалися, щоб** місток витримав таку вагу (Газ.). Були **сумніви, щоб** комбайнер повторив минулорічний рекорд (Газ.). **Сумнівно, щоб** ця книга використовувалася старим (Г. Тют.). **Неймовірно, щоб** танки пройшли через це болото (Газ.). **Важко уявити, щоб** усе повторилося знову (Газ.). Але: Бійці **сумнівалися, що** місток витримає таку вагу. У нас не було ніякого **сумніву, що** поїзд підірвано (П. Кол.). Отже, такі конструкції з **щоб** можна вважати формами парадигм речень із сполучником **що**.

Використання сполучника **щоб** накладає певні обмеження на форму присудка підрядної частини. Оскільки він утворився на основі умовного способу, присудком підрядної частини може бути або залишок колишнього умовного способу, тобто форма на -в, або інфінітив, який також припускає вживання умовної частки **би**. М. У. Каранська підкреслює, що в реченнях з дієсловами **стриматися, втриматися** завжди вживається інфінітив. При цьому сполучник **щоб** часто супроводиться запереченням, напр.: **Цілу дорогу Михайло тихо сміявся, стримуючись, щоб не зареготатись** (О. Досв.). Може бути подвійне заперечення —

і в головній, і в підрядній частинах, напр.: *Павло не втримався, щоб не заїхати до товариша* (А. Гол.). *Маковей не втримався, щоб не розповісти товаришам про свою конфузну пригоду* (О. Гонч.). *Один Гаріфулін ніколи не втримувався, щоб не зачепити бая якимсь гострим словом* (О. Донч.) [82, 104].

В українській мові в з'ясувальних реченнях поряд із *щоб* може вживатися народнорозмовний сполучник *аби*. Він виступає при тих же словах, що і сполучник *щоб*. Пор.: *Як почали просити старого Палашу, та й врешті упросили, аби оповів їм... яку цікаву історію з селянського життя* (В. Стеф.). *Не схотіла, аби те дивне почуття розрослося в ній, і примусила себе вийти* (В. Земл.). *Дівчина, очевидно, тільки й чатувала, аби стягти хустину з шиї* (М. Коц.).

Замість *щоб* може вживатися також сполучник *як би* і сполучники-частки *хай, нехай*, які надають з'ясувальним реченням певного експресивного чи спонукального забарвлення. Сполучник *як би* виступає здебільшого при словах із значенням побоювання, остороги, суб'єктивної оцінки, напр.: *Відчувається, що ти обома руками вхопився за залізо, не поглядаєш, як би швидше шмигнути за нашу заводську браму* (І. Ц.). *Добре, дуже б добре було, якби-то воно так сталося, як гадається* (Т. Шевч.). *А ще краще, якби ти подався на села* (Г. Тют.). Сполучники-частки *хай, нехай* уживаються при словах із значенням заклику, побажання, часто у формі наказового способу, напр.: *Підіте ж до нього і скажіть йому, нехай трошки згодить* (Г. К.-Осн.). *Звеліте, пане голова, яким моторнішим, нехай по хатах скрізь обіськають* (Г. К.-Осн.). *А татові скажіть, хай більше шанують себе та не заводяться з усяким дрантям* (І. В.).

Сполучник *щоб* може вживатися не тільки при дієсловах із значенням стримування, а й при словах боязні, нагаду, спостереження. При цьому присудки підрядних частин, крім інфінітива, мають форму минулого часу, напр.: *Найдужче ти боявся, щоб мене не розхвилювати* (Ю. Янов.). *Стережися, сину, щоб не взяв такої, як Карпо* (І. Н.-Лев.). *І просить він доглянути його воликів любих, щоб не зазнали вони ні в чому недостачі* (М. Коц.). *Сивий вартовий щось хотів заперечити чи застерегти, щоб ми не розмовляли* (О. Досв.). При подібних словах, поряд з *щоб*, може виступати і сполучник *як би не*, напр.: *Навпаки, треба от було самому стерегтися, як би не оббіг та не підліз з другого боку Мочернак* (Г. Хотк.). *Але, якщо бути одвертим, дуже боюсь, якби я вдруге життя тобі не перевів* (А. Гол.).

Щодо аналогій до членів речення конструкції із сполучником *щоб* мають певні особливості, що пояснюються модальним спрямуванням таких утворень. Потреба показати різні відтінки волевиявлення приводить до того, що підрядні з'ясувальні частини зі сполучником *щоб* стають найближчими до інфінітивних конструкцій. Наприклад, при словах із значенням повинності підрядні частини зі сполучником *щоб* можуть бути перетворені тільки на інфінітивні конструкції. І слова повинності, і інфінітиви можуть мати спільний суб'єктний член — давальний відмінок. Пор.: **Треба, щоб на той рік від сивіших дідів почули такі ж розмови** (М. Стельм.).— **Треба на той рік від сивіших дідів *почути* такі ж розмови** (тобто: нам треба *почути*...). **Конче необхідно, щоб полк своєчасно прибув на вихідні рубежі** (Газ.).— **Конче *необхідна* полкові своєчасно прибути на вихідні рубежі** (тобто: полкові *конче необхідно прибути*...). **Варто, щоб посівну скоротити на два дні** (Газ.).— **Варто посівну *скоротити* на два дні** (тобто: нам *варто посівну скоротити*...). Українські мовознавці визначають такі речення то як підметові [100, 238; 82, 101], то як додаткові [99, 202]. Насправді це з'ясувальні речення, які не можна прирівняти ні до підмета, ні до об'єкта, бо вони займають позицію інфінітива, що входить до складу головного члена одноядерного речення (за визначенням Н. Ю. Шведової, не підметово-присудкового двокомпонентного) [159, 321]. Пор. і ті підрядні частини, що займають позицію інфінітива в дієслівному складеному присудку двоядерних речень,— здебільшого в з'ясувальних реченнях із словами наказу, розпорядження, напр.: **Бувало, наказувала мені, *щоби* я шанувався** (Л. Март.) (тобто: *наказувала шануватися*...). **Вели сестрі моїй Фамарі, *щоб* коржика мені спекла** (Т. Шевч.) (тобто: *вели спекти*...). **Він... *заповідав, щоб* вони любили один одного і *щоб* до смерті не розлучалися** (Г. К.-Осн.) (тобто: *заповідав любити*...).

При словах прохання, поради, заклику, бажання, прагнення, побоювання підрядні частини зі сполучником *щоб* можуть стояти і на місці інфінітива (при наявності відповідних умов), і на місці різних відмінкових форм. Пор.: **Пару літ терпіли бойки, *благали* і жандармів, і ревізорів, *щоб* увільнили їх від напасті** (І. Фр.) (тобто: *благали увільнити* — про увільнення). **Я *хочу, щоб* ти до вершин перемоги летіла з народом моїм** (В. Сос.) (тобто: *хочу твого польоту, піднесення*...). **У замкові *побоювалися, щоб***

штурм не розпочався вночі (Газ.) (тобто: побоювалися нічного штурму...).

При словах із значенням невірогідності підрядні частини з сполучником *щоб* взагалі не співвідносні з інфінітивами і можуть стояти тільки на місці відмінкових форм. Пор.: *Бійці сумнівалися, щоб місток витримав таку вагу (Газ.) (тобто: сумнівалися у міцності містка).* Були *сумніви, щоб комбайнер повторив минулорічний рекорд (Газ.) (тобто: були сумніви щодо повторення минулорічного рекорду).*

При дієсловах із значенням спостереження підрядні частини зі сполучником *щоб* можуть займати позицію дуплексива, напр.: *Ніхто не бачив мене, щоб я був засмучений (Розм.) (пор.: Ніхто не бачив мене засмученим).* Мати ніколи не бачила дочки, *щоб* та була в сльозах (Розм.) (пор.: Мати ніколи не бачила дочки в сльозах). Дуже хотів батько *побачити мене, щоб* я був учителем (Розм.) (тобто: Дуже хотів батько побачити мене вчителем).

Керування опорних слів відмінковими формами може виражатися займенником *те₂*. Підрядні частини зі сполучником *щоб* наповнюють цей займенник конкретним значенням і виступають у його функції. При багатьох словах із значенням бажання, прагнення, повинності, заперечення займенник *те₂* може мати форму родового відмінка, напр.: *Уся бригада хотіла того, щоб новачку дали самостійну роботу (Газ.). Петренко домагався того, щоб його послали першим (Газ.). Не варта ти того, щоб з тобою панькатися (М. Кроп.). Обіцянки були варті того, щоб підтримати кандидатуру Яна Казіміра (П. Панч). Нема того, щоб хурку найняти (П. Мирн.).* Як відзначає М. У. Каранська, «форма родового відмінка цього займенника виявляється найпродуктивнішою у з'ясувальних конструкціях із сполучником *щоб*» [82, 109].

При словах із значенням заклик, прагнення, обстоювання, стеження, обдумування займенник *те₂* може набувати різних применникових форм — *до того, за те, за тим, на те, на тому, про те, у тому* тощо, напр.: *І він почував у собі силу й потяг до того, щоб розкинуть свої думи між людьми (І. Н.-Лев.). За мир у світі всьому — це за братерства клич, за те, щоб дню ясному навік збороти ніч (М. Рильськ.). Як бачите, товариші, все (і паровоз навіть!) за те, щоб нам затриматись тут (А. Гол.). Учні самі ревниво стежили за тим, щоб ніхто не пропустив навчання (Ю. Збан.). Марина слідувала за тим, щоб всі накази Валі виконувалися точно (В. Соб.). Усякий панок,*

що претендував на те, щоб його вважали людиною культурною, поспішав влаштувати в себе кріпацький хор (В. Гжицьк.). І вимога зробити перерву — це тільки маневр, розрахований на те, щоб зірвати засідання (А. Гол.). Розумна Єлизавета Василівна... не наполягала на тому, щоб з нею туди йшла і Надя (В. Кан.). Ми категорично настоюємо на тому, щоб він нас прийняв (Ю. Смол.). Скільки думав Васько про те, щоб побачити дядька й Мишка? (І. Мик.).

На основі вказівного займенника *те₂* і сполучника *щоб* витворився складений сполучник *замість того щоб* [135, 430; 170, т. 3, 212]. Він використовується для вираження заміни однієї дії іншою. Як зазначає М. У. Каранська, «у таких конструкціях підрядне речення за синтаксичною роллю є додатковим» [82, 110], тобто з'ясувальним. Сполучник може стояти не тільки в середині, а й на початку речення, розчленовуватися чи не розчленовуватися, напр.: *І справді, Саранчук замість того, щоб потиснути йому руку, сказав похмуро* (А. Гол.). *А король замість того, щоб провчити такого хама, ніби якісь клейноди повернув* (П. Панч). *І замість того, щоб говорити з Євгеном, вона мусила говорити з вороною* (В. Земл.). *Замість того щоб остерегли молоду жінку, Павло, на предиво, прихильно поставився до її слів* (К. Горд.). *Замість того щоб сприйняти безневинне слово старшини, як належить пристойній дівчині, Орина знітилася* (К. Горд.). Як видно з наведених прикладів, у підрядній частині послідовно виступає інфінітив.

На стійкі сполучення перетворилися *полягати в тому щоб*, *вбачати в тому щоб*, *не без того щоб*, *не від того щоб*, напр.: *Задум його полягав у тому, щоб повторити маневр червоних* (О. Гонч.). *Завдання полягало в тому, щоб відрізати білі війська від перешийків* (О. Гонч.). *Свою місію вона вбачала лише в тому, щоб викликати паніку в німецькому гарнізоні* (Газ.). *В багатьох випадках громадою проганяли ексекуторів, не без того, щоб іноді не потурбувати їх* (І. В.) (тобто: траплялося, що...). *Шпак не від того, щоб, як спілі вишні, покуштувати, що воно на смак* (М. Рильськ.) (тобто: не заперечував, хотів...). *І вже сусіди не від того, щоб породичати Мусія Завірюху із Гнатом Хоменком* (К. Горд.). Про фразеологізацію *не від того щоб* див: [100, 214].

У російському й українському мовознавстві серед з'ясувальних (в іншій інтерпретації — додаткових) речень здавна виділяли конструкції з питальним значенням. Вони

називалися реченнями питально-відносними, з непрямою відносністю чи непрямо-питальними [135, 440; 139, 313; 100, 226—227; 99, 203; 181, 327—331; 196, 106]. Підрядні частини в непрямо-питальних з'ясувальних реченнях приєднуються за допомогою питальної частки *чи* або питальних займенників *хто, що, чий, який, котрий; де, куди, звідки, коли, як, скільки, настільки* тощо. Ці питальні засоби починають виражати не пряме питання (*Чи хто прийшов? Хто прийшов? Куди прийшов?..*), а підпорядкування питальної підрядної частини головній, тобто стають відносно-питальними або непрямо-питальними засобами. Особливість питальної частки *чи* полягає в тому, що «подібно до сполучних слів *чи* виражає непряме питання, але на відміну від них, як і сполучник, воно не становить члена речення» [100, 227], тобто *чи* — це частка-сполучник. Підрядні частини з часткою-сполучником *чи* поєднуються не з усіма словами, що їй розповідні чи спонукальні з'ясувальні речення. Вони можуть бути лише при таких словах, що споріднені з запитаннями. Це переважно слова із значенням нерозуміння, незнання, міркування, турбування, які часто мають заперечення, напр.: *Не знаю навіть, чи виплатив батько хоч половину* (А. Гол.). *Не знаю, чи було б і між нами отак* (П. Дор.). *Саранчук занепокоївся, чи вистачить у нього грошей* (А. Гол.). Можуть бути також слова, спрямовані на відшукування, пізнання, передачу відомостей, напр.: *І якось раз спитав мене Максим, чи я вночі зумію відшукати посеред лісу лісникову хату* (П. Дор.). *Артем не раз, розмовляючи з Савелієм, запитував, чи пишуть йому з дому* (А. Шиян). *Уперше зрозумів я, що як то тяжко, склавши руки, ждати, чи вернеться одважний друг додому з такого бою* (Л. Укр.). *Не можна вірно сказати, чи спала вона ту ніч хоть часинку?* (Г. К.-Осн.).

Парадигматичні форми непрямо-питальних речень створюються часткою-сполучником *чи не*, в якій заперечення пом'якшує питальне значення. Пор.: *Подякувала за лист, спитала, чи не передавали чого на словах* (А. Гол.). *Яремченко навіть прикинув думкою, чи не повернутися йому туди, звідки він прибув* (Д. Бедз.). *Я й сам почав сумніватися, чи не помилялися ми всі троє щодо Ромчиного батька* (Ю. Смол.). *Олена частенько позирала, чи не прокинулися діти* (Г. Тют.).

Другою парадигматичною формою є речення з повторенням частки *чи*. В «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського звертається увага на те, що таке повторення може бути звичайним

переліченням, тобто коли *чи-чи* можна замінити *чи і чи* або *чи і* (іноді сполучник *і* стоїть між цими частками), напр.: *Отак вона вишивала, у віконце поглядала, чи не ревуть круторогі, чи не йде чумак з дороги* (Т. Шевч.). *Невідомо, чи усвідомив він свою провину, чи розкається в своєму вчинкові?* (А. Шиян). *Гляди лишень, чи все сьому правда і чи не потаїла ти чого?* (Г. К.-Осн.). Повторення може бути й тоді, коли до питальної функції частки долучається розділова, напр.: *Стала вона і не знає, чи йти далі, чи вертатися* (М. Коц.). *Важко пригадати, чи хтось підказав, чи сам він згадав своє італьянізоване прізвище Трублаїні?* (Я. Грим.). *Ще й про землю скажу: теж треба подумати, чи ми заробимо там двадцять десятин, чи на кордоні нам одміряють рівно три аршини* (М. Стельм.) [100, 227].

Третьою формою парадигми є ускладнення *чи-чи* часткою *то* — *чи то* — *чи (то)* для вираження непевності чи підкреслення розділовості, напр.: *А дорогою все щось один одному говорили: чи то радились, що його робити, чи жалілися, що їм роблено* (П. Мирн.). *І не добереш, чи то каганчик пригасає у вікні рідної хати, а чи далека зоря увиходить у хмару над принишклим Ржевом* (І. Цюп.). У розмовній мові можливі ще форми зі сполучником *що-що, або-або*, напр.: *А мій же Стецько та не зовсім і дурний: він, собі на лихо, грошки не пам'ятливий та нерозсудливий, та до сьома не налічить, та не зна, що руб, а що гривня* (Г. К.-Осн.). *Марина подає звістку: або стихенька пісню заспіває, або зачукика малого* (П. Мирн.).

Оскільки питання може виражатися не тільки часткою *чи*, а й питальними займенниками і прислівниками, з'ясувальні непрямо-питальні речення можуть бути і сполучникові, і питально-відносні. Питальні займенники і прислівники з'ясувальних речень близькі до частки *чи*, бо також мають питальне значення. Проте якщо частка *чи* виражає загальне питання, то питальні займенники і прислівники показують, що питання стосується вузької сфери понять—особи, предмета, якісної ознаки, місця, часу, способу, причини, ступеня тощо. З граматичного боку питальні займенники і прислівники відрізняються від частки *чи* тим, що вони, як повнозначні частини мови, виступають членами підрядної частини. Підрядні частини з питальними займенниками і прислівниками вживаються в основному при тих же опорних словах, що й з'ясувальні речення зі сполучниками *що* або *чи*, але коло цих слів обмеженіше. Вони, як правило, не сполучаються з опорними словами

речень із *щоб* чи з словами побоювання, невірогідності речень з часткою-сполучником *чи* [52, 706—707]. У працях з української мови підрядні з'ясувальні (додаткові) речення з питальними займенниками і прислівниками звичайно поділяються на два типи: 1) речення з питальними займенниками *хто, що, який, чий, котрий, скільки*; 2) речення з займенниковими прислівниками *де, куди, звідки, коли, як, чому, нащо* [100, 223; 99, 203; 181, 329]. У дослідженнях останнього часу такий поділ уточнений у той спосіб, що виділяються речення з власне-питальним займенниковим зв'язком і з займенниково-підсильним (інтенсифікуючим) займенниковим зв'язком [159, 508—511; пор.: 96, 68]. У реченнях з власне-питальним займенниковим зв'язком насамперед виділяються конструкції, в яких запитання стосується осіб чи предметів і в яких підрядні частини сполучаються займенниками *хто* і *що*, напр.: *Почастував цигарками, сам закупив і став розпитувати, хто ще з вітробалчан з війни прийшов* (А. Гол.). *Дід сам чекає, хто б йому шматок хліба приніс* (А. Шиян). *Чи добре ти збагнув, що ти говориш?* (Л. Укр.). *Тимко не дуже цікавився, хто такий Махоткін, що він робить* (Г. Тют.). Ці займенники можуть бути і в непрямих відмінках, напр.: *Та й за що їх лаять? Хіба вони знають, кого треба гладить, кого катувати?* (Т. Шевч.). *Мусиш ти знати, з ким виступаєш у лаві* (М. Рильськ.). *Погляньте, на кого руку піднімаєте?* (А. Шиян). *Але й без Свиридонової відповіді ясно було, чого він там опинився* (Ю. Янов.). *Певно, таки догадався Данило, про що йдеться* (А. Гол.). *Та хто ж його знав, на що треба було сподіватись у тих вибалках та ярах?* (Ю. Смол.).

Якщо треба вказати на запитання щодо ознаки, використовуються займенники *який, чий*, напр.: *Друже мій, ще не знаю, який ти з лиця і на ім'я* (М. Рильськ.). *Тепер зрозуміло, яким вітром надуло гарбузів Іванові Івановичу!* (І. Сенч.). *Певне, Максим докладно йому розповідав, у якій пригоді здобував я того огиря турецького* (І. Ле). *Адже кожному з них відомо, чий спокій оберігають вони в цю ніч* (А. Шиян). *Всі ми одразу... ясно зрозуміли, чиїх то рук діло* (В. Коз.). *Він зрозумів, у чий город кидала каміння Явдошка* (Ю. Збан.). Займенник *котрий* у таких реченнях виступає рідко і то переважно в розподільно-числовому значенні, напр.: *Щоб ти йому не барившися написав, котрий Каленикові год?* (Т. Шевч.). *Хто зна, котре з них має рацію* (Л. Укр.) [100, 224].

Коли треба вказати на запитання щодо місця, вживаються займенникові прислівники *де, куди, звідки* (звідкіль, відкіль, відки), напр.: *Нам головне дізнатись, де гармати поставлять* (О. Корн.). *Не знати нам, куди поплинув птах* (П. Дор.). *Кузнецов і Артем точно визначили, звідки треба буде пробратися до складу* (А. Гол.). *Йй треба було розпитатися в брата, відкіль він цю пісеньку знає* (Л. Перв.).

При вказівці на запитання щодо часу виступають займенникові прислівники *коли, доки, поки*, напр.: *Ви, мабуть, і забули, коли були в лісі, в степу...* (О. Корн.). *Ясногорська вирішила, не чекаючи, доки розгородять дорогу, йти далі пішки* (О. Гонч.). *Тільки він жде, поки батькові рік вийде* (П. Мирн.).

При вказівці на запитання щодо способу, причини, мети використовуються займенникові форми *як, чому, нащо, навіщо, пощо*, напр.: *Народ цікавиться, як воювали, як проливали кров* (О. Довж.). *Він навіть дивувався, чому так багато людей в окулярах* (В. Земл.). *Вона знає, нащо ховає ті гроші* (М. Коц.). *Він почекає, поки Галя не скаже, навіщо вона його кличе* (І. Багм.). *А зараз: дізнаємся, пощо козаки українські з тим заповзятим старшиною Сагайдачним такі ретельні суть у службі Короні, коли це так?* (І. Ле).

При словах із значенням знання, сприймання, міркування, повідомлення, здивування, обурення, захоплення, які не мають ознак волевиявлення чи запитання, деякі підрядні частини з формами *як, який, скільки, наскільки* виражають з'ясувальне відношення з підсилювальним відтінком (цей відтінок часто супроводиться окличною інтонацією). Такі речення виділяють в окремий підтип — займенниково-підсилювальний. Приклади: *Не чуєш, як тебе я ганю, Зевс!* (І. Котл.). *Гляньте, який прекрасний краєвид!* (Розм.). *Колись мій батько розповідав, скільки на приворсклянських озерах водилося качок* (І. Ц.). *Їздив я по фермах у Данії і думав, наскільки далеко сьогоднішня Латвія пішла від Латвії моїх молодих літ* (В. Кор.). До них близькі також речення з *що* (у значенні «скільки»), *що за, до чого, до якої міри*, напр.: *Самий найученіший чоловік на землі не може розгадати, що за дивне створіння людина* (Г. Тют.). *Дарма, до чого ж і смачні!* (А. Гол.). *Усі ми дивуємося, до якої міри самопожертви може дійти материнська любов* (Газ.).

У з'ясувальних реченнях питальні займенники та прислівники втрачають почасти своє питальне значення.

В українському мовознавстві на це зверталася увага ще в «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського [100, 226]. У наш час виявлено конкретні фактори, що впливають на цей процес. Питальне значення займенників і прислівників підтримується, якщо все речення питальне за формою чи за змістом, напр.: *Не міг тільки збагнути — хто б же це міг розповісти їй?* (А. Гол.). *Та й за що їх лаять? Хіба вони знають, кого треба гладить, кого катувати?* (Т. Шевч.). *Скажіть, чому ви, головний інженер, так і не поцікавились, де ж саме допустились помилки монтажники п'ятнадцять років тому?* (Ю. Шовк.). *Скажи мені, супутнику єдиний, куди полинув птах, немов стріла?* (П. Дор.). *Скажи мені, супутнику єдиний, коли виткій дорозі цій кінець?* (П. Дор.). *Коли Іслам-Гірей спитав, хто підтримує мене, які полковники, я й не знав, що казати* (О. Корн.). *Розпитай, чому втік від нього шпигун* (О. Корн.). *Потім сів поруч зятя і став стиха, щоб не заважати розмові, розпитувати його — коли вернувся, звідки та як добирався* (А. Гол.). *Тепер уже, заспокоївшись, лісничий прим'якшує голос і запитує в Михайлика, чий він є* (І. Сенч.). Питальному значенню займенників і прислівників співзвучні також слова із значенням бажаності, наміру, інтересу, напр.: *Богдан спробував прислухатися, збагнути своїм юнацьким розумом, про що говорить люд* (І. Ле). *Тепер вам буде цікаво знати, звідки я родом* (Є. Гуц.). *Цікаво, що зараз сниться хлоп'яті, яким своїм за день набіганим радощам так мрійливо усміхається воно?* (О. Гонч.).

Значну роль відіграє заперечення. Додавання його до опорних слів сприяє збереженню питального значення займенників і прислівників, напр.: *Сам чорт не розбере, хто кого натискає, у кого п'яти сверблять* (Ю. Янов.). *Невідомо, де він зараз* (А. Гол.). *Не злічити, скільки їх тут полягло* (О. Гонч.). *Стоїш над ним, і горло тобі здушується, що не знаєш, як йому допомогти в цій нервовій нічній метанині* (О. Гонч.).

Впливає також позиція підрядної частини. При препозиції питальне значення займенників і прислівників проявляється виразніше. Препозиція підрядних питальних частин здебільшого буває при словах питального чи заперечного змісту, напр.: *Скільки поля засіяно з рукава патріаршого, скільки золота в колосі — не питай, не лічи* (Б. Олійн.). *Скільки проїхав, скільки пройшов — спитай у моїх підшош* (П. В.). *Як і чому все це сталося, Ант зрозуміти не міг* (В. Скляр.).

У непрямо-питальних реченнях, як і в інших підтипах з'ясувальних конструкцій, буває формальний вказівний займенник *те₂*. Він значно послаблює питальне значення сполучних засобів, напр.: *Після цього не важко буде **закинути й про те, кому ця інтервенція потрібна там** (Ю. Смол.). **Бо чутка вже пронеслася була й тут, у Підгірцях, про те, що скоїлось у Вітровій Балці** (А. Гол.). **Тоді й замислився Микола над тим, як підписати ці свої перші літературні твори** (Я. Грим.).*

Не сприяє посиленню питального значення розташування підрядної частини біля іменника, бо тоді на питальне значення нашаровується означальне, напр.: ***Була висловлена стурбованість, хто зможе замінити цього бригадира** (Газ.). **Держімо у секреті, чому ми, друже мій, цвітіння любим третє!** (М. Рильськ.). **Держали ми знов раду з Лукашем і з батюшкою, що мені робить і що починати** (М. Вовч.).*

Послаблюється питальне значення займенників, якщо вони входять у сурядний ряд з непитальною словоформою, напр.: ***Ви питали мене про свою доповідь і що я вам запропоную** (Газ.) [159, 508—510].*

У деяких з наведених прикладів паралельно вживається кілька питальних займенників чи прислівників [100, 225—226]. Можливі комбінації питальних займенників *хто, що, який* між собою, з прислівниками *де, звідки, коли, як*, з часткою *чи* тощо. При цьому підрядні частини часто мають неповний вигляд або скорочуються до самого займенника чи прислівника, напр.: ***Якби не робота, то я давно здурів би, а тим часом, не знаю сам, для кого і для чого роблю** (Т. Шевч.). **Невечеря скаже, а ти, Хомо, потім думай, до чого воно казано і що стоїть за казанням!** (Є. Гуц.). **Ніна погнала коня, а вслід їй дивилася молодича, даремно намагаючись розгадати, хто ця жінка чи дівчина в шинелі, чим стривожена, звідки вона і чому не знає шляху до повітового міста** (А. Шиян). **З полку весь час телефонували на КП батальйону, нервували, допитувались, як там, чи не повернулася нічна розвідка** (О. Гонч.). **Не можна, далєбі, злічити, які народи тут плелись, і на папір сей положити, як, з ким, коли, відкіль взялись** (І. Котл.). **Ти знаєш, що, і як, і де** (І. Котл.). **Вони помирились і вже тихо, без сварки, умовились, як і що** (М. Коц.). В «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського робиться висновок, що такі структури «становлять особливість мови розмовної, якій взагалі властива лаконічність» [100, 226].*

Потребує певного уточнення питання про те, позицію якого члена речення займають підрядні непрямо-питальні частини. У більшості праць з українського мовознавства такі речення називаються додатковими, отже, вважається, що вони займають позицію додатка, об'єкта. Л. Ю. Максимов уточнює, що «підрядні в таких реченнях виражають об'єкт не як повідомлення, а як його тему з більш чи менш чітко вираженим відтінком непрямого питання» [96, 68]. А. П. Грищенко також визначає ці речення додатковими, але підкреслює, що вони «співвідносні з синтаксичними конструкціями, за допомогою яких засобами підрядного підпорядкування передається чуже мовлення» [181, 331]. В «Русской грамматике» 1980 р. на це питання не звернуто достатньої уваги. Є деякі вказівки лише на те, що з підрядними частинами, які приєднуються часткою-сполучником «ли», можуть бути аналогічні імена ситуативного значення [159, 482]. Такі аналогії можна вбачати і в деяких реченнях з назвами осіб, предметів, місця, часу тощо. Пор.: *Почастував цигаркою, сам закури́в і став розпитувати, хто ще з вітробалчан з війни прийшов* (А. Гол.) (*і став розпитувати про вітробалчан*). *Хима знала, чого сумує старий, що в нього на думці* (М. Коц.) (*знала причину суму старого, його думки*). *Нам головне дізнатись, де гармати поставлять* (О. Корн.) (*дізнатись про місце розташування гармат*). *Ви, мабуть, і забули, коли були в лісі, в степу...* (О. Корн.) (*і забули про час перебування в лісі...*). Проте має рацію Л. Ю. Максимов, коли зазначає, що на такий об'єкт накладається відтінок непрямого питання. Яку б об'єктну аналогію ми не визначали, вона не буде точною, бо втрачається питальний характер висловлення. Тому точніше можна сказати, що непрямо-питальні з'ясувальні частини займають позицію прямого питання, а об'єкти з ситуативними іменами — це більш віддалена аналогія, до того ж не завжди можлива.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ РОЗЧЛЕНОВАНОГО ТИПУ

§ 65. Загальна характеристика

Власне підрядний зв'язок — це прислівний зв'язок у словосполученні. Складні нерозчленовані речення хоча й називаються прислівними, але підрядний зв'язок у них своєрідний, бо здійснюється не формами слів, а анафорич-

ними займенниками чи асемантичними сполучниками. Ще більше особливостей у вираженні підрядного зв'язку мають розчленовані речення. Підрядні частини таких речень не займають прислівної позиції, не мають опорних компонентів у головній частині. Вони пов'язуються з головними частинами семантичними сполучниками, які «суміщають сполучну функцію з функцією кваліфікатора відношення» [159, 539], тобто визначають загальне значення речення. На тій підставі, що в розчленованих реченнях підрядна частина не займає прислівної позиції, В. А. Белошاپкова зробила спробу визначити їх зв'язок як детермінантний на противагу кореляційному зв'язку в нерозчленованих реченнях [178, 222]. Як довели автори «Русской грамматики», для поділу речень не можна брати до уваги кореляційний зв'язок, бо вказівні і відносні займенники не мають між собою граматичного зв'язку [159, 532]. Відсутнє в «Русской грамматике» і поняття про детермінантний зв'язок, бо не можна прирівнювати розчленовані речення до детермінантів, як це робить В. А. Белошاپкова в «Грамматике русского языка» 1970 р. [52, 709] і від чого значною мірою пізніше відмовилася [178, 219; 19, 198]. Адже за значенням до детермінантних речень при такому підході довелося б зарахувати і деякі нерозчленовані речення — із значенням способу, міри, порівняння, місця тощо. В останніх працях В. А. Белошاپкова вже визначає детермінантний характер розчленованих речень у тому, що вони непередбачувані на відміну від нерозчленованих речень, які передбачувані [178, 219]. Однак важко говорити про непередбачуваність, коли в головній частині виражається умова, а в підрядній, природно, наслідок дії цієї умови, коли головна і підрядна частини часто мають взаємозв'язаний видо-часовий і модальний план. У розчленованих реченнях багато що залежить від значення сполучників, це сполучниковий тип речень, тому наводити аналогію з детермінантами у більшості випадків не доводиться.

Оскільки підрядна частина розчленованих речень не має в головній опорного компонента, це означає, що вона пояснює головну частину в цілому [19, 219; 159, 539]. У багатьох попередніх працях підкреслювалося, що підрядні речення такого типу (так звані обставинні) пояснюють присудок головної частини [100, 246; 180, 374 та ін.]. Л. Ю. Максимов уточнює це питання, зазначаючи, що «правильніше відносити підрядні до всієї головної частини або до складу присудка (до предиката) головної частини,

бо звичайно тут спостерігається співвідношення повідомлень, що містяться у предикатах головної і підрядної частин» [96, 39]. Таку думку почали висловлювати і деякі українські мовознавці [181, 343; 60, 332; 41, 188 та ін.]. Цікавим є спостереження Л. Ю. Максимова, що підрядні частини можуть стосуватися відокремлених зворотів [96, 39]. У такому разі підрядна частина входить до складу звороту і повинна розглядатися як його компонент, тобто це не звичайне складнопідрядне речення, а конструкція іншого рівня — напівпредикативного.

Автори «Русской грамматики» 1980 р. уточнили відомості про сполучники в розчленованих реченнях, поділивши їх за специфічними можливостями на сполучники диференційованих і недиференційованих значень. З цим пов'язана їх можливість виражати чи не виражати інші значення, перебувати чи не перебувати під впливом контексту, виступати в нерозчленованому чи розчленованому вигляді тощо.

Вживання сполучників у розчленованому вигляді примушує задуматися над тим, чи це сполучник, чи поєднання співвідносного слова зі сполучником і навіть сполучним словом. Ще О. М. Пешковський підкреслював, що зливання повнозначних слів із сполучниками «не в усіх цих сполучниках зайшло однаково далеко і ні в одному з них ще не закінчилося» [135, 427]. Під впливом О. М. Пешковського і досі намагаються встановити, наскільки закінчився цей історичний процес. Звідси будь-яке розчленоване вживання складеного сполучника розглядається як поєднання співвідносного слова із сполучником [100, 245; 181, 348; 189, 127; та ін.]. Обережніше до цього питання підходять автори «Русской грамматики». Вони підкреслюють, що лише за позиційної роз'єднаності «перша частина такого сполучення може займати позицію члена речення у складі головної частини; при цьому складне речення має ознаки нерозчленованої структури» [159, 540].

У зв'язку з відсутністю співвідносних слів складові частини розчленованих речень більш самостійні, ніж нерозчленованих. Тому в деяких випадках складнопідрядні розчленовані речення легко перетворити на складносурядні.

Складнопідрядні розчленовані речення відрізняються від нерозчленованих ще тим, що для них важливе значення має співвідношення видо-часових і модальних характеристик складових частин, наприклад у часових, умовних, цільових реченнях.

У зв'язку з неприслівним характером розчленованих речень порядок розташування їх частин важко прирівняти до порядку розміщення слів у простому реченні і встановити його роль в актуальному членуванні. Місцезорозташування складових частин розчленованих речень здебільшого вільне і тому використовується не стільки для актуального членування, як для вираження різних відтінків основного граматичного значення, тобто відіграє граматичну роль [159, 466—467].

В. А. Белошапкова серед складнопідрядних розчленованих речень виділяє два типи — з детермінантним зв'язком (сполучникові) і з корелятивним зв'язком (відносно-поширювальні) [178, 222]. В «Русской грамматике» відносно-поширювальні речення називаються поширювально-з'ясувальними і розглядаються серед нерозчленованих, хоча і робиться застереження, що вони мають ознаки і розчленованих речень [159, 466]. Ми такі речення виділяємо в окремий — проміжний — тип, тому серед розчленованих складнопідрядних речень будемо характеризувати ті розряди, які здавна виділялися за значенням сполучників і відповідно тими відношеннями, що встановлюються між складовими частинами. Цих розрядів в складнопідрядних розчленованих реченнях чотири: 1) речення з часовими відношеннями; 2) речення із значенням зумовленості (умовні, причинові, допустові, мети, наслідку); 3) речення з порівняльними відношеннями; 4) речення із зіставлювальними відношеннями [159, 541—615]. У В. А. Белошапкової замість зіставлювальних виступають речення відповідності, серед яких розглядаються тільки конструкції зі сполучниками *по мере того как, чем — тем* [52, 734]. Л. Ю. Максимов виділяє в окремий розряд зіставлювальні речення, але в нього, крім того, серед розчленованих називаються речення місця і підрядно-приєднувальні [96, 122, 85, 120]. У працях українських авторів зіставлювальні речення, як правило, в окремий розряд не виділяються, а розглядаються разом з реченнями міри, ступеня [99, 221; 100, 278]. Щоправда, І. Г. Чередниченко зробив спробу виділити окремо підрядні речення паралельно-поступового розгортання [196, 119]. В. А. Белошапкова вважає такі розряди складнопідрядних розчленованих речень структурно-семантичними і поділяє їх на семантичні різновиди залежно від лексичного наповнення конструкцій. Цікаве спостереження авторів «Русской грамматики», що семантичні різновиди розчленованих речень завжди протиставлені — одночасність — неодночасність, ймовір-

ність — неймовірність, нереальна зумовленість — потенційна зумовленість, причина — привід, різниця — схожість тощо [159, 539]. Ми будемо намагатися встановити, за якими моделями будуються розряди різних розчленованих речень і які форми їх парадигм. Більшість моделей розчленованих речень видозмінюються за сполучниками, співвідношенням форм присудків, розчленованістю чи нерозчленованістю сполучників, позицією підрядної частини.

§ 66. Складнопідрядні речення часу

Складнопідрядні речення часу хоча й належать до іншого структурного типу, ніж речення місця, але мають з ними і певну змістовну спорідненість — місце і час — це основні ознаки будь-якої ситуації. Тому розглядати їх необхідно поряд. Складнопідрядні речення часу відрізняються від інших розчленованих речень ще тим, що в них складові частини завжди пов'язані одним часовим планом — одночасністю чи послідовністю і не може бути поєднання прямо протилежних часових значень.

В українському мовознавстві складнопідрядні речення часу довгий час трактувалися як такі, що пов'язуються з дієсловами, співвідносними словами, прислівниковими чи іменниковими обставинами часу тощо [100, 245; 180, 374; 42, 339; 60, 337; 75, 449; 99, 218]. І. Г. Чередниченко навіть розрізняв підрядні придієслівні, приадвербіальні, при займенникові, приад'єктивні часу, а також означально-часові [196, 107, 111, 113, 114, 103, 100]. У працях наших днів перемогла думка, що підрядні частини часу пояснюють головні в цілому [181, 343; 41, 199 та ін.].

Немає єдиного погляду у мовознавців і щодо того, чим пов'язуються підрядні частини часу. В більшості робіт з української мови твердиться, що складові частини складнопідрядних речень часу поєднуються сполучниками і сполучними словами, іноді ці поняття просто не розчленовуються і тому важко зрозуміти, що мається на увазі — чи всі сполучники можуть бути і сполучними словами, чи таке перетворення відбувається тільки з окремими формами [100, 245; 181, 360; 180, 374; 60, 337; 75, 449]. Б. М. Кулик зазначає, що деяким сполучникам можуть відповідати співвідносні слова — *коли* — *тоді*, *доки* — *до*, *ти*, *відколи* — *відтоді* тощо [99, 214]. І. Г. Чередниченко це питання розв'язує залежно від того, що пояснюється: якщо іменники, прикметники, займенники, прислівники,

маємо сполучні слова, в інших випадках — сполучники [196, 100, 111, 113, 103, 107].

Л. Ю. Максимов також вважає, що складнопідрядні речення часу можуть мати сполучниковий і займенниковий зв'язок. Серед останнього він виділяє зв'язок із співвідносними займенниками *тоді* — *коли*, правда, зазначаючи, «що в силу абстрактного характеру часового значення відносне слово *когда* часто наближається до сполучника» [96, 89]. В. А. Белошапкова доводить, що «можливість слова *тогда* виступати відносним словом обмежена тим, що відповідне йому за значенням слово *когда* входить у коло власне сполучників і не має найважливішої властивості відносного займенника — анафоричності» [52, 683—684], тобто відсильно-замінної функції. Тому форма *тогда* (*тоді*) — це частка. Такої думки дотримуються й автори «Русской грамматики» 1980 р. Вони тільки відрізняють частку *тогда* від *то*, так як семантично спеціалізовану від семантично неспеціалізованої [159, т. 1, 719]. Щоб врахувати процес поповнення часових сполучників, вводиться поняття про аналоги сполучників, двомісні і багатомісні сполучники [159, т. 1, 715, 718], лексичні конкретизатори [159, 540]. Припускається, що при роз'єднаному вживанні перша частина деяких сполучників може перетворюватися на співвідносне слово [159, 540], від чого *коли* не стає сполучним словом, тобто можливе поєднання сполучника із сполучним словом.

У визначеннях складнопідрядних речень часу здавна підкреслювалася роль підрядних частин щодо вираження часового значення [100, 245; 181, 348; 42, 339 та ін.]. Тепер остаточно встановлено, що підрядні частини є основним показником часу, з яким вивіряється збігання чи незбігання часу головної частини [159, 541]. У курсах сучасної української мови складнопідрядні речення часу здавна поділялися залежно від вираження значення одностанності чи різностанності. Так, О. Є. Вержбицький розрізняє речення, що виражають час у широкому розумінні, початковий момент часу, раптовий післячас, межі тривання часу [100, 237—257]. У «Курсі сучасної української літературної мови» Б. М. Кулика відповідні підрозділи просто так і називаються: одночасність та засоби її вираження і різностанність та засоби її вираження [99, 212—214; 181, 349; 180, 374—375; 42, 340; 60, 338 та ін.]. У наш час намітилася тенденція поділяти складнопідрядні речення часу залежно від значення сполучників на речення із сполучниками недиференційованого значення і речення

зі сполучниками диференційованого значення, крім того, окремо виділяються речення негнучкої структури, або фразеологічні, що не цілком послідовно [52, 728—729; 159, 542—548; та ін.]. Ми будемо розрізняти складнопідрядні речення часу за підтипом граматичного значення, бо саме воно лежить в основі тих моделей, за якими будуться складні часові одиниці. У межах моделей робитимемо спробу виявити форми парадигм.

Значення одночасності може виражатися різними засобами — недиференційованими чи диференційованими сполучниками, паралельними видо-часовими формами присудків, спеціальними частками, лексичними компонентами тощо. Вони об'єднані одним відтінком часового значення, тому становлять окрему модель речення з різними формами парадигм. Вихідною формою парадигми речень одночасності є утворення з недиференційованим сполучником *коли*. Це один з основних часових сполучників, що вказує на загальну співвіднесеність кількох ситуацій у часі без її уточнення. *Коли* не може сам визначати відтінку часового значення. Для вираження одночасності його уточнюють однакові форми присудків складових частин речення — недоконаний вид минулого, теперішнього чи майбутнього часу. Така комбінація видо-часових форм присудків допомагає реченням із сполучником *коли* виразити повну одночасність, тобто передати значення складеного присудка «в той час коли». Приклади з недоконаним видом минулого часу: *Вона бачила ці береги, коли вони були ще зовсім пустельні* (Я. Баш). *І йшли в похід бійці змушнілі, коли гримів тривоги клич* (К. Дрок). *Коли ми йшли удвох з тобою вузькою стежкою по полю, я гладив золоте колосся* (Д. Павл.). У реченнях з теперішнім часом на значення одночасності здебільшого нашаровується умовний відтінок чи відтінок узагальнення, напр.: *Щось неказанно чарівне і зворушливе криється в природі, коли під місяцем бовваніють чи іскряться розпливчастим відливом чубаті полукипки* (М. Стельм.). *Я так люблю жагуче літо, і даль, і зоряну блакить, коли вночі в вікно розкрите таємно листя шелестить* (В. Сос.). *Коли він мучається, Приська, певно, радіє* (П. Мирн.).

Речення одночасності можуть набирати відтінку повторюваності — виступати у значенні «кожен раз коли», особливо при наявності лексем *щоразу, завжди, іноді* чи сурядних рядів, що допомагають передавати таке значення, напр.: *Коли вони йшли на вогневу, Гай щоразу оглядався на офіцера* (О. Гонч.). *Мене завжди хвилює пісня, коли*

її співає гарне чисте серце (О. Корн.). Іноді, коли вогонь розгортався ясніше, навколо багаття вимальовувались постаті людей (Г. Тют.). Коли вони спускались в провалля або лазили на гору, дрібні колючі камінці сипалися їм з-під ніг (М. Коц.).

Якщо з недоконаним видом починає сполучатися доконаний, утворюється друга форма парадигми — із значенням часткової одночасності. При цьому форми доконаного виду можуть бути то в головній, то у підрядній частині, напр.: *Того року, коли Грицькові треба було йти на військову службу, вперше вийшла на гулі Орина (А. Гол.). У зимові довгі вечори, коли до півночі всі працювали, бувало, ні до кого по-справжньому і слова сказати (А. Гол.). Ще високо над обрієм стояло сонце, коли гребці закінчили зрібати сіно (Ю. Збан.). Якими дорогими здавалися Андрієві рідні місця, коли він знову повернувся до Києва (О. Бойч.). Коли в нього вийшли набої, він бив їх автоматом (О. Довж.).*

Певну роль в утворенні речень із сполучником *коли* відіграють частки *то, так, тоді*. *То, так* виступають здебільшого тоді, коли треба підкреслити початок постпозитивної головної частини. Вони тільки увиразнюють часове значення речення, а не змінюють його, тому вони справжні частки. Напр.: *Ще коли був живий Єгор, то писав, що хліба там багато-багато (І. Ц.). І вся коли ватага спала, то він по берегу гуляв (І. Котл.). Коли сказав про те дідусеві, так він три дні сміявся (Ю. Збан.).* Складніше питання з часткою *тоді*. Як відзначає В. А. Белошапкова, ця частка зберігає сліди темпоральної семантики [52, 709]. Автори «Русской грамматики» визначають її як семантично спеціалізований корелят [159, т. 1, 714]. Правда, в «Русской грамматике» на конструкції з поєднанням *тоді* — *коли* не звернуто достатньої уваги. А ця конструкція варта спеціального розгляду. Принаймні в українській мові сполучення *тоді (тогді)* — *коли* досить поширене. Воно вживається для підкреслення значення одночасності на місці складеного сполучника *в той час коли*, напр.: *Тогді найбільш нам допікає, коли зла доля однімає, що нам всього миліше єсть (І. Котл.). Де тоді гасає, коли жадібне сонце воду п'є із келиха мого (Л. Укр.). У селі говорили про нього тоді, коли згадували тридцятий рік (В. Коз.). І навіть тоді, коли вже й збирати було нічого, стояв ще якийсь час (В. Коз.).* Форма *тоді* дуже загально відповідає першій частині складеного сполучника *в той час*. На відміну від *в той час* корелят *тоді* вживається відірвано від *коли*, не

зрісся з ним у складений сполучник. Водночас він не залишився повнозначним вказівним словом. Отже, *тоді* — *коли* — це поєднання формалізованого прислівника зі сполучником. Лише в сполученні з часткою *ж*, як вважає В. А. Белашапкова, форма *тоді* зберігає значення співвідносного слова [52, 684]. Корелят *тоді* досить послідовно супроводить сполучник *коли*; його відсутність також явно відчувається. Тому є підстави розглядати речення одночасності з *тоді* — *коли* формою парадигми порівняно з конструкціями без *тоді*. Звичайно, корелят *тоді* не завжди сполучається з *коли*, а лише для вираження точності часової співвіднесеності дій [96, 97]. Л. Ю. Максимов виділяє речення з *тогда* — *когда* в окремий тип і розглядає їх серед невідільних конструкцій із значенням часової тотожності. Це спроба прирівняти сполучення *тоді* — *коли* до *там* — *де*. Як уже було доведено, сполучення *тоді* — *коли* має свої особливості, тому кваліфікувати їх поєднанням повнозначних частин мови не можна, принаймні у переважній більшості випадків. Немає підстав також прирівнювати ці конструкції до інших невідільних типу *не встиг* — *як*, бо в них відсутні ознаки сталих фразеологічних одиниць. Але думка про те, що конструкції з *тоді* — *коли* варті того, щоб їх розглядати окремо, заслуговує на увагу. Ми і виділили їх не в окремому моделі, а в одну з форм парадигм речень із сполучником *коли*.

Для вираження часового значення *коли* може замінитися сполучником *як*. У працях з російського мовознавства звичайно підкреслюють просторічне та розмовне забарвлення сполучника *как* на відміну від стилістично нейтрального *когда* [52, 728]. Автори «Русской грамматики» називають *как* еквівалентом сполучника *когда*, що виконує роль його нейтрального чи стилістично забарвленого синоніма [159, 545]. Дослідники української мови меншою мірою підкреслюють розмовний характер сполучника *як*, бо водночас зазначають, що він поширений і в літературній мові [100, 248]. Використання сполучника *як*, звичайно, різноманітніше, ніж *коли*, але за певних умов він може передавати ті ж часові значення, що й сполучник *коли*, тобто конструкції з *як* можуть розглядатися як форми парадигми моделі речень із сполучником *коли*. Сполучник *як* може взаємозамінюватися з *коли* при вираженні одночасності, коли в обох частинах складного речення вживаються форми недоконаного виду минулого чи теперішнього часу, напр.: *За що мене, як росла я, люди не*

любили? (Т. Шевч.). **Як** по весні **цвітуть** долини, я чую голос Катерини в далеких сонячних полях (Т. Мас.). **Як** ти підносиш на руках дитя, **світлішають** думки і почуття (Д. Павл.). Відтінок повторюваності створюється за тих самих умов, що і в реченнях з *коли*, — при наявності певних лексем чи сурядних рядів, напр.: **Кожного разу** літак падав на крило, **як** розквітав **поряд** з ним розрив **зенітного снаряда** (Газ.). **Комбайнер щоразу** поглядав на **годинник**, **як** **затримувалися** машини (Газ.). **Як** її одягали, **як** **постригали** по-хлоп'ячий, **вона не пручалася**, нічого не казала (Г. К.-Осн.).

Сполучник *як* може поєднуватися з тими ж частками, що й *коли*, напр. з *то*, так: **Як** була я людиною, **то** **Прісею** звалась (Т. Шевч.). **Як** навесні шум **зелений** оживляв сумну **діврову**, **то** **щодня** поет приходив до **діврови** на розмову (Л. Укр.). **Як** приходив час **обідати**, **так** **кухарка** **вивішувала** над **навісом** свою **хустку** (Газ.). **Поряд** з **тоді** — **коли** виступає сполучення *тоді* — *як*, напр.: **Я** **люблю** **їздити** на **поле** **тоді**, **як** **ниви** **зеленіють** та **хвилюють** **зеленими** **нивами** (І. Н.-Лев.). **Вона** **стояла** **перед** **очима** **тоді**, **як** **Сергій** **лежав** на **мокрому** **снігу** **під** **Яссами**, **спливаючи** **кров'ю** (В. Коз.). Різниця полягає тільки в тому, що *як* з *тоді* може створювати єдиний спеціалізований сполучник, але для вираження зіставлювального значення [100, 255; 159, 611].

За наявності різних видів дієслів сполучник *як*, як і *коли*, бере участь у вираженні часткової одночасності, напр.: **Як** я **малим** **збарався** **навесні** **піти** у **світ** **незнаними** **шляхами**, **сорочку** **мати** **вистила** **мені** **червоними** і **чорними** **нитками** (Д. Павл.). **Як** **вийшов** **за** **село** **Давид**, **гудів** **тільки** **дріт** на **телефонних** **стовпах** (А. Гол.). **На** **машинах**, **як** **стерталося**, **за** **Варшаву** **ми** **помчали** (П. Тич.).

Форми парадигми речень одночасності з *коли* можуть створювати не тільки конструкції з недиференційованим сполучником *як*, а й з диференційованими сполучниками. Серед них найвиразніший в *той час як*. В «Русской грамматике» зазначається, що речення з цим сполучником рівнозначні конструкціям із сполучником *когда* [159, 557]. Отже, відмінність між цими реченнями не в значенні, а в оформленні. Таким чином, конструкції зі сполучником *в той час як* не самостійні речення, а похідні форми зразків із сполучником *коли*, *як*. Сполучник *в той час як* може розчленовуватися чи не розчленовуватися, напр.: **Я** **намалював** **Катерину** **в той час**, **як** **вона** **прощалася** з **своїм** **москалком** і **вертається** **в село** (Т. Шевч.). **В той час**, **як** **бур-**

лаки досиджували свій час у тюрмі, сталося велике й несподіване для бурлак діло (І. Н.-Лев.). **В той час, як Остап лежав хворий, Раду вніс у хату побитого, скривавленого Гицу** (М. Коц.). У цьому і попередньому реченні пунктуація не відповідає справжньому членуванню сполучника — це нерозчленоване поєднання — *в той час як*. **В той час як вербівські бурлаки розмовляли з робітниками, надійшов сам посесор** (І. Н.-Лев.). Цим він відрізняється від зіставлювального сполучника *в той час як*, що не розчленовується [100, 255; 159, 557].

В українській мові сполучник *в той час як* має синонім *тим часом як*, напр.: **Тим часом, як вона співає, у садочок входить молодий хлопець** (Т. Шевч.). **Тим часом як інші хлопці билися із собою, немов півні, Остап тим часом усе походжав, та поглядав, та замишляв** (М. Вовч.). **Тим часом** — *кров мені холоде в жилах, як я дивлюсь на «іграшки» такі* (Л. Укр.). Форма *в той час як* як прийменникова пізнішого утворення, ніж *тим часом як*, що виникла на основі давнішого звороту — орудного часу. Тому поєднання *в той час як* тепер має більше поширення. Відтінок одночасності можуть підкреслювати також поєднання на основі інших назв часу — *в той момент як, в ту мить як, в ту хвилину як, в той день як* тощо, напр.: **Саме в той момент, як Сизоненко намагається атакувати, ворожий літак кидається вниз** (Газ.). **Шофер встигає загальмувати машину в ту мить, як перед нею опиняється грузовик** (Газ.). **В ту хвилину, як починає світати, табір прокидається** (Газ.). **Напишіть в той самий день, як дістанете цього листа** (М. Коц.). **Хто його знайде, кажуть люди, в ту саму ніч, як він цвіте, тому усюди щастя буде** (Л. Гліб.). Ці поєднання близькі до сполучника *в той час як* і зрештою до найзагальнішого — *тоді* — *як*. Але якщо іменник підкреслюється спеціальними словами *в той самий день, в ту саму ніч*, тоді виразно видно, що він ще зберігає реальне значення і не злився з іншими компонентами в один сполучник. Тому речення з такими засобами зв'язку дехто розглядає як присубстантивно-означальні з часовим відтінком [100, 254; 99, 208 та ін.]. При цьому слід мати на увазі, що підкреслити значення іменника в подібних сполученнях іноді можна й інтонацією, тому розрізнення присубстантивно-означальних і часових речень не завжди таке просте, як може здатися на перший погляд.

Диференційований засіб зв'язку може створюватися і на основі сполучника *коли* — *в той час коли*. Цей комплекс

також виступає в розчленованому чи нерозчленованому вигляді, напр.: *Та найбільшої яскравості і теплоти досяг мій день у той час, коли я йшов на перший урок у шостий клас* (Ю. Збан.). *Почалася війна першого вересня, у літню пору, в той час, коли ми, ставши помічниками старших, трудилися разом з батьками в полі* (Ю. Збан.). *І в той час коли він бачить наслідки поединку свого — він знає, що це фантазія* (М. Коц.). Пор. і з такими іменниками, як *мить, хвилина, момент: Важке зітхання з плачем вирвалось якраз у ту мить, коли зробилося тихо* (П. Мирн.). *Командир розстріляв його в ту хвилину, коли танк повертався проти мене на відкритій місцевості* (І. Верш.). *І ось у той момент, коли перший боєць загнав свій заступ у землю, тут, у степу під Каховкою, зародився Каховський плацдарм* (О. Гонч.). За спостереженням О. Є. Вержбицького, зрідка трапляється старіше сполучення — на основі родового часу — *тієї хвилини коли, тієї хвилини як* [100, 254; пор.: 196, 100]. Визначення комплексу *в той час коли* дискусійне. Це поєднання близьке до складеного сполучника *в той час як*, але водночас має свої особливості. Звідси хитання щодо кваліфікації *в той час коли*, а то й замовчання цього питання [100, 254; 99, 213; 180, 374; 42, 340; 75, 449; 181, 352]. В останній час висловлюється думка, що *в той час коли* — це поєднання вказівної частини *в той час* із сполучником *коли*; яке відрізняється від подібного комплексу присубстантивно-означальних речень тим, що в них перша частина складається з конкретних іменників, які більше підкреслюються вказівними займенниками і поєднуються з прислівником *коли*, що «не вимагає обов'язкового збігу часових характеристик головного і підрядного речень» [159, 526].

При поєднанні доконаного виду минулого чи майбутнього часу в обох частинах речення недиференційовані сполучники *коли*, як можуть виражати наступність, тобто виступати у значенні складеного сполучника *після того як*, напр.: *Коли злива прокотилася над Дніпром і пішла далі на лівий берег, Олег виліз з-під човна* (Д. Бедз.). *А як сонечко вже стало на вечірньому упрузі, стихли сурми, гомін, крики, тихо стало скрізь у лузі* (Л. Укр.). *Коли я у Київ прибуду і вийду на кручі Дніпра, полетіться в запилені груди цілюща ранкова пора* (П. В.). *Вернуться вони, як оці, тепер замовклі, гори заgrimлять потоками весни* (М. Рильськ.). Значення післячасу часто супроводиться відтінком причини, напр.: *Коли погасли вогнища, стало добре видно Замисловацьку МТС — острівок заграви*

серед п'ятми (В. Земл.). — **Після того як** погасли вогнища, стало добре видно... — і: **Через те що** погасли вогнища, стало добре видно... Цікаво, що в реченнях наступності іноді поряд використовується і *як*, і *коли*, що свідчить про можливість їх взаємозаміни, напр.: *Я приїду до тебе, як розквітнуть гортензії, коли сонце по-літньому в небі світитиме, коли вітер між квітів нечутно ходитиме* (В. Чум.).

Отже, вихідна форма парадигми речень наступності — із сполучником *коли*, похідна — із сполучником *як*. Може бути ще третя форма парадигми — з диференційованим сполучником *після того як*. Цей сполучник здебільшого виступає в розчленованому вигляді, але може бути і нерозчленованим. Приклади: *Але я теж ні разу там не була після того, як ми відтіля виїхали в шістдесят дев'ятому році* (В. Кан.). *Шквал налетів півгодини тому — вже після того, як він почув, що до транспорту причалив катерок* (Ю. Смол.). *Це був їх перший дівочий вихід на люди після того, як вони залишили місто і стали жителями Замисловичів* (В. Земл.). **Після того як** не стало батька, доля розлучила нас із Григорієм на п'ятнадцять років (Г. Тют.). **Після того як** батько пішов на війну, Гнат став її першим помічником (Д. Бедз.). Значення наступності може уточнюватися різними лексемами — *вже після того, як; аж після того, як; за годину після того, як* тощо.

Оскільки в реченнях наступності виражається слідування дії головної частини за дією підрядної, можливе поєднання часового значення з відтінками зумовленості — причини, умови, допусту. При цьому форми присудків складових частин можуть і не збігатися, як звичайно в реченнях наступності. Приклади: *Накидала вона оком і на Савку, надто після того, як той мало не зайшов у бійку з Мишком* (І. Сенч.) (*Накидала оком після того як — і: Накидала оком через те, що...*). **Після того як** батько пішов на війну, Гнат став її першим помічником (Д. Бедз.) (*Після того як* батько пішов — і: *Через те що* батько пішов...). *Обличчя його було землисто-сіре... навіть після того, як він витер з нього пилюку* (О. Гонч.) (*Обличчя було землисто-сіре після того, як він витер — і: Незважаючи на те що він витер* *обличчя, воно було землисто-сіре...*).

Сполучник *як* виступає не тільки як еквівалент *коли*, а й із своєрідним відтінком у значенні. Він може виражати безпосередню наступність подібно до складеного сполучника *як* тільки, напр.: **Як** стали роздувать пильніше,

горщик той дужче клекодав (І. Котл.). Було, як смеркає, защебече на калині — ніхто не минає (Т. Шевч.). Пор. і з частками то, так: **Як** вість така дійшла до няньки, то очі вип'яла, як баньки, а з носа спали і очки (І. Котл.). **Як** підлетіли до цілі, так і почалося (Газ.). Це вихідні форми парадигми речень безпосередньої наступності. Похідну форму створюють конструкції з диференційованим складеним сполучником як тільки, напр.: Човен відіпхнули, впершись кількома веслами в крутий берег, **як тільки** Богун ступив до нього в супроводі Мартинка (І. Ле). **Як тільки** ударить перший промінь сонця в мури, вони спалахують золотим пожаром (Л. Укр.). Цей сполучник має багато синонімів — лиш тільки, ледве тільки, тільки-но, тільки що, скоро, напр.: Ранком, **лиш тільки** забринів день, хлопці вже сиділи разом (І. Мик.). Але **тільки-но** відірвалося сонце від краю землі і поплигло все вище й вище, сивина одразу зникла (М. Трубл.). А ридаю, мов дитина, **тільки що** загадаю Катерину (Т. Шевч.). **Скоро** сонце обігріло трохи повітря і обсушило землю, люди ходили стурбовані, ніби чекали чогось (М. Коц.). Використовуються також частки тільки, лише, ледве, щойно як аналогії сполучників, напр.: А яка гарантія, що ви не повернете свою зброю проти наших загонів, **тільки** вони викажуть себе перед вами? (Ю. Смол.). **Лише** броненосець наблизився до рейду, на його палубу... висипали матроси (П. Панч). **Принаймні** так здається Дусі Омельченко, яка приходить сюди щоразу, **ледве** займеться над селом розвидень (В. Земл.). **Щойно** за Дніпром виткнулось сонце, в Січі раз, і вдруге, і втретє стрельнула гармата (П. Панч). Це все синоніми основного сполучника як тільки, тому вони не створюють окремих форм парадигм.

Сполучник як тільки і його синоніми можуть супроводжуватися частками то, так, іноді сполучником як, якщо вони препозитивні. Створюються двомісні (парні) сполучники, напр.: **Як тільки** починалися жнива, то його син прохався на комбайн (Газ.). Чіпка **тільки** вийшов з двору, так і наліг на свої ноги (П. Мирн.). І світу **тільки що** дождались, то посідали на човни (І. Котл.). **Ледве** Тарасові минуло 9 літ, як умерла мати (П. Мирн.). **Тільки що** він, набравши повну жменю, ховав у кишеню, як його хтось легенько взяв за плечі (М. Коц.). **Тільки-но** Майстер гукнув на втікача, щоб той спинився, як собака вже перепинив шлях бідоласі (Ю. Збан.).

Для підкреслення раптовості дії можуть уживатися спеціальні лексеми — раптом, зненацька, зараз, зразу,

відразу, вже тощо, напр.: *Та тільки я наблизився до торгу, як люди раптом в інший бік сунули* (Л. Укр.). *Як тільки пан меценас Білинський переведе наші цінні папери на гроші, все зразу поліпшиться в нас* (І. В.). *Та тільки скочив полковник Змієнко на землю і віддав повід «джурі», тільки зійшов з коней весь його почет,— враз неначе небо розколалося навпіл* (Ю. Смол.). *Але, як тільки впізнав у натовпі грузина та командира дивізіону, з яким мав уже справу годину тому, одразу прохолов* (А. Гол.). Ранком, *лиш тільки забринів день, хлопці вже сиділи разом* (І. Мик.). Створенню такого значення допомагають й інші засоби — вживання дієслова *встигати* в головній частині, повторення деяких аналогів сполучників тощо, напр.: *Тільки встиг бригадир доїхати до стану, як розпочалася справжня злива* (Газ.). *Ледве-ледве розвіднилося, як штурмовики злетіли з запасного аеродрому* (Газ.). Внаслідок цього часове значення більшості конструкцій із сполучниками як *тільки, тільки, ледве, лише* тощо ускладнюється причинно-наслідковими чи протиставними відтінками.

У деяких випадках недиференційований сполучник *коли* може виражати передування, тобто виступати в значенні складеного сполучника *перед тим як*. Для цього потрібне спеціальне співвідношення форм присудків складових частин з обов'язковим уживанням в обох частинах доконаного виду. Значно допомагає виражати таке значення лексема *вже*, напр.: *Коли я повернувся з сесії заочників, районна учительська конференція вже закінчилась* (Ю. Збан.). *Коли підбігли колгоспники, трактористи вже самі погасили пожежу* (Газ.). *Коли підповзли розвідники з сусідньої роти, поранений уже перев'язав собі ногу* (Газ.). За цих же умов значення передування може передавати і сполучник *як*, створюючи похідну форму парадигми, напр.: *Уже сонце зовсім сіло, як вона вступила в широку і людну вулицю* (П. Мирн.). *Вже повечоріло, як дівчата верталися з поля — пололи буряк* (К. Горд.). *Як зайшла в хату, Христя вже розпалювала в печі* (А. Гол.).

Третю форму парадигми речень передування створюють конструкції із складеним сполучником *перед тим як*, що найточніше передає таке значення і не завжди потребує спеціального співвідношення вищо-часових форм присудків. Оскільки в таких реченнях ідеться про те, на що сподіваються, в підрядній частині нерідко виступає інфінітив, напр.: *Проте перед тим, як одчинити двері, Петро*

Васильович заглянув ще до кухні (Ю. Смол.). **Перед тим, як розстатися**, умовились не забувати один одного (Д. Бедз.). **Перед тим, як зовсім знепритомніти**, я почув, що на вбивцю набіг мій... переслідувач (Ю. Янов.). Пор. і з іншими формами: **Іще одна розмова відбулася між нами перед тим, як ми сіли до обіду** (Ю. Янов.). Така пауза завжди буває **перед тим, як сутичка доходить вищої своєї точки** (О. Донч.). Так затихає чорна хмара **перед тим, як має грім загуркотати** (П. Мирн.). Сполучник буває і в нерозчленованому вигляді, напр.: **Звечора, перед тим як виступати в похід**, Кулигей вишикував на майдані все повстанське військо (О. Гонч.). **Перед тим як в путь рушати**, варто передумать, брате, все, що ми проскочили колись (Б. Олійн.). **Щоранку, перед тим як іти на роботу**, він брав березового віника і замітав подвір'я (В. Земл.).

Підтримувати значення передування можуть лексичні компоненти *ще, вже* та ін., напр.: **Кожного ранку, перед тим як податися на цілий день у село**, Артем *іще й* за порогом хвилинку якусь мимоволі пристойть бувало, милуючись своїм селом з дворища (А. Гол.). **Посадив він її за рік перед тим, як мав їхати до Харкова** (В. Коз.).

Не на таке тісне передування вказує сполучник *до того як*, але в українській мові він менш поширений. Пор.: **До того як почати велику і цікаву роботу**, він завжди почував себе трохи схвильованим, може, навіть непевним у своїх силах (В. Соб.). Більш звичайний сполучник *перш (перше) ніж*, напр.: **Ще довго довелося чекати Олені, перш ніж почулися його кроки** (В. Земл.). **Перш ніж заговорити про основне**, він попередив Олега, що все те... повинно лишитися у великій таємниці (Д. Бедз.). Але **перше ніж наспіли до нього козаки**, спис пробив йому груди (О. Довж.). Зрідка в українській мові він виступає у вигляді *перш як*, напр.: **Перш як дати**, одкрив на останній сторінці (А. Гол.). Дядько Андрій **тим часом, перше як рушити**, наставив долоню над очима і пильно подивився у степ на шлях (А. Гол.). Можливий також сполучник *раніше ніж*: **Він бачив, що раніше, ніж до Нового року**, матеріали його експедиції не потраплять до столиці (З. Тулуб).

Сполучник *перш ніж* не завжди можна замінити сполучником *перед тим як*, тобто він не в усіх випадках йому синонімічний. Наприклад, з дієсловом *встигнути* він наближається до моделі речень раптовості типу *не встиг* — як: **І перше, ніж Іван встиг розібрати**, про що їм йдеться, тато розмахнув бартку і вдарив плазом комусь по чолі

(М. Коц.) (тобто: *І не встиг Іван розібрати, як тато...*) [159, 550].

Часові значення одночасності, наступності і передування можуть обмежуватися певними рамками тривання дії. Для вираження обмеженої одночасності використовуються недиференційовані сполучники *поки*, *доки* та їх синоніми. Як зазначає О. Є. Вержбицький, різниця між сполучниками *«поки, доки встановлюється першими частинами цих слів — по і до, тобто вона така, як, наприклад, різниця між зворотами «по який час?» і «до якого часу?» або можливими на них відповідями «по той час», «до того часу», де й прийменник по і прийменник до вказують на межу в часі. Отже, аналізовані сполучники семантично майже тотожні»* [100, 257—258]. Оскільки це недиференційовані сполучники, для вираження одночасності їм, як і *коли, як*, потрібне збігання форм присудків складових частин у недоконаному виді. Проте на відміну від сполучників *коли, як* вони показують, що дія головної частини не виходить за часові межі підрядної, напр.: *За ним і вся його золота тягла, поки була охота* (І. Котл.). *Доки маеш її, ти й багатий, ти й дужий, ти й усім потрібний* (О. Гонч.). *Доки мчав я полем чистим, то спокійно все було* (С. Олійн.). Допомогає передавати значення одночасності лексичний компонент *весь час*: *Ні, я весь час, поки були на морі, ліпив собі* (Л. Укр.). *Потім із задньої кишені галіфе витяг портсигар і, запаливши, весь час, поки ад'ютант вистукував на машинці, жадібно затягувався цигаркою* (А. Гол.).

Якщо треба підкреслити межі тривання дії головного речення, в нього вводиться частка *доти* для обох сполучників — *поки* і *доки*, напр.: *Катя знов показала, і Леонід бився з косою доти, поки не вийшло все як слід* (І. Сенч.). *Не заспокоїмось ми доти, аж поки з поля весь бур'ян не вирвемо* (П. Тич.). *Але він мусить утриматися в сідлі доти, доки на білоцерківських вежах не затріпотять білі прапори* (Ю. Мушк.). *Доки є дорога й рух, доти, брате, ми безсмертні* (Б. Олійн.). Зрідка сполучникові *поки* відповідає застаріла частка *поти*: *Сидів би поти у ямі, аж поки не зніс би грошей* (Г. К.-Осн.). *Поки я сам жив, поти бідував* (І. Н.-Лев.).

За наявності доконаного виду в обох частинах речення сполучники *поки, доки* створюють окрему модель із значенням передування, напр.: *Натовкмачать якихсь індивідуалізмів тощо, так що аж язик стерпне, поки вимовиш* (Т. Шевч.). *Може, й по листочку не стане, поки-то прийде*

той одпущ (Т. Шевч.). Я нікуди не піду звідси, доки не почую ваших вправ (О. Корн.). Пор. і з застарілими синонімами сполучників *поки, доки* — *покіль, докіль, заки*: *Покіль другу скомпоную* — розгадайте перше цю (Л. Гліб.). *Докіль поїдем до Москви, ще зачекати трохи доведеться* (М. Баж.). *Щастя, що фіра скрутила на плєбанію, заки Зоня встигла порівнятись з ними* (І. В.). Ці синоніми можливі і в моделях з іншим значенням, напр.: *Там буде жить та поживати, покіль не будуть ціловати ноги чиеїсь постола* (І. Котл.). *Поки, доки* в цих реченнях мають значення складеного сполучника *перед тим як, до того як*, але з відтінком обмеження. Для точнішого вираження такого значення вживається спеціальне сполучення *до того часу поки, до тих пір поки*. Це нова форма парадигми речень обмеженого передування. Приклади: *І поки битиметься могутнє серце насосної, до того часу йтима на степ вода* (Ю. Збан.). *Дуже тобі дякую, що ти їх не затримувала до тих пір, поки я приїду* (Л. Укр.). Оскільки таке сполучення завжди розчленоване, воно надає всій конструкції ознак нерозчленованого речення [52, 731].

В українському мовознавстві вже давно звернули увагу на систематичне вживання при сполучниках *поки, доки* частки *не* з підсильним значенням, розглядаючи форми *поки не, доки не* як складені сполучники [100, 259; 99, 215, та ін.]. Тому є підстава встановити ще одну форму парадигми речень часового обмеження — зі сполучниками *поки не, доки не*. Вони поєднують підрядні частини з дієсловами доконаного виду до головних частин із значенням тривалої дії (з недоконаним видом), щоб показати часову межу дії головної частини, напр.: *Оце б їхати, поки не одняв ніхто* (А. Гол.). *Билися ми з фашистами, аж поки нас не підважив снаряд* (М. Стельм.). *Лежали обоє безпомічні, доки до них не підповзла маленька рудоволоса медсестра* (І. Ц.). Залежно від контексту можлива й інша комбінація вищо-часових форм присудків. На основі сполучника *поки не* утворюється складне поєднання *до того часу, поки не; до тих пір, поки не*, напр.: *І він мовчав до того часу, аж поки знову його не покликали на допит* (Ю. Збан.). *Проводжав Юлю очима до тих пір, поки вона не зникла за деревами* (Г. Тют.).

Для вираження початкової часової межі використовується недиференційований сполучник *як* і утворений на його основі складений сполучник *з того часу як*. Це третя модель часових речень з обмежувальним значенням.

Вихідною формою парадигми є конструкції з недиференційованим сполучником *як*. Значення початкової часової межі створюється внаслідок поєднання недоконаного і докнаного виду в складових частинах або особливим лексичним складом головної частини, напр.: *Третій рік минає, як забрили лоба чоловікові* (О. Десн.). *Сім літ, як по морям волочать* (І. Котл.). *Либонь уже десяте літо, як людям дав я «Кобзаря»* (Т. Шевч.). Це якраз ті своєрідні конструкції, в яких *як* не може замінюватися сполучником *коли*. Похідна форма парадигми створюється спеціалізованим складеним сполучником з *того часу як*. Якщо цей сполучник поєднує складові частини з формами докнаного виду минулого часу, він близький до сполучника *після того як* і може бути ним замінений, напр.: *Добрий десяток літ сплигло весняною водою з того часу, як Олександра Василівна прийшла на свій перший урок* (О. Донч.). *З того часу, як у школі з'явився Григорій Іванович, у шкільне життя влився ще один свіжий струмінець* (Ю. Збан.). *Мусій Шпичка ні в чому не змінився з того часу, як уперше зустрівся з Кривоносом* (П. Панч.). *З того часу, як він перебрався до Зарванець, на село, почав потроху читати* (М. Коц.). Тому дехто з авторів називає обидва ці сполучники серед засобів вираження початкового часового моменту [100, 252; 159, 552]. Проте сполучник з *того часу як* може передавати значення двобічного обмеження, тобто, коли початок дії відбувається в минулому, а кінець збігається з моментом мовлення — з *того часу* — до *цього часу*. Тоді його сполучник *після того як* замінити не може. Це буває при використанні минулого чи теперішнього часу із значенням тривалої дії, напр.: *З того часу, як ми працюємо на полі колгоспу «Прикордонний», комбайн ні разу не підвів нас* (Газ.). *Комбайнер Сірий працює в колгоспі з того часу, як він заснувався* (Газ.). Часове значення речень із сполучником з *того часу як* може ускладнюватися причиновим чи порівняльним відтінком. Пор.: *З того часу, як у школі з'явився Григорій Іванович, у шкільне життя влився ще один свіжий струмінь* (Ю. Збан.). — *Після того, як... і: Через те, що...*

Синонімом сполучника з *того часу як* виступає з *тих пір як*. В українській мові він менш поширений, ніж у російській. Приклади: *Заржавілий снаряд... пролежав у землі з тих пір, як була громадянська війна* (В. Козач.). *З тих пір, як її батьки... навчили її ходити, вона жила в розкошах і достатках* (Г. Тют.). *З тих пір як на селах*

почались весілля, безпорядків у колгоспах побільшало (В. Земл.).

Можливий також сполучник *відтоді як* (із своєрідною заміною з *на від з зв'язку з їх спорідненістю — з того — від того...*), напр.: **Відтоді, як** передові частини перейшли кордон і зникли за горбатими висотами чужої землі, минуло вже кілька днів (О. Гонч.).

В українській мові засоби вираження початкової часової межі можуть створюватися і на основі сполучника *коли*. Тому паралельно з *з того часу як, відтоді як* виступають сполучники *з того часу коли, відтоді коли*, напр.: **З того часу, коли** Ян Данілович дістав у віно за Софією Жолкевською Звенигородку та її лісові угіддя, він щороку виїздив туди на розкішні зимові лови (І. Ле). **Але таку вже звичку він виробив у собі здавна, ще відтоді, коли** син Григор, ще студентом, вступив у соціал-демократичну партію (А. Гол.). **Відтоді** кожен міг Дениса слід пізнати, **коли** із блешнею пройшов він по ставу (М. Рильськ.).

Поєднанню з *з того часу коли* синонімічний спеціалізований сполучник *відколи*. Складові частини з ним можуть займати різні позиції, напр.: **Відколи** Настя вступила в його хату, в хаті стало тихо та весело (М. Коц.). Грицько з осені чотирнадцятого року, **відколи** пішов на війну, більше вже як три роки, не був у своєму селі (А. Гол.). Минуло два дні, **відколи** серед пустинної тундри став мисливський намет (М. Трубл.). Якщо треба підкреслити постпозитивну головну частину, вживається допоміжний компонент *відтоді*, напр.: **Відколи** Івана Дідуха запам'ятали в селі газдою, **відтоді** він мав усе лише одного коня і малий візок із дубівки дишлою (В. Стеф.).

В українському мовознавстві давно звернули увагу на часові речення із запереченням і сполучником *як*, на місці якого можуть стояти сурядні сполучники *і, а, аж*, і тому кваліфікували їх як контаміновані конструкції з підрядністю і сурядністю [100, 262—265; 181, 362 та ін.]. І. Г. Чердиченко, слідом за О. М. Пешковським [135, 417], назвав такі речення взаємопідрядними часовими, бо «одне часткове речення поєднується з другим так, що формально в першому реченні визначається близьке слідування одного факту за другим, а в другому — раптове слідування тих самих фактів одного за другим» [196, 120]. В. А. Белошапкова звернула увагу на негнучкий характер таких конструкцій і зарахувала до них тільки два типи: 1) із запереченням і сполучником *как₂* і 2) із сполучником *как*

вдруг. Хоча сама зауважила, що остання конструкція «є вільною структурою» [52, 732]. У наш час установилося поняття про такі конструкції як про фразеологічно пов'язані, оскільки сполучник *як* виступає не самостійно, а в поєднанні із заперечною формою. На місце підрядних сполучників можуть ставати деякі сурядні, тобто «в них немає чіткого протиставлення головної і підрядної частини» [159, 558]. Уточнено положення про те, що конструкції із сполучником *як тільки* і його синонімами, у тому числі з лексемою *раптом*, належать до більш вільних побудов — речень наступності.

Речення зв'язаної структури будується, в основному, за допомогою заперечної форми і сполучника *як*. Якщо треба показати тісне слідування ситуації, у головній частині вживається форма *не встиг*, яка приєднується з інфінітивом доконаного виду і відповідає сполучникові *як* підрядної частини. У підрядній частині переважно виступає дієслово минулого часу доконаного виду, напр.: *Не встиг я убраться, як ідуть до мене* (А. Тесл.). *Надворі загупали кроки, і не встигла молодиця одягтись у новенький, ще лискучий сачок, як до хати ввалилась ціла бригада дядьків* (М. Стельм.). *Не встиг боцман кінчити, як від сильного вітру затріщала крига* (М. Трубл.). Форма *не встиг* здебільшого має не заперечне, а стверджувальне значення — «ледве встиг». Отже, речення моделі *не встиг* — як синонімічні конструкціям *ледве*, *як тільки*. Якщо частка не зберігає заперечного значення, речення з формою *не встиг* — як не можна прирівняти до конструкцій із сполучниками *ледве* — як, *як тільки*. Особливо цьому заважають частки *ще*, *і* в головній частині, напр.: *Та не встиг ще мсьє Енно надати обличчю відповідного виразу, як двері з гуркотом відчинились* (Ю. Смол.). *Не встигла ранішня тиша ковтнути ще тупіт кінських копит, як знадвору влітає в хату приглушений гомін* (М. Коц.).

Поряд із загальнолітературною формою *не встиг* може використовуватися і уснорозмовна *не встиг*. Обидві форми часто поєднуються з інфінітивами, що мають значення швидкої і несподіваної дії — *отямитися*, *озирнутися*, *оглянутися*, *увійти* тощо, напр.: *Не встигли вони отямитися, як вся вулиця вже загриміла, забабаккала пострілами* (О. Гонч.). *Не встиг і озирнутися, як повернуло на негоду* (П. Мирн.). *Не встигли увійти у панські хорони, як ось біжить до них панночка* (Г. К.-Осн.). Про проміжний характер таких конструкцій свідчить можливість вживання в них сурядних сполучників з різними лексемами —

вже, зараз тощо, напр.: Не встїла мати оглянутись, вже у Марусї і готов обїд' (Г. К.-Осн.). Не встїв же молодожон оглядїтись, зараз і пристав до батька (Г. К.-Осн.). Не встигла я озирнутись, аж і Палажка Солов'їха стоїть тут коло дверей (І. Н.-Лев.).

Дїєслово *встиг* може пропускатися, однак потреба в ньому відчувається. Так створюється похідна форма парадигми заперечних речень, особливо з дїєсловами *пройти, минути* і под. Як і з формою *не встиг як*, частка *не* може виступати у стверджувальному значенні, тобто створювати з дїєсловами стійку єдність і тому наближатись до сполучників *ледве-як, як тільки*, напр.: *Не пройшло десять днів, як косовиця була закінчена (Газ.). Не пройшло якихсь п'ять хвилин, як танки посунули знову (Газ.). Не минуло року, як комісія приїхала знову. (Газ.).* Проте частіше частка *не* зберігає заперечне значення і віддаляється від речень із сполучниками *ледве-як, як тільки*, особливо у сполученнях з дїєсловами швидкої дії, напр.: *Ще не пройшло й дня, як прийшла вона у Переяслав (П. Кул.). Я й не стямилась, як кинулась тікати (І. Н.-Лев.). Микола й не спам'ятався, як минув той другий місяць (В. Гжицьк.). Павлусь і не схаменувся, як зоставсь круглим сиротою (О. Стор.). І він незчувся сам, як опинився в траншеї, приглушений ударом (О. Гонч.).* Як вважає О. Є. Вержбицький, дїєслова *незчувся, не стямився* можуть уживатися і з об'єктом, тому речення з ними проміжні між часовими і додатково-з'ясувальними [100, 249].

З багатьма іншими дїєсловами частка *не* не створює стійких сполучень і завжди зберігає заперечне значення. Виникає третя форма парадигми заперечних речень, побудованих за зразком *не — як*. У головній частині, як правило, виступає прислівник *ще* для підкреслення того, що дія головної частини триває, коли несподівано починається дія підрядної, напр.: *Вони ще не закінчили обїдати, як на мотоциклі примчав із степу Віктор (І. Ц.). Ще не будить гомін ранку тиші степової, як виходить в поле ланка Ганни Кошової (А. Мал.).*

Останнім часом виявлена ще одна форма заперечних речень — із сполучником *щоб не*. Він створює стійке сполучення з висловленнями *не проходить, не минає* з родовим відмінком від назв часу для вираження періодичності подій, напр.: *Не проходило й дня, щоб або Христя не повернула до Галї, або Галя не побігла до Христї (П. Мирн.). Не минає дня, щоб за столом не сидїло душ три або чотири*

чужих (П. Мирн.). Можлива видозміна цієї конструкції з *нема*, *не було* і родовим відмінком, напр.: *Немає таких жнив, щоб комбайнер не прибував до них на допомогу* (Газ.). *І не було неділі або якого свята, щоб він не пішов у той лісок* (І. Н.-Лев.). *Не було дня, щоб Петро не згадував старого майстра* (Газ.). Такі конструкції близькі до зразків із сполученням *не проходить*, *не минає* з родовим відмінком і сполучником *як*, але відрізняються виразним відтінком регулярної повторюваності, якого немає у конструкції із сполучником *як*.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ ЗУМОВЛЕНОСТІ

У більшості праць складнопідрядні умовні, причинові, допустові, цільові і наслідкові речення розглядаються серед обставинних у довільному порядку. Досягнення сучасного синтаксису полягає в тому, що виявлена спорідненість цих речень і закономірність їхнього взаємозв'язку. В усіх цих реченнях називаються дві ситуації, що залежать одна від одної, тобто виражають значення зумовленості. Якщо залежність спрямована від зумовленого до зумовлюючого, виникає причинове, умовне чи допустове значення. Якщо залежність спрямована від зумовлюючого до зумовленого, передається наслідкове значення. Якщо стимул водночас є й наслідком, формується цільове значення. У згоді з цим В. А. Белошапкова запропонувала поділяти речення зумовленості на три підкласи: 1) речення причинові, умовні, допустові; 2) речення наслідкові; 3) речення цільові [52, 710]. Приблизно за таким самим порядком розглядають речення зумовленості й автори «Русской грамматики» 1980 р., тільки умовні речення вони ставлять на перше місце, що цілком доречно, а цільові і наслідкові речення аналізують разом [159, 562—594].

Ми будемо характеризувати кожне речення зумовленості окремо, маючи на увазі, що три перші з них — умовні, причинові й допустові — тісніше пов'язані між собою, ніж два останніх.

Важливе значення для речень зумовленості має модальність складових частин. Вона може бути реальною чи гіпотетичною. Модальність однієї частини може залежати від модальності іншої частини, наприклад в умовних реченнях.

Речення зумовленості будуються за певними моделями. Моделі речень можуть видозмінюватися за складом недиференційованих і диференційованих сполучників, співвідносними корелятами, формами присудків, тобто можуть мати парадигми.

§ 67. Складнопідрядні умовні речення

Складнопідрядні умовні речення виражають пряму зумовленість. У підрядній частині називається ситуація, що викликає певний наслідок у головній частині. Довгий час вважалося, що в таких реченнях може передаватися не тільки ірреальна чи потенційна, а й реальна зумовленість [99, 231; 181, 364; 180, 375 та ін.]. Як доведено в наш час, специфіка справжньої умовності полягає саме в тому, що вона може бути тільки гіпотетичною, а не реальною [159, 563].

Оскільки підрядна частина виражає головне значення речення — умову, то і модальність конструкції визначається підрядною частиною — як ірреальна для ірреально-умовних речень і можлива — для потенційно-умовних.

Складові частини умовних речень поєднуються нерозчленованими сполучниками. У більшості праць називаються такі сполучники, як *якщо, коли, коли б, як, якби, якже, аби, раз* [100, 293; 99, 231; 181, 363 та ін.]. Нині звертається увага і на витворення деяких складених поєднань типу *за умови, якщо; за тієї умови, якщо; на випадок, якщо; на той випадок, якщо; у тому разі, якщо; за умови що; з умовою що* [96, 100; 159, 563; 52, 715]. Важливий поділ сполучників на недиференційовані і диференційовані. До недиференційованих належать *якби, коли б, аби, хай би*, до диференційованих — усі інші.

У зв'язку з різними поглядами на складнопідрядні умовні речення поділ їх на підкласи не однаковий. У «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського виділяються власне умовні речення, умовні речення з допустовим відтінком і контаміновані підрядно-сурядні конструкції [100, 292—303]. Б. М. Кулик розрізняє речення реальної та ірреальної умови [99, 231]. Л. О. Кадомцева виділяє реальні та ірреальні речення серед конструкцій без супровідних значень і з супровідним часовим, причиновим і допустовим значенням [181, 363—366]. В. А. Белошапкова поділила складнопідрядні умовні речення за модально-часовим значенням підрядної частини на ірреально-умовні, потенційно-умовні і реально-

умовні [52, 715]. За цим же принципом Л. Ю. Максимов виділяє реальні, нереальні й узагальнені умовні речення; крім того, йде мова про умовні речення невірної конструкції [96, 99—104]. Автори «Русской грамматики» 1980 р. запропонували поділ складнопідрядних умовних речень за сполучниками: виділяються умовні речення зі сполучниками недиференційованого і диференційованого значень [159, 563]. Крім того, дещо нелогічно розглядаються речення з інфінітивами і з невласне-умовним значенням [159, 571].

Ми будемо поділяти складнопідрядні умовні речення за модальністю складових частин на такі моделі: 1) індикативної модальності; 2) індикативної модальності з невласне-умовним значенням; 3) ірреальної модальності; 4) проміжного типу між індикативною та ірреальною модальністю.

У складнопідрядних реченнях індикативної модальності підрядні частини повідомляють про явища, які можливі в минулому, теперішньому чи майбутньому часі. Характерною ознакою таких речень є поєднання форм дійсного способу (індикатива). Основний засіб зв'язку — диференційований сполучник *якщо*. Він може приєднувати підрядну частину з присудком у майбутньому часі докнаного виду. Це дає змогу показати зв'язок неповторюваних одиничних явищ, напр.: *Устин Павлюк обіцяв на зоотехніка Марка вивчить, якщо він добре роздоїть корів* (К. Горд.). *Тепер, якщо йому вдасться вернутись на мирні оболоні, піде тихо й щасно* (Ю. Мушк.). *Бойовий штаб доручив йому, якщо вдасться Гармашеві з хлопцями вихопити зброю, допомогти Шевчукові частину гвинтівок ще до ранку перепроводити з Патронного заводу на Машинобудівний* (А. Гол.). *Якщо сьогодні я прийду до неї, вона мене в Александрію візьме* (Л. Укр.). Такі речення можуть наближатися до конструкцій із сполучником *якби*. Проте така подібність зникає, якщо в головній частині вживаються форми із значенням спонування. Пор.: *Якщо прийде журба, то не думай її розвести у веселоцях бучних* (Л. Укр.). *Сторожка їм, бач, потрібна буде, якщо зірветься напад* (А. Шиян).

Неповторюваність виражається і в реченнях з теперішнім і минулим часом у підрядній частині, напр.: *Хай Змія — Цариця мене скарає, якщо се неправда!* (Л. Укр.). *Якщо так один минув — не страшно, страшно, якщо так усе життя* (П. Дор.). *Якщо обрид тобі хто, позич йому*

грошей (Є. Гуц.). У деяких з цих речень сполучник *якщо* наближається до *раз*.

Якщо у підрядній частині вживається присудок у формі минулого часу недоконаного виду, речення виражає значення повторюваності явищ, напр.: *Вечори в роті, якщо солдати не йшли рити траншеї і тягти шпали, проходили в довгих розмовах* (О. Гонч.). *А по вихідних днях, якщо дозволяла погода, Андрій і Катя робили прогулянки по місту і кожного разу неодмінно брали з собою і Вероніку* (О. Гур.). Крім кожного разу таке значення допомагають виражати й інші лексеми — *бувало, траплялося, іноді* тощо. За наявності теперішнього часу, особливо в обох частинах, до відтінку повторюваності додається значення узагальнення, напр.: *Є від чого турбуватися, якщо у тебе чуле серце і тобі всього двадцять літ* (М. Чаб.). *Людина не може жити на світі, якщо в неї немає попереду нічого радісного* (А. Макар.). *Якщо медикам ми вірємо наше здоров'я, то вихователям вірємо моральність і розум дітей наших* (К. Уш.).

Похідні форми парадигми індикативних речень створюються конструкціями з близькими до *якщо* сполучниками — *коли* і *як*. За спостереженнями авторів «Русской грамматики», сполучник *коли* наближається до *якщо* в реченнях повторюваності й узагальнення [159, 570, 571]. Хоча в українській мові сполучник *коли* більш уживаний, ніж у російській, і не має значення розмовно-просторічного, однак він, справді, частіше виступає в реченнях із значенням узагальнення, тобто за наявності теперішнього часу в обох частинах, напр.: *Якось веселіше на душі, коли під хатою шумлять колоски і ріднять тебе з полем* (І. Ц.). *Коли якості нового сорту не задовольняють, Магомет безжально бракує його, відкидає* (В. Мин.). *Що ж, правда завжди приємна, коли вона ламає усталені звичаї і зриває полуду з очей* (П. Панч). Рідше сполучник *коли* можливий і при інших формах присудків, наприклад при майбутньому часі доконаного виду: *Коли тривоги життєвої тебе підхопить вітер злий, по вінця сили трудової у серце стомлене налий* (М. Рильськ.). *Коли що трапиться зі мною, візьми, друже, оцей планшет у спадщину* (О. Гонч.). *До щастя, може, й близько, коли тільки сьогодні здобудуть козаки перемогу* (Н. Риб.).

За таких же умов уживається сполучник *як*, який не завжди може замінити попередні сполучники, бо має виразне розмовне й експресивне забарвлення (з умовним значенням у російській мові подібний йому сполучник *как*

зовсім не вживається). Приклади з присудками теперішнього і майбутнього часу: **Як хочеш від людей шаноби, любов і гнів бери у путь** (М. Рильськ.). **Пригадай собі голос матері, як хочеш почути совість, пригадай собі руки милої, як хочеш повернути щастя** (Д. Павл.). **Благо тобі, друже-брате, як в тебе хата, благо тобі, як у хаті в з ким розмовляти** (Л. Укр.). **Як загуркотить танк, мимоволі тіпався і сам з себе глузував** (В. Мин.). **Як не зійде сива м'ята із-під снігу — я сльозами розтоплю холодну кригу** (А. Мал.).

З умовним сполучником як можуть створюватися досить своєрідні звороти. Наприклад, у питальних реченнях він може сполучатися з часткою *не* для відповіді на питання у значенні *якщо не*: **Хто, як не Багіров, викрав у Трансільванії в німців кухню з кашею і прогуркотів з нею серед ночі через усю нейтральну?** (О. Гонч.). У народній мові частка *не* може ставитися і в головній частині: **Лізе то не хто, як Прокіп Ригорович Пістряк** (Г. К.-Осн.).

Якщо сполучники *якщо*, *коли*, як вживаються на початку речення, їм можуть відповідати в головній частині кореляти *то*, *так*. Так створюється друга форма парадигми — з корелятами, напр.: **Якщо ми не встигли попроситись, то повинні стрінутись живі!** (П. Дор.). **Коли ти храбрый не словами, так докажи нам те ділами** (І. Котл.). **Як скаже слово, то так і влетить ластівкою те слово до серця** (М. Коц.). При вживанні корелята *тоді* умовне значення речення починає забарвлюватися якоюсь мірою відтінком часового значення, напр.: **Якщо справді все описане для майбутнього фільму не підійде, тоді давайте краще першу частину кінокартини почнемо з пісні** (О. Довж.). **Коли шумує в серці кров і прагне радісної муки,— який широкий світ тоді — ніяким не окинуть оком** (М. Рильськ.).

Диференційовані сполучники можуть посилюватися часткою *тільки*, напр.: **Якщо тільки почнуться дощі, доведеться припинити польоти** (Газ.). **Коли тільки річ у грошах — вона заставить себе, а роздобуде їх** (М. Коц.). Із сполучником як вона утворює більш-менш стійке поєднання як *тільки*. Речення з таким поєднанням набирають виразного часового відтінку, напр.: **Як тільки якась рослина не піддавалася звичайному вихованню, Магомет вдавався до більш активного втручання в її життя** (В. Мин.). **Як тільки я приїду, ви зараз знаходите діло** (Л. Укр.). За спостереженнями О. Є. Вержбицького, значення умовності в таких реченнях посилюється, якщо в підрядній частині вживається наказовий спосіб, напр.: **На стіл як**

тільки настели і загадай якої страви, то всякі родяться **потрави** (І. Котл.) [100, 296]. Частка **тільки** сама може виступати у функції сполучника. За наявності наказового способу чи корелята то умовне значення конструкції також виявляється виразніше. Пор.: **Нехай тільки** станеться кому з нашого села **пригода** — головою ляже, а вирятує (М. Вовч.) **Тільки** розпустить уха, то **забожимося**, що і на **вербі є груші** (Г. К.-Осн.). **Тільки** будеш мене **зобижати**, то я тебе **покину** (П. Мирн.).

На основі корелятивів **на випадок**, за умови, в разі починають складатися сполуки **на випадок**, якщо (коли); **на той випадок**, якщо (коли); **за умови**, якщо; **за тієї умови**, якщо; **в тому разі**, якщо; **за умови**, що, особливо в науковій, публіцистичній та діловій мові. Вони найчастіше мають розчленований вигляд, зокрема при посиленні частками **тільки**, **лише**, **виключно**, напр.: **На випадок**, якщо **комбайнери** приїдуть раніше, їх **ждатимуть** машини біля **сільради** (Газ.). **В засаді** залишили три танки **на той випадок**, якщо **німці** захочуть обійти наш лівий фланг (Газ.). **За умови**, якщо **будуть** відремонтовані всі комбайни, збирання хлібів колгосп **закінчить** за вісім днів (Газ.). **Бригада** обіцяла виконати план **видобутку** нафти **за тієї умови**, якщо не буде **затримки** у **постачанні** труб (Газ.). **Тільки в тому разі**, якщо **ворог** наблизиться до **болота**, можна **відкривати** вогонь (Газ.). **Командир** ескадрилі зможе допустити мене до **польотів** **лише за умови**, що я зроблю кілька **посадок** з **інструктором** (Газ.). (Правда, пунктуація в таких реченнях не завжди відбиває справжнє розчленування сполук.) У нерозчленованому вигляді такі сполуки **граматикалізувалися** і **перетворилися** на сполучники, напр.: **Альпіністи** залишили в **наметі** частину **продуктів**, **на той випадок** якщо **хтось** потрапить у ці місця (Газ.). **Трактористи** **третьої бригади** **проведуть** **оранку** **протягом** **трьох днів**, **за умови** якщо **своєчасно** **підвезуть** **пальне** (Газ.). В імітаціях під розмовну мову можливі і скорочені сполуки без **якщо**, **що**, напр.: **В разі** їх **потрібно** **буде** **продовжити**, **ми** **сповістимо** **вас...** (Ю. Смол.).

Своєрідним варіантом сполучників **якщо**, **коли**, як виступає **чи** або **чи-чи**, що надає значенню умови розділового відтінку, напр.: **Чи** **проспівали** **перші півні**, **вже він** **і зіскачив** (Г. К.-Осн.).

Значення умови може ускладнюватися різними відтінками значення — часовими, причиновими, наслідковими, допустовими [100, 296—301; 99, 232—233]. Л. О. Кадом-

цева навіть виділила підтипи умовних речень — без супровідних значень і з супровідними значеннями — часовим, причиновим, допустовим [181, 363—366]. Умовне значення не завжди можна чітко відмежувати від часового, як це ми бачили вище. *Якщо* часто наближається до сполучників *коли*, *як*, що можуть бути й умовними, і часовими. Інші відтінки значення — причинові, наслідкові, допустові — порівняно легше розрізнити, бо вони часто підкреслюються спеціальними лексемами. Тому є підстави виділити такі речення в окремих тип — невластне-умовний, який будується за своєю особливою моделлю. Для цієї моделі характерні ті ж диференційовані сполучники, що і для попереднього типу, але умовне значення їх значно послаблюється або й зовсім втрачається. Натомість посилюється наслідково-причиновий чи допустовий відтінок. Зокрема, це спостерігається тоді, коли сполучник *якщо* чи його синоніми ускладнюються лексемою *вже* і утворюють складені форми *якщо вже*, *коли вже*, *як вже*, напр.: *Якщо вже на те пішло, то я згоден відповідальність за прапор взяти на себе* (О. Гонч.). *Я поїду до їх, коли вже на те пішло* (І. Н.-Лев.). *Та тільки тогді пустять, як вже нічого й взяти* (Г. К.-Осн.). У таких реченнях підкреслюється очевидність повідомленого у підрядній частині. Вони близькі до конструкцій із сполучниками *раз уже*, *раз*.

На речення зі сполучником *раз* в українському мовознавстві вже зверталася увага. Цей сполучник надає умові причинного відтінку. Він «має емоціональне забарвлення, а приєднуване ним підрядне речення дістає сильніший логічний наголос» [100, 296]. Приклади: *Нехай і так: Сашко глянуватиме чоботи, раз того вимагає... дисципліна!*. (Ю. Смол.). *Раз вийшов деспоту навпроти — не відступлю, не покорюсь і не покаюсь!* (П. Дор.). *Раз вокзал там, то йому на завод — у протилежний бік* (А. Гол.).

Для підкреслення підстави, потрібної для вираження висновку в головній частині, диференційні сполучники можуть супроводитися лексемами *значить*, *отже*, *виходить*. Створюються поєднання типу *якщо — значить*, *якщо — отже*, *якщо — то значить* тощо. Такі кореляти не можна чітко відмежувати від вставних слів, особливо якщо вони розташовані на відстані. Приклади: *Якщо кіт біля комори, значить, немає поблизу людей і діяти можна напевно* (І. Ц.). *Якщо артилерія перенесла вогонь далі, отже, почнеться атака* (Газ.). *Якщо голова замовкав і розводив руками, виходить, він не мав більше аргументів* (Газ.). Корелятами

можуть виступати й інші лексеми — *мабуть, може, очевидно, видно* для підкреслення невпевненості у висновку чи *певно, без сумніву, по правді* — для підкреслення упевненості: **Мабуть, треба, якщо і в нас так мало хто з педагогів звертається до вивчення психології** (К. Уш.). **До щастя, може, й близько, коли тільки сьогодні здобудуть козаки перемогу** (Н. Риб.). **Як не чесав волів, то, певно, майстрував коло старого ярма** (В. Стеф.). **Але найважливіший член у цьому організмі, без сумніву, є викладач і найближчий вихователь, якщо обидві ці посади не об'єднані разом** (К. Уш.).

За препозитивного вживання сполучник *якщо* може наближатися до *хоча*, тобто умовне значення поєднується з допустовим, напр.: **Якщо ми не встигли попроситись, то повинні стрінутись живі!** (П. Дор.).

Усі такі речення з диференційованими сполучниками, в яких послаблюється умовне значення і відчутним стає причиновий чи допустовий відтінок, становлять модель невласне-умовних речень.

Під реченнями ірреальної модальності розуміються такі конструкції, в яких виражена нереальна умовність засобами умовного способу. У головній частині частка *би* входить до складу сполучника (зливаючись з ним повністю чи частково) і разом з формою на *-в* створює синтаксичний умовний спосіб. З підрядною частиною узгоджується головна, в якій уживається присудок в умовному способі. Речення ірреальної модальності можуть виражати не тільки нереальну умову, а й потенційну, як і попередній тип речень. Тому умовні сполучники з часткою *би* називають недиференційованими [159, 563]. В українській мові вихідну форму парадигми речень ірреальної модальності створює сполучник *якби*. Похідні форми парадигми зв'язуються сполучниками *коли б* (діал. *коби*), *аби*. Вони можуть виступати без корелята в головній частині або з корелятами *то, так, тоді*, особливо коли треба відмежувати постпозитивну головну частину. Приклади: **Уже б співали треті півні, якби вони десь тут були** (П. Дор.). **Ні, якби йому довелося починати життя спочатку, він знов розпочав би його так!** (О. Гонч.). **Коли б мене забили, ти б став володарем моїх багатств** (А. Шиян). **Коли б тут був Платоша, він би подякував вам краще** (О. Корн.). **І риба співала б, коби голос мала** (Я. Грим.). **Навіть було б смішно, аби ті черевики вихопилися наперед** (В. Земл.). **Якби я всіма барвами владала, то я б на барву барву накладала і малювала б щирим самоцвітом** (Л. Укр.).

Якби в мене було карбованців п'ятсот лишніх грошей, так я б уже подивився, як люди живуть (Г. Тют.).

Оскільки речення із сполучниками *якби, коли б, аби* оформляються за допомогою категорій умовного способу, вони не мають значення часу. Проте за допомогою спеціальних лексем їх можна співвідносити з будь-яким часом. Наприклад, з минулим часом речення пов'язують такі лексеми, як *вчора, тоді*: *Якби вона була знала, то зскочила б вчора з машини, полетіла б на ту золоту сопку!* (О. Гонч.). *Коли б знав чоловік, що доля готує йому якийсь проміжок часу, тоді б десятою дорогою обминав непевні стежки* (М. Стельм.). З теперішнім часом пов'язують слова типу *тепер, нині* тощо: *Якби весна була дощова, то тепер можна було б зібрати значно більший урожай* (Газ.). *Ми б нині завершили зводити стіни, якби своєчасно підвозили цеглу* (Газ.). *Коли б дядько не шарпнув мене в ту секунду, я був би тепер неживий* (Ю. Смол.). З майбутнім часом пов'язують слова типу *вже, довіку* тощо: *Якби я турбувався лиш про себе, вже б онімів давно від самоти* (Д. Павл.). *Тебе я слухала б довіку, куме мій, аби б хотів співати* (Л. Гліб.). При співвіднесеності з майбутнім часом речення ірреальної модальності виражають потенційну умову і наближаються до потенційних конструкцій з диференційними сполучниками.

У підрядних частинах речень ірреальної модальності може вживатися заперечення. Такі речення набувають відтінку причини, напр.: *Земля здалась би пустинею, якби не шелестіли сосни та дуби* (П. Дор.). *Яка б я була мати, коб нічого на дорогу не спорядила* (Ю. Мушк.). *Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали* (М. Коц.).

Своєрідного відтінку набуває значення конструкції, якщо заперечення в підрядній частині стосується назв осіб чи предметів. Явище в головній частині виявляється нездійснимим, напр.: *Якби просторе пасовисько та не мочарі, не осока з лепехою, пастух би дав раду* (К. Горд.). *Було б зовсім тихо, коли б не пекельний хор, в якому жаби, здавалось, намагались перекричати одна одну* (М. Коц.). На такі конструкції звертають увагу автори кількох праць. В. А. Белошапкова визначає подібні речення як пов'язані структури [52, 716].

Речення зі сполучниками *якби, коли б, аби* часто передають значення умови з відтінком протиставлення, допусту, особливо за наявності корелят *то, так*. Для вираження умови з допустовим відтінком використовується також сполучення *хоч би* — *то*, напр.: *А хоч би й пив, то*

шкоди в тім немає (Л. Гліб.). *Та хоч би я знала, то про це тобі не сказала б* (І. Н.-Лев.) [181, 366].

Як указує Л. А. Булаховський та інші дослідники, з умовним значенням в українській мові зрідка може виступати і сполучник *щоб*, напр.: *Щоб він не кашлянув, обертаючись на другий бік, бо один вже зболів, то Маса ще сиділа б та пишалась* (А. Свидн.) [28, 522; 82, 130; 100, 298].

В українському мовознавстві висловлювалася думка, що з функцією сполучника може виступати і сама частка *би* [100, 295, 297]. Однак пізніше з'ясувалося, що, виражаючи умовність, частка *би* «не може водночас вказувати на зв'язок компонентів» [62, 107]. Умовність виражає дієслово разом з часткою *би*, тобто вся частина складного речення. Про це йдеться і в «Курсі сучасної української літературної мови» за редакцією Л. А. Булаховського, але з цього не робився правильний висновок, а саме, що в такому разі маємо безсполучникову конструкцію.

Недиференційні сполучники, тобто сполучники з часткою *би*, припускають не тільки форму на *-в*, а й інфінітив, при якому також може вживатися умовна частка. Такі речення часто виражають значення ірреальної зумовленості, напр.: *Якби оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я б з них зробила золотую арфу* (Л. Укр.). *Якби з ким сісти, хліба з'їсти, промовить слово, то воно б, хоч і як-небудь на сім світі, а все б таки якось жилось* (Т. Шевч.). *Якби взять і всю мізерію з собою, дідами крадене добро, тойді оставсь би сиротою з святими горами Дніпро* (Т. Шевч.). *Коли б іще раз починати свою судьбу, своє життя — словами ниву засівати, пішов би знов без вороття* (Л. Дмит.). *Тепер на сей товар не скудно, і замужню украсть не трудно, аби по норову найти* (І. Котл.).

При інфінітиві частка *би* може і не вживатися. В такому разі речення легко набувають значення потенційної зумовленості, напр.: *Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу* (О. Довж.). *З цією душею, з цим серцем багато можна зробити, якщо правильно направити їх* (Н. Ужвій). *Коли вдосвіта виїхати, то на обід саме постієш* (П. Мирн.). *Коли пройти степовим берегом річки, то, обминувши глибокий яр, натрапиш під лісом на хутір* (М. Трубл.). *Та виграти війну можливо лише тоді, як добре до неї підготуватись* (Ю. Смол.). *Як вийти з тих печер та стати од сонця, перед тобою усе тільки гори крей-*

дяні біліють високі (М. Вовч.). Отже, такі речення стають подібні до конструкції індикативного типу з узагальненим значенням чи до речень ірреального типу з ознаками майбутнього часу. Деякі автори звертають увагу на конструкції для вираження категоричності чи з словами *варто, досить, доволі*, які мають зв'язний характер, напр.: *Як кінчать, то вже кінчать* (П. Тич.). *Часто досить одній грудочці покотитись з гори, як слідом за нею посуне ціла злива каміння* (С. Скляр.). [100, 300—301; 159, 572; 96, 103]. Це і дало підставу авторам «Русской грамматики» зробити висновок, що умовні конструкції з інфінітивом у зв'язку з його іменуючою функцією займають проміжне становище між індикативним і неіндикативним типом умовних речень [159, 572].

§ 68. Складнопідрядні речення причини

У складнопідрядних причинових реченнях, як і умовних, виражається пряма зумовленість. Проте якщо в умовних реченнях явище підрядної частини не може або не викликає певних наслідків у головній частині, то в причинових реченнях воно приводить до реальних наслідків. Тому модальність причинових речень відмінна від умовних. В умовних реченнях підрядні частини мають гіпотетичну модальність; для причинових речень вона не характерна. Крім того, модальність головної частини не залежить від модальності підрядної, як в умовних реченнях.

У більшості праць 50—60-х рр. недостатню увагу звертали на семантичну природу причинових речень. У визначеннях звичайно вказувалося, що в таких реченнях виражається причина дії головного речення [100, 287; 180, 375; 189, 142] або причини й обґрунтування [99, 225; 42, 343; 60, 342]. М. П. Івченко звернув увагу на відтінки причинового значення, які передає сполучник *бо* [75, 450]. У працях останнього часу відтінки причинового значення описуються докладніше. Зокрема, в «Русской грамматике» 1980 р. мова йде про підставу, підтвердження, доказ, свідчення, привід, зачіпку, стимул. Ці часткові значення об'єднуються у двох групах — власне-причинове і невласне-причинове значення [159, 577]. Досягнення сучасного синтаксису полягає також у тому, що виявлено форми вираження таких відтінків причинового значення.

Більшість сполучників може передавати обидва типи значень — і власне-причинове, і невласне-причинове. Це недиференційовані сполучники — *бо, тому що, оскільки,*

адже. Для вираження різних відтінків причинового значення їм допомагають модальні слова, частки або текст взагалі. Менша частина сполучників вузько спеціалізована — передає тільки власне-причинове чи невласне-причинове значення. Це складені сполучники чи сполучникові утворення на основі різних співвідносних слів — *через те що, завдяки тому що, на підставі того що, внаслідок того що, в силу того що, у зв'язку з тим що, виходячи з того що, тим більше що* тощо.

Оскільки раніше при вивченні складнопідрядних причинових речень головну увагу звертали на склад сполучників, тому й поділ на підтипи робився за цим принципом. Найчастіше виділяли чотири підтипи причинових речень: із сполучником *бо*, із складеними сполучниками, із сполучником *оскільки*, із застарілими сполучниками [100, 287—292; 99, 226—227]. Л. О. Кадомцева поділила складнопідрядні причинові речення за ступенем близькості компонентів на односуб'єктні (із спільним підметом для головної і підрядної частин) і двосуб'єктні (з різними підметами), хоча це мало що дає для розуміння специфіки причинових відношень [181, 375]. В. А. Белошапкова взяла до уваги чисто формальну ознаку — здатність чи нездатність підрядної частини ставати у препозиції, поділивши причинові речення на конструкції гнучкої і негнучкої будови [52, 711]. Незручність цього поділу полягає не тільки в тому, що тут не беруться до уваги відтінки причинового значення, а і в тому, що такий поділ не збігається з поняттям про розчленовані і нерозчленовані сполучники. Речення з нерозчленованими сполучниками *так как, поскольку* потрапили у групу гнучких структур, а з розчленованим *тем более что* — у групу негнучких структур [52, 711]. Більш послідовним є поділ складнопідрядних причинових речень на підтипи за недиференційованими і диференційованими сполучниками, бо вони пов'язані з поняттями про власне-причинове і невласне-причинове значення [159, 577]. Ми будемо розрізняти підтипи складнопідрядних причинових речень за відтінками значення — речення з власне-причиновим і невласне-причиновим значенням, бо вони будуються за різними моделями. У межах кожної моделі можуть використовуватися і недиференційовані, і диференційовані сполучники.

Речення з власне-причиновим значенням можуть оформлятися недиференційованими і диференційованими сполучниками. Серед недиференційованих сполучників в українській мові, як визнають майже всі дослідники, най-

поширеніший сполучник *бо* [100, 287; 28, 510; 60, 342; 75, 450, та ін.]. Він уживається не тільки в літературній, а й у розмовній мові і цим відрізняється від російського сполучника *ибо*, що характерний для книжних стилів (пор. і книжний давньоукраїнський сполучник *ибо*) [28, 510]. Якщо російський сполучник *ибо* не означає безпосередньо зумовленого явища [52, 713], то сполучник *бо* часто виражає саме безпосередню справжню причину. Це можна визначити на основі контексту, бо кореляти при *бо*, як правило, не вживаються. Лише в говірках можливе поєднання корелята *тому* з *бо* у складений сполучник *тому бо*, напр.: *А мене пустили тому, бо порішили, що мені вже ніяк сонця не оглядати* (О. Коб.) [100, 290; 113, 66]. Приклади: *Босфор аж затрясся, бо зроду не чув козацького плачу* (Т. Шевч.). *Хазяїн усе найбільш Денисові приказує, чим Трохимові, бо той понятливіший і моторніший* (Г. К.-Осн.). *Але перемогти повинні ми, і переможемо, бо за нами весь трудовий народ* (Ю. Смол.). *Дякував і знову квапився, бо список запрошених був досить великий* (І. В.). *А ми ще, друзі, вернемось з боїв, бо кров у нас гаряча, ми живучі* (П. Дор.). Як бачимо, сполучник *бо* завжди вживається на початку підрядної частини, тому не може починати складного речення. Сліди походження сполучника *бо* від частки *бо* іноді проявляються в тому, що він стає після якогось слова підрядної частини. Це трапляється рідко і має тепер певне стилістичне значення. Причинове значення сполучника *бо* при цьому послаблюється. Пор.: *Із дерева сього зломити ти мусиш гілку хоть одну; без неї бо ні підступити не можна перед сатану* (І. Котл.) [113, 65]. На цій підставі В. А. Белошапкова визнала речення зі сполучником *ибо* (*бо*) негнучкими структурами [52, 713]. При парцеляції сполучник *бо* може стояти на початку висловлень, напр.: *Та буде сад! Бо там, де ми закінчили, почнуть сини... ходою косарів...* (Б. Олійн.). Такі конструкції тільки формально відрізняються від звичайних складнопідрядних причинових речень, тому їх звичайно окремо не розглядають [159, 461; 113, 64].

У зв'язку з тим що сполучник *бо* в українській мові — основний засіб вираження безпосередньої причини, речення з ним можна визнати вихідною формою парадигми власне-причинових речень. Похідними формами виступають речення з іншими недиференційованими сполучниками — *тому що, оскільки, адже*. Сполучник *тому що* має більші можливості для вираження власне-причинового значення,

ніж *бо*, бо він може розчленовуватися і вживатися з різними частками та модальними словами. Найчастіше сполучник *тому* що виражає безпосередню причину саме в розчленованому вигляді. Розчленуванню цього сполучника сприяють частки *тільки, лише, і* та модальні слова *певно, може, безумовно* тощо, які підкреслюють займенник *тому*, виділяють його, напр.: *Лежав якийсь час тільки тому, що зараз ні повернутися ніде, ні до вмивальника не підступити* (Я. Грим.). *Я в'язнем був лише тому, що народився у в'язниці* (Д. Павл.). *І саме тому, що душі в нього вистачило б на цілий океан, Васко да Гама часом не витримував цієї диспропорції й топив свої кораблі в шинку* (О. Довж.). *Може, тому що вдень всю увагу на себе привертала зелень у всіх відтинках, вночі в Нашому домінували звуки й пахощі* (І. В.). Допомогає розчленуванню також заперечення при *тому* чи при частках, напр.: *Болотников примовк не тому, що не мав чого сказати далі* (І. Ле). *Навіть старші віком безвідмовно слухаються, але слухають, почуваеться, не тільки тому, що він над ними командир* (О. Гонч.). Поява заперечення приводить до того, що на місці *що* може ставати сполучник *щоб*, від чого речення набуває цільового відтинку, напр.: *Ми додивилися кінокартину до кінця не тому, щоб вона нам дуже подобалася, а просто з цікавості* (Газ.). Пор. зауваження О. Є. Вержбицького про вживання із значенням причини сполучника *не через те, щоб* [100, 289]. При відсутності заперечення цей відтінок посилюється.

В українській мові поряд із сполучником *тому* що може виступати також застарілий *тим* що в розчленованому чи нерозчленованому вигляді, напр.: *Отим мені і жаль стане матері небоги, що вона його так любить, так гине за його* (Т. Шевч.). *Тим-то й горе, що новина старовину прогнать* (Г. К.-Осн.). *Сироту, Левка.., кріпко жаловала, а ще пуще тим, що Тимоха його не любив* (Г. К.-Осн.). *А старе луб'я Явдоха й собі за Петром тягне, тим що багатир* (М. Коц.).

Власне-причинове значення зрідка передає нерозчленований книжний сполучник *оскільки* і частка-сполучник *адже*, напр.: *В кінці вересня було прийнято рішення перекинути з польського фронту на Південний Першу Кінну армію, оскільки в цей час з Польщею вже велися мирні переговори* (О. Гонч.). *Сіли пити чай, оскільки всі не вечеряли і добре зголодніли* (В. Кан.). *Оскільки неодноразові спроби взяти Каховку в лоб не увінчалися успіхом, Врангель вирішив знищити Каховський плацдарм*

іншим способом (О. Гонч.). *Працю хлібороба я високо ціную, адже він усіх нас годує* (І. Ц.).

Другу похідну форму парадигми власне-причинових речень становлять конструкції із складеними сполучниками і сполучниковими утвореннями, що можуть передавати таке значення без підтримки контексту чи лексики (хоча така підтримка й можлива). Це спеціальні, диференціюючі засоби вираження власне-причинового значення. Вони утворюються на основі співвідносних слів і сполучника *що*, а саме: *через те що, від того що, завдяки тому що, на підставі того що, виходячи з того що, з огляду на те що, заради того що, за рахунок того що, внаслідок того що, в силу того що, з причини того що, у зв'язку з тим що, зважаючи на те що*. Співвідносні частини вносять свій відтінок у значення утворення — вказівку на джерело (*від того що*), сприятливу причину (*завдяки тому що*), підставу (*на підставі того що*) тощо. Не всі ці утворення остаточно злилися у складені сполучники і тому при розчленуванні, особливо не контактному, розпадаються на співвідносні слова і сполучник *що* [135, 427; 159, 583; 96, 112; 100, 288; 99, 227; 181, 376, та ін.]. Найуспішніше точиться процес перетворення у сполучник поєднання *через те що*, тому воно часто виступає в нерозчленованому вигляді, напр.: *Певно, через те що не захотів змінити раз назавжди засвоєного принципу керівництва газеткою, і пішов з цієї роботи* (Ю. Збан.). *Може, хто з них розкис і опустив руки, через те що не вродило* (В. Коз.). Розчленування цього сполучника часто буває умовне (пунктуаційне), особливо на початку речення, напр.: *І через те, що був насправді там всього лише тиждень тому, так яскраво ввижались йому шумливі людні вулиці в святковому буянні...* (А. Гол.). *Через те, що полковник одмовився поночі їхати куди б то не було,— його повели до сільради* (Ю. Янов.). *А через те, що в них була тільки латка землі, ніхто довго не слав старостів* (М. Стельм.). *Але, мабуть, через те, що це вже відійшло в минуле, мова його була спокійна* (А. Гол.). *Але зараз, через те, що при згадці про домівку в уяві, як жива, стояла Орися, цікавість до цієї жінки була йому неприємна, навіть образлива* (А. Гол.).

З прийменником *через* для передачі причинового значення конкурують інші прийменники, тому можливі відповідні сполучникові утворення на їх основі — *від того, що; того ради, що; завдяки тому, що; внаслідок того, що*, напр.: *Від того й земля нам ставала рідніша, що з небом вона*

дбнялася крильми (Б. Олійн.). *І ще більшим було Лесине хвилювання від того, що Сергій і справді ніби не змінився* (В. Коз.). *Не доводиться мені давати під парус свої вірші і того ради, що парус сей надуває заступник того вельможного князя, любителя березової каші* (Т. Шевч.). *Посівна була своєчасно закінчена внаслідок того, що перейшли на двозмінну роботу* (Газ.). *І свого листа Котовський адресував вам у зв'язку з тим, що ви не платите утримання робітникам заводу* (Ю. Смол.). М. У. Каранська вважає, що речення з сполучниками у зв'язку з тим що, внаслідок того що, завдяки тому що, під впливом того що мають умовно-причинове значення [82, 55].

Питання про інші сполучникові утворення із значенням причини потребує подальшого вивчення. Наведемо лише окремі приклади з мови науково-публіцистичного жанру: *Командування зробило висновок про можливу атаку на підставі того, що вночі чулося пересування техніки* (Газ.). *З огляду на те, що складалися несприятливі погодні умови, необхідно було пришвидчити збирання хлібів* (Газ.). *Зважаючи на те, що час був пізній, вирішили припинити обговорення цього питання* (Газ.). *Виходячи з того, що цеглу підвезли, можна було сподіватися на остаточне завершення будівництва корівника* (Газ.).

Диференційовані сполучники, які ми розглянули, мають виразне книжне забарвлення. Правда, деякі з них, наприклад *через те що*, досить вільно вживаються і в художніх жанрах мови.

У зв'язку зі своїм широким значенням недиференційовані сполучники можуть виражати і невласне-причинове значення. Сполучникові бо для вираження такого значення потрібна відповідна підтримка тексту. Підрядні частини з сполучником бо можуть означати обґрунтування, уточнення дії, коли для пояснення явища беруться не безпосередні чинники причини або коли робляться якісь узагальнення, напр.: *Десь за північ перевалило, бо Стожари уже сяяли на заході* (М. Стельм.). *На багатьох патякали язика, й інші брехливі вісті не лежали на місці, бо погана чутка далі од хорошої чутна* (Є. Гуц.). *Видно, було вже пізно, бо ніде по хатах не світилось* (П. Мирн.). *Дечого вчилися, а дещо й знаємо.., бо і я колись під школою ночував* (Є. Гуц.).

За наявності спонукальних форм і заперечення в головній частині може виражатися застереження, напр.: *Та не барись, бо на вранішні дзвони вже наслухає твій син* (Б. Олійн.). *Не позичай, бо злий обичай: як віддає, то ще*

й лає (Є. Гуц.). Не женися на багатій, бо вижене з хати (Т. Шевч.). Не йди в дорогу без запасу, бо хвіст од голоду надмеш (І. Котл.).

Підрядна частина з сполучником *бо* може означати не стільки безпосередню причину, як виправдання дії чи стану головної частини, напр.: *Прилинь, сизий орле, бо я одинокий сирота на світі, в чужому краю (Т. Шевч.). Поважайте його, діти, бо то батько сивий! (Т. Шевч.). Часом напливами набігають аж до садиби, бо не може селянин жити без смужки жита на власнім городі (І. Ц.).* Оскільки в таких реченнях підрядна частина не означає безпосередньої причини, вона сприймається як повідомлення про те, що викликається подіями головної частини. Виникає зворотна зумовленість, що дає змогу перетворити підрядну частину на головну, а головну на підрядну. Пор.: *Стожари вже сяяли на заході, бо десь за північ перевалило. Хвіст від голоду надмеш, бо йдеши в дорогу без запасу. Я одинокий сирота на світі, бо не прилинув сизий орел.* Таке спостереження зробили автори «Русской грамматики» 1980 р. щодо сполучника *потому что* [159, 578]. В українській мові воно стосується і сполучника *бо*.

Конструкції з сполучником *бо* виступають вихідною формою парадигми і для невластне-причинових речень, бо цей сполучник більш поширений і може замінити всі інші подібного типу — *тому що, оскільки, адже* тощо. Якщо сполучник *тому що* виражає власне-причинове значення в розчленованому вигляді, то невластне-причинове — найчастіше в нерозчленованому чи умовно-нерозчленованому вигляді, напр.: *Зараз ви пишете гарно, тому що не бачите за своїм твором нічого, крім самого твору (Г. Тют.). Так ось де нитка розмотується з початку, тому що пряді в полотні й шовки вкладають силу (Д. Кост.). Твердо стоїть на землі Лук'ян, тому що вмів працювати (А. Шиян). Він дуже розумна людина і дуже натомлена людина, дуже переконана людина, тому що вистраждав свій крок і кожену декларацію (В. Кор.). Цьому можуть допомагати також модальні слова, які підкреслюють той факт, що певна чи передбачувана причина в головній, а не підрядній частині, напр.: *Очевидно, ми заблудилися в лісі, тому що знову повернулися до знайомого розбитого танка (Газ.). Бої розгорнулися, здається, на лівому фланзі, тому що звідти почала доноситися посиленна стрілянина (Газ.).**

У конструкціях з сполучником *тому що*, як і в реченнях з *бо*, можлива перестановка частин, тобто виражається зворотна зумовленість. Пор.: *За своїм твором ви не бачи-*

те нічого, крім самого твору, тому що ви пишете гарно. Лук'ян уміє працювати, тому що твердо стоїть на землі. Ми знову повернулися до знайомого розбитого танка, тому що, очевидно, заблукалися.

У деяких текстах, замість тому що, для вираження невласне-причинного значення іноді вживається застарілий сполучник *тим що* чи уснорозмовний *того що*, напр.: *І нічого не вдієв, тим що перед очима нема нічого доброго скульптурного* (Т. Шевч.). *Дідусь сивесенький рида — того, бачте, що сирота* (Т. Шевч.).

Сполучник *що* може й сам виступати з причинним значенням, особливо в розмовній мові чи імітації під неї. Це найчастіше буває при словах емоційного стану, і тому причинне значення не чітко відмежоване від об'єктного. Приклади: *Ляхи нервуються, що ми не премось наосліп, сидимо в обозі тихо* (П. Панч). *Та й спасибі ж тобі, сину, що не осиротив рід!* (Б. Олійн.). *Мабуть, я йому здаюся зовсім малим, що він веде мене за руку, як хлопчиська* (І. Ле) [96, 114].

Сліди від старого сполучника *так як* залишилися, очевидно, в народній мові у вигляді самостійного вживання *як*, напр.: *От як злякалась, скочила з місця, та й не може ступить* (Г. К.-Осн.). *Як їй не дав бог діточок, так вона кохалася у чужих* (Г. К.-Осн.). Ще рідше виступає сам сполучник *так як*, напр.: *І все це одіймає у мене час і трохи турбує мої нерви, так як дні проходять в розмовах, на людях* (М. Коц.). Л. А. Булаховський вважає, що таке вживання сполучників *що* і *як* «скоріше залишки колишньої неозначеності, ніж продукти спрощення» [28, 512]. Невласне-причинове значення зрідка можуть виражати ще такі діалектні та застарілі сполучники, як *позаяк*, *понеже*, напр.: *Підрівняють, підпиляють і підкрутять, позаяк у них порядок і асфальт* (Б. Олійн.). *Позаяк мої противники не мають відваги виступити відверто, я сам підкажу їм, що вони хотіли б нам закинути* (І. В.). *Діло велике вже почато, повороту не буде, понижє на те воля і благословення боже* (Н. Риб.) [28, 511, 512].

Сполучник *оскільки* здебільшого виражає безпосередню причину, але зрідка може передавати і віддалену причину, причину-пояснення, особливо за наявності модальних слів, напр.: *Сіли пити чай, оскільки всі не вечеряли і добре зголодніли* (В. Кан.). *Звичайно, ми пообіцяли закінчити проект швидше, оскільки остання інстанція вже дала свій дозвіл* (Газ.).

Для частки-сполучника *адже* більш типово передавати своєрідну причину-пояснення, забарвлену відтінком експресивності, напр.: *І збережи, прошу тебе, **адже** в цьому листі не лише мої думки і вболівання (І. Ц.). Йому починила! **Адже** ж сама чорнява, та й верх на хаті немазанний (Г. К.-Осн.)*.

Третю форму парадигми невластне-причинових речень становлять конструкції із складеними утвореннями типу *під виглядом того, що; під приводом того, що; судячи з того, що; у зв'язку з тим, що; тим більше що*, які спеціалізувалися для вираження саме невластне-причинового значення, зовнішнього приводу, додаткового обґрунтування. З цих засобів найпоширеніший сполучник *тим більше що*. Він буває нерозчленованим чи умовно-розчленованим, напр.: *Мимоволі я теж прибирав гідності та статечності, **тим більше що** Дармограїха на людях зверталась на «ви» й іменувала поштиво по батькові (Є. Гуц.). Але потім став потроху звикати до цієї думки, **тим більш, що** і самому було важко (А. Гол.). Сільський комітет визнав за цілком справедливі ці слова, **тим більше, що** думки ті аж ніяк не перечили поглядам села (К. Горд.). Семен був певний, що й Уляна про нього вже забула, **тим більше, що** в одному з листів брат Петро... написав йому, що Уляна вийшла заміж (Д. Безд.). Трапляється і звичайне розчленування. Про.: *Думка про це весь час непокоїла Бронникова **тим більше, що** високі соняшники та курурудза в полях заважали вести спостереження (О. Гонч.). При парцеляції сполучник *тим більше що* починає висловлення, напр.: *Мені соромно було людям на очі показатися. **Тим більше, що** в тому відчував і свою провину (Ю. Збан.)*.**

Своєрідним варіантом цього сполучника є вислів *тим паче що*, напр.: *Але можна звикнути, **тим паче, що** поруч з виходом цього гарячого джерела виливається джерело холодне, мов крига (В. Кор.)*.

Сполучник *тим більше що* вживається в різних жанрах мови. Інші складені утворення мають виразний книжний характер. Пор.: *Усі ці порушення технологічної дисципліни робилися **під приводом того, що** не був встановлений порядок проведення операцій (Газ.). Наші опоненти, **під виглядом того, що** їм треба вивчити це питання докладніше, припинили дискусію (Газ.). *Судячи з того, що* хворий почав ходити, операція, очевидно, дала свої позитивні наслідки (Газ.)*.

Певний причиновий відтінок має сполучення за *те, що*. Воно вживається в розчленованому вигляді з наголошенням

займенником *те*, напр.: *На гострі брили кинули його і прикували боговою люттю за те, що в муках праведних вогонь він передав на добре діло людям* (Б. Олійн.). *Ми вдячні йому за те, що його полум'яна поезія зіграла серце Шевченка, обвіяне холодом царського заслання* (П. Загр.). *Я прошу дарувати мені за те, що перебив вашу відповідальну роботу над проектом* (О. Корн.). Тому речення з цим сполученням звичайно розглядають як проміжні між причиновими і з'ясувальними [96, 114]. Проте утворення на основі орудного відмінка займенника *те* — *затим* що набуло значення причинового сполучника і вживається в розчленованому і нерозчленованому вигляді, правда, у мові письменників попередньої доби, напр.: *Мені ніхто нічого не казав, затим що я нікого не бачив* (Г. К.-Осн.). *Та усе менша їй плата була, затим, що вона усе старіла, слабіла* (М. Вовч.).

Таким чином, складнопідрядні речення причини не такі одноманітні, як це здавалося раніше. В них можуть виражатися різні відтінки власне-причинового і невластне-причинового значення.

§ 69. Складнопідрядні допустові речення

Якщо в складнопідрядних умовних і причинових реченнях виражається пряма зумовленість, то в допустових — зворотна зумовленість, тобто в підрядній частині повідомляється про підставу чи умову, всупереч якій відбувається дія головної частини. Тому складнопідрядні допустові речення семантично пов'язані з умовними і причиновими. Зворотна зумовленість пов'язана з поняттям про протиставлення. Звідси зв'язок складнопідрядних допустових речень з складносурядними. У більшості визначень складнопідрядних допустових речень йдеться про не взяту до уваги умову [100, 303; 99, 234; 60, 343; 75, 454]. При характеристиці складнопідрядних допустових речень підкреслюється їх зв'язок із складносурядними. Проте недостатня увага до семантичної природи складнопідрядних допустових речень приводить до того, що не встановлюються внутрішні зв'язки з іншими реченнями зумовленості, зокрема з причиновими. Досягнення сучасного синтаксису якраз і полягає в тому, що допустовість розглядається як один з проявів зумовленості взагалі, отже, виявлені внутрішні семантичні зв'язки між складнопідрядними умовними, причиновими і допустовими реченнями. Як і при аналізі інших речень, більша увага приді-

ляється ролі тексту, модальних слів і часток в оформленні допустових речень. На різні відтінки в значенні складно-підрядних допустових речень зверталася увага й раніше. Однак тепер їх уперше згруповано у дві групи — власне-допустові і невласне-допустові значення [159, 586].

Складнопідрядні допустові речення звичайно поділяються за сполучниками, тому розгляд семантики і будови цих конструкцій відсувався на другий план [100, 303—314; 181, 372—374, та ін.]. Під впливом досліджень А. П. Кващука в українському мовознавстві починається поділ складнопідрядних допустових речень за значенням і будовою на власне-допустові, протиставно-допустові, узагальнено-допустові й умовно-допустові [83, 6; 99, 234]. За формальною ознакою можливості чи неможливості перестановки складових частин В. А. Белошاپкова поділяє складнопідрядні допустові речення на конструкції вільної чи зв'язної структури [52, 720; 96, 116—120]. Автори «Русской грамматики» 1980 р. хоч і встановили поняття про власне-допустові і невласне-допустові відношення, але поділ складнопідрядних допустових речень роблять за сполучниками — недиференційованого чи диференційованого значення [159, 586].

Для того щоб виявити, які конструкції справді є підтипами речень, а які тільки їх формами, найкраще брати до уваги основне значення речень, що дає змогу встановити їх моделі, а потім і парадигми. Тому складнопідрядні допустові речення ми поділяємо на два підтипи — власне-допустові і невласне-допустові. Власне-допустові речення будуються за однією моделлю, невласне-допустові — за трьома.

Найбільш звичайне, власне-допустове значення виражають речення, в головній частині яких ідеться про здійснене явище всупереч повідомленому в підрядній частині, тобто всупереч потенційній причині. При цьому яскраво виявляється суперечливий характер складових частин. Власне-допустові речення можуть оформлятися недиференційованими сполучниками. Серед них найпоширеніший *хоч*, який уживається в усіх жанрах і стилях мови (щоправда, його варіант *хоча* більш типовий розмовній мові, а *хоть* — застарілим текстам). Конструкції з сполучником *хоч* становлять вихідну форму парадигми власне-допустових речень. Приклади: *За столом сиділи гості, втиснуті в жупани, а жінки були в кунтушах, хоч у хаті стояла задуха* (П. Панч). *Так, я не дуже поспішаю, хоча маю невідкладні справи* (В. Кан.). *До селища Дарина*

поверталася поволі, хоч думки її летіли на крилах (Ю. Янов.). Хоча була північ, спати не хотілось (І. Ц.). Хоч карти не було тепер перед очима, назви населених пунктів вона міцно тримала в своїй пам'яті (Д. Бедз.). Тепер же, хоч ця поїздка була в моєму житті найвідповідальнішим кроком, я не поспішав (Ю. Збан.) Батько, хоч і любив сина і наодинці з ним був ласкавий, при мачусі, якої трохи побоювався, ставав мовчазним, похмурим (А. Гол.).

Іншу форму парадигми створює близький до хоч недиференційований сполучник *хай* (розм. *нехай*). Він надає реченню відтінку припущення, якому в головній частині протистоїть несподіваний наслідок. Підрядні частини з сполучником *хай* не так тісно пов'язані з головною, як з сполучником *хоч*, отже ближчі до складносурядних речень. Як правило, підрядні частини з сполучниками *хай*, *нехай* препозитивні, напр.: *Хай* виє вітер і шаленіє заметіль — не покинуть бійці своїх постів (А. Шиян). *Хай* свище кулеметний град, *хай* закипає чорна Чарна, — не похитнеться наш солдат (П. Дор.). *І нехай* день барашком піна, *хай* вітри десь пішли в нальот, по каспійській воді спокійно наступає рибальський флот (П. Дор.). *Хай* (*нехай*) може підсилюватися сполучниками *хоть*, *хоч*, що набуває значення частки, напр.: *Нехай* *хоть* стане він Бовою, не наляка мене собою (І. Котл.).

Цю лінію форм продовжують складені сполучники, спеціально призначені для вираження власне-допустового значення, — *незважаючи на те що*, *дарма що*, *незалежно від того що*, *всупереч тому що*. Про те, що поєднання *незважаючи на те що* перетворилося на сполучник, свідчить той факт, що він може вживатися в нерозчленованому вигляді, напр.: *Начальник бази... сидів ніяково і, незважаючи на те що був уже немолодою людиною, мінився в лиці* (І. Сенч.). Розчленування цього сполучника часто умовне. Пор.: *Незважаючи на те, що він був від мене вдвічі з лишком старший, ми з ним по-справжньому потоваришували* (Ю. Збан.). Однак, *незважаючи на війну, що гримить довкола, незважаючи на те, що не ясно ще, чия візьме, робота на Гаркушинім хуторі не припиняється* (О. Гонч.). *І навіть сумно якимось, незважаючи на те, що, звичайно ж, і радісно...* (В. Кан.). *Однакова доля, незважаючи на те, що, на перший погляд, між ними, здавалося, не могло бути нічого спільного* (Я. Грим.).

Сполучник *дарма що* взагалі майже завжди нерозчленований, напр.: *Сів кінець столу і закупив, дарма що*

ось уже більше року жодної цигарки не викурив натщесерце (А. Гол.). Він встиг сюди швидше за Ласточкіна, **дарма що** Ласточкін півдороги зробив на візнику (Ю. Смол.). У бідолашного чоловіка не було свого ні кола, ні двора, **дарма що** мав неабиякий талант — гарний голос (Я. Грим.). **Дарма що** ні родичів, ні приятелів і в нього, і в Артема тут не було, ночувати пустили в першу ж хату (А. Гол.). Сава, **дарма що** звікував у пастухах, сам і косарку зладить (К. Горд.). Деякі випадки розчленування — данина старій традиції, напр.: **Дарма, що** снігу перед цим ввалило багато, проте вже з усього чути, чути весну... (О. Гонч.).

Сполучники незалежно від того, що; *всупереч* тому, що ще тільки створюються і тому розчленовані. Вони вживаються у книжній мові, напр.: **Незалежно від того, що** пропонувала опозиція, консерватори більшістю голосів схвалили новий закон (Газ.). **Всупереч тому, що** обіцяли синоптики, дощ ішов до самого вечора (Газ.).

З наведених прикладів видно, що підрядні частини власне-допустових речень здебільшого ставляться в постпозиції, але можуть бути в препозиції чи інтерпозиції. Якщо підрядні частини препозитивні, в головній частині можуть уживатися протиставні сполучники *але, та, проте, однак* та їх аналоги. Ці сполучники допомагають відмежувати головну частину від підрядної і, найголовніше, посилюють протиставлення. Двомісне поєднання створюють усі сполучники невластиві допустових речень, крім *незважаючи на те що*, напр.: **Хоч і** недовго затримались з Грицьком, **але** від колони далеко відстали (А. Гол.). **Хоча і** важко Твердохлібові — не те вже здоров'я, **та** він з ранку й до ночі в степу, на людях (І. Ц.) (як бачимо, сполучник *хоч* іноді може підсилюватися часткою *і*. Дехто вважає, що й самостійно *і* може виступати допустовим сполучником [100, 310; 170, т. 4, 8; 159, 589]). **Хоч** Пушкін не був членом таємної організації, **проте** ідеї її були близькі поету (Д. Кост.). **Хоч** він був у нас рядовим членом експедиції, **однак** почував себе старшим — він був чоловік (М. Чаб.). **І хоча** ті гроші до зарізу були потрібні нашій державі, **все ж таки** іконостаса не продали за океан (І. Ц.). **Вишня хоч і** досить велике село, **але** зате скупчене так, що до вечора всі вже знали про чудо (І. В.). **Нехай** сивіє в мене волос і в зморшки криється рука — **та** тихий мій ліричний голос не замовка, не замовка (В. Сос.). **Хай** фронт далеко, **однаково** мусить боротися з ворогом там, куди потрапив, **незважаючи ні на що** (В. Коз.). **Дарма що**

снігу перед цим ввалило багато, **проте** вже з усього чути, чути весну... (О. Гонч.). Так створюється друга лінія парадигматичних форм власне-допустових речень — залежно від наявності чи відсутності протиставного сполучника в головній частині. Це видозміни однієї моделі речення, їх форма, тому немає підстав виділяти такі конструкції в окремий підтип речення — протиставно-допустовий [пор.: 99, 235].

У значенні допустового сполучника можуть уживатися модальні (вставні) слова *правда*, *щоправда*. Це буває найчастіше за наявності протиставного сполучника в головній частині, напр.: *Мені, правда, не дуже хотілося говорити про Чепура на педраді, але іншого виходу справді не було* (Ю. Збан.). *Правда, від поля вставали якісь голоси, щось промовляли, але він того слухати не хотів* (М. Коц.). *Щоправда, бували в мене в перших днях шкільного життя прикrostі з товаришами, але ті прикrostі були хвиливі та скороминучі* (І. Фр.). Слова *правда*, *щоправда* в такій позиції поєднують модальну функцію із сполучниковою (як гадає О. М. Гвоздєв, таку функцію може виконувати і модальне слово «допустим», укр. *припустімо* [48, 245]). Речення з ними досить близькі до складносурядних.

Допустові речення можуть набувати різних відтінків значення — зіставлювального, умовного, узагальненого, розділового. Це послаблює допустове значення речення і перетворює його на невластне-допустове. Оскільки недиференційовані сполучники призначені для передачі не тільки власне-допустового значення, вони якоюсь мірою можуть передавати і невластне-допустове значення. Насамперед недиференційовані сполучники використовуються для вираження зіставлювально-допустового значення, коли зміст складових частин тільки зіставляється, тобто називаються несхожі явища, що веде до послаблення протиставлення, напр.: *Вечір ще бився в степу, хоч робота на будівельному майданчику вже й затихла* (М. Чаб.). *Хоч ви, мовляв, люди почесні, та нема думки дочку видавати* (К. Горд.). *І жодне з них в цю мить не згадало про Євгена, хоч обом їм він був на думці* (В. Земл.). *Але сам ворог не підійшов до табору, хоча й вистелив кулями усе дно озерецька, з якого брали воду партизани* (М. Стельм.). *Адже наше засідання трохи затяглося і, хоч пройшло дуже цікаво, проте й соловей не самою лише піснею на світі тримається* (Я. Грим.). При зіставленні складові частини можна взаємозамінювати. Пор.: *Вечір*

ще бився в степену, хоч робота на будівельному майданчику вже й затихла (М. Чаб.). — *Хоча вечір ще бився в степену, але робота на будівельному майданчику вже й затихла*. З власне-допустовими реченнями такої перестановки зробити не можна.

Залежно від контексту недиференційовані сполучники можуть наближатися до *якщо*, тобто виражати допустове значення з умовним відтінком. При цьому в підрядній частині часто буває теперішній чи майбутній час, в головній — *то, так* тощо. Основна форма парадигми таких речень — з сполучником *хоч* (*хоча, хоть*), напр.: *Хоча лежачого й не б'ють, то і полежать не дають ледачому* (Т. Шевч.). *Хоть се не по царській породі, та де ж взять дров, коли все степ* (І. Котл.). *Навіть ми з матір'ю, хоч і бачили щодня його муки, не відразу повірили, що лишилися сиротами* (Ю. Збан.). Іншу форму парадигми створює сполучник *хай* (*нехай*), напр.: *Нехай ви, люблячи мене, і не засоромитеся сказати прямо: вона мужичка; та яково буде вам тогді?* (Г. К.-Осн.). *Хай птахи тепер тривожні, хай і журно журавлю, та в твоїй прикметі кожній повинь щастя я ловлю* (М. Рильськ.). *І нехай ви живете в кам'яних палацах, нехай люстри сяють над вами, але якщо ви живете чесно і тому інколи буває вам трудно, то вам мило згадати осіннє бездоріжжя і той отчий дім, у якому починалось ваше життя* (В. Земл.). Зрідка з допустово-умовним значенням може виступати і сполучник *якщо* [99, 239; пор.: 159, 588].

Умовний відтінок може підкреслюватися і граматичним засобом — додаванням до цих сполучників частки *би*, напр.: *Та хоч би й не знав я про всі ті «Гран-прі», все одно б схилився перед наполегливістю і працелюбством сахалінських рибалок* (В. Кор.). *І такі люди залишалися для нього друзями на все життя, хоча б він їх бачив раз на віку* (М. Стельм.). *Ну хай у перший час і зустрілися б труднощі, але ж всякі труднощі можна пересилити, при допомозі, безумовно* (Ю. Збан.).

Основне значення речення при додаванні до сполучника частки *би* не змінилося, воно набуло тільки іншого модального забарвлення — гіпотетичного. Тому немає потреби виділяти такі конструкції в окремий тип речення — умовно-допустовий [99, 238]. Це інша форма парадигми допустових речень з умовним відтінком (автори «Русской грамматики» називають їх гіпотетичним різновидом допустових відношень [159, 589]).

Для вираження своєрідних відтінків невластиво-допустового значення можуть використовуватися спеціальні, диференційовані засоби. За окремою моделлю будуються речення, підрядні частини яких поєднуються відносними займенниками і прислівниками *хто, що, який, як, де, куди, звідки* у сполученні з часткою *не*. Такі вислови мають узагальнене значення. Головна частина речення показує, що явище відбувається всупереч будь-яким перешкодам. Підрядні частини стоять переважно на початку чи всередині головної, напр.: *Куди ви не повернетесь — все горить, палає* (П. Мирн.). *Скільки не кликали Гафійку їсти, вона не увійшла* (М. Коц.). *Кирило Іванович що не робив — нічого не вдіє* (П. Мирн.). *І все, куди не йду, холодні трави сняться* (В. Сос.). Такі речення звичайно визначають як узагальнено-допустові [100, 308; 99, 237; 159, 592], деколи — як посилювально-допустові [52, 722].

Узагальнено-допустові речення можуть мати дві похідні форми. Якщо підрядна частина займає препозицію, головна частина може підкреслюватися заперечним сполучником, напр.: *Як не погано жилося багатьом з них до війни, але в такий празник було що випити і було чим закусити* (А. Шиян). *Як не було важко, як не мерзли вони під осінніми дощами, а проте не розбіглися, а навпаки, ще більше згуртувалися* (Д. Бедз.). Речення може набувати гіпотетичної модальності, якщо до займенників додається частка *би*, напр.: *Куди б Ярина не йшла і що б не робила, завжди брала з собою Малушу* (С. Скляр.). *Білі каштани, світлі огні, де б не бував я, любі мені* (А. Мал.). *Сама скрипка, скільки б не водити смичком, звуків ніяких не давала* (Ю. Смол.). Значно посилюється гіпотетичність вислову, якщо в підрядній частині вживається синтаксичний умовний спосіб, тобто форма наказового способу, напр.: *Скільки не дивись на море, воно ніколи не набридне* (В. Кан.). У головній частині узагальнено-допустових речень іноді використовуються узагальнені слова *все, будь-який, ніхто, ніщо, ніякий* тощо. Вони посилюють узагальнене значення цих конструкцій. Пор.: *І все, куди не йду, холодні трави сняться* (В. Сос.). *Кирило Іванович, що не робив — нічого не вдіє* (П. Мирн.). Як зазначає В. А. Белошапкова, конструкції з узагальненими словами наближаються до нерозчленованих речень [52, 722; пор.: 100, 308].

Хоч узагальнено-допустові конструкції сполучаються відносними словами, вони належать до складнопідрядних

розчленованих речень, бо підрядні частини їх не пояснюють якоесь слово в головній, а все головне в цілому. Крім того, як зазначає Л. О. Кадомцева, витворення таких відносних слів, «очевидно, пояснюється опущенням власне допустового сполучника хоч у відповідних ситуаціях» [181, 372]. Спостереження показують, що справді чимало речень з часткою *хоч*, яка виникла з сполучника *хоч*, відповідають конструкціям з відносними сполуками. Пор.: *Хоч куди подайся — вмерти треба, як не тепер, то згодом* (Л. Укр.). *Знав Максим сліди, хоч як там замітали їх бандити...* (П. Дор.). *І хоч який він є в житті особним, а все ж він добрий римський громадянин* (Л. Укр.). *Хоч би що він думав, хоч би що робив, а якась потаємна думка точить його серце* (М. Чаб.). Тому узагальнено-допустові речення можна розглядати як форму парадигми речень з сполучником *хоч* невластиво-допустового значення, які значно відірвалися від своєї вихідної форми.

Узагальнено-допустові речення легко піддаються фразеологізації. Чимало з них набуло значення сталих висловів — *як це не дивно, як не прикро, як не сумно, як би там не було, що не кажи, щоб там не коштувало, щоб то не стало* тощо, напр.: *Як би там не було, а література моя професія* (Л. Укр.). *Що не кажіть, Гоголь душею і натурою наш* (П. Мирн.). *Що б там не коштувало, одривай, а ні, я сама одірву* (І. Н.-Лев.).

Допустового значення можуть набувати деякі речення з розділовими сполучниками — *хоч* — *хоч*, *чи* — *чи*, *або* — *або* тощо. У реченнях з цими сполучниками називаються протилежні явища, з якими зіставляється повідомлене в головній частині. Характерно, що розділовий сполучник *хоч* — *хоч* утворився на базі допустового сполучника, що допомагає йому передавати розділово-допустове значення, напр.: *Марусю! хоч ти розсердишся на мене, хоч проженеш від себе, хоч не звелиш ніколи на очі попадатися, а я таки тобі тепер договорю, що учора хотів сказати* (Г. К.-Осн.). *Хоч їж, хоч дивись, а щоб ціле було і неголодний був!* (Н. тв.). Речення з сполучником *хоч* — *хоч* — вихідна форма парадигми розділово-допустових речень. Похідні форми творяться іншими розділовими сполучниками і їх аналогами, напр.: *Чи пані свариться, чи б'є., чи там спідницю дарує або хустку, — Чайчиха прийме усе мовчки й одійде* (М. Вовч.). *Чи буде грім, чи буде стужа — ти прожени іржавий жаль* (П. Тич.). Можливі також видозміни за наявністю протиставних сполучників, напр.: *чи так, чи*

інаше, а я дальше поста не всижу (Т. Шевч.). *Чи справді так було, чи, може, хто збрехав.., а все-таки катюзі, як кажуть, буде по заслугі* (Л. Гліб.). Близькі до цього конструкції з висловами *хотіла не хотіла, догнав не догнав, проїдем не проїдем, плач не плач* тощо, напр.: *Хотіла не хотіла Мелася, а відпустила братіка* (Г. К.-Осн.). *Проїдем — не проїдем, а спробувати треба* (М. Стельм.).

§ 70. Складнопідрядні речення мети

Складнопідрядні речення мети виражають пряму зумовленість, тобто такий зв'язок, коли у підрядній частині повідомляється про бажаний наслідок передумови, зафіксованої у головній частині. Тому складнопідрядні речення мети семантично пов'язані з реченнями умови і причини, в яких також передається пряма зумовленість. На відміну від цих конструкцій у складнопідрядних реченнях мети передбачувана подія можлива лише внаслідок цілеспрямованої дії. Крім того, така подія завжди тільки передбачувана, потенційна, а не реальна. Цим визначається будова складнопідрядних речень мети — підрядна частина їх завжди гіпотетична, спрямована в майбутнє, тому предикат виражається або синтаксичним ірреальним способом, або інфінітивом, а сполучні засоби завжди мають частку *би*.

У працях з українського мовознавства складнопідрядні речення мети звичайно характеризуються за сполучниками з принагідним зауваженням про різні відтінки у значенні — призначення, заступлення, обмеження тощо [100, 283—287; 99, 229—230, та ін.]. Л. О. Кадомцева зробила спробу поділити складнопідрядні речення мети за граматичною ознакою — наявністю спільних чи різних суб'єктів у складових частинах. Звідси розрізнення односуб'єктних і двосуб'єктних конструкцій [181, 369—371]. Це дає змогу встановити близькість деяких складнопідрядних речень мети, а саме односуб'єктних, до простих [181, 369]. М. У. Каранська при характеристиці складнопідрядних речень мети головну увагу звертає на те, чи виражається в головній частині цілеспрямована дія, бо від цього залежить, як визначати речення з сполучником *щоб* — цільовими чи з'ясувальними [82, 114—123]. Звичайно, все це важливі факти для розуміння будови складнопідрядних речень мети. Проте основне — чи всі речення мети однаково повно виражають це значення. В. А. Белошاپкова показує, що залежно від цього

складнопідрядні речення мети можна поділити на власне-цільові і невласне-цільові. До останніх вона зараховує речення із значенням необхідної підстави й антимети [52, 725—726]. В «Русской грамматике» 1980 р. також по суті мова йде про власне-цільові і невласне-цільові значення речень, але вони чітко не розмежовані. Крім того, окремо виділені фразеологізовані структури [159, 594—602; 96, 107].

Ми будемо виділяти складнопідрядні власне-цільові і невласне-цільові речення, що будуються за різними моделями.

Власне-цільові значення виражаються тоді, коли в головній частині виступають слова із значенням цілеспрямованого руху чи подібних акцій. Основним засобом зв'язку є недиференційований сполучник *щоб*. Підрядна частина може займати всі три позиції, але найтиповіша постпозиція, бо «повідомлення про мету, як правило, більш актуальне, ніж повідомлення про саму дію» [52, 725]. Приклади: *Пішла вночі до ворожки, щоб поворожити* (Т. Шевч.). *Зерно в землю теж кладуть, щоб воно воскресло в житті* (Б. Олійн.). *Виходить олень на болото, щоб глянуть, як через Замглай біжить небачена істота* (П. Дор.). Сполучник *щоб* іноді, зокрема в поетичній мові, може відтягуватися всередину підрядної частини, напр.: *Пійдіть гінця мені кликніте, до мене зараз щоб прийшов* (І. Котл.). *Еней з Сивилою хватались, до некла швидше щоб прийти* (І. Котл.). У текстах з діалектним забарвленням можливі також сполучники *щоби*, *коби*, *коб*, напр.: *Всі хлопці позбігалися, щоби побачити могого бранця* (І. Фр.). *Він купить йому яблук, білий хлібець, коби вже лише тут був* (М. Коц.).

За препозиції підрядної частини зрідка може вживатися в головній частині корелят *то*, напр.: *Щоб було де заховатися від негоди, Верига обладнав собі під горою землянку* (П. Панч). *Щоб не обходити озеро, Муров сів на човна і поплив у бік Замисловичів* (В. Земл.). *Щоб знать людей, то треба пожить з ними* (Т. Шевч.). *І щоб к ним лучче підмоститься і пред Юноной заслужиться, то піднесла їм пиріжок* (І. Котл.). Як вважає Л. Ю. Максимов, за препозиції «і головна і підрядна частини виявляються взаємопов'язані. В такому випадку в складнопідрядному реченні виражаються відношення мети і засоби її досягання, мети й умови, за якої вона може бути досягнута (у підрядній — мета, в головній — засіб або умова її досягання)» [96, 105].

За інтерпозиції підрядна частина набуває приєднувального відтінку і наближається до вставного речення, напр.: *А ввечері мій Ярема, щоб не сердить отамана, покинув Оксану* (Т. Шевч.). Часто інтерпозиція удавана, бо підрядна частина стоїть тільки після одного слова, займаючи насправді препозицію, напр.: *Артем, щоб приховати хвилювання від зустрічі з нею, силувано усміхнувся* (А. Гол.). *Карпо, щоб ні з ким не зустрітись, перескочив через паркан, бігцем подався додому* (М. Стельм.). *Ти, щоб діла твої росли увись і вишир, рукою певною стискаєш дні і роки* (М. Рильськ.).

З потреб актуального членування підрядна частина зрідка може пояснювати якийсь поширювач присудка, становлячи з ним один семантичний компонент і набуваючи відповідного забарвлення, здебільшого обставинного, напр.: *Сестру кликнула на пораду, щоб горе злеє розказати* (І. Котл.). *Ентелла скрізь пішов шукати, щоб все, що бачив, розказати і щоб Дареса підцьковать* (І. Котл.) [52, 726; 181, 367 та ін.].

У реченнях мети підрядна частина завжди має ірреальну модальність бажаності. Сполучник *щоб* разом з дієслівною формою на *-в* створює синтаксичний спосіб бажаності. Оскільки інфінітив тільки називає дію, не показуючи її реальної реалізації в часі, він також може сполучатися з сполучником *щоб*. Ще В. О. Богородицький виявив закономірності вживання форми на *-в* чи інфінітива — наявність різних чи спільних суб'єктів у головній і підрядній частинах [25, 237]. Це видно з наведених прикладів. Проте бувають і винятки, наприклад спільний суб'єкт при формі на *-в*: *От так Еней жив у Дидони, забув і в Рим щоб мандровать* (І. Котл.). *І се робив не для потіхи, а Марса щоб удоволив* (І. Котл.). У наш час таке слововживання вже відчувається застарілим [82, 122].

Односуб'єктні речення іноді наближаються до простих з інфінітивом мети. Це буває тоді, коли в головній частині вживаються дієслова цілеспрямованого руху, напр.: *Піду я до людей старих, щоб їх о пеклі розпитати* (І. Котл.) (пор.: *Піду розпитати...*). *Послав гінця до богомаза, щоб мальовання накупить* (І. Котл.) (пор.: *Послав накупить...*). *І навіть полегли на судному полі вставали, щоб смертю смерть потрясти!* (Б. Олійн.) (пор.: *Вставали потрясти...*). Дехто вважає такі конструкції інфінітивними зворотами — членами простого речення [196, 130; 82, 115]. Виступаючи проти такого погляду,

Л. Ю. Максимов зазначає, що 1) взаємозамінюваність таких конструкцій не завжди можлива і 2) у конструкціях з сполучником *щоб* особлива модальність бажаності, якої немає в інфінітивах мети. Тому конструкції з сполучником *щоб* треба вважати підрядними частинами складного речення [96, 106]. Л. О. Кадомцева вважає такі конструкції синонімічними простому реченню [181, 369].

Підрядні частини речень мети мають ірреальну модальність. Вона не впливає на модальність головної частини. Однак помічено, що для вираження значення мети сприяє наявність у головній частині спонукальних і бажальних форм, напр.: *Глядіть же, цупко прикрутіте, щоб він в шинок та не зайшов!* (І. Котл.). *Сідай, Олексію, щоб, як кажуть, старости сідали* (Г. К.-Осн.). *Повій же ще раз, мій далекий, щоб я відчув тебе, вітрець, відчув смоловий дух смереки, як пахне м'ята і чебрець* (П. Дор.). *Розпитати б у нього, щоб не томитися даремно, не ждати, не думати про швидке повернення додому* (А. Шиян).

Конструкція з сполучником *щоб* — основна форма парадигми речень мети. Похідні форми створюються іншими сполучниками — простим або, складеними для того *щоб, задля того щоб, з тим щоб*. Конструкції з сполучником *аби* також можуть бути двосуб'єктні чи односуб'єктні. Цей сполучник вносить у речення мети обмежувальний відтінок, напр.: *Ага, міняєш бика на вола, аби дома не були* (Є. Гуц.). *Небо прихилив би, аби добре було тобі* (Я. Грим.). *Кілька жінок попрямували до неї, аби хоч трохи її втішити* (А. Шиян). *Аби дотерпіти до наступної атаки, аби не перетворитися на крижані бурульки, десантники на маршах частіше йшли за холодними скринями, ніж їхали на них* (Ю. Мушк.). Обмежувальний відтінок може посилювати частка *тільки*, що вживається при сполучнику. Пор.: *Ми визнали за можливе піти й на це, аби тільки зберегти єдність в рядах революційної демократії міста* (А. Гол.). *Ліпше нехай і козаком уже стає, аби б тільки не засиджувався в безділі та в нудьзі* (І. Ле). *Радька він підмовляв, аби б тільки з церкви вийти* (Г. К.-Осн.). Ця частка і сама може виступати як сполучник мети у формі *тільки б*. Речення набуває відтінку посиленого прагнення досягти чогось, напр.: *І у панаса грати стала, Енея б тільки уловить* (І. Котл.) [100, 285; 159, 596].

У ролі сполучника мети може виступати також частка *нехай*. У реченнях з цією часткою підкреслюється спонукання в досягненні мети, напр.: *О, музо, панночко Парнаська! Спустись до мене на часок; нехай твоя научить ласка, нехай твій шепчеть голосок* (І. Котл.). *Що йому зо мною робити?.. Покинути мене бідну; нехай пропадаю!* (Г. К.-Осн.). *Утни, батьку, орле сизий! Нехай я заплачу, нехай свою Україну я ще раз побачу* (Т. Шевч.). Підрядні частини з таким засобом зв'язку більш самостійні, ніж із сполучником *щоб*, тому речення наближаються до складносурядних [100, 286].

Складні сполучники *для того щоб*, *затим щоб*, *з тим щоб* ще остаточно не сформувалися як сполучники. Вони найближчі до сполучника *щоб* тоді, коли виступають у нерозчленованому вигляді, напр.: *Для того щоб цілком покорити дівчину, я й вирішив організувати шкільну виставку кращих вишивок* (Ю. Збан.). Однак здебільшого такі сполуки виступають у розчленованому вигляді і речення набувають ознак нерозчленованих, напр.: *Височенний хрест поставив... Се, бачиш, для того, щоб знать було, що криниця єсть коло дороги* (Т. Шевч.). *Топив наш батько кораблі задля того, щоб бодай хоч іноді у брудному шинку маленька калюжа його життя обернулась хоч на час у море — бездонне і безкрає* (О. Довж.). *Усі люди зібрались затим, щоб подивитись на Оксану* (Г. К.-Осн.). *Бригада закінчувала трудовий день з тим, щоб завтра новий день продовжити з новим завзяттям* (Ю. Янов.). Допмагають розчленовуванню таких сполучників лексеми *тільки*, *саме тощо*, а також заперечна частка, напр.: *І все тільки для того, щоб поворожити мені про Христю* (А. Гол.). *Сюди прийшли ми не для того, щоб повертатися назад* (П. Дор.). *Правда, що я тобі похвалився, але ж не затим, щоб ти перехвалювався* (М. Кроп.). *Ми пливли головним руслом і тільки при крайній потребі звертали вбік з тим, щоб при першій же можливості виплисти на річку знову* (В. Арс.). Сполучники *задля того щоб*, *затим щоб*, *з тим щоб* менш поширені, ніж *для того щоб*, і типові для книжної чи розмовної мови. Названі складені сполучники в нерозчленованому вигляді близькі до сполучника *щоб* і можуть бути замінені ним. Більш своєрідні складені сполучники *заради того щоб*, *в ім'я того щоб*, які помітно відрізняються від сполучника *щоб* і виразно втрачають стилістичне забарвлення при заміні. Пор.: *Не відстав від батька і цесаревич Микола, котрого брали в Данію заради того, щоб знайти*

наречену (В. Кан.). *Невже везли мене до Вільнюса, до Петербурга, до Глінки, до Брюллова ради того, щоб я навчився, став професором та маминим синком слухняним, як Горонович (Д. Кост.). В ім'я того, щоб перемогти, наші народи йшли на неймовірні жертви (Газ.).*

Таким чином, поняття про власне-цільові речення відносно вони не цілком однотипні, бо мають різні відтінки значення обмеження, посилення, спонукання тощо.

Якщо в головній частині вживаються слова із значенням повинності — *треба, потрібно, необхідно, мати, слід* тощо, то підрядна частина починає означати не стільки мету (на це вказує тільки сполучник), як необхідну підставу. Такі речення відрізняються тим, що в них уживаються сполучники тільки найзагальнішого, недиференційованого значення, а підрядні частини здебільшого препозитивні. Слова повинності головної частини впливають на підрядну частину так, що в ній послаблюється бажальне значення і посилюється наслідкове. Основна форма цієї моделі створюється сполучником *щоб*, напр.: *Нам треба виступити зараз, щоб підійти і стати табором на Жовтих Водах (О. Корн.). Хто навчить, як саме треба діяти, щоб настав, нарешті, довгожданний мир? (А. Шиян). Щоб перебудувати світ, треба бути сміливим і сильним (І. Сенч.). Щоб запобігти цьому, потрібна якомога міцніша єдність бідноти та наймитів економії (А. Гол.).* Похідні форми поєднуються іншими сполучниками — *аби, для того щоб*. Вони трапляються рідше. Пор.: *Вона потрібна, мати, нам, живим, аби почули, доки ще не пізно (Б. Олійн.). Щось має бути і тут від отих старожитностей, аби засвідчувати давно минулі діяння і життя людей (І. Ц.). Почекаати представникам п'ять хвилин конче потрібно було для того, щоб консул додержав свого престижу (Ю. Смол.). Треба жити на світі затим, щоб яке добро робити другим (Г. К.-Осн.).*

На основі цієї моделі створюються речення фразеологічного типу. Вони можуть означати достатні, недостатні чи надмірні підстави — з словами *досить, достатньо, вистачить, мало, замало, недостатньо, надто, занадто, багато*. Приклади: *Одного дня досить, щоб справитись (О. Донч.). Мабуть, достатньо самої присутності лікаря, щоб недуга злякалася (Н. Риб.). Але самого цього ще не досить, щоб однією з них володіти бездоганно (Я. Грим.). Він прожив шістдесят років, і у нього не*

вистачило часу, щоб одружитись (О. Корн.). *Грошей у мене б стало, щоб поїхати до Нікольського і назад вернуться* (Т. Шевч.). *Часу не мало було — ціле літо і осінь, — щоб перекласти тую решту віршів* (Л. Укр.). *Розвідники були занадто досвідчені, щоб піддатися на цю провокацію* (Газ.).

Окремо треба виділити такі невластиві-цільові речення, в яких мова йде про непередбачені, несподівані і часто небажані наслідки, що не можуть бути справжньою метою. В. А. Белошапкова називає такі конструкції реченнями антимети [52, 727; 159, 596]. Ми будемо називати їх реченнями несправжньої мети. Речення несправжньої мети характеризуються, головним чином, своєю семантикою складових частин — невідповідністю того, що передбачається в головній частині і що висловлюється у підрядній. В українській мові такі речення створюються не тільки сполучником *щоб*, а й деякими іншими, напр.: *для того щоб*. Підрядна частина завжди постпозитивна. У головній частині дія може відбуватися свідомо чи не свідомо, напр.: *Хлопчик, зачарований Десною, виріс, щоб усіх нас чарувати* (П. Дор.). *Ідуть, зімкнувшись міцно, тісно, ідуть, щоб побідити поспішно, або щоб трупом полягти* (І. Котл.): *Чи не сподіваєтесь ви, пане лісе, що він сюди прикотив лише для того, щоб здохнути під вашими паршивими деревами?* (Ю. Янов.). Може зображатись також дія стихійних сил природи, напр.: *Уже кружляє листя жовторжаве, щоб на асфальті мокрому спочити* (М. Рильськ.).

§ 71. Складнопідрядні наслідкові речення

У складнопідрядних наслідкових реченнях, як і цільових, виражається пряма результативна зумовленість, але на відміну від цільових речень результативність не гіпотетична, а реальна. Тому для головної частини підрядних наслідкових речень характерні не ірреальні, а індикативні форми. Відтінок наслідку може супроводити значення багатьох складнопідрядних речень, зокрема нерозчленованих якісно-кількісних, препозитивних причинових, відносно-поширювальних тощо. Проте виділяються речення, спеціально призначені для вираження наслідку. Для їх оформлення використовується нерозчленований сполучник *так що*. Підрядна частина з цим сполучником завжди постпозитивна і пояснює головну в цілому, напр.: *Калюжний кладе мені руки на голову, так що шапка наповзає*

аж на очі (Г. Тют.). З цигаркою в зубах, дивиться проникливо з-під широкого капелюха, так що відразу впадають в око великі круглі білки, мов у вареного окуня (Ю. Збан.). Я особисто перевірів і власноручно виписав для вас, так що помилки не може бути (В. Кан.). Вже в березні розвезло шляхи, так що ні проїхати, ні пройти (І. Ц.). Я тобі все приготую на завтра, так що не сумнівайся (М. Чаб.).

Зрідка підрядна частина може пояснювати якийсь компонент головної частини, як правило, напівпредикативний зворот, напр.: **Рвучко підплигнувши на віз, так що ледве не впав на ящик, Тарас Демидович став поправляти на собі одержу** (Ю. Збан.) Створюється враження, що підрядна частина інтерпозитивна. Насправді вона постпозитивна, тільки займає позицію після звороту.

Для складнопідрядних наслідкових речень досить типова парцеляція. При парцеляції зв'язок підрядної наслідкової частини з головною послаблюється. Пор.: **За кілька хвилин поїзд рушив далі. Так що німці ледве встигли позлазити на платформу** (Ю. Мушк.). **В тайзі середня родина — 6 чоловік, у Ведмежому — 5, в Краснополлі — четверо. Так що дітей багато — люди вже обжились, про родину думають, про оселю** (В. Кор.). **На здоровенному полотнищі зображувався новий Кам'яний Брід, вимріяний ковалем біля горна і схвалений, добудований Короповим. Так що Коропов був тепер консультантом у Степана Васильовича** (В. Земл.).

Сполучник так що може посилюватися частками і, аж, напр.: **Пробрався сюди, так що й жінка не чула, ліг і як умер у бур'яні** (О. Гонч.). **Всі три лави збилися на невеликому тирлі, так що й тікати було нікуди** (Ю. Мушк.). **Здоровенний дуб розлігся, розширився своїм кострубатим гіллям, так що аж темно під ним** (М. Коц.).

З наведених прикладів видно, що модальність головної частини, як правило, реальна — предикати виражаються формами теперішнього, минулого чи майбутнього часу дійсного способу, бо «значення наслідку передбачає об'єктивне існування зумовлюючого явища в минулому, теперішньому чи майбутньому» [52, 723 724]. Підрядна частина щодо цього вільніша — в ній може бути й ірреальна модальність, напр.: **Нібито сам міністр завітає, так що тримайсь, геолог!** (І. Ц.). **Знадвору вхід було перекрито перехресними залізними штабами, так що однаково ніхто не міг би прорватись** (Є. Гуц.).

На видозміни форм наслідкові речення бідні. З певним застереженням можна вести мову про вираження наслідку за допомогою аналогів сполучника *так що* — *аж, так, що*. Ці форми не можуть цілком взаємозамінюватися з сполучником *так що*, бо надають реченню своєрідного забарвлення і вживаються з певним стилістичним та жанровим обмеженням. Частина *аж* виступає у значенні сполучника тоді, коли треба підкреслити надзвичайне значення наслідку, напр.: *Щось гоготить і клекоче, аж земля двигтить* (І. Ц.). *Я проходив повз кузню вчора, глянув у вікно, а він молотом гепав, аж іскри сиплються* (Ю. Збан.). *Шпаркі вітри взгорі шугають, аж крони, аж стволи гудуть* (П. Дор.). Л. А. Булаховський вважає, що частина *аж* у сполучниковій функції більш давня, ніж сполучник *так що* [28, 534].

Частина *так* у значенні наслідкового сполучника вживається в текстах народнорозмовного стилю, напр.: *Середу дня сонечко пригріло, так воно й тепленько* (Г. К.-Осн.). *Зовсім не тямив діла, так і не вередовав же нічого* (Г. К.-Осн.). Складові частини з цим аналогом сполучника більш самостійні, зв'язки між ними мало виразні. Такі конструкції наближаються до складно-сурядних.

Зрідка з наслідковим значенням може виступати сам сполучник *що*, напр.: *Та всю цю роботу якось уміла пані приправляти доріканням та гордуванням, що справді здавалось усяке діло каторгою* (М. Вовч.). Л. А. Булаховський вважає самостійне вживання *що* наслідком спрощення сполучника *так що* [28, 533]. Природніше припустити, що це первісне вживання сполучника *що*, який спочатку був настільки універсальним, що міг передавати і таке значення.

Дехто вважає, що складнопідрядні наслідкові речення можуть приєднуватися також «сполучником» *внаслідок чого* [196, 117]. Це скоріше всього не сполучник, а прийменник *внаслідок* із займенником *чого*, тобто відносне слово, що з'єднує відносно-поширювальне речення.

§ 72. Складнопідрядні порівняльні речення

Порівняльні сполучники можуть приєднувати різні підрядні частини — з'ясувальні, часові, умовні тощо, але їх основне призначення — виражати порівняльні відношення. Тому в працях, автори яких класифікували складнопідрядні речення за сполучниками, порівняльні речення

завжди виділялися в окремий тип [135, 435; 30, 333; 139, 300; 113, 76, та ін.]. Із запануванням класифікації складнопідрядних речень за аналогією до членів речення порівняльні речення почали розглядатися як один з підтипів складнопідрядних речень способу дії, хоч й зазначалося, що вони більш поширені, ніж конструкції власне способу дії [100, 270; 99, 218; 180, 372; 60, 339; 42, 341, та ін.]. Поглиблене вивчення семантики і структури складного речення показало, що є всі підстави виділяти порівняльні речення в окремий тип [52, 733; 96, 107; 159, 602; 196, 117, та ін.].

Порівняльні відношення можуть виражатися нерозчленованими і розчленованими складнопідрядними реченнями. У нерозчленованих реченнях порівняльні відношення супроводяться іншими відтінками значення — якісними, означальними, кількісними, наслідковими тощо. Найближчі до порівняльних речень конструкції моделі *так — як, мов, ніби, наче, неначе*, які відрізняються тим, що мають у головній частині опорний компонент *так* і тому належать до нерозчленованих утворень. Розмежування порівняльних речень залежно від наявності чи відсутності корелята *так* у наш час ще остаточно не розв'язане. В. А. Белошاپкова розрізняє при займенникові ототоженні речення *так — як*, при займенникові фразеологічні *так — ніби, мов, наче* і розчленовані порівняльні з сполучником *як* [52, 685, 691, 733; 96, 74, 82, 107]. В «Русской грамматике» 1980 р. речення типу *так — як, мов, ніби, наче* вважаються нерозчленованими сполучниковими означальними, а порівняльні речення розглядаються як розчленовані, хоча іноді припускається наявність корелята *так* [159, 493, 602, 606].

У більшості праць з української мови складнопідрядні речення способу дії порівняльні чітко на підтипи не поділяються, а характеризуються за сполучниками, при цьому звертається увага на наявність чи відсутність корелята *так*, повноту чи неповноту підрядної частини, реальний чи ірреальний відтінок у значенні [100, 269—275; 99, 218—220]. Л. О. Кадомцева складнопідрядні неповні порівняльні речення називає односкладними, повні — двоскладними [181, 379, 384]. В останній час поширився поділ порівняльних речень на два типи — залежно від сполучників диференційованого чи недиференційованого значення [159, 602]; такий поділ підготувала В. А. Белошاپкова [52, 733].

Ми будемо поділяти складнопідрядні порівняльні речення залежно від значення на два типи: 1) із значенням вірогідного порівняння і 2) із значенням невірогідного порівняння, моделі яких звичайно будуються різними сполучниками, що відіграють також певну роль у створенні форм парадигм.

У складнопідрядних порівняльних реченнях одне явище уподібнюється іншому. Якщо в підрядній частині явище подається як реальний або загальновідомий факт, тоді виражається певне, достовірне, вірогідне порівняння. Основним засобом для оформлення складнопідрядних речень з вірогідним порівнянням виступає найпоширеніший сполучник *як*. Цей сполучник недиференційований, бо іноді він може виражати й невірогідне порівняння. Оскільки в наш час це трапляється дедалі рідше, тому висловлюється думка, що сполучник *як* почав спеціалізуватися саме для передачі вірогідного порівняння [159, 604]. Зважаючи на те що сполучник *як* припускає подвійне тлумачення, для виявлення речень вірогідного порівняння необхідно звертати увагу на текст. Виразити вірогідне порівняння сполучникові *як* допомагає лексична тотожність або схожість присудків у головній і підрядній частинах, напр.: *Він просто з дитячих літ звикав до цього, як звикав любити матір* (І. Ле). *Враз очі невідомого починають світлішати, як світлішає світання, вириваючись з темного лона ночі* (М. Стельм.). *Недовго роздумуючи, Кость підхопив Твердохліба на руки і... поніс його на межник, до машини, як виносять санітари з поля бою пораненого солдата* (І. Ц.).

Присудок підрядної частини може набувати узагальненого значення, особливо з словами *буває*, *завжди*, *належить* чи з часткою *це* при них. При цьому порівняльне значення конструкції послаблюється. Пор.: *А навкруги гарно, як буває напровесні в полі* (М. Коц.). *Сонце привітно світило і гріло, як воно завжди гріє восени* (П. Мирн.). *Петренко показував зразок у роботі на комбайні, як це і належить бригадирові* (Газ.).

Підрядні порівняльні частини часто бувають неповні — з різних міркувань в них не називається присудок. У таких конструкціях мається на увазі лексична тотожність присудків головної і підрядної частини. Отже, подібні речення також здебільшого виражають вірогідне порівняння, напр.: *Еней же їхав щось несміло, бо море дуже надоїло, як чумакам дощ восени* (І. Котл.). *Як повна квітів чаша золота, садами Київ гордо розцвіта* (В. Сос.).

Ускоочиш, як жаба в жар (Ю. Мушк.). Питання про порівняльні речення з неповними підрядними частинами викликало певну дискусію. О. Є. Вержбицький вважає, що до повних порівняльних речень належать лише ті, що мають підмет і присудок. До неповних порівняльних речень він зараховує конструкції з відсутнім присудком, підметом чи обома головними членами [100, 273]. І. Г. Чередниченко критикує О. Є. Вержбицького за неточне розрізнення неповних порівняльних речень і порівняльних зворотів (зокрема, йдеться про вислови типу «люди, як не порозриваються, співають», «серце б'ється, як не вискочить»), які він рекомендує називати порівняльними членами речення, а порівняльні сполучники при них — порівняльними частками [196, 33, 123]. Проти розширення рамок порівняльних зворотів виступає І. К. Кучеренко [104, 24]. Як встановлено в наш час, при розгляді порівняльних речень мова може йти лише про «конструкції з потенційною (несамостійною) предикативністю..; підрядна частина при цьому цілком орієнтована на присудок головної частини» [159, 603].

З сполучником *як* для вираження вірогідного порівняння може мінятися сполучник *що* і деякі складені сполучники. Вони і створюють форми парадигми речень вірогідного порівняння. Сполучник *що* з порівняльним значенням тепер мало поширений і характерний для текстів з ознаками народнопоетичної мови. Підрядні частини з сполучником *що* часто мають не справжню, а потенційну предикативність, напр.: *А там все хмари.., одна одну заступають, що тії дими димлять* (С. Вас.). *Маруся, вийшовши із кімнати, засоромилась — господи! почервоніла, що твій мак* (Г. К.-Осн.). *Бідна княгиня... аж тремтить уся, що та билина од вітру* (П. Кул.).

Спеціально призначені для вираження вірогідного порівняння такі складені сполучники та сполучникові утворення, як *прямо як, просто як, так само як, подібно до того як* тощо. Вони виражають власне порівняння чи порівняння з відтінком тотожності, напр.: *Я вже такий старий став, що он, бач, зав'язати зав'язав, а розв'язати вже й руки не туди. Прямо як мій старий Бровко, що вже й не гавка* (Г. Хотк.). *За всіх не розповіси, так само як усіх зірок у небі не перелічиш чи всіх грибів у лісі не збираєш* (Є. Гуц.). *Подібно до того, як у Земському соборі брали участь не тільки бояри та дворяни, але і купці, і ремісники, і духівництво, і державні селяни, широко народний характер мала і Переяславська Рада*

(М. Рильськ.). *Батюшка, що, подібно як і церква, був колись уніатським попом, прийняв вигнанців до своєї хати* (Л. Укр.). Зрідка складені сполучники створюються на основі *що*, напр., *все одно що: Та й що варт селянин без землі? Усе одно, що пташка без повітря, риба без води* (М. Коц.).

На модальність підрядної частини ці сполучники не впливають. Сполучник *так само як* настільки характерний як засіб вираження вірогідного порівняння, що за його допомогою перевіряють, чи передає як таке значення.

Ми навели кілька прикладів з парцеляцією складених сполучників. У такий спосіб може вживатися і сам сполучник *як*. Пор.: *Пропали! Як сірко в базарі!* (І. Котл.) *Ох, ви на смертних дуже ласі! Як Грек на Ніжинські ковбаси* (І. Котл.).

Сполучник *як* може виражати і невірогідне порівняння, тобто уподібнення до уявного, а не справжнього явища. Таке значення допомагає сполучникові *як* передавати відповідний підбір лексем, текст, напр.: *Прийшли на самий перевіз, де засмальцьований дідиче вередував, як в греблі біс* (І. Котл.). *Як жовті лисиці-красуні, проміння упало по полю* (А. Мал.). *А сонце в вишині, як огненна лелека, несе тепло весни по хмурих днях зими* (В. Сос.). Хоч такі конструкції і менш поширені, ніж речення вірогідного порівняння з сполучником *як*, але їх слід визнати вихідною формою парадигми речень невірогідного порівняння як найелементарніші.

Сполучник *як* у таких реченнях можуть замінити форми *мов, немов, наче, неначе, буцім* (застар.). Пор.: *Мов кедр серед поля Ливанського,— у кайданах став Гус перед ними!* (Т. Шевч.). *А з берегом відсувалося, немов поринало в море позаду човна, страшне згарище Кафи* (І. Ле). *Щемить серце, млосний перестук перекочується в голові, і все тіло аж пашисть вогнем, наче на ньому перекручують розпечені обручі* (М. Стельм.). *Кістки забряжчали, неначе хто мішок п'ятаків висипав!!!* (Г. К.-Осн.). *Убрався в патоку, мов муха, засів, буцім в болоті чорт* (І. Котл.). Проте ці сполучники можуть надавати підрядній частині значення уявного порівняння і без спеціального тексту, напр.: *Як ось знечев'я вбіг Меркурій засапавшись до богів, прискочив, мов котище мурий до сирних в маслі пирогів!* (І. Котл.). *Соверс трохи помовчав, а потім повів рукою, немов закликав мене ще раз озирнутись навколо* (В. Кор.). *Криниця обва-*

лилася, цямрини густо посічені кулями, скалками, наче хтось п'яний нівечив їх сокирою (Ю. Янов.). **Неначе** наш Дніпро широкий, слова його лились, текли (Т. Шевч.). **Василь став, буцім** мала дитина, пісочком пересипатись (Г. К.-Осн.). Якщо на місці сполучників **мов, немов, наче, неначе, буцім** поставити **як**, зміниться значення речення — замість уявного порівняння воно почне виражати реальне, вірогідне порівняння, напр.: **Як ось** знечев'я вбіг Меркурій засапавшись до богів, прискочив, **мов** котище мурий до сирних в маслі пирогів! (І. Котл.). (тобто прискочив не як справжній котище, а лише на нього схожий). — **Прискочив, як** котище мурий до сирних в маслі пирогів! (тобто прискочив, як це робить справжній кіт). Отже, сполучники **мов, немов, наче, неначе, буцім** спеціально призначені для вираження невірогідного порівняння і становлять похідну форму парадигми поряд з недиференційованим сполучником **як**, що лише за певних лексичних умов може передавати таке значення.

Оскільки сполучники **мов, немов, наче, неначе, буцім** означають уявне порівняння, вони легко сполучаються з часткою **би** і **то**, набуваючи вигляду **мовби, немовби, начебто, нібито** (цей сполучник у самому своєму складі має **би**). Значення неточності, припущення, гаданості в реченнях з такими ускладненими сполучниками посилюється. Пор.: **Голоси було** виразно чути, **мовби** це було всього за кілька кроків (А. Гол.). **Й** приклав руку до грудей, **мовби** струна та обірвалася в його душі (Я. Грим.). **Спідлоба** дуже уважно, **немовби** бачить його вперше, суворо дивився на товариша (А. Гол.). **Чисте полуденне небо, і тихо-тихо, немовби** все заснуло (О. Довж.). **Коли ж** його сподівання не здійснювалися, переживав боляче, **начебто** украли в нього найцінніші скарби (М. Стельм.). **А стара** стоїть, вдивляється, **рукавом** протирає очі, **ніби** від цього стає ніч яснішою (І. Ле). **Старому байдуже, нібито** й не чує (Т. Шевч.). Зрідка трапляється застаріле сполучення **як би** у значенні «ніби», напр.: **А** послі гарно нарядилась, **як би** в оренду на танець (І. Котл.). **Обмок в поту, як би** купався (І. Котл.).

Диференційовані сполучники **мов, немов, наче, неначе, буцім, ніби, мовби, немовби, начебто, нібито** виражають уподібнення не до справжньої, а до уявної події, тому конструкції з ними можуть набувати різних відтінків значення. В «Русской грамматике» 1980 р. підкреслюється умовно-гаданий характер речень з такими сполучниками [159,

607]. В. А. Белошапкова виділяє особливий семантичний різновид таких речень — з порівняльно-умовним значенням [52, 733]. Звертається увага на порівняльні речення з причиновим, цільовим і допустовим відтінком значення, напр.: *Очі Германа — зеленкуваті — світилися тьмяно, мовби він тільки-но прокинувся, не виспавшись так, як треба* (В. Кан.). *Знявся вітер, зарябіла вода, немовби чийсь невидимі руки вкривали густими сітями поверхню річки* (А. Шиян). *Безмежно щасливим почуває себе Ярьсько за оці невідпорні лави людські, наче він сам їх зібрав, сам підняв і сам веде штурмувати ненависну твердиню горя, і глузу, й знущань* (О. Гонч.). *Ганжа-Ганженко... поглипував на неї з трибуни важким од ненависті поглядом, ніби відчув наближення невідворотного, найнебезпечнішого ворога* (О. Гонч.). *Сіла, випростовує ворсинки, водить ними, нібито місцинку випробовує для себе, дише і маленьку сонну насінинку в пуховій колисочці колише...* (І. Вирг.). *Привіталися щиро, мовби тії суперечки за сніданням у Бондаренків і не було* (А. Гол.) [159, 609; 196, 118—119]. І. Г. Чередниченко вважає, що причиновий відтінок мають також порівняльні речення з сполучниками *так наче*, *так ніби*, напр.: *Для мене, здається, готувався на свята справжній бенкет, так наче я мав апетит людоїда або приїхав з голодного краю* (М. Коц.). *Свічка несміливо відступив від порога і сів обережно на краєчок лави, так ніби то була дуже небезпечна справа* (Н. Риб.) [196, 119]; пор. іншу думку, що такі сполучення — факт недосконалої пунктуації [100, 272].

§ 73. Складнопідрядні зіставлювальні речення

У більшості праць з українського мовознавства складнопідрядні зіставлювальні речення не виділяються в окремий тип. Однак при характеристиці загальновідомих складнопідрядних речень часто відзначається зіставлювальний відтінок їх значення. Наприклад, на такий відтінок значення вказується при розгляді складнопідрядних порівняльних речень з сполучником *ніж* [100, 274; 99, 218], складнопідрядних речень міри з сполучниками *чим — тим, що — то, стільки — скільки* [100, 280; 99, 222], складнопідрядних умовних речень з сполучником *якщо — то* [100, 300; 99, 233; 181, 366], складнопідрядних допустових

речень з сполучником *хоч* [100, 304; 99, 235], складно-підрядних речень часу з сполучниками *в той час як, тоді як, тимчасом як* [100, 255; 99, 213]. І. Г. Чередниченко деякі з цих речень розглядає окремо. Так, серед підрядних речень до цілого складу головного речення він виділяє підрядні речення паралельно-поступового розгортання з сполучником *в міру того як* [196, 119] і контрастуючого зіставлення з сполучником *якщо — то* [156, 120], а серед взаємопідрядних речень — конструкції якісного зіставлення з сполучниками *чим — тим, що — то* [156, 121].

В. А. Белошاپкова як окремий тип розглядає тільки речення з сполучниками *по мере того как, чем — тем* і називає їх реченнями відповідності [52, 734]. Речення з сполучниками *чем, нежели* вважаються нерозчленованими прикомпаративними, а з *столько — сколько* — призайменниковими ототожненими [52, 700, 685].

Уперше виділяють окремо складнопідрядні зіставлявальні речення автори «Русской грамматики» 1980 р. Вони розглядають ці речення як розчленовані, хоча зазначають, що деякі з них, напр., з *чим — тим, скільки — стільки*, можуть мати ознаки нерозчленованих речень (і тому описуються двічі — як нерозчленовані і як розчленовані) [159, 492—613]. Разом з тим немає чіткості у кваліфікації *настолько — насколько*. При характеристиці зіставлявальних речень автори «Русской грамматики» називають їх сполучниками [159, 615], а розглядаючи нерозчленовані речення, вказують на те, що вони можуть виражати і відносний зв'язок [159, 495]. Інші автори вважають їх сполучними словами [96, 71; 100, 243; 99, 220; 170, т. 5, 189; т. 9, 268]. Щоправда, *оскільки* визначається як сполучник, хоча може бути поєднання *оскільки — остільки* [99, 226; 181, 377; 170, т. 5, 768].

Зіставлявальні речення в «Русской грамматике» поділяються на два типи залежно від сполучників з недиференційованим чи диференційованим значенням [159, 610].

Поняття зіставлення типове для складносурядних речень. Проте іноді для його вираження використовуються і підрядні сполучники. Це і дає підставу виділяти в окремий тип складнопідрядних розчленованих речень зіставлявальні конструкції. За значенням вони співвідносні з складносурядними реченнями, а за оформленням — із складнопідрядними. Такий проміжний характер зістав-

лювальних речень приводить до того, що вони можуть набувати різних відтінків значення — зіставлення, протиставлення, порівняння, часу, умови, допустовості.

Зіставлятися можуть відмінні чи подібні явища. Тому за значенням зіставлявальні конструкції поділяються на речення із значенням невідповідності і відповідності. Поділ зіставлявальних речень за значенням найістотніший, тому ми його й будемо дотримуватися.

Значення невідповідності може передаватися недиференційованими і диференційованими сполучниками. Серед недиференційованих сполучників для вираження такого значення спеціалізувався умовний сполучник *якщо* — то з обов'язковим розташуванням першої частини у препозиції. Речення з цим сполучником можуть означати зіставлення неподібних явищ, напр.: *І якщо він з цим виступить, то ми повинні будем відповідь давати* (П. Дор.). *Якщо в моїй душі так суперечно, то що казати вже про цілий світ!* (П. Дор.). *І якщо вже ми згадали про енциклопедію, то чи можна не сказати про те, що всі члени клубу заповзято працювали над створенням повного енциклопедичного арктичного словника* (Я. Грим.). *І якщо в усякій іншій спеціальності можна обійтися без душевних страждань, то варто і у нас це зробити* (А. Макар.). Такі речення співвідносні з складносурядними, поєднаними сполучником *а*. Пор.: *І він з цим виступить, а ми повинні будем відповідь давати...* Транспозицією такі речення і можна виявити.

Речення з сполучником *якщо* — то можуть означати також зіставлення протилежних явищ, напр.: *Якщо інші, здається, ще не встигли оцінити всю ступінь небезпеки, то сам він одразу збагнув, що це значить* (О. Гонч.). *І якщо Степан Васильович... поки що не задовольняв Коропова, то все інше в нім викликало просто захоплення* (В. Земл.). *Вихователь не чиновник; а якщо він чиновник, то він не вихователь* (К. Уш.). Такі речення співвідносні з складносурядними реченнями, поєднаними сполучником *але*. Пор.: *Інші, здається, ще не встигли оцінити всю ступінь небезпеки, але сам він одразу збагнув...* Якщо при кореляті то виступає сполучник *зате* або він самостійно вживається в ролі корелята, речення набуває замінного або допустово-замінного відтінку значення, напр.: *Якщо перша бригада вже впоралась із збиранням картоплі, то зате друга мобільніше справилася з її транспортуванням* (Газ.). *Якщо ранні твори письменника були не цілком досконалі*

за формою, зате в них відчувалося справжнє натхнення (Газ.).

Парадигматичні форми речень невідповідності створюються диференційованими сполучниками в той час як, тимчасом як, тоді як. Сполучники в той час як, тимчасом як найчіткіше виражають зіставлювальне значення в нерозчленованому вигляді, напр.: *Перші танки проскочили вперед, в той час як основна маса машин була зупинена артилерійським вогнем* (Газ.). *Машини на шосе рухалися безперервним потоком, в той час як наш тягач ніяк не міг вибратися з болота* (Газ.). *В той час як літаки сусідньої ескадрильї повернулися з завдання, наших бомбардувальників не було* (Газ.). *Кулеметник швидко підтягнувся на руках і виліз на машину, тимчасом як його напарник ніяк не міг цього зробити* (Газ.). При розчленуванні значення невідповідності ускладнюється відтінком одночасності, напр.: *В той час, як Стоколос бував легко, весело й спортивно, — Корж навпаки — наче сіючи смерть, наче добурюючись до серця ворога, схованого за брилою руди* (Ю. Янов.). *Тимчасом — кров мені холоде в жилах, як я дивлюсь на «іграшки» такі* (Л. Укр.).

Сполучник тоді як для передачі зіставлювального значення спеціалізувався в нерозчленованому вигляді, напр.: *Тоді як у дрібних оповіданнях ми найчастіше бачимо селян, робітників, ремісників.., в повістях своїх Франко займається вже тими, на кого працюють ті люди* (М. Коц.). *Молодиця сумна-зажурена, життя, видно, глибоко чіпало її серце.., тоді як дід сховав своє серце від злих і добрих ураз життя під суворою запоною старості* (П. Мирн.). Оскільки в умовних реченнях замість якщо може виступати коли, він зрідка виражає і зіставлювальне значення. Пор.: *Коли вже і старий Наум так і хлипа, як мала дитина — так що про молодих і казати!* (Г. К.-Осн.).

Якщо складові частини зіставлювальних речень виражають збільшення (зменшення) ознаки чи її підкреслення, то сполучник якщо — то може передавати значення подібності, тобто він виступає як недиференційований сполучник, що створює вихідну форму парадигми зіставлювальних речень другого типу — із значенням відповідності. Друга частина таких речень може підкреслюватися різними частками та модальними словами, напр.: *Якщо дитина хороша, то цим вона теж зобов'язана вихованню, своєму дитинству* (А. Макар.). *Якщо педа-*

гогіка хоче виховувати людину в усіх відношеннях, то вона повинна попереду пізнати її також в усіх відношеннях (К. Уш.).

Похідна форма парадигми речень відповідності створюється диференційованим сполучником *в міру того як*. Щоб показати зростання ознаки, присудки повинні бути недоконого виду із значенням протяжності дії. У складі частин можуть виступати компаративи. Сполучник *в міру того як* може не розчленовуватися, напр.: *Та в міру того як наближався до лікарні, при-туплювалася гострота бажання побачити Валечку (І. В.). В міру того як він голодніє і слабне від утоми і задухи, його думки робляться сумніші (І. Фр.). В міру того як ясніша ставала ситуація, думкам ставало зовсім вільно (І. Ле).* Якщо і трапляється розчленування, то удаване (пунктуаційне), напр.: *В міру того як підіймалося сонце, туман осідав нижче (М. Коц.). В міру того як Денис говорив далі, голос його зривався все частіше (П. Панч).* Неконтактне розташування компонентів сполучника *в міру того як* не характерне.

Зарахування деякими авторами конструкцій з *чим* — *тим* [159, 614; 52, 734] і *наскільки* — *настільки, скільки* — *стільки* [159, 615] до зіставлявальних речень має певні підстави, бо такі конструкції можуть виражати зіставлявальні відтінки значення [52, 734; 96, 110; 100, 280; 99, 222, 221, та ін.]. Проте вони мають і певні ознаки нерозчленованих речень — опорні слова в головній частині, тому їх можна розглядати серед нерозчленованих речень чи речень з ознаками нерозчленованих і розчленованих.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ОЗНАКАМИ НЕРОЗЧЛЕНОВАНИХ І РОЗЧЛЕНОВАНИХ КОНСТРУКЦІЙ

Під час розгляду нерозчленованих конструкцій можна було помітити, що деякі їх форми, з одного боку, набувають ознак розчленованого типу, наприклад означально-поширювальні речення, окремі форми з'ясувальних речень тощо. З другого боку, окремі форми розчленованих конструкцій мають ознаки нерозчленованих речень, особливо із складеними сполучниками при дистантному розташуванні їх перших частин, а також кваліфікуючі речення з сполучником *як*, узагальнено-допустові речення

тощо. Все це свідчить про те, що межа між нерозчленованими і розчленованими реченнями не завжди чітка. Автори «Русской грамматики» 1980 р. виділяють п'ять типів речень з ознаками нерозчленованих і розчленованих конструкцій: 1) двокомпаративні; 2) кваліфікуючі з *як*; 3) поширювально-з'ясувальні; 4) означально-поширювальні; 5) узагальнено-допустові [159, 466]. Найтипівіші з цих речень прикомпаративні і відносно-поширювальні, які ми і виділяємо у клас речень з ознаками нерозчленованих і розчленованих.

§ 74. Складнопідрядні компаративні речення

На особливості складних речень з вищим ступенем прикметників чи прислівників мовознавці звернули увагу давно, але не виділяли їх в окремий тип речень. Речення з сполучниками *ніж*, *як*, *чим* розглядалися серед складнопідрядних способу дії порівняльних із вказівкою на зіставлювальний відтінок у їх значенні [100, 274; 99, 218; 181, 379], речення з сполучниками *чим* — *тим*, *що* — *то* — серед складнопідрядних міри чи ступеня [100, 280; 99, 222]. І. Г. Чередниченко зробив спробу знайти цим реченням окреме місце. Складнопідрядні речення з сполучником *ніж* він кваліфікує як підрядні приадвербіальні протиставно-порівняльні [196, 111], складнопідрядні з сполучниками *чим* — *тим*, *що* — *то* — як взаємопідрядні якісного зіставлення [196, 121]. В. А. Белошاپкова речення з сполучниками *чем*, *нужели* у зв'язку з обов'язковим вживанням форм вищого ступеня в головній частині так і назвала прикомпаративними і розглядає серед нерозчленованих конструкцій, а речення з сполучником *чем* — *тем*, хоча вони теж прикомпаративні, але зважаючи на їх специфічне значення та будову, аналізує серед розчленованих речень відповідності [52, 700, 734]. В «Русской грамматики» 1980 р. ці конструкції зведено в один тип компаративних речень, які розглядаються серед нерозчленованих сполучникових речень, але водночас конструкції з сполучником *чем* — *тем* описуються і серед розчленованих зіставлювальних речень з сполучниками диференційованих значень [159, 488, 614].

Оскільки обидва типи речень — з сполучниками *ніж* і *чим* — *тим* — мають таку характерну спільну рису, як наявність опорного компонента у вигляді компаратива й ознак нерозчленованих та розчленованих речень,

є підстави розглядати їх разом як проміжний тип речень. Називати речення з сполучником *ніж* приадвербальним, як це робить І. Г. Чередниченко, не зовсім точно, бо в них може бути вищий ступінь не тільки прислівників, а й прикметників. Характерним для цих речень є те, що сполучник *ніж* уживається в реченнях з одним компаративом, а сполучник *чим* — *тим* — з двома. Тому ми будемо поділяти ці речення, як і в «Русской грамматике», на однокомпаративні і двокомпаративні.

В однокомпаративних реченнях форма вищого ступеня вживається тільки в головній частині. В російській мові підрядні частини однокомпаративних речень приєднуються сполучником *чем* і зрідка його застарілим синонімом *нежели*. В українській мові, навпаки, основним сполучником виступає відповідник *нежели* — *ніж*, а сполучник *чим* — його застарілим варіантом. Конструкції з сполучником *ніж* мовознавці мали підстави зараховувати до порівняльних речень, оскільки в них, справді, часто виражається порівняння осіб, предметів чи дій. При цьому сполучник *ніж* — обов'язковий компонент конструкції, який стоїть на місці прийменника *від* чи родового порівняльного при вищому ступені у простому реченні і без нього таке значення не може бути виражене. Підрядна частина часто стоїть безпосередньо при прислівнику вищого ступеня, напр.: *З літератури я знала, що в Байраках часто йшли дощі, частіше, ніж у будь-якій частині нашої республіки* (М. Чаб.). *Се гірше, ніж непрошена провина, ніж муки совісті* (Л. Укр.). Л. Ю. Максимов звернув увагу на те, що сполучник *чем* може тісно зливатися з прислівниками *прежде, раньше*, від чого речення набуває часового значення, особливо, якщо створюються сполуки, близькі до складених сполучників [96, 70]. Це явище відоме й українській мові з сполучником *чим*, напр.: *Но перше, чим начнем ми битись, для мертвих треба потрудитись* (І. Котл.). *Лише б кінець війни прийшов раніше, ніж ми впадем на бойовім* (П. Дор.). *Генеральша, перш ніж сама приїхала, заздальгідь понасилала з батьківщини прикажчиків* (П. Мирн.). *Черниш, перш ніж іти в батальйон, з'явився... відрекомендуватися командирові полку* (О. Гонч.). Пор. і з сполучником *перш* як: *Перш як дати, одкрив на останній сторінці* (А. Гол.).

Прислівник може сполучатися з дієсловом, напр.: *Вона в сто крат більше хвилювалася, аніж хвилювався сам Олег* (А. Бедз.). *Людина може більше витримати, ніж література і медицина разом допускають* (І. В.). Для мене

ти більше відкрив Америку, аніж раніше відкрив Колумб (П. Дор.). Але народ Богдана менше знає, ніж, скажімо, тебе (О. Корн.).

Підрядна частина може пояснювати також прикметник вищого ступеня, напр.: *І ти стоїш тепер передо мною стократ молодший, ніж колись стояв... (М. Рильськ.). Звідси, з гори, туман здавався густішим, а море — чорнішим, аніж то було насправді (Ю. Смол.). Старим людям життя завжди здається простішим, ніж воно є насправді (В. Земл.). Просто навіть в першому наближенні тема виявилась куди багатограннішою, аніж я сподівався (В. Кор.).* Пор. і з описовою формою вищого ступеня: *Не можна вважати ворога більш слабим і дурним, аніж він є насправді (А. Гол.). З озера, з туману, виринає біла жіноча постать, більше подібна до слуги мли, ніж до людини (Л. Укр.).*

Іноді на місці форм вищого ступеня стоять слова, що лексично виражають таке значення — *інше, інакше, по-іншому*, напр.: *Бачу, що ти інше, небесне створіння, ніж усі ми (О. Довж.). У цих розмовах сам на сам з людиною іншого, далекого світу Хаєцький почував себе зовсім інакше, ніж під час розмови з своїми товаришами по зброї (О. Гонч.). На цьому станку треба було працювати по-іншому, ніж ми працювали раніше (Газ.).*

З наведених прикладів видно, що підрядні частини бувають неповні — може пропускатися присудок: *Народ Богдана менше знає, ніж, скажімо, тебе. Часто йшли дощі, частіше, ніж у будь-який іншій частині нашої республіки.* Присудок не пропускається лише тоді, коли порівнюються самі дії або коли присудок підрядної частини має іншу форму чи лексичне вираження, напр.: *І ти стоїш тепер передо мною стократ молодший, ніж колись стояв... (М. Рильськ.). Воно приємніше допомагати бити шляхту, ніж битись з нами (О. Корн.). І полонений, і козак більше клопоталися біля коней, аніж мали би стерегти один одного (І. Ле).*

Хоча підрядні частини з сполучником *ніж* стоять на місці відмінкових форм, що звичайно супроводять вищий ступінь у простому реченні, вони виражають інші відношення — близькі до протиставно-зіставлювальних з сполучниками *а, але*. На це звернули увагу автори «Русской грамматики» [159, 490], оскільки в деяких працях робилася спроба визначити подібні речення як порівняльно-об'єктні [96, 70].

Своєрідними формами парадигми компаративних речень з сполучником *ніж* виступають конструкції з сполучниками *чим* і *як*. Сполучник *чим* в українській мові застарів і використовується в мові письменників ХІХ ст. чи зрідка для стилізації в сучасних авторів за тих же умов, що і сполучник *ніж*, тобто за наявності форм вищого ступеня в головній частині, напр.: *Якби я вас любила так, легенько, а себе більше, чим вас, так я і часу не думала б* (Г. К.-Осн.). *В переломових часах завжди безпечніше у місті, чим на селі* (І. В.).

Сполучник *як* здебільшого вживається в таких конструкціях, у яких виражається уподібнення схожих чи однакових явищ і в яких не може виступати сполучник *ніж*. Однак в українській мові цілком звичайне використання сполучника *як* на місці *ніж* за наявності форм вищого ступеня. Такі конструкції характерні для мови не тільки класиків, а й сучасних письменників, напр.: *Василій Іванович вернувся із Італії ще товщий, як був, і розумніший і добріший* (Т. Шевч.). *І нема лютішого зла, як сая горілка!* (Г. К.-Осн.). *Поту не менш проллеш, як інший біля домни!* (О. Гонч.). *Буває, що людина за один день переживе, передумає більше, як інший раз за рік...* (А. Гол.). У російській мові таке вживання сполучника *як* вже застаріле [159, 489].

Другу модель однокомпаративних речень становлять такі конструкції, в яких не порівнюються, а зіставляються явища, щоб показати перевагу одного з них. У головній частині таких речень звичайно виступає форма *краще*, зрідка розмовна *лучче* або в значенні *краще* — *легше, швидше*. У підрядній частині може бути інфінітив. чи спонукальні або бажальні форми, напр.: *Краще вже нехай перебуде один день мама без води і дров, ніж завтра Шурка сяде на гауптвахту і залишить її на три дні без догляду* (Ю. Смол.). *Краще полин їсти, ніж із нелюбом за стіл сісти!* (Є. Гуц.). *У їх же легше-таки, ніж у хазяїна де* (А. Тесл.). *Турн швидше нагло околіє, ніж, дурень, мною завладіє* (І. Котл.). Пор. і з сполучником *чим*: *Що добре ходите в ярмі, ще краще, чим діди ходили!* (Т. Шевч.). *З грішми дурня, невігласа, і почитують і шанують лучче, чим доброго, розумного, роботящого* (Г. К.-Осн.).

Замість сполучника *ніж* (*чим*) у зіставлявальних реченнях може використовуватися сполучник *замість того щоб* (*замість щоб*) з відтінком заступлення. При цьому в головній частині форми вищого ступеня не вживаються,

напр.: **Замість того, щоб** мчати далі, гестапівцям треба було міняти два скати на передній і один на задній машині (В. Коз.). Словом, **замість того, щоб** доточити день з вечора, він доточив його зранку (І. Сенч.). А як побачив свою Марусю, **замість щоб** на посаді сидіть, лежить на лаві під церковним сукном — тут же і впав, мов неживий! (Г. К.-Осн.).

Якщо перевага надається змістові головної частини, тоді можлива видозміна речень без вищого ступеня з сполучниками *чим би, де б*, поєднанням нема того щоб, нема щоб, які виступають у значенні «замість того щоб». Для таких речень характерна препозиція підрядних частин, напр.: **Чим би** навікача, а він іде собі любенько, мішок з грушами несе (Г. К.-Осн.). **Вийшовши з хати, де б** то йти до гурту та, взявши дівчину, туди б і собі танцювати; ні, пішов собі (Г. К.-Осн.). **Нема того, щоб** хурку найняти; як на того коня валять — носи! (П. Мирн.). **Син хоче** зовсім старцями поробити людей. **Нема, щоб** по правді (М. Стельм.).

Отже, сполучник *замість того щоб* може виступати і з першим, і з другим відтінком значення, тобто він не спеціалізований, недиференційований. Цей сполучник за традицією розглядається при описі речень мети чи додаткових, але з вказівкою на відтінок значення заступлення [100, 284; 82, 110]. О. М. Пешковський розглядає цей сполучник серед з'ясувальних [135, 430].

Друга модель однокомпаративних конструкцій близька до складносурядних протиставно-заперечних речень. Пор.: **Краще** полин їсти, а не з нелюбом за стіл сісти! **Гестапівцям** треба було міняти два скати на передній і один на задній машині, а не мчати далі...

У двокомпаративних реченнях форми вищого ступеня вживаються в обох частинах — головній і підрядній. Речення цього типу також виражають зіставлювальні відношення, але особливі — з фіксацією пропорційного наростання чи послаблення ознаки. Основний засіб для поєднання складових частин таких речень — парний (двомісний) сполучник *чим — тим*, який розташовується симетрично — на початку кожної частини. Підрядна частина, як правило, препозитивна. В обох частинах можуть бути прислівники вищого ступеня, напр.: **Але чим уважніше** він приглядався до картини, **тим виразніше** відчував у ній неприродність, штучність (А. Гол.). **Але чим вільше** ставало Вутаньці тягти, **тим легше, тим радісніше** робилося їй на душі (О. Гонч.). **Чим гірше** Тараса карали, прагнули крила

надломити, тям сильніш він внутрішнім протестом одбивався, наступає (Д. Кост.). Пор. з повторенням прислівника більше: *Чим більше підросли сини Ореста Білинського, тям більше журили вони батька* (І. В.). *І чим більше говорили новенькі про партизанів, чим більше виявлялося серед них чорнявих і молоденьких, тям більше розцвітала в радісті мати* (Ю. Збан.). Часто в одній частині використовується вищий ступінь прислівника, в іншій — прикметника, напр.: *Чим корінь витриваліший і дужчий, тям колосок рясніше зерно родить* (Д. Кост.). *Чим більшими ставали Замисловичі й Талаї, тям тісніше було молодим Ковалям* (В. Земл.). *Чим ближче підходив до школи, тям повільнішими ставали мої кроки* (Ю. Збан.). *І чим більше загоювалась рана, тям пружкішим, міцнішим ставало тіло Дмитра* (М. Стельм.). Вищий ступінь прикметника в обох частинах трапляється рідше. Пор.: *Чим ночі тепліші, тям зорі ясніші* (Д. Кост.). Можливе використання в одній з частин слів, що лексично виражають значення вищого ступеня, напр.: *Чим далі забиралися в степ, тям все тривожніше ставало навкруги* (О. Гонч.). *І чим далі читав, тям більше його душу огортав сум* (В. Кан.). *Чим більше світало, тям метушня і крики в таборі все зменшувались* (П. Панч). Якщо в реченні є спільний компонент, він ставиться перед сполучником, напр.: *А в такому ділі — чим менший базар, тям краще* (А. Гол.). *Кажуть, чим собака старіший, тям у нього хвіст твердіший* (Ю. Мушк.). *Правильно хтось казав: чим більше палимо ми листів, тям менше у нас гріхів* (В. Кан.). *І дивно: чим більше тривожився Дмитро, тям глибше входив у дороге привілля своїх ланів* (М. Стельм.).

Похідні форми парадигми двокомпаративних речень створюються сполучником *що — то*. В українській мові такі конструкції більш звичайні, ніж у російській, в якій конструкції з *что — то* вважаються не літературними, а розмовними, народно-поетичними [159, 492]. Перша частина цього сполучника, як і *чим — тим*, ставиться на початку речення. В таких конструкціях на значення зіставлення на шаровується відтінок умови, напр.: *Що ближче під'їздили до резиденції старости, то більше скарг усяких вислухали від людей у селах та хуторах* (І. Ле). *Що уважніше роздивляємося сусідів, то настійніше замислюємось про себе самих* (В. Кор.) (тому дехто визначає такі конструкції як умовно-зіставлявальні) [170, т. 11, 597]. Зрідка друга частина сполучника пропускається, що робить речення менш виразним. Пор.: *З кожною годиною, що гірше стає Сашкові і що нестерпніше Дмитрові, — міцнішає*

їхня близькість (В. Коз.). При відсутності вищого ступеня речення з сполучником *що* — *то* набувають умовного чи часового значення [100, 282; 82, 79].

Можливі мішані форми сполучників — *чим* — *то*, *що* — *тим*, напр.: *Чим* більше рук, *то* і швидше діло поспіє (Г. К.-Осн.). *І що* далі ходили в ліс наймити й *що* більше вони валили дерева на землю, *тим* багатшим ставав отой чоловік, а *край* біднішим (М. Чаб.).

Наявність у двокомпаративних конструкціях форм вищого ступеня не тільки в головній, а й у підрядній частині зменшує їх значення як опорних слів і наближає до розчленованих речень. О. М. Пешковський встановив поняття про взаємопідрядні речення, тобто коли «вирішити, що чому підпорядковано, неможливо» [135, 416]. До них він зараховує деякі часові речення. І. Г. Чередниченко визначив як взаємопідрядні, крім часових, передумовно-наслідкових речень, також і конструкції якісного зіставлення з сполучниками *чим* — *тим*, *що* — *то* [196, 121].

Отже, не тільки однокомпаративні речення, а й двокомпаративні мають ознаки нерозчленованих і розчленованих речень, тобто становлять у цьому розумінні проміжний тип.

§ 75. Складнопідрядні відносно-репродуктивні речення

Конструкції з займенником *що* та його відмінковими формами настільки своєрідні, що їх здавна не могли вкласти в традиційну класифікацію складнопідрядних речень і розглядали окремо, як речення приєднувальні [48, 254; 51, т. 2, ч. 2, 352; 42, 347], відносні [99, 181], пояснювальні [100, 316], супровідні [181, 386] тощо. І. Г. Чередниченко критикує визначення таких речень як пояснювальних і називає їх реченнями доповнювально-відносного підпорядкування, які стосуються головного речення в цілому [196, 117]. В останній час поняття про речення із займенником *що* уточнюється. В. А. Белошапкова кваліфікує їх як розчленовані речення і називає відносно-поширювальними [52, 735]. Н. Ю. Шведова, навпаки, розглядає їх серед нерозчленованих, оскільки займенник *що* зорієнтований на предикативний центр головної частини. Однак при цьому вона зазначає, що такі конструкції мають ознаки й розчленованих речень. У зв'язку з наявністю у підрядній частині таких же опорних слів, як і в з'ясувальних

реченнях, подібні конструкції Н. Ю. Шведова називає поширювально-з'ясувальними, виділяючи серед них підтип поширювально-обставинних речень з прислівниками *почему, отчего, зачем* і прийменниковими формами *для чего, из-за чего, за что, вследствие чего, ввиду чего, после чего* [159, 527, 529].

Оскільки сама Н. Ю. Шведова вважає, що поширювально-з'ясувальні речення мають ознаки нерозчленованих і розчленованих речень, то точніше було б виділити їх в окремий (проміжний) тип речень. Називати такі речення з'ясувальними навряд чи варто, бо в підрядній частині можуть бути присудком не тільки слова із значенням мови, думки, сприймання, пам'яті, знання, емоційного ставлення, оцінки, а й інші (як це видно буде з подальших прикладів). Крім того, такі конструкції не мають змісту з'ясувальних речень, бо в них подається обов'язкове зауваження, а не з'ясування суті присудка.

Виділяти підтип поширювально-обставинних речень також немає підстав, бо і конструкції із займенником *что (що)* теж мають обставинне — наслідкове — значення, і взагалі відновлювати поняття про обставинні речення навряд чи варто.

Називати такі речення відносно-поширювальними, як це робить В. А. Белошапкова, не зовсім зручно, бо їх можна змішувати з поширювальними реченнями означального типу. Оскільки займенник *что* та його відмінкові форми «зорієнтовано на предикативний центр головного речення і є засобом його повторного відтворення у підрядному» [159, 527], назвемо такі речення в і д н о с н о - р е п р о д у к т и в н и м и.

Головна частина відносно-репродуктивних речень досить самостійна, не має ніяких конструктивних покажчиків, а підрядна — формально залежить від неї і поширює її з погляду наслідку, оцінки, принагідних зауважень. Основним засобом зв'язку відносно-репродуктивних речень виступає займенник *что*, який уміщує зміст головної частини, напр.: *Козаки відповідали дружним реготом, що ще дуже драгувало шляхту* (П. Панч). *І не примушуй його відповідати тобі, що для нього, як я знаю, буде найтяжчим* (В. Кан.). *Цяця так само повзла, як і вони, зовсім забула гавкати й чула німця за квартал, що дуже допомагало хлопцям* (Ю. Янов.). *І самі машини ще треба вдосконалювати, що і роблять самі механізатори* (К. Горд.). Такі речення близькі до з'ясувальних, бо в їх підрядних частинах часто виступають присудки такого ж типу, як у

головних частинах з'ясувальних речень. Їх легко перетворити на з'ясувальні речення з абстрактним вказівним займенником *те* 2. Пор.: *Ще дужече дратувало шляхту те, що козаки відповідали дружним реготом. Дуже допомагало хлопцям те, що Цяця... чула німця за квартал...*

Відносно-репродуктивні речення семантично близькі також складносурядним єднально-поширювальним і зіставляльсько-поширювальним реченням. Пор.: *Козаки відповідали дружним реготом, і це ще дужече дратувало шляхту. Козаки відповідали дружним реготом, а тому це ще дужече дратувало шляхту.*

Конструкції із займенником *що* — вихідна форма парадигми відносно-репродуктивних речень. Похідні форми творяться іншими відмінками цього займенника. Приклади з родовим відмінком: *Красін... гордовито; ба навіть щасливо, посміхався, чого раніше ніколи з ним не траплялося* (В. Кан.). *З неговіркої Соні треба було витягнути новини, чого не вмiла — теж неговірка Надія — робити* (В. Кан.). *У першу чергу виявляли ласку до калік та хворих, чого дуже важко було від них сподіватися* (Ю. Збан.). *Бо ті, що змінляли метрику, як тоді говорилося, звичайно мали з того матеріальну вигоду, чого не можна сказати про цього обдертюха* (І. В.). Приклади з орудним відмінком: *Він приніс у захисному чохла бандуру, чим трохи не до сліз порадував Івана Марковича* (Ю. Збан.). *Аж два дні невтомні пташки носили туди соломинки та пір'я, чим немало радували в'язнів* (Ю. Збан.). *Всі люблять мати знайоме начальство, у якого можна випросити «для громади» щось незаплановане й непередбачене, чим згодом можна буде хвалитися* (В. Кор.). Приклади з прийменниковими відмінками: *Похід мав закріпити за Кримським ханством володіння на нижньому Дніпрі, принаймні до Києва, про що тільки мрії може султан Ахмет Перший* (І. Ле). *Валя мешкала на Сніговій вулиці в похмурому, незграбному будинку, який колись, мабуть, служив за готель, про що свідчила й коридорна однокімнатна система* (І. В.). *Іван Франко творчо відчував «мистецтво прози», про що, наприклад, свідчать його тонкі спостереження над новими, сучасними йому творами* (П. Загр.). *Отже, Саливон виявив неабияку обізнаність в господарських справах, в чім люди мали нагоду пересвідчитися* (К. Горд.).

З наведених прикладів видно, що підрядні частини із займенником *що* та його відмінковими формами пояснюють головні частини в цілому, тому їх можна вважати

почасти розчленованими. Проте трапляються випадки, коли підрядні частини стосуються якогось окремого компонента головної частини, напр. якогось звороту: *На кілька побіжних питань поручника сотник не відповів, вимагаючи розмови з самим старостою, чим ще більше створював настрій відчуження, навіть ворогування* (І. Ле). Тому можна сказати, що відносно-репродуктивні речення мають ознаки і нерозчленованих речень.

У більшості випадків підрядні частини із займенником *що* та його відмінковими формами постпозитивні. Зрідка трапляються препозитивні й інтерпозитивні підрядні частини. Вони набувають характеру вставних речень, напр.: *І в'язні, чого не було раніше, все частіше заглядали один одному в очі, ніби намагаючись у чужих очах побачити й прочитати власні потаємні думки* (Ю. Збан.). *Вона, виконуючи волю поміщиків, в 1763 році підтвердила універсал, чим було остаточно закріпачено селян Лівобережної України, та пожалувала економічними привілеями українське дворянство* (Д. Кост.).

Деякі відносно-репродуктивні речення набувають характеру сталих висловів. Так виникли фраземи типу *що й треба було довести, чого і слід було сподіватися, з чим вас і вітаємо, про що говорилося раніше* [96, 121].

У наведених прикладах на поширювальне значення речення нашаровується відтінок висновку, наслідку. Якщо підрядні частини приєднуються прийменниковими формами *від чого, через що, за що, з чого*, створюються форми парадигми, в яких поширювальне значення супроводиться відтінком причини, напр.: *Сівши на місце, він стиха щось сказав своєму сусідові по партії, від чого той аж чмихнув сміхом* (А. Гол.). *Він загнав картярство в глибоке підпілля, від чого цим злом почали захоплюватися ще азартніше* (В. Земл.). *Зробив приємне відкриття Володимир, від чого в нього аж на душі потепліло* (В. Кан.). *Він мав обдаровання, умів розучувати з ними найскладніші композиції, через що його хор по справедливості вважався найкращим хором у повіті* (І. Сенч.). *Втім, години відвідувачького піку ще не прийшли, через що офіціантки й не виявляли спрямованої на нас агресивності* (В. Кор.). *Був це хлопець жвавий, за що і прозивався в школі непосидюю, розбитним* (І. Ле). *От я й наважився вас потурбувати, за що прошу вибачити мені* (В. Кан.). *Із властивою йому доброю звичкою відзначив своїх направників, радників, з чого наставники теж були вдоволені* (К. Горд.).— *А ви гейби*

повиростали! — каже вона до своїх молодших сестер, з чого можна зрозуміти, що вона їх зовсім не пам'ятала під час своєї хвороби (І. В.). Давальний відмінок займенника *що*, який перетворився на прислівник *чому*, в українській мові для вираження причинового відтінку значення вживається рідше. Пор.: *Козаки стріляли, але не влучили, **чому** я був дуже радий* (В. Арс.).

Якщо використовуються прийменникові форми для чого, на що, то поширювальне значення речення ускладнюється відтінком мети, напр.: *Намагалися за три дні зорати всю площу, **для чого** зібрали всіх трактористів в одну бригаду* (Газ.). *І Радивон ладен узяти на себе провину, визнати свою помилку, покаятися перед людьми, **на що** не кожен наважиться* (К. Горд.).

У «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського підкреслюється, що відносно-репродуктивні (за термінологією авторів «Курсу» — пояснювальні) речення порівняно пізнішого походження. Вони виникли тому, що дають змогу уникнути зайвого повторення слів, економніші, ніж окремі речення [100, 316]. Пор.: *Козаки відповідали **дружним реготом**. **Цей дружний регіт** ще дужче дратував шляхту.— Козаки відповідали **дружним реготом**, **що** ще дужче дратувало шляхту* (П. Панч).

СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

§ 76. Загальна характеристика складносурядних речень

При визначенні складносурядних речень необхідно зважати, яке відношення між складовими одиницями, що вони являють собою і чи можуть бути складносурядними безсполучникові конструкції. Автори перших посібників з української мови для вищої школи вважали, що складносурядні речення складаються з простих речень, які об'єднуються як рівноправні, незалежні одиниці [166, 320; 139, 283; 100, 155, та ін.]. Спочатку складносурядні речення так і називалися — рівнорядними, або рівнорядно-сполучниковими, бо вважалося, що складносурядні речення можуть бути і безсполучникові. Пізніше було доведено, що складносурядні речення необхідно відмежувати

від безсполучникових [143, 343; 52, т. 2, ч. 1, 106] і що складові частини їх «утворюють структурно-синтаксичну і смислову єдність, у якій окремі частини взаємопов'язані» [52, т. 2, ч. 1, 106]. Відповідно змінилося визначення складносурядних речень у посібниках з української мови [99, 178; 181, 387, та ін.].

Виходячи з поняття про незамкнені і замкнені структури, В. А. Белошапкова відроджує положення про те, що частина безсполучникових речень також належить до складносурядних. Їх об'єднує незамкненість структури. Тому В. А. Белошапкова дає широке визначення складносурядних речень, підкреслюючи лише вид зв'язку [52, 656].

Проти поняття про незамкнені і замкнені структури виступив Л. Ю. Максимов. Він зазначає, що «речення незамкненої структури виділяються не шляхом констатації реальних фактів природної мови, а шляхом штучних перетворень (визначається, можна чи не можна додати ще одну частину). При такому підході, очевидно, велика можливість довірливих тлумачень» [96, 22]. Тому в працях Л. Ю. Максимова і в «Русской грамматики» 1980 р. відмовилися від цього поняття. Автори «Русской грамматики» характеризують складносурядні речення за наявністю сполучників. Безсполучникові конструкції взагалі виведені за рамки складного речення. Автори цієї праці відновлюють поняття про рівноправність частин складносурядних речень, зазначаючи, що ці частини «граматично не залежать одна від одної, тобто перебувають у відношеннях рівноправності, рівнозначності» [159, 615]. Підкреслювати граматичну незалежність частин складносурядного речення навряд чи варто, оскільки самостійність складових частин відносна: вони граматично взаємообумовлені, а саме: 1) велику роль відіграють видо-часові форми присудків складових частин; 2) при наявності спільного члена друга частина несамостійна; 3) у другій частині можуть вживатися різні займенники, модальні слова і частки; 4) може бути типізоване наповнення частин, наприклад для підкреслення протиставлення — антоніми тощо [96, 19--20]. Найістотніша ознака складносурядних речень — сурядні сполучники. Якщо відкинути з визначення «Русской грамматики» тлумачення про граматичну незалежність, то воно набере більш точного змісту. Саме таке визначення подає Л. Ю. Максимов: «Складносурядними називаються такі речення, предикативні частини яких пов'язуються сурядними сполучниками» [96, 11].

Отже, складносурядні речення складаються не з простих речень, а з предикативних частин. Наявність сполучників свідчить про те, що до складносурядних речень не належать безсполучникові конструкції. Відсутність згадки про рівноправні відношення вказує на те, що сурядні сполучники іноді можуть виражати і деякі нерівноправні відношення. Тому межа між складносурядними і складно-підрядними реченнями не завжди чітка.

Для розуміння складносурядних речень необхідно розв'язати ще одну проблему — про взаємовідношення складносурядних речень і простих речень з сурядними присудками. У більшості робіт з російського й українського мовознавства ці поняття чітко розмежовуються. Однак ще О. М. Пешковський вказував на те, що кілька присудків при одному підметі можуть бути розчленованими. «Взагалі,— додавав О. М. Пешковський,— від повної цілності до повної розчленованості, що нічим не поступається перед розчленованістю речень з різними підметами, тут є гама фактів з усіма перехідними ступенями» [135, 424]. Для відмежування сурядних присудків від «сполучень речень» О. О. Шахматов зважав на спільні другорядні члени. Під впливом чеських мовознавців В. А. Белошапкова визнає сурядні присудки складними реченнями на тій підставі, що основним засобом вираження предикативності є присудок, отже наявність кількох присудків свідчить про існування кількох предикативних центрів. Виняток робиться тільки для іменних присудків при одній зв'язці [19, 170]. Ще послідовніше це питання розв'язують автори «Русской грамматики», в якій «речення з декількома присудками при одному підметі розглядаються як складні» [159, 462] і не робляться ніякі винятки. Основна аргументація така: 1. «Формально такі речення можуть вважатися складними в силу того, що в них неодноразово виражаються значення часу і способу». 2. «Відповідно і в семантичному плані вони можуть бути інтерпретовані як повідомлення про кілька ситуацій — одночасних чи таких, що йдуть одна за одною,— і характеризуються єдністю (спільністю) суб'єкта» [159, 462].

Якщо розуміти предикативність ширше — не тільки з категоріями темпоральності і модальності, а й персональності, то таке тлумачення конструкцій з кількома присудками при одному підметі недостатнє. Більшу рацію, очевидно, мають ті мовознавці, що продовжують розробляти

ідеї О. М. Пешковського і О. О. Шахматова. Досить приваблива думка, що конструкції з сурядними присудками належать до проміжного типу речень між простими і складними, виявляючи за певних умов більше ознак то того, то іншого типу [32, 229].

У розділі про сурядні ряди ми вже висловили думку, що кілька присудків при одному підметі можна вважати потенційними складними реченнями, а не справжніми, оскільки повторюваність підметів можлива, але фактично не реалізована.

Ще з часів М. І. Греча складносурядні речення поділялися за сполучниками на єднальні, протиставні і розділові. Така класифікація запанувала і в працях з української мови [183, 74; 139, 283 та ін.]. Потім почали додавати ще два типи речень — пояснювальні і приєднувальні [96, 30—32; 52, т. 2, ч. 2, 257; 100, 164, 508; 181, 391; 75, 444]. При цьому недостатня увага зверталася на будову складносурядних речень. В. А. Белошапкова запропонувала класифікацію складносурядних речень з урахуванням їх будови і значення. За будовою складносурядні речення поділяються на два типи — незамкненої і замкненої структури. Серед незамкнених структур розрізняються два структурно-семантичні розряди — єднальний і розділовий, які мають по два семантичні різновиди — одночасності і наступності (серед єднального розряду) і взаємовиключення та чергування (серед розділового розряду). Замкнені структури поділяються на два розряди — що припускають і не припускають другий сполучниковий елемент. Перший розряд має два підрозряди — без другого сполучникового елемента і з другим сполучниковим елементом. Ці підрозряди поділяються на різновиди залежно від сполучників і значення. Другий розряд має два підрозряди — пояснювальний і градаційний [19, 215].

Хоча з поділом складносурядних речень на незамкнені і замкнені не можна погодитися, але класифікація В. А. Белошапкової має і певні позитивні риси. Вона звернула більшу увагу на будову складносурядних речень, виявила такі їх варіанти, які раніше лишалися поза увагою дослідників. Підкреслена роль лексичних конкретизаторів, які супроводять сурядні сполучники і дають змогу виражати різноманітні відтінки значення. Звернуто увагу на співвідношення форм присудків при створенні різних варіантів речень.

Основні ідеї В. А. Белошапкової вплинули на деяких українських мовознавців. Зокрема, А. П. Грищенко хоч й поділяє складносурядні речення за традицією на єднальні, зіставлювально-протиставні і розділові, але в межах цих типів розрізняє структурно-семантичні моделі. Серед єднальних речень таких моделей три, серед зіставних — дві, серед протиставних — одна. Він широко використовує формули моделей, в яких враховує видо-часові форми присудків [55, 24—150].

Автори «Русской грамматики» 1980 р. відмовилися від сумнівного поділу складносурядних речень на незамкнені і замкнені структури і запровадили класифікацію за сполучниками недиференційованого і диференційованого значення. Серед першого типу розрізняються речення з єднальними сполучниками (власне-єднальні і невласне-єднальні), протиставними і розділовими. Серед другого типу виділяються речення з пояснювальним значенням, протиставним, коментуючим, причиново-наслідковим і градаційним [159, 617—633]. Автори «Русской грамматики» далі розвивають ідею В. А. Белошапкової про уточнення сурядних сполучників різними конкретизаторами і дають найширший їх опис. Докладно аналізуються одномісні сполучники, сполучникові поєднання, багатомісні сполучники, аналоги сполучників і двомісні сполучники. Правда, автори «Русской грамматики» не цілком послідовні — речення з сполучниками недиференційованого значення вони поділяють за сполучниками — з єднальними сполучниками, протиставними, розділовими, а речення з сполучниками диференційованого значення — за значенням — з пояснювальним значенням, протиставним тощо. Поділяючи речення першого типу за сполучниками, автори все одно змушені далі розрізняти їх за значенням — власне-єднальні, невласне-єднальні, зіставлювальні, приєднувально-поширювальні, невідповідності тощо.

Тому більше підстав класифікувати складносурядні речення за значенням, тим більш, що одне значення чи його відтінок може передаватися різними сполучними засобами. Отже, за цим принципом виділяється п'ять типів складносурядних речень — єднальні, зіставлювально-протиставні, розділові, пояснювальні і градаційні.

Складносурядні речення можуть складатися з двох чи більше предикативних частин. У згоді з цим виділяються двочленні чи багаточленні складносурядні речення. Таке поняття, як вже було вказано вище, більш точне, ніж поділ на незамкнені і замкнені структури. Сполучник

сурядності може стояти між предикативними частинами чи повторюватися при кожній з них, не входячи до їх складу. Тому в певних випадках можлива перестановка (транспозиція) частин складносурядних речень. У цьому О. М. Пешковський вбачав основну відмінність сурядних сполучників від підрядних [137, 140]. Тепер положення О. М. Пешковського уточнене і доповнене. З'ясувалося, що другою специфічною рисою сурядних сполучників є той факт, що вони, як правило, не впливають на модальність предикативних одиниць, за винятком окремих випадків, коли сурядні сполучники надають складовим частинам деякого суб'єктно-модального забарвлення [159, 616].

У наш час значно уточнено відомості про склад сурядних сполучних засобів. Крім одномісних (одиничних), двомісних (подвійних) і багатомісних (повторюваних) сполучників, йдеться про сполучникові поєднання — *і до того, а між тим, та тільки...* і аналоги сполучників — *також, зате, однак, тому, точніше* тощо [159, 616].

Кожен з п'яти типів складносурядних речень будується за однією чи кількома моделями. Різні сурядні сполучники, сполучникові поєднання чи аналоги сполучників створюють форми їх парадигм. З цією метою часто використовуються і видо-часові форми присудків. Допомагають створювати видозміни моделей речень і типізовані лексеми, особливо у протиставних реченнях. Тому форми парадигм складносурядних речень не завжди чисто граматичні, а й граматико-семантичні.

Опис складносурядних речень з урахуванням їх моделей і парадигм дає змогу серед численних типів, розрядів, підрозрядів і різновидів виявити основні конструкції і їх похідні форми.

§ 77. Складносурядні речення з єднальним значенням

Єднальні сполучники виражають найбільш широке й абстрактне значення при сурядному зв'язку. Ще О. М. Пешковський писав, що «сполучники першої групи, єднальні.., утворюють чисто нульову категорію. У них немає ніякого додаткового відтінку в тих зв'язках, які сполучник встановлює між членами, що відбивається і в назві їх, цілком загальній (адже кожен сполучник «єднає»)» [135, 402]. В цьому розумінні розділові і протиставні сполучники теж єднальні, тільки з додатковими відтінками —

потенційності чи протиставлення [135, 402]. Тому автори «Русской грамматики» 1980 р. запропонували розрізняти власне-єднальне і невласне-єднальне значення, зараховуючи до останнього ускладнення єднального значення різними відтінками — різночасності, зумовленості, зіставлення, приєднання [159, 616]. Інші автори звичайно вужче трактують поняття єднального значення і поділяють відповідні речення на конструкції одночасності і послідовності [99, 188; 55, 30—31; 52, 658], однорідного і неоднорідного складу [96, 21] тощо. Отже, є підстави серед складно-сурядних речень насамперед виділяти модель з власне-єднальним значенням. Основну форму цієї моделі створюють речення з недиференційованим сполучником *і*. Сполучник *і* може надавати власне-єднальне значення предикативним одиницям не обов'язково однорідного типу. Проте здебільшого він підтримується контекстом, у якому панують однотипні чи подібні частини. Найголовніший засіб створення однотипності — вживання в обох частинах однакових форм присудків, наприклад теперішнього часу, минулого часу недоконаного виду, минулого часу доконаного виду: *Біле полум'я пахкотить над полями, і млисте марево котиться в усі кінці гарячими потоками повітря* (І. Ц.). *Неподалік од сонця видніє місяць — молодик, і не посеред неба світиться, а наче лежить у верболозовій колисці* (Є. Гуц.). *Падали зорі з неба, і на далеких обрїях палахкотили газові вогнеграї* (І. Ц.). *Вечір був тихий, зоряний, зі степу долинали перепелині перегуки, і ніч снувала в житах казку* (І. Ц.). *За вікном зашуміло листя старої тополі, і, наче далекі вибухи снарядів, долинуло гуркотіння грому* (А. Шиян). Формули таких речень подає А. П. Грищенко [55, 73]. Для передачі такого значення можуть уживатися предикативні одиниці недієслівного типу чи в комбінаціях з дієслівними; напр.: *І будень без нього не будень, і свято без нього не свято* (В. Земл.). *Двері класів відчинені навстіж, і кожна кімната гуде, як вулик* (Я. Грим.). *Осокори лопочуть на вітрі радісні, збуджені; верболози перешіптуються над самою водою, і тиша, врочиста тиша, яка може бути лише в червні* (І. Ц.).

У зв'язку з однотипністю складових частин власне-єднальні речення з сполучником *і* мають зворотний характер, тобто припускають транспозицію частин. Пор.: *Млисте марево котиться в усі кінці гарячими потоками повітря, і біле полум'я пахкотить над полями. На далеких обрїях*

палахкотили газіві вогнеграї, і падали зорі з неба... Одно-типність предикативних частин добре підкреслюється за наявності спільного члена, з яким вони перебувають в однакових зв'язках, напр.: *За селом знов шелестіли хліба-й пахло полином* (А. Гол.). *Десь у долині бриніла дівоча пісня, а з другого боку рівномірним цокотом відповідала сокира і м'яко шерехтіла поздовжня пила по деревині* (М. Стельм.). Л. Ю. Максимов підкреслює, що при цьому друга частина речення не самостійна [96, 19]. На це звертає увагу й А. П. Грищенко, зазначаючи, що в такому разі другу складову частину не можна перетворити на просте речення, як це звичайно для власне-єднальних речень. Однак транспозицію складових частин він припускає і для речень із спільним членом [55, 47]. Пор.: *За селом пахло полином і знов шелестіли хліба...*

Похідні форми парадигми власне-єднальних речень створюються багатомісними (повторюваними) сполучниками *і — і, ні — ні* чи сполучником *та*, якщо він виступає з єднальним значенням. Для підкреслення власне-єднального значення сполучник *і* може повторюватися. Він може стояти при предикативних частинах, починаючи з другої, або повторюватися при всіх предикативних частинах — двох, трьох, чотирьох і більше: *Мине небагато часу, і ти зрозумієш свою помилку, і сам понесеш своє благородне серце на служіння народові* (Д. Бездз.). *Дім був гостинний, і господар був щедрий, і свіжі вечірні газети, що лежали біля порога, здавалось, обтрушувались від поганих новин* (В. Кор.). *І стояв у хаті туск, і пливла у відчинені вікна пісня, чорна й печальна, як гайворонові крила* (Ю. Мушк.). *І розгнівався тоді Зевс, послав на Прометея грім і блискавку, і рухнула скеля від страшного землетрусу, і провалилася разом з Прометеєм у вічний морок Тартара...* (І. Ц.). *І ось знову весна, і летять гуси, і врунеться, зеленіє озимина, яка розколоситься влітку; і в ній, сп'янілі від любові, тьохкатимуть перепели* (І. Ц.). *І пустив коней на весь копит, і летіли вони, як білі птиці, й цокотіли, аж фурчали колеса, й візок кидало, немов листок на хвилях бистрої ріки, і було Мотрі страшно й не страшно водночас, вона трималася обіруч за гетьманову руку, а він розвеселився, розчервонівся, очі йому палали, вітер вихрив вуса, й гетьман свистів, і крутив у повітрі віжки, й сміявся, як хлопчак* (Ю. Мушк.). В останніх випадках *і* поєднує функцію сполучника і підсилювальної частки. Отже, власне-єднальні речення відзначаються ще й тим, що вони можуть бути не тільки двочленними, а й багаточленними (за термінологією В. А. Белошапкової — незамкненими структурами).

За наявності заперечення замість *i* — *i* виступає його аналог — сполучник *ні* — *ні*. Він уживається тільки в повторюваному вигляді у зв'язку з типовістю для нашої мови подвійного заперечення, напр.: *І очі не бачать — ні тихої хатиночки в забутому краю, ні тихої долиночки, ні темного гаю, ні дівчини молодой й малої дитини я не бачу щасливої* (Т. Шевч.). *Ні листя не шелестить, ні пташки не щебечуть* (М. Вовч.). *Ні вітрець не віє, ні хмарка не збіжитья* (М. Вовч.). Якщо складові частини будуються за зразком з предикативом *нема*, то ця форма може виступати замість частки *не* в одній частині речення чи в обох, напр.: *Ніде ні собака не гавкне, ні вартових немає* (Ю. Янов.). *Кращої немає ні на небі, ні за небом, ні за синім морем нема кращої за тебе!* (Т. Шевч.). Якщо складові частини будуються за зразком генітивних речень, то частка *не* чи предикатив *нема* взагалі не вживаються, напр.: *Ні в березні води, ні в квітні трави* (Н. тв.). *Ні вітру, ні холодку... шлях та рілля* (А. Тесл.). Це своєрідний тип речень, у яких частка *ні* відіграє конструктивну роль і поєднує її з сполучниковою.

Сполучник *ні* — *ні* може набувати вигляду *ні* — *ані* чи *ані* — *ані* для посилення заперечення, напр.: *Ні, він... не був таким собі добротворцем для людей, ані вони йому особисто добра не робили* (В. Кор.). *Ані шелесту не було чути, ані колихання не було помітно* (М. Вовч.).

Зрідка трапляється застаріле вживання єднальних заперечних речень — з одним *ні*, друге *ні* зливається із заперечним займенником, а з'єднує речення сполучник *і*, напр.: *Не видно було її ні на вулиці, як звичайно дівчатам збиратися та пісеньок співати, і на вечорниці ніколи не ходила* (Г. К.-Осн.).

У значенні *і* може виступати сполучник *та*. Л. А. Булаховський вважає це особливістю української мови [28, 499; 113, 25]. Водночас він підкреслює, що «в єднальній функції цей сполучник близький своїм значенням до *і*, але з ним не цілком збігається» [113, 499]. За спостереженнями А. П. Грищенка, в реченнях з сполучником *та* «паралелізм тривання дій, станів виразніший, ніж у реченнях з сполучником *і*; отже, значення одночасності проявляється конкретніше» [55, 41]. Сполучник *та* тісніше пов'язує складові частини, ніж *і*. Він можливий лише тоді, коли в реченні виражається одночасність, паралельність подій. Сполучник *і* має ширше значення і може замінити *та* при вираженні одночасності і послідовності подій. Сполучник *та* звичайно поєднує дві предикативні частини: *Сказав*

старий, та всі троє разом заридали (Т. Шевч.). *Тільки кінські підкови кляпали, та калюжа на всі боки розбігалася од прудкої їзди* (П. Мирн.). При цьому може бути, як і в конструкціях з *і*, спільний член: **Від лісу** тягло свіжим настоєм живиці та долітали лункі удари сокири (Ю. Збан.). **Для повної подібності** — наш двір піском посипано та колочками засаджено! (Л. Укр.).

Сполучник *та* може повторюватися, починаючи з другої частини або перед кожною частиною, але це для нього менш типове, ніж для сполучника *і*. Пор.: *Лише небо гуде неокрає, та сім'я журавлина на крилах весну підіймає, та ясними ночами зорі світять мечами на Дону, на Дніпрі, на Дунаї* (А. Мал.). *Та вродили верби, та зацвіли раки, та поспіли в'юни* (Є. Гүц.).

Український сполучник *та* походить з давнього *та*, а не *да*. Проте в давній мові був і сполучник *да*, який зберігся в російській мові і в деяких українських говорах. Як діалектизм він зрідка трапляється і в мові окремих письменників, напр.: *На селі стихло; хіба де стукне віконце да проскочить попід ворітьми хисткий парубок* (М. Вовч.). [100, 159; 113, 25].

Сполучник *і* недиференційований. Він створює основну форму не тільки власне-еднальних, а й невласне-еднальних речень. Під невласне-еднальними реченнями розуміються такі, в яких еднальне значення ускладнюється відтінком послідовності, причинно-наслідкової зумовленості, протиставлення, допустовості, приєднання тощо. Складові частини невласне-еднальних речень неоднотипні, нерівноцінні і тому, на відміну від власне-еднальних речень, вони характеризуються незворотністю частин і двочленним складом (за термінологією В. А. Белошапкової — закритістю структури). Сам сполучник *і* передати всі ці відтінки значення не може, йому допомагає певна лексика, форми присудків, зміст складових частин тощо. Зокрема, для вираження значення послідовності подій, тобто коли сполучник *і* виступає в значенні «і потім», «і після цього», «і вслід за цим», присудки складових частин виражаються, як правило, дієсловами доконаного виду, напр.: *Ось дощ трохи вшухне, і підемо* (А. Шиян). *Гроза пройшла, і грім ударив десь збоку* (І. Сенч.). *Ще мине хвилинка-друга — і гарячі коні порівняються з маврійським дубом* (А. Шиян).

Для вираження наслідкового значення, тобто коли *і* виступає в значенні «і внаслідок», «і внаслідок цього», форми присудків можуть бути різні, зате збільшується роль семантики складових частин, напр.: *Закукурікає півень*

у селі — і чути його на Полтавщині й на Харківщині (І. Ц.). На нього гримнули, і солдат замовк, зрозумівши свій промах (А. Шиян). Ото, як кажуть, притулив вухо до вуха — і почувась шепотуха (Є. Гуц.). Хвилини проминали, і напруженість залу доходила до краю (І. В.). Черкнула кума сірником, повернула краник — і горить голубий вогонь (І. Ц.). Так само при вираженні причиново-наслідкового значення — «і від того», «і тому», напр.: Її стан, переляк зрозумів Пимок, і жагучий біль пронизав йому серце (А. Шиян). На добрий врожай не було надії, й серце хліборобів проймала тривога (Я. Грим.). Відповіді немає, і Дуся стукає нервовіше (В. Земл.). Не було дощів — і кваси не розчинилися (К. Горд.). За роботою забула підкинути у грубку дров, і вогонь погас (І. В.).

При вираженні послідовності чи зумовленості події подібні, близькі. Це може підкреслюватися лексичними повторами — буквральними чи описовими, напр.: Шануй людей, і люди шануватимуть тебе (В. Земл.). Будинок розколовся навпіл, і друга його частина розсипалась у порох на брукові вулиці (Д. Бедз.). Твій прадід був гончарем, і я все життя провів за кругом (І. Ц.). Все на світі змінюється, і ми самі не стоїмо на місці серед тієї загальної метелиці (І. В.).

Про нерівноправність частин свідчать різні займенникові форми у другому компоненті, які виключають можливість трансформації. Приклади: Люди мимоволі розхлюпували воду, і вона образу ж замерзала на їхній одежі (А. Шиян). У нього пробиті легені, і йому заборонено палити (В. Земл.). Ворота відчинили серед білого дня, і в них увірвались Абазинові сотні (Ю. Мушк.). Вийшли на ганок, і місячна ніч огорнула їх своїми довірливими обіймами (І. Ц.).

Якщо сполучник і поєднує не подібні, а різні за значенням предикативні частини, він починає вживатися у значенні «і одначе», «і все-таки», «і незважаючи на це», «і разом з тим», тобто передає єднальне значення з протиставним, зіставлювальним чи допустовим відтінками, напр.: Бився з ворогами у самому пеклі, і кулі минали його (І. Ц.). І у полі з ним робить, і дома пораяється, і краса її не пропала (Г. К.-Осн.). Справді, був Чубенко — і нема Чубенка (Ю. Збан.) Був Товкач, і нема Товкача... (В. Земл.).

При відповідному лексичному наповненні сполучник і може виступати у значенні «і до того», «і ще», «і крім того»,

«і також», тобто виражати приєднувальний відтінок значення, напр.: *Він чистіший, ніж ясне багаття, і не легко його я придбав* (Л. Укр.). *Плач великий воместо львищицього рика почують люде. І той плач... межі людьми во притчу стане* (Т. Шевч.). *Але туди вас не пропустять, і там не продають* (Я. Грим.).

Для точнішого вираження всіх цих відтінків значення до сполучника *і* можуть додаватися різні частки, прислівники, модальні слова, які набули назви конкретизаторів. Так виникають сполучникові поєднання *і тому, і одначе, і разом з тим* тощо (В. А. Белошапкова називає речення подібного типу з двома показниками зв'язку) [52, 674]. Вони створюють похідні форми парадигми невластивих речень.

Значення послідовності дій виражають сполучникові поєднання *і потім, і тоді, і після цього, і вслід за тим* тощо, напр.: *По тому голову та плечі засипало пилюгою та груддям, і вже аж потім з якимсь лагідним вуркотінням спадали навколо гарячі градини знесилених осколків* (В. Коз.). *Скоро хмари з'єднуються в степу широкого межиріччя, і тоді над землею прошумить довгождана літня злива* (І. Ц.). *Пролетіла рама, і після цього почався артобстріл* (Газ.). *Сиві вечорові присмерки сповивають поля дрімотою, і слідом за ними в степи приходить ніч* (І. Ц.). *Іх спритно підібрали солдатські руки, розрубали на частки, і незабаром над землянкою знявся сизуватий димок* (А. Шиян).

Чимало сполучникових поєднань передають різні відтінки причинно-наслідкових, умовно-наслідкових і висновкових відношень — *і тому, і від того, і через те, і таким чином, і значить, і отже, і ось, і вже* тощо: *Марко, видно, відказав щось дуже неприємне для вуха Радивонови, і тому той кинув трубку* (К. Горд.). *Від Білогір'я долинали солов'їні щибети, і від того ще більше нило його серце* (І. Ц.). *Насувалася негода, і через те комбайнери поспішали* (Газ.). *Танкісти вміло маневрували, маскувалися у вибалках, і, таким чином, перша лінія окопів лишилася позаду* (Газ.). *Очисні споруди почнуть працювати в найближчий час, і, значить, річка знову оживе* (Газ.). *Наші розвідники вже переповзли через нейтральну зону, і, отже, турбуватися не було чого* (Газ.). *П'ять років чекає Бронко на годину розплати з паном шефом, і ось вона наближається* (І. В.). *Не смикнув візкою вправо — і вже шакапина в ковбані з головою, стирчать самі вуха!* (І. Сенч.).

Такі сполучникові поєднання, як *і разом з тим*, *і поряд з тим*, *і в той же час*, *і якраз*, *і саме* виражають відтінок відповідності чи невідповідності, напр.: *Щось у нього є спільне з італійським, і разом з тим воно не таке* (І. Ц.). *Усі машини були однієї марки, і в той же час кожна з них відзначалася якоюсь своєрідністю* (Газ.). *Місце було болотисте, і якраз воно і сподобалось старшині* (Газ.). *Ворожа піхота підповзла до розбитого танка, і саме цього ждали наші артилеристи* (Газ.).

Відтінок протиставлення передають сполучникові поєднання *і одначе*, *і все ж*, *і все-таки*, *і все одно*, *і незважаючи на це* тощо, напр.: *Дощ перестав, і одначе комбайни ще не можна було пускати в загонки* (Газ.). *Ми довго боролися, і все ж перемога була на нашому боці* (Газ.). *Довго не могла наша батарея накрити дзот, і все-таки це вдалося зробити* (Газ.). *Погода була несприятлива, ішли дощі, і все-одно колгосп «Карпати» зібрав добрий урожай* (Газ.). *Багато було перешкод, і незважаючи на це Белко захистив свій проект* (Газ.).

Приєднувальний відтінок виражають сполучникові поєднання *і до того*, *і на додаток*, *і ще*, *і крім того*, *і також*, *і притому* тощо, напр.: *Становище ставало все напруженішим, і до того кінчались набοї* (Газ.). *Знялася курява, і на додаток пішов дощ* (Газ.). *Червоне полум'я рвонуло ніч, і ще довго котилась луна лісом* (І. Ц.). *До будівельного майданчика підвезли цеглу, і, крім того, шефи надіслали людей* (Газ.). *І, може, саме тому її слухали так уважно, і Леонід також* (І. Сенч.). *За моїми відомостями вони в саду, і притому в найкращому настрої* (І. Мик.).

Можуть виражатися ще деякі інші відтінки невластивого значення, наприклад обмежувальний, несподіваності — *і тільки*, *і лише*, *і раптом*, *і навіть* тощо: *Уже й збігла вода, і тільки де-не-де в маленьких калюжах спалахує рання зоря* (В. Земл.). *Веселиться молодь, і лише ордени на грудях у юнаків нагадують недавню війну* (Ю. Янов.). *Ішов крадькома, і раптом, хто знає звідки, з гавканням кинувся до нього пес* (А. Шиян). *Але потім... несподівано засяяло сонце, і аж навіть дивно було, що тротуари такі чорні й слизькі* (І. В.). *Умерла Льолина учителька музики, і так несподівано це сталося* (І. Сенч.).

Поєднання з конкретизаторами можуть творитися не тільки на основі сполучника *і*, а й єднального сполучника *та*. Він сполучається переважно з такими формами, що дають змогу виражати приєднувальне значення, а саме —

та ще, та до того, та на додаток. Ці форми близькі до поєднань з сполучником *і* — *і ще, і до того, і на додаток*, тому можуть вважатися їх парадигматичними формами. Пор.: *А натомість вставали шугаючі вогні на обрїях, що стовпами здіймались з глибини землі, та ще вітер доносив ледь вловимі звуки натруджених моторів* (І. Ц.). *Іти було важко, та до того допікали комари* (Газ.). *З усіх боків загрозувала небезпека, та на додаток згори турбували літаки* (Газ.). Для вираження приєднувального значення сполучник *та* може супроводжуватися дистантно розташованим *й*, напр.: *Чубенко тобі сталь ізварить, та Чубенко за свого й голови не пошкодує* (Ю. Янов.). З такого поєднання виробився спеціальний приєднувальний сполучник *та й*, який відзначається контактним розташуванням *й*, а з погляду значення — вказівкою «на пізніше доповнення чи підсилення основної частини вислову новим фактом, довільно вводжуваним» [100, 158]. З погляду на таке значення *та й* (рос. *да и*) В. А. Белошапкова назвала його градаційно-підсилювальним [52, 679]. Проте він значно відрізняється від інших градаційних сполучників і формою, і значенням, тому більшість мовознавців називає його приєднувальним, причому автори «Русской грамматики» підкреслюють, що це самостійний сполучник, а не поєднання з конкретизатором [159, 626]. В. А. Белошапкова встановила два типи речень з сполучником *да и* залежно від того, що доповнюється — присудок чи субстантивний член [52, 680]. Насправді цих форм більше. Приєднувальні частини з сполучником *та й* здебільшого доповнюють присудки першої частини, якоюсь мірою відтворюючи їх, напр.: *А тепер спустили береги, та й озера висихають* (І. Ц.). *Смикнула телицю за нашійник, та й подалися вдвох за ворота* (Є. Гуц.). *В дорозі один помер, та й ми ще через день-два загинули б* (Я. Грим.). Можуть доповнюватися предикати мішаного типу — іменні й дієслівні, напр.: *З конем морока, та й дороги не знаєш* (Ю. Мушк.). *І Мишка треба берегти, та й за себе страшно ж!* (І. Сенч.). *Іван приймав життя просто, та й дарма йому, що хтось там щось подумає* (Ю. Мушк.). Трапляється доповнення і субстантивних членів, напр.: *Олена не скуштувала того життя, та й часи ті давно минули* (В. Земл.). Приєднувальний характер речень з сполучником *та й* дає змогу вільно вживати його при парцеляції, напр.: *Помарніла, скалічила, ніхто й не пізнає. Та й кому там пізнавати каліку убогу* (Т. Шевч.). *Я чоловік строгий. Та й професія в нас така* (І. Ц.). Отже, конструкції з

та й — це своєрідна форма парадигми невластне-єднальних речень на рівні не тільки сполучникових поєднань, а й сполучників.

Ми встановили, що для надання відтінку приєднання з сполучником *і* вживаються такі конкретизатори, як *ще, до того, крім того, причому, до речі, навіть* тощо. Вони можуть виступати й самостійно як аналоги сполучників. При цьому приєднувальний відтінок значення стає ще виразніший, напр.: *Скалисте узгір'я і стрімка прірва робили це місце непридатним навіть для випасу худоби, до того ж дорогу внизу люди зорали і загородили, лишивши тільки перелаз* (І. В.). *Я, батьку, громаді завжди був слухняним сином, вважаю я за гріх її дурити, крім того, звик я правду цінувати над всяку людську приязнь* (Л. Укр.). *Ми сяк-так помостилися, постелилися і полягали спати, причому вікно треба було заткнути подушкою, бо одна шибка була вибита* (Л. Укр.). *Дон Жуан бере шпагу до рук і проводить рукою по лезі, пробуючи її гострість, при тому всміхається* (Л. Укр.). *Директор ходив, похитуючись і припадаючи то на одну, то на другу ногу, як моряк,— до речі, він і був колись моряком* (Ю. Янов.). *Всі стихли, навіть Настя вгамувалася і зітхнула шумно* (І. Сенч.). Такі аналоги сполучників можуть починати і речення, тобто виступати при парцеляції. Пор.: *Згадай про інквізицію. Крім того, ти знаєш сам поважні обов'язки обох нас кликали додому* (Л. Укр.).

Аналоги сполучників *ще, до того, крім того, причому, притому, до речі, навіть* тощо створюють ще один ряд парадигматичних форм порівняно з реченнями, що мають сполучникові поєднання *і ще, і до того, і крім того...*

§ 78. Складносурядні речення із зіставно-протиставним значенням

У нашому мовознавстві довгий час на складносурядні зіставлювальні речення не зверталось достатньої уваги, вони не виділялися серед протиставних [51, т. 2, ч. 2, 202; 32, 301; 100, 161; 113, 28; 75, 444 та ін.]. Потребу вести мову не про протиставні, а зіставлювально-протиставні речення аргументував А. П. Грищенко, який довів, що зіставлювальні речення мають своєрідний зміст, внутрішню будову, позиційну пов'язаність і вищо-часові форми присудків [55, 97]. Тепер у більшості праць фігурує поняття зіставно-протиставних речень [52, 668; 159, 621; 181, 399; 42, 330; 60, 328—329 та ін.]. Однак погляди на їх

межі не однакові. Є підстави серед зіставлювального значення розрізняти кілька відтінків. Найтипніше — це власне-зіставлювальне значення, яке А. П. Грищенко називає нейтрально-зіставлювальним. Суть його полягає в тому, що «складові частини повідомляють про паралельне протікання не протилежних одна одній дій, тривання станів» [55, 98]. Основним засобом вираження власне-зіставлювального значення є сполучник *а*. Сполучник *а* має широке значення, він може наближатися то до *і*, то до *але*. А. П. Грищенко виділяє дві моделі зіставних речень з сполучником *а* — з нейтрально-зіставним і розподільно-зіставним значенням [55, 98—101], але лишає поза увагою лексичні конкретизатори, які можуть уточнювати різні відтінки зіставного значення. Ми будемо виділяти одну модель зіставних речень, але розрізнятимемо форми її парадигми з лексичними конкретизаторами. Власне-зіставлювальні речення виступають із значенням «тим часом», «у той же час» і характеризуються однотипністю будови предикативних частин і засобами вираження присудків, напр.: *Грім гогоче, а блискавка хмару роздирає* (Т. Шевч.). *Посидь же за воротами, а я піду лагодити обідати* (Г. К.-Осн.). *Вона приходить пізно, а вдома я господарюю* (А. Шиян). *На зблідлому лобі виступила густа холодна роса, а очі були заплющеними* (В. Коз.). *Він же директором заводу робить, а Ніна при тому ж заводі лікарем* (А. Шиян). Такі речення припускають транспозицію складових частин. Пор.: *Вдома я господарюю, а вона приходить пізно. Очі були заплющеними, а на зблідлому лобі виступила густа холодна роса...* Це споріднює власне-зіставлювальні речення з єднальними.

Частини невластиво-зіставлювальних речень переставляти не можна, бо в них виражається часово-просторова послідовність, наслідково-висновкові відтінки значення або містяться анафоричні займенники, напр.: *В садочку темному ягнята удень пасуться. А вночі віщують сови та сичі* (Т. Шевч.). *Цвітуть сади; білють хати, а на горі стоять палати неначе диво* (Т. Шевч.). *Кумова хата горіла, а моя тітка руки нагріла — от ми й родичі* (Я. Грим.). *Там затінок від верб, а риба любить вдень затінок, дивися — й смикне яка* (І. Сенч.). *Закрутився дід, а за ним увесь рід...* (К. Горд.).

Зіставлювальні речення в цілому характеризуються двочленною будовою (за термінологією В. А. Белошапкової — замкненістю складу). Проте коли *а* набуває єднальних відтінків значення, можливе його повторення,

напр.: *А квітучі заплави, а левади і яворові діброви, а покинуті курені на осінніх баштанах!* (М. Чаб.). *А небо вже спустилось низько-низько, а хмари вже ось-ось по землі черкатимуть, а блискавки сіпаються біля мого чола, а громи не десь гримлять, а наче у вухах вибарлюються, а вода з глибини дихає синьою чорнотою* (Є. Гуц.). *А сніжинки незчисленними роями кружляли перед шибками вікон, кудись зникаючи, а на їх місце з сірого, холодного неба з'явилися інші і, так само кружляючи, щезали за вікном* (А. Шиян). Такі конструкції А. П. Грищенко називає багатоступеневим зіставленням [55, 100]. Зрідка сполучник *а* наближається до *і* і без повторення, напр.: *Нащо живем? Чого бажаем? І, не дознавшись, умираєм. А покидаємо діла* (Т. Шевч.).

Похідні форми парадигми зіставлювальних речень створюються поєднанням *а* з конкретизаторами для вираження власне-зіставлення — *а тим часом, а в той же час, а поки що*, часової послідовності — *а потім, а тоді, а вже*, наслідково-висновкових відтінків — *а тому, а отже, а значить*. Приклади: *Про Івана Івановича Антоніна Георгіївна туркотіла йому без угаву, а тим часом на ділі вийшло щось зовсім інше* (І. Сенч.). *Бригадирові подобався цей молодий тракторист, а в той же час він не хотів це особливо виявляти* (Газ.). *Поживемо-побачимо і вам розкажемо, а поки що як багацько знатимете, то мало спатимете* (Є. Гуц.). *Прибігла сестра-жалібниця, а потім увійшли санітарки з носилками, забрали Полю* (А. Шиян). *Людям тільки подай думку, а тоді вже спину не буде вигадкам* (К. Горд.). *Ще кури проти сонця на порозі вигрівалися, весну виглядали, а вже Захара посідали тривожні думки* (К. Горд.). *Напруження спало, а тому почалися жарти* (Газ.). *Ми навчилися мислити по-сучасному, а отже, навчилися відповідально ставитися до світу* (В. Кор.). *Він допоміг одержати нові замовлення, а значить, матиме Софія нові тисячі прибутків* (А. Шиян).

Другу модель сполучник *а* створює для вираження протиставних відношень. Різні відтінки протиставного значення допомагає виражати контекст. Найчастіше сполучник *а* передає значення «але», «проте», напр.: *Од спокоя і докині ховалась од людей пустиня, а ми таки її найшли* (Т. Шевч.). *Пестила мрію про землю, а земля встала проти неї ворожа, жорстока, збунтувалась і втекла з рук* (М. Коц.). *За горою сховалось сонце, а високо в небі пропливали рожеві хмаринки* (А. Шиян). Заперечення посилює частка *не*, яка вживається у першій частині, напр.:

А потім, бачимо, повертається поміщик, та повертається не сам, а веде з собою козаків і солдатів (А. Шиян). Сина він все рівно не поверне, а старого можемо втратити (І. Ц.). **Не позичай** вогню у сусідів, **а вмій** запалити своє вогнище (В. Земл.). А. П. Грищенко називає такі речення заперечно-протиставними [55, 103].

Виділяються речення, в яких зміст другої частини несподіваний, суперечить змістові першої частини. В таких реченнях друга частина часто має заперечення, напр.: **Хвальби повні торби, а в торбах нема нічого** (Є. Гуц.). Це протиставно-допустовий відтінок значення, який може передаватися і без заперечення, напр.: **Ну, думаю, сміється** горщик з котла, **а обидва чорні дотла** (Є. Гуц.). **Бач, і сирота, а всім була навдивовижу** (Т. Шевч.). **От бабуся і розказувала — що вони у бідності, а все у них є** (Г. К.-Осн.).

Похідні форми парадигми моделі протиставних речень творяться сполучниковими поєднаннями *а* з конкретизаторами. Для вираження протиставно-допустового відтінку значення вживаються сполучникові поєднання *а* **одначе**, **а проте**, **а втім**, **а все-таки** тощо, напр.: **Вітер ущух, а одначе** тепліше не стало (Газ.). **Катря неначе заспокоїлась, а проте** неймовірна думка не кидала її голови (П. Мирн.). **От уже кого спроста не розкусиш, так це Левка... А втім**, усі вони добрі (М. Стельм.). **Цей «готель» мало чим** різниться від звичайної нічліжки, **а все-таки** постоялець має тут окреме ліжко й чисту постіль (Я. Грим.). **А в нас** електрика..., **напруга, правда, слабенька здебільшого, а все ж таки** світить, і без кіптяви (І. Сенч.). Відтінки компенсаційні й обмежувальні виражаються сполученням *а* **зате**, **а разом з тим**, **а тільки** тощо, напр.: **Ми малим ситі!.. А зате!** Якби ви з нами подружили, багато б дечому навчилися! (Т. Шевч.). **Наша бригада допомогла сусідам швидше** впратись із збиранням яблук, **а разом з тим** збільшився прибуток колгоспу (Газ.). **Наче день не день і ніч не ніч, а тільки** ж сонце зовсім низько висить над головою, можна, **либонь, рукою** досягнутись (Є. Гуц.).

Третю модель речень з сполучником *а* становлять конструкції, в яких виражаються поширювально-приєднувальні значення, тобто в яких подаються додаткові зауваження, характеристики, оцінки. Сполучник *а* може виступати із значенням «а ще», «а до того», «а на додаток» тощо, напр.: **Нехай чоловік відпочине з дороги, а про фронтове життя** вони поговорять з ним пізніше (А. Шиян). **Пройде час, зростеться рука, а Танюша** не буде більше по світу

їздити (І. Ц.). Пішли поговори, а від людського поговору не запнешся пеленою (Є. Гуц.). Це вихідна форма парадигми. Більше відтінків поширювально-приєднувальних значень передають похідні форми парадигми — з сполучниковими поєднаннями *а ще, а також, а на (в) додаток, а до того, а крім того, а може* тощо: *Пахло пасльоном, реп'яхами, бузиною, лопухом, а ще пахло огірчаним гудинням, яке мені завжди лоскоче в носі* (Є. Гуц.). *В місті було неспокійно. А на додаток ще застрайкували портові робітники* (П. Панч). *Ніч уже зовсім налягла на землю, а в додаток ще й туман піднімався* (П. Мирн.). *Тракторист не продовжував далі, а до того все було ясно і так* (Газ.). *Вилетіла ланка Щипачова, а, крім того, почали готувати й наші машини* (Газ.). *Журавля в небі шукаєте, дівчата, а може, вам синичка оте щастя принесе* (І. Ц.).

Одну з форм парадигм зіставлювальних чи протиставних речень створюють конструкції з сполучником *же (ж)*. Авторі «Русской грамматики» 1980 р. називають його семантичним аналогом сполучника *а* [159, 626]. Л. Ю. Максимов вважає речення з цим сполучником зіставлювально-видільними [96, 26]. Справді, оскільки цей сполучник походить з частки, він завжди розташовується не на початку другої частини, а після якогось слова і цим самим не тільки зіставляє, а й виділяє повідомлене. Приклади: *Барон Радульф, проте, прорвався за мури; єпископа ж граф знайшов під яслами у стайні* (І. Сенч.). *Жінки тяжко зітхали, витирали хусточками очі, чоловіки ж похилили голови, чадили махрою* (К. Горд.). Сполучник *же (ж)* може виражати і протиставне чи приєднувальне значення, напр.: *Всі нивоньки дрібен дощик гаразд поливає, на зелену ж березоньку краплини немає!* (Г. К.-Осн.). Сполучник *же (ж)* іноді передає також значення «а тому», «адже», напр.: *Давай підвеземо, намокнуть же бідолашні дівчата* (І. Ц.). *Тобто нові підприємства могли б відкритися, робочої ж сили не бракувало* (В. Кор.).

Якщо сполучник *а* може виражати зіставлювальне, протиставне і приєднувальне значення (а іноді і значення, близьке до єднального), то сполучник *але* спеціально призначений для передачі протиставного значення. Він найуживаніший у такій функції і стилістично нейтральний. Тому конструкції з сполучником *але* виділимо в окрему — четверту — модель протиставних речень. Цей сполучник недиференційований, бо може передавати не один відтінок

протиставного значення, а кілька. В. А. Белошапкова на-
раховує три таких відтінки — протиставно-обмежуваль-
ний, протиставно-допустовий і протиставно-замінний [52,
671]. А. П. Грищенко не виділяє речення з сполучником
але окремо, а всі протиставні конструкції поділяє на три
групи — власне-протиставні, обмежувально-протиставні
і заперечно-протиставні [55, 103—105]. Автори «Русской
грамматики» уточнюють цей поділ, додаючи сюди ще групу
речень з поширювально-приєднувальним значенням [159,
623]. Усі ці відтінки протиставного значення допомагає
передавати контекст, лексичне наповнення частин, іноді —
форми присудків. У протиставно-обмежувальних реченнях
повідомляється про такі явища, перше з яких тільки перед-
бачається здійснити, але це обмежується другим явищем,
яке не дає змоги здійснити передбачене. У першій частині
присудок може мати значення прохання, бажання, повин-
ності чи форму ірреальних способів. Сполучник *але* ви-
ступає у значенні «тільки», «адже», напр.: *Ворухнулись
її губи, щось хотіла, очевидно, сказати, але невимовлене
слово так і замерло на вустах* (А. Шиян). *Можна було б
оглухнути за життя біля такої дзвіниці, але я не оглухнув,
просто навчився не чути, навіть вух не затикаючи* (Є. Гуц.).
*У німецьких окопах тиша, спокій, але знову може поча-
тися артилерійська підготовка і слідом за нею наступ*
(А. Шиян).

У протиставно-компенсуючих реченнях друга частина
заміщає, компенсує повідомлене в першій частині. Тому
в складових частинах можуть бути спільні чи подібні лек-
сичні компоненти. Сполучник *але* виступає у значенні «за-
те», напр.: *В провулках поміж тинами клубочилася темря-
ва, але небо було світле й зоряне* (Г. Тют.). *І раптом теплі
небесні води густо злетіли на ниви в тінях сизої хмари, але
сонце зараз десь близько засвітило веселку, і дощ перестав*
(М. Коц.). *Люблю я київські каштани, але акації миліш*
(В. Сос.).

Досить поширені протиставно-допустові речення. У
другій частині цих речень повідомляється про явище, яке
виникло всупереч сподіваному. Перша частина виступає
із значенням «хоча», «незважаючи на що», напр.: *Глухо
звучали наші голоси, але кожен вчував у них клятву, обі-
цянку, присягу* (М. Чаб.). *У багатьох поранених дерло
в горлі, але всі вони мовчки стежили тепер за жінкою*
(А. Шиян). *Дівчата мовчать, але Фрося бачить, що вони
вже згодні* (В. Коз.). *Війна скінчилася, але в душі вона
вирувала* (О. Гонч.). Такі речення легко перетворюються

на складнопідрядні допустові додаванням до першої частини відповідного сполучника.

У деяких випадках друга частина складносурядного речення містить додаткове повідомлення, уточнення чи оцінку сказаного у першій частині. Сполучник *але* виступає у значенні «і причому», отже, з послабленим протиставним значенням. Речення набувають поширювально-приєднувального відтінку, напр.: *Всі люди бачать лихо..., але такого, мій єдиний..., ніхто і здалека не бачив* (Т. Шевч.). *Я не кажу того. Але ти чудно відповідаєш, Анно, на питання* (Л. Укр.). *Ось дивиться на нього чорна, обсмалена руїна хати, жузжом лежить на позаливаній землі всяке добро... Але чудна річ: Семен дивиться на все це, як на чуже* (М. Коц.). *День меркне від ночі, а чоловік від немочі, але хіба про нашого колгоспного бухгалтера Петра Васильовича Вараву можна було сказати, що, мовляв, великий дуб, та дупластий?* (Є. Гуц.).

Конструкції з сполучником *але* виступають основною формою парадигми протиставних речень, оскільки цей сполучник найбільш цілеспрямовано передає таке значення. Одну з похідних форм утворюють речення з сполучником *та*. Він не такий вузькоспрямований, як сполучник *але*, однак досить поширений і типовий для української мови. Речення з сполучником *та* можуть виражати ті самі відтінки протиставного значення, що й з сполучником *але*, а саме — обмежувальний, компенсуючий, допустовий і поширювально-приєднувальний відтінки: *Ходила Одарка Дармограїха по хатах, просила теж позичити на якийсь час, та їм шкода лою — світять водою* (Є. Гуц.). *І вже б, здається, ситий, та на смачний шматок завжди знайдеться куток* (Є. Гуц.). *Всього надбали. Та діточок у їх бігма* (Т. Шевч.). *Козаки не раз намагалися взяти цю споруду, та з бійниці влучно разили кулі* (К. Горд.). *Віддаючи їх, напускав на себе вигляд байдужості, та його видавали очі* (Ю. Мушк.). *Світ, бачся, широкий, та нема де притулитися в світі самотнім* (Т. Шевч.). *Щука хитра, та не з'їсть йоржа з хвоста!* (Є. Гуц.). *Горе без розуму, та чи не чекає мене лихо з великого розуму?* (Є. Гуц.). *Будинок яснів широкими вікнами, та Палій майже не мешкав у ньому* (Ю. Мушк.). *Приньміте ж, діти, посудину, та ідіть собі гуляти* (Г. К.-Осн.). *Оженився навісний та взяв біснувату, та не знали, що робити, підпалили хату* (Є. Гуц.). *Останнім вилетів селезень, та найдовше кружляли над селом чорногузи* (В. Земл.). *Неначе з берлоги медвідь*

виліз, ледве... переносить ноги; та одутий, аж посинів (Т. Шевч.).

Однак сполучник *та*, як і *але*, а може ще в більшій мірі, потребує для уточнення цих відтінків значення конкретизаторів. Поєднання сполучників *але*, *та* з конкретизаторами — це друга похідна форма парадигми протиставних речень. Конкретизатори уточнюють названі чотири відтінки протиставного значення і додають ще деякі інші. Значення обмеження виражають сполучникові поєднання *але (та) тільки, але (та) лише*, напр.: *Ці репліки могли допомогти промовцеві, але тільки він не завжди дослухався до них* (Газ.). *Може б, воно так і було, та тільки хто ж стане у війну будуватися?* (Ю. Збан.). *Біля землянки зібралося чимало партизанів, але лише частина з них знала, навіщо їх скликали* (Газ.).

Компенсаційні відношення передають сполучення *але (та) зате*: *Чоботи та армійська ватянка стали одягом цілого народу, але зате які багаті ми з вами у чомусь незмірно важливішому* (О. Гонч.). *Він ще до вечора потерпить, потерпить, що б там не було, та зате в нього буде спокійне сумління, зате завтра він нічим не буде зв'язаний і може робити все, що захоче* (І. Сенч.).

Чимало є сполучень для вираження допустового відтінку протиставного значення — *але (та) все ж, але (та) все-таки, але (та) однак, але (та) незважаючи на це, але (та) інакше* тощо, напр.: *Ну що ж, сьогодні я вже не засну. Та все ж спасибі, милі пташенята, за те, що пісню щастя голосну в досвітню пору чує моя хата* (Л. Дмит.). *Просуватися було важко, але все-таки бійці продовжували наступ* (Газ.). *Зanedужав я спершу ревматизмом, тяжкий недуг, та я все-таки потроху боровся з ним* (Т. Шевч.). *Рана загоювалася, та однак брат ще шкутильгав на одну ногу* (Газ.). *Зенітки послали вогонь, але незважаючи на це бомбардувальники прорвалися до цілі* (Газ.). *Ой, нелегка це і марудна, непродуктивна робота, але інакше в глибині не доберешся* (І. Ц.).

Поширювально-приєднувальний відтінок значення здебільшого виражається сполученнями *але (та) між тим, але (та) притому, але (та) ще, але (та) може, але (та) мабуть* тощо, напр.: *Бригадирові довелося закінчувати свій виступ, але між тим він не сказав усього, про що думав* (Газ.). *Мім... раптом б'є клевцем по мідяній дошці, сильно, різко, мов на гвалт, але сам при тому має дуже спокійне обличчя* (Л. Укр.). *Обок його цариця небога, мов опеньок засушений, тонка, довгонога, та ще на лихо, сердешне, хита голо-*

вою (Т. Шевч.). *Метелик не знав, але, може, знає* Артем Черкашин (А. Шиян). *Ще перед бурею збирався Олег з Дзюбою на річку, та, мабуть, хлопці роздумали* (Д. Бедз.).

Можливі також сполучення *та враз, але навіть, але ж, та вже, але кінець кінцем* тощо для вираження відтінку раптовості, виділення, підсилення, висновку, напр.: *Я б ще слухала її розповідь, та враз побачила біля себе Славка* (М. Чаб.). *Він знає, що йому доведеться зараз померти, але навіть в цю останню хвилину не проситиме помилування* (А. Шиян). *Було гірко і слізно, але ж треба якось жити* (І. Ц.). *Діти спочатку були несмілі, лякливі такі, та вже коли Захар їх власкавив, пішли навіть на руки* (К. Горд.). *Це тяжко, але кінець кінцем цей тягар треба якось подолати* (І. Сенч.).

Ще один ряд парадигматичних форм протиставних речень створюють аналоги сполучників, тобто приєменниково-займенникові, прислівникові утворення та модальні слова, що виступають у значенні сполучників. Деякі з них входять конкретизаторами у сполучникові поєднання, але можуть функціонувати й самостійно. Вони виражають різні відтінки протиставного значення — допустовий, компенсаційний, обмежувальний, протилежності — *однак, одначе, проте, все ж, все-таки, між тим, зате, тільки, лише, навпаки, не те що*. Приклади: *Голос старого звучав спокоєм, однак це був той спокій, в якому трепетали струмені гордоців* (І. Сенч.). *Солдати спостерігали за боєм, затулившись долонями від сонця, одначе воно світило так яскраво і так червоно-гостро пламеніли сніги на обрії, що годі було щось побачити* (Г. Тют.). *Село занесене глибокими снігами, заметене вітрами, проте не в глушині жили люди* (К. Горд.). *Дощило майже щодня, все ж хлібороби не втрачали надії зібрати врожай* (Газ.). *Пальне майже закінчилося, все-таки ланка дотягла до свого аеродрому* (Газ.). *На Ворсклі теж не було пароплавів, зате на ній плавали сині та зелені човни* (Д. Бедз.). *Ну, одно слово, виходили, виняньчили, тільки нога так уже й не згинається в коліні* (В. Коз.). *На правому фланзі вогонь майже ущух, лише один кулемет давав поодинокі черги* (Газ.). *Була, правда, худощавенька, бліденька трохи, та це не вадило їй; навпаки, робило такою чарівною її* (А. Тесл.). *Пляж — піщинка до піщинки, як цукор, не те що це каміння* (Л. Жух.).

Таким чином, в українській мові чимало парадигматичних форм для вираження зіставного і протиставного значень.

§ 79. Складносурядні речення з розділовим значенням

Розділові відношення відрізняються від єднальних, зіставлювальних і протиставних тим, що вони виражають виключення або чергування подій, явищ. Тому здавна розділові речення поділялися на два типи — із значенням виключення і чергування [100, 172; 99, 192; 181, 407 та ін.]. В. А. Белошапкова вважає складносурядні розділові речення незамкненими структурами, а двочленність деяких речень взаємовиключення пояснює випадковим збігом обставин чи умовами контексту [52, 662]. Л. Ю. Максимов назвав це «довільним тлумаченням» і показав, що розділові речення можуть бути не тільки багаточленними, а й двочленними [96, 22, 29]. А. П. Грищенко виділяє дві моделі розділових речень — виключення і чергування і зазначає, що перша модель має замкнену структуру і тому подібна до зіставлювально-протиставних речень, а друга модель — незамкнена структура, отже, подібна до єднальних речень [55, 145].

Хоча з висновком В. А. Белошапкової про незамкненість усіх розділових речень і не можна погодитися, але вона подала цінні спостереження про цей тип речень. Зокрема, В. А. Белошапкова звернула увагу на те, що в ролі розділових сполучників можуть виступати деякі модальні слова. Цю ідею розвинули автори «Русской грамматики». Вони зазначають, що складносурядні розділові речення поєднуються не тільки одномісними чи неодномісними сполучниками, а й аналогами сполучників, що зберігають семантичні зв'язки з вставними словами, і сполучниковими поєднаннями [159, 626]. У цій праці огляд матеріалу про розділові речення здійснюється за сполучниками — конструкції з сполучником *или* і з іншими розділовими сполучниками [159, 627, 628]. Серед конструкцій з сполучником *или* розрізняються власне-розділові речення, куди входять речення виключення і чергування, і невластиво-розділові речення — з сполучником *или* у значенні «тобто» [159, 627]. Отже, в «Русской грамматике» більш глибоко розглянуто відтінки значення різних розділових сполучників, зокрема вказано на те, що значення чергування передає не тільки сполучник *то* — *то*, а й *или* — *или*, що значення виключення залежить не тільки від кількості складових частин, що сполучник *или* може мати й пояснювальне значення, що сполучник *а то* може виражати не тільки власне-розділове

значення, а й значення, що виходить за межі розділових відношень, тощо [159, 627, 628].

Оскільки розділові сполучники з пояснювальним значенням виступають рідко і становлять один з варіантів пояснювальних сполучників, ми будемо розглядати серед розділових речень тільки власне-розділові конструкції. Вони будуються за двома моделями — із значенням виключення і чергування.

Основну форму моделі речень із значенням виключення в українській мові створюють конструкції з сполучником *або*, який уживаний в усіх стилях мови і стилістично нейтральний [100, 172]. Він найчастіше має повторюваний вигляд і вживається при всіх складових частинах, напр.: *Або ми вийдемо цієї ночі, або нас схоплять, перетнуть путь, і тоді вихід один — протитанковий рів або глибока яруга* (Ю. Збан.). *Мучила себе. Або тепер, або ніколи. Або все, або ніщо* (І. В.). *Коли справляли новосілля, входили до нової хати, ми там теж були з Одаркою: або я говорив, а вона мовчала, або навпаки — я мовчав, а вона говорила* (Є. Гуц.). Якщо є спільний член, сполучник *або* відсувається в середину першої складової частини, напр.: *А там або мати роботу знайде, щоб надолужити прогаяне, або шукай сам собі розваги* (Ю. Збан.). *Отче парох, прошу або навести порядок, або я покину зал* (І. В.). Дві складові частини може поєднувати й один сполучник *або* — одиничний, одномісний, напр.: *Донно Анно, коли б я знав, що ви мене не певні, або не певен був себе чи вас, я б зараз повернув вам ваше слово* (Л. Укр.).

З наведених прикладів видно, що видо-часові форми присудків складових частин здебільшого збігаються. А. П. Грищенко вважає це однією з граматичних ознак розділових речень [55, 150]. Частини складносурядних речень цієї моделі взаємопов'язані в тому розумінні, що одна частина не може вживатися без іншої, але це не впливає на можливість транспозиції предикативних компонентів [55, 148].

Похідні форми парадигми моделі взаємовиключення створюються сполучниками *чи* — *чи*, *чи то* — *чи то*, *не то* — *не то* й аналогами сполучників. Сполучник *чи* відрізняється від *або* тим, що він «походить з питальної частки і тому якоюсь мірою зберігає питальний відтінок» [100, 172]. Як і сполучник *або*, він може повторюватися при всіх складових частинах. Пор.: *Чи колектив тобі наш набрид, чи честолюбство тебе заїло?* (Ю. Збан.). *Чи вмер Данило, чи його болячка задавила* (І. В.). *Чи йому було шкода коней,*

чи він здогадався, що таким дарунком запорожці навмисне хотіли розгнівати гетьмана (Ю. Мушк.). **Чи** так він пройшов його, **чи** не треба йому опускати від сорому очі перед власною совістю? (Д. Бедз.). Рідше **чи** виступає як неповторюваний (одномісний) сполучник, напр.: Знов голос той, **чи** знов та сонна мрія? (Л. Укр.). Цвинтарному сторожеві, мабуть, закликло язика, **чи** на якусь хвилю нечиста цвинтарна сила надумала покенкувати зі старого й відняла мову (Є. Гуц.). Сполучник **чи** — **чи** часто вживається за наявності спільної частини, тобто входить у більшу синтаксичну одиницю, напр.: Іванові сперло в горлі, потріскані, порепані губи бралися струп'ям, а в голові гуділо, і вже не знати, **чи** там гуготіло полум'я, **чи** в розжарений мозок вливалися примарні ріки (Ю. Мушк.). **Бранкові** було дуже цікаво знати: **чи** це випадкова зустріч, **чи** криволапий від самої друкарні топчеться по п'ятах, а це зіткнення біля аптеки — лише один з трюків його ремесла? (І. В.).

У поєднанні з частками утворюються сполучники **чи то** — **чи то**, **не то** — **не то** для вираження непевності, вагання, напр.: От тільки трудно було сказати: **чи то** ми були панами над своїми животами, **чи то** наші животи панували над нами, їхніми хазяями (Є. Гуц.). У далекій лісосмузі **не то** пересувалися автомашини, **не то** займали вихідні позиції танки (Газ.). Бригадир так і не встиг усього сказати. **Не то** доведеться реорганізувати бригаду, **не то** треба буде об'єднати її з бригадою Семиволоса (Газ.).

Можлива комбінація цього сполучника такого типу, як **чи то** — **чи**, **то** — **чи**, **чи то** — **чи** може, **чи** — **чи** справді, **чи** — **чи** тільки тощо, напр.: Не добереш: **чи то** трактористи орють на пар, **чи** вгризаються в глибіню землі свердла й труби бурильників (І. Ц.). А там ще більше — **то** винокурний завод підпалили або цукровий, **чи** куркульські хутори горять (А. Шиян). У мене мороз пішов по спині **чи то** від розповіді, **чи**, може, ранковий холод справді непомітно забирався під одяг (Ю. Збан.). **Чи** видалося Бранкові, **чи** справді яюсь інакше подивилися на нього оті сіро-голубі очі в товстих повіках? (І. В.). Хто зна, **чи** це була хоробрість, **чи** тільки постійне змагання з острахом й самим собою (Ю. Мушк.).

Однією з форм можуть бути також речення з сполучником **а то**, який виступає у значенні «або», напр.: Скоро хочеш — вишлю, **а то** привезу сам (М. Коц.). На крилосі стане, та й співає з дяком-таки, **а то** возьме та ще прочитає апостола (Т. Шевч.). Беруть-беруть, та тільки тогді пустять, як вже нічого й взяти; **а то**, коли zostались які вишкварки, так іще у суд запровадять (Г. К.-Осн.). Правда,

частіше цей сполучник передає інші відтінки значення — «інакше», «насправді», «бо» тощо. Пор.: *І не снилось, що я була крепачкою, а то б утопилась,— було б легше* (Т. Шевч.). *Коли б, сказати, люди які-небудь, а то ж люди на усе село* (Г. К.-Осн.). *Тепер мені спокійніше, а то я за турботами не міг часом спочивати як слід* (М. Коц.).

У значенні «або», «чи» іноді можуть виступати аналогі сполучників — модальні слова *може — може, можливо — можливо*. Для більшої точності вони можуть сполучатися з власне-розділовими сполучниками, напр.: *Десь у посадці блимали вогники. Може, бродили зв'язківці, може, вишукували міни сапери* (Газ.). *Можливо, ми розбомбимо цей укріплений район, можливо, це зробить сусідня ескадрилья* (Газ.). *І, може, в бою загине або скалічать так, як покалічено вже багато його земляків* (А. Шиян). *Чи то весни колиска запашна мене гойднула в чисті небозводи, чи, може, хто з благословенним словом до мене в душу стиха нахилився* (М. Вінгр.). *Чи була в цьому добра чи зла воля Зоні, чи, може, це був тільки підступ з боку Василевої секретарки?* (І. В.).

Друга модель розділових речень виражає значення чергування подій чи явищ. Основна форма парадигми цієї моделі створюється сполучником *то — то*. Він виступає тільки у повторюваному вигляді і може бути двомісним або багатомісним, напр.: *І то не ранковий вітер дихає прохолодою з лиману, то повіває легіт-вітер з українського поля* (Ю. Мушк.). *То замерехтить жовтогаряча достигла колгоспна нива, то зблиснуть попереду золоті озера соняшників* (І. Ц.). *Така й погода: то хлюпає дощ, то сіється жмичка, то клубочиться туман* (Я. Грим.). *То раз хотілося йому наздогнати качок на ставі, то намагався вловити кульки води, що розбризгувалися від весла, то хотілося йому квітки водяної лілії* (І. В.). Для вираження значення чергування потрібно, щоб присудки складових частин мали значення тривалої, повторюваної дії [52, 662]. З наведених прикладів видно, що присудки здебільшого оформляються дієсловами недоконаного виду; якщо доконаний вид і використовується, то із значенням повторення чи охоплення дії.

Автори «Русской грамматики» 1980 р. звернули увагу на те, що значення чергування можуть передавати і речення з сполучником *или* [159, 627; 52, 663]. В українській мові сполучники *або — або, чи — чи* можуть створювати похідні форми парадигми речень чергування при підтримці контексту, напр.: *Часом у блакитній вишині пропливала біла хма-*

*ра, або пролітала пташина, або ширяв над річкою шуліка, зірким оком вишукуючи здобич (А. Шиян). Чи юга, чи день в проміннях косих, чи зоря пливе вечірнім плесом, сорок літ робив на хмарочосах, сорок літ — усе каменотесом (А. Мал.). Ці сполучники можуть виступати і як одиничні (одномісні), напр.: Де-не-де біля вирв сивіє безводний полин **або** кущиться пахучий чебрець (О. Гонч.).*

Похідні форми парадигми речень чергування створюють також конструкції з аналогом сполучника *іноді* — *а іноді*, напр.: *Іноді стрілянина точилася на лівому фланзі, а іноді не давав спокою правий фланг (Газ.).*

Таким чином, у наш час до певної міри уточнено відомості про будову і засоби зв'язку складносурядних розділових речень.

§ 80. Складносурядні речення з пояснювальним значенням

О. М. Пешковський пояснювальні сполучники розглядає серед підрядних [135, 432]. Такої думки в основному дотримується і Л. А. Булаховський [28, 508]. Однак він зауважує, що «в окремих випадках — коли пояснювальними сполучниками зв'язуються певні тотожні поняття..., — вони набувають, одначе, характер сурядний: сполучувані частини виступають як рівноправні» [30, 313]. Цю ідею Л. А. Булаховського розвинули сучасні мовознавці. Тепер у багатьох працях конструкції з пояснювальними сполучниками розглядаються як особливий тип складносурядних речень поряд з єднальними, зіставно-протиставними і розділовими. Цю думку так аргументує Л. Ю. Максимов: «У цих складних реченнях розмовляючий за допомогою другої частини уточнює, розкриває зміст першої частини. Тому в цих частинах є своєрідний смисловий паралелізм, що обумовлює внесення цих речень до групи складносурядних, хоча пояснювальні сполучники і вказують на залежний характер другої частини» [96, 32]. Л. Ю. Максимов визначає такі речення як складносурядні з пояснювально-приєднувальними сполучниками [96, 32]. В. А. Белошاپкова називає їх складносурядними пояснювальними реченнями і виділяє серед них три семантичні різновиди: пояснювально-уточнюючі речення, речення узагальнюючого пояснення й ототожнюючі речення [52, 681]. В «Русской грамматике» 1980 р. пояснювальні речення протиставля-

ються іншим складносурядним як речення з сполучниками диференційованих значень [159, 630]. У працях з українського мовознавства пояснювальні сполучники звичайно згадуються лише при розгляді відокремлених прикладок чи однорідних членів речення з узагальнюючими словами [99, 151, 137; 180, 352; 42, 311, 284; 60, 311 та ін.]. Про складносурядні речення з пояснювальними сполучниками згадують лише окремі автори [75, 444].

В українській мові основним пояснювальним сполучником виступає *тобто* (іноді *цебто* і діал. *себто*). Порівняно з іншими пояснювальними сполучниками він має ширшу семантику і може передавати кілька відтінків пояснювального значення. Цей сполучник може приєднувати другу частину для уточнення першої чи якогось її компонента, *тобто* виступати у значенні «а саме», «це значить», напр.: *Я знаю, що мене... будуть умовляти загладити свою вину перед колективом, тобто радитимуть одружитися з Ніною, але я, зробивши один раз помилку, не зроблю її вдруге* (М. Чаб.). *Дві молодиці в рябому попригинались в траві, махають кісками якимись, то на сей бік, то на той. Кіски такі невеличкі, горбаті! Хм! Цебто косять тут так...* (А. Тесл.). *Отож — про «колись» і «тепер». «Колись», тобто були то мої перші думки про перші твори Головка* (Ю. Смол.).

Сполучник *тобто* (*цебто*, *себто*) може приєднувати другу частину для іншої назви повідомленого в першій частині, *тобто* виступати у значенні «або», «іншими словами», напр.: *Крім того, він ще і слюсар-лекальщик, тобто вміє робити з металу все: від молотка до найдрібнішого годинникового механізму* (Г. Тют.). *Влаштували домашні арешти війтам, тобто тримали їх під вартою на час страйку* (І. В.). *Передовсім слід зазначити, що роман О. Сизоненка занадто прототипічний, коли так можна сказати, тобто майже за всіма героями досить легко вгадуються і розшифровуються прототипи* (П. Загр.). *Чому я дозволяю собі говорити про твори Борзенка, що не збереглися, тобто не опубліковані й не доведені до читача?* (Ю. Смол.).

У деяких випадках сполучник *тобто* (*цебто*, *себто*) використовується для виправлення попереднього повідомлення, *тобто* виступає у значенні «вірніше», «точніше говорячи», напр.: *Одним словом, типова кримінальна справа, тобто вона залишилася б такою, якщо б слідчий суддя не застосував до її розв'язання свого методу детального*

вивчення «плаценти» (І. В.). Але вже зараз приймай справи. **Тобто** справ ніяких ще нема, входи, так сказати, в курс (Ю. Мушк.).

Похідні форми парадигми пояснювальних речень створюються конструкціями з поєднання сполучника *тобто* з деякими модальними словами для передачі зазначених відтінків значення, напр.: — *А дорого либонь земля коштує коло Єрусалима? — Як для кого. — Ну, тобто, значить, як яка земля* (Л. Укр.). *І там вже наші прихильники поховались по дібровах та живуть в печерах, тобто, бач, спасаються в скитах* (І. Н.-Лев.). *Він передав через Ізика, що він зовсім звільняє Марисю з роботи, тобто, боже борони, не він звільняє, а закон не дозволяє йому у текстильному промислі тримати таку кволу робітницю, як Марися* (І. В.).

Другу форму парадигми створює сполучник *а саме*. Він спеціально призначений для вираження уточнення повідомленого в першій частині. Такі конструкції порівняно рідкісні, напр.: *Крім рослин, в саду є приміщення для різних тварин, а саме: набудовано багато голуб'ятників, поставлені дротяні клітки* (О. Гонч.).

З пояснювальним значенням іноді виступають розділові неповторювані сполучники *або, чи*. Вони використовуються для іншої назви повідомленого в першій частині, *тобто* для передачі першого відтінку пояснювального значення. Це третя форма парадигми пояснювальних речень. Приклади: *Вони, кажуть вам, прозябають, або, по-вашому, ростуть, як та капуста на городі* (Т. Шевч.). *І почалася «карусель», чи кожен ганявся за ворожим літаком по колу, намагаючись зайти йому у хвіст* (Газ.).

§ 81. Складносурядні речення з градаційним значенням

У більшості праць складносурядні речення з градаційними сполучниками в окремий тип не виділялися, а розглядалися серед єднальних чи зіставних конструкцій [100, 160; 60, 327; 99, 192; 42, 330 та ін.]. Уперше виділила такі конструкції в окремий тип складносурядних речень — градаційні речення — В. А. Белошاپкова, яка розглядає їх як складносурядні речення закритої структури [19, 212; 52, 678]. Підставою для такого виділення було особливе значення цих речень — вказівка на наростання якихось подій чи явищ і особливі градаційні сполучники — *не только — но и, не то чтобы — но*

(укр. не тільки — але й, не те щоб — але...). В. А. Белошапкова поділяє градаційні речення на два типи — власне-градаційні і підсилювальні (з сполучником *да и*) [52, 678—679]. Під впливом В. А. Белошапкової про градаційні речення почали писати й інші автори [96, 24 — у цій праці вони розглядаються серед єднальних і називаються єднально-градаційними реченнями; 32, 303; 47, 41 та ін.]. Автори «Русской грамматики» 1980 р. звузили поняття про градаційні речення, розглядаючи конструкції тільки з власне-градаційними сполучниками. Відновлено погляд на сполучник *да и* як на приєднувальний і про нього йде мова в іншому місці. Більш докладно описані градаційні сполучники. Виділяються три різновиди градаційних відношень: 1) відношення між більш і менш значним; 2) відношення між більш і менш істотним; 3) відношення між більш і менш відповідним. Ці три типи речень оформляються відповідними двомісними сполучниками й аналогами сполучників [159, 632—633].

Конструкції з аналогами сполучників *вірніше, точніше, краще сказати* тощо можуть виступати конкретизаторами при пояснювальному сполучнику *тобто* і при самотійному вживанні більшою мірою виражають пояснення, ніж градацію. Тому їх краще розглядати серед пояснювальних речень. Отже, серед власне-градаційних речень є підстави розглядати лише один тип, одну модель — з градаційними сполучниками, але з кількома формами парадигм — без суб'єктно-модального значення частин, з суб'єктно-модальним значенням частин тощо [159, 679].

Основною формою парадигми градаційних речень є конструкції з сполучником *не тільки — але й*. В таких реченнях виражається висхідне наростання подій, явищ, ознак, напр.: **Не тільки** той поет, що засіває віршами папір, **але й** той, що має в душі радощі й тривогу хліба, радощі й тривогу людини (М. Стельм.). **Втрата ця не в тільки** втратою «літературною», **але й** втратою соціально-політичного порядку (Ю. Смол.). Можливі видозміни цього сполучника — *не тільки — а й, не тільки — та й, не лише — але й, не лише — а й*, напр.: **Вам тоді, певна річ, і невтямки було, що я не тільки** гасав у болото за підранком, **а й** був вашим із Матвієм Михайловичем найретельнішим читачем (Ю. Смол.). **Живуть як у раю: не тільки** сварки і лайки меж ними нема, **та й** думки противної одно проти другого не зна (Г. К.-Осн.). **Втрата роману «Краматорськ», вважаю, надто прикра не лише** для самого автора, **але й** для

літератури взагалі (Ю. Смол.). Заслуга Д. Міщенко в тому, що він **не лише** ретельно опрацював ці свідчення, **а й** дав їм загалом правдиву художню інтерпретацію (М. Н.).

Іноді до другого компонента сполучника може додаватися конкретизатор, що надає реченню відтінку упевненості, ствердження, напр.: *Любий командир, відзначений Ясногорською, **не тільки** не викликав у Маковея неприязні, **а навпаки**, після свого успіху він ще більше виріс в очах телефоніста (О. Гонч.). Своїм романом О. Мусієнко засвідчує уміння проникнути у сферу дії ворога, представити окупанта **не лише** як виконавця (часом — сліпого) волі й наказу командування, **а — що досить важливо** — показати його як провідника, втілювача політики економічної експансії (В. Фаш.).*

Похідну форму парадигми створюють речення з сполучниками *не те щоб* — *а, не те що* — *а* тощо, які надають першій частині суб'єктивно-модального забарвлення — неупевненості, сумнівності, напр.: *А землі з кожним роком усе меншає. **Не те щоб** менше ставало її на світі, **а** ділять її межі собою мало не на грядки (М. Коц.). Хоч би швидше знімались, бо там **не те що** від степових партизанських бомб — злетим у повітря від вибуху своїх же власних, начинених боєприпасами трюмів! (О. Гонч.).*

Можливі видозміни цієї форми типу *не можу сказати щоб* — *але; не можна сказати щоб* — *але; якщо не* — то тощо, напр.: ***Не можу сказати, щоб** сапери не старалися, **але** переправи все ще не було (Газ.). **Не можна сказати, щоб** ділянка була особливо важка, **але** трактористи до вечора не спромоглися її зорати (Газ.). **Якщо не** захопити всього обозу, **то прийнятні** треба було спробувати відбити хоча б кілька тачанок з набоями (Газ.).*

Градаційні речення вживаються в різних стилях мови, але особливо вони поширені в науковій, публіцистичній і діловій мові.

СКЛАДНІ БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ КОМУНІКАТИ

§ 82. Загальна характеристика

Про те, що складне речення може бути із сполучниками і без сполучників, знали давно, але не виділяли складні речення без сполучників в окремий тип. У працях М. В. Ломоносова, О. Х. Востокова, О. О. Потєбні, П. Ф. Фортунатова містяться лише окремі зауваження про безспо-

лучниковий зв'язок [108, 89; 43, 331; 147, 110; 191, 190, та ін.].

Уперше більшу увагу приділив безсполучниковим конструкціям О. М. Пешковський. Він виходив з того, що «прості речення» поєднуються у складне за допомогою трьох засобів — сполучників, сполучних слів і «сполучних пауз», основна ознака яких — інтонація. Інтонації можуть відповідати певним сполучникам. Зокрема, пояснювальна інтонація тотожна причиновим сполучникам, попереджувальна — з'ясувальним сполучникам, перелічувальна інтонація — єднальним сполучникам. Таким чином, за характером інтонації О. М. Пешковський поділив складні безсполучникові речення на такі ж два типи, як і сполучникові, — складнопідрядні і складносурядні. Багато хто з мовознавців, які почали застосовувати цей поділ, не звернули достатньої уваги на те, що О. М. Пешковський сам указав на наявність деяких таких типів безсполучникових конструкцій, які не підходять до двох зазначених класів. Він, зокрема, мав на увазі зростаючу інтонацію, яка тотожна і з умовними, і з протиставними сполучниками. «Поділити ці сполучення при сучасному стані питання на сурядні і підрядні,— пише О. М. Пешковський,— було б ризиковано, і ми вважаємо за краще зарахувати їх до недиференційованих у цьому розумінні складних цілих» [135, 420].

Своїм трактуванням питання про складні безсполучникові конструкції О. М. Пешковський зробив значний вплив на наукову і шкільну граматику. У багатьох працях аж до останнього часу тримався погляд на складні безсполучникові конструкції як на безсполучникові різновиди складносурядних чи складнопідрядних речень [30, 338; 48, 190, 256; 155, 331; 100, 178, 332; 35, 283, 308; 70, 91, 122, та ін.]. Однак наприкінці 50-х рр. стався злам у розумінні природи складних безсполучникових конструкцій. З новими поглядами на це питання виступили М. С. Поспелов, Є. І. Каратаєва, Є. А. Іванчикова та ін. М. С. Поспелов доводить, що складні безсполучникові речення — це особливий, якісно інший тип речень порівняно із складносурядними чи складнопідрядними. Він визначає їх так: «Безсполучниковими складними називаються такі складні речення, частини яких, являючи собою граматично організовані предикативні одиниці, об'єднуються в одне синтаксичне ціле не за допомогою сполучників чи сполучних слів, а безпосередньо взаємозв'язаністю змісту їх складових частин, що й виражається тими чи іншими морфоло-

гічними і ритмо-інтонаційними засобами» [144, 343; 51, т. 2, ч. 2, 382]. Отже, М. С. Поспелов намагався знайти специфічні риси безсполучникових речень, що виділяють їх з-поміж інших складних — відсутність сполучників і сполучних слів, взаємозв'язок змісту складових частин, особливі морфологічні форми, ритмо-інтонаційні засоби.

Під впливом М. С. Поспелова змінилося тлумачення складних безсполучникових речень і в багатьох українських посібниках [99, 245; 181, 409; 189, 164, та ін.].

Однак не всі мовознавці погодилися з виділенням складних безсполучникових речень в окремий тип. Дехто доводить, що в складних безсполучникових реченнях виражаються такі ж відношення, як і в сполучникових, а різниця полягає лише в засобах оформлення цих відношень [48, 256; 155, 336].

В. А. Белошапкова в основному схвалює спробу М. С. Поспелова виділити безсполучникові речення в окремий тип, але вважає, що для цього необхідно брати до уваги не тільки значення безсполучникових конструкцій, а й їх структуру — замкненість чи незамкненість будови, наявність анафоричних елементів, незаміщеність синтаксичної позиції [19, 235; 96, 136].

Уже в дослідженнях В. А. Белошапкової відчувається спроба застерегти від того, щоб повністю відмежувати складні безсполучникові речення від сполучникових — адже безсполучникові речення незамкненої структури вона взагалі вважає такими ж, як сполучникові складносурядні [52, 657]. Це питання уточнюють автори «Русской грамматики» 1980 р. Вони виводять безсполучникові речення взагалі за межі складних речень, вважаючи їх безсполучниковим поєднанням простих речень. Це аргументується тим, що «безсполучниковість не є граматичним зв'язком» [159, 465]. Однак «у семантичному плані між різними видами безсполучникових, складносурядних і складнопідрядних речень установлюється цілком певна співвіднесеність» [159, 465]. Звідси таке визначення безсполучникових поєднань речень: «Безсполучникові поєднання (сполучення) речень — це особливі синтаксичні утворення, більшою чи меншою мірою співвідносні із складними реченнями, але відмінні від них відсутністю сполучникового чи займенникового зв'язку між частинами» [159, 634]. При безсполучниковому поєднанні речення сполучається за допомогою інтонації чи спеціальним оформленням присудків (для вираження умови). Речення безспо-

лучникового поєднання характеризуються смисловим взаємозв'язком або спільною участю в утворенні тексту. Звертається також увага на те, що «безсполучниковий спосіб поєднання речень обмежений переважно рамками розмовної мови. Смислова місткість і яскрава стилістична забарвленість безсполучниковості створюють також умови для її використання в художній літературі як естетичного зображувального прийому» [159, 634]. Таким чином, порівняно з попередніми дослідженнями в «Русской грамматике» 1980 р. чіткіше трактується питання про засоби зв'язку в безсполучникових реченнях і виразніше відмежовуються граматичні ознаки від семантичних і комунікативних. Однак навряд чи можна погодитися з тим, що безсполучникові конструкції — це безсполучникове поєднання речень, бо складні речення характеризуються не тільки граматичними засобами зв'язку, а й семантичними і комунікативними. Виявляється певна непослідовність: частини при парцеляції вважаються компонентами складних речень [159, 461], а більш тісний зв'язок у безсполучникових конструкціях — поєднанням речень. Крім того, чому не робиться логічний висновок з того факту, що безсполучникові конструкції обмежені рамками розмовної мови і певними стилями літературної мови. У цьому плані цікава спроба С. І. Дорошенка трактувати складні безсполучникові конструкції як синоніми сполучникових. «Безсполучникові і сполучникові речення, — пише С. І. Дорошенко, — не варіанти вираження однієї й тієї ж думки. Безсполучникові складні речення — синтаксичні одиниці, які відзначаються специфічним змістом і своєрідним стилістичним забарвленням у порівнянні з різними видами сполучникових складних речень — складносурядних і складнопідрядних. У зіставленні з ними безсполучникові складні побудови є семантико-стилістичними синонімами, використання яких диктується заданістю тексту, ситуацією мовлення» [62, 29]. Правда, С. І. Дорошенко зазначає, що встановилася традиція називати такі утворення складними безсполучниковими реченнями і тому він буде дотримуватися такої термінології [62, 30]. Насправді він користується здебільшого іншою назвою — складні безсполучникові конструкції (так називається і книга). Визначати складні безсполучникові конструкції синонімами сполучникових речень — це значить характеризувати їх тільки з стилістичного погляду. А нас цікавить синтаксичне визначення таких одиниць. Як би ми не назвали б безсполучникові конструкції — складними безсполучниковими

конструкціями, складними безсполучниковими реченнями, безсполучниковим поєднанням речень — їх не можна ставити в один ряд із складними сполучниковими реченнями, бо вживання таких конструкцій обмежене жанром розмовної мови та художньої літератури, тобто це одиниці іншого рівня, ніж складні сполучникові речення. Складні безсполучникові конструкції виражають відношення, «аналогічні або близькі до сполучникових» [159, 634]. Однак для передачі цих відношень у них використовуються, як правило, семантичні чи комунікативні засоби, а не граматичні. Тому більшість складних безсполучникових конструкцій не має граматичних моделей (структурних схем) і парадигм. У зв'язку з цим є підстави назвати їх складними безсполучниковими комунікатами. Ті ж складні безсполучникові конструкції, що співвідносні з сполучниковими реченнями, становлять міжривневі складні безсполучникові деривати. Вони будуються за певними семантико-комунікативними моделями. У них видозмінюються форми присудків, позиції складових частин, можуть вживатися чи не вживатися спеціальні лексеми, займенники, частки, тобто вони мають семантико-комунікативні парадигми. На цій підставі можна дати таке визначення безсполучникових комунікатів і дериватів: міжривневі безсполучникові комунікати і деривати — це особливі синтаксичні одиниці, що більшою чи меншою мірою співвідносні із складними сполучниковими реченнями, але не мають граматичних моделей та парадигм, які б створювалися сполучниками чи відносними словами.

Класифікація складних безсполучникових комунікатів залежить від того, як вони розуміються. В ранніх працях, коли безсполучникові конструкції не виділялися в окремий тип, не було потреби встановлювати якусь особливу їх класифікацію. Складні безсполучникові конструкції розглядалися як складносурядні чи складнопідрядні речення з відповідною дрібнішою деталізацією. Із встановленням погляду на безсполучникові конструкції як особливий вид складного речення почали робитися спроби їх спеціальної класифікації. М. С. Поспелов довів, що оскільки складні безсполучникові конструкції не мають сполучників, їх не можна поділяти на складносурядні і складнопідрядні. Необхідно зважати на їх власне значення. Складні безсполучникові речення можуть бути однорідного чи неоднорідного складу або, за пізнішою термінологією, — з однотипними чи різнотипними частинами. Речення однотипного складу поділялися на конструкції пере-

лічення і зіставлення; у реченнях різнотипного складу розрізняються конструкції зумовленості (умови, допусту), причиново-наслідкові, пояснювальні і приєднувальні [51, т. 2, ч. 2, 384—402].

Під впливом М. С. Поспєлова багато мовознавців почали по-новому поділяти складні безсполучникові речення, запроваджуючи такі поняття, як речення відповідні чи не відповідні складносурядним чи складнопідрядним, синонімічні чи не синонімічні їм, однотипні чи не однотипні [45, 176; 75, 466; 132, 213; 99, 247 та ін.]. О. М. Гвоздев вважав, що поділ складних безсполучникових конструкцій на речення з однотипними чи різнотипними частинами — це, власне, той же поділ на складносурядні і складнопідрядні речення, який існував раніше, і тому закликав повернутися до нього [48, 256; 155, 336].

В. А. Белошاپкова запропонувала інший вихід. Класифікація складних безсполучникових речень М. С. Поспєлова базується виключно на врахуванні семантичних факторів. Необхідно зважити на структурно-семантичні ознаки цих речень. За будовою всі безсполучникові конструкції вона поділила на речення незамкненої і замкненої структури. Речення незамкненої структури В. А. Белошاپкова розглядає серед складносурядних сполучникових речень, а речення замкненої структури залежно від наявності формальних ознак поділяє на типізовані і нетипізовані структури з подальшим підрозподілом на різновиди [52, 736].

Як слушно зазначає С. І. Дорошенко, розгляд безсполучникових незамкнених структур разом з сполучниковими складносурядними реченнями необґрунтований, бо: 1) незамкнені безсполучникові конструкції мають таку структурну ознаку, як відсутність сурядних сполучників, що впливає на лексичну наповнюваність предикативних частин; 2) безсполучниковість надає конструкціям смислової своєрідності [62, 22—23]. Проте в цілому С. І. Дорошенко підтримує класифікацію складних безсполучникових речень за принципом незамкненості і замкненості структур, тільки дещо її модифікує. Треба брати до уваги функції складових частин. Якщо складові частини виконують однакову семантичну роль — це однофункціональні безсполучникові конструкції; якщо ж складові частини різносемантичні, взаємообумовлені — це різнофункціональні безсполучникові конструкції. З структурного боку

однорядні безсполучникові конструкції відповідають незамкненим рядам, різнофункціональні — замкненим рядам [62, 33]. До конструкцій з однорядними частинами зараховані речення перелічувальної семантики (із значенням одночасності чи послідовності дій, фактів, явищ) [62, 35—46]. До конструкцій з різнофункціональними частинами зараховані речення зіставно-протиставного, пояснювального і детермінантного значень [62, 47—131].

Автори «Русской грамматики» 1980 р. поділяють безсполучникове поєднання речень залежно від того, наскільки вони наближаються до поняття «складне речення». Найближчі до такого поняття «сполучення, компоненти яких пов'язані не тільки змістовно й інтонаційно, а й граматично — формами синтаксичних способів» [159, 634]. Це сполучення з двобічним відношенням частин, тобто таких, що мають взаємопов'язані форми присудків, обмеження вживання однієї частини іншою чи структурний паралелізм компонентів. Сюди належать сполучення з умовним, допустовим, зіставлювальним, протиставним, порівняльним значеннями, а також із значенням невідповідності і перелічення [159, 646]. Сполучення другого типу не можуть бути названі складними реченнями, відношення між складовими частинами їх не можуть бути визнані сурядними чи підрядними, «можлива тільки смислова кваліфікація цих відношень» [159, 635]. Це сполучення з однібічним відношенням частин, «з яких перша є незалежною, а друга характеризує (визначає, поширює, обґрунтовує) першу» [159, 636]. Сюди належать сполучення з означальними, наслідковими, пояснювальними відношеннями, а також сполучення з обґрунтуванням [159, 647—650].

Звертає на себе увагу тверезий підхід до питання про співвідношення між безсполучниковими і сполучниковими конструкціями. Вони часто близькі, але «повного збігання тут нема», бо: 1) значення безсполучникових поєднань менш диференційовані; 2) можливості вираження деяких значень засобами безсполучниковості обмежені, наприклад значення розділові, порівняльні, цільові і допустові [159, 634—636]. Як і В. А. Белошапкова, автори «Русской грамматики» приділяють увагу вживанню різних сполучних часток у безсполучникових поєднаннях з двобічним відношенням частин, хоч й не виділяють конструкції з цими частками в окремий підтип [159, 636].

Відсутність основних граматичних ознак складного речення в безсполучникових конструкціях свідчить про те, що це складні безсполучникові комунікати. Їх, справді, можна поділити на безсполучникові комунікати з двобічним і одnobічним відношенням частин. Однак наближення до сполучникових речень чітко між цими двома групами не виявляється, отже, безсполучникові комунікати як міжрівневі деривати можуть бути в обох групах.

СКЛАДНІ БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ КОМУНІКАТИ З ДВОБІЧНИМ ВІДНОШЕННЯМ ЧАСТИН

§ 83. Складні комунікати із значенням перелічення

Складні комунікати із значенням перелічення в багатьох працях минулих років вважалися складносурядними реченнями [100, 170], відповідними, синонімічними складносурядними реченнями [75, 466; 180, 377], реченнями з однотипними частинами [60, 353; 42, 354; 99, 248; 181, 415], безсполучниковими однофункціональними конструкціями [62, 35]. Автори «Русской грамматики» зараховують ці конструкції до поєднання речень з двобічним відношенням частин на тій підставі, що особливістю їх є «не смислова взаємообумовленість частин, а їх функціональна взаємодоповнюваність, тобто їх однакове відношення до утворюваного цілого» [159, 636]. Такий відтінок комунікати перелічення, звичайно, мають, але основна їх риса — однотипність, однофункціональність частин. Кожна наступна частина конструкції приєднується до попередньої на основі подібної будови і лексичного складу. Можуть перелічуватися одночасні події чи явища. Ефект одночасності створюється найчастіше однаковими формами дієслівних присудків, наприклад теперішнім часом, однаковими формами недієслівних частин: *Блимає полум'я свічок, падають на засніжену поляну солдатські тіні, а за поляною густою стіною протягнувся ліс* (А. Шиян). *Мовчить, не гуде дорога, мерехтить степ у зеленій розкоші хлібів, на далеких обрїях маячать бурові* (І. Ц.). *В тонкі стіни б'є стужа, вітер рве покрівлю, мете в вікна снігом, бринять шибки, в печі виє* (К. Горд.). *Годинка хороша, водичка, мабуть, тепленька* (І. Сенч.). *Повчальність наших доль недвозначна; факти переконливі, як ніщо інше* (В. Кор.). *А в серці гризота, на душі сум* (Ю. Збан.). Можуть поєд-

нуватися недієслівні і дієслівні форми із значенням теперішнього часу, напр.: *Надворі гарно так, голуба теплінь струшує в повітрі, небо чисте, прозоре, без жодної хмаринки* (І. Ц.). *Мжичка; сніг лапатий летить, сирість проймає школярське тіло* (І. Сенч.). *Сіль солона, аж язик пропікає, мов отрута, картопля гаряча, казан клекотить, свині кричать, а крізь запітнілі вікна сонце над снігами блищить* (Г. Тют.).

Можуть також поєднуватися поширені комунікати одночасності з повторенням минулого часу недоконаного виду, напр.: *Плавали коло берега зграйки дрібних рибинок, цвірінькали на кронах горобці, ширяв у небі мало не під хмарами коршак* (А. Шиян). *Свистів вітер у вухах, стугоніли по курній дорозі колеса, кібці пискливі літали над головою, викрикуючи тривожно і тоскно, ніби накликали біду* (І. Ц.).

Одночасність може підкреслюватися й іншими засобами, наприклад вживанням у першій частині спільного члена, повторенням однакових компонентів у обох частинах конструкції: *Навколо буяв степ, співали жайворонки, цвіли розеві грамофончики придорожньої березки* (М. Чаб.). *Річка блакитна плеще і в'ється, чайка літає над нею, річка блакитна грає-сміється сріблом-водою* (М. Рильськ.).

Необхідно звернути увагу на комунікати з займенниками чи прислівниками замість відповідних слів першої частини. Вони виступають з різними функціями, напр.: *Ти милуєшся новою річкою, вона тебе радує, веселить твоє серце* (М. Чаб.). *Кружляють нічні метелики навколо лампочки, од них на стінах миготять крилаті тіні* (В. Земл.). *На узбіччі крутого шляху росте крониста білокора тополя, під її благословенним розкриллям нуртує старезна криниця* (І. Ц.). *Ой у полі могила, там удова ходила* (Т. Шевч.). С. І. Дорошенко називає такі комунікати конструкціями із значенням сумісності дій, оскільки в них не завжди виражається одночасність [62, 41]. В «Русской грамматике» підкреслюється, що і без займенників єднального значення перелічувальних конструкцій може послаблюватися, особливо якщо поєднуються одиниці з різними часовими і модальними характеристиками, напр.: *Сиджу на колоді, ніч, прозора темність, місяць за хмари забився* (І. Сенч.). Такі конструкції автори називають поєднаннями з асоціативним характером [159, 646].

Безсполучникові комунікати із значенням переліку загалом транспозитивні — мають гнучку структуру [62, 37].

Проте наявність спільних членів, займенників та інших компонентів обмежує цю їх особливість.

Чимало дослідників указує на можливість змішування безсполучникових перелічувальних конструкцій із сполучниковими. Сполучник *і* виконує при цьому функцію завершального засобу переліку, часто з відтінком наслідку, висновку, напр.: *Над хатою мерехтіли зорі, шуміли вишні над причілком, і любисток біля призьби розливав терпкі пахощі* (І. Ц.). *Вечір був тихий, зоряний, зі степу долинали перепелині перегуки, і ніч снувала в житах казку* (І. Ц.). С. І. Дорошенко вважає, що такі комунікати тільки стилістично зближаються із складносурядними реченнями, а семантично вони різні [62, 38]. Автори «Русской грамматики» вбачають у цих конструкціях тільки комбінацію безсполучникового і сполучникового зв'язку [159, 646]. Однак проблема полягає в тому, щоб установити, чи справді маємо в реченнях із завершальним *і* попередні частини безсполучникові, чи це спеціальний пропуск сполучника. У зв'язку з цим О. Є. Вержбицький розрізняє конструкції з навмисне пропущеним сполучником *і* (асиндетон) і звороти, в яких відсутність сполучника не відчувається [100, 178]. Якщо *і* тільки завершує перелік, можна, очевидно, розуміти конструкцію з пропущеними сполучниками і при перших частинах. Якщо ж сполучник *і* вказує на висновок, наслідок, то маємо своєрідну змішану безсполучникову і сполучникову конструкцію. Цікаво, що автори «Русской грамматики» вказують на можливість виражати наслідковий відтінок і безсполучниковими засобами — при парцеляції, напр.: *Розриви снарядів усе ближчали, пролетіли штурмовики, з-за посадки виповзли танки. Почалась атака* (Газ.) [159, 646].

З наведених прикладів видно, що безсполучникові перелічувальні комунікати можуть бути не тільки двочленими, а й багаточленими (або, за термінологією В. А. Белошапкової, незамкненими структурами).

За спостереженнями С. І. Дорошенка, безсполучникові комунікати із значенням переліку типові не тільки для художніх описів, як твердили деякі мовознавці, а й для інших стилів мови [62, 41].

При переліку одночасність може поєднуватися з послідовністю, якщо вживається якийсь присудок у формі доконаного виду, напр.: *Сідало сонце, людей на пляжі поменшало, від куців шелюги слалися довгі тіні* (І. Сенч.). Послідовність може виражатися і самостійно, без супроводу одночасності, напр.: *Мішаний ліс порідшав, гостро*

запахло хвоєю, *дорога вбігла* в глибокий пісок і *загубилась* між соснами (В. Земл.). *Розтанули* сніги, *збігли* струмки й струмочки (Ю. Збан.). Виразити послідовність допомагають лексеми типу *потім*, *згодом*, *далі* тощо. В такому випадку послідовність передається не тільки конструкціями з минулим часом, а й теперішнім, напр.: *До якого часу ми добре жили; далі* зубожів мій брат (М. Вовч.). *Лукаш* іде в ліс; *чутно згодом*, як він хрюскає сухим гіллям (Л. Укр.). *Ватага* вся повеселіла, *горілка* з пляшок булькотіла, *ніхто* ні каплі не пролив; *потім* взялися за весельця і *пригребнули* всі од серця (І. Котл.). Як зазначає С. І. Дорошенко, за наявності спеціальних лексем послідовність може виражатися і в конструкціях з майбутнім часом [62, 45].

На відміну від перелічувальних конструкцій із значенням одночасності комунікати послідовності мають незворотний характер, особливо за наявності специфічних лексем. Вони «трапляються порівняно рідко, бо на значення послідовності звичайно нашаровується причиново-наслідкове значення, що зразу перетворює речення однорідного складу в речення неоднорідного складу» [96, 137]. Тому дехто з авторів серед перелічувальних конструкцій не згадує поєднань із значенням послідовності [159, 645—647].

Давно було помічено, що розділові відношення безсполучниковими засобами передаються рідко [100, 181; 60, 354]. Як з'ясувалося в останній час, розділові відношення можуть виражатися і при переліку, якщо безсполучникові конструкції комбінуються з складносурядними розділовими реченнями або при запитаннях, напр.: *Зіставлення* таки необхідні, я робитиму їх, *чи* вони виникнуть з тексту самі по собі (В. Кор.). *Тільки командир ескадрильї* все ще вдивлявся в темний обрій. *Вистачить* пального? *Не дотягне?* (Газ.). У двочленних безсполучникових комунікатах значення розділового переліку важно відрізнити від умовного [159, 647; 100, 181].

Таким чином, безсполучникові конструкції із значенням одночасності, послідовності чи розділовості співвідносні з відповідними складносурядними реченнями. С. І. Дорошенко називає їх синтаксичними синонімами [62, 44]. Це стилістична характеристика таких утворень. З граматичної точки зору більше підстав визначати безсполучникові конструкції із значенням переліку — безсполучниковими комунікатами і в багатьох випадках навіть дериватами складносурядних речень.

§ 84. Складні комунікати із значенням зіставлення і протиставлення

Значення зіставлення і протиставлення досить близькі, тому спочатку безсполучникові комунікати з таким значенням не розрізняли і вели мову про протиставні речення чи речення з протиставленням і зіставленням [100, 180; 75, 467; 180, 378; 99, 250; 189, 165]. Пізніше з'ясувалося, що ці конструкції хоч і близькі, але мають свої відмінності і тому почали розрізняти речення із значенням зіставлення і протиставлення [181, 416; 60, 353; 42, 355]. На думку В. А. Белошапкової, зіставлювально-протиставні речення відрізняються від інших структурно і семантично: вони належать до замкнених утворень, що «характеризуються невідповідністю або принаймні деякою відмінністю у змісті частин. Це нерідко виявляється в тому, що частини або містять антонімічні слова, або розрізняються за ствердженням / запереченням. Разом з тим для таких речень характерна співвіднесеність семантики компонентів» [52, 740]. Тому вона їх визначила як безсполучникові замкнені речення типізованої структури [52, 739]. Розвиваючи цю думку, С. І. Дорошенко пропонує виділяти зіставно-протиставні конструкції як окремий вид безсполучникових різнофункціональних речень з двома семантичними різновидами — зіставним і протиставним [62, 48]. Автори «Русской грамматики» 1980 р. вважають такі конструкції з двобічним відношенням частин і розрізняють сполучення із зіставним, протиставним, порівняльним і невідповідним значеннями [159, 644—645]. Визначення зіставно-протиставних утворень належними до іншої групи, ніж конструкцій пояснення, обґрунтування, наслідку тощо, більш точне. Відсутність чітких граматичних ознак зіставно-протиставних конструкцій свідчить про те, що серед них є не тільки безсполучникові деривати, а й звичайні комунікати.

Конструкції із значенням зіставлення виражають співвідношення двох схожих або неоднакових (але не суперечливих) явищ. Тому вони й належать до утворень з двобічним відношенням. Для таких конструкцій характерна однотипність будови. Наприклад, в обох частинах може бути теперішній чи минулий час: *Ластівка весну починає, осінь накликає* (Н. тв.). *Ледачий плуг скоро поржавіє, ледача людина скоро постаріє* (Н. тв.). *Тепер того коня нема — продали, землю Метеликову одібрав за борги Лук'ян* (А. Шиян). Обидві частини можуть бути іменні чи

інфінітивні: *Небо високе, вимерзле, зорі далекі, маленькі* (Ю. Збан.). *Бджоли раді цвіту, люди раді літу* (Н. тв.). *Без плуга не орач, без молотка не коваль* (Н. тв.). *Солом'яним волом не орати, сінним конем не їздити* (Н. тв.). У другій частині може пропускатися однотипний присудок, від чого вона стає неповною, напр.: *На стрітення повертається птиця до гнізда, хлібороб — до плуга* (Н. тв.). Однотипність підкреслюється наявністю в обох частинах однакових чи синонімічних лексем, напр.: *Дезинформація — теж різновид ненависті й страху; замовчування — різновид дезінформації* (В. Кор.). *Не спіши язиком, квапся ділом* (Н. тв.). *По один бік жито шепоче, тяжке, до землі хилиться, по другий бік льон гріє на сонці свої побурілі голівки* (В. Земл.).

Отже, зіставні конструкції дещо подібні до перелічувальних єднальних. Проте має рацію С. І. Дорошенко, коли вказує і на відмінність цих конструкцій [62, 51]. Основна різниця між цими конструкціями в характері синтаксичних відношень — зіставлявальних, а не єднальних і у двочленності (замкненості), а не багаточленності (незамкненості). Не слід також занадто категорично відкидати співвіднесеність безсполучникових конструкцій з сполучниковими. У певних типових випадках безсполучникові зіставлявальні конструкції співвідносні з реченнями із зіставлявальним сполучником *а*, а не єднальним *і*.

Якщо складові частини виражають протилежні за змістом явища, комунікати набувають протиставного характеру. Протиставні комунікати часто мають у першій частині заперечення, а в другій ствердження, напр.: *Не потрібна солов'ю золота клітка, краще йому зелена вітка* (Н. тв.). *На Івана Купала баба муки не мала, на святого Петра пирогів напекла* (Н. тв.). *Не вважай на врожай — усю землю засівай* (Н. тв.). На цій основі виникли спеціальні художні тропи — заперечні порівняння, напр.: *То не птиця, то не горлиця понад садом перелітує, мати к синові пригорнеться, все питає, перепитує* (А. Мал.). *То не риба в морі розгулялась, то не лави в небеса знялися, розійшлися дівчата з граблями по сухих, пахучих покосах* (М. Рильськ.).

Протиставлення може підкреслюватися деякими вставними словами, напр. *навпаки*: *Я не тікав; навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі* (М. Коц.). *Проте нарікання в тоні не почувалось. Навпаки, майже з кожного рядка било відчуття великого вдволення* (А. Гол.).

Поширені протиставні комунікати, що будуються на основі антонімічних слів, напр.: *Все меншав віх у колоні, все більше стає їх на пройденим шляху* (О. Гонч.). *Гірка праця — солодкий спочинок* (Н. тв.). *Легко втратити, тяжко заробити* (Н. тв.). *На язик гарячий, до роботи ледачий* (Н. тв.).

Комунікати можуть і не мати заперечення в першій частині. Якщо друга частина не відповідає змістові першій, створюються комунікати невідповідності, напр.: *Нишпорили по всіх куточках і схованках — марно* (О. Гур.). *Я говорив про рибу, ти відповідаєш про раки* (Н. тв.). *Десять раз втинаю — все коротке* (Н. тв.). Вони можуть мати заперечення в другій частині, напр.: *Летять хвилини — я не прислухаюсь* (Л. Укр.). *Є хліб — солі нема, є сіль — хліба нема* (Н. тв.).

Комунікати невідповідності звичайно розглядають як варіанти протиставних конструкцій [62, 53], а дехто виділяє їх в окремий тип [159, 645].

§ 85. Складні комунікати з умовним значенням

Безсполучникові комунікати з умовним значенням досить типові і поширені, тому про них згадують усі мовознавці відповідних праць. Правда, освітлення цих конструкцій не однакове і поділ на підтипи різний. У «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського вони вважаються складнопідрядними реченнями і поділяються на умовні й умовно-часові [100, 333]. Б. М. Кулик визначає такі конструкції як подібні до складнопідрядних умовних речень і розрізняє два типи: 1) речення реальної умови (конкретної й узагальненої) і 2) речення ірреальної умови [99, 261]. Л. О. Кадомцева розглядає умовні конструкції серед безсполучникових речень з різнотипними частинами і поділяє їх залежно від наявності суб'єктів на безсуб'єктні, односуб'єктні і двосуб'єктні [181, 419]. Однак в інших працях переважає поділ за значенням на речення реальної, потенційної й ірреальної умови, як і сполучникових речень [62, 96; пор.: 96, 139]. Як довели автори «Русской грамматики», поняття «реальності» не сумісне з поняттям «умовності» [159, 562] і тому при розгляді безсполучникових умовних поєднань воно вже не згадується.

Ми будемо вести мову про безсполучникові комунікати із значенням потенційної й ірреальної умови. Ці комуні-

кати — типові утворення з двобічним відношенням частин, оскільки їх присудки (чи головні члени) завжди взаємопов'язані. У комунікатах потенційної умови присудки часто виражаються майбутнім часом. При цьому вони можуть набувати узагальненого значення, особливо у формі 2 особи однини, напр.: *Заробиш трохи грошей — корівчину купимо* (Я. Грим.). *Грім не гряне — ледачий не встане* (Н. тв.). *Днем раніше посієш, на тиждень скоріше збереш* (Н. тв.). *Відстанеш годиною, не здоженеш і родиною* (Н. тв.). *Вкусиш гіркого — узнаєш ціну солодкого* (Н. тв.). У другій частині може вживатися частка *то*, напр.: *Буде лихо, то найдеться й розум* (Є. Гуц.). *Повернеться — то таки гору з ним перекинемо* (І. Сенч.). Як зазначає В. А. Белошапкова, в російській мові ця частка маловживана; більше поширена частка *так* [52, 739].

Майбутньому часові першої частини можуть відповідати й інші форми, наприклад наказовий спосіб чи інфінітив: *Трудно буде — не шкодуй сили, легко буде — додай на плечі* (В. Земл.). *Піде гарячка — то не знати йому місця голови* (В. Земл.).

З майбутнім часом можуть співвідноситися різні іменні форми, напр.: *Буде моя мама щасливою, щасливою буду і я* (М. Чаб.). Це приводить до того, що умовне значення ускладнюється часовим чи причиновим відтінком. Тому дехто з дослідників виділяє як окремий підтип умовно-часові речення [100, 333; 96, 140 та ін.].

Можливі співвідношення різних форм також з минулим часом, напр.: *Журавлі прилетіли — весну принесли* (Н. тв.). *У першій половині серпня погода стала — буде зима довготривала* (Н. тв.). *Уранці поїхав — увечері вже дома* (Г. Тют.). *Вліз між ворони, кракай, як і вони* (Н. тв.).

Значення потенційної умови виражається також у сполученнях з інфінітивом. Якщо інфінітив уживається в обох частинах, то створюються комунікати з узагальненим значенням, що характерні для різних повчань та філософських висновків, напр.: *На вітер надіятися — без млива бути* (Н. тв.). *Боятися вовків — у ліс не ходити* (Н. тв.). Інфінітив може співвідноситися також з іншими формами.

Комунікати ірреальної умови утворюються на основі умовного способу. Умовному способі першої частини може відповідати умовний спосіб другої частини. Такі комунікати набувають і часового відтінку значення. Щоб підкреслити умовне значення, присудки ставляться на перше місце, напр.: *Був би любий — не було б і муки: скинув*

шапку та зігрів би руки (Т. Колом.). *Побув би в нас ще трохи — ви його і говорити навчили б* (М. Стельм.). Якщо частина з умовним способом займає постпозицію, а в першій частині вживаються інші форми, умовне значення комуніката супроводжується протиставним відтінком, напр.: *Такого в Нью-Йорку набачитися неважко, була б охота* (В. Кор.). *Нащо нам куми — були б пироги* (Є. Гуц.).

У значенні умовного способу часто вживається наказовий. Такий наказовий спосіб може супроводитися умовним, напр.: *Будь це не в Каховці, гірко довелось би хлопцеві, в тисняві ноги йому геть повідтопували б* (О. Гонч.). *Будь молодший, я б прибив його, як пса!* (І. Фр.). *Будь у мене кулет, я б усіх їх до дідька поскидав би з коней* (М. Стельм.). Наказовий спосіб іноді може посідати й інше місце — постпозицію чи інтерпозицію. Такі умовні конструкції значно наближаються до сполучникових, бо «всі типи співвідношення мають граматикалізований характер, тобто створюють зв'язок, рівноцінний сполучниковому умовному зв'язку» [159, 637].

Форма наказового способу може співвідноситися з майбутнім чи теперішнім часом. У такому випадку безсполучникова конструкція виражає значення не ірреальної, а потенційної умови, напр.: *Удар тепер мороз, озимина вся пропаде!* (Г. Тют.). *Сади деревину — будеш їсти садовину* (Н. тв.). *Землі кланяйся низько — до хліба будеш близько* (Н. тв.). *Вари воду — вода буде, всип круп — каша буде* (Н. тв.). *Вставай до сонця, працюй до ночі, то їстимеш калачі* (Н. тв.).

Таким чином, безсполучникові комунікати з умовним значенням можуть бути співвідносні з сполучниковими реченнями умови, але в багатьох випадках у них чітко не розрізняються різні відтінки значення — умовні й часові, умовні і причинові, умовні і сурядні тощо. Все це свідчить про те, що умовні комунікати рідко бувають однозначними міжрівневими дериватами. Видозміни безсполучникових комунікатів умови здебільшого семантичні, більш виразні, ніж в інших безсполучникових утвореннях, граматичні видозміни — на основі вживання форм умовного і наказового способів.

§ 86. Складні комунікати з допустовим значенням

Безсполучникові допустові комунікати важко відмежувати від умовних чи протиставних, тому про них згадують лише окремі автори [99, 263; 75, 469; 42, 357; 62, 127].

В останній час виявлено деякі специфічні особливості цих утворень, що дає змогу виділяти їх серед інших безсполучникових конструкцій. Найвиразніше допустове значення передається тоді, коли йдеться про недійсну умову. В такому випадку складові частини характеризуються певним співвідношенням присудків чи особливостями будови. Ще в «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського було звернуто увагу на те, що допустове значення може бути виражене і без сполучників, якщо в першій частині використовується наказовий (синтаксичний умовний) спосіб [100, 310]. При цьому в другій частині можуть вживатися частки *все, все-таки, то* тощо, напр.: *Яка там будь собі дитина, все вона у нього і золота, і розумна, і гарна* (І. Фр.). *Прорви частину буряків на городі, все-таки допомога* (Газ.). *Злітай увесь світ вздовж і впоперек, то ніде таки нема так добре, як у себе дома* (Т. Борд.).

Допустове значення може виражатися і при співвідношенні іншого типу — коли в першій частині наявне заперечення, а в другій — ствердження, що часто підтримується частками *то, так*, напр.: *Не підпускають до цілі з цього боку, то шукатимемо інші підходи* (Газ.). *Не вродив мак — перебудемо й так* (Н. тв.). У таких комунікатах чітко відчувається відтінок вибору, розділовості.

У більшості праць приділяється увага конструкціям із значенням невідповідності, що може розумітися і як допустовість. З найімовірніших прикладів можна навести такі: *Загину я — на моє місце стануть десятки нових бійців* (А. Шиян). *Хтось небеса ножами розріза — стуляються на небі рани вмить* (Д. Павл.). *Сова плаче — сліз не має* (Н. тв.). *Один впаде — другий іскриться, і то без краю й без кінця* (П. Тич.). Такі безсполучникові комунікати співвідносні з допустовими реченнями, поєднаними сполучником *хоча* — *але*, однак вони можуть розумітися і як речення протиставлення, невідповідності.

§ 87. Складні комунікати з часовим значенням

Безсполучникові часові комунікати близькі до умовних. Дехто з дослідників взагалі не виділяє їх в окремий тип або розглядає разом з умовними [181, 419; 96, 140 та ін.]. Звичайно безсполучникові часові конструкції поділялися на утворення із значенням одночасності чи послідовності, як і сполучникові речення [180, 377; 99, 259 та ін.]. Однак

в останній час почали звертати більшу увагу на формальні ознаки їх складових частин і співвідношення форм присудків [52, 738; 159, 643; 62, 91]. За співвідношенням форм присудків безсполучникові часові комунікати належать до утворень з двобічним зв'язком. Найвиразніше часове значення виражається тоді, коли в обох частинах виступають присудки у формі минулого часу. Якщо ці форми недоконаного виду, то передається одночасність, напр.: *На фронті ж був два роки, звістки не чути було — боліла і сохла* (А. Гол.). *А старий Горицвіт має багато щасливішу вдачу: думав про землю — розмовляв із землею, бачив зорі — говорив із ними, ходив біля вуликів — знаходив слово і для бджіл* (М. Стельм.). Досить часто вживаються форми минулого часу доконаного виду, що виражають значення послідовності, напр.: *Пріїхали до лісу — зійшло сонце* (Г. Тют.). *Стихла пісня — тихо стало над степом* (С. Скляр.). *Хмари розповзлися — виглянуло сонечко* (К. Горд.).

Якщо присудки мають форми теперішнього чи майбутнього часу, то часове й умовне значення не розрізняється, напр.: *Птахи з-за моря вертають — плуги з полем розмовляють* (Н. тв.). *Заходить сонце, Захар докошує десятину* (К. Горд.). *Прійде година — досягне і калина* (Н. тв.). *Прійде пора — виросте трава* (Н. тв.). Часове значення цих і подібних комунікатів може посилюватися частками чи займенниковими словами, напр.: *Повернеться — то таки гору з ним перекинемо* (І. Сенч.). *А що нам ваша старшина? почує, так послуха, коли має чим слухати* (Т. Шевч.). *Найду його, пригорнуся. На серці зомлію. Тоді, хвиле, неси з милим, куди вітер віє!* (Т. Шевч.).

Автори «Русскої граматики» звернули увагу на те, що безсполучникові часові комунікати можуть мати й однобічне спрямування. Це буває тоді, коли часова характеристика однієї ситуації здійснюється за допомогою вказівки на іншу ситуацію [159, 644]. Такі комунікати досить типові для народної мови, на що здавна вказували українські мовознавці. Маються на увазі такі вислови: *Прійшов, попросивсь, — пустили* (І. Рудч.). *Посадила хазяйка їх їсти; поїли, полягали спати* (І. Рудч.). *Тоді ж тебе, моя доню, проклінала, на гору йшла тихо, глек води набрала* (П. Чуб.).

СКЛАДНІ БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ КОМУНІКАТИ З ОДНОБІЧНИМ ВІДНОШЕННЯМ ЧАСТИН

§ 88. Складні комунікати з означальним значенням

Чимало складних безсполучникових комунікатів будується так, що друга частина пояснює першу, тобто виникають одnobічні відношення частин. Друга частина може набувати значення означального, з'ясувального, наслідкового, причинового, цільового, пояснювального. Відмежування одnobічних відношень від двобічних не завжди чітке. Деякі варіанти комунікатів з одnobічними відношеннями виявляють ознаки висловлювань з двобічними відношеннями.

На безсполучникові утворення з означальним значенням звернув увагу ще О. О. Потебня, який називав їх паратактичними підрядними реченнями [146, 251]. У «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського такі утворення розглядаються серед складно-підрядних означальних речень як особливі структури [100, 194]. Автори «Русской грамматики» 1980 р. вважають їх одним з видів конструкцій з одnobічним відношенням частин — сполученням з означальним значенням [159, 647]. Це давній засіб вираження означального значення в народній мові, однак він відомий і літературним текстам. Суть його полягає в тому, що друга частина дієслівного типу загально характеризує автосемантичний іменник першої частини, напр.: *Був собі козак Голота, не боявся ні огня, ні води, ні лиха, ні всякого болота* (А. Метл.). *Над річкою Трубайлом стоїть висока круча, вся обросла кучерявим в'язом, а коріння повисло над самою річкою* (П. Кул.). *Там були озера, очеретом поросли* (Г. К.-Осн.). *Колись до війни у Яблунівці був дід Весна, вже переставився, а слава його й досі жива* (Є. Гуц.). Отже, безсполучникові означальні комунікати співвідносні з складнопідрядними поширювально-означальними реченнями.

О. О. Потебня вказує на те, що в другій частині таких безсполучникових комунікатів може повторюватися іменник (без займенника чи із займенником) для зв'язку її з першою частиною, напр.: *У полі калина, на валину вітер зіє* (П. Чуб.). *Тисові сінци, яворові східці, ходить по них молода княгиня, на тій княгині кований пояс* (А. Гол.). У цих конструкціях «зв'язок наступного з попереднім слабкіший, інакше — наступне більш самостійне» [146, 258].

На місці повторюваного іменника можуть ставати займенникові слова — *він, той, там, туди*, тоді зв'язок між частинами посилюється. Такі комунікати добре відомі не тільки давній, а й новій українській мові, напр.: *Радивон людина діла, він пустих слів на вітер не кидає* (К. Горд.). *Щось гукає Христині, та озирається, швиденько вискакує на віз* (М. Стельм.). *Ми поверталися на аеродром, там нас ждали механіки* (Газ.). В. А. Белошапкова визначає такі конструкції як безсполучникові речення типізованої структури з анафоричним елементом у другій частині, що «близькі розповідно-поширювальним присубстантивним складнопідрядним реченням, а також єднально-поширювальним і зіставлювально-поширювальним складносурядним реченням» [52, 737]; пор. визначення С. І. Дорошенка, який розглядає їх серед конструкцій з доповнюючими частинами означального типу [62, 85].

§ 89. Складні комунікати із з'ясувальним значенням

У більшості праць з українського мовознавства складні безсполучникові комунікати із з'ясувальним значенням розглядаються з прирівнюванням до членів речення — як підметові та додаткові чи синонімічні їм [99, 254; 181, 421; 75, 467 та ін.]. Дехто характеризує їх більш загальною — як доповнюючі [100, 334]. Після опублікування праць В. А. Белошапкової, Л. Ю. Максимова, Н. Ю. Шведової більшість українських мовознавців почали кваліфікувати такі безсполучникові речення також як з'ясувальні [60, 355; 42, 356; 41, 201; 189, 166, та ін.]. Щоправда, є й такі мовознавці, які занадто категорично заперечують співвіднесеність безсполучникових з'ясувальних речень із сполучниковими і визначають їх так само загальною, як і дехто з попередників, — пояснювальними з розгортаючою частиною, що не зовсім переконливо [62, 64].

Безсполучникові з'ясувальні комунікати близькі за значенням до складнопідрядних з'ясувальних речень. У них також інформативно недостатні слова першої частини доповнюються другою частиною. Проте склад опорних слів вужчий. Це переважно дієслова і предикативні прислівники. Серед дієслів виділяються форми із значенням мислення, мови, сприймання, відчуття, напр.: *Захар знає: рілля на сонці підгоряє, смагне, сохнуть бур'яни* (К. Горд.). *Говорив це й думав: значить, від воеводи приховали те, як він підсік пана Юрчина* (Я. Грим). *Зга-*

дав: не вперше стою на цьому березі, під цими вербами (Ю. Збан.). Катюша не раз говорила нам: правди не бояться лише сильні (М. Чаб.). А то як кажуть: жартувала баба з колесом, та у спицях застрягла (І. В.). Він уже чув — Софія одержала від інтендантства замовлення (А. Шиян). І я бачу — правду говорили (А. Шиян). Мабуть уже пронюхали — не послухав їхніх рекомендацій (Я. Грим.). То таке, слухай ти мене: на битій стежці трава не росте (І. В.). Відчув: зараз він накриє мене мокрим рядном (Ю. Збан.). Іноді з таким значенням вживаються віддієслівні іменники чи описові звороти, напр.: Дід — він знав це — жив однією думкою: відплатити фашистам за всі тяжкі втрати (І. Сенч.). Це ж бо про них склав народ приповідку, мовляв, у старій печі сам чорт палить! (І. В.). І ще чутка ходила — до гімназії їде візитатор (Я. Грим.). Не було сумніву: це була вона, Леонідова щаслива київська казка (І. Сенч.).

Серед прислівникових форм можливі предикативні прислівники і предикативи, напр.: *Воно й зрозуміло: треба перевірити пости (А. Шиян). Минув тиждень, і стало відомо: старші учні гімназії організували літературний гурток (Я. Грим.). Та з виразу схвильованого обличчя видно було: стара невимовно рада землякам (І. Ц.). Йому тепер стало ясно: Олег готується до генерального наступу (Д. Бедз.).* Опорні слова в безсполучникових комунікатах, як правило, не використовують форми із значенням оцінки, емоцій, бажання, сумніву [52, 738].

З наведених прикладів видно, що безсполучникові з'ясувальні комунікати характеризуються розповідною модальністю, тому вони співвідносні з складнопідрядними реченнями з сполучниками *що, як, ніби*.

Дискусійним є питання про безсполучникові з'ясувальні комунікати з питальними частинами. В. А. Белошапкова вважає, що пряме питання з авторськими словами — це безсполучникове речення, яке близьке сполучниковим з'ясувальним реченням з непрямым питанням [52, 738]. Такої ж думки дотримується С. І. Дорошенко, підкреслюючи тільки, що такі безсполучникові конструкції не можна перетворити на сполучникові з'ясувальні речення [62, 65]. В останній час пряма мова з авторськими словами не розглядається як особливий вид складного речення, оскільки при цьому стикаються різні сфери — синтаксично організована мова і мовлення. Однак безсполучникові з'ясувальні комунікати можуть мати питальний характер, напр.: *Я цікавлюся знати — в кайданах вас тримають?*

(О. Левад.). Пор. зауваження в «Русской грамматике», що частини безсполучникових з'ясувальних конструкцій можуть не збігатися за метою висловлювання [159, 648].

Здавна серед безсполучникових з'ясувальних комунікатів виділявся особливий вид — з неназваними словами сприймання [100, 335]. Це трапляється при дієсловах руху, відчуття, сприймання, що безпосередньо не виражають того сприймання, яке мається на увазі. Створюється своєрідне перерване сприймання, напр.: *Виходим вранці як з печер — курить по всій країні!*. (П. Тич.). *Вночі, бувало, вийдеш з хати, глянеш — все небо так і палахкотить від пожеж* (А. Шиян). *Потім ще раз поглянув на далекі відблиски — йде велика гроза* (Ю. Мушк.). *Озираюсь навколо — ніде ні душі* (А. Шиян). С. І. Дорошенко підкреслює, що це особливий вид конструкцій, які не можна визнати еліптичними чи неповними, бо додавання неназваних слів сприймання часто неможливе [62, 70—71]. Щоправда, він називає такі комунікати не з'ясувальними, а особливим різновидом пояснювальних конструкцій з розгортаючою частиною [62, 72].

§ 90. Складні комунікати з наслідковим значенням

Безсполучникові наслідкові комунікати настільки поширені, що на них звертають увагу більшість мовознавців. Проте їх важко відрізнити від інших типів речень, зокрема від умовних, тому звичайно ведуть мову про причиново-наслідкові речення [99, 258; 181, 417; 60, 354; 42, 356 та ін.]. В. А. Белошапкова звернула увагу на можливість вживання в наслідкових реченнях заключних часток *так, то* і визначила ці конструкції як утворення з факультативною позицією заключної частки [52, 739; 96, 141]. Прагнення знайти не тільки семантичні, а й конструктивні особливості наслідкових конструкцій характерне і для досліджень останнього часу [159, 649; 62, 111].

Найвиразніше значення наслідку підкреслюється тоді, коли в першій частині виражається причина, тобто називається не здогадне, а справжнє явище, що дає певні результати, наслідки. Будова складових частин більш вільна, ніж інших безсполучникових комунікатів — частини можуть мати різну ви́до-часову і модальну характеристику, напр.: *Захочеш — навчу тебе свого ремесла, матимеш шматок хліба* (А. Шиян). *Озветься, гляне Тихін — кидає в жар дівчину* (К. Горд.). *Зросив дощик, пригріло сонеч-*

ко — рослина аж бринить (К. Горд.). Ви сідайте ось сюди, ближче, вам буде тепліше (А. Шиян). Стану отак в кімнаті, поведу уявну дівчину по колу, зроблю виверт — хай худнуть від заздрощів (М. Чаб.).

Перша чи друга частина бувають іменного типу, напр.: Стала бригадиром Текля — клопоту повна голова (К. Горд.). Здичавілі, п'яні козачі загони йдуть погромом на села, палять, руйнують, вбивають; плач, крик, зойк кругом (К. Горд.).

Підкреслюють наслідок частки *то*, так у другій частині, напр.: Хліба нема, **то** ми картоплю в мундирах, та ще сіль, та часник (І. Сенч.). Кінь його загруз у снігу, **то** німець повернув назад (А. Шиян). Скоро день народження Олександра Петровича, **так** ми оце вирішили зробити подарунок музеєві (І. Ц.). Їх уживання не обов'язкове — вони можуть розумітися і в попередніх прикладах. Пор.: Захочеш — навчу тебе свого ремесла, матимеш шматок хліба (А. Шиян).— Захочеш — **то (так)** навчу тебе свого ремесла...

Значення наслідку може виражатися не тільки складнопідрядними, а й складносурядними реченнями. Тому безсполучникові наслідкові комунікати співвідносні з складнопідрядними реченнями з сполучником *так що* і з складносурядними реченнями з сполучниками *і тому*, *а тому* [159, 649]. С. І. Дорошенко вважає безсполучникові наслідкові конструкції синтаксичними синонімами сполучникових [62, 116]. Це більш стилістична, ніж граматична їх характеристика. З синтаксичного погляду наслідкові конструкції — безсполучникові комунікати, дєривати складнопідрядних і складносурядних речень такого значення.

§ 91. Складні комунікати із значенням міри і ступеня та наслідку

Значення наслідку в безсполучникових комунікатах може набирати відтінку міри, ступеня вияву ознаки. Це буває здебільшого тоді, коли в першій частині при іменнику вживається займенник *такий* і разом з другою частиною створює єдиний вислів із значенням міри і наслідку, напр.: Знялася **така** заметіль — ну, нічого ж не видно (А. Шиян). **Така** хуртовина піднялася — світу божого не видно (А. Шиян). Стрілянина **така** — світу білого не видно, а в закопі бандура гуде (І. Сенч.). Ой дав мені бог **таку**

зателену: коло вуха золотуха й на три вершки лену (Є. Гуц.).

У дієслівних частинах з такою метою вживається займенниковий прислівник *так чи настільки, до того*. Основна частина при цьому може бути у препозиції, напр.: *Старий пан аж на стільці не всидить — так його сміх бере* (І. Сенч.). *Душі не чув Олексій, так любив свою дочечку* (Г. К.-Осн.). *Літаки знизилися настільки — видно було опізнавальні знаки* (Газ.). *Артилеристи натренувалися до того — з одного пострілу примушували замовчати кулеметне гніздо* (Газ.).

Вживання таких займенникових слів факультативне — вони можуть і не називатися, напр.: *Рука вже скидалася на червоно-чорну брилу й стала важка, не підняти* (Ю. Мушк.). *Яків іде — вулиця гримить!* (К. Горд.).

Такі безсполучникові комунікати звичайно визначають як пояснювальні чи пояснювально-атрибутивні з відтінком міри [99, 265; 181, 422]. В «Русской грамматике» вони розглядаються як «сполучення, співвідносні з означальними складнопідрядними реченнями сполучникового типу» [159, 647]. Термін «означальні складнопідрядні речення» тут вжитий, очевидно, в широкому розумінні слова, що охоплює й обставинні структури, зокрема із значенням міри. В. А. Белошاپкова звертає головну увагу на наявність у таких конструкціях займенникових слів, тому називає їх реченнями типізованої структури з анафоричними елементами [52, 736]. Л. Ю. Максимов, як і дехто з попередніх мовознавців, вважає такі конструкції пояснювальними, в яких виражаються «не тільки пояснення, а й якісно-означальні або якісно-обставинні значення» [96, 142]. Такі речення «часто синонімічні складнопідрядним займенниково-сполучникового співвідносного типу» [96, 143]. Уточнюючи це визначення, можна сказати, що розглядувані безсполучникові комунікати співвідносні з складнопідрядними призайменниковими реченнями із значенням міри і наслідку.

§ 92. Складні комунікати із значенням обґрунтування

Досить поширені безсполучникові комунікати, в яких друга частина обґрунтовує дії першої. Можуть передаватися різні відтінки значення обґрунтування — причина, доказ, підстава, аргументоване пояснення. Значення причини, доказу, підстави тощо залежить в основному від

змісту складових частин. Оформлення їх предикатів може бути різне — однаковий часовий план чи не однаковий, дієслівні форми чи іменні тощо, напр.: *Душа болить: хліб свій горить, сиплеться, а ти одкошувати іди* — чотири дні за позичений мішок ячменю (К. Горд.). *Нагорний мовчить: видно, збирається з думками* (К. Горд.). *Надворі було темно: нещодавно зайшов місяць* (В. Коз). *Залишилась дурка смерть з носом: гуртом — я, Сягайло та Кужель — пошили її в дурні* (Ю. Збан.). *Гордість западає в душу: дочка сіяла* (К. Горд.). *Я теж ось молоком підкріпився: смачне на цій станції молоко, дешево* (А. Шиян). *Добра штука оті вівиці: і кожух, і свита, і губа сита* (Н. тв.). Проте іноді граматичне оформлення першої частини допомагає виникненню значення обґрунтування. Наприклад, заперечення у першій частині потребує, щоб його пояснили, виявили причини, аргументували в другій: *Роботу ж мені шукати не треба, робота завжди сама знаходить мене* (Є. Гуц.). *Ви Твердохліба не зобиджайте, йому і так не солодко* (І. Ц.). *Жоден з моїх жартів не мав ніякого успіху — повна відсутність почуття гумору* (В. Кор.). *Хотіли задовольнити цю її останню забаганку, шукали Олену і не знайшли: в той день не було її в Замисловичах* (В. Земл.). *Я так і не встигла купити для Тарасика книжку про цирк Дурова — не до того мені було...* (М. Чаб.). Волевиявлення, спонукання у першій частині звичайно передбачає причинове пояснення, напр.: *Не дурій, хлопці, шаланди загинуть, і вас краби поїдять* (Ю. Янов.). *Не порань себе, не вдар, нам ще склити вісім пар* (П. В.). *Дбайте про все нове — промисловість не любить латаного устаткування, на старих машинах не розбагатієш* (Ю. Янов.). *В бурі, в сонця бери собі гарту: без цього і жити не варто* (А. М'яст.). Вираження побажання у першій частині потребує називання причини, напр.: *Вийдь Вася хоч на кілька тижнів — пропадуть хлопці задарма* (А. М'яст.). *А тут як би заморозило людей: ідуть просто на карабіни* (І. В.). *Без жалю, без туги, скоріше радіючи, кинула б вона цей світ: такий він їй гіркий та обридлий, темний та непривітний* (П. Мирн.). *Припала б, здається, до того зеленого листочка, пригортала б до серця, сміялася б і плакала* — так любо (П. Мирн.). Наявність можливості, повинності також необхідно аргументувати, напр.: *Тепер ти можеш здійснити свої наміри: Сливенко Леонід в твоїх руках!* (І. Сенч.). *Когось же та повинна вона критикувати: на всіх похвал не вистачить* (Ю. Збан.). Як видно з останнього прикладу, перша частина може набувати питального

характеру, що також сприяє появі причинового обґрунтування [62, 122].

Як відзначила В. А. Белошаркова, конструкції мотивуючого пояснення можуть бути і з певними формальними показниками, тобто типізованої структури [52, 737]. У другій частині можливі частки *то, це (се)*, напр.: *Гелгала згряя гусей, то й гусей погодував* (Є. Гуц.). *У загоні саме воли заборюкались — це старий підручний отих... б'є* (А. Гол.). *Стежка була добре втоптана, — се була піша дорога через ліси та верхи правцем до Дрогобича* (І. Фр.).

Безсполучникові конструкції із значенням обґрунтування С. І. Дорошенко вважає стилістичними синонімами складнопідрядних речень з сполучниками *бо, тому що, оскільки* [62, 124]. З граматичного погляду безсполучникові комунікати обґрунтування співвідносні з деякими складнопідрядними реченнями причини, тобто становлять їх деривати.

§ 93. Складні комунікати з цільовим значенням

Є певна спорідненість між безсполучниковими комунікатами обґрунтування і мети, бо мета — це також своєрідне вмотивування певних подій, виражених у першій частині. Можливо, з цих міркувань багато хто з мовознавців не виділяє безсполучникові цільові комунікати в окремий тип. У російському мовознавстві на них звернули увагу автори «Русской грамматики» 1980 р. [159, 648], в українському мовознавстві — Б. М. Кулик і С. І. Дорошенко [99, 259; 62, 124]. С. І. Дорошенко аргументує потребу виділення безсполучникових конструкцій мети в окремий тип тим, що вони мають семантичні і видо-часові відмінності. «Обґрунтування дії першого складника в реченнях із значенням мети, — зазначає С. І. Дорошенко, — лише супроводжує виразно позначувану мету, на яку націлює чи на яку вказує дія першого компонента» [62, 125]. Щодо особливостей вживання видо-часових форм, то безсполучникові конструкції мети «виражають значення часової послідовності тільки у «прямому» розташуванні «попередності-наступності дії» [62, 125]. С. І. Дорошенко та інші дослідники звертають увагу на типовість для безсполучникових конструкцій мети форм наказового способу. В першій частині конструкції виступають найчастіше дієслова із значенням руху чи пересування. Форми наказового способу першої частини супроводжуються переважно

формами майбутнього часу в другій частині, напр.: *Сідай на мій віз, я тебе проведу до мого двора, що ніхто й не побачить* (Г. К.-Осн.). *Зайдіть завтра в контору — спробуємо уточнити ваш наряд* (Газ.). Можливе співвідношення наказового способу з умовним способом чи інфінітивом, напр.: *Хлопче, не відставай — устигнули б до бази* (Газ.). *Товариші, підходь по одному — всім уточнити завдання* (Газ.). Іноді наказовий спосіб уживається в обох частинах, напр.: *Тиха пісне, лети, мою душу неси* (Д. Павл.).

С. І. Дорошенко вважає, що «семантично ці утворення співвідносні з складнопідрядними з підрядними частинами мети» [62, 127], але сам зазначає, що «засобами ж вираження присудків безсполучникові утворення виявляють своєрідність» [62, 127], бо при перетворенні їх на сполучникові речення необхідно змінювати форми присудків другої частини. Значить, повної співвіднесеності цих двох типів конструкцій немає. Тому в «Русской грамматике» питання про співвіднесеність безсполучникових конструкцій мети з сполучниковими взагалі обминається.

§ 94. Складні безсполучникові комунікати з пояснювальним значенням

Поняття про безсполучникові пояснювальні речення встановив М. С. Пospelов [144, 351]. У більшості праць під це поняття підводиться широке коло утворень. Напр., у «Сучасній українській літературній мові» за ред. І. К. Білодіда до пояснювальних речень зараховуються утворення з підметовими, об'єктними, атрибутивними, причиновими і приєднувальними відношеннями [181, 421; 99, 264; 42, 357 та ін.]. С. І. Дорошенко зробив спробу уточнити поняття «пояснення». Він зазначає, що «пояснення — не чисто синтаксична категорія. Це — категорія семантична і синтаксична» [62, 58]. З семантичного боку пояснення може полягати в розв'язку, уточненні, коментуванні чи доповненні сказаного. З синтаксичного боку пояснювальні конструкції характеризуються наявністю своєрідних лексем, вказівних слів, слів узагальненого значення. На цій основі С. І. Дорошенко виділяє чотири різновиди пояснювальних речень: з розгортаючою, уточнюючою, коментуючою і доповнюючою частинами [62, 60]. Отже, хоча С. І. Дорошенко і намагався уточнити поняття про пояснювальні конструкції, але все ще тлумачить їх досить широко. Міркування С. І. Дорошенка про те, що пояснювальні конструкції не тільки синтаксичні категорії, а й семантичні,

дещо дивне, ніби інші конструкції не становлять такої єдності.

Автори «Русской грамматики» звужують поняття про пояснювальні конструкції, зараховуючи до них в основному тільки такі утворення, які співвідносні з складносурядними пояснювальними реченнями і лише почасти — із складнопідрядними з'ясувальними чи означальними [159, 650].

Оскільки окремо розглядаються безсполучникові комунікати із значенням обґрунтування чи із означальним і з'ясувальним значеннями, то немає потреби в широкому тлумаченні поняття про пояснювальні утворення. Це в основному конструкції, співвідносні з складносурядними пояснювальними реченнями. Складносурядні пояснювальні речення виражають сурядні відношення з ознаками підрядності. При відсутності сполучників *тобто, а саме* однібічний зв'язок стає ще виразніший. Тому зарахування пояснювальних конструкцій до утворень з різнотипними частинами (Л. О. Кадомцева), з різнофункціональними частинами (С. І. Дорошенко) чи з однібічним відношенням (автори «Русской грамматики») до певної міри виправдане.

Отже, до безсполучникових пояснювальних комунікатів належать такі утворення, в яких друга частина роз'яснює, уточнює, розвиває зміст першої частини, напр.: *Руниста пшениця збудила прихильність до бригадира — росла пшениця, зростала до дівчини повага* (К. Горд.). *Охоплений досадою й гнівом, він прагнув відплатити дівчині: мав на думці зустріти Олексю і розповісти йому про все* (І. Ц.). *Ріс він, як то кажуть, як горох при дорозі: на нього ніхто із старших не звертав ніякої уваги* (І. Сенч.). *Його зозуля вже накувалася — йому давно минула третя молодість* (В. Земл.). *Яке там гостювання, поїду, чи не спроможеться брат трохи в поміч, злидні обсіли — нічим кошеняти з-за комина виманити* (Ю. Мушк.).

В. А. Белошапкова не цілком точна при описі пояснювальних конструкцій. Вона до них приєднує і утворення із значенням обґрунтування («мотивуючого пояснення») [52, 739]. Крім того, вона вважає, що пояснювальні конструкції не типізовані, тобто не мають виразних формальних ознак. Як доводять автори «Русской грамматики», в деяких пояснювальних конструкціях вживаються слова з узагальнюючим значенням, які роз'яснюються другою частиною [159, 650; 96, 142]. Отже, і пояснювальні конструкції можуть мати формальні компоненти у першій ча-

стині. Це здебільшого слова займенникового типу або іменники узагальненого значення, напр.: *Іван зараз знав одне: йому потрібно туди, до танків* (Ю. Мушк.). *Вочевидь було одне: в лісі накопичувались значні німецькі сили* (Ю. Мушк.). *Все на острові незвичайне: ягоди тут — мов сливи, а сливи взагалі не ростуть* (В. Кор.). *Командир полку одержав бойове завдання — за всяку ціну відбити у ворога Штепівку* (Ю. Збан.). *Тут його вражає новина: навкруг під частоколом густо-густо сплелися понатикані деревця глоду* (М. Стельм.). *Від того часу — ознака: коли врожай на кизил — буде холодна зима* (О. В.). В таких утвореннях «пояснювальні відношення при безсполучниковості наближаються до з'ясувальних і означальних» [159, 650]. До того ж слід мати на увазі, що багато з розглянутих безсполучникових комунікатів, особливо із значенням обґрунтування, означальним і з'ясувальним значенням, часто мають пояснювальний відтінок. Усе це робить межі пояснювальних комунікатів рухомими і нечіткими.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

А. Гол.— А. Головка	Д. Бедз.— Д. Бедзик
А. Дім.— А. Дімаров	Д. Кост.— Д. Костенко
А. Іщ.— А. Ішук	Д. Морд.— Д. Мордовець
А. Крим.— А. Кримський	Д. Павл.— Д. Павличко
А. Круш.— А. Крушельницький	Д. Ч.— Дніпрова Чайка
А. Макар.— А. Макаренко	Є. Гуц.— Є. Гуцало
А. Мал.— А. Малишко	Є. Крот.— Є. Кротевич
А. Метл.— А. Метлинський	Є. Плужн.— Є. Плужник
А. М'яст.— А. М'ястківський	Є. Фом.— Є. Фомін
А. Свидн.— А. Свидницький	Є. Ярош.— Є. Ярошинська
А. Тесл.— А. Тесленко	Ж.— Журнал
А. Хижн.— А. Хижняк	І. Багм.— І. Багмут
Б. Грінч.— Б. Грінченко	І. Багр.— І. Багрянний
Б. Лепк.— Б. Лепкий	І. В.— І. Вільде
Б. Олійн.— Б. Олійник	І. Верш.— І. Вершигора
В. Арс.— В. Арсенєв	І. Вирг.— І. Вирган
В. Бич.— В. Бичко	І. Вол.— І. Волошин
В. Вин.— В. Винниченко	І. К.-Кар.— І. Карпенко-Карий
В. Гжицьк.— В. Гжицький	І. Кир.— І. Кириленко
В. Еллан.— В. Еллан-Блакитний	І. Котл.— І. Котляревський
В. Земл.— В. Земляк	І. Коч.— І. Кочерга
В. Кан.— В. Канівець	І. Кул.— І. Кулик
В. Коз.— В. Козаченко	І. Манж.— І. Манжура
В. Кор.— В. Коротич	І. Мик.— І. Микитенко
В. Куч.— В. Кучер	І. Мур.— І. Муратов
В. Логв.— В. Логвиненко	І. Нех.— І. Нехода
В. Мин.— В. Минко	І. Н.-Лев.— І. Нечуй-Левицький
В. Парх.— В. Пархоменко	І. Рудч.— І. Рудченко
В. Підм.— В. Підмогильний	І. Ряб.— І. Рябокляч
В. Речм.— В. Речмедін	І. Сенч.— І. Сенченко
В. Сам.— В. Самійленко	І. Тоб.— І. Тобілевич
В. Соб.— В. Собко	І. Фр.— І. Франко
В. Сос.— В. Сосюра	І. Ц.— І. Цюпа
В. Ст.— В. Стус	І. Ченд.— І. Чендей
В. Стеф.— В. Стефаник	К. Горд.— К. Гордієнко
В. Сухомл.— В. Сухомлинський	К. Уш.— К. Ушинський
В. Фащ.— В. Фащенко	Л. Бор.— Л. Боровиковський
В. Чум.— В. Чумак	Л. Гліб.— Л. Глібов
Газ.— Газета	Л. Дмит.— Л. Дмитерко
Г. Барв.— Г. Барвінок	Л. Жух.— Л. Жуховицький
Г. Б.— Г. Бойко	Л. Заб.— Л. Забашта
Г. Григ.— Грицько Григоренко	Л. Кост.— Л. Костенко
Г. К.-Осн.— Г. Квітка-Основ'янен- ко	Л. Март.— Л. Мартович
Г. Кос.— Г. Косинка	Л. Перв.— Л. Первомайський
Г. Тют.— Г. Тютюнник	Л. Укр.— Леся Українка
Г. Хотк.— Г. Хоткевич	М. Баж.— М. Бажан
	М. Вінгр.— М. Вінграновський

М. Вовч.— Марко Вовчок
М. Ворон.— М. Зороний
М. Год.— М. Годованець
М. Груш.— М. Грушевський
М. Драг.— М. Драгоманов
М. Жовт.— М. Жотвобрюх
М. Зар.— М. Зарудний
М. Зер.— М. Зеров
М. Ирч.— М. Ирчан
М. Івас.— М. Івасюк
М. Кроп.— М. Кропивницький
М. Коц.— М. Коцюбинський
М. Кул.— М. Куліш
М. Н.— М. Наенко
М. Нагн.— М. Нагнибіда
М. Приг.— М. Пригара
М. Рильськ.— М. Рильський
М. Руд.— М. Руденко
М. Стар.— М. Старицький
М. Стельм.— М. Стельмах
М. Трубл.— М. Трублаїні
М. Хв.— М. Хвильовий
М. Чаб.— М. Чабанівський
М. Черн.— М. Чернявський
М. Шер.— М. Шеремет
Н. Заб.— Н. Забіла
Н. Кобр.— Н. Кобринська
Ном.— Номис
Н. тв.— Народна творчість
Н. Риб.— Н. Рибак
Н. Тих.— Н. Тихий
О. Бойч.— О. Бойченко
О. В.— Остап Вишня
О. Гавр.— О. Гаврилюк
О. Гонч.— О. Гончар
О. Гур.— О. Гуреїв
О. Десн.— О. Десняк
О. Довж.— О. Довженко
О. Донч.— О. Донченко
О. Досв.— О. Досвітний
О. Іван.— О. Іваненко
О. Ільч.— О. Ільченко
О. Коб.— О. Кобилянська
О. Коп.— О. Копиленко
О. Корн.— О. Корнійчук
О. Кундз.— О. Кундзич
О. Левад.— О. Левада
О. Мак.— О. Маковей
О. Ол.— О. Олесь
О. Підс.— О. Підсуха
О. Полт.— О. Полторацький
О. Пчіл.— Олена Пчілка

О. Сиз.— О. Сизоненко
О. Стор.— О. Стороженко
П. Автом.— П. Автомонов
П. В.— П. Воронько
П. Граб.— П. Грабовський
П. Г.-Арт.— П. Гулак-Артемов-
ський
П. Дор.— П. Дорошко
П. Загр.— П. Загребельний
П. Козл.— П. Козланюк
П. Кол.— П. Колесник
П. Коч.— П. Кочура
П. Кул.— П. Куліш
П. Мирн.— П. Мирний
П. Р.— П. Ребро
П. Тич.— П. Тичина
П. Ус.— П. Усенко
П. Чуб.— П. Чубинський
Р. Іван.— Р. Іванчук
Р. Кудл.— Р. Кудлик
Розм.— Розмовне
С. Вас.— С. Васильченко
С. Воскр.— С. Воскрекасенко
С. Добр.— С. Добровольський
С. Жур.— С. Журахович
С. Криж.— С. Крижанівський
С. Олійн.— С. Олійник
С. Пуш.— С. Пушик
С. Руд.— С. Руданський
С. Скляр.— С. Скляренко
С. Черк.— С. Черкасенко
С. Чорн.— С. Чорнобривець
Т. Борд.— Т. Бордуляк
Т. Колом.— Т. Коломієць
Т. Мас.— Т. Масенко
Т. Шевч.— Т. Шевченко
У. Кравч.— У. Кравченко
Ф. Бурл.— Ф. Бурлака
Ю. Збан.— Ю. Збанацький
Ю. Мельн.— Ю. Мельничук
Ю. Мокр.— Ю. Мокрієв
Ю. Мушк.— Ю. Мушкетик
Ю. Сміл.— Ю. Смілянський
Ю. Смол.— Ю. Смолич
Ю. Федьк.— Ю. Федькович
Ю. Шовк.— Ю. Шовкочляс
Ю. Янов.— Ю. Яновський
Я. Гал.— Я. Галан
Я. Грим.— Я. Гримайло
Я. Кач.— Я. Качура
Я. Шп.— Я. Шпорта
Я. Щог.— Я. Щоголів

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Адмони В. Г. О предикативности // Уч. зап. ЛГПИ.— 1957.— Т. 28, вып. 2.
2. Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською.— К.: Наук. думка.— 1987.
3. Андерш Й. Ф. До питання про семантичну структуру речення // Мовознавство.— 1984 — № 5.
4. Андерш Й. Ф. Конструкции с предикатным актантом, выраженным инфинитивом, в украинском языке // Типология конструкций с предикатным актантом.— Л.: Наука.— 1985.
5. Аванесов Р. И. Второстепенные члены предложения как грамматические категории // Рус. яз. в шк.— 1936.— № 4.
6. Адамец П. Очерк функционально-трансформационного синтаксиса современного русского языка.— Прага, 1973.
7. Актуальные проблемы русского синтаксиса / Под ред. К. В. Горшковой, Е. В. Клобукова.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984.
8. Арват Н. Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке.— К.: Вища шк. Головное изд-во, 1984.
9. Арполенко Г. П. Структурні типи інфінітивних речень // Укр. мова і літ. в шк.— 1977.— № 12.
10. Арполенко Г. П., Забеліна В. П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові.— К.: Наук. думка, 1982.
11. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл.— М.: Наука, 1976.
12. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов.— М.: Сов. энцикл., 1966.
13. Бабайцева В. В. Односоставные предложения в современном русском языке.— М.: Просвещение, 1968.
14. Бабайцева В. В., Максимов Л. Ю. Современный русский язык: Синтаксис. Пунктуация.— М.: Просвещение, 1981.— Ч. 3.
15. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка.— М.: Изд-во иностр. лит., 1955.
16. Барнетова В. и др. Русская грамматика.— Прага, 1979.— Т. 1, 2.
17. Бевзенко С. П. До питання про модальні слова в українській мові // Наук. зап. Ужгор. ун-ту.— Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1959.— Т. 37.
18. Бевзенко С. П. До питання про «категорію стану» як окрему частину мови в українській мові // Там само.
19. Белошапкова В. А. Современный русский язык: Синтаксис.— М.: Высш. шк., 1977.
20. Белошапкова В. А. Сложное предложение в современном русском языке.— М.: Просвещение, 1967.
21. Біятенко Л. О. Номінативні речення в сучасній українській літературній мові // Наук. зап. Київ. пед. ін-ту.— К., 1957.— Т. 24.

22. Біятенко Л. О. Деякі відомості про номінативне речення // Наук. зап. Київ. пед. ін-ту.— К., 1958.— Т. 29.
23. Бовтрук Н. И. Деепричастные конструкции в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— К., 1955.
24. Бовтрук Н. И. До питання про значення й синтаксичну функцію дієприслівників і дієприслівникових зворотів у сучасній українській мові // Наук. зап. Київ. пед. ін-ту.— К., 1957.— Т. 24.
25. Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики.— М.; Л.: Соцэкгиз, 1935.
26. Брицын В. М. Сопоставительное исследование синтаксических синонимов в русском и украинском языках.— К.: Наук. думка, 1980.
27. Будде Е. Ф. Учебник грамматики русского языка: Синтаксис.— М., 1913.— Ч. 2.
28. Булаховський Л. А. Українська мова // Вибр. праці: В 5 т.— К., 1977.— Т. 2.
29. Булаховський Л. А. Питання синтаксису простого речення в українській мові // Дослідження з синтаксису української мови.— К.: Вид-во АН УРСР, 1958.
30. Булаховський Л. А. Курс русского литературного языка.— К.: Рад. шк., 1949.
31. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка.— М.: Учпедгиз, 1959.
32. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка.— М.: Высш. шк., 1973.
33. Валимова Г. В. Деепричастные конструкции в современном русском языке // Уч. зап. Рост. пед. ин-та, 1940.— Т. 2.
34. Валимова Г. В. К вопросу о коммуникативных единицах // Вопросы синтаксиса русского языка.— Ростов н/Д., 1971.
35. Ващенко В. С. Українська мова.— Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1959.
36. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове.— М.; Л.: Учпедгиз, 1947.
37. Виноградов В. В. «Синтаксис русского языка» акад. А. А. Шахматова // Вопросы синтаксиса современного русского языка.— М.: Учпедгиз, 1950.
38. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови.— К.: Наук. думка, 1980.
39. Вихованець І. Р. Називний, орудний і знахідний відмінки у функції присудка // Укр. мова і літ. в шк.— 1973.— № 8.
40. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення.— К.: Наук. думка, 1983.
41. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Грамматика української мови.— К.: Рад. шк., 1982.
42. Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І. Сучасна українська літературна мова.— К.: Вища шк. Головне вид-во, 1976.
43. Востоков А. X. Русская грамматика.— СПб., 1835.
44. Гак В. Г. Высказывание и ситуация // Проблемы структурной лингвистики.— М., 1973.
45. Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М. Современный русский язык: Синтаксис.— М.: Учпедгиз, 1958.

46. Галкина - Федорук Е. М. Безличные предложения в современном русском языке.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1958.
47. Герман К. Ф. Структурно-семантичний аналіз складносурядних речень сучасної української літературної мови.— Чернівці: Вид-во Чернів. ун-ту, 1973.
48. Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык: Синтаксис.— М.: Учпедгиз, 1958.— Ч. 2.
49. Головацький Я. Граматика русского языка.— Львів, 1949.
50. Горяний В. Д. Синтаксис односкладних речень.— К.: Рад. шк., 1984.
51. Грамматика русского языка: Синтаксис.— М.: Изд-во АН СССР, 1954.— Т. 2, ч. 1, 2.
52. Грамматика современного русского литературного языка / Отв. ред. Н. Ю. Шведова.— М.: Наука, 1970.
53. Греч Н. И. Практическая русская грамматика.— СПб., 1834.
54. Греч Н. И. Чтения о русском языке.— СПб., 1840.— Ч. 2.
55. Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові.— К.: Наук. думка, 1969.
56. Давидов И. Опыт общесравнительной грамматики русского языка.— СПб., 1852.
57. Дапеš Fg. A three-level approach to Syntax — Travaux linguistiques de Prague L'ecole de Prague d'aujourd'hui. 1. Prague, 1964.
58. Дерибас Л. А. Деєпричастные конструкции в роли обстоятельства // Рус. яз. в шк.— 1953.— № 4.
59. Доклады и сообщения Института русского языка.— М.: Наука, 1948.— Т. 1.
60. Доленко М. Т., Дацюк І. І., Кващук А. Г. Сучасна українська мова.— К.: Вища шк. Головне вид-во, 1974.
61. Дорошенко С. І., Дудик П. С. Вступ до мовознавства.— К.: Вища шк. Головне вид-во, 1974.
62. Дорошенко С. І. Складні безполучникові конструкції в сучасній українській мові.— Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1980.
63. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення.— К.: Наук. думка, 1973.
64. Дудик П. С., Медушевський А. П. Українська мова: Підруч. для 7—8 кл.— К.: Рад. шк., 1986.
65. Єрмакова С. Д. Про однорідність головних членів у односкладних реченнях // Укр. мова і літ. в шк.— 1969.— № 10.
66. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика.— К.: Наук. думка, 1982.
67. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови.— К.: Вища шк., 1972.— Ч. 1.
68. Зайцева Т. В. Із студій над мовою Шевченкового «Кобзаря»: Оформлення дієслівного присудка // Наук. зап. Ін-ту мовозн. АН УРСР, 1946.— Т. 2, 3.
69. Зайцева Т. В. Стилiстичне і граматичне значення пропуску та повторення присудків у поезіях Т. Шевченка // Мовознавство.— 1947.— Т. 4—5.
70. Загородський А. О. Граматика української мови: Синтаксис.— К.: Рад. шк., 1952.— Ч. 2.
71. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса.— М.: Наука, 1982.
72. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка.— М.: Наука, 1973.

73. Іваненко З. І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення.— К.; Одеса: Вища шк. Головне вид-во, 1981.
74. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові.— К.: Вища шк. Головне вид-во, 1986.
75. Івченко М. П. Сучасна українська літературна мова.— К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965.
76. Ільїн В. С. Оформлення присудка в українських поезіях Т. Г. Шевченка // Дослідження з синтаксису української мови.— К.: Вид-во АН УРСР, 1958.
77. Історія української мови. Морфологія.— К.: Наук. думка, 1978.
78. Історія української мови: Синтаксис.— К.: Наук. думка, 1983.
79. Кадомцева Л. О. Українська мова: Синтаксис простого речення.— К.: Вища шк. Головне вид-во, 1985.
80. Камынина А. А. Современный русский язык: Синтаксис простого предложения.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983.
81. Камынина А. А. О полупредикативных конструкциях в простом предложении.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974.
82. Каранська М. У. Сполучники **що, щоб** і граматичні конструкції з ними в сучасній українській літературній мові.— К.: Вид-во АН УРСР, 1962.
83. Кващук А. Г. Структурно-семантические типы сложных предложений уступительного соотношения в современном украинском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— К., 1959.
84. Кващук А. Г. Синтаксис складного речення.— К.: Рад. шк., 1986.
85. Ковбаса Н. Л. Форми називного та орудного відмінків у ролі іменної частини складеного присудка // Питання мовної культури.— К.: Наук. думка, 1970.— № 4.
86. Ковтунова И. И. Современный русский язык: Порядок слов и актуальное членение предложения.— М.: Просвещение, 1976.
87. Кодухов В. И. Общее языкознание.— М.: Высш. шк., 1974.
88. Колодяжний А. С. Прийменник.— Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1960.
89. Коструба П. П. Висловлення як основна одиниця живої мови // Питання українського мовознавства.— Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1958.— Кн. 3.
90. Коць Л. М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові.— К.: Вид-во АН УРСР, 1964.
91. Кротевич Е. В. Члены предложения в современном русском языке.— Львов; Изд-во Львов. ун-та, 1954.
92. Кротевич Е. В. Обособленные синтагмы // Вопросы славянского языкознания.— Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1948.— Кн. 1.
93. Кротевич Е. В. Слово, часть речи, член предложения.— Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1960.
94. Кротевич Е. В. О связях слов.— Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1959.
95. Кротевич Е. В. Будова складнопідрядного речення.— Львів: Вид-во Львів ун-ту, 1951.
96. Крючков С. Е., Максимов Л. Ю. Современный русский язык: Синтаксис сложного предложения.— М.: Просвещение, 1977.
97. Кудрявский Д. Н. Введение в языкознание.— Юрьев, 1912.
98. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови.— К.: Рад. шк., 1948.

- (99) Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис.— К.: Рад. шк., 1965.— Ч. 2.
- (100) Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / За ред. Л. А. Булаховського.— К.: Рад. шк., 1951.— Т. 2.
101. Кучеренко І. К. Об'єкт і предмет синтаксису // Укр. мовознавство.— К., 1973.— Вип. 1.
102. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія.— К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1961, 1964.— Ч. 1, 2.
103. Кучеренко І. К. Логіко-граматична природа речень з узагальнюючими словами при однорідних членах // Мовознавство.— 1977.— № 6.
104. Кучеренко І. К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики.— К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959.
105. Лекант П. А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке.— М.: Высш. шк., 1974.
106. Лекант П. А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке.— М.: Высш. шк., 1976.
107. Лобода В. В. Однорідність у простому реченні // Синтаксис словосполучення і простого речення.— К., 1975.
108. Ломоносов М. В. Российская грамматика // Полн. собр. соч. М., Л.: Изд-во АН СССР, 1952.— Т. 7
109. Майданський М. Н. Стягнене речення, або речення з однорідними членами // Мовознавство.— 1947.— Т. 4—5.
110. Майданський М. Н. Про однорідні і неоднорідні означення // Укр. мова в шк.— 1956.— № 4.
111. Матвіяс І. Г. Синтаксис займенників в українській мові.— К.: Вид-во АН УРСР, 1962.
112. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок.— М.: Наука, 1967.
113. Медведєв Ф. П. Система сполучників в українській мові.— Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1962.
114. Медушевський А. П. Уроки з української мови в середній школі: Синтаксис.— К.: Рад. шк., 1959.
115. Мельничук О. С. Про природу складнопідрядних речень та принципи їх класифікації // Укр. мова в шк.— 1953. № 2.
116. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. К.: Наук. думка, 1966.
117. Мельничук А. С. Порядок слов и синтаксическое членение предложений в славянских языках.— К.: Изд-во АН УССР, 1958.
118. Мигирич В. Н. Язык как система категорий отображения.— Кишинев: Штиинца, 1973.
119. Москаленко Н. А. Нарис історії української граматичної термінології.— К.: Рад. шк., 1959.
120. Москаленко Н. А. Односкладні речення.— Одеса: Вид-во Одеськ. ун-ту, 1965.
121. Мухин А. М. Структура предложений и их модели.— Л.: Наука, 1968.
122. Мухин А. М. Лингвистический анализ: Теоретические и методологические проблемы.— Л.: Наука, 1976.
123. Мухин А. М. Синтаксемный анализ и проблема уровней языка.— Л.: Наука, 1980.
124. Наконечний М. Українська мова: Програма-конспект.— Х., 1928.

125. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Синтаксис русского языка.— СПб., 1912.
126. Огоновський О. Граматика руского языка для школь середних.— Львів, 1889.
127. Озерова Н. Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языках.— К.: Наук. думка, 1978.
128. Осадца М. Граматика руского языка.— Львів, 1864.
129. Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка / Отв. ред. Н. Ю. Шведова.— М.: Наука, 1966.
130. Очерки по исторической грамматике русского литературного языка.— М.; Наука, 1964.
131. Павлина Л. Д. Актуальное членение предложений с предикативами и инфинитивом: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— К., 1979.
132. Пархоменко О. М. Українська мова.— К.: Рад. шк., 1961.— Ч. 2.
133. Петерсон М. Н. Лекции по современному русскому литературному языку.— М., 1941.
134. Петерсон М. Н. Очерк синтаксиса русского языка.— М.; Пг., 1923.
135. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении.— М.: Учпедгиз, 1933.
136. Пешковский А. М. Сборник статей.— Л.; М., 1925.
137. Пешковский А. М. Избранные труды.— М.: Учпедгиз, 1959.
138. Півторак Г. П. Оповідання написано — оповідання написано // Питання мовної культури.— К., 1970.— Вип. 4.
139. Підвищений курс української мови / За ред. Л. А. Булаховського.— Х.: Рад. шк., 1931.
140. Піскун Г. О. Складний присудок і його структурні типи // Синтаксична будова української мови.— К.: Рад. шк., 1968.
141. Плющ М. Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення.— К.: Вид-во Київ. пед. ін-ту, 1978.
142. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта у структурі простого речення.— К.: Вища шк. Головне вид-во, 1986.
143. Поспелов Н. С. О грамматической природе сложного предложения // Вопросы синтаксиса современного русского языка.— М.: Учпедгиз, 1950.
144. Поспелов Н. С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений // Вопросы синтаксиса современного русского языка.— М.: Учпедгиз, 1950.
145. Потеня А. А. Из записок по русской грамматике.— М.: Учпедгиз, 1958.— Т. 1, 2.
146. Потеня А. А. Из записок по русской грамматике.— М.: Просвещение, 1968.— Т. 3.
147. Потеня А. А. Из записок по русской грамматике.— М.: Просвещение, 1977.— Т. 4, вып. 2.
148. Потеня А. А. Из записок по русской грамматике.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941.— Т. 4.
149. Проблеми синтаксису: Праці міжвузівської наукової конференції з питань синтаксису.— Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1963.
150. Проблемы теории членов предложения.— Кишинев: Штиинца, 1973.
151. Прокопович Н. Н. Словосочетание в современном русском литературном языке.— М.: Просвещение, 1966.

152. Проспект «Русской грамматики».— М.: Наука, 1972.
153. Равлюк М. Дієприслівники і дієприкметники в українській мові.— Кіцмань, 1912.
154. Распопов И. П. Строение простого предложения в современном русском языке.— М.: Просвещение, 1970.
155. Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка.— М.: Высш. шк., 1963.
156. Руднев А. Г. Синтаксис осложненного предложения.— М.: Учпедгиз, 1959.
157. Русанівський В. М., Пилинський М. М., Єрмоленко С. Я. Українська мова: Посібник для учнів 9—10 кл.— К.: Рад. шк., 1985.
158. Русанівський В. М. Структура українського дієслова.— К.: Наук. думка, 1971.
159. Русская грамматика: В 2 т.— Т. 2: Синтаксис.— М.: Наука, 1980.
160. Русский язык: Энциклопедия.— М.: Сов. энцикл., 1979.
161. Русский язык в 7—8 классах / Под ред. В. В. Бабайцевой.— М.: Просвещение, 1977.
162. Савченко О. Н. Зауваження до статті Є. В. Кротеви́ча «Будова складнопідрядного речення в сучасній українській мові» // Укр. мова в шк.— 1952.— № 5.
163. Сасинович Е. С. Дієприслівники в сучасній українській мові.— К.: Рад. шк., 1963.
164. Светлик Я. Синтаксис русского языка в сопоставлении со словацким.— Братислава: Словацкое изд-во, 1970.
165. Седелъников Е. А. Структура простого предложения с точки зрения синтагматических и парадигматических отношений // Филол. науки.— 1961.— № 3.
166. Синявський О. Норми української літературної мови.— Х.; К.: Літ. і мистецтво, 1931.
167. Сиротинина О. Б. Лекции по синтаксису русского языка.— М.: Высш. шк., 1980.
168. Скобликова Е. С. Современный русский язык: Синтаксис простого предложения.— М.: Просвещение, 1979.
169. Скобликова Е. С. Согласование и управление в русском языке.— М.: Просвещение, 1971.
170. Словник української мови: В 11 т.— К.: Наук. думка, 1970—1980.— Т. 1—11.
171. Словник мови Шевченка.— К.: Наук. думка, 1964.— Т. 1, 2.
172. Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка.— Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1978, 1979.— Т. 1, 2, 3.
173. Слинко І. І. Парадигматика простого речення української мови // Мовознавство.— 1980.— № 3.
174. Слинко І. І. Інфінітив у функції другорядних членів речення // Укр. мова в шк.— 1961.— № 6.
175. Слинко І. І. Парадигматика складного речення // Мовознавство.— 1987.— № 3.
176. Слинко І. І. Чи є односкладні речення? // Мовознавство.— 1985.— № 4.
177. Современный русский язык: Морфология. Синтаксис / Под ред. Е. М. Галкиной-Федорук.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1964.
178. Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой.— М.: Высш. шк., 1981.

- 179 Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда.— К.: Наук. думка, 1969.
- 180 Сучасна українська літературна мова / Керівник авт. колективу А. П. Медушевський.— К.: Вища шк. Головне вид-во, 1975.
- 181 Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда.— К.: Наук. думка, 1972.
182. Тимченко Є. К. Вокатив і інструменталь в українській мові.— К.: Вид-во АН УРСР, 1926.
183. Тимченко Є. К. Українська грамати́ка.— К.: Крини́ця, 1918.
184. Тимченко Е. К. Функции генитива в южнорусской языковой области.— Варшава: Тип. Варш. учеб. окр., 1913.
185. Тулина Т. А. Функциональная типология словосочетаний.— К.: Одесса: Вища шк. Головное изд-во, 1976.
186. Удовиченко Г. М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові.— К.: Наук. думка, 1968.
- 187 Ужевич І. Граматыка словенская 1643 р.— К.: Наук. думка, 1970.
- 188 Украинская грамматика / Отв. ред. В. М. Русановский.— К.: Наук. думка, 1986.
- 189 Українська мова / За ред. В. О Горпинича. К.: Вища шк. Головне вид-во, 1977.— Ч. 2.
190. Фигуровский Н. А. В защиту второстепенных членов предложения // Рус. яз. в шк.— 1959.— № 2.
- 191 Фортунатов Ф. Ф. О преподавании грамматики русского языка в средней школе // Избр. труды.— М.: Учпедгиз, 1957— Т. 1, 2.
192. Харченко Н. П. Существует ли языковая единица более высокого порядка, чем предложение? // Спорные вопросы синтаксиса.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974.
193. Чабаненко В. А. Структурно-стилістичні особливості інфінітивних речень // Синтаксис словосполучення і простого речення.— К.: Наук. думка, 1975.
194. Чемерисов М. Т., Горяний В. Д., Іваненко В. К. Українська мова: Підруч. для 7—8 кл. шкіл з російською мовою навчання.— К.: Рад. шк., 1984.
195. Чередниченко І. Г. Нариси з української фразеології.— К.: Рад. шк., 1952.
196. Чередниченко І. Г. Складнопідрядні речення в сучасній українській мові.— Чернівці: Вид-во Чернів. ун-ту, 1959.
- 197 Чередниченко І. Г. До питання про будову складнопідрядного речення // Укр. мова в шк.— 1952.— № 4.
198. Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови.— К.: Рад. шк., 1962.
199. Шапиро А. Б. О границах и типах непростого сказуемого // Рус. яз. в шк.— 1936.— № 5.
200. Шапиро А. Б. К учению о второстепенных членах предложения // Вопр. языкознания.— 1957.— № 2.
201. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка.— Л.: Учпедгиз, 1941.
202. Шведова Н. Ю. Место семантики в описательной грамматике (синтаксис) // Грамматическое описание славянских языков.— М.: Наука, 1974.
203. Шведова Н. Ю. Существуют ли все-таки детерминанты как самостоятельные распространители предложения? // Вопр. языкознания.— 1968.— № 2.

- 204 Шведова Н. Ю. К спорам о детерминантах // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки.— 1973.— № 5.
205. Шведова Н. Ю. Входит ли лицо в круг синтаксических категорий, формирующих предикативность? // Рус. яз. за рубежом. 1971.— № 4.
206. Шведова Н. Ю. Дихотомия «присловные-неприсловные падежи» в ее отношении к категориям семантической структуры предложения // Славянское языкознание: VIII Междунар. съезд славистов.— М.: Наука, 1978.
207. Шмелев Д. Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке.— М.: Наука, 1976.
208. Шулъжук К. Ф. Складні багатокomпонентні речення в українській мові.— К.: Вища шк. Головне вид-во, 1986.

ЗМІСТ

Передмова	3
Вступ	5
§ 1. Предмет синтаксису	5
§ 2. Зв'язок синтаксису з іншими науками	16
Розділ I. Зв'язки між словами	19
§ 3. Прислівні і неprisлівні зв'язки	19
§ 4. Засоби вираження підрядних зв'язків	21
§ 5. Види підрядних зв'язків	22
§ 6. Відношення при підрядних зв'язках	24
§ 7. Узгодження	26
§ 8. Кореляція	31
§ 9. Керування	35
§ 10. Прилягання	42
Розділ II. Словосполучення	55
§ 11. Визначення словосполучення	55
§ 12. Словосполучення й інші синтаксичні одиниці	58
§ 13. Значення і форма словосполучення	60
§ 14. Функції словосполучень	63
§ 15. Поділ словосполучень	64
Розділ III. Просте речення	69
Загальна характеристика	69
§ 16. Визначення простого речення	69
§ 17. Синтаксичні функції простих речень	75
§ 18. Граматична будова речення	77
§ 19. Семантична будова речення	86
§ 20. Комунікативна будова речення	88
§ 21. Класифікація простих речень	92
Прості двоядерні речення	103
§ 22. Дієслівні речення	103
§ 23. Субстантивні речення	148
§ 24. Ад'єктивні речення	156
§ 25. Партиципні речення	161
§ 26. Речення з некординованими головними членами	166
Прості одноядерні речення	182
§ 27. Загальна характеристика	182
§ 28. Одноядерні дієслівні речення	185
§ 29. Речення з предикативними прислівниками і предикативами	200
§ 30. Речення з предикативами на <i>-но, -то</i>	205
§ 31. Інфінітивні речення. Загальна характеристика	210
§ 32. Інфінітивні речення з ускладненою основою	217
§ 33. Власне інфінітивні речення	232
§ 34. Номінативні речення. Загальна характеристика	239

§ 35. Одноядерні однокомпонентні номінативні речення	243
§ 36. Одноядерні двокомпонентні номінативні речення	253
§ 37. Квантитативно-генітивні речення та їх варіанти	260
§ 38. Генітивні заперечні речення та їх модифікації	270
Комуникати	285
§ 39. Загальна характеристика комунікатів	285
§ 40. Різні види комунікатів	286
Речення з сурядними рядами	296
§ 41. Поняття про речення з сурядними рядами	296
§ 42. Прості ускладнені речення з сурядними рядами	306
§ 43. Напівскладні речення з сурядними рядами	317
Речення з напівпредикативними зворотами	319
§ 44. З історії вчення про напівпредикативні звороти	319
§ 45. Речення з дієприслівниковими зворотами	327
§ 46. Другорядний дієприкметниковий присудок	335
§ 47. Другорядний прикметниковий присудок	349
§ 48. Другорядний субстантивний присудок	358
§ 49. Речення з пояснювально-уточнюючими зворотами	362
Речення з суб'єктивно-модальними формами	375
§ 50. Речення з вставними реченнями і їх поширювачами	375
§ 51. Вставлені одиниці	396
§ 52. Речення з вигуками	403
Речення з кличними комунікатами та їх варіантами	404
§ 53. Загальна характеристика	404
§ 54. Кличні комунікати та їх модифікації	407
Розділ IV. Складне речення	416
§ 55. Загальна характеристика складного речення	416
Складнопідрядні речення	424
§ 56. Визначення складнопідрядних речень	424
§ 57. Класифікація складнопідрядних речень	425
§ 58. Будова складнопідрядних речень.	438
Складнопідрядні речення нерозчленованого типу .	446
§ 59. Складнопідрядні присубстантивно-означальні речення	446
§ 60. Складнопідрядні предметно-ототожнені речення	470
§ 61. Складнопідрядні якісно-ототожнені речення	478
§ 62. Складнопідрядні просторово-ототожнені речення	480
§ 63. Складнопідрядні речення з якісно-кількісним значенням	486
§ 64. Складнопідрядні з'ясувальні речення	496
Складнопідрядні речення розчленованого типу	519
§ 65. Загальна характеристика	519
§ 66. Складнопідрядні речення часу	523
Складнопідрядні речення із значенням зумовленості	541
§ 67. Складнопідрядні умовні речення .	542
§ 68. Складнопідрядні речення причини	551
§ 69. Складнопідрядні допустові речення	560
§ 70. Складнопідрядні речення мети	568
§ 71. Складнопідрядні наслідкові речення .	574
§ 72. Складнопідрядні порівняльні речення	576
§ 73. Складнопідрядні зіставлювальні речення	582
Складнопідрядні речення з ознаками нерозчленованих і розчленованих конструкцій	586
§ 74. Складнопідрядні компаративні речення	587
§ 75. Складнопідрядні відносно-репродуктивні речення	593
Складносурядні речення	597
§ 76. Загальна характеристика складносурядних речень	597

§ 77. Складносурядні речення з еднальним значенням	602
§ 78. Складносурядні речення із зіставно-протиставним значенням	611
§ 79. Складносурядні речення з розділовим значенням	620
§ 80. Складносурядні речення з пояснювальним значенням	624
§ 81. Складносурядні речення з градаційним значенням	626
Складні безсполучникові комунікати	628
§ 82. Загальна характеристика	628
Складні безсполучникові комунікати з двобічним відношенням частин	635
§ 83. Складні комунікати із значенням перелічення	635
§ 84. Складні комунікати із значенням зіставлення і протиставлення	639
§ 85. Складні комунікати з умовним значенням	641
§ 86. Складні комунікати з допустовим значенням	643
§ 87. Складні комунікати з часовим значенням	644
Складні безсполучникові комунікати з одnobічним відношенням частин	646
§ 88. Складні комунікати з означальним значенням	646
§ 89. Складні комунікати із з'ясувальним значенням	647
§ 90. Складні комунікати з наслідковим значенням	649
§ 91. Складні комунікати із значенням міри і ступеня та наслідку	650
§ 92. Складні комунікати із значенням обґрунтування	651
§ 93. Складні комунікати з цільовим значенням	653
§ 94. Складні безсполучникові комунікати з пояснювальним значенням	654
Список умовних скорочень	657
<i>Список використаної літератури</i>	659

Навчальне видання

Слинько Іларіон Іларіонович
Гуйванюк Ніна Василівна
Кобиллянська Марія Филімонівна

**СИНТАКСИС СУЧАСНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

**ПРОБЛЕМНІ
ПИТАННЯ**

Оправа і художнє редагування *І. Г. Сухенка*
Технічний редактор *Т. Г. Шепновська*
Коректор *І. П. Берус*

Здано до набору 30.06.93. Підписано до друку 27.01.94. Формат 84×108¹/32.
Папір друк. № 2. Гарнітура літературна. Друк високий з ФПФ Умов.
друк. арк. 35,28; Умов. фарбовідб. 35,5 і. Обл.-вид. арк. 38,61. Вид. № 9659 •
Замовлення № 3-281.

Видавництво «Вища школа»,
252054, Київ-54, вул. Гоголівська, 7 •

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе,
310057, Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Слинько І. І. та ін.

С47 Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Қобылянська.— К.: Вища шк., 1994.— 670 с.

ISBN 5-11-004250-0

Подано синхронний опис синтаксису сучасної української мови, а також критичний огляд літератури з проблемних питань. Особливу увагу приділено визначенню основних синтаксичних одиниць. Синтаксичні поняття розглядаються не лише з формально-граматичного, а й з семантичного і комунікативного поглядів. Наведено нове трактування парадигм простих і складних речень. Певну увагу приділено міжсхемним та міжрівневим дериваційним зв'язкам простих і складних речень. Для полегшення сприймання матеріалу найновіша наукова термінологія часто зіставляється з традиційною.

Для студентів філологічних факультетів університетів. Може з користю послуговувати філологам-дослідникам та викладачам-лінгвістам.

С 4602020100—061 БЗ-27-36-93
211—94

ББК 81.2УКР-923

СИНТАКСИС
СУЧАСНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ

